

RÉMY LIMPACH

TASTEN IN

INLICHTINGENSTRIJD TIJDENS DE INDONESISCHE

HET DUISTER

ONAFHANKELIJKHEIDSOORLOG, 1945-1949

A
U
P

**TASTEN IN
HET DUISTER**

ONAFHANKELIJKHEID, DEKOLONISATIE,
GEWELD EN OORLOG IN
INDONESIË

RÉMY LIMPACH

TASTEN IN

INLICHTINGENSTRIJD TIJDENS DE INDONESISCHE

HET DUISTER

ONAFHANKELIJKHEIDSOORLOG, 1945-1949

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze publicatie komt voort uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950*. Een volledig overzicht van de publicaties van het programma is achter in dit boek dit vinden.

Het onderzoeksprogramma werd uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), volgens de geldende regels voor onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), waarvan KITLV en NIOD deel uitmaken. Het programma is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Nederlandse overheid.

Afbeelding omslag: *Zes Indonesische arrestanten zitten op de grond voor de ingang van een gebouw met het bord 'Inlichtingendienst'. Achter hen twee Nederlandse militairen. 1949. Bron: Fotograaf onbekend, Nationaal Archief / DLC*
Afbeelding titelblad: *Reliëf bij een monument van het 'verraad van Situjuh Batur', West-Sumatra 2012. Op basis van een bericht van een Indonesische informant respectievelijk spion (links in beeld, in gesprek met een militair) overvielen Nederlandse militairen op 15 januari 1949 bij het kriecken van de dag een vergadering van Indonesische militaire en civiele leiders. Negen van de overrompelde leiders werden doodgeschoten – en bij andere acties op die dag kwamen nog eens circa 70 Indonesiërs om het leven. Bron: Fridus Steijlen*

Ontwerp omslag en binnenwerk: BVDT – Bart van den Tooren

Beeldredactie: Ellen Klinkers, Esther Zwinkels, Casper van Bruggen

Kaarten: Erik van Oosten

Index: Minte Kamphuis

ISBN 9789463727082

e-ISBN 9789048556823

DOI 10.5117/9789463727082

NUR 680

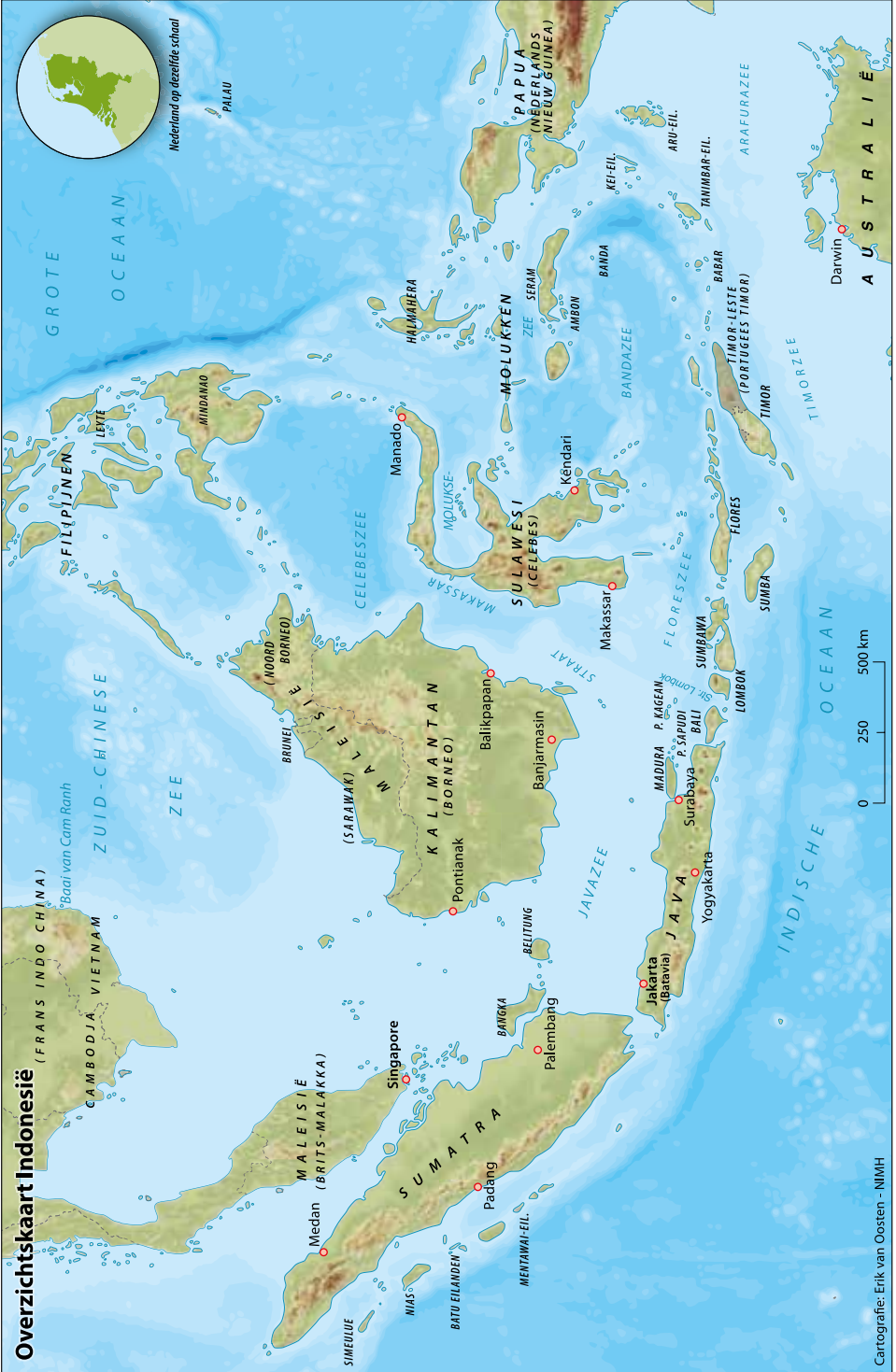

Creative Commons License CC BY NC ND (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>)

© Rémy Limpach / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2023

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Kaart 1

Cartografie: Erik van Oosten - NIMH

Kaart 2

Kaart 3

Kaart 4

Kaart 5

Kaart 6

Cartografie: Erik van Oosten - NIMH

Kaart 7

Inhoudsopgave

- 15 INLEIDING
*Inlichtingen in counterinsurgencies – De koloniale context –
Inlichtingengeschiedenis in een notendop – Nederland mist
inlichtingenrevolutie – Schemergebieden – Stand van onderzoek –
Vraagstelling – Opbouw en afbakening – Aanpak en bronnengebruik
– Terminologie en spelling*
- 37 1. HET BELANG VAN INLICHTINGEN (1900-1945)
*De ‘inlandse vijand’: nationalisten en communisten – De
‘buitenlandse vijand’: Japan – De ingrijpende Japanse bezetting
1942-1945 – Ter afsluiting*
- 83 2. ONDER DE HOEDE VAN DE BRITSE
INLICHTINGENDIENSTEN 1945-1946
*Een blinde start – Initiële Britse inlichtingenpositie – De slag om
Surabaya als keerpunt – Japanse invloed uitvergroot – Specifieke
Britse zorgen – Britse inlichtingenbronnen – Britse contraspionage en
veldveiligheid – Brits-Nederlandse intelligence-samenwerking –
Ter afsluiting*

- 107 3. ORGANISATIE, PERSONEEL, TAKEN EN MATERIEEL
Het landschap van de inlichtingendiensten – Personeel – Materieel – Ter afsluiting
- 143 4. DE NEDERLANDSE INLICHTINGENFABRIEK
De politiek-militaire context in een notendop – Informanten: de belangrijkste bronnen – Krijgsgevangenen: zwijgzaam en overschat – Bestuurders en burgers: tussen hamer en aambeeld – Militaire en bestuurlijke bronnen – In beslag genomen archieven en documenten – Luchtverkenningen, openbare bronnen en intercepties – Ter afsluiting
- 229 5. EEN KRIJGSMACHT ZONDER VEILIGHEIDSBESEF
‘Onbetrouwbare elementen’ bij KNIL en KL – Burgerpersoneel: noodzakelijk maar gevaarlijk – Lekken als permanent probleem – Ter afsluiting
- 263 6. EXTREEM GEWELD DOOR DE NEDERLANDSE
INLICHTINGENDIENSTEN
Systematische martelingen – Extreem geweld buiten de verhoorcentra – Gewelddadige gevolgen van inlichtingenwerk – Ter afsluiting
- 385 7. DE REPUBLIKEINSE INLICHTINGENDIENSTEN
Organisatie en taken – Inlichtingenpersoneel – De bevolking: voelsprietten van de inlichtingenstrijd – Spionage, infiltratie en andere methodes – Geheime alarmering en communicatie – Contraspionage en Indonesische geweldpleging – Ter afsluiting
- 489 8. BALANS VAN DE INLICHTINGENSTRIJD
Inlichtingenstrijd in vogelvlucht – De Republiek wint de inlichtingenstrijd

535 CONCLUSIE

Gemankeerde Nederlandse inlichtingen – Indonesië als winnaar van de inlichtingenstrijd – Het doel heiligt extreme middelen – Nederlandse schuld en verantwoordelijkheid – Oogkleppen en Oost-Indische doofheid – Vergeven en vergeten? – Tot slot

555 EPILOOG

566 Noten

629 Dankwoord

631 Lijst met afkortingen en termen

637 Geraadpleegde bronnen

655 Over de auteur

656 Personenregister

664 Geografisch register

Inleiding

‘Een leger zonder een effectief werkende inlichtingendienst, is eenvoudigweg te vergelijken met een geblinddoekte bokser.’¹ Deze treffende metafoor is afkomstig uit de memoires van een Indische KNIL-officier. De vergelijking heeft betrekking op de oorlog die Nederland van 1945 tot 1949 tegen de Republiek Indonesië voerde. Deze oorlog was een bloedige confrontatie die vanuit militair perspectief vooral werd gekenmerkt door een Indonesische guerrilla en een Nederlandse contraguerrilla. Inlichtingen en inlichtingendiensten speelden in die oorlog een belangrijke en tot dusver onderbelichte rol.

Inlichtingen zijn voor iedere vorm van oorlogvoering van groot belang. Terwijl civiele inlichtingendiensten bijvoorbeeld politieke of economische gegevens aan de besluitvormers aanleveren, hebben militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten vooral de taak strategische en tactische inlichtingen voor de krijgsmacht te verzamelen. In defensief opzicht moeten zij de krijgsmacht voorts met beveiligings- en contra-inlichtingenwerk tegen vijandelijke spionage, sabotage en ondermijning beschermen.² Militaire inlichtingen dienen dus als basis voor een afgewogen besluitvorming op elk niveau. Commandanten hebben behoefte aan betrouwbare gevechtinlichtingen om militaire acties waartoe zij hebben besloten zo te kunnen plannen dat de kans van slagen zo groot mogelijk en de kans op eigen verliezen zo gering mogelijk is. Voor hun ondergeschikten zijn deze besluiten dus letterlijk van levensbelang. Daarbij zij

opgemerkt dat een commandant zelfs bij een uitstekende inlichtingenpositie altijd met onzekerheden geconfronteerd zal blijven.³ Inlichtingenwerk draait, enigszins vergelijkbaar met weersvoorspellingen, in de kern om waarschijnlijkheden, capaciteiten, inschattingen, verwachtingen en observaties.

INLICHTINGEN IN COUNTERINSURGENCIES

Juist in een irreguliere strijd als de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, die ook wel als koloniale *counterinsurgency* (COIN) of guerrillaoorlog wordt getypeerd, kan het belang van inlichtingen nauwelijks worden overschat. In de meeste typeringen wordt een COIN beschouwd als een totaliteit van acties gericht op het bedwingen van irreguliere strijdkrachten die door de meerderheid van de plaatselijke bevolking worden gesteund.⁴ De Amerikaanse veteraan-onderzoeker John Nagl, die de Britse en Amerikaanse oorlogen in respectievelijk Maleisië en Vietnam bestudeerde, acht inlichtingen in een COIN-campagne eveneens van doorslaggevend belang. Daar waar in conventionele oorlogvoering de grootste uitdaging ligt in het op de juiste tijd en plaats inzetten van zoveel mogelijk vuurkracht om de vijand te vernietigen, is het succes in een counterinsurgency sterk afhankelijk van de kwantiteit en kwaliteit van de inlichtingen die men vooral via de bevolking over de tegenstander weet te verzamelen. ‘The counterinsurgent is literally dying for that information,’ aldus Nagl.⁵ Dit gold ook voor de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, waarbij de Indonesische guerrillastrijders, die lang niet altijd in uniform waren gestoken, doorgaans hit-and-runtactieken hanteerden. Daarbij zetten zij vooral in op onzichtbaarheid, mobiliteit en onvoorspelbaarheid. Voor de Nederlandse krijgsmacht stond of viel de strijd daardoor met het beschikken over recente en juiste militaire inlichtingen.⁶ Zonder goede kennis van de locaties, organisatie, omvang en plannen van de ‘onzichtbare’ en ‘ongrijpbare’ Indonesische strijdkrachten waren de Nederlandse militaire acties immers gedoemd te mislukken – vergelijkbaar met de inspanningen van een geblinddoekte bokser, die weliswaar her en der toevalstreffers uitdeelt, maar verder vooral slagen in de lucht produceert en daardoor gefrustreerd en uitgeput raakt, terwijl zijn tegenstander hem steeds ontwijkt en gericht terugslaat.

De centrale rol die Nagl in succesvolle counterinsurgency aan inlichtingen toekent, wordt algemeen gedeeld in COIN-literatuur.⁷ Deskundigen zijn het erover eens dat informatie een sleutelfactor is en dat een (volks)opstand niet kan worden bedwongen zonder dat er een hoge prioriteit aan inlichtingen wordt gegeven en een efficiënt inlichtingenapparaat wordt opgebouwd.⁸ Ook een Nederlands militair instructieboekje van 1946 onderstreepte het belang

van inlichtingen: ‘Bij ons optreden in Nederlandsch-Indië kan slechts van een succesvolle actie sprake zijn, indien onze plannen zijn gegrond op een goed werkenden berichten- en spionnendienst, georganiseerd door den inlichtingendienst.’⁹ Verder is duidelijk dat in irreguliere oorlogen vooral menselijk inlichtingenwerk, *human intelligence* (‘humint’ in vakjargon), de doorslag geeft. Onderzoeker Britta Stime identificeert specifiek informanten, spionnen en agenten als ‘critical political-military tools in COIN’.¹⁰ Andere deskundigen onderstrepen tevens dat de opgebouwde inlichtingen-infrastructuur over ‘deep cultural knowledge’ van het strijdtoneel moet beschikken, vooral om de tegenstander te kunnen identificeren en de oorzaken van het verzet te kunnen doorgronden.¹¹ Een succesvolle counterinsurgency draait echter niet alleen om inlichtingen. Factoren als vuurkracht, moreel, uithoudings- en incasseringsvermogen, propaganda en andere aspecten zijn eveneens van groot belang. In irreguliere oorlogen vormen goede inlichtingen dus geen garantie voor succes. Wel zijn zij een noodzakelijke voorwaarde daartoe, temeer daar gevechtscontact met guerrilla’s vaak dusdanig moeilijk te maken is dat dergelijke oorlogen ook wel als een ‘war in the shadows’ of ‘phantom war’ worden getypeerd.¹²

DE KOLONIALE CONTEXT

In een koloniale context is het belang van inlichtingen, dus niet alleen militaire inlichtingen, zelfs nog groter. In de koloniën was er geen geleidelijk gevormde natiestaat en daarmee ook geen ‘natuurlijke’ acceptatie van het wettige gezag. Sterker nog, de bewoners van deze door vreemde mogendheden bezette gebieden achtten het met dwang of geweld geïnstalleerde nieuwe gezag doorgaans niet als rechtmatig. Als gevolg van de grieven over de onderdrukking en exploitatie was de kans op kleinere en grotere opstanden in vrijwel alle westerse koloniën latent aanwezig. De argwanende koloniale autoriteiten waren met het oog op handhaving van de orde in de steden en op het platteland dan ook afhankelijk van inlichtingen die hun veiligheidsapparaat vergaarde. Volgens de Britse historicus Martin Thomas waren deze inlichtingen zelfs van levensbelang: ‘Colonial states relied on intelligence gathering to survive’. De koloniale imperia waren daardoor, aldus Thomas, *empires of intelligence*.¹³

Het gezegde ‘kennis is macht’ was dan ook een essentieel kenmerk van het Europese imperialisme en onder meer surveillance vormde een fundament van het koloniale gezag.¹⁴ Deze kennis moest in het geval van de koloniale staat die Nederland in de Indonesische archipel had gevormd, vooral van de in 1916 opgerichte Politieke Inlichtingendienst (PID) komen. Deze dienst hield gevaarlijk geachte ‘emancipatoire’ bewegingen die door nationalisme,

communisme of islamisme werden geïnspireerd, nauwlettend in de gaten. Belangrijke andere instanties om politiek te mondig geachte Indonesiërs in het gareel te houden waren de koloniale politie en het na de Atjehoorlog (1873-1914) afgeslankte koloniale leger, het KNIL. Dit leger beschikte vanaf het begin van de Eerste Wereldoorlog ook over een eigen, zij het piepkleine, Militaire Inlichtingendienst (MID).

De relatief grote betekenis van inlichtingendiensten in de koloniën vloeit ook voort uit de numerieke zwakte van de koloniale legers. Dit gold des te sterker na afronding van de stapsgewijze verovering van de overzeese gebieden. Het leger, traditioneel de ijzeren vuist waarmee een koloniale mogendheid gezag afdwong, werd dan meestal naar de kazernes teruggetrokken, afgeslankt en tot een soort oproerpolitie getransformeerd. Het alomtegenwoordige kosten-batendenken van het 'moederland' speelde daarbij een belangrijke rol. Een koloniale krijgsmacht poogde haar numerieke inferioriteit ook te compenseren door de inzet van modern wapentuig als machinegeweren, scheepsgeschut en vliegtuigen, veelal in combinatie met het toepassen van exemplarisch extreem geweld bij opstanden tegen het koloniale gezag (*imperial policing*). Verder was die numerieke zwakte bestuurlijk-politioneel van aard, waardoor het koloniale gezag doorgaans samenwerkte met aristocratische elites, vooral in de gebieden buiten de Europese machtscentra. In ruil voor behoud van hun status, privileges en andere beloningen hielpen die elites of andere plaatselijke *strongmen* mee de indirecte heerschappij van de kolonisatoren te handhaven. Zonder deze medewerking, zo stelt de Britse onderzoeker Ronald Robinson in zijn collaboratiethese, was koloniale heerschappij niet mogelijk geweest.¹⁵

Een ander probaat middel ter ondervanging van de geringe omvang van het Europese veiligheidsapparaat was *going native*: de mobilisatie van minder dure, ter plaatse geworven manschappen voor de koloniale legers en de oprichting van autochtone politiekorpsen en hulplegers. Deze aanpak was in lijn met aloude koloniale verdeel-en-heersstrategieën die onder meer inzetten op de mobilisatie van als bijzonder loyaal en 'krijgshaftig' beschouwde autochtone bevolkingsgroepen (*martial races*). In het Britse geval waren dit de Ghurka's uit Nepal en in het Nederlandse geval Manadonezen (mensen uit het in Noord-Sulawesi gelegen Manado en omstreken) en Molukkers. Onder dit verzamelbegrip vielen Ambonezen en andere mensen uit de centrale Molukken. Het gros van de KNIL-manschappen bestond niettemin uit Javanen. De inzet van dergelijke 'inlandse militairen', aldus het Nederlandse koloniale jargon, had ook het 'voordeel' dat hun verliezen voor de regering-

gen in Den Haag en Batavia veel minder zwaar telden dan slachtoffers uit Nederland of andere Europese landen.¹⁶

Kenmerkend voor koloniale inlichtingenvergarings is tevens de vergaande politisering daarvan. Men spreekt in dit verband van *politicised intelligence*.¹⁷ Koloniale diensten wisten maar al te goed welk (repressief) beleid hun overheden noodzakelijk achtten, wat zowel hun inlichtingenvergarings als inlichtingenanalyse goeddeels bepaalde. Het verschijnsel van diensten die gegevens aanleveren die de afnemers graag willen horen, wordt ook wel *intelligence to please* genoemd. Een bekend recent voorbeeld is de sterke wens van de Amerikaanse regering om, voorafgaand aan de inval in 2003, de aanwezigheid van massavernietigingswapens in Irak aan te tonen. De Amerikaanse en andere westerse inlichtingendiensten waren destijds zo van deze wens doordrongen dat de mogelijkheid dat deze wapens niet bestonden simpelweg uit hun blikveld raakte.¹⁸ Wat de inlichtingenapparaten van koloniale staten betreft, op het hogere niveau van analisten steevast bemand met Europeanen, komt daar nog bij dat hun paternalistisch-oriëntalistische mentaliteit hun kijk op de gekoloniseerde bevolking veelal beïnvloedde. Hetzelfde geldt voor de bronnenselectie van deze diensten, het uitwerken van gevarensenario's en politieke voorspellingen. Waarschuwingen voor gevaren of problemen voor de koloniale orde werden zodoende doorgaans als overkomelijk beschouwd of zelfs ronduit onderschat.¹⁹ Deze vorm van politicised intelligence was, zoals we in hoofdstuk 1 zullen zien, ook bij de PID ingebakken, een dienst die met hulp van stereotyperingen tevens een stempel drukte op de Nederlandse perceptie van wie de 'inlandse vijand' was en wat deze kenmerkte. Juist de kwaliteit van het inlichtingenpersoneel, zo betoogt de Britse historicus Richard Aldrich, was bij koloniale geheime diensten echter doorslaggevend om successen te behalen.²⁰

INLICHTINGENGESCHIEDENIS IN EEN NOTENDOP
Spionage, een van de belangrijkste methodes van de inlichtingendiensten, is zo oud als de mensheid. Kennis van het terrein en de vijand was vanouds een zeer bepalende factor tijdens militaire operaties. Met gevechtinlichtingen moesten de posities, capaciteiten en intenties van de vijand worden achterhaald, om zo in offensief opzicht een goede timing en keuze van de aanvalsdoelen te bewerkstelligen en in defensief opzicht de acties van de tegenstander te kunnen dwarsbomen. In zijn invloedrijke werk *The Art of War* benadrukte Sun Tzu dat het van essentieel belang was zoveel mogelijk over de tegenstander te weet te komen: 'Thus, what enables the wise sovereign and good general

to strike and conquer, and achieve things beyond the reach of ordinary man is foreknowledge. [...] Hence the use of spies.' Sun Tzu adviseerde ook om verschillende typen spionnen in te schakelen om zo het ideale strijdtoneel en tijdstip van de komende confrontatie te kiezen. In defensief opzicht hamerde hij op 'battle-site secrecy' om de vijand in het ongewisse te laten. Informatie mocht dus niet uitlekken.²¹ De wellicht oudste vermeldingen van spionage staan overigens in de *Ilias*. Daarin vertelt Homerus hoe de Grieken tijdens het beleg van Troje een Trojaanse spion ontdekten en deze wisten 'om te draaien' tot dubbelspion. Ook in de Bijbel zijn inlichtingenmissies beschreven.²²

Sinds de klassieke oudheid heeft het inlichtingenwerk grote ontwikkelingen doorgemaakt, maar de reputatie bleef veelal twijfelachtig. Zo behoorde spionage eeuwenlang tot 'de donkere kant' van het diplomatieke bedrijf. Vorsten en generaals wierven veelal informanten om het nodige over tegenstrevers en hun legers te weet te komen. In de zestiende eeuw deden 'zwarte kamers', die in geheimtaal geschreven correspondentie ontcijferden, hun intrede.²³ Noemenswaardig is verder dat spionage niet uitsluitend mannenwerk was. Zo laat het onderzoek van Nadine Akkerman zien dat Maria Stuart in haar besluitvorming op een spionne leunde. Dit geval stond niet op zichzelf. Akkerman identificeerde in de archieven maar liefst zestig spionnes die in de zeventiende eeuw in Engeland actief waren. Vanwege hun sekse werden zij niet officieel opgenomen in de toen al bestaande Secret Service.²⁴ Ook in Nederland floreerde toentertijd het inlichtingenwerk. In de zeventiende en achttiende eeuw beschikten de raadpensionarissen Johan de Witt en Anthonie Heinsius bijvoorbeeld over een Europees netwerk van informanten. Deze berichtgevers hielden hen over militaire dreigingen op de hoogte, vooral van Franse kant. In het geval van Nederland speelden inlichtingen ook een belangrijke rol in het relatieve welslagen van de Tiendaagse Veldtocht tegen de Belgen in 1831. Deze inlichtingen werden echter nog niet vergaard door een hiervoor bestemde dienst. Veeleer was sprake van ad hoc geleverde verkenningen.²⁵

NEDERLAND MIST INLICHTINGENREVOLUTIE

Dat Nederland in de ruim honderd jaar die op de Tiendaagse Veldtocht volgden in Europa geen militaire operaties uitvoerde en neutraal bleef, had grote invloed op het inlichtingenwerk. De negentiende eeuw en vooral de Frans-Pruisische Oorlog van 1870-1871 leidden bij veel andere Europese krijgsmachten tot een institutionalisering van het inlichtingenwerk. Dit werk, dat tot dan toe vooral een informele activiteit was geweest, werd nu geleidelijk het domein van inlichtingendiensten. De bestrijding van spiona-

ge van andere mogelijkheden en mogelijke binnenlandse vijanden, ook wel contraspionage of contra-inlichtingen genoemd, kreeg eveneens meer aandacht. Nederland liep bij deze internationale ontwikkelingen wat achter. Pas kort voor de Eerste Wereldoorlog richtten de Nederlandse autoriteiten met de derde sectie van de Generale Staf (GS III) de eerste militaire inlichtingendienst in Nederland op. Deze dienst moest vooral inlichtingen over de capaciteiten en intenties van buitenlandse legers verzamelen. Hij leunde daarbij op openbare bronnen als kranten maar ook op informanten en agenten.²⁶

Terwijl in 1914 de achterstand van Nederland op andere Europese landen nog relatief klein was, werd de kloof tijdens en na de Eerste Wereldoorlog steeds groter. In de oorlogvoerende landen ontstonden grote militaire en civiele inlichtingenapparaten die vele duizenden mensen emplooi gaven. Deze diensten produceerden talloze inlichtingenrapporten en bedreven ook intensieve postcensuur. Nederland miste de inlichtingenrevolutie van de Eerste Wereldoorlog doordat het land neutraal was gebleven. Zo kwam het niet tot internationale samenwerking, terwijl er tevens sprake was van een achterstand op technologisch vlak, bijvoorbeeld bij het onderscheppen van elektronisch en radiografisch berichtenverkeer of de inzet van verkenningsvliegtuigen. Deze ontwikkelingen stelden ook nieuwe eisen aan de expertise van het inlichtingenpersoneel. Terwijl deze revolutie zich voltrok, beschikte GS III in 1918 slechts over 25 medewerkers. In het interbellum bleef de Nederlandse achterstand op andere Europese landen groot. De dienst focuste zich tot 1939 samen met de in 1919 opgerichte Centrale Inlichtingendienst (CID), die eveneens klein van omvang was, vooral op de 'binnenlandse tegenstander'. Dit behelsde aanvankelijk vooral het volgen van gevaarlijk geachte links-revolutionaire 'stroomingen', maar in de jaren dertig ging de aandacht ook uit naar extreemrechtse dreigingen. Dat de Nederlandse diensten geen *learning organisations* waren, bleek uit het feit dat ze nauwelijks gebruikmaakten van de stroom aan literatuur die in de jaren twintig en dertig over het inlichtingenwerk verscheen. De leden van militaire inlichtingendiensten keken bovendien neer op de contraspionagezaak, die zij als politiewerk beschouwden en daarom veronachtzaamden. Wel zette GS III stappen op het terrein van *signals intelligence* (sigint), het verkrijgen van inlichtingen uit de interceptie en ontcijfering van vooral radioverkeer.²⁷

De Duitse invasie van Nederland in mei 1940 markeerde een nieuwe ce-
suur. In Londen, waar de regering haar zetel had gevestigd, kwamen de be-
windslieden tot de ontdekking dat zij vrijwel volledig verstoken waren van
informatie over het bezette Nederland, mede omdat er geen *stay behind*-voor-
zieningen waren getroffen. Van GS III was praktisch niets over en de archie-

ven waren niet mee naar Londen genomen. Zo kwam het medio 1940 tot de vorming van een nieuwe Centrale Inlichtingendienst (CID). Het ontbrak deze dienst echter aan vrijwel alles, zodat de Britten nog meer de *senior partners* waren. Eind 1942 werd de CID in twee diensten gesplitst, waarvan de belangrijkste, het Bureau Inlichtingen der Nederlandsche Regering (BI), door de KNIL-officier Jan Somer werd geleid. Tussen de eerste maanden van 1942 en augustus 1944 was ook een nieuwe Marine Inlichtingen Dienst actief, die al gauw in een bescheiden Militaire Inlichtingen Dienst (MID) opging. Vanwege een gebrek aan middelen bleef de MID sterk afhankelijk van de Britten. Een ander probleem was de haperende informatie-uitwisseling met de BI. De diensten werkten veelal naast of langs elkaar heen. De MID kwam daardoor nooit tot wasdom, ook omdat de stilzwijgende aanname dat de Nederlandse krijgsmacht bij terugkeer naar Nederland een onafhankelijke of in ieder geval belangrijke rol zou spelen een illusie bleek. In het bezette Nederland vonden eveneens de nodige gebeurtenissen op spionageterrein plaats. Binnen het verzet legde een aantal organisaties zich toe op het vergaren van inlichtingen. Na de bevrijding van het zuiden van Nederland blies het Militair Gezag ook de Sectie III weer nieuw leven in. Deze dienst werkte vervolgens met de Londense diensten en talloze verzetsorganisaties samen. Op 23 mei 1945 werd het Bureau Nationale Veiligheid (BNV) opgericht dat in 1949 opging in de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD). Deze dienst moest de binnenlandse veiligheid handhaven en buitenlandse inmenging tegengaan.²⁸

De eerste helft van de twintigste eeuw kenmerkte zich dus door een enorme groei en professionalisering van de moderne inlichtingendiensten, een ontwikkeling waarbij Nederland achterbleef. Een belangrijk onderdeel van het moderne inlichtingenwerk was het creëren van vaste structuren, waaronder een stelsel van periodieke rapportages, om daarmee de besluitvorming zo goed mogelijk te ondersteunen. Een belangrijke schakel in dit proces was de verwerking van losse berichten door voor de inlichtingendiensten werkzame analisten. Zij maakten de informatie daarmee inzichtelijker, betrouwbaarder en behapbaar. De Nederlandse diensten hadden tijdens het interbellum voor het eerst ervaring met dit werk opgedaan en zich tijdens de Tweede Wereldoorlog daarin verder bekwaamd. Om het proces van vergaren, verwerken en verspreiden van bron naar afnemer inzichtelijk te maken is in vakkringen het model van de inlichtingencirkel (*intelligence cycle*) gangbaar. Daartoe is het om te beginnen belangrijk het verschil tussen inlichtingen en informatie te weten. Inlichtingen komen tot stand via het gericht verzamelen en verwerken van ruwe informatie die uit verschillende bronnen wordt vergaard.²⁹

De inlichtingencirkel begint aan de basis met het verzamelen van gegevens uit de meest uiteenlopende menselijke (*humint*) en niet-menselijke bronnen (zoals *sigint*). Welke informatie wordt vergaard wordt ingegeven door de vraag van de belangrijkste behoeftezoekers, bijvoorbeeld commandanten die gevechtseinlichtingen over bepaalde vijandelijke eenheden willen hebben. Om de waarschijnlijkheid van de vergaarde informatie en de betrouwbaarheid van de bron vervolgens te duiden, worden berichten gewaardeerd, bewerkt, eventueel vertaald en in inlichtingenrapporten gegoten. Deze rapporten worden vervolgens, als laatste stap, naar de verschillende afnemers verzonden, waarna het proces opnieuw begint. Ondanks alle mogelijkheden om berichten op hun waarde en juistheid te toetsen, bijvoorbeeld door deze met andere gegevens te vergelijken, bevat een dergelijk proces allerlei valkuilen. Zo kunnen vooral inlichtingen met een hoge waardering een gevaar van schijnzekerheid of schijnveiligheid opleveren. Ook subjectiviteit, vooringenomenheid, onkunde, rivaliteit of geldingsdrang van de bewerkers zijn terugkerende problemen die tot *intelligence failures* kunnen leiden. Natuurlijk kan ook eerder, bij het verzamelproces aan de basis, reeds het nodige misgaan zonder dat de analisten dat beseffen. Ook de afnemers van de inlichtingen gaan geregeld in de fout door rapporten slechts vluchtig of selectief te lezen.

In dit boek zal nu en dan naar het model van de inlichtingencirkel worden verwezen om aspecten van het inlichtingenwerk te verduidelijken, maar het zal niet leidend zijn, omdat deze studie op de weerbarstige praktijk focust. Deze cirkel is bovendien een ideaalbeeld – en het model is ook niet volledig. Zo maakt een belangrijk deel van het inlichtingenwerk, de contra-inlichtingen, geen deel uit van die cirkel.³⁰

S C H E M E R G E B I E D E N

Kenmerkend voor inlichtingen- en veiligheidsdiensten is dat zij in het geheim werken, hun optreden blijft voor niet-ingewijden meestal in duisternis gehuld. Juist deze geheimhouding sprak dusdanig tot de verbeelding dat in de negentiende eeuw de eerste romans over spionage verschenen. Het bekendste voorbeeld van een archetypische spion is James Bond. Deze flamboyante ‘gentleman spy’ die allerlei spannende en romantische avonturen beleeft en een *licence to kill* heeft, is echter geenszins representatief voor een gemiddelde medewerker van een moderne inlichtingendienst, die meestal achter een bureau zit.³¹

Vanouds was vaak onduidelijk wat precies de bevoegdheden van inlichtingendiensten waren. Het helpt in dit opzicht niet dat er geen omvattende definitie van spionage bestaat die algemeen aanvaard is en overal gebruikt wordt.

Evenmin is er een internationaal-rechtelijk verdrag dat een overkoepelend stelsel van regels biedt voor spionage. Het Landoorlogsverdrag van 1899 geeft weliswaar een definitie van 'spion', maar die internationale regeling is alleen van toepassing in oorlogstijd. Het is aan de landen om in hun nationale strafwetgeving de strafbaarstelling van spionage te regelen.³² Dit zorgde voor een lappendeken aan regelingen. Daar komt bovenop dat de pogingen om met juridische middelen spionage te reguleren veelal fors achterlopen bij de ontwikkelingen in de inlichtingenwereld. Niettemin wordt tot op de dag van vandaag het vergaren van inlichtingen als een wezenlijk attribuut van een moderne staat gezien.³³ Na de Tweede wereldoorlog ontwikkelden de meeste West-Europese landen een (dun) juridisch kader om het bestaan en de taken van hun diensten te regelen. Mede op basis van inmenging van de Europese Unie in de jaren negentig werden de regels over verzamelactiviteiten (vooral humint en sigint) aangevuld. Toch opereren internationale inlichtingendiensten met hun sterk uiteenlopende activiteiten nog altijd vaak in een soort moreel-juridisch schemergebied, terwijl hun personeel een schaduwbestaan voert.³⁴

STAND VAN ONDERZOEK

Over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog (1945-1949) zijn inmiddels al boekenkasten vol geschreven. Er zijn honderden memoires en gedenkboeken verschenen en met name de laatste vijftien jaar is het aantal wetenschappelijke studies over dit conflict fors toegenomen. Diverse aspecten daarvan zijn inmiddels grondig bestudeerd. Hoewel de Nederlands-Indonesische inlichtingenstrijd cruciaal was, is deze in de historiografie verrassend genoeg sterk onderbelicht gebleven. Afgezien van enkele Nederlandse en Indonesische artikelen en deelstudies over deels gewelddadige aspecten van genoemde specifieke strijd, is deze grotendeels nog terra incognita.

Zo is, om een voorbeeld te noemen, tot op heden nauwelijks iets bekend over de tienduizenden Indonesische informanten respectievelijk spionnen in Nederlandse dienst, laat staan over hun taken, achtergronden, motieven, werking, betaling, geweldpleging, bescherming, betrouwbaarheid, aansturing en hun lotgevallen na de definitieve Indonesische onafhankelijkheid. Omdat alle Nederlandse koloniale campagnes en oorlogen in Indonesië altijd al sterk van de inzet van Indonesische informanten afhankelijk waren, is deze lacune opmerkelijk. Daar komt bij dat er reeds meerdere studies aan alle in Nederland actieve inlichtingen- en veiligheidsdiensten zijn gewijd, terwijl deze organisaties qua personeelssterkte veel kleiner waren dan de onderbelichte diensten die in Indonesië actief waren. Nooit eerder en later was het Nederlandse inlichtin-

genapparaat zo groot als ten tijde van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Het was ook de eerste keer dat Nederlandse militaire inlichtingendiensten zich in een langdurige oorlog moesten bewijzen, waarbij zij maar liefst 220.000 Nederlandse militairen van gedegen inlichtingen moesten voorzien.

Als er in Nederland al iets over de inlichtingendiensten in deze periode bekend is, dan zijn het vooral de martelingen waaraan deze specialistische eenheden zich schuldig hebben gemaakt. Dat zij zelfs systematisch martelden, is vooral dankzij het spraakmakende televisieoptreden van klokkenluider en oud-inlichtingenmilitair Joop Hueting in 1969 aan het licht gekomen. Niettemin is over folter, over de methodes en motieven bijvoorbeeld, nog veel onbekend. Een blinde vlek vormen verder met name de extreme gewelddaden die de inlichtingendiensten *buiten* de verhoorkamers hebben toegepast. Hetzelfde geldt voor vrijwel alle andere uiteenlopende werkzaamheden van de diensten, vooral hoe zij inlichtingen vergaarden, welke effecten zij sorteerden en welke uitwerking zij op het verloop van de oorlog hadden.

Een andere lacune in de historiografie betreft Indonesische inlichtingendiensten. Over de organisatie, werkwijze en middelen van deze diensten is maar zeer weinig bekend. In Indonesische historische onderzoeken en in historische tijdschriften zijn wel enkele aspecten van het inlichtingenwerk uitgelicht, maar een overkoepelende studie ontbreekt tot dusverre. Wat hierover is geschreven, heeft bovendien nauwelijks een Nederlands publiek bereikt. Dit heeft er mede toe geleid dat ook de interactie tussen de Nederlandse en de Republikeinse inlichtingendiensten nog een onbeschreven blad is.

VRAAGSTELLING

Kortom, de Nederlandse en Indonesische inlichtingendiensten zijn nagenoeg geheel onderbelicht. Dit doet dan ook de vraag rijzen hoe deze diensten – in het geval van dit boek vooral de Nederlandse – te werk gingen, in hoeverre en waarom deze diensten geweld hebben toegepast en welke invloed de door hen gevoerde inlichtingenstrijd op het verloop van de oorlog had. Daarom zal dit boek ook uitvoerig bij tal van misdaden stilstaan. Maar de thematiek van dit boek is breder dan ‘alleen’ de geweldsvraag, die de aanleiding voor het ODGOI-onderzoeksprogramma was waar dit onderzoek deel van uitmaakt. De inlichtingenstrijd is immers, zo zal uit deze studie blijken, veel complexer dan alleen het toepassen van geweld binnen en buiten de verhoorcentra.

Uit de hoofdvraag vloeien nog vele andere vragen voort, onder meer naar de organisatie, taken en vooral het personeel van de Nederlandse troepeninlichtingendiensten. Daarnaast zal worden nagegaan welke impact de al dan

niet gewelddadige werkzaamheden van de inlichtingendiensten op burgers en krijgsgevangenen had. Ook komt de vraag aan de orde of zij de vereiste actuele en juiste inlichtingen leverden. Idealiter waren troepeninlichtingendiensten, aldus een gedenkboek, de ‘ogen en oren’ van de bataljons die daarvoor zonder blinddoek de ring konden betreden.³⁵

Bij de vraag naar de accuratesse van de inlichtingen zal met name het werk aan de basis, de inlichtingenvergaring, aan bod komen. Op dit niveau komt ook de vraag naar boven welke (vooral menselijke) informatiebronnen, zoals informanten/spionnen, dorpschouwen en burgers, de Nederlandse diensten aanboorden en hoe de Indonesische strijdkrachten deze personen, die zij als verraders beschouwden, van samenwerking met de Nederlanders probeerden te weerhouden. Deze aandacht is ook ingegeven door de vraag naar geweldpleging. In de praktijk kwam het al snel tot een Nederlands-Indonesisch touwtrekken om de steun van de bevolking, die in elke guerrillaoorlog uiteindelijk beslissend is. Aan weerskanten van deze tweekamp was het geweld van de geregeld hardhandig opererende militaire inlichtingendiensten een belangrijke factor.

De organisatie, de middelen, het personeel en de werkwijzen van Republikeinse inlichtingendiensten worden eveneens onder de loep genomen. Vanwege de voortdurende interactie kunnen de Nederlandse diensten immers niet geïsoleerd worden beschouwd, temeer omdat de Nederlandse en Republikeinse diensten niet alleen een strijd om de steun van de bevolking voerden. Zij poogden elkaar ook op andere gebieden continu te dwarsbomen, onder meer door civiele en militaire instanties van de tegenstander te infiltreren. De aandacht voor het brede palet aan activiteiten van de omvangrijke Indonesische inlichtingendiensten doorbreekt tevens de in sommige studies dominante reducering van Indonesiërs tot passieve slachtoffers en/of gewelddadige verzetslieden. De werkelijkheid was veel genuanceerder en de Indonesische *agency* complexer.

OPBOUW EN AFBAKENING

In dit boek worden onder meer de organisatie en werkwijzen van de twee voornaamste partijen uiteengezet. De studie is zo opgebouwd dat in hoofdstuk 8 de balans van de zo facettenrijke Nederlands-Indonesische inlichtingenstrijd wordt opgemaakt. In dit hoofdstuk komen in vogelvlucht eerder uitgewerkte lijnen en ontwikkelingen samen, terwijl tevens, verweven met de militaire context van de oorlog, een periodisering van de inlichtingenstrijd wordt aangebracht.

Voordat de twee strijdende partijen uit inlichtingenperspectief worden ontleed, zal de aandacht in hoofdstuk 1 eerst uitgaan naar de grotendeels on-

derbelichte voorgeschiedenis van de inlichtingenstrijd van 1900 tot 1945.³⁶ Een belangrijke reden om uitvoerig en tevens met een wat bredere kijk bij deze periode stil te staan, is om zo een langetermijnperspectief te bewerkstelligen. Dit waardevolle perspectief hebben in de laatste jaren ook – in nog sterkere mate – onder meer de studies van Piet Hagen, David Van Reybrouck, Martin Bossenbroek, Petra Groen c.s., Anne-Lot Hoek alsmede Harry Poeze en Henk Schulte Nordholt inzichtelijk gemaakt.³⁷ In deze onderzoeken komen wat de lange termijn betreft enkele verschillen, maar vooral de continuïteiten van het repressieve Nederlandse militaire, bestuurlijke en politionele optreden naar voren en tevens hoe de Indonesiërs daarop reageerden. Dergelijke publicaties verduidelijken ook dat het KNIL een traditie van toepassing van extreem en exemplarisch geweld kende en dat Nederland omtrent acceptatie, aard en noodzaak van zijn koloniale gezag aan zelfbedrog deed.

Uit de studies van voornoemde auteurs – en er zijn er wat de periode van voor 1942 betreft gelukkig nog veel meer – blijkt dat geweld, racisme, uitbuiting, rechtsongelijkheid en onderdrukking inherent waren aan het koloniale systeem. De Indonesische historicus Hilmar Farid betoogt dan ook terecht: ‘We kunnen het Nederlandse geweld van 1945-’49 niet los zien van de voorafgaande koloniale periode.’³⁸ Een blik op de eerste 45 jaar van de twintigste eeuw biedt tevens de mogelijkheid een aantal elementen en ontwikkelingen te bestuderen die van invloed zijn geweest op het functioneren van de inlichtingendiensten tijdens de onafhankelijkheidsoorlog. Zo kan het optreden van de Nederlandse overzeese politieke en militaire inlichtingendiensten in het interbellum inzicht bieden in de heersende mentaliteiten en vijandbeelden. Opvattingen over hoe politieke en militaire inlichtingen moesten worden vergaard en welke (rechts)regels er voor het inlichtingenwerk golden zijn eveneens van betekenis, zeker met het oog op de vanaf 1945 gevoerde strijd.

In hoofdstuk 2 staan de Britse inlichtingendiensten centraal. In de vroege periode van de Indonesische revolutie zetten aan geallieerde zijde immers vooral de Britten de toon. Zij deden dit tevens in de inlichtingenstrijd, waarbij zij met de aanvankelijk nog zwakke Nederlanders samenwerkten. Een van de vragen is zodoende hoe die samenwerking verliep en of de van de Britten afhankelijke Nederlanders iets konden leren van de wijze waarop deze lasten de inlichtingenstrijd tegen de Republiek voerden. In hoofdstuk 3 ligt de focus op de organisatie, het personeel en het materieel van de decentrale Nederlandse troepeninlichtingendiensten. In dit hoofdstuk zal ook de organisatie van een andere militaire inlichtingendienst, de Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS), worden beschreven. Deze dienst deed echter niet

zozeer aan militaire als wel aan strategische en politieke inlichtingen en komt daarom minder aan bod dan de decentrale troepeninlichtingendiensten van het KNIL, de Koninklijke Landmacht (KL) en de Mariniersbrigade waarop deze studie zich richt. Het omvangrijke hoofdstuk 4 biedt inzicht in de Nederlandse inlichtingenvergaring, die met name met behulp van menselijke bronnen, maar ook van intercepties, geconfisqueerde documenten en andere bronnen werd uitgevoerd. Vooral de Indonesische informanten/spionnen krijgen veel aandacht. Aan de hand van de door hen geleverde berichten zal tevens een blik op de Nederlandse bewerking, analyse en verspreiding van inlichtingenrapporten worden geworpen. En op de vraag hoe hun belangrijkste 'klanten', de infanterie-eenheden en hun commandanten, deze 'producten' beoordeelden en daarmee omgingen.

In hoofdstuk 5 worden specifiek de Nederlandse militaire veiligheidsdiensten uitgelicht, die weliswaar met de meer offensieve inlichtingendiensten samenwerkten maar zelf vooral een defensieve taak hadden. Deze veiligheidsdiensten moesten Republikeinse infiltraties voorkomen en de veiligheid van Nederlandse inlichtingen, operaties, personeel en materieel waarborgen. Zij waren voor de, aldus het vakjargon, *field security* verantwoordelijk en trachten vooral het uitlekken van gegevens te verhinderen door binnen de krijgsmacht een veiligheidsbesef aan te kweken. De vraag is in hoeverre zij daarin slaagden. Net als in hoofdstuk 2 over de Britse diensten zullen hierbij ook, zij het vooral door de bril van Nederlandse veiligheidsofficieren, Indonesische spionagepogingen aan bod komen. Hoofdstuk 6, het omvangrijkste hoofdstuk, focust op het door de Nederlandse inlichtingendiensten toegepaste extreem geweld, zowel binnen als buiten de verhoorcentra. In hoofdstuk 7 zal eerst de complexe organisatie, het personeel en de uiteenlopende werkwijzen van de Indonesische inlichtingendiensten uiteen worden gezet. Het tweede deel van dit hoofdstuk is gewijd aan de veelal extreem gewelddadige Indonesische contraspionage, die zich vooral tegen vermeende spionnen en collaborateurs onder hun landgenoten richtte. Na de conclusie volgt nog een epiloog waarin aandacht is voor het lot van de voor Nederland werkzame Indonesische informanten na afloop van de oorlog in 1949.

AANPAK EN BRONNENGEBRUIK

In dit boek staat het optreden van de Nederlandse militaire inlichtingendiensten centraal, en dan met name het door die diensten toegepaste extreem geweld. Gepoogd wordt dit optreden te verklaren aan de hand van een breed scala aan militaire, sociale, politieke, maatschappelijke, psycholo-

gische en culturele factoren. Zoals gezegd worden de Nederlandse diensten niet in een isolement bestudeerd, maar in nauw verband met de Republikeinse tegenhangers. Er is naar gestreefd Indonesische en (in mindere mate) Britse perspectieven te integreren, door waar mogelijk ook Indonesische bronnen te gebruiken, evenals documenten uit Britse archieven.

De bestudering van de Nederlandse (en Republikeinse) inlichtingendiensten kent de nodige uitdagingen, met name ten aanzien van het bronnenmateriaal. Zoals gezegd is er geen standaardwerk waaruit kan worden geput en zijn er geen eigentijdse verslagen of narratieven van enige omvang beschikbaar. Dat betekent dat er voor een reconstructie vrijwel vanaf nul moest worden begonnen. Waar het primaire bronnen over de inlichtingendiensten betreft vormde het geheime karakter van het werk ook een moeilijkheid. Slechts een beperkt aantal mensen mocht van de vergaarde informatie en de identiteit van bijvoorbeeld informanten/spionnen op de hoogte zijn en uit de aard der zaak is veel niet op schrift gesteld. Daar komt bij dat de Nederlandse autoriteiten veel stukken hebben verbrand, gedurende de oorlog en met name kort voor het Nederlandse vertrek uit Indonesië. Ook na de oorlog is nog veel archiefmateriaal verloren gegaan.

Het bronnenmateriaal is zodoende verre van compleet en tevens sterk gefragmenteerd. Er is in het Nationaal Archief weliswaar een omvangrijk archief van de NEFIS en haar opvolger de Centrale Militaire Inlichtingendienst (CMI) bewaard gebleven, maar er is geen apart archief waarin alle Nederlandse inlichtingenrapporten liggen. Doordat de per saldo veel grotere decentrale troepeninlichtingendiensten die in deze studie centraal staan aan brigades, bataljons en compagnieën waren toegevoegd, zijn hun stukken, voor zover bewaard, over de omvangrijke militaire archieven verspreid. Ook instructieboeken of andersoortige instructies zijn schaars – en helpen maar beperkt omdat theorie en praktijk doorgaans behoorlijk verschilden. Daarnaast zijn er persoonlijke bespiegelingen van (inlichtingen)militairen in dagboeken, memoires, interviews en documentaires. Om te reconstrueren hoe de inlichtingenorganisaties waren opgezet en in de praktijk werkten, moest daarom informatie uit allerhande bronnen worden gedestilleerd. De zoektocht naar bronnen kwam bij wijze van spreken neer op het verzamelen van zoveel mogelijk snippers en veel gepuzzel.

Bij het gebruiken van al die snippers is de weging van de bronnen van groot belang. Wat zegt bijvoorbeeld een enkele bewering van een inlichtingsofficier of spion? De waarde hiervan zit vaak in de herhaling en de patronen die zichtbaar worden bij het bestuderen van grote aantallen bronnen.

De bevindingen die in dit boek worden gepresenteerd zijn gebaseerd op gegevens die aan duizenden bronnen zijn ontleend. Hoewel er bij de beschrijving van bepaalde ontwikkelingen of verschijnselen, ter onderbouwing en verheldering, talrijke voorbeelden uit de praktijk worden aangehaald, vormen deze meestal slechts een kleine greep uit het grotere aantal voorbeelden dat had kunnen worden opgevoerd. In voetnoten zal naar een deel van deze bronnen worden verwezen. In feite gaat het hierbij dus om de frequentie (of kwantiteit) van beweringen. Als bepaalde praktijken door meerdere bronnen op verschillende plaatsen onafhankelijk van elkaar worden beschreven versterkt dat de waarschijnlijkheid dat ze accuraat zijn.

Voor dit onderzoek is van verschillende typen bronnen gebruikgemaakt, om een zo compleet mogelijk beeld van de gebeurtenissen te krijgen. Zo worden militaire rapportages geregeld met bestuurlijke en juridische rapportages aangevuld of daaraan gespiegeld. Dergelijke bronnen, met name kritische beschouwingen van bestuurders, politiemensen of officieren van justitie, leveren geregeld waardevolle aanvullingen of correctieven op de militaire rapporten op. Dat geldt ook voor zogeheten egodocumenten als dagboeken, brieven en interviews die veelal observaties of opmerkingen over zaken en personen bevatten die vrijwel nooit in officiële militaire of bestuurlijke rapporten staan. Men denke aan noties over commandanten die dronken waren of het bevel gaven 'foute' kampongs af te branden, arrestanten te martelen, of erger.

Wat egodocumenten betreft waren de meer dan 650 memoires van Nederlandse militairen die aan het boek *Soldaat van Indonesië* van Gert Oostindie en diens medeauteurs ten grondslag lagen een zeer belangrijk bronnencorpus.³⁹ Hetzelfde geldt voor de meer dan 70 ongepubliceerde dagboeken van Indonesië-veteranen die door onderzoekers van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) systematisch zijn bestudeerd.⁴⁰ Beide collecties zijn ten behoeve van ODGOI digitaal doorzoekbaar gemaakt. Voor dit boek zijn tevens de interviewcollectie van de Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië (SMGI) en de Interviewcollectie Nederlandse Veteranen (ICNV) veelvuldig gebruikt. Ook deze bronnen herbergen een schat aan informatie. Brievencollecties als *Taboe in het Theemeubel* of de bijna 900 reacties die de VARA in 1969 naar aanleiding van het Hueting-interview ontving, vormen eveneens belangrijk bronnenmateriaal, evenals de omvangrijke bronnenpublicatie Nederlands-Indonesische Betrekkingen (NIB), die ook digitaal doorzoekbaar is. De afgelopen jaren hebben ODGOI-onderzoekers, vooral de auteurs van het boek *Sporen vol Betekenis/Meniti Arti*, bovendien tientallen interviews met getuigen

en tijdgenoten afgenomen die deels in dit onderzoek zullen opduiken. Met behulp van onderzoeksassistenten zijn speciaal voor dit boek in Nederland ook enkele interviews afgenomen. Voorts zijn uiteenlopende tv-documentaires en tijdschriften- en krantenartikelen geraadpleegd.

Enkele bronnen bleken voor dit onderzoek bijzonder waardevol. Dit zijn onder meer de gedetailleerde dagboek aantekeningen van inlichtingensergeant J.P. Schulz, de openhartige memoires en het SMGI-interview van inlichtingenkorporaal Henk van Dalen en de omvangrijke dagelijkse inlichtingenrapporten van inlichtingensergeant Mart Sytsema. Een reden om deze drie door militairen van de Koninklijke Landmacht opgestelde bronnen geregeld aan te halen, is dat zij nagenoeg de enigen zijn die de meest uiteenlopende inlichtingen-gerelateerde praktijken en gebeurtenissen uitvoerig beschrijven; zaken die in andere bronnen veelal verborgen blijven. Dit geldt met name voor hun samenwerking met Indonesische informanten/spionnen, dorpschefs (lurahs) en burgers. Een mooie bijkomstigheid die een geografische spreiding op Java waarborgt is dat Schulz in Oost-, Van Dalen in Midden- en Sytsema in West-Java was gelegerd. Dit belangrijke 'getuigen-trio' wordt onder meer aangevuld met de dagboek aantekeningen van inlichtingenkorporaal Jan Berenbak, de memoires van inlichtingenofficier Menno Steenhuis en het interview met inlichtingenofficier Bert Carper (allen KL). De KNIL-visies worden bijvoorbeeld vertegenwoordigd door de getuigenissen van Eddy Mahler en Math Jalhay. Hetzelfde geldt voor KNIL-inlichtingenofficier Jan Bakker, die een omvangrijke collectie met rapporten, schetsen, personeelsformaties en brieven heeft nagelaten. Daarnaast behoren verschillende militairen of gemilitariseerde burgers die voor de inlichtingendienst van de Mariniersbrigade hebben gewerkt, onder wie Rob Groenewoud, Giovanni Hakkenberg, Piet Tuankotta en Adolf Birney, tot de veelvuldig aangehaalde bronnen. Bovengenoemde militairen waren grotendeels op Java gelegerd – en een enkeling op Sumatra. Voor de andere eilanden, uitzonderingen als Goos Blok die op Bali was gelegerd daar gelaten, zijn nauwelijks egodocumenten van inlichtingenmensen beschikbaar.

Deze bronnen geven unieke en waardevolle inkijkjes in het Nederlandse – en veelal ook Indonesische – inlichtingenwerk. Daar staat tegenover dat hun gebruik uit onderzoekers oogpunt natuurlijk wel de nodige valkuilen kent. Net als de ambtelijke rapporten maken zij deel uit van wat ook wel het koloniale archief wordt genoemd. De antropologe Ann Stoler betoogt dat de kennis die daarin is opgeslagen vaak meer zegt over de opvattingen van de koloniale overheersers dan over de realiteit van de koloniale samenlevingen. Met dit besef in het achterhoofd en middels 'tegendraads lezen' kun-

nen koloniale archieven niettemin een schat aan informatie opleveren en is ook de stem van de gekoloniseerde wel degelijk te vinden (waarover later meer).⁴¹ Een specifiek gevaar bij het gebruik van koloniale bronnen is voorts de wellicht onbewuste overname van hun oriëntalistische opvattingen of 'koloniale geest'. Met name westerse militaire bronnen en instructiebundels, zo betoogt Patrick Porter in zijn boek *Military orientalism*, bevatten veelal mythes of eenzijdige opvattingen over de volkeren en hun strijdwijzen die de koloniale mogendheden wilden onderwerpen.⁴²

De gekozen aanpak gebod ook zoveel mogelijk primaire en secundaire Indonesische bronnen te gebruiken. Belangrijk waren onder meer Indonesische (historische) tijdschriften en kranten, interviews en oudere en nieuwere wetenschappelijke publicaties, ook die recentelijk in het kader van ODGOI zijn verschenen (*Revolutionary Worlds* en *Onze Revolutie*). Wat het afnemen van eigen interviews betreft heeft covid het geplande veldonderzoek in Indonesië helaas gedwarsboomd. Deze lacune is gelukkig gedeeltelijk ondervangen door het grondige veldonderzoek dat de Indonesische onderzoeksassistent Bambang Widyonarko in de zomer van 2022 verrichtte. Hij heeft op verschillende Indonesische eilanden interviews afgenomen, archieven en bibliotheken geraadpleegd, musea aangedaan, foto's gemaakt en belangrijke plaatsen delict bezocht. Voor dit onderzoek zijn voorts de ruwe interviews met Indonesische getuigen gebruikt die de NOS in 2022 in Payakumbuh en Situjuh Batur (West-Sumatra) maakte ten behoeve van een verdiepingssuitzending naar aanleiding van de ODGOI-presentatie van *Over de Grens*. Ook interviews met Indonesische getuigen die zijn afgenomen in het kader van het langdurige KITLV-project *Recording the Future* en het ODGOI-boek *Sporen vol Betekenis/Meniti Arti* zijn in dit onderzoek geïntegreerd. Hetzelfde geldt voor stukken die voortvloeiden uit de rechtszaak die het martelslachtoffer Yaseman vanaf 2014 met hulp van de stichting *Komite Utang Kehormatan Belanda* (KUKB, Comité Nederlandse Ereschulden) van Jeffry Pondaag tegen de Nederlandse Staat voerde.

Archiefonderzoek in Indonesië was om genoemde redenen ook maar beperkt mogelijk. Daar staat tegenover dat het NIMH in de vorm van de Collectie Groen wel over een groot aantal kopieën van Indonesische archiefstukken beschikt die de destijds aan dit instituut verbonden historica Petra Groen in de jaren negentig met toestemming van de Indonesische autoriteiten in de militaire archieven in Indonesië heeft kunnen maken.⁴³ Ook Indonesische stukken uit deze collectie zijn in dit onderzoek verwerkt. Het KITLV beschikt over een vergelijkbare collectie van Indonesische stukken. Nog

belangrijker voor dit boek zijn de eerdergenoemde archieven van de NEFIS/CMI. Deze bevatten duizenden Indonesische stukken die Nederlandse militairen tijdens de oorlog in beslag hebben genomen of hebben gevonden. Het gros van deze rapporten, pamfletten, pasjes, tekeningen, foto's, brieven en dagboeken zijn Indonesische originelen, voorzien van de nodige stempels, handtekeningen et cetera. Zij dienden de Nederlanders in eerste instantie als belangrijke bron om de organisatie, werkwijzen en plannen van de Republikeinse strijdkrachten en inlichtingendiensten in kaart te brengen. Daarnaast zijn talrijke intercepties van Indonesische berichten bewaard gebleven die de Nederlandse inlichtingendiensten met dezelfde doelen verzamelden. Het staat dan ook buiten kijf dat deze in Nederland bewaarde Indonesische bronnen, grotendeels ook in het Nederlands vertaald, een uniek, onmisbaar bronnencorpus vormen voor wie zich in de Indonesische kant van de onafhankelijkheidsoorlog wil verdiepen.⁴⁴ Overigens zijn er inmiddels gelukkig initiatieven om deze Indonesische stukken aan Indonesië terug te geven.

Wel is met deze bronnen eveneens voorzichtigheid geboden. Zij zijn namelijk ook door Nederland verzameld om de Republiek Indonesië van allerhande subversieve activiteiten te betichten en in de internationale arena zwart te maken. Een bijzondere categorie vormen voorts de Nederlandse verhoorrapporten. Of daarbij (verboden) dwangmiddelen of ten minste intimidatie werd toegepast blijkt hooguit tussen de regels door. Hetzelfde geldt voor in allerlei civiele en militaire archieven bewaard gebleven klachten of processen-verbaal van Indonesische bestuurders, krijgsgevangenen en burgers. Vooral de verhoorrapporten van vermeende strijders en spionnen, evenals de met geconfisqueerde Indonesische stukken gestaafde Nederlandse berichten over vermeende Indonesische bestandsschendingen en gruweldaden moeten vanwege hun mogelijke politisering of de wens om arrestanten te kunnen berechten zeer prudent worden gebruikt.

Ondanks het gebruik van zo veel mogelijk Indonesische bronnen is het corpus waarop dit onderzoek rust, mede door de centrale vraagstelling, grotendeels Nederlands en geeft het vooral een Nederlandse blik weer. Het is duidelijk dat het beeld dat dit onderzoek creëert er anders uit zou zien als het geheel op Indonesische bronnen was gebaseerd. Met name toekomstig onderzoek vanuit Indonesië zou daarom meer dan welkom zijn. Dit boek pretendeert verder ook geenszins volledig te zijn. Alleen al vanwege de reeds genoemde beperkingen lijkt dat een onhaalbare kaart. Het moge tevens duidelijk zijn dat het laatste woord hiermee niet is gesproken.

TERMINOLOGIE EN SPELLING

In deze studie zijn de termen informant, spion en (geheim) agent, doelend op vooral Indonesische personen die doorgaans niet tot het vaste militaire personeel van de Nederlandse militaire inlichtingendiensten behoorden, inwisselbaar. Dit is in overeenstemming met de gebruikte bronnen, waarin ook niet of nauwelijks onderscheid wordt gemaakt tussen deze diverse medewerkers naar dienstverband, taak of positie en waarin zonder veel uitleg of afbakening meestal de term informant of spion wordt gebruikt. De grenzen tussen de genoemde termen waren nu eenmaal fluide, veranderlijk of onduidelijk. Omdat deze informanten/spionnen met regelmaat betalingen ontvingen van de Nederlandse diensten waarvoor zij werkzaam waren en door hen werden aangestuurd onderscheidden zij zich wel van incidentele berichtgevers als Indonesische burgers en bestuurders – of van andere *humint*-bronnen.

Bij het beschrijven van de verschillende Nederlandse en Indonesische extreme gewelddaden is zo veel mogelijk voor concrete termen als marteling, moord, plundering, brandstichting en verkrachting gekozen, termen die weinig aan de verbeelding overlaten. Als overkoepelende term voor de verschillende soorten geweld die buiten gevechtssituaties of in de marge daarvan tegen ongewapende burgers of ontwapende strijders werden gepleegd, gebruikt deze studie de term extreem geweld. Na een zorgvuldige afweging kreeg dit brede paraplubegrip de voorkeur boven het nauwere en expliciet juridische begrip oorlogsmisdaden als generieke term voor de vormen van geweld die volgens het toen geldende Nederlandse strafrecht en orders van de legerleiding niet door de beugel konden en, zoals militairen van hoog tot laag meestal zelf goed beseften, ook morele normen overschreden.⁴⁵

Ook in de internationale literatuur, met name over koloniaal geweld, is de term *extreme violence* in zwang, evenals *mass violence*. Hieronder scharen onderzoekers ook misdaden gepleegd door *non-state actors*, waaronder allerhande milities en groepen gewapende burgers; groepen die in de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd belangrijke rollen speelden maar deels buiten de scope van oorlogsmisdaden vallen. Hetzelfde geldt voor sommige vormen van extreem geweld als grootschalige interneringen en beschietingen van kampongs met artillerie als represaille. Bovendien heeft de keuze voor de term extreem geweld het voordeel dat men daarmee niet in een juridisch keurslijf wordt geperst en wegblijft van de complexe – en voor een analyse van het optreden van de inlichtingendiensten weinig relevante – discussie of het oorlogsrecht op de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog van toepassing kan worden geacht. Een vraag waarover onder juristen geen consensus bestaat. Het gebruik van de term oor-

logsmisdaden zou voorts consequent moeten worden gehandhaafd. Als men de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog als een interstatelijk conflict opvat, dan dient ook een deel van het extreem geweld gepleegd door vertegenwoordigers van de Republiek Indonesië als oorlogsmisdaden te worden opgemerkt, ook al ziet men deze staat als een slachtoffer van Nederlandse agressie. Deze constatering berust op het belangrijke, in het internationale oorlogsrecht al vroeg verankerde verschil tussen *jus ad bellum* (recht tot oorlog) en *jus in bello* (recht in de oorlog). In de praktijk lijken de critici die veelal uit morele verontwaardiging voor de juridische term oorlogsmisdaden pleiten ten eerste de beperkingen van deze term stevast te negeren, maar ten tweede ook de consequentie van die keuze niet onder ogen te willen zien, namelijk dat wie de Indonesische revolutie bestudeert ook van Indonesische oorlogsmisdaden zou moeten spreken.

Tot slot een opmerking over woord- en spellingkeuze. Voor dit onderzoek is gekozen voor de moderne Indonesische spelling voor plaatsen en organisaties. Voor geografische en organisatie-namen is de nieuwe spelling in Indonesië algemeen in zwang, maar voor persoonsnamen is dit anders en daarvoor zal deels nog wel de oude spelling worden gebruikt. De moderne spelling geldt uiteraard niet voor de citaten, waarin nog geregeld 'oe' of 'dj' in plaats van 'u' of 'j' terug te lezen is. Daarnaast worden moderne geografische aanduidingen gehanteerd voor landen en steden, ook buiten Indonesië. Dit betreft zowel de al lang vervangen koloniale plaatsnamen als Batavia of Fort de Kock, maar ook Maleisië in plaats van Malakka of van Sri Lanka in plaats van Ceylon. Daarnaast zal bijvoorbeeld sprake zijn van Indiase militairen in plaats van Brits-Indische. Verder zal uiteraard Indonesië worden gebruikt, en waar het de periode van voor 1945 betreft onder meer 'Indonesische archipel' in plaats van Nederlands-Indië. Deze term was vanuit toenmalig Nederlands of internationaalrechtelijk perspectief wellicht van toepassing, maar zeker niet vanuit het perspectief van de miljoenen Indonesiërs die ongevraagd en veelal met bruut geweld aan het Nederlandse koloniale gezag werden onderworpen.

De foto's die in dit boek zijn opgenomen zijn zorgvuldig geselecteerd. Hoewel er verschillende opvattingen bestaan over het publiceren van gewelddadige afbeeldingen, men denke aan de legitieme wens de slachtoffers en hun nabestaanden te respecteren, gaf de behoefte om de bevindingen, naast geschreven bronnen, ook met visueel materiaal te onderbouwen de doorslag om enkele Nederlandse en Indonesische foto's, schilderijen en monumenten te tonen die gruwelijke dan wel vernederende taferelen weergeven. Er is gestreefd naar evenwichtigheid en diversiteit, maar de schaarsheid, kwaliteit en de beeldrechten van het materiaal vormen beperkende factoren bij de selectie.

I.

Het belang van inlichtingen (1900-1945)

Aan het begin van de twintigste eeuw wist de koloniale mogendheid Nederland stapsgewijs en op bloedige wijze de Indonesische archipel onder zijn gezag te brengen. Het einde van de kostbare Atjehoorlog (1873-1914), waarmee schijnbaar ook de laatste gebieden op papier onder Nederlands bewind waren gebracht, betekende echter niet dat de Indonesische bevolking zich daar zonder meer in schikte. Terwijl de kolonisator in de daaropvolgende decennia, in feite een schemertoestand tussen oorlog en vrede, trachtte de afgedwongen 'pacificatie' in het enorme eilandenrijk te handhaven, moest het tegelijkertijd een antwoord op het opkomende Indonesische (en Chinese) nationalisme en communisme zien te vinden. Aangezien het gezag over de veruit belangrijkste Nederlandse kolonie vooral op repressie en geweld was gestoeld, typeert historicus Henk Schulte Nordholt deze koloniale samenleving als een 'staat van geweld'.

In het interbellum beperkte de taak van het KNIL, het om zijn zeer gewelddadige aanpak bekendstaande koloniale leger, zich grotendeels tot het

Op dit in 1921 gemaakte groepsportret van een ledenvergadering van de Sarekat Islam (SI) in Kaliwungu zijn ook leden van de Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel (VSTP) in Semarang te zien. De achterdochtige Nederlandse koloniale politiestaat beschouwde zelfbewuste emancipatoire bewegingen als deze als bedreiging. Bron: Fotograaf onbekend, Nationaal

Museum Van Wereldculturen, coll.nr. TM-60009089

verlenen van militaire bijstand aan de politie. Vooral vanaf 1927 – het jaar van de nieuwe Defensiegrondslagen – transformeerde het KNIL tot een politieleger. Het moest vooral de ‘binnenlandsche orde, rust en veiligheid’ verzekeren, terwijl de zeemacht tegen schendingen van de neutraliteit moest optreden. Wat Batavia de grootste zorgen baarde, was niet een eventuele aanval van buitenaf, maar de politieke emancipatie van de ongeveer 60 miljoen Indonesiërs (stand 1930), die op de laagste trede van de sterk gesegregeerde koloniale samenleving stonden. Na een aanvankelijke tolerantie reduceerde zowel Den Haag als Batavia vanaf ongeveer 1920 de omgang met het Indonesische vrijheids- en onafhankelijkheidsstreven tot een politionele kwestie. Hierop moest middels politieoptreden repressief worden gereageerd, zoals het onder dagelijks toezicht plaatsen van politiek actieve Indonesiërs door koloniale politieambtenaren en inlichtingendiensten. Om die reden kwalificeren historica Marieke Bloembergen en politicoloog Harry Poeze de laat-koloniale staat als een ‘politiestaat’.²

Het eerste deel van dit hoofdstuk gaat in op het zogeheten politiek-politionele optreden tegen de ‘inlandse vijand’ – ofwel door Batavia politiek (te) mondig geachte Indonesiërs. Daarbij staan de politieke en militaire inlichtingendiensten centraal: diensten die een zwaar stempel op de politiestaat hebben gedrukt. In aparte subparagrafen komen hierbij ook de geweldpleging van deze inlichtingendiensten (en van de koloniale politie) aan bod. In het tweede deel wordt het inlichtingen-gerelateerde optreden tegen de ‘buitenlandse vijand’ – Japan – onder de loep genomen, evenals Japanse spionageactiviteiten. Tot slot wordt een blik – wederom door het inlichtingenprisma – op de ingrijpende Japanse bezetting van 1942 tot 1945 geworpen. Daarbij gaat ook aandacht uit naar de Nederlandse inlichtingenactiviteiten die vanuit Sri Lanka (Ceylon) en vooral Australië werden ontplooid. Het doel van dit hoofdstuk is het prille begin van het overzeese Nederlandse inlichtingenwerk in kaart te brengen. Daarbij passeren mentale, personele, materiële en operationele problemen, alsmede de geweldstoepassing van de inlichtingendiensten de revue; centrale vraagstukken die in het naoorlogse hoofddeel van dit boek opnieuw opduiken.

DE ‘INLANDSE VIJAND’: NATIONALISTEN EN COMMUNISTEN

De achterdochtige koloniale staat bouwde tussen 1870 en 1920 stap voor stap een wijdvertakte moderne koloniale politie op. Samen met het KNIL diende deze koloniale politie als hét centrale instrument ter controle en re-

pressie van de bevolking. De opbouw van een sterk controleapparaat was vooral ingegeven door ‘zorg en angst’: zorg voor de veiligheid en de belangen van de geprivilegieerde Europese koloniale bovenlaag van ongeveer 240.000 personen (stand 1930) en angst voor verlies aan invloed door politieke en sociale veranderingen.³ Ten opzichte van de tientallen miljoenen Indonesiërs was de koloniale bovenlaag dus veruit in de minderheid, zodat de angst dat zij bij een grootschalig Indonesisch verzet met een beperkt politieapparaat vrij kansloos zouden zijn niet irreëel leek. De bestuurders in Den Haag en Batavia realiseerden zich dan ook dat zij over een goede informatie- en kennispositie over hun ‘onderdanen’ moesten beschikken om potentiële bedreigingen voor de zeer ongelijke koloniale machtsverhoudingen tijdig de kop te kunnen indrukken. Daarom werd de koloniale politie uitgebreid met een Politieke Inlichtingendienst (PID). Omdat kennis een van de voornaamste pilaren van het kolonialisme vormde, waren dergelijke controlepogingen overigens niet nieuw. Al in de negentiende eeuw bestonden er afdelingen binnen het koloniale bestuursapparaat die kennis vergaarden over bepaalde groepen van de bevolking, zoals het kantoor Inlandse Zaken.⁴

POLITIEKE INLICHTINGENDIENST (PID)

Belangrijke kraamhulp voor de PID kwam van W. Boekhoudt, een bestuursambtenaar die in 1908 een lijvig onderzoeksrapport over de beoogde politiereorganisatie inleverde. Hij stelde dat het ‘inheemse’ politieke verzet dat in de binnenlanden dreigde door een gecentraliseerde en goed bewapende politieke politie moest worden bestreden; een politie die ook aan surveillance van allerhande verdachte personen en organisaties kon doen.⁵ De Eerste Wereldoorlog en de vrees voor Duitse of Japanse interventies leidden ertoe dat de Nederlands-Indische regering op instigatie van gouverneur-generaal J.P. van Limburg Stirum in mei 1916 de Politieke Inlichtingendienst oprichtte. De PID, aanvankelijk een in omvang bescheiden dienst onder leiding van kapitein W. Muurling (KNIL), moest inlichtingen ten behoeve van het gouvernement verzamelen en evalueren. Zijn hoofdtaak was het opsporen van vijandelijke spionnen en het beschermen van de neutraliteit van wat Nederland als Nederlands-Indië beschouwde tijdens de Eerste Wereldoorlog. Daarnaast moest de PID, aanvankelijk nog min of meer als bijvangst, de binnenlandse ontwikkelingen alsmede verdachte vreemdelingen, moslims en socialisten in de gaten houden.⁶ Op grond van speciale wetgeving was de PID gemachtigd om bij deze controletaken desnoods dwang en geweld te gebruiken.⁷

De PID begon onmiddellijk politieke verenigingen te observeren, waaronder de in 1912 opgerichte Indische Partij, een vooral door Indo-Europeanen gedragen beweging. Vanwege leuzen als ‘Indië voor de Indiërs’ beschouwde Batavia deze partij als staatsgevaarlijk en revolutionair, zodat zij werd verboden. De Nationaal Indische Partij, een opvolger van de Indische Partij, trof in 1923 eenzelfde lot.⁸ Met het oog op de 60 miljoen Indonesiërs viel het gevaar dat van het Indische zelfstandigheidsstreven uitging echter in het niet bij het sinds de eeuwwisseling opkomende Indonesische nationalisme. Het koloniale bestuur zag dergelijke emancipatoire, ‘moderne’ politieke stromingen als een groot gevaar en trad er streng tegen op. Alleen al het gebruik van het woord ‘Indonesië’ deed, aldus journalist en schrijver Piet Hagen, ‘bij koloniale machthebbers het angstzweet uitbreken.’

Deze onverzoenlijkheid is mede verklaarbaar door het sterke paternalisme dat zo kenmerkend was voor de koloniale ambtenarenstaat. De Nederlandse ambtenaren, vooral die van het Binnenlands Bestuur (BB), beschouwden de Indonesiërs als te weinig ontwikkeld en te onvolwassen om tot zelfbestuur in staat te zijn. De (politieke) bevoogding door het BB zou daarom in het eigenbelang van deze ‘onmondige’ bevolking zijn.¹⁰ Deze neerbuigende houding paste in een breder kader van discriminatie, racisme en wettelijk verankerde rechtsongelijkheid die veel Indonesiërs tot 1942 in de omgang met de smalle Europese ‘bovenlaag’ dagelijks ervoeren. ‘Veel blanken,’ aldus jurist Herman Burgers, ‘maakten geen geheim van hun overtuiging dat de inheemse bevolking tot een inferieur ras behoorde. De inlander, zo zeiden zij, was dom, lui, onvolwassen en onbetrouwbaar.’¹¹

Onder historici is het vrijwel onomstreden dat racisme een centrale pijler van de laat-koloniale staat was en dat de koloniale elite, aldus Petra Groen en haar medeauteurs, ‘in culturele-rationale categorieën dacht, in beschaafd en onbeschaafd en in zwart, bruin en wit.’¹² Deze denkwijze vinden we terug in de aan het begin van de twintigste eeuw uitgegeven militaire leerboeken, waarin sprake was van oorlogen tegen ‘minderwaardige’ vijanden (Indonesiërs), die een ander karakter zouden hebben dan tussen ‘beschaafden onderling’ (Europeanen).¹³ Terwijl historicus Anthony Reid rept over een ‘absolute tyranny of race’, die in ieder geval de planter-maatschappij van de oostkust van Sumatra kenmerkte, kwalificeert Wim van den Doel de laat-koloniale staat in zijn geheel als een ‘apartheidssamenleving’.¹⁴ Omdat de vooral op huidskleur gebaseerde sociale barrières weliswaar erg hoog maar toch niet geheel onoverkomelijk waren, acht Hans Meijer het gepaster om van een ‘informele apartheid’ te spreken.¹⁵

Politiek bewuste Indonesiërs kwamen hiertegen in verzet. Zodoende werd het monitoren van Indonesische massaorganisaties een steeds belangrijker taak van de PID en zijn opvolger, de Algemene Recherchedienst (ARD). Daarbij ging het aanvankelijk vooral om de in 1912 opgerichte Sarekat Islam (SI), rond de Eerste Wereldoorlog de grootste en bekendste nationale volksvereniging die al gauw 300.000 leden telde. Een van de middelen om ongewenste activiteiten van nationalistische partijen en bewegingen te beteugelen was het verbieden van hun (publieks)bijeenkomsten. Als deze manifestaties wel werden toegestaan, werden er doorgaans voorwaarden aan verbonden, bijvoorbeeld ten aanzien van wat mocht worden gezegd. Om dit te controleren waren bij deze bijeenkomsten steevast PID-vertegenwoordigers aanwezig, deels van Indonesische komaf, terwijl ook de ‘gewone’ koloniale politie en het BB toezicht hielden. Indien deze controleurs meenden dat het Nederlandse gezag werd bekritiseerd, waarschuwden zij de betreffende sprekers, legden hun een spreekverbod op of beëindigden de bijeenkomst.¹⁶ Daar stond tegenover dat sprekers soms, aldus Poeze, ‘op geraffineerde wijze de grenzen van de koloniale tolerantie aftastten’ en de PID-rechercheurs met ‘vindingrijke woordkeuzes’ pestten, ‘tot groot genoegen van de gniffelende zaal’.¹⁷ Soms bedreven nationalistenvrienden minder subtiel de spot met de PID respectievelijk ARD. Zo vroeg de latere Indonesische president Sukarno de PID in 1929 om bekwaamere en liefst ook intelligentere agenten naar bijeenkomsten van zijn Partai Nasional Indonesia (PNI) te sturen.¹⁸

Al met al was de zichtbare aanwezigheid van PID-personeel op publieksbijeenkomsten in die zin doeltreffend dat Batavia daarmee veel aanhangers van nationalistische stromingen stevig intimideerde. Om hen extra te imponeren waren de bij meetings aanwezige politieagenten steevast met geweren bewapend.¹⁹ Hoewel PID-chef Muurling tegenover critici verzekerde dat privécommunicatie heilig was, ging zijn spionagedienst er bovendien al snel toe over telefoongesprekken van communisten en socialisten af te luisteren.²⁰ Nog bedreigender was dat het gouvernement personen die publiekelijk – ook in de pers – antiekoloniale kritiek uitten of taboeonderwerpen als racisme en discriminatie aansneden, op basis van de zogeheten haatzaai-artikelen tot langdurige gevangenisstraffen kon veroordelen.²¹ Ook de angst voor arrestaties bleek een efficiënt middel om het (bovengrondse) Indonesisch nationalisme te beteugelen. Zo nam het aantal leden van de Sarekat Islam vanaf 1919 sterk af, omdat aanhangers van deze partij na enkele incidenten bang waren dat zij alleen al vanwege het bezit van een lidmaatschapskaart door de PID zouden worden gearresteerd.²²

Vanaf 1917 leidden de revolutionaire ontwikkelingen in Rusland, Duitsland en Oostenrijk tot nieuwe angsten bij de autoriteiten. Deze werden nog vergroot door de opkomst van Japan als eerste moderne Aziatische mogendheid. Tegen deze achtergrond beschouwde het gouvernement de oproepen van nationalistische organisaties aan KNIL-militairen en politieagenten van Indonesische komaf om geen wapens tegen de eigen bevolking op te nemen en juist te deserteren, als bijzonder gevaarlijk. De vorming van als subversief beschouwde soldatenraden en vakbonden was Batavia eveneens een doorn in het oog.²³ Indische kranten signaleerden een toenemende onrust en radicalisering in de lagere KNIL-gelederen. Zij riepen er dan ook herhaaldelijk toe op de karige soldij van de, vooral Indonesische, KNIL-soldaten te verhogen en hun leefomstandigheden te verbeteren.²⁴

Dergelijke verbeteringen voor de Indonesische militairen en matrozen kwamen echter nauwelijks van de grond – en hun armoe zou later, in 1933, in de befaamde munterij op de *Zeven Provinciën* uitmonden. De meeste muiters waren van Indonesische komaf en verbonden aan de Inlandsche Marine Bond. Directe aanleiding voor de – door het afwerpen van een vliegtuigbom gestopte – munterij was de derde salariskorting voor het marinepersoneel sinds 1929. Volgens historica Elly Touwen-Bouwsma was deze munterij echter ook door ‘nationalistische vrijheidszin’ geïnspireerd.²⁵ De reacties van de koloniale overheersers, ook van de pers, op deze onverwachte gebeurtenis waren in zowel ‘moederland’ als kolonie heftig, en de muiters werden zwaar gestraft. Dit was wederom ingegeven door de angst voor het Indonesische nationalisme – en het verlies van de kolonie. De veiligheid leek in het geding als zelfs de gewapende macht niet meer kon worden vertrouwd. De munterij werd ook als prestigeverlies beschouwd, en dat de muiters in staat bleken een groot schip te besturen was voor menig met racistische vooroordelen behepte Nederlander eveneens een pijnlijke verrassing.²⁶

Ondanks zulke diepgewortelde angsten leek kort na het einde van de Eerste Wereldoorlog, in april 1919, het doek voor de PID te vallen. Aangezien zijn papieren hoofdtak, het waarborgen van de neutraliteit, overbodig was geworden, werd de dienst ontbonden.²⁷ In de praktijk bleef hij echter voortbestaan, maar dan vanaf september 1919 wat anders georganiseerd en onder de naam Algemene Recherchedienst, ook wel Dienst der Algemene Recherche genoemd.²⁸ Het acroniem PID leefde op lokaal niveau eveneens nog decennialang voort, mede omdat de politieke recherches in steden als Surabaya, Bandung, Jakarta en Semarang, ook officieel, deze benaming bleven dragen of terugkregen. Belangrijker was dat de PID ook in de volksmond

present bleef. Indien bijvoorbeeld sprake was van het vergaren van politieke inlichtingen door de koloniale autoriteiten, werd steevast aan de PID gerefereerd.²⁹ De PID, een dienst die de reputatie had alomtegenwoordig en alwetend te zijn, bleef zodoende ook in de jaren twintig en dertig het bekendste onderdeel van de koloniale politie.³⁰

ALGEMENE RECHERCHEDIENST

Rond 1920 werd de koloniale politie in drie afdelingen opgesplitst: de lokale Dessa-politie (Dorpspolitie), de Gewapende Politie, en de Algemene Politie (AP), waarbij de AP weer was onderverdeeld in Stadspolitie, Bestuurspolitie en Veldpolitie.³¹ De ARD van het hoofdparket van de procureur-generaal van het Hooggerechtshof, tevens het 'Hoofd der Politie', nam de PID-taken in de jaren 1920 en 1930 grotendeels over. Daartoe behoorden ook het uitvoeren van huiszoekingen, het verrichten van arrestaties en het afnemen van verhoren.³² De ARD, waar alle politiek-politionele gegevens samenkwamen en werden bewerkt, was dus enerzijds advieslichaam van de procureur-generaal en anderzijds de centrale politionele instantie op politiek en crimineel terrein. Het schrappen van het woordje 'politiek' uit de naam moest helpen vermijden dat de dienst, net als de voorgangerorganisatie Politieke Inlichtingendienst, als een 'politieke politie' werd beschouwd.³³

Naast de ARD staken in de jaren 1920 nog andere civiele inlichtingendiensten de kop op. Zo richtten de Algemene Vereniging der Rubberplanters ter Oostkust van Sumatra (AVROS) en de Deli Planters Vereniging (DPV) in oktober 1927 op aandringen van de gouverneur van Oost-Sumatra samen een private inlichtingendienst op. Deze AVROS-DPV-inlichtingendienst, onder leiding van een voormalig regionaal PID-hoofd, moest de veiligheid van het Europese personeel waarborgen en politiek 'gevaarlijke elementen' onder de op de plantages werkzame contractarbeiders observeren en desnoods verwijderen door hen bijvoorbeeld naar Java (terug) te sturen. Deze maatregel was gebaseerd op een standaardreflex van zowel regionale bestuurders als de plantage-eigenaren: voor 'onlusten', protesten en geweld op ondernemingen, waar veelal ernstige misstanden heersten, hielden zij meteen communistische, extremistische of nationalistische 'elementen' verantwoordelijk.³⁴

Dergelijke particuliere 'planter-inlichtingendiensten' beperkten zich niet tot Sumatra: de Java Suiker Werkgevers Bond, bijvoorbeeld, beschikte eveneens over een eigen inlichtingendienst.³⁵ Volgens een dagboekantekening van de Nederlandse student Herman Hülsmann, die in 1929 de Java Suiker Werkgevers Bond bezocht, registreerden dergelijke werkgevers hun werkkrachten

onder meer met vingerafdrukken met het doel 'alle minder gunstige elementen onder de werklieden onmiddellijk te herkennen'. In dat kader wisselden de Java Suiker Werkgevers Bond en twee andere bonden op Java zelfs de persoonsgegevens van 'ongewenste elementen' uit met de DPV en AVROS op Sumatra. De inlichtingendiensten van deze werkgeverorganisaties registreerden, stand begin 1929, maar liefst 134.000 mensen in een 'reusachtige particuliere burgerlijke stand', een soort database. 'Zoiets bestaat in Europa niet,' aldus de verbaasde Hülsmann. De DPV-inlichtingdienst was reeds in 1925 met een 'dactyloscopisch register' begonnen.³⁶ Ook grote bedrijven als de Bataafsche Petroleum Maatschappij (BPM) beschikten overigens over eigen inlichtingendiensten – en wisselden informatie met het gouvernement uit.³⁷ Het Binnenlands Bestuur (BB) beschikte in sommige residenties eveneens over eigen informanten-netwerken.³⁸

De ARD, een dienst van 800 agenten, verdeeld over honderd bevolkingscentra, had als voornaamste taak sociaal-radicalen organisaties als de in 1920 opgerichte Partai Komunis Indonesia (PKI) – met leuzen als 'Indië los van Holland nu!' – te observeren. Politiek geëngageerde Indonesiërs sprak met name de universele anti-imperiale boodschap van de PKI aan. Vanzelfsprekend werden ook revolutionair georiënteerde vakbonden en nationalistische partijen nauwlettend in de gaten gehouden. Dit gold met name voor de in 1927 opgerichte PNI,³⁹ met zijn retorisch begaafde eerste voorzitter Sukarno.⁴⁰ Behalve soms jarenlange surveillance van als verdacht beschouwde individuen of politieke verenigingen, hield de ARD in het kader van de haatzaai-artikelen streng toezicht op het particulier onderwijs, de pers en de invoer van drukwerk. ARD/PID-medewerkers, op zoek naar strafbare uitingen, keken in de jaren dertig zelfs politieke romans na en luisterden naar 'verdachte' grammofoonplaten. Critici van het koloniale bewind, onder wie journalisten van Maleise kranten, liepen vanwege de censuur voortdurend het risico voor een 'persdelict' te worden veroordeeld en moesten dus voorzichtig zijn. Daar stond tegenover dat het Nederlandse bestuur de mankracht miste om alle ontwikkelingen bij te houden. Zo verdronken de Nederlandse ambtenaren die bij de censuur werden ingezet deels in de massa's papier.⁴¹

De niet minder achterdochtige veiligheidsdiensten in de Britse en Franse koloniën speelden in het interbellum overigens een vergelijkbare rol: ook zij poogden, gebaseerd op de ideologie van het imperialisme en de overtuiging dat Europeanen superieur waren, vooral met surveillance en repressie de politieke participatie van de bevolking te controleren en te beteugelen. Vanwe-

ge het cruciale belang van deze taak typeert historicus Martin Thomas koloniale staten als gezegd als *intelligence states* oftewel *empires of intelligence*. Het overleven van koloniale staten hing, anders geformuleerd, vooral van hun inlichtingen- en veiligheidsdiensten af die de nodige kennis moesten vergaren.⁴²

In die lijn past dat ook de regionale ARD-afdelingen, de Gewestelijke Recherche (GR), steeds meer bij de politieke inlichtingenvergaring werden ingeschakeld. Deze uitbreiding was vooral een reactie op de vanaf 1922 flink toegenomen communistische activiteiten. Net als zijn stedelijke evenknie, de ARD, leunde de Gewestelijke Recherche aan de basis grotendeels op autochtone agenten.⁴³ Het systeem van politieke inlichtingen en surveillance dat was geïnstalleerd om de activiteiten van nationalist en communisten te beperken was dus sterk afhankelijk van Indonesische assistentie, waardoor Indonesiërs tegen Indonesiërs werden opgezet.⁴⁴ Het Indonesische GR-personeel poogde wel zoveel mogelijk onder de radar te blijven: de medewerkers waren niet geüniformeerd, en de rechercheurs woonden 'tussen het volk' in de kampongs. Deze relatieve onzichtbaarheid gold niet voor de hoogstgeplaatste GR-medewerkers die uit het traditionele Javaanse bestuurskorps werden gerekruteerd.⁴⁵ De GR groeide in de jaren twintig gestaag. De Gewestelijke Recherche van Oost-Sumatra had in 1930 bijvoorbeeld meer dan zestig vaste medewerkers – alsmede een klein leger aan informanten/spionnen.⁴⁶ Ook de PID van Surabaya beschikte over ongeveer 25 vaste medewerkers en maar liefst honderd spionnen.⁴⁷ Met hulp van dergelijke informantennetwerken, die iedereen die ook maar de schijn van subversief gedrag vertoonde onder surveillance plaatsten, lukte het de ARD/PID herhaaldelijk onwelgevallige organisaties en vakbonden te infiltreren. Soms gaven PID-informanten zelfs leiding aan dergelijke bewegingen of vervulden zij de functie van secretaris. Uiteraard ontsprongen zij de dans bij razzië's en arrestaties om die organisaties op te rollen.⁴⁸

In tegenstelling tot de wedana's (districthoofden) en andere hooggeplaatste Indonesische medewerkers werden de namen van ARD- en GR-agenten en informanten, die uit lage socio-economische klassen werden gerekruteerd, niet bekend gemaakt. Deze spionnen, volgens Poeze notoir onbetrouwbaar, werden betaald naar de omvang en inhoud van de informatie die zij verstrekten. Deze financiële prikkel leidde ertoe dat spionnen hun berichten regelmatig verzonden of overdreven, waardoor de klachten over de kwaliteit van hun rapportage toenamen. De autoriteiten zetten daarom vanaf eind jaren 1920 sterker in op de rekrutering van spionnen uit hoger

opgeleide kringen. Deze personen zouden, zo hoopte men, beter in staat zijn betrouwbare informatie te verstrekken. Omdat zij een vaste maandelijksse betaling kregen zou er voor hen geen noodzaak meer bestaan verhalen te verzinnen.⁴⁹ Dit nam niet weg dat de ARD-rapportage nog altijd onbetrouwbaar kon zijn, zij het om andere redenen, bijvoorbeeld wanneer hogergeplaatste rechercheurs bewust informatie manipuleerden. In 1923 schoof de ARD bijvoorbeeld een reeks bomaanslagen in drie Midden-Javaanse steden via vooringenomen politieonderzoek in de schoenen van de PKI.⁵⁰

Toenemende repressie na opstanden in 1927

De duizenden Indonesische, Indo-Europese en Chinese informanten/spionnen in Nederlandse dienst hadden dankzij hun ARD/PID- of politiewerk weliswaar een inkomen, maar liepen grote risico's. Zichtbaar werd dit vooral tijdens de communistische opstanden in 1926-1927. Toen namen opstandelingen de spionnen – alsmede als collaborateurs beschouwde Indonesische bestuurders en politieagenten – in zowel Banten (West-Java) als West-Sumatra op de korrel, vaak met dodelijke afloop.⁵¹ Dat de ARD deze slecht voorbereide communistische opstanden niet had zien aankomen was voor deze dienst een forse tegenslag. Het spijkerharde, met hulp van het KNIL gegeven antwoord – 13.000 personen werden opgepakt, 4500 van hen langere tijd gevangengezet en enkelen kregen de doodstraf – was mede ingegeven door de frustratie dat Batavia door deze antikoloniale opstand werd verrast. Dit werd als prestigeverlies ervaren.⁵²

De communistische opstanden, het enige ernstige geheel antikoloniale oproer⁵³ in het interbellum, maakten ook op de ARD grote indruk. In de daaropvolgende jaren stonden de rapporten van deze dienst zodoende sterk in het teken van communistenvrees.⁵⁴ Het belangrijkste rapport over de opstanden stelde zelfs – ten onrechte – een internationaal communistisch complot vast. Ook anderszins vermoedde de ARD achter de schermen telkens weer 'de sturende hand van Moskou'.⁵⁵ Sutadi, een Indonesisch lid van de Volksraad (het in 1918 opgerichte proto-parlement), reageerde in 1927 op deze perceptie door de retorische vraag te stellen: 'Is de Regering er wel zoo zeker van dat, behalve buitenlandse invloeden, ook niet van volksverzet sprake is [...]?'⁵⁶

Het was tevens in deze periode, rond 1927, dat de laat-koloniale staat zich definitief tot een politiestaat ontwikkelde.⁵⁷ Als directe reactie stelde de ARD tot 1942 ook maandelijks zijn *Politiek-politioneële overzichten van Nederlands-Indië* op. Deze 'zeer geheime' overzichten werden een belang-

rijk instrument om de nationalistische beweging, ‘extremisten’ in de ogen van het gouvernement, systematisch en compleet te volgen.⁵⁸ Politiek gemotiveerde massa-arrestaties, detenties en interneringen werden significant opgeschroefd. Batavia wilde daarmee bewegingen als de PKI vernietigen, maar nog belangrijker was dat de overheid aan haar ‘onderdanen’ wilde demonstreren waar de grenzen van haar politieke tolerantie lagen.⁵⁹ De vooral door intellectuelen geleide nationalistische beweging reageerde op de aangescherpte Nederlandse repressie door steeds meer ondergronds te gaan en bijvoorbeeld in Palembang (Zuid-Sumatra) geheime activiteiten in de handelssector, arbeiderskringen en religieuze scholen te ontplooiën.⁶⁰ Op Bali waren leraren en hun scholieren, die de dorpen introkken om hun nationalistische visie te verkondigen, belangrijke steunpilaren van de groeiende nationalistische beweging.⁶¹

De opvallendste repressieve maatregel van het gouvernement was de haastige oprichting van een verbanningsoord in Boven-Digul (op het toenmalige Nederlands Nieuw-Guinea). Vanaf 1928 verbande de landvoogd ongeveer 1400 vermeende communisten en nationalistën (plus gezinsleden) naar deze onheilsplek, onder wie verhoudingsgewijs veel leraren. Het aantal politieke gevangenen overtrof binnen twee jaar zelfs het totale aantal tussen 1855 en 1920. De meerderheid van de bannelingen waren in 1927 opgepakte communisten. Enkele jaren na de opstand zouden ook nationalistische voormannen als Mohammad Hatta en Sutan Sjahrir, die de ARD als cryptocommunisten beschouwde, op basis van de haatzaai-ordeonnantie worden gearresteerd. De nauwlettend door ARD/PID-spionnen geobserveerde Sukarno werd, nadat hij reeds eerder was gearresteerd en de PNI in 1931 was opgedoekt, eveneens opnieuw opgepakt. Bekende politieke voormannen als het genoemde trio werden tot gevangenisstraffen veroordeeld en tussen 1934 en 1936, na hechtenis in gevangenis op Java en in geval van Sjahrir en Hatta ook een tijdelijk verblijf in Boven-Digul, naar Bengkulu (Sukarno) of Banda Neira (Sjahrir en Hatta) verbannen. Met deze verbanningen zonder proces, gebaseerd op de nog uit de VOC-tijd stammende ‘exorbitante rechten’ van de gouverneur-generaal, wilde Batavia de nationalistische leidersfiguren criminaliseren, isoleren en psychisch breken. Naar buiten toe werd de ‘heropvoeding’ van al deze (te) mondige Indonesiërs als het ‘administratief verplaatsen van individuen’ verkocht.⁶²

Ambtenaren die moesten analyseren waarom de koloniale politie en de ARD de communistische opstanden niet hadden zien aankomen, weten dit falen primair aan personeelstekort. Op grond van deze analyse werd

de ARD – los van het eveneens vergrote informantennetwerk – tot ruim 2000 rechercheurs uitgebreid, beter geschoold, geïnstrueerd en uitgerust (onder meer met fietsen en motorrijwielen), terwijl de gewone politie en het KNIL in de crisisjaren dertig juist door forse bezuinigingen werden getroffen.⁶³ De ARD/PID werkte overigens al geruime tijd dusdanig grondig dat over elke Indonesische politieke voorman dossiers waren aangelegd; een in 1928 opgesteld gouvernementsrapport repte zelfs over ‘een tot het uiterste opgevoerd spionagesysteem’.⁶⁴ Dat Batavia zich door de opstanden van 1926-1927 had laten verrassen, was dan ook niet zozeer het gevolg van personeelstekort bij de ARD/PID, als wel van het falen van het politietoezicht: de dualistische organisatiestructuur met haar aansturing door zowel een ‘Europees’ (op hoger niveau) als een ‘inheems’ bestuur (op lager niveau) was te ingewikkeld, terwijl ook de onderlinge communicatie tussen de verschillende politieke politieorganen haperingen vertoonde. Het communicatieprobleem hing, afgezien van de lange afstanden, deels samen met de nog steeds gebrekkige betrouwbaarheid en bekwaamheid van de informanten/spionnen. Volgens Bloembergen slaagden deze personen er in ‘het schemerige gebied van geheimhouding en misleiding’ lang niet altijd in bruikbare politieke informatie te vinden.⁶⁵

Hoewel de schrik er bij de koloniale autoriteiten in 1927 goed in zat, hadden de kwaliteitsimpulsen bij de ARD uiteindelijk maar een beperkt effect. Met hulp van zijn informantennetwerk stelde de dienst als gezegd uitvoerige politiek-politionele maandrapporten op. Deze bepaalden grotendeels het repressieve beleid van het gouvernement. Dezelfde politionele visie en surveillance-psychologie domineerden de informatievoorziening uit de landelijke gebieden, die onder streng toezicht van de Gewestelijke Recherche en de ‘mata mata’ (ogen en tevens spion) van talrijke informanten en verklikkers stonden.⁶⁶ Weliswaar kwam er meer personeel, maar de structuren en de wijze van optreden werden niet aangepast. Tekenend was ook dat de ARD in de ruim twintig jaar van zijn bestaan slechts twee hoofden heeft gekend.⁶⁷ Aangezien Europese ambtsdragers normaliter hooguit enkele jaren op dezelfde post bleven, is deze personele continuïteit uitzonderlijk.⁶⁸ De invloedrijke ARD/PID, die steeds tussen leger, bestuur en politie in manoeuvreerde, kreeg echter nooit een dusdanige politieke machtsbasis of autonomie dat deze dienst zich geheel aan het toezicht van procureur-generaal, regering en openbaarheid onttrok.⁶⁹

Wel leverde de ARD *politicized intelligence* en droeg de dienst bij aan de polarisatie tussen politiek actieve Indonesiërs en de koloniale autoriteiten.

Dit gebeurde door het opstellen van gekleurde rapportages en door de grote zichtbaarheid van zijn agenten bij nationalistische bijeenkomsten.⁷⁰ De ARD/PID deed ook regelmatig invallen in redactie bureaus, drukkerijen en scholen, onderschepte correspondentie, nam pamfletten en boeken in beslag en infiltreerde verder in ‘verdachte’ besturen en actiegroepen.⁷¹ Illustratief voor de toenemende repressie is een grote politionele razzia in 1929 die tot doel had de PKI definitief uit te schakelen. In totaal vonden op 37 plaatsen maar liefst 480 huiszoekingen plaats.⁷² Ook bij PNI-leden werden eind 1929 op grote schaal huiszoekingen gedaan.⁷³

Vanaf 1932 intensiverde de ARD voorts de politiek-politionele samenwerking met het Britse Criminal Investigation Department – Strait Settlements (CID-SS). De CID-SS observeerde en arresteerde Indonesische communistische kopstukken die onder meer in Singapore en Maleisië actief waren, om hen vervolgens aan de ARD uit te leveren. Eenmaal in handen van deze dienst werden zij, onder dreiging van deportatie naar Boven-Digul, verhoord. De CID-SS, die net als de ARD over een uitgebreid informanten-netwerk beschikte, nam bij huiszoekingen, arrestaties en censuurmaatregelen ook allerhande als subversief beschouwde documenten, pamfletten en publicaties in beslag, die dan in het bezit van de ARD kwamen en in de archipel vaak tot arrestaties leidden.⁷⁴

Toen het Japanse invasiegevaar zich vanaf midden jaren dertig steeds duidelijker manifesteerde, hoopten de Indonesische nationalistische stromingen op staatkundige hervormingen en meer zelfstandigheid. Zij poogden dit doel onder meer via petities in de Volksraad te bereiken, het enige gremium waar na het verbod van onder meer PKI en PNI – als gevolg van parlementaire onschendbaarheid – nog vrijheid van spreken gold en nationalistische leden hun ideeën en kritiek ongestraft konden uitdragen. De Nederlandse autoriteiten meenden echter nog steeds dat de Indonesiërs nog lang niet klaar waren voor zelfbestuur. Zo zei de zeer conservatieve gouverneur-generaal Bonne de Jonge in 1936 in de *Deli-Courant*: ‘Ik meen dat, nu wij driehonderd jaren hier in Indië hebben gearbeid, er nog wel driehonderd jaar bij moeten komen, aléér Indië misschien voor een vorm van zelfstandigheid rijp zou zijn.’⁷⁵

Zo gezien was het niet verrassend dat het conservatieve kabinet-Colijn de in 1936 ingediende petitie-Sutarjo, die voorzichtig om meer autonomie vroeg, eind 1938 afwees. Door deze zoveelste klap in het gezicht van de politiek bewuste Indonesiërs werd de kloof tussen hen en de koloniale overheersers wijder dan ooit. Vanaf 1939 nam de polarisatie zelfs nog meer toe

doordat Batavia de repressie nog verder verscherpte. De huiszoekingen bij nationalisten en de invallen in kantoren van 'subversieve' kranten door de ARD/PID gingen tot 1941 onverminderd door. De Duitse bezetting van Nederland in mei 1940, waarvan de Indonesiërs vrij onverschillig kennisnamen, bewerkstelligde evenmin een toenadering. Sterker nog, de op 10 mei ook in de archipel ingestelde staat van beleg, met vergaande beperkingen waaronder een verbod op alle politieke vergaderingen, wakkerde de tegenstellingen nog meer aan. Voor de inmiddels danig verbitterde nationalistische volksbewegingen vormden in 1942 dan ook niet de Japanners, maar het onbuigzame koloniale Nederland de gemeenschappelijke vijand.⁷⁶

Al met al lukte het de ARD/PID, die vanaf medio jaren dertig ook bijeenkomsten van de Indische NSB en allerhande Chinese organisaties observeerde, ogenschijnlijk het Indonesisch vrijheidsstreven in samenwerking met de koloniale politie te beteugelen. Dat 'succes' is mede verklaarbaar door de geringe omvang van de vooral in de steden woonachtige nationalistische elite, die – nauwelijks 0,5 procent van de bevolking uitmakend – goed in de gaten te houden was.⁷⁷ Hoewel de ARD/PID telkens weer lof kreeg van de Indische kranten, die bijvoorbeeld beweerden dat de dienst goed 'op de hoogte is van alles wat er wroet en woelt aan den zelfkant van de Inheemsche samenleving', reikte diens arm lang niet overal even ver.⁷⁸ Zo kon bijvoorbeeld PKI-leider Muso in 1935-1936 meer dan een jaar lang onopgemerkt in de archipel verblijven. De ARD/PID was evenmin in staat, ondanks nieuwe arrestaties van PKI-leiders in 1937, de ondergrondse kern van deze partij op te rollen.⁷⁹

Volledige controle bleek dan ook een illusie: een tekort aan mankracht, gebrekkige communicatie tussen de vele politie- en inlichtingenorganen, deels onbetrouwbare informatie van rechercheurs en spionnen en de uitgestrektheid van het gebied waren hieraan debet. Ook de houding van de Indonesiërs in de *desa's*, die ten aanzien van het Nederlandse bestuur tussen grote afstand en haat varieerde, lag hieraan ten grondslag. Wel zorgden de verbanning van nationalistische en communistische kopstukken en de afschrikwekkende reputaties van ARD/PID en KNIL decennialang ogenschijnlijk voor politieke rust. Volgens Bloembergen leidde juist die bedrieglijke rust aan de oppervlakte tot 'verblindings' onder de koloniale autoriteiten, die de grote reikwijdte en diepgang van het consequent onderdrukte Indonesische nationalisme simpelweg niet zagen.⁸⁰ Zoals we zullen zien, had deze onderschatting van het antiekoloniale en anti-Nederlandse sentiment vanaf 1945 vergaande gevolgen.

Geweld van ARD/PID en koloniale politie

Ondanks de prominente rol van de ARD/PID in de Indonesische archipel tijdens het interbellum, is over het geweldgebruik van de dienst verrassend weinig bekend. Deels komt dit doordat de archieven van deze dienst tijdens de Japanse invasie zijn verbrand.⁸¹ Daarnaast heeft er tot dusver betrekkelijk weinig onderzoek naar de ARD/PID plaatsgevonden. Anne-Lot Hoek merkt weliswaar op dat de dienst zich op Java aan 'mishandeling van verdachten' schuldig zou hebben gemaakt, maar onderbouwt deze bewering niet. Zij verwijst slechts naar een passage uit het onderzoek van Bloembergen waarin mishandelingen van de koloniale politie (waarover later meer) aan de orde komen, maar niet van de ARD/PID.⁸² Poeze daarentegen, die zich wel in het optreden van de ARD/PID heeft verdiept, doet een – voorzichtige – uitspraak over de geweldpleging van deze dienst door bijna terloops op te merken dat de activiteiten ervan niet met folter en geheel willekeurige arrestaties gepaard lijken te zijn gegaan.⁸³

Deze stelling is lastig te weerleggen of te bevestigen. Wanneer de ARD/PID betrokken leek bij het overlijden of mishandelen van een Indonesiër, bleef de exacte toedracht vaak onduidelijk vanwege ambigue en/of schaarse Nederlandse en Indonesische bronnen.⁸⁴ Duidelijk is dat deze geheime dienst mogelijke misstanden zoveel mogelijk binnenskamers zal hebben willen houden, zodat de Volksraad en de dagbladders er geen weet van hadden. Slechts incidenteel kwam PID-geweld in de Volksraad ter sprake. Zo beklagde Mohammad Husni Thamrin, de leider van de fractie van gematigde Indonesische nationalisten, zich begin 1933 over een mishandeling van een journalist tijdens een PID-razzia: 'Tijdens de huiszoeking is de heer Joesoef Mewengkang door de chef van de PID en een rechercheur geslagen en bij de keel gepakt waardoor hij luid om hulp riep.'⁸⁵ Hoewel het, mits dit verwijt klopt, opvallend is dat zelfs een PID-hoofd niet voor mishandeling terugdeinsde, zijn er al met al te weinig klachten of andere verhalen over geweldsgebruik gedocumenteerd om algemene uitspraken over mogelijk bruto optreden van de ARD/PID te kunnen doen.

Van de 'gewone' koloniale politie is wel komen vast te staan dat zij geregeld extreem geweld toepaste. Dit blijkt onder meer uit de talrijke meldingen van mishandelingen in zowel autochtone als Europese kranten. Agus Salim bijvoorbeeld, de voorman van de SI-opvolger Partai Sarekat Islam, noemde in september 1927 in zijn partijorgaan 'foltering en mishandeling tijdens politieonderzoek' de 'regel', respectievelijk een 'stelsel'. Ook in de Volksraad was politiegeweld sinds 1923 herhaaldelijk onderwerp van discussie, aangekaart

door zowel Indonesische als Nederlandse leden. Politie-instructies verboden weliswaar het hardhandig afdwingen van bekentenissen van verdachten, maar in de praktijk hielden de klachten over machtsmisbruik en misstanden bij de koloniale politie aan. Met name na het neerslaan van de communistische opstanden in 1926-1927 nam dit geweld ernstige vormen aan.⁸⁶

Vooraf bij de analyse van drie maanden *Handelingen van den Volksraad* (van mei tot juli 1927), de maanden na de PKI-opstand, springen tientallen klachten over politiegeweld in het oog. Een in mei 1927 in de Volksraad genoemde zaak betrof bijvoorbeeld de veldpolitiekazerne te Tasikmalaya (West-Java), waar mannen en vrouwen in het bijzijn van twee (Indonesische) regenten en de (Europese) resident waren mishandeld om bekentenissen over wapenopslagplaatsen af te dwingen.⁸⁷ Een maand later beklaagde Volksraadslid Sutadi zich in algemene zin over geregelde intimidatiepraktijken – ‘zonder getuigen natuurlijk’ – van de Veldpolitie. Hij noemde voorts twee concrete politiemishandelingen te Situbondo en Bondowoso (beide Oost-Java), die door de Landraad (een rechtbank) bewezen werden geacht.⁸⁸ Volksraadslid Dwidjosewojo repte enkele dagen later over ‘het alom bekende ruwe optreden tegen de massa en de wreede mishandeling der verdachten door de politie’. Hij beschreef in detail een geval waarin een verdachte in de politiekazerne te Tangerang (West-Java) door meerdere agenten beurtelings met een karwats (zweep) was mishandeld. ‘Hierna werden twee honden op hem losgelaten’ en werd de ongelukkige nog verder geslagen. In de optiek van het Volksraadslid waren de grieven over te hardhandig politieoptreden zelfs een van de oorzaken van de communistische opstanden. Dwidjosewojo besloot zijn verhoog daarom met een voorstel om niet met een uitbreiding van het politie- en legerpersoneel op de opstanden te reageren, maar door juist in de tekortschietende opleiding, geestelijke ontwikkeling, karaktervorming en ‘kennis van der psyché der bevolking’ van het bestaande personeel te investeren.⁸⁹

Weer enkele dagen later bekritiseerde Volksraadslid Soangkupon het ongestraft doodschieten van een ongewapende voorbijganger door de politie: ‘Hier is weer een voorbeeld dat de politie blijkbaar niet berekend is voor haar taak.’ Dergelijke agenten zouden ‘nog gevaarlijker dan de communisten zelf’ zijn.⁹⁰ In juli 1927 reageerde het sociaaldemocratische Volksraadslid J.E. Stokvis op de ‘veel verhaalde klacht over mishandelingen door de politie’ door gefrustreerd op te merken dat hij nog ‘stapels uitknipsels van dien aard’ had. In plaats van nog meer alom bekende klachten over politiegeweld in te dienen, wilde Stokvis echter liever een gedegen onderzoek van

de regering zien: ‘aanvaardt nu eens de mogelijkheid, dat hier heerscht een betrekkelijk algemene misstand.’⁹¹ Een jaar later, in juli 1928, zag Stokvis zich toch weer genoodzaakt concreet te worden: hij verwees naar een ‘systeem van mishandeling’ van hoog tot laag in Kudus (Midden-Java). Ook het liberale *Soerabaijisch Handelsblad* had zich, zo zei hij, tussen maart en juni 1928 ‘reeds meermalen waarschuwend geuit [...] tegen politionele excessen.’⁹² Meestal reageerde het gouvernement op dergelijke klachten in de Volksraad of in kranten met de belofte onderzoek naar in ieder geval de ernstige gevallen van machtsmisbruik te doen, wat ook – zij het zeer oppervlakkig, tandoos en traag – gebeurde. Dat er sprake was van stelselmatig extreem politiegeweld, zoals Stokvis stelde, werd door de koloniale overheid echter steevast ontkend.⁹³

Niettemin leidde de opvallende toename van de klachten over machtsmisbruik bij de politie na de PKI-opstand er in november 1930 toe dat de waarnemend procureur-generaal de plaatselijke hoofden van de politie – de residenten en gouverneurs – verzocht voortaan maandelijks opgaven van misstanden bij de politie te doen. Uit de dossiers van de jaren 1931 tot 1935, in feite gemelde gevallen die naar alle waarschijnlijkheid het topje van de ijsberg vormen, blijkt dat deze politiehoofden melding maakten van 489 aangiften en 81 geweldsovertredingen, waarbij in het laatste geval het onderscheid tussen lichte en zware mishandelingen veelal onduidelijk bleef. De daders waren volgens deze opgaven grotendeels Javaans en dus ondergeschikt politiepersoneel, terwijl de slachtoffers grotendeels Indonesische arrestanten waren. Wat de methodiek betreft, springt onder meer het slaan met gummistokken en ijzeren staven om bekentenissen af te dwingen in het oog. Uit de dossiers blijkt voorts dat veel politiefunctionarissen chronisch last hadden van ‘losse handen’ en dat leidinggevend wangedrag van ondergeschikten meestal onbestraft lieten. Op sommige plaatsen, waaronder Curup in Zuid-Sumatra, was volgens een officieel justitieel onderzoek in 1935-1936 zelfs sprake van systematisch machtsmisbruik, politieterror en willekeur. In één geval was een gedetineerde Indonesiër bij het afdwingen van een bekentenis doorgemarteld. De voor deze terreur verantwoordelijke politie-inspecteur J.J. Harlingen genoot daarbij de rugdekking van zijn meerderen.⁹⁴

Niet alleen politiek actieve of als crimineel beschouwde Indonesiërs werden geregeld mishandeld, maar vooral ook contractarbeiders. Deze slechtbetaalde werkkrachten en slachtoffers van de koloniale uitbuiting ‘moesten’ met harde hand in het gareel worden gehouden. Aan het begin van de

twintigste eeuw (en eerder) was het folteren en doden van min of meer als stukgoed beschouwde 'koelies' door opzichters en planters bepaald geen uitzondering. Dit extreem geweld werd bevorderd en gelegitimeerd door de zogeheten poenale sanctie, een strafvorm die planters toestond hun arbeidskrachten onbeperkt strenge straffen op te leggen. Contractarbeiders kregen elektrische schokken toegediend en sommige werden voor vermeende vergrijpen zelfs geëxecuteerd. De overheid was door de klachtenstroom in de Volksraad en Indische kranten weliswaar op de hoogte van de gruwelijke misstanden op talrijke plantages en ondernemingen, maar keek weg door in haar rapporten, uitzonderingen als het niet geheel gepubliceerde rapport van officier van justitie J.T.L. Rhemrev daargelaten, de talrijke 'koelieschandalen' bewust te verdoezelen. Het handjevol Europeanen, onder meer journalisten en advocaten, die tegen de geregelde en veelal willekeurige zware mishandelingen protesteerden, moesten er rekening mee houden publiekelijk voor 'Javanen-likkers' te worden uitgemaakt en door politespionnen te worden geobserveerd.⁹⁵

Niet alleen de opzichters, maar ook de planter-inlichtingendiensten waren berucht om het mishandelen van contractarbeiders door hun spionnen.⁹⁶ De sinds begin jaren twintig aanhoudende klachten in de Volksraad en de Indische kranten over 'het plegen van koeliemishandelingen' in Atjeh en aan Sumatra's Oostkust hadden tot gevolg dat de zogeheten Opsporingsdienst van de AVROS en de DPV, een soort proto-inlichtingendienst die ontsnapte 'koelies' hardhandig opspoorde en daarvoor ook vangpremies kreeg, in december 1926 moest worden opgeheven.⁹⁷ Als gezegd ontstond kort nadien, in oktober 1927, echter alweer een nieuwe AVROS-DPV-inlichtingendienst, die vanaf 1932 onder de naam DPV-inlichtingendienst verder ging.⁹⁸ Over de geweldpleging van deze dienst, die alleen al in 1937 460 onderzoeken uitvoerde en 680 rapporten uitbracht, is maar weinig bekend.⁹⁹

DE MILITAIRE INLICHTINGENDIENSTEN (MID)

Uiteraard maakte ook het KNIL gebruik van inlichtingen. In Atjeh, op Sulawesi of in Kalimantan was het bovendien gebruikelijk dat het verstrekken van bruikbare informatie, bijvoorbeeld door gidsen, werd beloond. Met het meer systematisch vergaren van inlichtingen was het aanvankelijk, zoals tijdens de eerste Atjeh-expedities (vanaf 1873), nog bedroevend gesteld: de slechte kwaliteit van de gegevens, afkomstig van informanten respectievelijk spionnen, speelde de KNIL-commandanten herhaaldelijk parten. Op inlichtingenterrein was er gedurende de langdurige Atjehoorlog weliswaar sprake

van toenemende professionalisering, maar het ging met vallen en opstaan. Moeizaam geleerde lessen werden soms weer vergeten.¹⁰⁰ Christiaan Snouck Hurgronje, de Leidse oriëntalist en de belangrijkste adviseur van generaal Jo van Heutsz, die zelf over een ‘inheems’ informantennetwerk beschikte, bracht kort voor de eeuwwisseling het belang van inlichtingen nadrukkelijk onder de aandacht van de militaire leiding. Zonder inlichtingen, stelde hij, joeg het KNIL ‘min of meer op goed geluk en in den blinde’.¹⁰¹ Maar zelfs als de troepen wel van gedegen inlichtingen waren voorzien, zoals tijdens de Pidie-expeditie in 1898, wisten de mobiele verzetsgroepen en hun leiders toch nog te ontkomen. Daar kwam bij dat verzetsgroepen informanten die zij betrapten doorgaans onmiddellijk executeerden, wat de animo om voor Nederland te spioneren niet ten goede kwam.¹⁰²

Ondanks de inzichten van Snouck kenmerkte de decentrale inlichtingenvoorziening van het KNIL zich nog decennialang door improvisatie, eigen initiatief en eigengereid optreden. Soms, zoals bij de adjudant van overste Frits van Daalen, M.T. Velsing, leidde zulk eigen initiatief tot inlichtingssuccessen. Het lukte Velsing dankzij de inzet van Gayo-informanten om in 1904 tijdens de KNIL-expedities in de Gayolanden en de Alasvallei belangrijke inlichtingen te vergaren. Dat hij spionnen had weten te mobiliseren, had hij te danken aan zijn eerdere plaatsing nabij de grens van het operatiegebied. In die periode had hij cruciale contacten bij de Gayo gelegd en de taal geleerd.¹⁰³ Dit inlichtingssucces werd echter overschaduwed door het publiekelijk bekend geworden bloedbad met bijna 3000 doden dat de *marechaussee-colonne* van drager van de Militaire Willems-orde (MWO), Van Daalen, onder de plaatselijke bevolking aanrichtte.¹⁰⁴ Kennelijk was een ander inzicht van Snouck, namelijk dat humaan optreden noodzakelijk was om het vertrouwen van de bevolking te winnen, niet aan de latere luitenant-generaal besteed. En juist dit vertrouwen, aldus Snouck, was essentieel voor het verkrijgen van adequate inlichtingen.¹⁰⁵

Pas in de nadagen van de Atjehoorlog, in 1913-1914, kwam er met de oprichting van het Kantoor Inlichtingen bij de Generale Staf van het KNIL een embryonale Militaire Inlichtingendienst (MID) tot stand. In 1916 volgde als gezegd de oprichting van de PID, die echter geen militaire focus had.¹⁰⁶ Toen de PID – op papier – in 1919 alweer werd opgeheven, werden zijn ‘buitenlandse delen’ – contraspionage en vreemdelingen – deels bij de MID ondergebracht.¹⁰⁷ De MID werkte samen met de Britse inlichtingendienst in Singapore, evenals met de ARD/PID, die onder Justitie ressorteerde.¹⁰⁸ Vanwege deze samenwerking waren MID-officieren soms samen met ARD/PID-re-

chercheurs aanwezig bij opruiend geachte bijeenkomsten van bijvoorbeeld Indische fascistten of Indonesische nationalistten.¹⁰⁹ Afgezien van deze kleine inlichtingensectie van de Generale Staf waren op divisieniveau en lager ook enkele KNIL-officieren met ad-hoc-inlichtingenwerk belast.

Na de Eerste Wereldoorlog en het schijnbare wegvallen van de externe dreiging leken de koloniale autoriteiten lange tijd weinig waarde aan militaire inlichtingendiensten te hechten. Pas in 1933 zou de munitierij op de *Zeven Provinciën* hier deels verandering in brengen. De ARD/PID had de marine al eerder meermalen voor als subversief beschouwd 'inlandsch marine-personeel' gewaarschuwd.¹¹⁰ Een van de reacties van de bezorgde koloniale autoriteiten op de munitierij was dan ook de instelling van wat op termijn een marine-inlichtingendienst zou worden. Deze dienst moest onder meer de betrouwbaarheid van vooral het Indonesische marinepersoneel onderzoeken.¹¹¹ Overigens waarschuwden ook MID-vertegenwoordigers vanaf 1932 voor het 'besmettingsproces' van politiek gevaarlijke ideeën binnen het Indonesische deel van het KNIL. Dit gevaar moest vooral door de compagniescommandanten en een goede voorlichting van hogerhand worden bestreden.¹¹²

De taak van de externe verdediging van de koloniale staat was in het interbellum grotendeels het domein van de Koninklijke Marine (KM). Het KNIL werd in deze periode gedegradeerd tot een politieleger dat als gezegd vooral was bestemd voor de handhaving van de binnenlandse orde. Dit circa 35.000 man sterke leger deed dit samen met een koloniale politiemacht van 54.000 man (stand 1931), waarvan het gros, dienend in de laagste rangen, van Indonesische komaf was.¹¹³ Het KNIL diende zowel ter ondersteuning als ter vervanging van de koloniale politie. Zo vervingen marechaussee-eenheden, die vanaf 1920 ook arrestatiebevoegdheden kregen, op Java bepaalde politie-eenheden. In het koloniale jargon werd de hoofdtaak van het KNIL, het verlenen van militaire bijstand, politiek-politioneel optreden genoemd. In 1924 gaf het leger hiervoor een specifiek voorschrift uit: het bekende *Voorschrift voor de Uitvoering van de Politiek-Politionele Taak van het Leger* (VPTL).¹¹⁴

Inlichtingen en het VPTL

Het VPTL bevatte allerlei instructies hoe KNIL-commandanten, vaak tevens civiel-gezaghebber, conform de 'beproefde Indische tactiek' moesten optreden om de binnenlandse orde te handhaven. Het voorschrift benadrukte het grote belang van inlichtingenwerk. Het verkrijgen van betrouwbare en

recente inlichtingen gold zelfs als een eerste vereiste voor een succesvolle patrouillegang. Die informatie moest vervolgens nauwkeurig worden gecontroleerd en verwerkt – en volgens het VPTL moest middels patrouilles direct op betrouwbare inlichtingen worden gereageerd.¹¹⁵ In 1928 werd het voorschrift opnieuw uitgegeven. Deze heruitgave werd voorzien van een Aanhangsel met ruim 250 praktijkvoorbeelden, waarin ook lessen uit de communistische opstanden van 1926-1927 waren verwerkt.¹¹⁶ Het veruit grootste gedeelte van dit lijvige Aanhangsel is echter gebaseerd op ervaringen uit de laatste jaren van de KNIL-leerschool bij uitstek: de Atjehoorlog. Belangrijk om te beseffen is wel dat deze fase vooral ‘pacificatie’ en optreden tegen kleinschalig verzet behelsde. Naast de algemene lessen die het Aanhangsel biedt voor de bestrijding van de ‘inheemse vijand’, gaat het, zij het op versnipperde wijze, in op het inlichtingenwerk en dan vooral op de inzet van spionnen en gidsen.

Volgens J.J. Nortier leverde de inzet van ongeschoolde spionnen bij het KNIL voor 1942 meestal weinig op: ‘De goede man, meestal een inheems soldaat of lager onderofficier, vertrok in sarong en meldde zich, althans wanneer hij geluk had, na een paar dagen terug met volledig onbruikbare informatie: verouderd en des te meer waardeloos door gebrek aan kennis ten aanzien van vijandelijke organisatie en bewapening.’¹¹⁷ Het Aanhangsel is in dit opzicht weliswaar optimistischer, maar verduidelijkt wel dat er in de KNIL-gelederen scepsis heerste ten aanzien van de capaciteiten en betrouwbaarheid van de eigen informanten/spionnen. In een van de 254 ervaringsberichten staat bijvoorbeeld vermeld: ‘Geleerd door de ervaring, dat de opgaven van berichtgevers meestal tien maal te hoog zijn en zij hun berichten opblazen.’ In dit geval had de spion uit zelfbescherming het aantal te verwachten tegenstanders bewust te hoog ingeschat. Omdat spionnen geregeld, als gids, aan de uitvoering van inlichtingen-gestuurde militaire acties moesten deelnemen, had hij zo meer militairen willen laten uitrukken. Overigens bleek zijn – uit tweede hand verkregen – bericht over de aanwezigheid van een verzetsgroep niet te kloppen.¹¹⁸

Het Aanhangsel wijst tevens op een reeds bij de ARD/PID bekend verschijnsel: op basis van beloning verkregen informantenberichten bleken veelal onjuist of onvolledig.¹¹⁹ Ook wees de bundel op het gevaar van spionnen en gidsen die opzettelijk gegevens – zoals een tweede toegang tot een huis – verzwegen of een patrouille bewust over open terrein lieten marcheren, waardoor de verzetspartij kon vluchten. ‘Dergelijk optreden van gidsen en spionnen komt herhaaldelijk voor. De bedoeling was dan meestal om óf

door het geven van juist schijnende berichten vertrouwen te wekken óf om eene beloning te ontvangen [...].¹²⁰ Aan de hand van talrijke voorbeelden waarschuwt het Aanhangsel ook voor spionnen en gidsen die ‘beide partijen dienen’ (dubbelspionnen), patrouilles in hinderlagen lokten of pogingen deden de militairen te verraden of te misleiden. Om die reden moesten deze hulpkrachten steeds ongemerkt in de gaten worden gehouden.¹²¹

Afgezien van scepsis en kritiek oogstten de ‘inheemse’ informanten/spionnen en gidsen, in het Aanhangsel veelal als synoniem gebruikt, herhaaldelijk erkenning. Dit blijkt onder meer uit formuleringen als ‘mijn beproefde spion’ – gevolgd door de naam van de betrokkene.¹²² Het Aanhangsel bevat ook enkele respectvolle beschrijvingen van spionnen die hun leven voor de Nederlandse zaak hebben gewaagd, soms met noodlottige afloop: ‘Een week na de overvalling [...] werd onze spion op gruwelijke wijze vermoord.’¹²³ Al met al verduidelijkt zowel het VPTL als het Aanhangsel dat het belang van goede gidsen, tolken en spionnen levensgroot was: zonder hun assistentie konden patrouilles simpelweg niet uitrukken met enige kans op succes. In de instructies en ervaringsberichten vormen zij echter ook een risicofactor dan wel ‘een noodzakelijk kwaad’. Spionnen en gidsen – en hun gezinnen – moesten immers permanent worden beschermd en voortdurend op betrouwbaarheid worden gescreend, zonder dat echter werd uitgelegd hoe dat laatste precies moest gebeuren.¹²⁴

Andere ervaringsberichten uit het Aanhangsel illustreren dat het opsporen en uitschakelen van ‘hoofden en leiders van verzet’ de belangrijkste doelen van militaire acties vormden.¹²⁵ Noemenswaardig is verder dat het Aanhangsel op inlichtingenterrein elementen bevat van wat na 1945 ‘veldveiligheid’ zou gaan heten. Zo wordt herhaaldelijk gewaarschuwd de veiligheid serieus te nemen en vanwege spionagegevaar geen burgers in bivakken toe te laten.¹²⁶ Zowel het VPTL als het Aanhangsel benadrukt, zij het in rekbare bewoordingen, de noodzaak van de beperking van geweld. In beide publicaties staat – om de tegenstander en de bevolking niet te verbitteren – een menselijke benadering voorop. Volgens Bloembergen vormden het KNIL en de politie namelijk ‘het gezicht van de [moderne] koloniale staat’ en was ‘beschaving’, naast controle, een leitmotiv dat ook in hun richtlijnen tot uitdrukking moest komen. Zo was het bijvoorbeeld verboden burgers tot het geven van inlichtingen te dwingen, terwijl hun bezittingen moesten worden gespaard en gevangenen humanair behandeld.¹²⁷ In lijn met Snouck vermeldt het Aanhangsel dat de bevolking door ‘een welwillende houding’ eerder geneigd was informatie te geven, waarbij kennis van de taal als een belangrijk

hulpmiddel werd beschouwd.¹²⁸ VPTL-herdrukken uit zowel 1935 als 1945 benadrukken dat 'ruwheid' bij de ondervraging van burgers uitgesloten was. Zij mochten dus niet tot het geven van inlichtingen worden gedwongen. Ook eigen spionnen en gidsen moesten overigens welwillend en rechtvaardig worden behandeld, wederom met 'uitsluiting van ruwheid'.¹²⁹ De regels in de archipel en Nederland verschilden wat verboden mishandelingen betreft niet. In het *Uittreksel uit het Voorschrift Velddienst* van 1931 dat (vooral) in Nederland in gebruik was staat onder het kopje oorlogsregelen dat 'het pijnigen of mishandelen van krijgsgevangenen teneinde inlichtingen te verkrijgen' ongeoorloofd was, 'zelfs niet met een beroep op oorlogsnoodzaak'. Wel geoorloofd waren 'krijgslisten en het bezigen van middelen, noodig om zich inlichtingen te verschaffen nopens den vijand en het terrein'.¹³⁰

Wat er specifiek bij spionage wel en niet mocht laat het VPTL in het midden. In zowel de *Bepalingen uit het conventionele oorlogsrecht* van 1930 als het *Uittreksel uit de bepalingen uit het conventionele oorlogsrecht* van 1948, die aan KNIL-officieren werd uitgereikt, valt over spionnen wel te lezen: 'Als spion kan alleen beschouwd worden de persoon, die heimelijk of onder valse voorwendsels, in de kring der krijgsverrichtingen van ene oorlogvoerende inlichtingen inwint of tracht in te winnen, met het oogmerk die aan de tegenpartij mede te delen.' Niet vermomde militairen daarentegen die in vijandelijk gebied binnendrongen om inlichtingen te verzamelen werden niet als spionnen beschouwd. Op heterdaad betrapte spionnen mochten 'niet zonder voorafgaande rechterlijke uitspraak worden gestraft' en opgepakte spionnen moesten als krijgsgevangenen worden behandeld.¹³¹ Nederland, zo blijkt uit allerhande voorschriften, gebuikte bij de inlichtingenvergaring het in 1907 herziene Landoorlogreglement en de Derde Geneefse Conventie van 1929 dus in ieder geval als richtsnoer – hoewel het dit internationale oorlogsrecht in de als eigen grondgebied beschouwde Indonesische archipel niet van toepassing achtte. Of de KNIL-militairen die zich met inlichtingenwerk bezighielden zich daaraan ook in de praktijk gebonden voelden en hun spionnen op regelgeving wezen is echter een andere kwestie.

Extreem geweld van de MID

Naast het VPTL bestonden er in het interbellum nog andere voorschriften of handleidingen. Het belangrijkste was de in 1932 in Nederland uitgegeven *Handleiding voor het beteugelen van woelingen*, dat ook aan het KNIL ter beschikking werd gesteld. Daarnaast waren er de *Wenken voor patrouilles bij het optreden tegen een inlandschen vijand*. Deze laatste, in 1926 uit-

gegeven door overste R.M. van Mourik (KNIL), is minder genuanceerd in zijn woordkeus dan het VPTL – en legt ook minder nadruk op humanitair optreden. Op inlichtingenterrein staat in de *Wenken* zelfs een oproep die neerkomt op eigenrichting: ‘Met een gids die een patrouille misleidt worden korte metten gemaakt.’¹³² Dit niet mis te verstane advies – en de expliciete VPTL-oproepen om juist geen dwangmiddelen bij de inlichtingenvergaring te gebruiken – werpen de vraag op naar de relatie tussen militair inlichtingenwerk en extreem geweld als marteling en moord.

Reeds gedurende de Atjehoorlog, in 1907, had de militaire klokkenluider Wilhelmus A. van Oorschot (KNIL) – alias ‘Wekker’ – in de openbaarheid gebracht dat het KNIL geregeld gidsen afmaakte en bij ondervragingen foltering gebruikte. Militairen, zo stelde hij, arresteerden ook kampongbewoners ‘omdat zij geen enkele inlichtingen gaven.’ Zij martelden deze burgers, onder wie vrouwen en kinderen, maar ook gevangengenomen strijders om inlichtingen te verkrijgen. Een standaardpraktijk van dit ‘pijnigingsstelsel,’ was volgens Van Oorschot het slaan met rotansticken: soms wel meer dan tachtig keer tot de slachtoffers het bewustzijn verloren of stierven. Andere frequent gebruikte foltermethodes waren het langdurig ophangen van mensen met aan de polsen gebonden touwen, waarbij zij de grond alleen nog ‘met de teentoppen’ konden aanraken – of ‘het aanleggen van een vuur, waarop de onwillige langzaam geroosterd wordt’. Burgers of gevangenen die weigerden inlichtingen te geven, liepen voorts het gevaar te worden neergeschoten. KNIL-militairen hielden burgers ook anderszins niet ‘buiten de gesel van den oorlog,’ aldus Van Oorschot, en bestrafden hen geregeld collectief voor handelingen van verzetsstrijders. De bestaande instructies moesten volgens hem bovendien wel ‘willekeur scheppen,’ omdat de soldaten niet werd gezegd hoe zij strijders van niet-strijders konden onderscheiden. Van Daalen, inmiddels opgeklommen tot gouverneur van Atjeh en door de onthullingen in het nauw gedreven, gaf een jaar later officieel toe dat de rotanstok een populair middel was om mensen tot spreken te brengen.¹³³ Een door de Tweede Kamer aangezwengeld onderzoek naar misstanden leidde weliswaar tot het aftreden van Van Daalen, maar dit betekende niet het einde van zijn carrière: reeds in 1910 bekleedde hij alweer de eervolle positie van commandant van het KNIL.

Een ander voorbeeld van de wijze waarop het KNIL onder dwang inlichtingen vergaarde, is de handelwijze van de beruchte kapitein Hans Christoffel. Deze uit Zwitserland afkomstige, hooggedecoreerde en tot Nederlander

genaturaliseerde marechasseecommandant verwierf bij zijn bloedige expedities op Sumatra, Flores en elders op meedogenloze wijze inlichtingen van de familieleden en aanhangers van de door hem ‘rusteloos’ achtervolgde verzetlieden. Zijn martelpraktijken en andere vormen van terreur zorgden uit Nederlands perspectief weliswaar voor onontbeerlijk geachte inlichtingen, maar boezemden de bevolking nog jarenlang ontzag en vrees voor het Korps Marechasse in. Dit afschrikwekkende effect was precies wat meedogenloze KNIL-officieren als Christoffel wilden bereiken.¹³⁴

Na de Atjehoorlog en de schijnbaar voltooide Nederlandse verovering van de archipel nam het aantal berichten over extreem (inlichtingen)geweld van het KNIL tijdelijk af, om bij de communistische opstanden in 1926-1927 weer te groeien. Bij de bestrijding van deze opstanden vierden het eigen initiatief en onorthodox optreden nog steeds hoogtij. Een treffend voorbeeld is de Indo-Europese majoor Willem Rhemrev, die in 1904, toen nog als luitenant, aan kolonel Van Daalens bloedige veldtocht door de Gayo- en Alaslanden had deelgenomen. Deze geharde marechasseecommandant, drager van de MWO, kreeg begin 1927 bij de bestrijding van de communistische opstand in Padang en omgeving een volmacht het gebied te ‘pacificeren’ en het ‘communistisch gespuis’, aldus de *Sumatra-bode*, uit te schakelen. Omdat de plaatselijke autoriteiten het inlichtingenwerk jarenlang hadden verwaarloosd, kreeg Rhemrev – van het BB – alle ruimte een eigen ‘spionnendienst’ op te richten. Bij het ‘schoonvegen’ van enkele onrustige gebieden aan de westkust van Sumatra doodden Rhemrevs militairen minimaal honderd opstandelingen en arresteerden zij duizenden personen (deels preventief). Bij het uitschakelen van wat in het koloniale jargon ‘bendeleiders’ heette, speelde zijn ‘spionnendienst’ een belangrijke rol. Niet door de beugel kon echter dat de daarvoor verkregen inlichtingen zwaar op mishandelingen en martelingen leunden.¹³⁵

De eerste berichten daarover verschenen in *De Indische Courant*, die begin 1927 bijna achteloos meldde dat Rhemrevs mannen PKI-aanhangers, om inlichtingen over kopstukken en de organisatie van de PKI los te krijgen, ‘door dwang [...] tot spreken [hadden] gebracht’ en dat ‘dezelfde methode ook elders’ werd toegepast. Opstandelingenleider Si Patai – op wiens hoofd Rhemrev een hoge premie had gezet – beschikte volgens de *Deli Courant* overigens zelf ook over een ‘schitterenden spionnendienst’, die de aanvankelijke communistische successen mede mogelijk had gemaakt.¹³⁶ Deze complimenten voor Indonesisch inlichtingenwerk stonden niet op zichzelf. Zo repte de *Deli Courant* tien jaar later over een ‘uitstekenden inlichtingen-

dienst' van in West-Java actieve 'rampokkers'.¹³⁷ Ondanks deze moeilijkheid sloeg Rhemrev de opstand in West-Sumatra op de voor hem gebruikelijke wijze keihard neer. Volgens *De Locomotief* had de overheid wel kunnen 'begrijpen wat het betekent' wanneer 'den ouden rimboeklant [Rhemrev] van wal steekt!': 'opruiming [...] met krachtige hand' door militairen, die – aan gevoerd door een 'houwdegen' – 'bepaald niet zachtzinnig optreden'.¹³⁸ In de pers, aanvankelijk vooral in Maleise kranten als de *Bintang Timoer*, verscheen wel meer kritiek op de 'gemene marteling door sadistische beulen'.¹³⁹ Niettemin waren de meeste Indische kranten tot ver in 1928 vol lof over het 'zeer goed werk' van Rhemrev, de 'goed vaderlander' en 'sympathieken officier', die de communistische 'terreur' in een groot gebied de kop had ingedrukt en erger zou hebben voorkomen.¹⁴⁰

Enkele kritische Volksraadleden – wie precies blijkt niet uit de Handelingen van dit orgaan – hadden wel aangegeven zich niet met het hardhandige optreden van de KNIL-majoor te kunnen verenigen. Zij kregen van gezagsgetrouwe collega's, die de kritiek afwimpelden, echter de repliek 'dat nooit mag worden vergeten dat als het gezag noodgedwongen hardhandig optreedt het tenslotte de communisten zijn geweest die dit hebben uitgelokt en die dus al dat minder aangename over de bevolking hebben gebracht'.¹⁴¹ Een onderzoek over de lugubere werkwijze van Rhemrev leidde eind 1928 toch tot diens (eervolle) ontslag, maar niet tot strafrechtelijke vervolging omdat hij, aldus de minister van Koloniën, 'niet rechtstreeks verantwoordelijk was' voor 'de plaats gehad hebbende "mishandelingen" van zijn minderen'.¹⁴² Het besluit de commandant niet te vervolgen was tevens ingegeven door zijn groot geachte verdiensten. Een handjevol ondergeschikten van Rhemrev, die van zware mishandelingen werden beschuldigd, werden echter wel gestraft.¹⁴³ Op basis van het onderzoek gaf *De Indische Courant* nog meer details prijs over de 'volstrekt ontoelaatbare' methodes van Rhemrev: 'men is [...] veel te ver gegaan. Er zijn mishandelingen gepleegd en martelingen die met krijgsvoering niets te maken hebben'.¹⁴⁴

Een ander voorbeeld voor zeer gewelddadig KNIL-inlichtingenwerk is het optreden van Herman Agerbeek. Volgens de veteranen-onderzoekers Jacques van Doorn en Wim Hendrix, die hem in 1971 herhaaldelijk interviewden, was deze marechaussee-officier een 'Indiese spionnenbaas' en een 'dievenvanger'. Naar eigen zeggen was Agerbeeks specialiteit in de laatste fase van de Atjehoorlog het fanatiek najagen 'tot de dood' van 'benedeleden' die anderen te snel af waren. Onorthodox (ook nachtelijk) optreden kenmerkte toenmalig luitenant Agerbeek: 'al in die tijd [in Atjeh] ondernam ik acties

buiten de eigenlijke gevechtsformatie.¹⁴⁵ In de jaren 1921 tot 1923 behaalde hij, inmiddels opgeklommen tot kapitein der Marechaussee, volgens *Het Dagblad* ‘bijzondere resultaten [...] bij de bestrijding van het rampokkwaad in de Ommelanden van Batavia. De grootste rampokker van deze streek werd door hem persoonlijk gearresteerd. Zijn detachement was de schrik van de benden die toen de Ommelanden onveilig maakten.’ Toen Agerbeek van 1925 tot 1928 commandant van Blang Kajeren in Atjeh was sloeg hij met ‘voortvarendheid’ een communistische opstand in de Gayo hooglanden neer, trad tevens als controleur op en ging omstreeks 1930 naar Oost-Java.¹⁴⁶ Ook daar drukte hij met zijn marechaussee-troepen met harde hand verschillende ‘onlusten’ de kop in. In 1933 kreeg Agerbeeks eenheid een nieuwe taak: de bewaking van ‘opstandige legeronderdelen’, onder meer bij een KNIL-opstand in Magelang (Midden-Java). In deze stad werd hij in 1931 ter beschikking gesteld aan de commandant van de tweede KNIL-divisie, terwijl hij volgens het *Soerabaijisch Handelsblad* ‘tevens [was] belast met de werkzaamheden van gedelegeerde van den militairen inlichtingendienst’. Van de kleine MID, in deze andere grote steden actief, had Agerbeek echter geen al te hoge pet op: ‘een paar officieren plus helpers per stad’.¹⁴⁷

Eind 1933 maakte Agerbeek, inmiddels majoor, in KNIL-kringen verder naam bij het beëindigen van de laatste stuiptrekkingen van het verzet in Atjeh en vervolgens bij het bestrijden van het ‘rampokkwaad’ in en om de hoofdstad, waar hij een fijnmazig spionagenet opbouwde en er ook zelf weer opuit trok. Hij hield er hardvochtige methodes op na, zoals Van Doorn en Hendrix noteerden: ‘Zo werden rampokkers behoorlijk in elkaar geslagen om ze tot het aanvoeren van “bewijzen” te dwingen. [...] *Third degree* [marteling] volgde net als in het oude strafrecht uit de noodzaak om een bewijs te leveren.’ Agerbeek bekende tevens, zelfs met een sprankje trots, zo lijkt het, dat hij in een bepaald geval zelf tortuur had toepast. Toen dat niet werkte, werd het Chinese slachtoffer langdurig in de zon gezet. ‘Ook nu houdt hij [de gevangene] nog vol. Tenslotte volgt de schijn-executie, met veel ritueel opgevoerd. De Chinees bekennt.’¹⁴⁸ In een ander geval werd een verhoorde gevangene doodgeslagen, volgens Agerbeek buiten zijn medeweten. Het BB toonde zich verbolgen: niet zozeer om moreel-juridische redenen, als wel omdat de bestuurders vreesden dat de pers lucht van deze weinig verheffende ‘affaire’ zou krijgen. Volgens Agerbeek gooiden de betrokkenen het bij de afdoening van deze delicate zaak uiteindelijk ‘op een accoordje’, omdat ook het BB van de rampok af wilde. Het gouvernement verhulde de zaak als ‘ongelukje’, terwijl de MID deze doofpot mede mogelijk maakte: ‘het lichaam wordt weggewerkt’.¹⁴⁹

Tot zijn pensionering in 1935 bleef Agerbeek bezig met het bestrijden van ‘rampoknetwerken’. In 1940, met het oog op de naderende Japanse invasie, riep Batavia hem terug in dienst, waarna de ‘spionnenbaas’ in 1942 in Japanse krijgsgevangenschap belandde. Op 16 oktober 1945 werd overste Agerbeek, inmiddels 55 jaar oud, zelfs opnieuw ‘van stal gehaald’, omdat in de Nederlandse gelederen op inlichtingenvlak maar weinig ervaring voorhanden was. Hij werd daarom als ‘preferred person’ vanuit een krijgsgevangenkamp in Thailand via Bangkok naar Jakarta overgevlogen. In deze stad bouwde hij vervolgens weer een agentennetwerk op en klom hij op tot hoofd van de Militaire Inlichtingendienst van het zogeheten Basiscommando Batavia (waarover later meer).¹⁵⁰

Hoe representatief voor de KNIL-handelwijze het extreem gewelddadige inlichtingenwerk à la Rhemrev en Agerbeek gedurende het interbellum precies was, moet bij gebrek aan bronnen en door het gebruikelijke ‘toetopen’ (verhullen) van onoorbare praktijken door het gouvernement in het midden worden gelaten. Wel stond dergelijk optreden in een traditie van hardhandige en onorthodoxe inlichtingenvergaring door het koloniale leger; een traditie die minstens teruggaat tot de Atjehoorlog en andere bloedige expedities rond de eeuwwisseling.

DE ‘BUITENLANDSE VIJAND’: JAPAN

Na deze beschouwing over de repressieve omgang met de ‘inlandse vijand’ rest nog de vraag op welke wijze het ‘externe gevaar’ van de Japanse invasie werd waargenomen. Reageerde het civiele en militaire Nederlandse inlichtingendomein adequaat op deze dreiging of ontnam de dominante blik op de ‘inlandse’ vijand het zicht op deze dreiging? En hoe gingen Batavia en zijn inlichtingendiensten om met Japanse spionageactiviteiten?

ONDERSCHATTE DREIGING IN HET INTERBELLUM

In het neutrale Nederland bestond aan het einde van de Eerste Wereldoorlog weliswaar een militaire inlichtingendienst, de derde afdeling van de Generale Staf (GS III) met in totaal zo’n 25 man, maar vergeleken met bijvoorbeeld de ruim duizend medewerkers die de Britse inlichtingen- en veiligheidsdiensten telden, was deze afdeling betrekkelijk klein. Zij vergaarde ook nog eens uitsluitend strategische inlichtingen over de politiek-militaire intenties en mogelijkheden van andere landen, waarbij zij vooral op openbare bronnen als kranten leunde.¹⁵¹ Nederland was op inlichtingengebied een laatkomer en miste, onder meer op technisch vlak en op het punt van internationale

samenwerking, als gezegd de inlichtingenrevolutie die door de Eerste Wereldoorlog werd ontketend. In de jaren twintig, toen het dreigingsniveau laag leek, besteedde Nederland nog steeds slechts bescheiden aandacht aan spionage en inlichtingenwerk.¹⁵²

Ook in de Indonesische archipel was in het interbellum geen noemenswaardige militaire inlichtingendienst actief die doelgericht gevechtinlichtingen (*combat intelligence*) vergaarde. Het ontbrak dus aan een militaire inlichtingendienst die, om 'de vijand' in de *combat area* zo snel mogelijk en met zo min mogelijk eigen verliezen te kunnen verslaan, via een centraal orgaan of aan de eenheden toegevoegde inlichtingensecties informatie over de organisatie, dislocatie, sterkte, uitrusting, bewapening, bewegingen en plannen van de troepen van andere naties verzamelde en analyseerde.¹⁵³ De bij het Hoofdkantoor van de Generale Staf van het KNIL ondergebrachte kleine MID – de 'VIIde Afdeling A' – focuste zich zelfs in 1942 nog op 'de inwendige veiligheid', 'de voorbereiding van maatregelen ter beteugeling van verzet en opstand', alsmede 'het verzamelen van militaire en politiek-politioneel gegevens betreffende den Nederlands-Indischen archipel'.¹⁵⁴ De uitvoering van inlichtingenoperaties buiten door Nederland beheerst grondgebied was vanwege de neutraliteit geen optie geweest.¹⁵⁵ Daar kwam bij dat Den Haag en Batavia in de door bezuinigingen beheerste jaren dertig erg huiverig waren voor het doen van nieuwe uitgaven, zodat een uitbreiding van de MID in de archipel – in tegenstelling tot de fors gegroeide ARD/PID – niet van de grond kwam. In het interbellum moest het (te) kleine Nederlands-Indische inlichtingenapparaat – de ARD/PID, de Dienst der Oost-Aziatische Zaken (DOAZ) en de militaire inlichtingendiensten van het KNIL en de Koninklijke Marine – vooral binnenlandse dreigingen opsporen en de 'rust en orde' handhaven.¹⁵⁶

Niettemin leverde de decoderingsdienst van het KNIL in de zogeheten Kamer 14 – ook wel 'zwarte kamer' genoemd – van het departement van Oorlog in Bandung vanaf 1931 belangrijke gegevens uit het Japanse kamp. Ook wist een handjevol toegewijde en volhardende cryptoanalisten van het KNIL met hulp van marine-inlichtingsofficieren verscheidene Japanse diplomatieke en militaire codes te kraken. Belangrijke inlichtingen kwamen verder van de decoderingsofficieren van de in 1935 opgerichte overkoepelende civiele DOAZ onder leiding van Tony Lovink, die krantenknipsels en diplomatieke rapporten analyseerde en ook Chinese en Japanse radioberichten onderschepte.¹⁵⁷

Wishful thinking

Vanaf midden jaren dertig waarschuwde zowel de MID als de DOAZ dat de grondstoffenrijke Indonesische archipel voor het agressieve en expansionistische Japan een begerenswaardig doel vormde. Deze inschatting was onder meer gebaseerd op een aanzienlijke hoeveelheid ingewonnen informatie over de ambities en de omvangrijke militaire middelen van Japan.¹⁵⁸ Naast de cryptanalyse van Kamer 14, vormde vooral KNIL-kolonel buiten dienst Henri de Fremery een belangrijke bron. De Fremery, die in de jaren dertig deel uitmaakte van een groep westerse specialisten die het Chinese leger moest moderniseren, ontving van de Generale Staf van het KNIL het verzoek om na de Japanse inval in China in 1937 informatie te leveren over de militaire prestaties van Japan. Tot 1939 verstuurde hij 23 uitvoerige rapporten naar Batavia, waarbij hij de slagkracht van de Japanse krijgsmacht als hoog beoordeelde. Afgezien van De Fremery leverden in Tokio gestationeerde militaire attachés sinds het begin van de twintigste eeuw nuttige informatie. Eind jaren dertig had de Nederlandse militaire leiding zich dan ook een goed beeld kunnen vormen van de Japanse dreiging. Daar stond tegenover dat De Fremery zijn inschatting van de Japanse kracht relativeerde door op de in zijn ogen beperkte Chinese weerstand te wijzen. Hetzelfde effect hadden de sussende inlichtingen van de voormalige Nederlandse ambassadeur in Peking, W.J.R. Thorbecke, die de militaire kracht van Japan schromelijk overschat achtte. Deze neerbuigende visie werd bovendien onderschreven door Franse en Britse appreciaties die in 1939 door Batavia werden ontvangen. Deze beoordeelden zowel het Japanse leger als de vloot als ongedisciplineerd en incapabel. Een enkel tegengeluid kwam van C.G. Kupfer, een veteraan-vliegenier van het KNIL. Voor hem was duidelijk waar de laetdunkende westerse opinie over bijvoorbeeld het Japanse luchtwapen vandaan kwam: ‘waarschijnlijk gebaseerd op wensdenken’.¹⁵⁹

De koloniale overheid, de geallieerde militaire leiding en de Europese bevolking van de Indonesische archipel waren in het algemeen tot kort voor de Japanse invasie inderdaad niet erg onder de indruk van de Japanse dreiging. Deze inschatting was zowel gebaseerd op wensdenken als op een westers superioriteitsgevoel: het Japanse leger met zijn ‘krombenige’ soldaten en zijn speelgoedbewapening zou tegen een Europese mogendheid geen schijn van kans hebben.¹⁶⁰ Spoedig zou echter blijken dat het Westen Japans militaire capaciteiten schromelijk had onderschat en dat de Nederlandse autoriteiten een te groot vertrouwen in de kracht van de bondgenoten hadden gehad. Een enorme deceptie was voorts dat Indonesische KNIL-militairen

in de strijd tegen Japan weinig bereidheid toonden de Nederlandse kolonie te verdedigen, en veelal deserteerden.¹⁶¹ In de chaos van de Japanse invasie zagen zij de onoverwinnelijk geachte ‘kompeni’ (het KNIL) op Java erg snel demoraliseren en uiteenvallen, zodat zij – in plaats van als kanonnenvoer te dienen – grotendeels naar vrouw en kinderen terugkeerden.¹⁶² Ook de rest van de Indonesische bevolking toonde nauwelijks animo het koloniale bewind in deze tijd van nood te steunen. Sterker nog, in enkele gebieden met een overwegend islamitische bevolking zoals in Atjeh, sommige streken aan de west- en oostkust van Sumatra en in Gorontalo in het noorden van Sulawesi, braken opstanden uit en werd gevochten tegen de Nederlanders. De Nederlandse politieke en militaire leiding, die naarstig op zoek ging naar zondebokken voor het eigen falen, toonde zich verbaasd en teleurgesteld over het ‘verraad’ van haar ‘onderdanen’. Voor wie het wilde zien, openbaarde zich begin 1942 de pijnlijke realiteit dat het draagvlak voor het koloniale bewind onder Indonesiërs ontbrak of in ieder geval zeer gering was.

De Japanse invasie: MID loopt achter de feiten aan
Toen de Japanse invasie van Zuidoost-Azië in eind 1941 begon, was ook de militaire inlichtingendienst van weinig nut aangezien het KNIL nog steeds geen redelijk georganiseerde militaire inlichtingendienst kende. Veel te laat, toen Japan al voor de deur stond, poogde het nieuwe MID-hoofd, kolonel Eddy Steinmetz (KNIL), nog een haastige ommezwaai naar gevechtinlichtingen te bewerkstelligen. Niettemin stelde de MID weinig voor, zodat KNIL en KM de strijd tegen het toch al oppermachtige Japan zonder accurate militaire inlichtingen moesten voeren. De gebrekkige verbindingen, vooral de onbetrouwbare telefoonlijnen, waren in dit opzicht evenmin behulpzaam, net als het onvoldoende aantal verkenningsvliegtuigen, onderzeeërs en met radio's uitgeruste kustwachten.¹⁶³ Tevens wreekte zich nu dat de geallieerden tot aan de Japanse invasie op inlichtingengebied nauwelijks met elkaar hadden samengewerkt. Tot dat moment hadden Amerikanen, Britten en Nederlanders vooral gepoogd hun eigen inlichtingenapparaat en bronnen te beschermen. Daar kwam bij dat de geallieerden de Nederlanders en hun inlichtingendienst eerder als een veiligheidsrisico dan als een nuttige bondgenoot beschouwden. Zodoende wisten de Amerikanen nauwelijks waartoe het KNIL militair, en meer specifiek op het vlak van spionage, in staat was.¹⁶⁴

Een veelzeggende episode is dat de MID – op basis van welke bronnen is onbekend – bij een topperleg op 22 februari 1942 op het Algemeene Hoofdkwartier van het KNIL in Bandung meldde dat de Japanse troepenmacht

die voor de verovering van de archipel was bestemd, maar liefst 150.000 à 200.000 man zou bedragen (in plaats van ongeveer 55.000). Onder zijn nieuwe leiding sloeg de MID kennelijk door van onder- naar overschatting van de Japanse invasiemacht. Deze veel te hoge inschatting stemde de legerleiding nog somberder. Het moreel was al danig aangetast nadat de Japanners in de periferie van de archipel met hun opmars waren begonnen en bloedstollende verhalen over hun onoverwinnelijkheid en wreedheid de ronde gingen doen. Zo hield kapitein Dick Reinderhoff (KNIL), die na de Japanse verovering op 11 januari 1942 uit Tarakan (Noord-Kalimantan) was teruggekeerd, op Java voordrachten voor de KNIL-troepen over het vijandelijke optreden. De zwaar aangedikte verhalen van deze officier, die na de capitulatie van het KNIL naar Australië zou uitwijken en vanaf 1945 tot een van de kopstukken van de militaire inlichtingendienst zou uitgroeien, werkten averechts. Het andere uiterste vormden de officiële communiqués van de strijd tegen Japan, die lange tijd een veel te rooskleurig beeld gaven. Deze berichtgeving was eveneens een aanslag op het Nederlandse moreel, vooral toen pijnlijk duidelijk werd dat veel te hoog over de eigen sterkte was opgegeven.¹⁶⁵

JAPANESE SPIONAGE EN NEDERLANDSE CONTRASPIONAGE

De Japanners deden al vanaf de jaren twintig moeite de Indonesische archipel op uiteenlopende manieren te bespioneren. In de jaren dertig intensiverden zij deze pogingen vooral middels Japanse handels- en ontwikkelingsmaatschappijen die zich op de Indonesische eilanden vestigden. Surabaya, de belangrijkste handelshaven en hoofdbasis van de Koninklijke Marine, vormde daarbij het voornaamste doel. De DOAZ poogde de Japanse spionage in samenwerking met de ARD/PID te beteugelen. In 1938 boekte de PID-contraspionageafdeling van Surabaya een succes dat tevens illustratief is voor de Nederlandse onmacht. Met hulp van informanten hadden PID-agenten overtuigend (foto)bewijs bijeengebracht, waaruit bleek dat de Japanse consulaire dienst een aantal Japanse, Indische en Chinese geheim agenten betaalde en aanstuurde. Het hoofd van de Japanse inlichtingendienst van Oost-Java, die een schijnfirma had, werd eveneens betrapt. Batavia, bevreesd voor politieke repercussies van het agressieve Japan, handelde de zaak administratief af: twee Japanners werden uitgewezen én de Japanse consul stilletjes vervangen. Niettemin bleven Japanse consulaire medewerkers tot 1942 voortdurend bij spionageactiviteiten betrokken.¹⁶⁶ Dat de Japanners inmid-

dels de Nederlandse radiocodes en die van de westerse geallieerden hadden gekraakt vergemakkelijkt hun spionagewerk aanzienlijk.¹⁶⁷

Dat er af en toe van spionage verdachte landgenoten werden uitgewezen, weerhield Japan er niet van deze activiteiten begin jaren veertig flink op te voeren. Zo vergaarden Japanse delegatieleden in 1940-1941 tijdens maandenlange economische besprekingen in de archipel op weinig subtile wijze grote hoeveelheden informatie.¹⁶⁸ Ze fotografeerden en filmde er gedurende hun reizen lustig op los. Een belangrijke inlichtingenbron waren voorts de ongeveer 7000 Japanners die in de archipel werkten. Japan kon in zijn inlichtingenactiviteiten bijna op iedere Japanse zakenman, handelaar, tokohouder, visser, taalstudent of fotograaf een beroep doen. Dit spionnenleger rapporteerde allerhande politieke, militaire, economische en topografische gegevens, die nuttig waren bij de voorbereiding van een aanval, aan Tokio. Naast dit spionagevolk beschikte Japan over vier afzonderlijke organisaties binnen de inlichtingendiensten van leger en vloot, die een uitgebreid netwerk van professionele geheim agenten en spionnen onderhielden. De Nederlandse DOAZ-contraspionagesecties waren hier overigens redelijk goed van op de hoogte, maar konden er weinig tegen doen.¹⁶⁹

De inlichtingsofficier Simon Spoor, de latere legercommandant, foeterde begin 1942 vanuit Australië dat het koloniale bestuur zich zelfs tegenover de brutaalste staaltjes van Japanse spionage veel te laks en tolerant had opgesteld. Hij kon er niet over uit dat het bestuur eind 1941 nog 5000 Japanners, onder wie talrijke spionnen, ongestoord had laten repatriëren.¹⁷⁰ Later, na de invasie, keerde een flink deel van deze mensen in het kielzog van de Japanse troepen terug naar Indonesië, waar hun kennis goed van pas kwam.¹⁷¹ Op het uitbreken van de oorlog in de Pacific reageerde Batavia met de internering en het transport naar Australië van alle 1700 Japanners die nog in de archipel verbleven. In februari 1942, een maand voor de Nederlandse capitulatie, stuurde het gouvernement ook een door de DOAZ opgesteld witboek naar Australië. Dit document bevatte een gedetailleerd overzicht van alle bekende Japanse subversieve activiteiten van de afgelopen tien jaar, met name spionage.¹⁷² Overigens zou Australië tot ontzetting van de Nederlanders reeds een half jaar later, in augustus 1942, 834 deels als spionnen bekendstaande Japanners terug naar Java sturen, in ruil voor de vrijlating van een gelijk aantal geallieerde militairen, bestuurders en diplomaten.¹⁷³

Op grond van hun intensieve spionage wisten de Japanners begin 1942 dat de gevechtswaarde van het KNIL zeer beperkt was en dat dit leger geen zware tegenstand zou bieden. Alleen over de sterkte van de Australische, Ameri-

kaanse en Britse eenheden tastten de Japanners nog vrijwel in het duister, maar ook die relatief kleine eenheden bleken voor hen geen noemenswaardig obstakel.¹⁷⁴ Opmerkelijk is voorts dat Japan er gedurende de opmars naar de archipel in slaagde Indonesische informanten/spionnen te werven. Zo richtte het in zowel Atjeh als elders in Sumatra en met name in Palembang (Zuid-Sumatra) Indonesische spionnenorganisaties op.¹⁷⁵ Ook in Zuid-Sulawesi kon Japan profiteren van vrijwillig verstrekte Indonesische inlichtingen en ter beschikking gestelde gidsen.¹⁷⁶ Op Java leverden clandestien door nationalisten opgerichte organisaties in onder meer Surakarta, Semarang en Magelang eveneens gidsen voor de Japanners.¹⁷⁷ Ook op de 'pas' medio 1942 bezette en grotendeels christelijke Molukken, kon Japan gebruikmaken van (islamitische) spionnen.¹⁷⁸

DE INGRIJPENDE JAPANESE BEZETTING 1942-1945
Onmiddellijk na de invasie begon een ingrijpend proces van 'japanisering', waarbij de nieuwe machthebbers vrijwel het gehele westerse element uit de samenleving verbanden. Naast 15.200 Britse en Indiase, 5600 Australische en 1100 Amerikaanse militairen werden 42.223 Nederlandse militairen van het KNIL en de KM alsmede ruim 100.000 (Indisch-)Nederlandse burgers in mensonterende omstandigheden in krijgsgevangen- en interneringskampen opgesloten.¹⁷⁹ Mede doordat deze mensen 'achter prikkeldraad verdwenen' gingen de ingrijpende veranderingen die zich in de komende jaren in de Indonesische maatschappij voltrokken, volledig aan de geallieerden voorbij. In het kader van de japanisering werden ook Nederlandse standbeelden verwijderd, werd Batavia tot Jakarta herdoopt en gingen onder meer de Nederlandse kalender, tijdrekening, geld, taal en cultuur in de ban. Dit ingrijpende veranderingsproces werd vergemakkelijkt doordat het Nederlandse koloniale bewind na de verpletterende nederlaag in de ogen van veel Indonesiërs voorgoed had afgedaan. Zij hadden gezien hoe het gezag van de kolonisator, dat onaantastbaar leek, als een kaartenhuis was ingestort – en dat ook nog eens in de strijd tegen een Aziatische mogendheid.¹⁸⁰

Het Japanse militaire bestuur verbood politieke partijen, maar gedoogde wel een nieuwe nationale massabeweging. Deze moest onder leiding van onder meer Sukarno en Hatta helpen mensen en middelen ten behoeve van de Japanse oorlogsinspanningen te mobiliseren. Door continu antiwesterse en Groot-Aziatische propaganda te verspreiden, Indonesiërs in beperkte mate tot hogere bestuursfuncties toe te laten, de jeugd te mobiliseren en te indoctrineren, aparte vrouwenorganisaties op te richten,

grote aantallen Indonesische jongeren in Japanse hulpkorpsen als Heiho, Tentara Sukarela Pembela Tanah Air (PETA) of Giyugun militair te trainen en – nadat in 1944 de Japanse nederlaag zich begon af te tekenen – vage beloftes over onafhankelijkheid te doen, werkte de Japanse periode als een krachtige katalysator van het door Nederland decennialang hardhandig onderdrukte Indonesische nationalisme.¹⁸¹

Uit inlichtingenhoop is de Japanse bezettingsperiode om meerdere redenen van belang. In de eerste plaats omdat, zoals we in hoofdstuk 7 nog zullen zien, de latere Indonesische inlichtingendiensten sterke Japanse wortels hadden. In de tweede plaats omdat de Japanse Kenpeitai, de beruchte militaire politie die tevens als geheime politie diende, er vanaf 1942 in slaagde een groot deel van het netwerk van voormalige Indonesische ARD- en PID-informanten over te nemen. Hun aantal is onbekend, maar alleen al in Bandung en Surabaya waren het er 90, respectievelijk 160.¹⁸² Dit snelgroeiende netwerk van Indonesische spionnen en verklikkers maakte deel uit van het Japanse alarm- en repressiestelsel, waartoe ook het tot op dorpsniveau vertakte hulppolitiekorps Keibodan en de uit Indonesische jongeren bestaande spionagedienst Seinendan behoorden. Dit fijnmazige stelsel maakte het verzet smensen vrijwel onmogelijk in het geheim te opereren. Op laag niveau werden ook verschillende vormen van dorps- of buurtwachten ingesteld waardoor de verwachting nog sterker dan in de 'PID-tijd' was dat burgers elkaar in de gaten hielden. Daarnaast leunden de Japanners bij de handhaving van de rust en orde op een avondklok, een strenge censuur en het publiekelijk dreigen met en zo nodig uitvoeren van wrede straffen. In Yogyakarta en elders namen zij bovendien gedetailleerde ARD-dossiers van Indonesische nationalist en communisten in beslag, wat de Kenpeitai hielp de ondergrondse PKI snel op te rollen.¹⁸³ Japanse instructeurs gaven talrijke Indonesische jongeren les in contraspionage.¹⁸⁴ Daarnaast kregen alleen al op Java, zij het 'pas' in het laatste bezettingsjaar, 900 PETA-officieren een training in guerrillaoorlogvoering, met als belangrijke speerpunten zowel *combat* als *counter-intelligence*.¹⁸⁵ Zo lag er een basis waarop de Indonesische inlichtingendiensten na de Japanse capitulatie konden voortbouwen.

VERZETSGROEPEN OPGEROLD

Begin 1943 arresteerden de Japanners een groep van 75 als subversief beschouwde Indonesiërs. Onder hen bevonden zich enkele PKI-voormannen, als Amir Sjarifuddin, de latere Indonesische premier die pas in 1948 open-

lijk voor zijn PKI-lidmaatschap zou uitkomen. Alleen dankzij de interventie van Sukarno, die in juli 1942 uit zijn ballingschap was vrijgelaten, ontkwam Amir Sjarifuddin aan zijn terechtstelling. Uitgerekend de Nederlanders hadden hem in 1942 25.000 gulden gegeven om binnen zijn marxistische en nationalistische netwerken in Surabaya een verzetsgroep op te zetten.¹⁸⁶ In plaatsen als Tegal (Midden-Java) waren eveneens kleine verzetsgroepen actief, zoals de Negen Broers. Twee leden van deze groep namen zelfs de gevaarlijke taak van dubbelspion bij de Kenpeitai op zich. Ook Indonesisch personeel van de Tokkokan, een politieke inlichtingenorganisatie van de Japanners, zette in Palembang een verzetsbeweging op, waarbij het leden onder middelbare scholieren en arbeiders van oliemaatschappijen en kolonmijnen rekruteerde. De Japanners, continu bevreesd voor subversieve acties, deden tot aan de capitulatie veel moeite dergelijke ondergrondse groepen met wortel en tak uit te roeien.¹⁸⁷ Zij traden ook genadeloos hard op tegen bovengrondse weerstand, zoals boerenopstanden in onder meer Singaparna (West-Java) in 1944.¹⁸⁸ De bekendste anti-Japanse opstand vond in februari 1945 in Blitar (Oost-Java) plaats binnen de gelederen van de PETA, een Indonesisch hulpkorps van het Japanse leger. De Kenpeitai drukte ook dit verzet, volgens Schulte Nordholt en Poeze niet meer dan een opstandje, hardhandig de kop in.¹⁸⁹ Hetzelfde gebeurde met enkele opstootjes van Indonesische hulptroepen op Sumatra.¹⁹⁰

Ondanks deze verzetsactiviteiten en onlusten bestonden er in Indonesië geen goed georganiseerde, door de geallieerde inlichtingendiensten efficiënt ondersteunde anti-Japanse guerrillabewegingen, zeker niet vergeleken met het felle verzet op bijvoorbeeld de Filipijnen en in Maleisië. De meeste Indonesische en Chinese verzetsgroepen waren, net als het gros van de ongeveer veertien KNIL-verzetsgroepjes van in totaal circa 2500 man, al eind 1942, begin 1943 door de Kenpeitai, de Japanse inlichtingendiensten en andere organen onschadelijk gemaakt.¹⁹¹ Het anti-Japanse verzet zou gedurende de hele oorlog qua omvang en intensiteit bescheiden blijven. De Indonesische bevolking, die te kampen had met toenemende voedselschaarste en tal van Japanse dwangmaatregelen, had zich weliswaar snel gerealiseerd dat de Japanners geenszins als 'bevrijders' waren gekomen, maar tot massaal verzet tegen het bezettingsregime kwam het niet. Bovendien vonden de meeste Indonesiërs een terugkeer van het Nederlandse gezag na een geallieerde overwinning bepaald geen aantrekkelijk vooruitzicht. De bevolking zag de strijd tegen Japan vooral als een oorlog van de Nederlandse koloniale regering (*perang pemerintah*).¹⁹²

De passieve houding ten opzichte van de Japanse machthebbers werd bevorderd door de bereidheid van een groot aantal Indonesische politieke en religieuze leiders, met als bekendste namen Sukarno en Hatta, om voor nieuwe, door het Japanse militaire bestuur opgerichte organisaties te gaan werken. Niettemin bleven de Japanners Hatta nauwlettend in de gaten houden en maakte de Kenpeitai zelfs plannen hem te vermoorden, mede omdat zij deze nationalistische politicus aanvankelijk – nota bene op basis van PID-dossiers – als een communist beschouwden. Slechts een enkeling, onder wie Sutan Sjahrir, nam ten opzichte van de Japanners een meer neutrale of zelfs afwijzende houding aan. Al met al gingen de meeste anti-Japanse activiteiten dan ook uit van minderheden als Chinezen, Molukkers en Manadozenen.¹⁹³ Na de Tweede Wereldoorlog zouden de Nederlandse autoriteiten de politieke handelwijze van Sukarno, die voor tijdelijke samenwerking met de Japanners had gekozen om zijn grote droom – de Indonesische onafhankelijkheid – te verwezenlijken, stevast in een kwaad daglicht plaatsen. Zij probeerden de publieke opinie in binnen- en buitenland ervan te overtuigen dat hij een Japanse ‘trekpop’ en de ‘Mussert’ van Azië was.

JAPANS SCHRIKBEWIND

De Japanners, en met name de Kenpeitai, voerden al kort na de Nederlandse capitulatie een schrikbewind. Net als in andere door Japan bezette Aziatische landen martelde deze geheime politie systematisch als verdacht beschouwde personen. Dit gold evenzo voor de tegenhanger bij de marine, de Tokkeitai. De almachtige Kenpeitai-officieren pasten tijdens hun verhoren een breed scala aan folteringën toe. Daartoe behoorden onder meer slaan, waterboarding, elektrificeren, ophangen aan handen en voeten, bewerken met brandende sigaretten en het uithongeren van gevangenen. Bij deze martelpraktijken kon de Kenpeitai rekenen op de assistentie van Indonesische ex-PID-medewerkers alsmede ruim honderd jonge, in Jakarta gerekruteerde Indonesiërs. Deze mannen waren afkomstig uit de *priyayi* (de traditionele bestuurdersklasse). De Kenpeitai selecteerde voorts zo'n 1200 handlangers uit de gelederen van de Heiho, Indonesische hulpsoldaten in Japanse dienst, die Kenpeiho werden genoemd. Om het Indonesische (of Chinese) verzet dat de achterdochtige Kenpeitai overal meende te bespeuren de kop in te drukken, greep deze militaire politie ook geregeld naar andere vormen van extreem geweld, zoals moord. De Civiele Politie, aan de basis bemand met Indonesiërs, speelde hierbij veelal een dienende rol. Uiteindelijk heeft de Kenpeitai in drieënhalf jaar bezettingstijd alleen

al op Java minimaal honderden, maar waarschijnlijker duizenden Indonesische gevangenen gedood.¹⁹⁴

Ook buiten Java hielden de Japanners flink huis. Zo onthoofde de Tokkeitai, met hulp van de Civiele Politie, vanaf 1943 op Kalimantan publiekelijk ongeveer 1500 – het exacte cijfer is onbekend – vooral Chinese en Indonesische burgers. De ‘bekenntnissen’ van hun deelname aan een veronderstelde anti-Japanse samenzwering waren eerder deels door foltering afgedwongen. Feitelijk ging het, afgezien van enkele pseudo-rechtszaken tegen de ‘complotleiders’, om de executie zonder enige vorm van proces van personen die als ongehoorzaam golden of die de Japanse exploitatie van het eiland in de weg stonden.¹⁹⁵ Uiteraard riep dergelijke Japanse terreur een intense haat onder de inmiddels gedesillusioneerde Indonesische bevolking op. Dit gold evengoed voor in Japanse concentratiekampen opgesloten Nederlandse burgergeïnterneerden en voor de Indische Nederlanders die het tijdens de Japanse bezetting als zogeheten buitenkampers zwaar te verduren hadden.

De anti-Japanse stemming groeide vooral toen het bezettingsregime, door geallieerde militaire successen alsmear meer in het nauw gedreven, steeds roekelozier mensen en middelen voor de oorlog begon te mobiliseren en haar aanvankelijke masker als bevrijder van het Nederlandse koloniale juk voorgoed afwierp. Ook alledaagse Japanse wreedheden, arrogant gedrag, overmatig drankgebruik en arbitraire massa-arrestaties zetten veel kwaad bloed. Maatregelen als de verplichting om nederig respect voor Japanse symbolen en militairen te tonen vergrootten de Japanse impopulariteit nog verder, evenals bijvoorbeeld het bevel van Japanse docenten aan hun Indonesische studenten dat zij hun haar kort moesten knippen. Vanwege de in Japanse gelederen sterk aanwezige anti-Chinese sentimenten moest deze bevolkingsgroep het in het bijzonder ontgelden, zij het minder sterk dan in bijvoorbeeld Singapore. Het kwam echter ook voor dat opportunistische lokale ambtsdragers, Indonesische nationalisten en etnische Chinezen – net als tijdens het vooroorlogse PID-regime – poogden rivalen tijdelijk of voorgoed uit te schakelen door hen van anti-Japanse of pro-Nederlandse activiteiten te beschuldigen.¹⁹⁶ Andere dieptepunten vormden het ronselen van honderdduizenden of miljoenen *romusha's*, als ‘wegwerpartikelen’ behandelde dwangarbeiders die in grote aantallen overleden, alsmede het gedwongen in onder meer bordelen tewerkstellen van tienduizenden Indonesische (en honderden Europese) vrouwen, eufemistisch ‘troostmeisjes’ genoemd. Tot overmaat van ramp veroorzaakte de Japanse planeconomie vanaf 1944

een hongersnood. Al met al kostte de Japanse bezetting naar schatting maar liefst tweeënhalf miljoen Indonesiërs het leven.¹⁹⁷ Andere bronnen komen zelfs uit op vier miljoen slachtoffers.¹⁹⁸

AMATEURISME VAN DE NEFIS

De pijnlijke nederlaag tegen Japan betekende uiteraard ook het einde van de MID van het KNIL, evenals van de ARD/PID. Uit het weinige uit de archipel ontkomen personeel richtten de geallieerden vrijwel onmiddellijk een nieuwe gecombineerde inlichtingendienst van leger en vloot op. Een belangrijke reden hiervoor was een vernietigend rapport dat drie weken na de Nederlandse capitulatie was opgesteld. De auteurs waren vijf van de in totaal zes uit de archipel uitgeweken KNIL-officieren, onder wie Spoor en de latere chef-staf Dik Buurman van Vreeden. Behalve de tegenvallende houding van de troepen waren volgens hen de leiding, verbindingsmiddelen, training en steun van de bondgenoten ver onder de maat geweest. Spoor laakte in een aparte bijdrage bovendien het feit dat er slechts een embryonale Nederlandse militaire inlichtingendienst had bestaan, terwijl de andere inlichtingendiensten, zoals de ARD/PID, zich louter op nationalistische groeperingen of Japanse spionage hadden geconcentreerd. Hij velde een snoeihard oordeel: elke inlichtingendienst 'dilettanteerde [...] naar eigen inzicht'.¹⁹⁹

Op 22 augustus 1942 werd de inlichtingendienst van leger en vloot omgedoopt tot Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS), die de komende drie jaar vanuit Australië zou opereren. De NEFIS begon bescheiden met een sterkte van ongeveer vijftig man, maar groeide daarna snel, om medio 1945 een omvang van 355 KNIL-militairen te bereiken, burgerpersoneel en KM-personeel niet inbegrepen. Ook op Sri Lanka werd met het Korps Insulinde een kleine – circa vijftig man sterke – inlichtingen- en verkenningsorganisatie opgetuigd, wat echter tot een versplintering van de toch al schaarse Nederlandse middelen leidde. Spoor, destijds verbonden aan de NEFIS, zette in deze periode zijn eerste schreden op het inlichtingenpad. Algauw klom de energieke officier op tot NEFIS-onderdirecteur (in 1943) en directeur (in 1944). In zijn Australische periode legde hij de basis voor zijn snelle promotie tot legercommandant na afloop van de oorlog.²⁰⁰

Gedurende de Japanse bezetting ondernamen de NEFIS (vanuit Australië) en het Korps Insulinde (vanuit Sri Lanka) verscheidene pogingen om in de archipel *hot intelligence* (actuele gegevens) ten behoeve van de geallieerden te vergaren. Vanwege gebrek aan materieel en specialistische kennis in het opzetten van een inlichtingenorganisatie was Nederland daarbij

afhankelijk van de bondgenoten. De NEFIS-operaties (*parties*), gepland en uitgevoerd door onervaren, ondeskundig en gebrekkig opgeleid personeel, liepen uit op een fiasco. Het lukte de Nederlanders niet om voldoende geschikte agenten te rekruteren. Alle agenten die bij de eerste operaties met hulp van onderzeeërs op Java en Sulawesi aan land gingen, werden door de bevolking vijandig onthaald, met hulp van de Japanse contraspionagedienst gevangengenomen, en door de Kenpeitai gemarteld en geëxecuteerd. Slechts in afgelegen en dunbevolkte gebieden werden in 1944-1945 enige kleine successen geboekt. De mannen van het Korps Insulinde, eigenlijk opgeleid voor commando- en sabotageacties, deden het niet veel beter: hun intelligence-parties behaalden eveneens povere resultaten.²⁰¹ Dat gold overigens ook voor enkele Britse pogingen om in 1944 en 1945 vanuit Sri Lanka gegevens over Sumatra te vergaren.²⁰²

Het Nederlandse inlichtingenfiasco stoelde ook op een gebrekkige samenwerking met een onoverzichtelijk aantal geallieerde geheime diensten, die zich eveneens op Sri Lanka en Australië bevonden. De diensten beconcurrerden elkaar, werkten elkaar zelfs deels tegen en wisselden nauwelijks gegevens uit.²⁰³ Het hielp ook niet dat Sri Lanka en Australië in twee verschillende geallieerde operatiegebieden lagen. De eerste mislukte parties vanuit Australië werden overigens georganiseerd door de afdeling Special Operations van het begin juli 1942 opgerichte Allied Intelligence Bureau (AIB), dat onder bevel stond van een Britse officier. Deze parties werden, tegen Nederlands advies in, geleid door in de archipel sterk in het oog lopende Europeanen die daardoor een zekere dood tegemoet gingen.²⁰⁴ Pas vanaf 1943 kregen de Nederlanders van het Amerikaanse oppergezag meer armslag en werden de parties een exclusieve NEFIS-aangelegenheid. Een ander probleem was dat Nederland, ondanks uitermate schaarse middelen, een onstuitbare drang had om bij alle geallieerde acties en plannen een rol te spelen – en daardoor nergens echt belangrijk was. Op één punt verliep de geallieerde samenwerking overigens wel goed: Nederland verstreekte de bondgenoten nuttige *cold intelligence* (topografische, economische, infrastructuurle en etnologische inlichtingen) over Indonesië.²⁰⁵

De NEFIS hielp ook bij het analyseren van luchtfoto's, terwijl het omvangrijke kaartenarchief door de geallieerden veelvuldig werd gebruikt. Daarnaast luisterde de NEFIS, wanhopig op zoek naar informatie vanuit de archipel, noodgedwongen naar officiële – sterk gekleurde – Japanse radiob berichten. Een bescheiden hoeveelheid hot intelligence won de dienst voorts uit het ondervragen van personen die uit de archipel waren ontsnapt of – op

land of op zee – waren ontvoerd.²⁰⁶ Een van die ondervragers was J.E. Nelissen, werkzaam voor majoor Reinderhoff, sinds 1944 opvolger van Spoor als hoofd van de afdeling NEFIS-I. In de zomer van 1945 bleek uit deze verhoeren dat er in Indonesië groepen waren die de onafhankelijkheid nastreefden. Volgens Nelissen deden de Nederlandse politieke en militaire leiders echter niets met deze onwelkome informatie.²⁰⁷

De weinig professionele houding van het Nederlandse inlichtingenpersoneel bleek ook uit het tekortschietende veiligheidsbesef. Spoor maakte maar al te vaak mee dat militairen vrijelijk, niet gehinderd door enige terughoudendheid, met burgers over geheime operaties spraken, wat hij ‘ontstellend en beschamend’ vond. De kostbare tijd tussen de Duitse en Japanse inval was bovendien vergooid zonder dat er noemenswaardige voorbereidingen op inlichtingenvlak waren getroffen. Nadat Spoor reeds herhaaldelijk een volslagen gebrek aan talent en gevoel voor inlichtingenwerk bij Nederlanders in het algemeen en bij KNIL-militairen in het bijzonder had geconstateerd, stelde ook een interne NEFIS-stafstudie van september 1943 vast dat de eigen personeelsleden ‘volkomen amateurs op het gebied van de geheime diensten’ waren. De steller, waarschijnlijk reserve-kolonel C.J. Warners, operde zelfs dat de Nederlandse volksaard een gebrek aan talent en aanleg voor het inlichtingenterrein leek te vertonen. Behalve aan zuinigheid en een pacifistisch-neutralistische instelling was dit gebrek in zijn optiek te wijten aan een neerbuigende houding: hogere autoriteiten vonden het *cloak and dagger*-werk namelijk beneden het niveau van een ‘echte soldaat’. Inlichtingenwerk was alleen iets voor roekeloze individualisten die niets voor discipline voelden en eigen privéoorlogjes wilden voeren.²⁰⁸ Deze in de hogere echelons levende aversie tegen ‘vuil’ spionagewerk, waar geen eer aan te behalen zou vallen, verklaart deels waarom het KNIL vóór de Japanse invasie geen degelijke militaire inlichtingendienst had gehad. Overigens koesterde de kleine militaire inlichtingendienst GS III in Nederland, die in personeel opzicht net zo goed op amateurs dreef, volgens Constant Hijzen tijdens én na de Eerste Wereldoorlog eveneens ‘een welhaast calvinistische afkeer’ voor als ‘on-Nederlands’ beschouwde spionage.²⁰⁹

Tot overmaat van ramp woedde van 1942 tot 1945 binnen de Nederlandse gemeenschap in Australië een voortdurende prioriteringsstrijd tussen belangenbehartigers van civiele en militaire inlichtingen. Daarbij waren de pleitbezorgers van civiele inlichtingen lange tijd aan de winnende hand en droomde minister van Koloniën Huib van Mook, de latere luitenant-gouverneur-generaal, zelfs van de oprichting van een eigen civiele inlichtingen-

dienst. Civiele autoriteiten visten ook nog eens in dezelfde kleine personeelsvijver als hun militaire concurrent en poogden continu NEFIS-personeel over te halen voor hen te komen werken.²¹⁰ Verder bleef het gebrek aan opleiding en deskundig kader de dienst parten spelen. Een intern rapport legde de vinger op de zere plek door te benadrukken dat inlichtingenwerk vakwerk was, waarvoor specialisten nodig waren. Die ontbraken echter, zodat noodgedwongen ‘vogels van alle pluimage’ op leidinggevende posities terecht kwamen. Zeer schadelijk was dat uitgerekend de afdeling NEFIS-III, verantwoordelijk voor de parties en het vergaren van hot intelligence, erg hardleers was. Telkens weer ontrolde het drama van de mislukte parties zich volgens hetzelfde stramien, aldus de rapporteur, wat deels werd veroorzaakt door prestigekwesties, eigenbelang en persoonlijke gevoeligheden.²¹¹

De parties waren overduidelijk onvoldoende voorbereid. Gezien het ontbreken van enige kennis over de houding van de bevolking, de Japanse verordeningen, reisvergunningen, gebruikte munteenheden, geschikte middelen om de bevolking om te kopen of gunstig te stemmen en het gemis aan veilige contactadressen voor de geheime agenten, waren de inlichtingenoperaties veel te riskant. Bovendien was de spoeling aan (enigszins) geschikte Indonesische of Indo-Europese agenten, die in de gesloten Indonesische dorpsgemeenschappen niet te zeer opvielen, erg dun. Gezien de grote afstanden en stand van de toenmalige techniek bleek het onderhouden van radioverbindingen voorts zeer moeilijk.²¹² Een treffend voorbeeld voor de structureel gebrekkige voorbereiding was een begin 1945 per onderzeeër naar Sulawesi gestuurde NEFIS-party. Naast allerlei technische en materiële mankementen als een lekke rubberboot, volledig versleten ransels en kijkers met verweerde lenzen, was de aan deze party meegegeven burgerkleding gloednieuw en week zij af van de plaatselijke dracht, waardoor de mannen erg opvielen.²¹³ Ook het Korps Insulinde blunderde herhaaldelijk. Zo kreeg een Indo-Europese officier, die in 1942 op Sumatra aan land was gegaan, blikjes voedsel mee die daar onbekend waren. Hij werd door de Kenpeitai terechtgesteld.²¹⁴

Tekenend voor het Nederlandse amateurisme was ook het nonchalante reilen en zeilen in het trainings- en opleidingskampement van NEFIS-III in Cairns. Dit instituut stond aanvankelijk onder Britse leiding, maar werd al gauw – ondanks een groot tekort aan instructeurs – geheel op Nederlandse leest geschoeid. Mede dankzij deze vlak bij het strand gelegen school, waar in oktober 1943 circa honderd agenten in opleiding waren, kenden de goed georganiseerde Japanse spionagediensten talrijke details over de NEFIS-werkwijze. Ook hier was het met het veiligheidsbesef slecht gesteld. Zo

mochten de cursisten drie keer per week uitgaan, waardoor de beoogde party-deelnemers en ander zorgeloos en loslippig NEFIS-personeel in contact kwamen met de plaatselijke bevolking. Onder hen bevonden zich vele Indonesiërs, over wie nota bene de eigen NEFIS-rapporteurs hadden vastgesteld dat zij in meerderheid antiwesters en vooral anti-Nederlands waren. Zelfs voor een aanstaande party uitgekozen agenten werden aanvankelijk, na het bekend worden van hun opdracht, niet onmiddellijk geïsoleerd, zodat zij nog ruimschoots contact konden hebben met de bevolking of met zeelieden die op grote schaal in Cairns passagierden. Tot overmaat van ramp werd het kamp 's nachts niet bewaakt en konden de geheime documenten niet goed worden opgeborgen.²¹⁵

TER AFSLUITING

Vrijwel voor iedere koloniale veldtocht, oorlog of actie hebben KNIL-officieren, vooral op geïmproviseerde wijze en leunend op informanten, spionnen en gidsen, veel inlichtingen verzameld. Niettemin kwam een militaire inlichtingendienst pas in 1913-1914, aan het einde van de Atjehoorlog, van de grond. Deze MID bleef bovendien piepklein omdat het KNIL tot een politieleger werd afgeslankt en buitenlandse dreigingen als gevolg van wensdenken, superioriteitsgevoelens en een vrij naïef vertrouwen in de neutraliteit en de waarschijnlijke bondgenoten, lange tijd werden onderschat. Van een professionele militaire inlichtingendienst die ook gericht militaire inlichtingen over krijgsmachten van andere mogendheden vergaarde was dan ook geen sprake. Pas op de valreep van de naderende Japanse invasie probeerde de MID een ommezwaai naar het vergaren van gevechtinlichtingen te maken, maar dat bleek veel te laat.

Ook een politieke inlichtingendienst liet vrij lang, tot 1916, op zich wachten. Omdat Batavia vooral de 'inlandse vijand' en in Indonesië opkomende emancipatorische politieke bewegingen als het nationalisme, communisme en islamisme vreesde, kende het gouvernement de aan justitie onderstelde ARD/PID wel veel middelen toe. De 'pax Neerlandica' in de voor Nederland veel te ruim bemeten Indonesische jas was echter niet langer te handhaven zodra zich een echte crisis voordeed. Een eerste teken aan de wand, voor wie het wilde zien, was de hardhandig onderdrukte PKI-opstand in 1927. De eerste echte crisis volgde in 1942 – en na de Japanse capitulatie kwam de tweede. Door koloniaal zelfbedrog bleven de toenemende anti-imperiale sentimenten van de Indonesiërs echter lange tijd aan het oog van de Nederlandse politiestaat en diens bestuurders onttrokken. Vooral door repressieve maatregelen als censuur, surveillance en arrestaties, waarbij de ARD/PID een

cruciale rol speelde, leek de ‘pacificatie’ van de Nederlandse kolonie in het interbellum lange tijd succesvol te verlopen; de als ‘extremisten’ beschouwde nationalistische voormannen en hun aanhangers leken onder controle. Op het personele vlak valt op dat, net als bij het militaire inlichtingenwerk, de ARD/PID aan de basis zwaar op Indonesische informanten/spionnen leunde, een aanpak die na 1945 weer zou worden toegepast. In het geval van de ARD/PID bestond hun werk vooral uit het bespieden en daarmee controleren van Indonesische communisten en nationalisten en hun organisaties.

Dat het hele Nederlandse inlichtingenstelsel voor 1942 ook in organisatorisch en coördinerend opzicht ondermaats was illustreert onder meer de analyse van Spoor, die stelde dat iedere inlichtingendienst naar eigen inzicht had ‘gedilettanteerd’. Deze omissie vormde tijdens de Tweede Wereldoorlog de aanleiding om in Australië de NEFIS op te richten, die vooral door KNIL-militairen werd bemenst. Maar ook deze dienst blonk uit in amateurisme, ontbrekend veiligheidsbesef en weinig affiniteit met, door KNIL-militairen geringschat, spionagewerk. In de komende hoofdstukken zal blijken of hier na 1945 verandering in kwam en in hoeverre de in het interbellum en tijdens de Tweede Wereldoorlog gevormde tradities en mentaliteit van het KNIL doordrongen in het optreden van de inlichtingendiensten.

Het Nederlandse inlichtingenwerk van 1942 tot 1945 was weliswaar van laag niveau, maar het was toch van grote invloed op het tegen de Republiek Indonesië gerichte Nederlandse politiek-militaire beleid van kort voor en na de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945. De door KNIL-officieren gedomineerde NEFIS, evenals de in Australië vertoevende civiele instanties met hun in de archipel gewortelde voormannen, leverden immers een belangrijk deel van de zeer schaarse informatie over de kolonie aan de Nederlandse besluitvormers in Den Haag en de ambtelijke top in Australië. In het sleuteljaar 1945 was de visie van deze sterk naar binnen gerichte paternalistische bewindslieden, militaire leiders en diplomaten dat er sinds 1942 in Indonesië niet veel was veranderd. Zij wilden hun vooroorlogse koloniale politiek voortzetten en bekeken zowel ‘de’ Indonesiër als de wereld nog steeds vanuit de optiek van de schijnbaar ‘idyllische’ jaren dertig. Dat zij de opkomende Indonesische wil om het Nederlandse gezag af te werpen ondanks de repressieve maatregelen niet hadden kunnen onderdrukken, konden of wilden zij niet zien. Ongeacht een bedroevend slechte inlichtingenpositie en enkele verontrustende signalen – men denke bijvoorbeeld aan de Indonesische KNIL-beroepsmilitairen die nauwelijks tegen Japan wilden strijden – staarde Nederland zich tot aan de Japanse capitulatie blind op een als vanzelf-

sprekend en onproblematisch geachte terugkeer, waarnaar de Indonesische bevolking reikhalzend zou uitkijken. Deze kokervisie deelden de Nederlanders, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, met de Britten. Deze grote bondgenoot nam in de beginfase van de Indonesische revolutie, ook op het inlichtingenterrein, het voortouw in het geallieerde kamp.

2.

Onder de hoede van de Britse inlichtingen- diensten 1945-1946

EEN BLINDE START

Enkele weken na de onverwachte Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 en de twee dagen later uitgeroepen onafhankelijkheid van Indonesië begon de Britse krijgsmacht namens de geallieerden met de tijdelijke bezetting van dit land. Op deze missie in een voor hen onbekende archipel met maar liefst 70 miljoen inwoners zaten de Britten bepaald niet te wachten. Na het einde van de Tweede Wereldoorlog stonden zij al voor meer dan genoeg problemen in hun eigen overzeese gebieden. Tegen wil en dank betraden zij zodoende het – in hun ogen – Indonesische zijtoneel.

In deze vroege periode van de Indonesische revolutie waren het dan ook niet de nog kleine Nederlandse eenheden, maar vooral het Britse leger dat de

Dit is de auto van de Britse Brigadier Aubertin Mallaby die door Indonesische strijders werd aangevallen en de dood vond tijdens de slag om Surabaya in oktober 1945. De Britten werden in Surabaya voor het eerst geconfronteerd met de kracht van het Indonesische nationalisme, wat bovendien gepaard ging met hoge verliezen aan eigen zijde. Zij hadden waarschuwingen van Japanse generaals over de sterke Indonesische strijdkrachten en heersende antikoloniale sentimenten in deze havenstad in de wind geslagen. Bron: NIMH / Fotoafdrukken Koninklijke Landmacht

toon zette in het militaire optreden in de archipel. Dit gold niet alleen voor de gewapende, maar in het bijzonder ook voor de inlichtingenstrijd. Het waren immers de Britten die als eersten te maken kregen met de Indonesische inlichtingendiensten en door deze diensten aangestuurde spionnen die hen poogden te infiltreren. De Britten konden weliswaar leunen op uitgebreide ervaring in inlichtingenwerk, maar kregen in vreemde omstandigheden te maken met allerhande problemen. Zij konden niet om samenwerking met de Nederlanders heen. In dit hoofdstuk wordt een kijkje genomen in het Britse inlichtingenkamp om te bezien hoe zij de inlichtingenstrijd tegen de Republiek voerden, hoe de samenwerking met de Nederlanders verliep en of deze er lessen uit konden trekken.

De tijdelijke missie van de Britten viel uiteen in drie taken: het handhaven van rust en orde, de opvang en repatriëring van geallieerde (krijgs)gevangenen en burgergeïnterneerden, alsmede de evacuatie van de circa 300.000 verslagen Japanse militairen en Japans burgerpersoneel. Deze drie complexe taken moesten worden uitgevoerd door het South East Asia Command (SEAC) onder bevel van Lord Louis Mountbatten; een troepencommando dat grotendeels uit Indiase militairen bestond.

De uitdaging voor het SEAC werd vergroot doordat de Amerikanen de Britten plots voor een voldongen feit hadden geplaatst. Aanvankelijk behoorden 'The Indies' tot generaal Douglas MacArthur's South West Pacific Area (SWPA). Omdat de Indonesische archipel niet op de gekozen aanvalsroute naar Japan lag, had de verovering van dit eilandenrijk voor de Amerikanen echter geen strategische prioriteit. Sterker nog, sinds april 1945 beschouwden zij het enorme gebied steeds meer als een last. Tijdens de conferentie te Potsdam (17 juli–2 augustus 1945) verzochten zij de Britten dan ook de oostgrens van het SEAC zo te verschuiven dat het bevelsgebied van dit commando naast Birma, Thailand, Maleisië en Sumatra ook zuidelijk Vietnam en de gehele Indonesische archipel zou omvatten. Omdat de strijd tegen Japan het uiterste van het SEAC had gevergd en zijn middelen derhalve beperkt waren, vroeg Mountbatten in Potsdam om bedenktijd. Op 14 augustus, toen de capitulatie van Japan na het afwerpen van de twee atombommen aanstaande leek, kreeg Mountbatten evenwel te horen dat deze transfer onmiddellijk zou plaatsvinden. Deze abrupte beslissing was zonder enig overleg met Nederland genomen.¹

Tot dat moment was Mountbatten 'slechts' van een missie op Sumatra uitgegaan. Nu werd het SEAC tevens verantwoordelijk voor het veel dichter bevolkte Java, alsook voor eilanden als Madura, Bali en Lombok en begin

1946, na een kort Australisch interregnum, voor Kalimantan en Sulawesi.² De Britse regering en het SEAC, die in koloniale vraagstukken als relatief progressief golden, werden in feite met de ondankbare taak opgezadeld voor Nederland de koloniale kastanjes uit het vuur te halen. Aan het Britse ongemak daarover droeg hun slechte inlichtingenpositie bij. Mountbatten had zijn Amerikaanse collega's in Potsdam weliswaar om 'adequate advance intelligence' verzocht, maar McArthur kon hem weinig bieden omdat hij Indonesië bij zijn opmars naar Japan links had laten liggen. De NEFIS beschikte, zoals we zagen in hoofdstuk 1, evenmin over relevante informatie.³ Bij het begin van hun missie in Indonesië tastten de Britten dus vrijwel geheel in het duister.⁴

INITIËLE BRITSE INLICHTINGENPOSITIE

Generaal Philip Christison, Mountbattens ondercommandant in Indonesië, rapporteerde kort na de aankomst van de Britse troepen dat hun van Indonesische zijde 'no serious trouble' te wachten stond. De Indonesische nationalistische beweging, zo hadden Nederlandse bronnen hem verzekerd, stelde niks voor: 'any extremists or agitators would disappear on the return of the Dutch'.⁵ Ook Van Mook had Mountbatten op 1 september 1945 verzekerd dat de Britten bij de bezetting van Java geen noemenswaardige problemen te wachten stonden.⁶ Nederlandse informanten als Charles van der Plas, een alom erkend 'Indië-deskundige' en plaatsvervanger van Van Mook, beseften niet dat de Japanse bezetting het Indonesische nationalisme flink had aangewakkerd en dat de bakens sinds 1942 op cruciale wijze ten nadele van Nederland waren verzet. De boodschappen die zij Mountbatten en Christison influisterden waren nog zeer koloniaal-paternalistisch van toon: 'The Indonesian people love the Dutch. We are their father and mother.' In lijn met de dominante Nederlandse visie gaf Van der Plas te kennen dat de Indonesische revolutie weinig voorstelde en dat de jonge republiek slechts een door Japan gebouwd 'kaartenhuis' was dat na enig machtsvertoon snel zou instorten.⁷

Ook in de optiek van NEFIS-directeur Spoor waren de Republiek, Sukarno, het nationalisme en de strijdgroepen allemaal van Japanse makelij.⁸ Zelfs in november 1945 beweerde de Bevelhebber van de Strijdkrachten in het Oosten (BSO), viceadmiraal Conrad E.L. Helfrich, nog dat het Indonesische verzet weinig voorstelde omdat de bevolking '90 procent pro-Nederland' zou zijn.⁹ De op dat moment enige realist binnen de Nederlandse legerleiding was generaal-majoor Wybrand Schilling (KNIL), die een afwijkende,

negatieve toon aansloeg. Hij benadrukte dat er veel meer tijd en troepen nodig zouden zijn – maar liefst 200.000 man – om het Nederlandse gezag te herstellen dan zijn collega's veronderstelden. Schilling bleef echter tot aan zijn overplaatsing naar Japan begin 1946 een roepende in de woestijn.¹⁰ Christison merkte later in een interview op dat de Nederlanders in deze periode 'always kept hoping that the so-called Insurrection would collapse. But [...] they should have known that it was quite hopeless to think that the thing [national revolution] would collapse at that stage and that they would resume where they were in 1941.' Voor de Britse generaal was deze visie een evident geval van 'wishful thinking'.¹¹

Twee weken voordat de eerste Britse eenheden op Java debarkeerden, op 3 september 1945, meldde de NEFIS vanuit Brisbane dat er op Java wel enige Indonesische weerstand tegen de Nederlandse terugkeer te verwachten viel. Die tegenstand zou zich echter beperken tot maximaal 45.000 man van het net opgerichte Indonesische leger – en waarschijnlijk ook nog eens inefficiënt zijn. Dat er in een groot deel van de archipel sterke nationalistische sentimenten heersten en dat er acute politieke problemen dreigden, meldde de NEFIS niet. Het was wel bekend dat er op 17 augustus een republiek was uitgeroepen, maar die staat-in-wording zou geen lang leven beschoren zijn.¹²

De rooskleurige Nederlandse inschattingen vormden een scherp contrast met berichten van de Japanners, die de Britten begin september waarschuwden voor een felle anti-Nederlandse stemming onder de Indonesische bevolking.¹³ Met het oog op de beoogde landing van hun troepen beseften de Britten inmiddels dat zij ook zelf inlichtingen moesten vergaren. Op 8 september vond de eerste Britse intelligence-missie op Java plaats: een kleine party van zeven leden, onder wie vier Nederlanders, landde met parachutes in Jakarta om informatie over de situatie in de krijgsgevangenkampen te verzamelen. Dit eerste team legde ook de basis voor de RAPWI (Recovery of Allied Prisoners of War and Internees), een grote hulporganisatie die tot 15 januari 1946 actief zou zijn en zich om de verzorging, evacuatie en afvoer van geallieerde krijgsgevangenen en burgergeïnterneerden uit Japanse kampen bekommerde.¹⁴ Ondanks deze en andere inspanningen bleven de Britten vooralsnog sterk afhankelijk van Nederlandse en Japanse inlichtingen.

Terwijl de RAPWI op Java vooral een humanitaire missie uitvoerde, had deze organisatie op Sumatra van begin af aan ook een ander gezicht. Na de capitulatie van Japan – en deels al eerder – waren daar vanuit Sri Lan-

ka clandestien zo'n 80 tot 100 Nederlandse spionagespecialisten en commando's gedropt, opgedeeld in kleine eenheden, die opdracht hadden zich als RAPWI-teams voor te doen. Een aanvullende taak van deze parties was zoveel mogelijk inlichtingen te verzamelen. De RAPWI fungeerde zo tevens als inlichtingenbron, ook voor de Britten. Hetzelfde gold voor de bij detachementen van de Netherlands Indies Civil Administration (NICA) ingeschoven NEFIS-medewerkers. Doordat zowel de RAPWI als de NICA als dekmantel voor clandestiene activiteiten werd gebruikt, kenmerkte de allereerste fase van de terugkeer van het Nederlandse gezag vooral op Sumatra zich volgens Van Doorn en Hendrix 'door het slinkse optreden, soms ook door het gewelddadig ingrijpen van groepen inlichtingen- en commandomensen'. Bij Indonesische nationalistinnen wekte dit verdeckte optreden begrijpelijkerwijs wantrouwen en afkeer, maar ook menig Brits commandant voelde zich daardoor geprovoceerd.¹⁵

Uiteraard bleven de laatdunkende Nederlandse inschattingen over de kracht van de Indonesische revolutie van die zijde niet lang onweersproken. Een voorbeeld is de Engelse editie van de krant *Berita Indonesia*, die op 1 oktober 1945 Van der Plas' bewering dat de Indonesiërs het Nederlandse gezag graag weer zouden aanvaarden met klem tegensprak. De krant wees daarbij fijntjes op de slechte Nederlandse inlichtingenpositie: 'Mr. Van der Plas does not know anything about Indonesian national movements in the last three years exactly.'¹⁶ Ook de Republikeinse politieke leiding betwistte vanzelfsprekend het door de Nederlanders geschetste beeld dat de oude kolonistator met open armen zou worden ontvangen. Illustratief hiervoor is de aan Christison gerichte brandbrief van vicepresident Hatta van 9 november 1945, waarin ook de Nederlandse inlichtingendiensten het moesten ontgelden: 'Here again the British were led up the garden path by Dutch intelligence reports which claimed that the N.I.C.A. would be given a right royal welcome as soon as it landed in Indonesia.' Hatta trok echter ook tegen de Britten van leer. Hij verweet hun onder meer 'to build up bridge-heads for the Dutch'.¹⁷ Het ontging de Republikeinse leiders ook niet dat de oud-kolonistator zijn grote bondgenoot continu souffleerde vooral krachtig tegen nationalistische strijdgroepen op te treden.

De gebrekkige Britse inlichtingenpositie was zeker niet alleen te wijten aan de onjuiste en gekleurde Nederlandse informatie, maar was ook voor een groot deel homemade. In feite waren de Britse rapporten van augustus en september 1945 vaak niet meer dan giswerk. Illustratief hiervoor is een rapport met vergelijkingen tussen de posities van Atjehers en Bataks

die kant noch wal raakten. Hetzelfde stuk beweerde dat de ervaringen van de Chinezen tijdens de Tweede Wereldoorlog in Maleisië en Indonesië nagenoeg identiek waren – terwijl zij juist sterk verschilden. Een ander voorbeeld is een Brits rapport dat zo diep op de etnische structuur van Sumatra inging dat het wellicht voor amateur-antropologen interessant had kunnen zijn, maar niet voor het Britse leger. Uitgerekend de directeur van intelligence op Mountbattens SEAC-hoofdkwartier in Kandy (Sri Lanka) spande de kroon door een rapport op te stellen waaruit bleek dat hem de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring van 17 augustus was ontgaan.¹⁸

Pas na aankomst van de *HMS Cumberland* en de eerste Britse troepen in Jakarta, op 15 september, kwam er bij de Britten langzaam een ietwat betrouwbaardere inlichtingenstroom op gang. De informatie die hieraan ten grondslag lag was afkomstig van *advance parties*, RAPWI-teams en uit interneringskampen bevrijde Britse officieren zoals overste Laurens van der Post.¹⁹ Terwijl de Nederlanders nog volop bezig waren een NI-CA-administratie op te tuigen, begon het de Britten te dagen dat de nationalistische beweging veel sterker was dan de Nederlanders hun hadden verzekerd.²⁰ Op 28 september besepte ook Mountbatten dat de situatie op Java ernstiger was dan gedacht. Opmerkelijk genoeg was dit inzicht niet gebaseerd op officiële intelligence, maar goeddeels op informatie van zijn echtgenote Lady Edwina Mountbatten. In de weken daarvoor had zij als een soort ambassadrice van de hulpstroepen een rondreis langs interneringskampen op Java en Sumatra gemaakt. Mede op basis van haar verslag nam Mountbatten, tot ontzetting van de Nederlanders, de cruciale beslissing de Britse aanwezigheid op Java en Sumatra slechts tot enkele zogeheten *key areas* te beperken.²¹

Een bijkomend probleem waarmee de SEAC-inlichtingensecties kampen was een tekort aan personeel dat mede werd veroorzaakt door een grote repatriëringsgolf waarmee het Britse leger in september 1945 werd geconfronteerd. Daarbij kwam dat de Britten de gegevens die de eerste kleine inlichtingenteams hadden verzameld lange tijd niet op de juiste waarde wisten te schatten. Zij verzuimden aanvankelijk dan ook die informatie breed te verspreiden. Bovendien realiseerden zij zich niet dat het monitoren van de Indonesische onafhankelijkheidsbeweging op Java minimaal zo veel aandacht vergde als op Sumatra. Om al deze redenen hadden de Britse eenheden die Java eind 1945 in steeds grotere aantallen betraden, er vrijwel geen idee van hoe zij door de Indonesiërs zouden

worden onthaald. Pas door eigen ervaring zouden zij het Indonesische nationalisme leren kennen.²²

Ondanks het gevaar waaraan de Britse troepen potentieel blootstonden, lag hun focus aanvankelijk sterker op politieke inlichtingen dan op militaire. Daarbij leverden de Britse rapporteurs regelmatig kritiek op de Nederlandse bondgenoot. Vooral de Nederlandse ambtenaren, die in het Britse kielzog naar Jakarta waren teruggekeerd, moesten het ontgelden. Zo noteerde overste H. Lloyd-Carson, een *civil affairs*-liaisonofficier, op 8 oktober: 'the majority of these [Dutch] officials are the old die-hard imperialist regime [...]. The Dutch must be made to realise that the world has changed since 1940, and that the old days of Imperialist Colonisation have gone forever.'²³ Ondanks dergelijke niet mis te verstane kritiek, die overigens negeert dat de Britten zelf in Afrika en Azië ook druk bezig waren hun macht in de koloniën te herstellen, zou het nog enkele maanden vergen voordat de Britten op inlichtingenterrein minder afhankelijk van de Nederlanders werden. Deze Britse emancipatie van de Nederlanders werd bemoeilijkt doordat er ook Nederlands personeel voor hun inlichtingendiensten werkte. Wel maakten de Britse diensten, na Indonesische aanvallen op hun troepen, geleidelijk een ommeezwaai door zich voortaan vooral op militaire inlichtingen te concentreren om de orde te kunnen handhaven en hun eigen veiligheid te garanderen.²⁴

Vanaf oktober 1945 verbeterde de Britse inlichtingenpositie stapsgewijs.²⁵ De wekelijkse inlichtingenrapporten van de divisies en brigades volgden nu een vaste structuur en waren in vijf secties onderverdeeld: 'organisations', 'Indonesian armed forces', 'counter intelligence', 'Japanese forces' en 'Indonesian methods, tactics and defences'. De stap naar een meer coherente rapportage betekende echter nog lang niet dat de Britten over een adequaat beeld van de sterkte en dislocatie van de pluriforme Indonesische verzetsbeweging beschikten. Eind november 1945 was hun inlichtingenpositie in dit opzicht, net als bij de Nederlanders en waarschijnlijk ook bij het Republikeinse hoofdkwartier zelf, nog steeds slecht. Dit gold met name voor de situatie buiten de key areas. 'No order of battle of the Indonesian armed forces is as yet at hand and little is known of their strength, organization and fighting efficiency,' aldus een rapporteur van de 5th Indian Division.²⁶

Vanaf eind 1945 namen de Britten, geconfronteerd met talrijke Indonesische moordpartijen gedurende de extreem gewelddadige periode die in Nederland als bersiap bekendstaat, ook overzichten van Indonesische

gewelddaden in hun inlichtingenrapporten op. Deze meldingen waren onderverdeeld in 'murder', 'kidnapping', 'arson', 'looting', 'sabotage' en 'attacks on British'. De Britten beseften dat hun overzichten en cijfers onvolledig waren. In Medan bijvoorbeeld waren de incidenten 'so numerous that it is impossible to give a number of the victims'.²⁷ Zij verruimden hun blik ook in een ander opzicht, door bijvoorbeeld topografische inlichtingen over de toestand van wegen, bruggen en spoorwegen te verzamelen.²⁸ Tevens hielden zij allerlei politieke of paramilitaire groepen en bewegingen als de Masyumi, pemuda-organisaties en vrouwenverenigingen in de gaten. Door het aanboren van een steeds grotere waaier aan bronnen kregen de Britten in de loop van 1946 allengs een ietwat beter beeld van de sterkte, dislocatie en bewapening van het Indonesische leger, de Tentara Republik Indonesia (TRI) en later Tentara Nasional Indonesia (TNI), en verschillende strijdgroepen.²⁹

DE SLAG OM SURABAYA ALS KEERPUNT

Eind 1945, begin 1946 markeerde een keerpunt in het algehele Britse optreden. Eind oktober kwamen de Britse troepen, die tot dan relatief terughoudend en defensief hadden opgetreden, in een heuse koloniale oorlog terecht. De circa 4000 man sterke 49th Indian Infantry Brigade, die goeddeels uit Indiase militairen bestond, raakte in Surabaya slaags met een enorme Republikeinse overmacht van meer dan 100.000 strijders en gewapende burgers. Haar doel was de in de stad aanwezige Europese geïnterneerden op te vangen en te evacueren. In het kader van *showing the flag* wilden de troepen van SEAC tevens hun gezag over de destijds grootste Indonesische stad laten gelden. Zij wisten echter niet dat de bevolking van Surabaya hun zeer vijandig gezind was. Evenmin wisten zij dat hun militaire commandanten waarschuwingen van onder meer de Japanse generaal Nagano Hidemutsu hadden genegeerd. Deze stemmen hadden de Britten verzekerd dat de revolutionaire beweging juist in Surabaya zeer krachtig en relatief goed getraind was. Dankzij grote hoeveelheden in beslag genomen Japanse wapens, waaronder artillerie, mortieren en tanks, waren haar strijdkrachten ook nog eens goed bewapend.³⁰

Drie dagen na haar aankomst, op 28 oktober, werd de brigade onder bevel van *Brigadier* Mallaby door Republikeinse strijdkrachten aangevallen. Een belangrijke aanleiding waren Britse pamfletten die zonder medeweten van Mallaby waren afgeworpen. Die pamfletten bevatten de eis dat de TRI-voorloper-organisatie Tentara Keamanan Rakyat (TKR) en de gewa-

pende burgers van Surabaya – op straffe des doods – hun wapens moesten inleveren. Dit bevel druiste in tegen eerdere Britse afspraken met plaatselijke Indonesische machthebbers. Laatstgenoemden vatten de Britse handelwijze dan ook op als een provocatie. Kort nadien liep een grote Republikeinse overmacht de Britse brigade, die over weinig munitie beschikte, onder de voet. Bij de felle gevechten sneuvelden maar liefst 427 Indiase en Britse militairen, die deels in gevangenschap werden mishandeld en afgemaakt. Tijdens een onderhandelingspauze kwam ook brigadier Mallaby om het leven. De overrompelde Britten, uit op wraak voor de dood van Mallaby en andere militairen, zochten revanche voor wat zij als een ernstige aantasting van hun prestige beschouwden. Generaal Christison dirigeerde een complete divisie als versterking naar Surabaya. Na drie weken van ongekend hevige strijd (van 10 tot 29 november) kregen deze Britse troepen de havenstad onder controle, vooral dankzij de grootschalige inzet van zware wapens als artillerie, oorlogsbodems en vliegtuigen. De slag om Surabaya telde een veelvoud aan Indonesische slachtoffers en richtte tevens gigantische verwoestingen aan.³¹

Weliswaar duidde de Britse inlichtingendienst deze strijd in stedelijk gebied als een ‘first defeat’ van de Republikeinse strijdkrachten, maar ‘Surabaya’ werd en wordt door de Republiek als een zege gevierd en door de Britten als een blamage gevoeld. De Britten koesterden dan ook geen illusies. Een inlichtingenrapport meldde medio december 1945 dat de Republikeinse verzetsbeweging nog geenszins verslagen was: ‘where they [Indonesian armed forces] are preparing for their next major stand is not yet evident, but that they intend to offer the max resistance is certain.’³² In tegenstelling tot viceadmiraal Helfrich – in Britse ogen een onnozele oud-koloniale hardliner met hopeloos verouderde strategische inzichten – hadden zij inmiddels wel afgeleerd de politieke en militaire kracht van het Indonesische nationalisme te onderschatten.³³ Voor 1946 verwachtten de Britten dan ook grote moeilijkheden, waaronder frequente aanslagen op hun verbindingen, terwijl hun inlichtingenofficieren de vrees uitspraken dat hun troepen met ‘continuous sniping and harassing’ zouden worden geconfronteerd. Deze voorspelling zou maar al te gauw juist blijken te zijn.³⁴

JAPANESE INVLOED UITVERGROOT

Bij de analyse van Britse inlichtingenrapporten van het laatste kwartaal van 1945 valt tevens op dat de stellers er een belangrijk punt van maakten dat de Japanners een grote invloed op de Indonesische strijdkrachten uitoefenden.

Eind september meldden zij – terecht – dat de Indonesische strijdkrachten werden gesteund met Japanse mankracht en wapens. In tegenstelling tot wat de Britten en de Nederlanders vermoedden – of liever: wilden geloven – was de Japanse hulp voor de revolutionaire beweging wat betreft personeel in de praktijk echter betrekkelijk beperkt. Toen de Britten met een groot troepen tekort kampten manifesteerden de Japanse militairen zich aanvankelijk zelfs als betrouwbare en efficiënte hulptroepen die de bevelen van het geallieerde oppergezag stipt opvolgden.³⁵

Een goed voorbeeld van een inlichtingenrapport dat het ‘Japanse gevaar’ te veel opblies, dateert van eind oktober 1945. Daarin stond dat aan de oostkust van Sumatra maar liefst ‘2000 fanatical Japanese deserters’ actief waren. Dezen zouden op niet nader omschreven wijze met de Bataks samenwerken.³⁶ Een ander inlichtingenrapport uit Surabaya meldde in november 1945: ‘It is however certain that they [Indonesian armed forces] have received some measure of training from the Japanese and it is highly probable that their tactics and strategy are based to a large extent on those of the Japanese.’³⁷ Doordat zich ook Japanners onder de in Surabaya gedode tegenstanders bevonden en veel Indonesische strijders voor de Japanse capitulatie als PETA- of Heiho-soldaten een Japanse opleiding hadden gekregen, leek deze inschatting niet ongegrond.³⁸ Medio december 1945 concludeerden de Britse inlichtingendiensten dat de Japanse invloed ‘on the trg [training] and tactics of the INDONESIAN forces is supreme’. Wat ‘the employment of armour, arty [artillery] and ground forces’ betreft, stelden de Britse rapporten zelfs ‘a slavish imitation of JAP [Japanese] methods’ vast. Gelukkig ontbrak het de Indonesische strijders wel aan ‘the characteristic determination and boldness of execution of their [Japanese] masters.’³⁹

In werkelijkheid zouden er echter van de totaal 300.000 in Indonesië gelegerde Japanse militairen 800 tot maximaal 3000 man deserteren, van wie vermoedelijk minder dan de helft naar de Republikeinse strijdkrachten overliep.⁴⁰ Het voornoemde bericht uit Oost-Sumatra is zodoende niet geloofwaardig, terwijl de berichten uit Surabaya enigszins overdreven lijken, mede omdat de Japanse opleiding veelal rudimentair was en zich had beperkt tot kleinschalig infanterieoptreden. De Japanners hadden hun Indonesische hulptroepen, mede uit wantrouwen over hun loyaliteit, bovenal niet in de omgang met artillerie en andere zware wapens geschoold.⁴¹

Het is aannemelijk dat dergelijke Britse beoordelingen deels zijn terug te voeren op sterk gekleurde rapporten van de Nederlandse legerleiding en

haar inlichtingendiensten, die de Japanse invloed op de Indonesiërs continu zwaar overtrokken om de Republiek politiek in diskrediet te brengen. Daarmee poogden de Nederlandse militaire leiders van zowel Londen als Den Haag toestemming voor offensieve acties te verkrijgen, evenals meer steun voor hun wens voor gebiedsuitbreiding. Eind 1945 opgestelde NEFIS-rapporten, die de Republikeinse beweging eenvoudigweg als een 'Japans product' diskwalificeerden, spanden in dit opzicht de kroon. Ook NEFIS-directeur Spoor zag in deze periode overal Japanse spoken. Zo schatte hij dat de nationalistische beweging voor '97% Japans, voor 3% nationalistisch met een sterke communistische inslag in de leiding' zou zijn.⁴²

Om dit beeld te kunnen 'staven' zochten het Nederlandse leger en de inlichtingendiensten naarstig naar bewijzen voor de aanwezigheid van Japanse deserteurs in de Indonesische gelederen. In zijn nieuwe functie als legercommandant instrueerde Spoor zijn ondercommandanten daarom gegevens te verzamelen over de betrokkenheid van Japanse militairen, veelal aangeduid als 'instructeurs', bij de verzetsbeweging. Gewapend met deze informatie wilde hij in de VN-Veilighedsraad 'onze positie in internationale zin' verstevigen. De generaal eiste korte rapporten over gedode en gevangengenomen Japanners, 'het liefst met foto's'.⁴³ Dit uitvergrooten van de Japanse dan wel 'fascistische' invloed op de jonge republiek was, evenals het onafgebroken hameren op het communistische aambeeld, ook met het oog op de (weliswaar nog prille) Koude Oorlog, onderdeel van het streven van Spoor en de NEFIS om de besluitvorming in Den Haag te beïnvloeden.⁴⁴

SPECIFIEKE BRITSE ZORGEN

Eventuele communistische infiltratie vanuit Maleisië maakte de Britse inlichtingendiensten specifiek ongerust.⁴⁵ Een nog veel grotere zorg betrof echter de desertie onder Indiase soldaten, de Indian Other Ranks (IOR). Deze was volgens het *Weekly Intelligence Summary* van de 26th Indian Division van 18 maart 1946 vooral het gevolg van 'Indonesian subversive activity', waarbij 'the bait used was "Women". [...] From investigation and interrogation of recovered deserters, it became apparent that in Medan there was a well-organized and energetic subversive group whose method was to contact IORS in coffee shops, bazaars and even in the streets, and, with the promise of women, arrange a night rendezvous.' De Indiase militairen werden dan 'by car to outlying villages' ten westen van Medan gebracht, waar Indonesische strijders hen van hun wapens beroofden en trachtten hen tot desertie te bewegen.⁴⁶ Uiteindelijk waren de TRI-militairen, aldus een an-

der Brits rapport, toch minder in nieuwe medestrijders en vooral in wapens geïnteresseerd.⁴⁷ Hetzelfde patroon was volgens inlichtingenrapporten van de 23rd Indian Division zichtbaar in de regio Bogor, waar alleen al in mei 1946 in twee weken tijd zeven deserties plaatsvonden.⁴⁸ Indiase deserteurs bleken echter ook andere beweegredenen te hebben dan vrouwelijke verleiding: drank, heimwee, religieuze overwegingen, Indonesische propaganda, verveling of allerlei ‘real or imaginary grievances’.⁴⁹ Overigens zouden van de in Indonesië gelegerde Britse krijgsmacht van in totaal 65.000 man niet meer dan 750 militairen deserteren, grotendeels afkomstig uit het huidige India en Pakistan.⁵⁰

Opmerkelijk is verder een andere Republikeinse manier om aan Britse wapens te komen: sommige Indonesische prostituees lieten zich voor hun ‘patriottische diensten’ door Indiase militairen met wapens betalen, die zij vervolgens aan Indonesische militairen overhandigden. Dit gebeurde onder meer in Senen (Jakarta), maar volgens in 1946 opgemaakte Nederlandse inlichtingenrapporten ook in andere steden.⁵¹ Deze prostituees droegen naar alle waarschijnlijkheid tevens in een ander opzicht aan de revolutionaire strijd bij, namelijk door Britse en Indiase militairen te bespioneren. Zoals we nog zullen zien hadden Nederlandse militairen later eveneens veel last van deze Indonesische methode om informatie in te winnen.

BRITSE INLICHTINGENBRONNEN

Hoe kwamen de Britten vanaf eind 1945 aan hun inlichtingen? Een van de eerste, in dit geval publieke, inlichtingenbronnen die zij aanboorden waren Republikeinse kranten en radio-uitzendingen. Zo meldde de inlichtingendienst van de 5th Indian Division dat de PRI (Pemuda Republik Indonesia) op 9 november via de radio instructies had verspreid ‘to lock up every Dutchman in SOURABAYA and to kill all NICA men’. De Britten konden deze radio-uitzendingen, evenals andere Indonesische bronnen, voorlopig echter niet systematisch volgen: ‘The lack of interpreters [...] has prevented any detailed study and recording of broadcasts.’⁵² Een andere inlichtingenbron waarvan de Britten al vroeg gebruikmaakten, waren verkenningsvluchten. Deze werden veelvuldig vanuit Jakarta en Surabaya ondernomen om Republikeinse troepenconcentraties en artillerieopstellingen op te sporen.⁵³

Soms lukte het de Britten belangrijke inlichtingen te halen uit documenten die zij op Indonesische strijdgroepen hadden buitgemaakt. Zo gaf een van een Indonesische krijgsgevangene in beslag genomen document dat op

9 november 1945 was opgesteld, een goed overzicht van de organisatie en sterkte van de TKR in Surabaya.⁵⁴ In een ander geval slaagden Britse eenheden erin Indonesische troepen die op een rubberonderneming nabij Bogor (West-Java) gelegd waren, te overrompelen en daarbij waardevolle brieven, bevelen en aanvalsplannen in beslag te nemen.⁵⁵ Uit de analyse van dergelijke documenten konden de Britten op een bepaalde plaats soms een redelijk accuraat beeld krijgen van de plannen, dislocatie en bewapening van de Indonesische strijdkrachten.⁵⁶

Vooraf in de eerste fase van hun aanwezigheid in de archipel vormden *Japanese intelligence reports*, ook wel 'JAP reports' genoemd, eveneens een belangrijke inlichtingenbron voor de Britten.⁵⁷ Hoe zwaar de Japanse informatie precies woog is echter lastig te bepalen, omdat over de Brits-Japanse inlichtingsamenwerking in Indonesië weinig bekend is. Uit Britse rapporten is wel op te maken dat ook de beruchte Kenpeitai, met name in Bandung en Midden-Java, met de Britten samenwerkte.⁵⁸

Ondanks de waardevolle informatie die afkomstig was van kranten, verkenningsvluchten, buitgemaakte documenten en Japanse rapporten bleek al snel human intelligence de belangrijkste inlichtingenbron te zijn. Een wezenlijke bijdrage op dit vlak leverden de Britse infanterie-eenheden, die hun ervaringen en observaties met hun inlichtingendienst deelden. Omgekeerd nam inlichtingenpersoneel geregeld aan patrouilles en acties deel, wat eveneens een gestage informatiestroom opleverde. Ook Nederlands (inlichtingen)personeel, dat los of vast bij de Britse inlichtingendiensten was gedetacheerd, vulde een belangrijke leemte op. Zowel de Britse inlichtingendiensten als de Militaire Politie namen vanaf eind 1945 al dan niet gemilitariseerde Nederlanders, Indo-Europeanen en Molukkers in hun gelederen op vanwege hun kennis van de taal en het land.

Zo werkte het latere hoofd van de spionage- en documentatieafdeling van de in Oost-Java actieve Veiligheidsdienst van de Mariniersbrigade (VDMB), de Molukker Piet Tuankotta, kort na de Japanse capitulatie als tolk en gids voor de Engelse MP.⁵⁹ De Indo-Chinees Adolf Birney, die later onder meer als verhoorder voor de VDMB werkzaam was, assisteerde aanvankelijk eveneens de Britten.⁶⁰ Ook KNIL-officier Jack Boer werkte met Britten samen, evenals kapitein-ter-zee P.L.G. Huijter en enkelen van diens RAPWI-medewerkers.⁶¹ Zulke mannen werden veelal gedreven door een sterke anti-Republikeinse mentaliteit en soms ook door hun behoefte om wraak te nemen voor het leed dat zij en/of hun families tijdens de Japanse bezetting en/of 'bersiap' hadden doorstaan, maar waren op inlichtingenvlak onervaren en

ongeschoold.⁶² De Britten, wanhopig op zoek naar ondersteunend inlichtingenpersoneel met de nodige kennis van de Indonesische taal en cultuur, namen deze gebreken op de koop toe.

Een andere bron voor de Britse inlichtingendiensten waren Indonesische burgers die door Britse militairen tijdens zoekoperaties werden opgepakt en tijdelijk voor ondervragingsdoeleinden opgesloten. Bij deze 'screenings' werden soms alle mannen van een dorp of wijk vanaf zestien jaar op het bataljonshoofdkwartier ondervraagd. De verhoorteams, die geen deel uitmaakten van het desbetreffende infanteriebataljon, kwamen van buitenaf naar de plaats van internering om de gevangenen aan de tand te voelen. Historicus Richard McMillan vermoedt dat deze teams ook Nederlands personeel bevatten, 'or at least intelligence personnel from a higher British formation'. Verhoren van opgepakte burgers leverden uit Brits oogpunt incidentele successen op, zoals de confiscatie van Republikeinse documenten en wapens.⁶³

Uiteraard verhoorden de Britse inlichtingendiensten ook gevangengenomen Indonesische strijders.⁶⁴ Zij noemden die in hun rapportages 'krijgsgevangenen' of 'p.w.' (*prisoners of war*), in tegenstelling tot de Nederlanders, die om politieke redenen huiverig waren hun tegenstanders zo te noemen omdat zij niet wilden erkennen in een oorlog te verkeren.⁶⁵ Deze gevangenen werden aan de zogeheten Field Security Section overgedragen, die ook zorgde voor tolken en verhoorders bij de infanterie-eenheden.⁶⁶ Vluchtige indrukken lijken meestal de doorslaggevende criteria voor doorzoekingen en aanhoudingen te zijn geweest. Zo meldt de *war diary* van de 49th Indian Infantry Brigade te Bandung in mei 1946: 'Two vegetable sellers acting in suspicious manner searched. Papers including TRI pass found on one. Believed to be messengers masquerading as vegetable sellers. Arrested.'⁶⁷

Onduidelijk is of bij de verhoren van opgepakte burgers en strijders zelden of juist geregeld dwang werd toegepast. Wel is bekend dat de Britten in de Tweede Wereldoorlog aan *spy fever* leden, grote angst voor vijfde colonnes hadden en in eigen land (en het bevrijde België) een aantal geheime instellingen (o.a. The London Cage) beheerden waarin werd gemarteld en die deels tot 1948 operationeel bleven. Daarnaast werd pas vrij recentelijk onthuld dat Groot-Brittannië, een land dat prat gaat op zijn liefde voor fair play en zijn respect voor *the rule of law*, ook in het naoorlogse Duitsland en Italië, evenals in Noord-Afrika, het Midden-Oosten en in India (Delhi) een stelsel van grotendeels geheime gevangenisbeheerde, waar gevangene-

nen die staatsgevaarlijk werden geacht jarenlang werden opgesloten en systematisch gemarteld. Over het geheime verhoorcentrum in Bad Nenndorf (Duitsland), ook wel ‘Das verbotene Dorf’ genoemd, is onder meer bekend dat een deel van de daar opgesloten gevangenen zo ondervoed was dat zij nog maar veertig kilo wogen.⁶⁸

McMillan noteert weliswaar dat Britse militairen Indonesiërs martelden die in de gevangenis zaten, maar deze vergripen zouden slechts ‘on a small scale’ hebben plaatsgevonden.⁶⁹ Het gebrek aan bronnen, onder meer een gevolg van het ontbreken van een Brits juridisch apparaat om Indonesiërs te berechten, maakt het lastig zijn stelling te verifiëren. Wel vertelde bijvoorbeeld de Britse inlichtingenofficier Edward Behr in een interview voor een Nederlandse documentaire dat een Britse verhoorder een Indonesiër, die hij ervan verdacht nabij Padang aan een aanslag te hebben deelgenomen, met een schijnexecutie aan de praat kreeg.⁷⁰ Over de schaal van Britse martelingen is niettemin weinig bekend. Duidelijk is slechts dat de Britten geen *clean sheet* hadden. McMillan gaat wel dieper in op het doden van Indonesische gevangenen door – niet nader gespecificeerde – Britse (inlichtingen)militairen. Op basis van een groot aantal indicaties en meldingen stelt hij vast dat deze gevangenenmoorden ‘a matter of routine’ waren.⁷¹

Naast burgers en krijgsgevangenen vormden betaalde informanten/spionnen een belangrijke Britse inlichtingenbron. Deze lokaal gerekruteerde spionnen opereerden voornamelijk in de stedelijke key areas, maar verstrekten ook politieke en militaire informatie uit het Republikeinse achterland – gebieden die Britse troepen niet konden betreden. Naast informanten/spionnen in vaste dienst leverden allerlei losse informanten als handelaren en reizigers inlichtingen aan de Britten.⁷² Over de achtergronden, motieven en betrouwbaarheid van deze personen is in het algemeen weinig bekend. Volgens de Britse majoor John Dancey waren de in Indonesië nog onwennige Britse militairen voor inlichtingen vooral afhankelijk van hun informanten, ook al waren deze ‘niet voor 100% te vertrouwen.’⁷³ De in Medan gelegde Britse inlichtingenofficier Richard Ogden werkte naar eigen zeggen vooral met Chinese informanten.⁷⁴

McMillan vermoedt dat vooral etnische minderheden als Indiase mensen, Arabieren en Chinezen voor de Britten spioneerden. Hij veronderstelt dat de kracht van het Indonesische nationalisme en de verwachting dat het definitieve einde van de koloniale overheersing aanstaande was, deze informanten dusdanig angst inboezemden dat zij hun diensten aanboden.⁷⁵ Ook

volgens Jaap de Moor, die vooral naar het Britse optreden in Medan keek, rekruteerden de Britse inlichtingendiensten hun informanten vooral uit de verschillende etnische groepen in deze stad, zoals Atjehers, Chinezen, Javanen, of van het eiland Nias afkomstige personen. Bovendien werden zij met name uit de onderklasse van de maatschappij gerekruteerd. De Moor stelt tevens dat geld hun belangrijkste motief was.⁷⁶ Dit hadden zij dan gemeen met de vooroorlogse PID-informanten, die eveneens in eerste instantie spioneerden om brood op de plank te krijgen. Het is evenwel aannemelijk dat de Britse inlichtingendiensten, net als de PID, op basis van deze financiële prikkel gerekend onbetrouwbare berichten ontvingen.

Onduidelijk is of de voor de Britten werkende informanten/spionnen al van meet af aan beseften dat zij levensgevaarlijke werkzaamheden verrichtten. Vaststaat wel dat informanten die door Indonesische strijdgroepen of gewapende burgers werden opgepakt – ook diegenen die alleen maar van spionage werden verdacht – het er doorgaans niet levend van afbrachten.⁷⁷ Dr. Waibel, een voor de BPM werkzame Zwitserse geoloog die van september 1945 tot februari 1946 in het stadje Salatiga (Midden-Java) vertoefde, was getuige van een dergelijke bloedige afrekening en informeerde de NEFIS hierover: ‘Eens zag Dr. Waibel 2 katjongs [Javaanse huisjongens] achter een vrachtauto gebonden door de straten van Salatiga slepen, daar naar men beweerde ze spionagediensten verricht zouden hebben voor de Engelsen te Ambarawa.’⁷⁸

BRITSE CONTRASPIONAGE EN VELDVVEILIGHEID

Tot hun leedwezen raakten de Britten eind 1945 niet alleen in een koloniale oorlog verwickeld, maar ook in een complexe inlichtingenstrijd met de Republiek. Algauw moesten zij vaststellen dat de Republikeinse inlichtingendiensten goed functioneerden. Het *Weekly Intelligence Summary* van de 5th Indian Division van januari 1946 roemt bijvoorbeeld de Indonesische intelligence-werkzaamheden in de regio Gresik (Oost-Java): ‘Enemy intelligence system appears to be good, because they always seem to be prepared for any operation we put on against them, possibly due to the number of people going in and out of Surabaya.’⁷⁹

Volgens de Britten speelde in steden als Bogor ook de Republikeinse Militaire Politie een prominente rol. Volgens rapporten van medio 1946 was de Polisi Tentara (PT) ‘the main TRI espionage system for reporting Brit tp [troop] moves.’⁸⁰ De Britten vermoedden op basis van verhoren van TRI-militairen ook dat de PT betrokken was bij het uitlokken van desertie

onder Indiase militairen in Britse dienst. Om deze reden overvielen Britse troepen het PT-hoofdkwartier te Bogor. Daarbij werden hun vermoedens bevestigd: ‘Ammunition and explosives were found and a number of documents, one of which contained a list of IOR deserters.’⁸¹

Talrijke gênante veiligheidslekken wezen de Britten erop dat hun civiele en militaire instanties regelmatig door Indonesische spionnen werden geïnfiltréerd. Tevens bleek hun veldveiligheid niet op orde. Het weekrapport van de 37th Indian Infantry Brigade meldde op 19 mei 1946 bijvoorbeeld: ‘wis’s [*Weekly Intelligence Summary*] of various formations have been found in hotels, TRI HQs [headquarters], public waste paper baskets and as wrapping for peanuts.’ De auteur, een gefrustreerde Britse veiligheidsofficier, sprak zijn lezers tot slot zelfs vermanend toe: ‘What will you do with your copy?’⁸² In de archieven bevinden zich nog meer van dergelijke voorbeelden. Zoals: ‘3 pages of a typed extract from a very recent [intelligence-]summary were found in a TRI regimental HQ on 8 April.’⁸³ Daarnaast speelde het de Britten herhaaldelijk parten dat hun eigen spionnen lang niet altijd even betrouwbaar bleken – of dat hun berichten verouderd of onjuist waren. Meer dan eens ontpopten informanten in Britse dienst, en dan vooral gelegenheidsinformanten, zich als dubbelspionnen.⁸⁴ Met het oog op de gebrekkige inlichtingenpositie zou een goede samenwerking met het kleine geallieerde Nederland in principe des te belangrijker zijn geweest. Maar die verliep om uiteenlopende redenen bepaald niet soepel.

BRITSE-NEDERLANDSE INTELLIGENCE-SAMENWERKING

Wat de ‘Indonesische kwestie’ betreft, was de politieke verhouding tussen de twee koloniale mogendheden Groot-Brittannië en Nederland van meet af aan gespannen. Onder meer door de aanvankelijke Nederlandse onwil om met Republikeinse politieke leiders te onderhandelen leek de tijdelijke Britse aanwezigheid een uitzichtloze missie te worden. Het zinde de Britten evenmin dat de reguliere en irreguliere Nederlandse eenheden die in het laatste kwartaal van 1945 nog maar zeer beperkt in de Javaanse steden aanwezig waren, zich volgens hun observaties veelal *trigger happy*, provocerend en extreem gewelddadig gedroegen. Zij meenden dat de Nederlanders olie op het revolutionaire vuur gooiden en beschouwden hen daarom meer als deel van het probleem dan van de oplossing. Deze inschatting leidde ertoe dat de Britten op 15 oktober 1945 KNIL-eenheden uit

het centrum van Jakarta verbanden en korte tijd later, op 2 november, tot ontzetting van Den Haag, zelfs een landingsverbod voor alle Nederlandse troepen op Java en Sumatra uitvaardigden. Ook in de internationale arena verscherpten de tegenstellingen zich, met name doordat India en Australië tegenover Nederland kwamen te staan. Met deze anti-Nederlandse sentimenten moesten de Britten, ook vanwege het grote aantal Indiase militairen, serieus rekening houden.⁸⁵

Bovendien raakten zij er steeds meer van doordrongen dat de Nederlandse inlichtingendiensten hen van zeer eenzijdige en gekleurde informatie hadden voorzien. Een Brits inlichtingenrapport, dat in handen van de NEFIS viel, vermeldt dat zelfs ongeletterde Indonesiërs beter over de buitenlandse reacties op het Nederlandse regeringsbeleid waren geïnformeerd dan de Nederlanders. Het rapport bekritiseerde verder dat de NEFIS zich veel bezighield met de arrestatie van personen die met de Japanners hadden geheuld, maar onvoldoende inzicht verkreeg in de Indonesische samenleving en verhoudingen om de gespannen situatie het hoofd te bieden.⁸⁶

Omgekeerd waren de Nederlanders niet bepaald over de Britten te spreken. Sommige Nederlandse politici, bestuurders en militairen waren verbitterd dat de Britten de Franse terugkeer in Vietnam veel sterker steunden dan het Nederlandse gezagsherstel in Indonesië. In hun ogen waren de Britten bovendien veel te passief, bezetten zij te kleine gebieden en zetten zij zich te weinig voor de Nederlandse belangen en veiligheid in. Tot overmaat van ramp spraken zij met de, aldus Van Mook, ‘terroristische zogenaamde regering’ van de Republiek. Veel Nederlanders konden het daarnaast niet verkroppen dat de Britten, die het oppergezag hadden, hun militaire eenheden allerlei (gebieds)beperkingen oplegden. Zij poogden zich dan ook continu – tot ergernis van de Britten – met eigenmachtige militaire acties aan deze bevoogding te onttrekken.⁸⁷

De stroeve Brits-Nederlandse relaties hadden een nadelig effect op hun intelligence-samenwerking. Uit koppen als ‘not to be shown to the Dutch’ blijkt dat de Britten hun informatie lang niet altijd met de Nederlanders deelden.⁸⁸ Ondanks dergelijke staaltjes van uitsluiting en geheimhouding was bij de inlichtingendiensten de wil om samen te werken doorgaans toch groter dan bij de infanterie-eenheden of de militaire leiders. Hoogstwaarschijnlijk was dit ingegeven door hun wederzijdse afhankelijkheid. Zo komen reeds in vroege Nederlandse inlichtingenrapporten (van november 1945) ‘berichtgevers’ van ‘de Britsche Intell. Service’ ter sprake, die gegevens over TNI-troepenconcentraties buiten Jakarta doorgaven.⁸⁹ Behalve op

tactisch niveau vond ook op strategisch inlichtingenniveau samenwerking plaats. Zo vroeg legercommandant Spoor zijn Britse tegenhanger in maart 1946 om hulp bij het opzetten van NEFIS-posten. De relatie tussen Britse inlichtingenorganisaties en de NEFIS was per slot van rekening erg hecht, aldus de generaal.⁹⁰ Een ander voorbeeld dateert uit oktober 1946. Toen wist de NEFIS documenten van de Republikeinse inlichtingendienst te Singapore te onderscheppen, waaruit bleek dat de Indonesische delegatie voor en tijdens de onderhandelingen inzage in aan Van Mook verstuurde telegrammen had gehad, waarna de NEFIS de Britse inlichtingendienst onmiddellijk van het lek te Singapore op de hoogte bracht.⁹¹

Wat Spoor in zijn voornoemde nota verzweg was dat hij eind 1945, in zijn functie als NEFIS-directeur, intern nog forse kritiek op de Britten had geleverd, omdat zij zouden hebben verzuimd door de Nederlanders gesignaleerde Indonesische ‘verzetshaarden’ aan te pakken. Tot overmaat van ramp hadden zij evenmin iets gedaan met zijn inlichtingen over plaatsen waar zich pemuda, wapendepots of ‘kidnapcentrales’ bevonden.⁹² Veel Nederlandse officieren en ambtenaren ergerden zich aan het in hun ogen lakse gedrag van de Britten. Zo beklagde commando-officier Carl Brondgeest, die lid van een op 15 augustus in Noord-Sumatra gedropte party was geweest en later werkzaam was voor de NEFIS te Medan, zich begin 1946 over de Britse bondgenoten: ‘Hun inlichtingendienst, ijverig gesteund en bijna geheel afhankelijk van de betrouwbaarheid en activiteit onzer landgenooten, is goed georganiseerd, maar te langzaam of geheel nalatig in haar optreden, hetgeen veel onnoodige slachtoffers kost.’⁹³

Ch.W.A. Abbenhuis, het hoofd van de AMACAB (de opvolger van NICA) had eind 1945 geen goed woord over voor de gang van zaken omtrent het nieuwe politiekorps in Jakarta. De Britten hadden tegen hun oorspronkelijke plannen in besloten dat er in deze stad een gecombineerd Indonesisch-Nederlandsch politiekorps moest komen, maar wel met een afzonderlijke leiding. De twee Indonesiërs die de leiding over de Indonesische afdeling kregen, waren volgens Abbenhuis echter niet te vertrouwen: ‘Beide personen stonden niet bepaald gunstig bekend, weshalve de Nederlandsche inlichtingendienst dan ook herhaalde malen waarschuwde tegen hun benoeming, doch tevergeefs.’⁹⁴

Een opmerkelijke, losstaande gebeurtenis die vermelding verdient, vond plaats in de nacht van 17 december 1945 in Jakarta. De kans op een diplomatieke rel voor lief nemend, dwong een Nederlandse patrouille een auto met leden van de Republikeinse regering tot stoppen. Bij hun controle namen de

Nederlandse militairen de notulen van geheime Republikeinse besprekingen in beslag. De volgende ochtend confisqueerden Britse militairen, door de verbolgen Indonesiërs over het incident geïnformeerd, deze documenten bij de Nederlandse inlichtingendiensten. Kort nadien overhandigden zij, met de nodige excuses, de stukken weer aan de Republikeinse autoriteiten. De Britten verzwegen echter dat hun, 'obvious from the condition of the documents', was gebleken dat de Nederlanders de notulen clandestien hadden gekopieerd, waarna zij dat ook maar hadden gedaan. Ten slotte wilden zij graag weten hoe de Republikeinse leiders over hen dachten. Dat viel vies tegen: 'only a degree or two better than the Dutch.'⁹⁵

In key areas als Medan hadden de Britten grote problemen om betrouwbare inlichtingen over de politieke en militaire ontwikkelingen te verkrijgen. Daarom werkten zij op Sumatra samen met enkele Nederlandse partijen, die – zoals in Medan en Pematang Siantar – na hun landing gevechten met Indonesische 'jeugdbrigades' leverden en agentennetwerken opbouwden. Zo kwam het dat de bij de NEFIS gedetacheerde commando-officier Raymond Westerling en een aantal andere KNIL-militairen vanaf oktober 1945 voor de inlichtingendienst van de 26th Indian Division gingen werken. Luitenant Westerling, die voor de Britten verhoren uitvoerde, ondernam op eigen gezag ook enkele dodelijke opsporingsacties, waarbij hij 's nachts in het zwart gekleed en overdag als Indonesiër vermomd joeg op lieden die hij en zijn mannen als 'bendeleden' en Japanse overlopers beschouwden. Een van de resultaten van Westerlings liquidatieacties kon de plaatselijke Britse commandant, John Dancey, met eigen ogen aanschouwen. Tijdens een ontmoeting in zijn eigen bureau viste Westerling 'het afgesneden hoofd' van een 'bendevoofd' uit de prullenbak om daarmee indruk op de majoor te maken.⁹⁶

De Britten namen een ambivalente positie in tegenover de Nederlandse commando-inlichtingsofficier: enerzijds hekelden zij Westerlings undercoveracties en zijn wrede verhoormethoden, anderzijds wilden ook zij, aldus Dancey, de tegen onder meer Chinezen gerichte Indonesische 'acts of atrocity' afremmen en hadden zij grote waardering voor zijn inlichtingen. Deze vergaarde Westerling met behulp van een netwerk van betaalde spionnen – naar eigen zeggen deels ex-PID-medewerkers – en van een achter de rug van de Britten opgebouwde, Ambonees getinte politionele ordetroep (Amfor), die de Britten echter als schietgraag en agressief beschouwden en eind oktober 1945 ontwapenden. Ook Westerlings collega Brongdeest noemde diens methoden enerzijds 'zeer doeltreffend', maar anderzijds 'mogelijk

soms niet bepaald humaan'. De NEFIS daarentegen keurde het hardhandige en eigengereide optreden van Westerling resoluut af. Niettemin werd zijn 'inlichtingenkantoor' op 12 april 1946 toegevoegd aan het inmiddels opgerichte NEFIS-buitenkantoor in Medan. Eigenaardig was ook dat Westerling, vermoedelijk tegen de regels in, zijn Britse uniform bleef dragen.⁹⁷

Ruim twee maanden later kwam aan Westerlings korte carrière als inlichtingenman een weinig roemrijk einde. Na een onderzoek naar de zware mishandeling van de Chinese burger Kie Tjoe Goan in Westerlings tot martelkamer aangepaste verhoorruijme – waar eerder al tientallen andere slachtoffers waren gefolterd – eiste het Britse hoofdkwartier de bestraffing van Westerling en enkele betrokken medewerkers.⁹⁸ Westerlings meerderen werd droogjes medegedeeld dat 'Lt. Westerling will be confined to [Helvetia] camp and will remove his British uniform'.⁹⁹ Hierna werd Westerling, die volgens Dancey 'really enjoyed all the cloak-and-dagger-work', uit de NEFIS-dienst 'afgevoerd' en aan de Nederlandse troepencommandant in Medan 'ter beschikking' gesteld.¹⁰⁰ Niet alleen de Britten hadden het met Westerling gehad. Ook zijn nieuwe meerdere, de inlichtingenofficier G. van Gelder, noteerde met nauwelijks verholen genoegdoening dat de Britten Westerling in 'open arrest' hadden gesteld. Van Gelder merkte tevens op dat Westerling, die vanwege zijn status als ex-burgerambtenaar had geweigerd zijn bevelen op te volgen, 'op het gebied van militaire discipline nog wel iets te leeren heeft'.¹⁰¹ NEFIS-directeur luitenant-kolonel Harry Hoorweg (KNIL), de opvolger van Spoor, koos de kant van Van Gelder door Westerling te schrijven dat diens aankondiging om het nieuwe plaatselijke inlichtingenhoofd te negeren 'in hoge mate' zijn bevreemding had gewekt.¹⁰²

In de loop van 1946 namen de Nederlanders geleidelijk de Britse posities over, wat ook een overdracht van de inlichtingenwerkzaamheden met zich meebracht. Dit was vaak een ontvuchterende ervaring. Zo noteert het denkboek van de 1e Infanterie Brigade Groep over de overname van de 'Buitenzorg-sector' in oktober 1946 dat dit West-Javaanse gebied 'taboe voor iedere Nederlandse activiteit' was geweest, maar dat de Nederlandse eenheden niettemin wel gegevens hadden 'trachtten los te krijgen'. Door de Britse focus op eigen veiligheid was het gebied, zo bleek na de overdracht, echter 'verre van gezuiverd'. Daarnaast waren 'de door de Engelsen achtergelaten gegevens op Intelligence-gebied [...] niet noemenswaard en voor een groot deel verouderd'. De Nederlandse inlichtingendiensten betraden zodoende 'werkkelijk een onontgonnen terrein'.¹⁰³

De in Midden-Java gelegerde IVG-korporaal Henk van Dalen leverde, wellicht ook beïnvloed door algehele afgunst op de Britten en ontevredenheid over de politieke en militaire situatie, vergelijkbare kritiek: 'Na aankomst van de Nederlandse troepen in Indië was er nog niet veel bekend over de sterkte, locaties en plannen van de tegenstander. De reeds aanwezige Engelse troepen waren daar geheel niet in geïnteresseerd en zorgden slechts voor de beveiliging van de eigen kampementen, verbindingswegen en verder nog enkele belangrijke objecten. Na het vertrek van de Engelsen moest er dan ook hard gewerkt worden om een goed beeld te krijgen in de organisatie en activiteiten van de tegenstander.'¹⁰⁴

Het eerste inlichtingenjaarverslag van de in Oost-Java actieve VDMB spaarde de Britse collega's evenmin: 'De Britten hebben blijkens hun Intelligence-rapporten nooit veel inzicht in de organisatie en de bedoelingen van de vijand kunnen krijgen.' Volgens dit rapport heerste in en om Surabaya chaos. Deze wanorde was voor een belangrijk deel het gevolg van het verzuim van de Britse inlichtingendiensten, die niet in staat waren geweest 'zich bekwaam en betrouwbaar Inheemsch personeel voor agenten-diensten enz. te verschaffen'. De rapporteur verbaasde zich bovendien over de 'al te rooskleurige voorstelling van de security in de stad die zij ons als kwade erfenis nalieten'. Er was een 'ernstig hiaat' ontstaan, omdat de 'intelligence van de 5e Indische divisie niet veel had gedaan en ons bitter weinig bruikbare en juiste gegevens had nagelaten.'¹⁰⁵

TER AFSLUITING

De samenwerking tussen de Britse en Nederlandse geallieerden op inlichtingenvlak verliep, net als reeds in Australië was gebeurd, bepaald niet soepel. Terwijl de Nederlanders zich in hun inlichtingenactiviteiten (en hun hele militaire optreden) niet door de Britten wilden laten beperken, hekelden de Britten de eigengereidheid en de agressiviteit van de aanvankelijk nog kleine Nederlandse eenheden. Ook lijken de Britten zich in de loop van de tijd te hebben gerealiseerd dat de Nederlanders hen veelal van gekleurde politieke inlichtingen voorzagen, onder meer over de houding van de Indonesische bevolking ten aanzien van de Nederlandse terugkeer. De Britse kijk op de Nederlanders was al met al echter ambivalent. Zij waren immers goeddeels van Nederlandse medewerking afhankelijk en konden vooral Nederlandse militaire inlichtingen, ook als zij er niet op reageerden, doorgaans waarderen.

De Britten, die onder meer met personeelstekorten, een laag moreel en gebrekkige kennis van taal, land en cultuur kampten, slaagden er niet in een

gedegen inlichtingenpositie over de Republikeinse strijdkrachten te vergaren. Dat kwam ook doordat zij onvoldoende informanten wisten te werven en vooral in de veiligheid van hun eigen troepen waren geïnteresseerd. Niettemin etaleerden zij op het gebied van contra-inlichtingen een vergaande nonchalance die het de Republikeinse diensten vrij makkelijk maakte de Britse militaire instanties te infiltreren. De Britten moesten dan ook constateren dat de Republikeinse diensten veelal van hun aanstaande acties op de hoogte waren en hen steeds een stap voor waren. In de komende hoofdstukken zal blijken of de Nederlandse troepeninlichtingendiensten, die eveneens sinds het eerste kwartaal van 1945 actief waren en die langzaam vorm kregen en niet zelden op de Britten neerkeken, het beter gingen doen.

3.

Organisatie, personeel, taken en materieel

De Nederlandse militairen en bestuurders realiseerden zich al snel dat een volksofstand als de Indonesische revolutie niet te bedwingen was zonder een goed functionerende inlichtingendienst.¹ Het succes in de strijd stond of viel immers met het verkrijgen van correcte en verse inlichtingen over de tegenstander. Of, in de woorden van de Britse historicus Christopher Bayly: 'the quality of military and political intelligence available to European colonial powers was evidently a critical determinant of their success in conquest and in profitable governance.'² Voor de koloniale mogendheid Nederland was dat tijdens de Indonesische revolutie niet anders.

Het produceren van betrouwbare en bruikbare intelligence bleek echter vooral in de guerrillacontext een enorme uitdaging. Mobiele, onzichtbare en ongrijpbare kleine Republikeinse eenheden gingen telkens weer in de bevolking op of onttrokken zich op andere wijzen aan gevechtscontact met de beter gewapende Nederlandse eenheden, die in open gevechten meestal superieur waren. Deze omstandigheden vereisten een mentaliteitsverandering

Twee militairen buigen zich in een kaartenkamer over een reliëfmaquette met een landschap in de omgeving van Bogor. De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten probeerden op kaarten en maquettes als deze de posities van Indonesische strijdkrachten bij te houden. Java, juli 1947. Bron: Fotograaf onbekend, Nationaal Archief/DLC

in de Nederlandse gelederen: alle troepen van hoog tot laag dienden ‘inlichtingenbewust’ te worden; ook ‘gewone’ militairen moesten informatie over de ‘vijand’ verzamelen. Het besef dat gedegen inlichtingen doorslaggevend waren, leidde tot een wildgroei aan inlichtingendiensten. ‘Elke eenheid, elk wapen, elk bataljon, de politie en de burgerlijke autoriteiten, “iedereen” zette zijn eigen inlichtingendienst op, die alle tegen elkaar in werkten,’ aldus historicus Jaap de Moor.³

Het hoofd van de inlichtingendienst van de Koninklijke Marine in Indonesië, luitenant-ter-zee Jacob Nieuwenhuyzen, gaf hiervan in februari 1946 een lokaal voorbeeld: ‘Niet minder dan 12 instanties “doen” aan intelligenciewerk,’ schreef hij aan de directeur van de NEFIS over de situatie in de Noord-Sumatraanse stad Medan, onder meer doelend op de NEFIS, het KNIL, het BB, de politie, de Britse krijgsmacht en de zeestrijdkrachten. Vervolgens concludeerde hij droogjes: ‘Eenige coördinatie schijnt aldaar wel noodig te zijn.’⁴ Deze observatie stond geenszins op zichzelf. Op sommige plaatsen, zoals in Palembang (Zuid-Sumatra), was de situatie van naast en tegen elkaar in werkende inlichtingendiensten aanvankelijk zelfs zo chaotisch dat er van enig nuttig inlichtingenwerk vooralsnog geen sprake was.⁵

Voordat we kunnen beoordelen hoe het met de kwaliteit van de (militaire) inlichtingen aan Nederlandse zijde was gesteld, is het nuttig eerst meer over de achtergronden en de opbouw van de verschillende diensten te weten. Zo zal in dit hoofdstuk worden verduidelijkt welke inlichtingen- en veiligheidsdiensten er actief waren, hoe zij georganiseerd waren en wat hun takenpakket was. Ook zal een blik worden geworpen op de middelen waarover ze beschikten, en op welk personeel zij in dienst hadden en hoe dit was opgeleid.

HET LANDSCHAP VAN DE INLICHTINGENDIENSTEN NEFIS EN CMI

De bekendste dienst aan Nederlandse zijde was de NEFIS, die mede daarvoor aan Indonesische zijde veelal synoniem stond voor alle Nederlandse militaire inlichtingendiensten. De NEFIS was tijdens de Tweede Wereldoorlog in Australië opgericht. Toen Japan op 15 augustus 1945 capituleerde, hadden niet alleen de politieke, maar ook de militaire leiders weinig zicht op de ingrijpende ontwikkelingen die zich tijdens de Japanse bezetting in de Indonesische samenleving hadden voltrokken. Admiraal Conrad Helfrich, bijvoorbeeld, noteerde in zijn memoires weliswaar dat er onder Japanse militaire leiding Indonesische strijdorganisaties waren gevormd, maar tekende

daarbij aan dat hij en zijn medestanders geen idee hadden van hun sterkte, bewapening en geoefendheid.⁶

Veel zorgen maakten de militaire leiders zich na de Japanse capitulatie overigens niet. Zoals we al eerder zagen, stelde in hun optiek zowel het nationalisme als het Indonesische verzet weinig voor. Bovendien zou de bevolking grotendeels op Nederlandse hand zijn. Ook NEFIS-directeur Spoor zag het nationalisme niet als serieuze dreiging: ‘Ondertussen spelen Soekarno en Mohammed Hatta souvereintje in een onafhankelijk Indonesia en zal het noodzakelijk zijn met deze heeren eens van gedachten te wisselen over verschillende zaken.’ Wat de ‘security planning’ van de Nederlandse terugkeer betreft, zag Spoor daarentegen wel de nodige uitdagingen: ‘Wij zitten natuurlijk in een afschuwelijke “mess” [...] en een afschuwelijk tekort aan eigen middelen op elk gebied.’⁷

Twee maanden na de Japanse capitulatie, op 16 oktober 1945, kon kolonel Spoor eindelijk weer in de archipel in actie komen. De Indische bestuurlijke en militaire top, onder wie de kolonel en het grootste gedeelte van de toen 400 man tellende NEFIS, was vanuit Brisbane in Jakarta gearriveerd. Behalve in het NEFIS-hoofdkwartier, voorlopig gehuisvest in een voormalig verzekeringsgebouw, vertoefde Spoor regelmatig in de Volkscredietbank. Daar was de gecombineerde staf onder admiraal Helfrich geïnstalleerd, bestaande uit de commandanten en chefs-staf van het KNIL en de zeemacht.⁸ Deze militaire leiders en het NEFIS-personeel kenden het vooroorlogse Batavia nauwelijks terug: de stad maakte een chaotische en verwaarloosde indruk, terwijl tot hun ontzetting anti-Nederlandse leuzen op trams en muren prijken, Republikeinse strijdgroepen en politiemensen grote delen van de stad beheersten en schietpartijen aan de orde van de dag waren.⁹

De hoofdtaak van de NEFIS was het verzamelen van vooral politiek-economische inlichtingen. Op papier leek dat duidelijk, maar door talrijke wijzigingen, vooral in de beginfase, behelsden de taken in de praktijk een breed en daardoor soms ook onduidelijk pakket. De opdrachten varieerden van het vergaren van informatie over geïnterneerden, krijgsgevangenen en vermeende collaborateurs tot het screenen van personeel en het opsporen van Japanse oorlogsmisdadigers. De NEFIS, die aanvankelijk ook militaire inlichtingen vergaarde, nam voorts de rol van de vooroorlogse ARD/PID over: het verzamelen, verwerken en analyseren van politieke intelligence voor bestuur, justitie en krijgsmacht.¹⁰ Daartoe legde de dienst, op basis van surveillance en het monitoren van open bronnen als kranten en radio-uitzen-

dingen, een groot aantal dossiers of fiches aan over Republikeinse politieke en militaire kopstukken.¹¹ Belangrijke verschillen met de vooroorlogse PID waren evenwel dat de in feite hybride (civiele en militaire) NEFIS direct onder de legercommandant in plaats van onder de procureur-generaal stond, officieel geen arrestatiebevoegdheid had, zich niet met criminele recherche mocht bezighouden en ‘zuiver adviseerend’ moest zijn.¹² ‘Let wel: mijn CID [Centrale Inlichtingendienst, ofwel de NEFIS] zal nimmer een uitvoerend orgaan mogen zijn; dan wordt het een Gestapo, althans kan het worden onder foutieve leiding,’ schreef Spoor al in augustus 1945.¹³

Om in de grote behoefte naar inlichtingen te voorzien richtte de NEFIS in rap tempo buiten Jakarta buitenkantoren op, die behalve het NEFIS-hoofdkwartier ook het BB en andere militaire en burgerlijke overheidsorganen in hun rayon van intelligence voorzagen. De buitenkantoren deden het operationele veldwerk.¹⁴ Afgezien van het vergaren van inlichtingen over de plaatselijke politiek-militaire situatie bestond dat onder meer uit het doen van ondervragingen, het bijhouden van een archief met statistische gegevens en het opbouwen van een informantennetwerk. Mede op basis van de aldus vergaarde intelligence vormden Batavia en Den Haag – net als in het interbellum – het (militair-)strategisch beleid.

De overvloed aan taken, de gebrekkige samenwerking met – ook nog eens slecht functionerende – lokale instanties, het versturen van informatie zonder betrouwbaarheidsindicatie, deels onbekwame medewerkers alsmede de organisatorische wanorde leidden begin 1946 tot ontevredenheid bij zowel de inlichtingenconsumenten als bij een aantal NEFIS-inlichtingsofficieren zelf.¹⁵ Om deze problemen op te lossen namen de militaire autoriteiten zich in mei 1946 voor de NEFIS te reorganiseren. Inmiddels was luitenant-kolonel Harry Hoorweg (KNIL) Spoor opgevolgd als directeur. Vooral de informatiestroom van de buitenkantoren naar het hoofdkwartier werd verbeterd. Voortaan werden de kantoren niet meer afgerekend op de hoeveelheid informatie die zij doorstuurden, maar op de kwaliteit ervan.¹⁶ Ook andere delen van de NEFIS kregen een duidelijkere plaats in het proces van verzamelen, verwerken en verspreiden van informatie.¹⁷ Voor Hoorweg, die volgens historicus Martijn Glas een stroeve werkrelatie met Spoor had, vormden de gegevens van de NEFIS-buitenkantoren, de liaisonafdeling en de radio-interceptiedienst de ‘grondstoffen’ voor wat hij de ‘fabriek’ noemde: het NEFIS-hoofdkwartier. Daar werden de ‘grondstoffen’ verwerkt en door verschillende afdelingen als Economische Inlichtingen, Chinese Zaken, Documenten en Vertalingen, Security – War Crimes en Military Intelligence

geanalyseerd. Dit resulteerde in bulletins, signalementen en rapporten die naar de legerleiding, de Indische regering en de autoriteiten in Den Haag werden gestuurd.¹⁸

Op 18 juni 1946 werd Leon Jungschläger tot nieuwe NEFIS-directeur benoemd. Deze oud-marineman had vanaf eind 1944 inlichtingencursussen in New York gevolgd en was sinds de aankomst van de NEFIS op Java het hoofd van de personeelsafdeling geweest.¹⁹ Naarmate het vertrek van de Britten dichterbij kwam en de door Nederland bezette gebieden groter werden, nam ook het aantal NEFIS-buitenkantoren snel toe. In september 1946 beschikte de NEFIS buiten Jakarta over vestigingen in de andere grote steden op Java en op Bali, Kalimantan en Sumatra. Bovendien had de dienst een inlichtingenliaison in Singapore. In de loop van de tijd werden de buitenkantoren op hun beurt met buitenposten uitgebreid. Op 1 januari 1948 bestond de NEFIS zodoende uit een hoofdkwartier in Jakarta, vier buitenkantoren met veertien buitenposten op Java, drie buitenkantoren met acht buitenposten op Sumatra, een buitenkantoor met een buitenpost op Kalimantan en vier buitenkantoren met zeven buitenposten in Oost-Indonesië (op Bali, Lombok, Sulawesi en Ambon).²⁰

De indrukwekkende uitbreiding van het aantal posten ging echter gepaard met een groot gebrek aan personeel en middelen ter plaatse. Zo miste de NEFIS-vestiging in Manado (Noord-Sulawesi) op een organieke sterkte van dertig man maar liefst drie officieren, veertien onderofficieren en minderen en twee typistes; in plaats van vijf jeeps was er maar één aanwezig en in plaats van zeven schrijfmachines beschikte de post over slechts drie exemplaren.²¹ Een ander fundamenteel probleem was het gebrek aan scholing, ervaring en lokale kennis bij het personeel.²²

Ondanks alle tekorten groeide niet alleen het aantal buitenposten, maar ook de in maart 1946 opgerichte radio-interceptdienst. Behalve radiotelegrafisten werkten daar vertalers en codebrekers, onder wie militairen die in de jaren dertig bij het breken van de Japanse codes betrokken waren geweest (zie hoofdstuk 1).²³ De interceptdienst, officieel de afdeling Luisterdienst, ontwikkelde zich medio 1947 tot een vrij efficiënte *signals intelligence*-sectie.²⁴ Organisatorische klachten waren echter ook bij deze sectie niet van de lucht. Zo kampte de radiodienst in Padang (West-Sumatra) met een gebrek aan elektriciteit, kantoorruimte en kantoorbenodigdheden, terwijl de radio-ontvangers voortdurend kuren vertoonden.²⁵

De NEFIS moest samenwerken met de decentrale troepeninlichtingendiensten, die in de volgende paragraaf centraal staan. Dit verliep lang niet al-

tijd soepel, zoals bijvoorbeeld duidelijk werd tijdens een tweedaagse bespreking in februari 1948 op het hoofdkwartier van de Generale Staf in Jakarta met de hoofden van de Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen (IVG) op Java. Het verslag vermeldt onder meer dat ‘men licht naast elkaar werkt, terwijl gegevens, die voor anderen belangrijk zijn, in onvoldoende mate worden uitgewisseld’.²⁶ Generaal-majoor Simon de Waal (KNIL), Territoriaal tevens Troepencommandant van Midden-Java, had zelfs in zijn officiële evaluatie van het eerste grote offensief (‘Operatie Product’) geoordeeld dat de positie van de tijdelijk aan de operationele onderdelen toegevoegde NEFIS-ploegen tijdens de opmars ‘in hoge mate onbevredigend’ was. Omdat lokale commandanten geen zeggenschap over deze dienst hadden, werd hij in zijn ogen niet efficiënt ingezet.²⁷ De Bevelhebber der Zeestrijdkrachten, Helfrich, klaagde voorts meer dan eens dat de Koninklijke Marine veel personeel aan de NEFIS moest afstaan, terwijl de inlichtingendienst van de zeemacht in Indonesië zelf ook met een tekort aan mankracht kampte.²⁸ Ook tussen procureur-generaal Henk Felderhof en de NEFIS ontstonden gaandeweg conflicten, vooral over arrestatiebevoegdheden en onderzoeksmethoden.²⁹

In februari 1948 besloot de legerleiding vanwege de overlap van taken het gros van de NEFIS-buitenkantoren formeel bij de Territoriale Inlichtingendiensten in te voegen.³⁰ Daarmee ging een deel van de NEFIS in het inlichtingenapparaat van de troepen te velde op.³¹ De voormalige NEFIS-buitenkantoren en de Territoriale Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen (TIVG’en), die voortaan deel uitmaakten van de zogeheten Secties Inlichtingen bij de territoriale commando’s, brachten zowel militaire als politieke ontwikkelingen in kaart.³² Met het oog op de aanhoudende problemen en veranderende staatkundige verhoudingen werd de NEFIS, na een reorganisatie die maandenlang had geduurd, op 24 september³³ 1948 omgevormd tot de overkoepelende Centrale Militaire Inlichtingendienst (CMI).

Legercommandant Spoor omschreef de taak van de CMI, die net als de NEFIS onder zijn verantwoording viel, als ‘het verzamelen van alle inlichtingen uit binnen- en buitenland, welke voor de taak van de weermacht van en in Indonesië van belang kunnen worden geacht’. Deze verzamelde inlichtingen moesten worden bewerkt, gecoördineerd en aan maritieme, militaire en burgerlijke instanties en personen ter beschikking worden gesteld.³⁴ De CMI moest ook nauw samenwerken met de niet-militaire inlichtingendiensten van de deelstaten die in het kader van de Nederlandse ‘federale politiek’ waren opgericht.³⁵ Om meer buitenlandse inlichtingen te vergaren – men vreesde net als in de jaren dertig vooral ‘Moskouse invloeden in Azië’ – de-

tacheerde de CMI ook personeel bij de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigingen in Bangkok, Colombo, Perth, Singapore, Ho Chi Minhstad en Sydney. Daarnaast had de CMI (net als de NEFIS daarvoor) een vertegenwoordiger bij het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen in Den Haag.³⁶ De reorganisatie kwam ook tegemoet aan de kritiek dat de NEFIS en de troepeninlichtingendiensten zich deels met hetzelfde werk bezighielden en, als gezegd, naast en langs elkaar heen werkten.³⁷ De transformatie van NEFIS naar CMI behelsde voorts de oprichting van een apart dienstvak voor het inlichtingenpersoneel, het Korps Inlichtingen.³⁸

Omdat er geen overzichten zijn van het militaire en civiele NEFIS- en CMI-personeel blijft over de omvang van deze dienst veel onduidelijk. Daar komt bij dat de NEFIS en de CMI veelvuldig reorganiseerden, het aantal buitenkantoren fluctueerde en de dienst door de aard van het werk niet genegen was al te veel persoonsinformatie vast te leggen. Toch valt er bij benadering wel iets te zeggen over de sterkte van de NEFIS en de CMI. Zo had het hoofdkwartier van de NEFIS in Jakarta, veruit de grootste vestiging, op 3 januari 1946 254 militaire personeelsleden in dienst.³⁹ Een jaar later bedroeg dat aantal 437.⁴⁰ De buitenkantoren namen eveneens in omvang toe. In juli 1946 had bijvoorbeeld de NEFIS-vestiging in Surabaya een omvang van 37 mannen en vrouwen,⁴¹ terwijl dit buitenkantoor in januari 1949, nu onder de vlag van de CMI, 68 mensen in dienst had.⁴² Het buitenkantoor in Semarang toonde dezelfde ontwikkeling: het bestond in april 1946 uit 25 en in januari 1949 uit 81 mensen.⁴³ Overigens beschikten lang niet alle NEFIS/CMI-buitenkantoren over zoveel personeel, de meeste waren sterk onderbezet.⁴⁴

Hoewel de personeelssterkte niet met zekerheid is vast te stellen, had de NEFIS/CMI tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog naar alle waarschijnlijkheid meer dan duizend vooral zogeheten totoks en Indo-Europeanen in dienst.⁴⁵ Een onbekend aantal jonge Nederlandse vrouwen van met name het Vrouwenkorps van het KNIL (VK-KNIL) werkte er als analist. Hun taak was onder meer het evalueren van informantenberichten en het bundelen van grote stromen ruwe informatie tot gecompriëerde rapporten. Daarnaast werkten vrouwen als secretaresse en typiste voor de NEFIS.⁴⁶ Daarbij moet in principe een veelvoud aan Indonesische, Indo-Europese en Chinese informanten/spionnen alsmede personeel in de functie van, aldus het koloniale jargon, 'baboe' (wasvrouw en kokkin), 'djongos' (huisbediende of huisjongen) en chauffeur worden opgeteld.

In het kader van enkele kleinere reorganisaties, ingegeven door personeelsgebrek en toekomstige politieke verhoudingen, werden vanaf maart

Bij de Nederlandse inlichtingendiensten waren ook vrouwen van de vrouwenhulpkorpsen werkzaam, die voornamelijk kantoorwerkzaamheden verrichtten. Een uitzondering hierop was Sophia van Thiel, sergeant-majoor VK-KNIL en werkzaam bij de NEFIS, die ook te velde actief was. Ook haar belangrijkste taak was echter het opstellen van rapporten voor de staf, onder meer op basis van inlichtingen die een informant verstrekke over 'onrustige gebieden'. Op deze foto zit zij in Padang achter op de motor bij haar verloofde Evert Kruswijk, een bij de U-Brigade werkzame inlichtingenofficier die zij in 1948 achterna was gereisd. Bron: Sophia Kruswijk-Van Thiel

1949 verscheidene CMI-buitenposten en bijzondere kantoren opgeheven. Per 7 april 1949 moest om diezelfde reden de CMI ook de 'betrouwbaarheidsonderzoeken' bij het overheids personeel en bedrijven geheel stopzetten. Op lokaal niveau had de NEFIS al in 1947 een punt gezet achter het screenen van oud-KNIL-militairen en op kampementen werkzaam Indonesisch personeel (zie hoofdstuk 5).⁴⁷

Sinds het aantreden op 19 juli 1948 van de nieuwe NEFIS/CMI-directeur Jan Somer (KNIL), een inlichtingenman met uitgesproken autoritaire politieke denkbeelden die weinig ophad met de parlementaire democratie,

stapelden de klachten van ambtenaren en politici over het functioneren en vooral de rapportage van de NEFIS/CMI zich verder op. De analyses van de dienst waren volgens hen vooringenomen, alarmistisch, tendentieus en sterk politiek getint. Zoals we in hoofdstuk 4 zullen zien, leverde procureur-generaal Felderhof vernietigende kritiek op wat hij feitelijk als nutteloze NEFIS-rapporten beschouwde. Van Mook had zich reeds in 1946 in dezelfde bewoordingen uitgelaten.⁴⁸

Kort na de onverwachte dood van Spoor op 25 mei 1949 werd Somer, nu zonder rugdekking van zijn beschermheer, weer met een stroom van kritiek op de werkwijze van de CMI geconfronteerd. Die leidde weliswaar tot Somers besluit om op te stappen en tot een einde aan de praktijk van gepoliti-seerde inlichtingen, maar deze veranderingen kwamen te laat om nog echt gevolgen te hebben. Na de Van Roijen-Rum-overeenkomst op 7 mei 1949 was de Nederlandse aftocht reeds aanstaande – en daarmee ook het einde van de CMI. Op 20 december – een week voor de Nederlandse soevereiniteitsoverdracht aan de Verenigde Staten van Indonesië – viel het doek voor de dienst, die in de laatste maanden werd geleid door luitenant-kolonel Dick Reinderhoff (KNIL). Slechts een kleine groep kernpersoneel zou overgaan naar de ‘Sectie Inlichtingen’ bij de Nederlandse Militaire Missie te Jakarta.⁴⁹

TROEPENINLICHTINGENDIENSTEN: (T)IVG’EN EN VDMB

Naast de NEFIS/CMI als leverancier van vooral strategische en politieke intelligence, beschikten militaire eenheden op verschillende niveaus – van divisie tot compagnie – over eigen inlichtingensecties. Deze decentrale eenheden waren geen op zichzelf staande organisaties, maar behoorden tot de compagnies-, bataljons-, brigade- en divisiestaven. Bij de KL en het KNIL stonden de secties vooral bekend onder de naam (Territoriale) Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen (T)IVG’en. Aanvankelijk, in 1946, waren de inlichtingen- en veiligheidseenheden meestal nog van elkaar gescheiden. Zo had de C-Divisie een eigen Veldveiligheidsdienst (VD of VVD).⁵⁰ Bij de KNIL-troepencommando’s was tevens de naam Militaire Inlichtingendienst (MID) in zwang. De in Oost-Java opererende Mariniersbrigade, die administratief tot de Koninklijke Marine behoorde maar operationeel onder bevel van de legercommandant stond, had eveneens een eigen inlichtingen- en veiligheidsapparaat: de Veiligheidsdienst van de Mariniersbrigade (VDMB). Militairen spraken echter onderling meestal van ‘de inlichtingendienst’ dan wel ‘(M)ID’, ‘IVD’ (Inlichtingen- en Veiligheidsdienst) of ‘IVG’. Omwille van de lees-

baarheid en vereenvoudiging worden in dit boek vooral de termen VDMB en IVG gebruikt.

De vele kleine troepeninlichtingendiensten hadden twee hoofdtaken: het vergaren van combat intelligence op operationeel en tactisch niveau en het verzorgen van de zogeheten veldveiligheid van de troepenonderdelen. Wat het vergaren van inlichtingen betreft, boorden de IVG'en een waaier aan bronnen aan. Een uit 1949 stammende handleiding van een IVG-detachment noemt de volgende categorieën: 1) informanten en bevolking, 2) documenten en buitgemaakte wapens, 3) arrestanten en krijgsgevangenen, 4) BB en politie, 5) eigen troepen en 6) neven-IVG-detachementen.⁵¹ Zoals blijkt uit deze opsomming, was human intelligence de belangrijkste categorie voor de IVG'en. Daaronder valt informatie afkomstig van informanten/spionnen en de bevolking, van arrestanten en krijgsgevangenen, van contacten met het BB, de politie en de eigen troepen. Samenwerking met Indonesiërs was hierbij noodzakelijk. Van signals intelligence (sigint), zoals de radio-interceptdienst van de NEFIS die inwon, was bij de troepeninlichtingendiensten vrijwel geen sprake. Andere vormen van intelligence, zoals *open source intelligence* (osint, inlichtingen uit open bronnen als kranten) en *imagery intelligence* (imint, foto-interpretatie) werden wel geregeld toegepast. Zo hielden IVG-detachementen in grotere plaatsen de lokale pers in de gaten en maakten inlichtingensecties gebruik van fotoverkenningen om sterktes en dislocaties van de tegenstander vast te stellen.⁵²

Toen de eerste KNIL-eenheden in het laatste kwartaal van 1945 in Indonesië arriveerden, beschikten zij nog niet over eigen inlichtingensecties. Daarom richtten verscheidene commandanten zelf inlichtingenorganen op, die qua organisatie, personeel, taken en middelen echter geen eenheid vormden.⁵³ Ook diverse territoriale commando's, waaronder het 'Basiscommando Batavia', beschikten in deze periode over eigen inlichtingendiensten, met aan het hoofd de weer in dienst genomen 'Indiese spionnenbaas' luitenant-kolonel Agerbeek (KNIL) (zie hoofdstuk 1). Pas nadat in maart 1946 het Britse verbod op Nederlandse landingen op Java en Sumatra was opgeheven en de eerste bataljons oorlogsvrijwilligers van de KL waren gedebatteerd, kwamen de eerste organieke inlichtingensecties van de grond. De organisatie van deze secties, die vooral gevechtinlichtingen vergaarden, bleek echter al snel tekort te schieten. Zo schreef het eerste hoofd van de VDMB, majoor der mariniers A. Nypels, dat de Mariniersbrigade op Java was geland 'met een copie van de Intelligence Service van een Amerikaansch regiment, geheel ingesteld op den volledigen modernen oorlog. Dit instrument bleek voor

de zeer bijzondere alhier aangetroffen omstandigheden verre van ideaal te zijn.⁵⁴ Toen Nypels deze kritische kanttekening plaatste, in april 1947, was al duidelijk geworden dat de Nederlandse troepen in een heel ander soort conflict waren terechtgekomen.

De organieke sterkte van het aan staven toegevoegde inlichtingenpersoneel van de Koninklijke Landmacht – twee kapiteins, een sergeant, een korporaal en twee manschappen per divisie, en een kapitein, een sergeant, een korporaal en een soldaat per brigade – bleek eveneens al snel onvoldoende. Daarom gingen de KL-eenheden geleidelijk over op de organisatie en sterkte die het KNIL in zijn oorlogsorganisatie voorschreef; een ontwikkeling die in oktober 1946 werd geformaliseerd. De op Java gestationeerde A-, B- en C-Divisies gingen organiek beschikken over een IVG van 32 man, die bestond uit een hoofd (kapitein of majoor), een gevechtseinlichtingendienst, een sectie politiek-economische inlichtingen, een veiligheidsdienst en een secretariaat. Tot het personeel behoorden onder meer een typiste van het Vrouwenkorps van het KNIL (VK-KNIL), een schrijver (voor de rapporten), een aantal verhoorders, personen die in beslag genomen documenten analyseerden en vertaalden, een ‘topografisch tekenaar’ en een sergeant die het kaartendepot beheerde.⁵⁵ De kaartenkamer, waar alle dislocaties en sterktes van de Republikeinse strijdkrachten werden bijgehouden (soms ook met hulp van gedetailleerde reliëfs), gold als het zenuwcentrum van de staven waaraan de inlichtingendiensten waren toegevoegd. De brigade-IVG’en die organisatorisch onder de divisie-IVG’en vielen beschikten elk over 41 militairen, althans op papier. Zij werden door een kapitein aangestuurd en bestonden uit een gevechtseinlichtingendienst, een buitendienst (de spionage- of *counter-intelligence*-afdeling), zes veldploegen, een veiligheidsdienst met vier ploegen, en een secretariaat. Het KNIL leverde het leeuwendeel van de militairen voor de divisie- en brigade-IVG’en, vooral bij de buitendienst en de veiligheidsdienst.⁵⁶

Ook alle 114 KL- en KNIL-bataljons beschikten over eigen inlichtingen- en veiligheidssecties. Zij golden als de ‘ogen en oren’ van die bataljons. De grootte van deze secties wisselde sterk en lag niet vast in voorschriften. De eerste uit oorlogsvrijwilligers geformeerde infanteriebataljons moesten het bijvoorbeeld doen met ‘enig provisorisch opgeleid inlichtingenpersoneel’.⁵⁷ De IVG van het in Oost-Java gelegerde oorlogsvrijwilligersbataljon 1-12 RI omvatte zeven man.⁵⁸ De inlichtingendienst van het eveneens in Oost-Java gelegerde dienstplichtigenbataljon 3-5 RI bestond aanvankelijk slechts uit een luitenant en drie sergeants, maar kreeg ter plaatse versterking (waar-

over later meer).⁵⁹ De inlichtingengroep van 403 BI, een infanteriebataljon dat aan de noordkust van Midden-Java opereerde, was niet veel groter: een vaandrig als hoofd, een sergeant, een korporaal en vijf soldaten.⁶⁰ Net als bij de divisie- en brigade-IVG'en waren bij de bataljons-IVG'en tevens een of twee vrouwen van het VK-KNIL ingedeeld die vooral typewerk deden.⁶¹ Over de inlichtingensecties bij de compagnieën – en soms zelfs pelotons – is minder bekend. De in de nabijheid van Bandung opererende vijfde compagnie van 3-8 RI (5-3-8 RI) beschikte bijvoorbeeld over slechts drie inlichtingenmilitairen.⁶²

Met behulp van voornoemde cijfers en aan de hand van het bekende aantal compagnieën, bataljons, brigades en divisies kan (grof) worden geschat dat tijdens de onafhankelijkheidsoorlog in totaal circa 5000 tot 6000 militairen voor het cruciale inlichtingen- en veiligheidswerk zijn ingezet.⁶³ Bij dit cijfer zijn de ongeveer duizend man en vrouw NEFIS/CMI-personeel alsmede (het onbekende aantal) politiemensen die inlichtingenwerk deden niet meegerekend. Op een sterkte van 220.000 militairen aan Nederlandse zijde, was derhalve slechts 2,5 tot 3 procent van de militairen in het inlichtingendomein 'te velde' werkzaam. Zij werden wel door een substantieel aantal vooral Indonesische hulpkrachten terzijde gestaan: naar schatting tienduizenden informanten/spionnen, tolken, gidsen en overgelopen *lasykars* (Indonesische militie). Daardoor was het geen zeldzaamheid dat het aantal informanten op een IVG-post wel tien keer zo groot was als het aantal daar werkzame militairen (zie hoofdstuk 4).

De IVG'en bij de brigades, bataljons en compagnieën waren vooral bestemd voor combat intelligence en de veiligheid, terwijl de divisie-IVG'en als overkoepelend orgaan dienden.⁶⁴ De IVG-hoofden bij de divisies en brigades waren tevens hoofd van het Kantoor Inlichtingen van de staven van deze eenheden. Daardoor was er een direct verband tussen de inlichtingenbehoeftestelling van de commandant enerzijds en het vergaren, verwerken en analyseren van intelligence anderzijds. De IVG-hoofden rapporteerden ook aan het Kantoor Inlichtingen van de Generale Staf in Jakarta.⁶⁵ Daardoor vielen zij rechtstreeks onder de legercommandant en diens chef van de Generale Staf, Buurman van Vreeden. Een treetje lager, op bataljons- en compagniesniveau, behoorden de IVG-hoofden tot de staven van deze eenheden. Op bataljonsniveau was de 'inlichtingenofficier' (IO) doorgaans een luitenant of een vaandrig, terwijl deze functie op compagniesniveau meestal door een onderofficier werd bekleed. Bij de allerkleinste IVG-detachementen dan wel buitenposten trad veelal een korporaal als commandant op. De

inlichtingenofficieren- en onderofficieren voorzagen in de eerste plaats de commandant van de eenheid waaraan hun secties waren toegevoegd van gevechtsinlichtingen, maar rapporteerden tevens naar hogergeplaatste IVG'ën. De laatste diensten stelden vervolgens verzamelrapporten op, die naar tientallen militaire maar ook civiele instanties werden verstuurd. Behalve als inlichtingenrapporteur trad een inlichtingenofficier ook op als adviseur van de commandant van 'zijn' eenheid, bijvoorbeeld als het ging om het beramen van acties en patrouilles of het nemen van veiligheidsmaatregelen.

De atypische VDMB

De VDMB, die op 1 april 1946 werd opgericht, maakte deel uit van de S-2 (sectie inlichtingen van de brigadestaf) van de in Oost-Java gelegerde Mariniersbrigade. Vanaf oktober 1946 stond de dienst onder leiding van kapitein der mariniers Rob Groenewoud. De officiële hoofdtaak van de VDMB was 'verkenning en bestrijding van alle "subversieve" elementen en activiteiten die niet direct door eigen troepen of andere officiële organen (zoals bestuur

De staf van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst van de C-Divisie op de galerij van een villa die als hoofdkwartier dienstdeed. Onder de stafleden bevindt zich, centraal achterin voor de verandadeur en met afgewende blik, korporaal-schrijver Jan Berenbak. Bandung, 1948-1949. Bron: NIMH, Sweep, J. Berenbak

en politie) kunnen worden onderkend c.q. waargenomen, voor, in en achter de eigen linies,' dus vooral counter-intelligence.⁶⁶

De inlichtingendienst van de mariniers was een vreemde eend in de bijt van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De Mariniersbrigade, inclusief de VDMB, was immers Amerikaans opgeleid en gevormd. Maar net als de IVG'ers kwamen de VDMB'ers er al snel achter dat ook hun organisatie en opleiding tekortschoten. Zo meldt het eerste VDMB-jaarverslag begin 1947: 'De methoden van den inlichtingendienst te velde, zoals die op de Amerikaanse intelligence-schools werden geleerd en in de Amerikaanse voorschriften in theorie werden behandeld, kunnen tegen den inlandsen vijand niet ongewijzigd worden toegepast.' Omdat hun organisatie eigenlijk paste bij een volledige divisie die met allerhande ondersteunende onderdelen een reguliere oorlog zou voeren, pasten de mariniers hun intelligence-organisatie aan de feitelijke sterkte van de Mariniersbrigade aan en combineerden zij deze maatregel met een begin 1947 uitgevoerde centralisatie van de VDMB.⁶⁷ De VDMB viel na deze reorganisatie weliswaar rechtstreeks onder de brigadecommandant, maar bleef ook verantwoordelijk voor het verstrekken van inlichtingen aan lagere commandanten.⁶⁸

Een tweede bijzonderheid van de VDMB was dat deze dienst aanzienlijk groter was dan andere secties op brigadeniveau. Voorafgaand aan het eerste grote offensief van medio 1947 telde de dienst ongeveer 350 mensen. In lijn met de, mede door bezuinigingen ingegeven, forse inkrimpingen van de Mariniersbrigade nam de personeelssterkte van de VDMB in 1948 echter sterk af.⁶⁹ Zo telde de dienst medio dat jaar nog ongeveer tweehonderd personen.⁷⁰ Dit waren vooral Indische Nederlanders en in mindere mate Molukkers, Chinezen en medewerkers afkomstig uit andere etnische groepen. De VDMB'er Piet Tuankotta omschrijft de bonte samenstelling van zijn dienst als volgt: 'Met uitzondering van een professionele kern van speciaal daarvoor in Amerika geselecteerde mariniers OVW, aangevuld met enige beroepsmariniers, bestond het overige personeel van de VDMB, evenals ik, uit avontuurlijke amateurs, die van krijgstucht weinig of geen weet en er zelfs een broertje dood aan hadden. Onder meer telde de VDMB in zijn gelederen een Gurkha, Arabieren en Chinezen, vogels van diverse pluimage.'⁷¹

Tot slot week de VDMB van de andere diensten af vanwege het op grote schaal inzetten van gemilitariseerde burgers, zogeheten *Employés Speciale Diensten* (ESD'ers, waarover later meer). Hun sterkte was ten opzichte van het aantal mariniers bij de dienst volgens Groenewoud 'ongeveer fifty-fifty'.

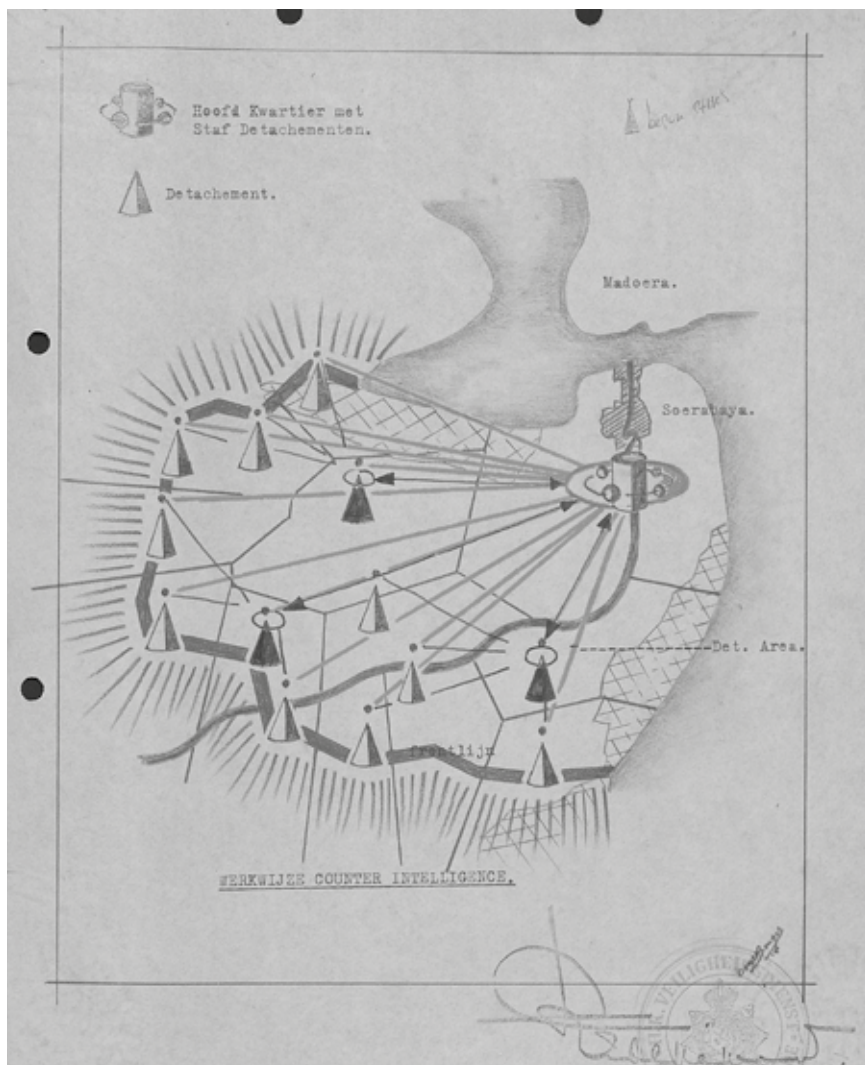
Een deel van deze en andere leden van de dienst had eerder voor de Britse Field Security of de Britse MP gewerkt.⁷²

De VDMB had een eigen hoofdkwartier in Surabaya, de Vuurvliegkazerne aan de Merkusstraat. Daaronder vielen drie aan de infanteriebataljons gelieerde subhoofdkwartieren en 27 detachementen wier voelsprietten tot in de kampongs dienden te reiken. De kleinste VDMB-detachementen bestonden meestal uit drie of vier mariniers onder leiding van een korporaal die tijdelijk tot sergeant was bevorderd. De bezetting werd aangevuld met een of twee ESD'ers – en een veel groter aantal Indonesische informanten.⁷³

Breed takenpakket en zelfstandig optreden

Zoals gezegd vielen de taken van alle inlichtingen- en veiligheidsdiensten uiteen in het produceren van tactische militaire inlichtingen en het verkrijgen van tactische militaire veiligheid. De militaire inlichtingen waren gericht op het huidige en mogelijk toekomstige operatiegebied van de betreffende eenheid. Binnen de IVG verzamelde de inlichtingengroep cold en hot intelligence over de plannen en de militaire sterkte van de tegenstander. Dat varieerde van statische gegevens over het terrein, de infrastructuur en het klimaat in een bepaald gebied tot snel veranderende intelligence over de organisatie van de vijand, zijn locatie, samenstelling, sterkte, bewapening, uitrusting, activiteiten en intenties.⁷⁴ De inlichtingengroep richtten zich dus vooral op het ondersteunen van offensieve acties en vergaarde en analyseerde daarom ook gegevens over het optreden van de Indonesische tegenstander buiten het door eigen troepen bezette gebied.⁷⁵

De veiligheidsgroep of veiligheidsdienst daarentegen had een defensieve dan wel preventieve taak die zich vooral op het door Nederland bezette gebied concentreerde. In concreto hield de veiligheidsdienst zich bezig met de zogeheten veldveiligheid: het waarborgen van de veiligheid van inlichtingen, personeel, materieel en operaties, of het voorkomen van Republikeinse spionage, infiltratie en sabotage. In hoofdstuk 5 wordt geanalyseerd in hoeverre dit ook daadwerkelijk lukte. Naast dit preventieve gedeelte beschikten de veiligheidsdiensten over een 'detectieve gedeelte'. Deze zogeheten counter-intelligence (CI)-afdelingen van de IVG'en legden zich vooral toe op het 'opsporen, ontmaskeren en arresteren van vij. [vijandelijke] spionnen, onderhandsche acties, complotten, vij.sabotage en propaganda-plannen'.⁷⁶ De CI-afdelingen stelden daartoe zwarte lijsten op met personen 'wier onmiddellijke arrestatie noodzakelijk' was. Dat waren 'alle Republikeinse officieren of leiders van verzetskernen c.q. resterend bendewezen' en personen tegen

Een schematisch overzicht van de werkwijze van het gedecentraliseerde Counter Intelligence-apparaat van de VDMB in Surabaya en omstreken in 1946. Langs de frontlijn moesten detachementen van circa vijf man plus een tolk worden geplaatst, die elk een eigen gebied kregen toegewezen. Volgens de instructies moesten zij informantennetwerken opbouwen, toezicht op het desabestuur uitoefenen, vijandelijke 'elementen' achter de frontlijn 'oprollen en arresteren', krijgsgevangenen screenen, 'ondergrondse acties' uitvoeren en 'frontlijn-intelligence' vergaren. Gegevens moesten 'ten spoedigste' van het detachement naar de inlichtingsofficier van het desbetreffende onderdeel worden verzonden, die in verbinding met het hoofdkwartier stond. Dit concentrische systeem moest waarborgen dat zowel informanten als hun meederen maximaal drie kilometer moesten lopen of rijden. Bron: NA, Marbrig, 1038

wie verdenkingen van subversieve activiteiten bestonden. Duitse, Japanse en Indiase krijgsgevangenen en vluchtelingen moesten eveneens worden opgepakt en – ook als zij waren gedood – worden gefotografeerd, ‘zo dat identiteit duidelijk blijkt’. Nederlandse deserteurs kwamen eveneens op de opsporingslijsten.⁷⁷ De CI-afdelingen moesten bovendien opsporings- en overvalacties achter de demarcatielijnen uitvoeren om Republikeinse ‘verzetshaarden’ of specifieke ‘bendeleiders’ te arresteren of te liquideren (zie hoofdstuk 6).

In de praktijk bleek de scheidslijn tussen de inlichtingen- en veiligheidsgroep veelal kunstmatig, omdat zij zich continu op elkaars terrein begaven. Voornoemde takenpakketten geven zodoende een ideaaltypische voorstelling van zaken.⁷⁸ In de werkelijkheid van een complex guerrillaconflict beperkten zij zich geenszins tot hun organieke opdracht. Daar kwam bij dat inlichtingenmilitairen van de commandanten van de eenheden waaraan hun secties waren toegevoegd doorgaans ruimschoots de vrije hand kregen – of deze handelingsvrijheid zelf namen. Eigenmachtig optreden werd nog bevorderd doordat richtlijnen en aansturing van hogerhand veelal achterwege bleven. Uit officiële bronnen, egodocumenten en literatuur komt dan ook een beeld naar voren van een groep hardwerkende, rusteloze en eigengereide inlichtingenmilitairen die hun werkzaamheden vaak op onorthodoxe wijze en op eigen gezag uitvoerden.⁷⁹

Enkele voorbeelden mogen dit verduidelijken. Voormalig KNIL-officier Sjoerd Lapré van het vijfde KNIL-bataljon (Inf. v) beschrijft in een gedenkboek het optreden van luitenant Joop Anemaet (KNIL). Dit hoofd van TIVG 6 vergaarde volgens Lapré inlichtingen ‘in de vorm van een soort hit and run tactiek. [...] Deze groep ageerde in een uitgestrekt territorium en het interessante was, dat de mensen van Joop (allemaal burgers) en zijn materieel (voertuigen, wapens en dergelijke) nergens te boek stonden. Deze groep schuwde ook geen acties; dat deed men vakkundig en met recht kan hier worden gesproken van Joops private pocket army.’⁸⁰ De Buitendienst van de Veiligheidsgroep van de T-Brigade, onder leiding van sergeant-majoor instructeur Peter Fonkert (KNIL), ging eveneens solistisch en onorthodox te werk. ‘Peters invulling van zijn taak is onconventioneel te noemen. Hij opereert het liefst zelfstandig en bespreekt bepaalde acties die hij onderneemt pas achteraf’, aldus zijn biograaf.⁸¹ Ook veel VDMB’ers opereerden op geheel eigen wijze, met name de ESD’ers. De brigadecommandant, kolonel der mariniers Willem Roelofsen, moest aanvankelijk dan ook niets hebben van deze mannen, ‘dat onmilitaire zootje’. Hij liet zijn reserves echter varen toen de door hen vergaarde inlichtingen *actionable* bleken.⁸²

Naast de voornoemde ambitieuze taken belandden al snel nog meer taken op het bordje van de troepeninlichtingendiensten. Een groot deel daarvan behoorde niet tot hun eigenlijke werkterrein, maar kwam door het ontbreken (of gebrekkig functioneren) van het civiel gezag toch voor hun rekening. Zo besloten de autoriteiten in mei 1946 dat de VDMB, indien mogelijk in samenwerking met het BB, het militair bestuur in de zogeheten frontgebieden dicht bij de demarcatielijnen moest uitvoeren. Dat gaf weliswaar de mogelijkheid een spionagenet op te bouwen, maar betekende ook veel meer werk voor de reeds overbelaste diensten, die daarvoor bovendien niet waren opgeleid.⁸³ In het rayon van de in Oost-Java gelegerde x-Brigade was het BB, voorafgaand aan het eerste grote offensief van medio 1947, evenmin in staat de bestuurstaken uit te voeren, waardoor ook daar de IVG'en ermee werden belast. Zo traden IVG-onderofficieren, onder wie sergeant J. Schulz (KL) van 1-12 RI, op als militair bestuursassistent in de functie van assistent-wedana. Een greep uit hun werkzaamheden: het organiseren van verkiezingen voor lurahs (dorpshoofden), het aanstellen van dessa-politie, het door de bevolking laten opknappen van de watervoorziening, het reguleren van de markthandel, het voeren van de bevolkingsadministratie en het uitdelen van voedsel, kleding en zaaigoed.⁸⁴

Menig IVG-militair werd ook ingezet voor politiewerk.⁸⁵ Zo deed de IVG van 1-12 RI onderzoek naar 'de Chinezenmoorden in en om Malang'.⁸⁶ Andere inlichtingenmilitairen richtten op plaatsen waar het BB en/of de politie (nog) niet functioneerde zelf politiekorpsen op.⁸⁷ De belangrijkste reden voor deze gang van zaken was niet zozeer het chronische personeelstekort bij de civiele ordehandhavers, want daarmee hadden de diensten zelf ook te kampen. Veeleer was doorslaggevend dat de Nederlandse militairen en bestuurders de op Indonesisch personeel drijvende politie vanwege Republikeinse infiltraties als chronisch onbetrouwbaar beschouwden.⁸⁸

Alsof alle genoemde werkzaamheden nog niet genoeg waren, schroomden de troepeninlichtingendiensten niet zich ook op justitieel terrein te begeven – waarvoor zij overigens evenmin waren opgeleid. Zo verzamelden verschillende veiligheidsdiensten bewijs tegen Indonesiërs die zij er bijvoorbeeld van verdachten aanslagen op Nederlandse militairen te hebben gepleegd. Soms bemoeiden zij zich ook met 'gewone' criminele zaken, waarbij zij veelal nauw samenwerkten met de recherche van de Algemene Politie, die zij wel betrouwbaar achtten omdat die grotendeels uit Europeanen bestond.⁸⁹ Volgens advocaat-generaal A. van Maanen was de frequente inscha-

keling van de IVG'en bij het vooronderzoek van strafzaken vooral het gevolg van personeelsgebrek bij de politie.⁹⁰

Hoewel de inlichtingendiensten op politieel-justitieel terrein eigenlijk geen bevoegdheden hadden, werd het betreden daarvan in de hand gewerkt door het bestaan van grijze gebieden. Daarbij ging het bijvoorbeeld om politieke gevangenen die zich ook aan criminele delicten schuldig hadden gemaakt. Als de zaken niet al te ingewikkeld bleken en de plaatselijke politie niet functioneerde, knepen OM-ambtenaren bovendien weleens een oogje toe. Om die redenen keurde bijvoorbeeld officier van justitie Karel Bieger in 1949 goed dat de IVG in het pas veroverde Yogyakarta 'eenvoudige zaken' behandelde en vervolgens naar de jaksa (Indonesische officier van justitie) doorverwees.⁹¹ Niettemin botsten de inlichtingendiensten op justitieel vlak, net als over de kwestie van de arrestatiebevoegdheden (zie hoofdstuk 6), geregeld met procureur-generaal Felderhof, die erop hamerde dat strafbare feiten gedegen werden onderzocht. Voor de inlichtingendiensten daarentegen stond de schuld van een Indonesiër al snel vast.⁹² Dit was in lijn met de visie van generaal Spoor, die op 11 mei 1948, als het ging om het arresteren of interneren van Indonesiërs, schreef: 'Het is niet nodig te streven naar een juridisch waterdichte bewijsvoering.'⁹³

De troepeninlichtingendiensten voerden nog meer oneigenlijke taken uit. Zo verrichtten zij geregeld surveillance-werkzaamheden die beter bij het takenpakket van de vooroorlogse ARD/PID zouden hebben gehoord. Kennelijk kon de NEFIS/CMI met zijn beperkte middelen dit niet of nauwelijks op zich nemen. Verder liepen zij – deels samen met andere militairen – ontelbare patrouilles, namen zij het voortouw bij huiszoekingen en screenings van burgers, arrestanten of potentiële KNIL-rekruten, poogden zij Republikeinse 'smokkel' in valse papieren, geld, wapens en goederen tegen te gaan, gaven zij voorlichting over inlichtingen- en veiligheidsaangelegenheden aan 'de troep' en hielden zij tevens de stemming van de militairen in de gaten. Dit laatste deden zij ook bij de Indonesische bevolking, waarbij zij geregeld voorlichtingsbijeenkomsten, dorpsvergaderingen en feesten bijwoonden en contact met de lurahs onderhielden.⁹⁴

Een meer politieke taak was voorts het door de legerleiding bevolen vastleggen van Republikeinse 'bestandsschendingen' zoals beschietingen, infiltraties en sabotageacties. Een politieke connotatie had zeker ook de volgende IVG-instructie: 'Voortaan worden speciale rapporten verwacht omtrent [Republikeinse] gruweldaden, ongeacht of deze al dan niet als bestandsschending worden aangemerkt.'⁹⁵ Ook bij lokale besprekingen met

TNI-militairen over, bijvoorbeeld, het verloop van een demarcatielijn of een gevangenenruil waren stevast IVG'ers aanwezig, onder meer als tolken. De inlichtingendiensten monitorden voorts Republikeinse evacuaties in het kader van de Renville-overeenkomst en hielden de vijandelijke verliezen bij, evenals de aantallen en routes van de Nederlandse patrouilles. In samenwerking met het BB moesten IVG'ers ook, ter voorbereiding op hun beoogde vrijlating, 'ontspoorde dessagenoten (ex-bendeleden)' in 'rehabilitatiecentra' als het kamp Van Delden een ambacht leren. Tot slot deden zij allerhande administratieve en archiefwerkzaamheden, waaronder het bijhouden van een 'verdachten-cartotheek' met dossiers en foto's.⁹⁶

Chronische personeelstekorten

Het eerste grote militaire Nederlandse offensief van medio 1947 leidde tot enorme gebiedsveroveringen op Sumatra en vooral Java. Deze vormden voor de troepeninlichtingendiensten een enorme uitdaging omdat zij veelal nieuwe rayons kregen toegewezen. De nieuwe, onbekende gebieden waren niet alleen veel uitgestrekter, maar hadden bovendien bijna twee jaar onder Republikeins gezag gestaan. De bevolking van deze gebieden was daardoor al rijkelijk aan de veelbelovende 'merdeka'-boodschap blootgesteld en zag in meerderheid de met geweld afgedwongen terugkeer van de Nederlandse bezettingsmacht met lede ogen aan. De uitdaging voor de IVG'en en de VD-MB-detachementen werd nog vergroot doordat, aldus het gedenkboek van 5-6 RI, 'vaak iedere kampong zijn bepaalde gebruiken en geheimzinnigheden had'. Deze lokale bijzonderheden kon hun inlichtingsofficier hooguit na 'eindelooze gesprekken met loerahs en assistent-wedanas' achterhalen.⁹⁷

Daar kwam bij dat het belang van inlichtingen nog groter werd naarmate de oorlog na het eerste Nederlandse offensief meer en meer in een guerrillastrijd veranderde.⁹⁸ Voor de Nederlandse eenheden werd het vanwege de 'onzichtbaarheid' en de hit-and-runtactieken van de tegenstander immers nog belangrijker dan voorheen om de Republikeinse formaties, dislocaties, plannen en bewapening te achterhalen. Daarmee nam de werkdruk voor de diensten toe. Een moeilijkheid was voorts dat zowel de 'frontlijn' als de verbindingslijnen veel langer waren geworden, wat het tegengaan van infiltraties lastiger maakte. Tegelijk nam de behoefte aan veiligheid juist sterk toe, omdat veel meer – dichtbevolkt – gebied onder Nederlands gezag kwam te staan. Daarbij hielp het geenszins dat het BB en de politie gebrekkig functioneerden.

Klachten over personeelsgebrek stapelden zich dan ook snel op. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een alarmerende brief die de Territoriaal Commandant van

West-Java tevens commandant C-Divisie generaal-majoor Henri Dürst Britt (KL) eind augustus 1947 schreef aan Spoor. Volgens hem was er na afloop van het offensief een ‘inlichtingen-vacuüm’ ontstaan, doordat zijn eenheden een veel groter gebied moesten controleren en daardoor in kleinere detachementen waren opgedeeld. Pas als er per ‘zelfstandig gelegeerd onderdeel’ één inlichtingenman was die de taal en het volk kende, aldus Dürst Britt, zou het mogelijk zijn ‘de guerrilla bendes en rampokkers krachtadig en afdoende te bestrijden.’ Daartoe verzocht hij de legercommandant om, boven op de honderd KNIL-militairen die zijn divisie al had gekregen, 360 KNIL-militairen aan zijn divisie toe te voegen. Deze mannen moesten bovendien bij de NEFIS een stoomcursus krijgen ‘in het uitzetten van een agenten-net en de interrogatie.’⁹⁹ De divisiecommandant kreeg snel de toezegging dat zijn gewenste versterking zou arriveren,¹⁰⁰ maar in de praktijk kwam hier weinig van terecht.

De nijpende personeelssituatie gold ook voor de IVG'en en de VDMB in Midden- en Oost-Java.¹⁰¹ De commandant van de in Oost-Java opererende A-Divisie, generaal-majoor Willem Baay (KNIL), rekende eind 1947 voor dat de zorg van zijn commando ‘voor de veiligheid t.a.v. de bevolking zich uitbreidde van een totaal van 900.000 zielen vóór 21 Juli [1947] tot rond 10 miljoen ná de beëindiging der politionnele actie.’ De twaalf regentschappen die na het offensief onder Baays commando vielen, hadden volgens hem elk vijftig tot zestig man inlichtingen- en veiligheidspersoneel nodig, zodat hij minimaal zevenhonderd man IVG-personeel moest hebben. Hij beschikte echter over slechts 368 inlichtingenmilitairen.¹⁰² Volgens het hoofd van Baays Kantoor Inlichtingen, majoor Reinderhoff, was de gevraagde uitbreiding werkelijk ‘niet teveel’ gevraagd; er waren reeds duidelijke ‘vermoeienissen overspanningsverschijnselen’ opgetreden bij het inlichtingenpersoneel, dat sinds medio 1947 maandenlang ‘arbeid op topsnelheid’ had moeten leveren. Om bepaalde bewakings- en beveiligingsmaatregelen te garanderen had hij ook al ‘uit den troep moeten putten.’ En voorlopig hoefde ook niet op steun van het BB en de politie te worden gerekend.

Reinderhoff klaagde daarnaast over het ontbreken van een PID, waardoor in de ‘doorlopende strijd’ tegen Republikeinse infiltraties in de legerorganen ‘wij ons met PID-werk moeten bezighouden.’ Net als andere commandanten achtte hij de NEFIS hier niet toe in staat. Omdat er nauwelijks troepenreserves waren, was er bovendien onvoldoende militaire ‘ruggesteun’ voor de IVG'en aanwezig. De problemen werden volgens Reinderhoff verder verscherpt doordat de uit ‘Nederland nieuw aangekomen militairen [voorlo-

pig] niet geschikt' waren voor het inlichtingenwerk, 'dat hoofdzakelijk in het terrein ligt en zij taal noch volk voldoende kennen'. Omdat er voor de legerleiding 'bepaald geen mogelijkheid' bestond voldoende opgeleid inlichtingenpersoneel uit een 'centraal depot' uit te zenden pleitte hij contrecoeur voor regionale oplossingen zoals het plaatselijk aannemen van burgers 'in gemilitariseerd (of militair) verband'. De majoor verduidelijkte: 'Hen moet een verbintenis geboden kunnen worden omdat de kern van den dienst niet uit "losse informanten" mag bestaan, die op "bonus" werken.'¹⁰³

Het laatstgenoemde schrikbeeld was vanaf medio 1947 bij talloze Nederlandse inlichtingenposten de realiteit. Net als in het interbellum (en daarvoor) bleken vooral de berichten van de 'losse informanten' lang niet altijd betrouwbaar. Al deze problemen overziend, was het volgens Baay en Reinderhoff dwingend noodzakelijk dat er minstens 350 inlichtingenmilitairen onder hun bevel bij zouden komen. Indien dit niet mogelijk zou zijn was de enige optie, aldus de generaal-majoor, het takenpakket van de IVG'en in te perken. In dat geval kon het inlichtingendienstpersoneel slechts nog worden ingezet 'tot beveiliging van eigen troepen, enz. en mogelijk de verbindingslijnen' – maar niet meer voor counter-intelligence of het monitoren van de stemming binnen de troep.¹⁰⁴

Om het beschikbare inlichtingenpersoneel na het eerste grote offensief zo efficiënt mogelijk in te zetten, richtten de Territoriaal tevens Troepencommando's medio augustus 1947 eigen Territoriale Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen (TIVG'en) op. In de territoriale commando's West-, Midden- en Oost-Java kwamen er elk drie, in Zuid-Sumatra twee en in Noord-Sumatra een. Deze zoveelste reorganisatie was weliswaar geen oplossing voor het nijpende personeelstekort, omdat het daarvoor benodigde personeel uit de divisies, brigades, bataljons en compagnieën werd onttrokken, maar deze inlichtingensecties waren wel meer aan een bepaald gebied gebonden, zodat zij een grotere bekendheid met de regio en de bevolking konden opdoen.¹⁰⁵ Niettemin zagen de inlichtingenmilitairen het nut van de vele reorganisaties zelf lang niet altijd in, zoals blijkt uit deze verzuchting van inlichtingen-korporaal Jan Berenbak (KL): 'De laatste her-re-reorganisatie [...] is wéér gereorganiseerd!! En nu is 't weer precies eender zoals 't vroeger was.....!! Wat 'n land, wat 'n leger.'¹⁰⁶

De omvang en opzet van de TIVG'en waren vergelijkbaar met die van een divisie-IVG. De organieke sterkte was 31 man. De groep werd geleid door een kapitein, die net als bij 'gewone' IVG'en de beschikking had over een inlichtingen- en een veiligheidssectie.¹⁰⁷ Hij was verantwoording schuldig aan het

Hoofd Kantoor Inlichtingen van de desbetreffende divisie. Ook de TIVG'en beschikten over verschillende (sub)detachementen in kleinere plaatsen. Zoals eerder vermeld, werden de TIVG'en in februari 1948 samengevoegd met de NEFIS-buitenkantoren omdat hun werkveld sterk overlapte. Zij hadden naast het verzamelen van militaire intelligence immers ook de taak gehad inlichtingen over politieke ontwikkelingen, subversieve Republikeinse acties en de invloed van het communisme te vergaren.¹⁰⁸ Medio 1949 werden zij vervolgens verenigd met de brigade-IVG'en. Zo kreeg de IVG van de in de Midden-Javaanse havenstad Semarang gestationeerde T-Brigade in augustus 1949 de beschikking over zogeheten Territoriale Inlichtingengroepen (TIG) in Magelang, Purworejo en Salatiga. Volgens het hoofd van de IVG van deze brigade, luitenant Jan Bakker (KNIL), waren deze 'te beschouwen als vooruitgeschoven detachementen van het Kantoor Inlichtingen T-Brigade'.¹⁰⁹ De TIG in Salatiga, om er een uit te lichten, stond onder leiding van een KNIL-sergeant, die over vijf militairen en achttien informanten beschikte. Deze TIG had verder twee piepkleine subdetachementen, in Tenganan en Reksosari, die elk bestonden uit een sergeant en twee informanten.¹¹⁰

Ondanks reorganisaties en ontelbare alarmkreten slaagden de autoriteiten er nimmer in de troepeninlichtingendiensten op de gewenste sterkte te brengen. Er was simpelweg te weinig kundig en ervaren personeel. Dit fundamentele probleem werd nijpender naarmate de te controleren gebieden na het eerste en tweede offensief groter werden. Illustratief voor de grote gevolgen van het personeelstekort is een opmerking van officier van justitie Bieger begin 1949: 'Door het tekort aan personeel bij de I.V.G. is er ook al een achterstand in het maken van verhoorrapporten.'¹¹¹ Het woordje 'ook' verraadt dat het personeelstekort zich eveneens tot andere domeinen uitstrekte.

MARID EN ANDERE DIENSTEN

Naast de landstrijdkrachten en de Militaire Luchtvaart van het KNIL (ML-KNIL) beschikten ook de zeestrijdkrachten over eigen inlichtingenpersoneel. Sommigen van hen waren bij de NEFIS gedetacheerd, maar de marine had tevens een eigen, relatief klein, inlichtingenorgaan: de Marine Intelligentie Dienst (MARID).¹¹² De op 15 februari 1946 opgerichte en door de Marinestaf in Den Haag aangestuurde MARID had een tweeledig takenpakket: ten eerste het 'verzamelen, verwerken en distribueren van alle gegevens nodig voor een juist krijgskundig gebruik van Marine-eenheden [...] – het eigenlijke intelligentiewerk – en het voorkomen, dat de vijand of mogelijke

vijand gegevens over de Koninklijke Marine verkrijgt en het voorkomen van vijandelijke infiltratie – het beveiligingswerk'. De taakstelling van de MARID was dus een combinatie van die van de NEFIS/CMI en de troepeninlichtingendiensten.¹¹³

De 'Indische vlootvoogd' admiraal A.S. Pinke was in zijn memoires positief gestemd over de efficiëntie van zijn inlichtingendienst.¹¹⁴ Uit eigentijdse stukken blijkt dat optimisme echter niet – in tegendeel. De Indische marineleiding beklagde zich begin 1946 over controleacties op zee die zonder goed functionerende inlichtingendienst slechts toevaltreffers opleverden, en ook de MARID kampte met personeelstekorten. Pinke zag de algehele situatie kort na het eerste offensief somber in, mede omdat zijn marine over 'zo veel minderwaardig personeel' beschikte, terwijl het wél geschikte personeel vanwege bezuinigingen deels was gedemobiliseerd. Ook de betrouwbaarheid van het Indonesische personeel baarde de marineleiding zorgen. Aan Helfrich schreef Pinke op 18 september 1947: 'Zoals U ziet zitten wij nog ruimschoots in de moeilijkheden. [...] De Staf heeft juist adering ondergaan, de inlichtingendienst functioneert nog maar ternauwernood door het tekort.'¹¹⁵ Alles wijst er dan ook op dat de MARID tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, een conflict dat mede vanwege het ontbreken van een daadkrachtige Indonesische marine vooral te land werd uitgevochten, een marginale rol speelde. Wel werden inlichtingsofficieren van de MARID soms bij operaties te land ingezet, bijvoorbeeld tijdens de opmars van de V-Brigade tijdens het eerste offensief in Midden-Java, waarbij zij onder meer door het KNIL gearresteerde officieren van de Republikeinse zeemacht Angkatan Laut Republik Indonesia (ALRI) verhoorden.¹¹⁶

Hoewel de eerdergenoemde wildgroei aan inlichtingendiensten na het vertrek van de Britten eind 1946 afnam, bleven er niettemin ook buiten de krijgsmacht, afgezien van de inlichtingenapparaten van het BB en de politie, nog een aantal inlichtingendiensten actief. Een goed voorbeeld is de inlichtingendienst van de Deli Planters Vereniging (DPV), die reeds in het interbellum had bestaan (zie hoofdstuk 1). Deze dienst moest onder meer, samen met de zogeheten ondernemingswachten, de veiligheid op de ondernemingen waarborgen.¹¹⁷ Soms hielp het DPV-inlichtingpersoneel zelfs gewapenderhand mee Republikeinse aanvallen op ondernemingen af te weren.¹¹⁸

Tot grote ergernis en teleurstelling van de planters en ondernemers bleek de Nederlandse krijgsmacht na de grote offensieven van medio 1947 en eind 1948 echter niet in staat henzelf en hun ondernemingen afdoende te beveiligen, zodat zij daar goeddeels zelf voor moesten zorgen.¹¹⁹ Niettemin kwam

het voor dat er IVG-posten op ondernemingen of in fabrieken werden gevestigd. In zulke gevallen was de civiel-militaire samenwerking meestal goed – én in beider belang. IVG'er Van Dalen noteerde bijvoorbeeld: 'De administrateur van de fabriek kon ons goed van dienst zijn, hij kon ons zo nodig vervoersmiddelen bieden en was verder goed op de hoogte van de situatie in de omgeving. Ze hadden ons nodig voor de veiligheid en wij hadden gemak van hun kennis van het gebied.'¹²⁰ Soms hielpen ondernemers IVG'ers ook bij de verbetering van hun legering, bijvoorbeeld door een betonnen vloer aan te leggen.¹²¹

P E R S O N E E L

Inlichtingenwerk is in de eerste plaats mensenwerk. Voldoende op zijn taak toegerust personeel was ook in Indonesië het belangrijkste middel waarover de diensten moesten beschikken. In elke fase van de zogenaamde inlichtingencyclus – het proces van verzamelen, verwerken, analyseren en verspreiden van inlichtingen – waren inlichtingenmensen met verschillende achtergronden en specialismen nodig. Vooral de NEFIS viste daarom in diverse personeelsvijvers. Zo waren bestuursambtenaren geen uitzondering binnen de organisatie, evenals planters, landbouwkundigen en voormalige inspecteurs van politie.¹²² De Radio-interceptiedienst betrok veel telegrafisten van de PTT.¹²³ Deze 'burgers' beschikten weliswaar over kennis van land, taal en volk, maar hadden geen ervaring met militaire inlichtingen. Dit in tegenstelling tot het in Australië opgeleide NEFIS-personeel dat wel enige ervaring had opgedaan, hoewel ook hun vooral theorie tijdens snelcursussen was bijgebracht. In het gunstigste geval, zoals bij het NEFIS-buitenkantoor in Surabaya, hadden enkele medewerkers ervaring opgedaan bij de vooroorlogse ARD/PID.¹²⁴ Ook bij de VDMB werden als gezegd vanaf 1946 talrijke (naderhand gemilitariseerde) burgers aangesteld.

De IVG'en daarentegen bestonden, in ieder geval wat het vaste personeel betreft, vrijwel uitsluitend uit militairen – en enkele ex-politiemensen. Binnen de eenheden waaraan zij waren toegevoegd vormden zij een nogal afgescheiden groep. Hun werk was immers specialistisch én geheim. Bovendien waren de IVG'en meestal in een eigen gebouw binnen de militaire posten ondergebracht.¹²⁵ In de perceptie van de infanteristen vormden de inlichtingenmensen vaak een clubje met een eigen korpsgeest, dat zich van hen afzonderde en deels ook op hen neerkeek. Dit ging meestal vanzelf. Zo betreurde inlichtingenman L.P. Jager van 1-12 RI het dat hij binnen zijn bataljon automatisch een 'buitenstaander' werd juist omdat hij bij de inlichtingendienst terechtkwam.¹²⁶

O P L E I D I N G

Terwijl de militairen bij de NEFIS/CMI doorgaans relatief passabel tot goed voor hun taak lijken te zijn opgeleid, lag dat bij de inlichtingendiensten te velde anders. In Europa beschikte Nederland aan het einde van de oorlog nauwelijks over voldoende opgeleid intelligencepersoneel: veel geheim agenten hadden hun inzet niet overleefd, reservepersoneel ging de dienst uit en ander personeel was al voor het einde van de oorlog bij de NEFIS geplaatst. Verzetstrijders hadden in Nederland weliswaar praktijkervaring opgedaan met aspecten van intelligence, maar misten de theoretische (en militaire) kennis.¹²⁷ Toen de eerste bataljons oorlogsvrijwilligers (OVW'ers) overzee gestuurd werden, hadden zij vrijwel geen professioneel inlichtingenpersoneel in de gelederen. 'Praktisch niemand weet hoe de intelligence in het Britse leger is georganiseerd en wat Intelligence eigenlijk is,' constateerde de uit het verzet afkomstige inlichtingen-instructeur Johan Pekelharing in november 1945.¹²⁸ In zijn memoires schreef hij later dat de naar Indonesië uitgezonden inlichtingenmannen vanwege gebrek aan tijd en middelen niet de opleiding kregen 'waar ze recht op hadden. [...] Het gaf ons geen prettig gevoel.'¹²⁹

Volgens een andere ingewijde waren er 'zes [OVW-]bataljons zonder en acht bataljons met heel weinig inlichtingendienstpersoneel naar Nederlands-Indië vertrokken, terwijl er nog niemand opgeleid was voor Field Security'.¹³⁰ Bij aankomst op Java in maart 1946 beschikte 1-8 RI bijvoorbeeld 'over geen enkele intelligence-organisatie'. Daarom verzorgden NEFIS-medewerkers van het buitenkantoor Batavia voor inlichtingenpersoneel van dit bataljon de instructie in intelligence en gaven ze theorielessen op kantoor. 'Na hiermede de I.D. van 1-8 R.I. als het ware in het zadel te hebben geholpen', bleef het buitenkantoor assistentie verlenen door agenten in het bataljonsvak te stationeren om 'spionnen-netten' op te bouwen, terwijl de 'interrogatie-afdeling' van de NEFIS haar volle medewerking voortzette bij het ondervragen van arrestanten.¹³¹

De inlichtingenofficieren die wel opgeleid waren, hadden een cursus Battle Intelligence gevolgd in Pierrepoint House bij Farnham in Engeland. Nadat een groep oorlogsvrijwilligers die cursus in januari-februari 1946 als eerste had doorlopen, was het in februari-maart de beurt aan een groep dienstplichtigen van de 1ste Divisie '7 December', gevolgd door een tweede groep dienstplichtigen van de 2e Divisie 'Palmboom' in juli-september. De laatste groep ontving tevens een opleiding security en luchtfoto-interpretatie.¹³² Ook in Nederland werden enkele cursussen gegeven, maar die stelden weinig voor. Zo noteerde de commandant van het OVW-bataljon 1-12 RI

over zijn IVG: ‘De opleiding ervan in Nederland was kinderlijk: een luitenant en 6 man volgden een cursus van twee dagen in Apeldoorn.’¹³³ Vanaf juni 1946 verzorgde de School Militaire Inlichtingendienst (SMID) in Kijnduin en Breda de cursussen gevechtinlichtingen en veiligheid. Tussen juni 1946 en december 1947 leverde de school 426 cursisten af, van wie 275 de zesweekse gevechtinlichtingencursus hadden gevolgd, 144 de veiligheids-cursus en zeven de opleiding tot luchtfoto-onderzoeker.¹³⁴ Ondanks de grote behoefte aan kundig inlichtingenpersoneel in Indonesië in deze periode, werd de SMID omstreeks oktober 1947 afgeslankt tot de Cursus Militaire Inlichtingendienst (CMID) en ondergebracht bij de Infanterieschool op de Jan van Nassaukazerne in Harderwijk. Daar leverde de CMID in 1948 en 1949 respectievelijk 210 en 250 cursisten af.¹³⁵

Het relatief grote aantal cursisten – van juni 1946 tot eind 1949 in totaal 886 man – zegt evenwel niets over de kwaliteit van de opleiding, die veel te wensen overliet. De NEFIS-liaison in Den Haag, majoor G.P. Kiës, legde nog in 1949 de vinger op de zere plek: ‘Mij was nu reeds eerder opgevallen, dat die opleiding elke basis van werkelijkheid in verband met de toekomstige taak in Indië, behoudens onderwijs in het Maleisch, mist en het de betrokken organisatoren van de opleiding ook aan middelen ontbreekt, om zich te vergewissen van de specifieke eisen van de toekomstige taak.’¹³⁶ Volgens Menno Steenhuis, die de SMID doorliep, hadden hij en zijn collega’s bijvoorbeeld zelfs niet geoefend hoe gevangenen, die ook nog eens een andere taal spraken, moesten worden verhoord. ‘Tussen opleiding en praktijk bleek een vrij diepe kloof te bestaan,’ constateerde ook deze inlichtingsofficier.¹³⁷

Voor menig inlichtingenmilitair was de opleiding aan boord van het troepentransportschip belangrijker dan die in Nederland. Zo schrijven de inlichtingensmannen van 5-6 RI in hun gedenkboek: ‘Na een cursus aan de inlichtingschool te Breda en een verdere training in Maastricht in kaartlezen, kompaslopen en verkennen werd eigenlijk op de boot de basis voor ons werk verder gelegd. Op voorstel van [...] de inlichtingsofficier werden n.l. uit iedere compagnie medewerkers in een kleine cursus opgeleid.’¹³⁸

Gezien het voornoemde verbaast het niet dat vrijwel vanaf de eerste OVW-uitzendingen de nadruk in de inlichtingopleidingen verschoof naar het opdoen van praktijkervaring na aankomst in de tropen tijdens een ‘mee-loopstage’ bij een KNIL- of (later) een KL-bataljon in het veld. De opleiding van de destijds twintig jaar oude dienstplichtige Henk van Dalen is daarvoor illustratief. Hij werd met elf anderen – uit vier opleidingscompagnieën van in totaal ongeveer 600 man – na een ‘uitgebreide test’ voor de inlichtin-

gendienst geselecteerd. Deze groep volgde eerst een inlichtingencursus in Harderwijk, waar ze onder meer werden onderwezen in kaartlezen, luchtfoto-interpretatie, coderen van berichten, en taal en cultuur van Indonesië.¹³⁹

Na zijn initiële opleiding werd Van Dalen als korporaal van de inlichtingendienst bij 6-1 RI in Assen geplaatst, dat als 403 BI in Indonesië zou gaan opereren.¹⁴⁰ Na aankomst in Semarang vertrok hij op 27 september 1948 met de trein naar Purwokerto, waar hij en zijn collega's van de inlichtingengroep van 403 BI bij de inlichtingendienst van 4-11 RI werden gedetacheerd en bekend werden gemaakt met praktisch inlichtingenwerk als het verhoren van krijgsgevangenen, het op waarde schatten van informatie, het registreren van buitgemaakte wapens en het voorbereiden van militaire acties.¹⁴¹ Vervolgens ging de groep in de leer bij de buitenposten van 4-9 RI op Midden-Java. Van Dalen liep hier zes weken stage bij de inlichtingengroep van sergeant Jan Ettema (KL) van 4-4-9 RI in Jatilawang, die verder uit twee Javaanse KNIL-militairen bestond. In Wanareja liep Van Dalen vervolgens met patrouilles mee, ondervroeg hij vermeende Republikeinse strijders en leerde hij contact te leggen met de bevolking. Op 12 december 1948 kwamen Van Dalen en de andere inlichtingenmensen van 403 BI bij de eigen staf terug.¹⁴²

Talrijke inlichtingenmilitairen kregen in de beginperiode helemaal geen initiële opleiding. Zo vertelt de dienstplichtige infanterist Goos Blok dat hij aan boord kon kiezen tussen aardappels schillen en Maleis leren. Hij koos voor het laatste en werd een week na aankomst op Bali als korporaal bij de inlichtingendienst ingezet, omdat hij de taal 'sprak'.¹⁴³ In Indonesië moesten de commandanten, om de grote tekorten aan IVG-personeel bij de dienstplichtigenbataljons op te vangen, in de eigen gelederen op zoek naar soldaten en korporaals 'van behoorlijke intelligentie', die volgens een interne nota idealiter al een 'korte opleiding [...] van hun Bat 10 [inlichtingenofficier] hebben ontvangen'. Het selectieadvies luidde: 'Geprefereerd wordt personeel met administratieve aanleg en kunnende types'.¹⁴⁴ Vooral aan administratief geschoold personeel bestond een groot tekort.¹⁴⁵ Dit gemis deed zich bij de IVG'en van het KNIL zelfs nog sterker gevoelen. De personele aanvulling ter plaatse gebeurde bijvoorbeeld bij het bataljon 3-5 RI als volgt. De kandidaten doorliepen eerst een theoretische spoedopleiding: 'De nieuwelingen kregen les in kaartlezen, lopen volgens de kaart, kompaslopen, en het opstellen van inlichtingen en verhoorrapporten.' Net als Van Dalen moesten zij vervolgens, zij het veel korter, praktijkervaring opdoen: 'Om de praktische kant van het werk te leren werd iedereen voor 14 dagen ingedeeld bij

de diensten van de Vrijwilligersbataljons, die ons flink onder handen namen. Daarna werden we ingedeeld bij posten buiten Soerabaja.¹⁴⁶

Net als in Nederland, waar naast de SMID enkele plaatselijke opleidingen in onder meer Harderwijk bestonden, was zowel de theoretische als de praktische intelligence-opleiding in de tropen niet gestandaardiseerd. Wat de net ontscheepte inlichtingenmannen tijdens hun stageperiode leerden, was goeddeels afhankelijk van wat hun instructeurs en leermeesters belangrijk vonden. Men denke daarbij aan de verhoortechnieken die deze meer ervaren collega's gewoonlijk gebruikten, hoe zij arrestanten, burgers en plaatselijke Indonesische bestuurders behandelden, hoe zij informanten/spionnen wierven en aanstuurden en in welke mate zij de vrije hand kregen – of deze speelruimte zelf namen. Als gevolg daarvan varieerden de eerste praktijkervaringen van de IVG-nieuwelingen sterk.

Zoals we nog zullen zien, stapelden de klachten van onder meer officieren van justitie en hoge commandanten in de archipel over de al met al als gebrekkig ervaren opleiding van het inlichtingenpersoneel zich op. Zij koesterden ook geen hoop op verbetering. De personeelstekorten waren immers chronisch en de hoge werkdruk maakte het onmogelijk dat aan het 'front' onmisbaar inlichtingenpersoneel tijdelijk een of meer cursussen zou gaan volgen.

GOING NATIVE

Klachten over te weinig mankracht en de geïmproviseerde opleidingen waren in alle fasen van het conflict bij alle intelligence-organisaties te horen.¹⁴⁷ Om die reden namen de diensten hun toevlucht tot de grootschalige inzet van plaatselijk personeel, waarmee zij ook een ander probleem, namelijk hun gebrek aan lokale kennis, hoopten op te lossen. Hiervan zijn de *Employés Speciale Diensten* (ESD'ers) van de VDMB een goed voorbeeld. Zij waren gemilitariseerde burgers en werden ook wel 'tolken' genoemd. Volgens VDMB-majoor Nypels deed de benaming tolk hun echter geen recht, omdat hun werkzaamheden zich 'veel verder uitstrekten dan dit woord aangeeft'. Mede dankzij 'hun enthousiasme' en 'grondige kennis van land en taal' waren zij immers 'met zeer verantwoordelijke functies belast', waaronder spionage, contraspionage en verhoren. Hij beschrijft de ESD'ers vooral als 'Indische jongens met plaatselijke ervaring'.¹⁴⁸ Een flink deel van hen waren ook Molukkers. Volgens commandant Groenewoud fungeerden vooral deze mannen, die net als de andere VDMB'ers voortdurend in touw waren, als 'de oren van de VDMB'.¹⁴⁹

Afgezien van hun taken als verkenner en verhoorders traden de ESD'ers ook als gidsen op, stuurden VDMB-informanten aan en voerden infiltraties uit. Een van deze mannen is Adolf Birney, in Nederland bekend geworden door de bestseller *De tolk van Java*. Deze hardvochtige en eigengereide 'tolk' kwam in januari 1947 in dienst bij de VDMB. Na een spoedopleiding van een paar weken, waar schietoefeningen, exercitie, gevangenenverhoor, het opstellen van verhoorrappen, het doorzenden en waarden van militaire gegevens en administratie aan bod kwamen, begon hij zijn werk als brute ondervrager. In de verhoorkamers van de 'Vuurvlieg' in Surabaya en elders was, zoals we in hoofdstuk 6 zullen zien, marteling aan de orde van de dag.¹⁵⁰ De rekrutering van de ongeveer 150 ESD'ers, die niet op formele wervingsprogramma's leunde maar mondeling werd doorgegeven, speelde enerzijds in op het personeelstekort en anderzijds op de gebrekkige kennis van land en taal bij de VDMB.¹⁵¹ Met het oog op het laatstgenoemde gemis had de Mariniersbrigade al eerder doelgericht in een andere – eigen – vijver gevestigd, aldus historicus Dick Schoonoord: 'Waar landmachtseenheden beschikten over toegevoegd KNIL-personeel, zag [brigadecommandant] De Bruyne een oplossing in het opnemen in de brigade van alle in 1941 en 1942 in Indië aangenomen mariniers.'¹⁵² De meesten van deze Indische Nederlanders zouden voor de VDMB werkzaam worden.

Ook de andere inlichtingendiensten maakten als gezegd gebruik van lokaal personeel, bijvoorbeeld als typiste, chauffeur, djongos of 'baboe'. Zo werkten er bij het NEFIS-buitenkantoor in Surabaya midden 1946 vijf Indische en Molukse typistes, terwijl de NEFIS-radiodienst daar behalve de commandant uit plaatselijk gerekruteerde burgers bestond.¹⁵³ Bij de verhoorafdelingen van de verschillende (T)IVG'en werden veelal Indo-Europese of Indonesische KNIL-militairen ingezet, bij uitstek mensen die, aldus een handleiding, 'behalve 's lands talen spreken, een all-round militaire kennis en kennis van [de] heersende toestand van het land bezitten.'¹⁵⁴ Over hoe bijvoorbeeld de IVG van het eerdergenoemde OVW-bataljon 1-12 RI zelf ter plaatse de benodigde versterkingen zocht, merkte bataljonscommandant B.H. Erné op: 'In Soerabaja werden een paar onvergetelijke figuren aangehouden, de onvermoeibare Johannes en het magere talenwonder Podrabsky. [...] Later hebben andere inheemse krachten, die Maleis en Javaans spraken en Madoerees, onze ploeg versterkt.'¹⁵⁵ De meeste IVG'en, zoals de aanvankelijk kleine IVG van het dienstplichtigenbataljon 5-6 RI, kregen echter KNIL-militairen als versterking. Het gedenkboek meldt daarover: 'Veertien man K.N.I.L. hielpen ons met taal en volk.'¹⁵⁶ Een derde voorbeeld is de IVG

van 3-5 RI: 'Een goede aanvulling kregen we door enkele KNIL-sergeanten, die tot dan toe tropenadviseur waren geweest bij het Bataljon.'¹⁵⁷

Ondanks de toevoeging van KNIL-militairen of gemilitariseerde burgers aan de IVG'en van de brigades, bataljons en compagnieën bleven taalmoeilijkheden onder het merendeels Nederlandse personeel een grote belemmering voor de inlichtingenvergaring.¹⁵⁸ Generaal Spoor merkte dit in oktober 1947 eveneens op; het percentage KL-militairen dat zich na een jaar op Java verstaanbaar kon maken, was volgens hem 'bedroevend klein'.¹⁵⁹ Hoe ernstig deze belemmering was, bleek, om een voorbeeld te geven, toen het vierde bataljon Garde Regiment Grenadiers (4 GRG) in een kampong buiten Surabaya een luisterpost inrichtte in de hoop zo inlichtingen van de bevolking te krijgen; omdat niemand de taal machtig was bleek dit echter al gauw een hopeloze zaak.¹⁶⁰ Overigens was het niet zo dat de aanwezigheid van KNIL-militairen de taalproblemen altijd oplosten. Zo vertelde Joop Huetting, als inlichtingenofficier van 5 RS gedetacheerd bij KNIL Inf. III in Jember in Oost-Java, dat omdat deze militairen grotendeels Madurezen waren, verhoren 'ook door KNIL-militairen' – in het Maleis – gewoonlijk 'taalmoeilijkheden' opleverden.¹⁶¹ Zo werden alleen op Java al veel talen gesproken (Javaans, Sundanees, Madurees) zodat Maleis niet voor iedereen de moedertaal was.

Niettemin drukten de insiders van het KNIL nadrukkelijk hun stempel op de troepeninlichtingendiensten en op de NEFIS/CMI. Deze beroepsmilitairen beschikten immers over meer kennis van land en taal en waren gemiddeld een stuk ouder en meer ervaren dan de numerieke meerderheid van piepjonge *baroes* (nieuwelingen) uit Nederland. Feitelijk werd de gehele inlichtingenketen van hoog tot laag door dit koloniale leger gedomineerd; dit omdat ook de legerleiding, de divisie- en brigadecommandanten inbegrepen, vrijwel volledig uit KNIL-officieren bestond en omdat de divisie- en brigade-IVG'en, waar de hogere inlichtingenofficieren werkzaam waren, grotendeels met KNIL-militairen waren gevuld. Daarbij bestonden de IVG'en van de KNIL-bataljons uiteraard eveneens uit KNIL-militairen en waren aan alle IVG-posten van de KL, hoe klein ook, ten minste wel een paar KNIL-militairen toegevoegd.

De latere bataljonscommandant van 3-7 RI, Willem Pluygers (KL), beschreef de KNIL-invloed op zijn dienstplichtigenbataljon als volgt: 'Er werd zelfs een drietal KNIL-officieren bij ons Bataljon gedetacheerd om, waar nodig, de tactische leiding over te nemen en steeds adviezen te verstrekken.' Op het inlichtingenvlak was de KNIL-versterking nóg belangrijker. Volgens

I.V.G.
2-1-15 R.i
„Moentilan“

Pluygers waren de reeds in december 1946 ingedeelde ‘tropenadviseurs, [vijf] sergeanten van het KNIL [...] onmisbare krachten bij het verzamelen van belangrijke inlichtingen, het werven van enigszins betrouwbaar Indonesisch personeel en, last but not least, als tolk. Ook een tweetal Indo-Europese soldaten [...] bij ons onderdeel gedetacheerd, werden zeer gewaardeerde wapenbroeders, met name bij de Bataljons-Inlichtingendienst.’¹⁶²

De KNIL-dominantie binnen het hele leger maar vooral in de inlichtingenketen betekende ook dat de IVG’en van de KL van KNIL-militairen vooral leerden wat het KNIL belangrijk vond om te weten.¹⁶³ In de NEFIS/CMI voerden traditionele KNIL-opvattingen van hoog tot laag eveneens de boventoon, onder meer over de schijnbaar geringe gevechtswaarde van de Indonesiërs.¹⁶⁴ Het KNIL-overwicht bleek echter niet absoluut. Als gevolg van het chronische personeelsgebrek was er lang niet altijd voldoende ervaren KNIL-personeel voorhanden om bij de IVG’en te worden ‘ingeschoven.’¹⁶⁵ Bovendien maakten op veel IVG-posten uiteindelijk KL-officieren, -onderofficieren of -korporaals als Steenhuis, Schulz of Van Dalen als commandant de dienst uit.

Hoewel geen vast (militair of gemilitariseerd) personeel in de strikte zin, maakten de diensten ook op grote schaal gebruik van Indonesische, Chinese, Indo-Europese en andere informanten, die ook werden aangeduid als ‘spionnen’, ‘agenten’, ‘berichtgevers’ of ‘inlichters’. Volgens de ‘collaboratiethese’ van de Britse historicus Ronald Robinson zou de westerse koloniale expansie als gezegd onmogelijk zijn geweest zonder medewerking van lokale machthebbers, respectievelijk de plaatselijke bevolking.¹⁶⁶ Dat gold ook voor de poging het Nederlandse koloniale gezag na 1945 te herstellen. Batavia poogde in het kader van beproefde verdeel-en-heerstactieken bepaalde groepen, met name etnische minderheden en vermeende ‘martial races’, weer te binden en medeplichtig te maken en niet zelden bewust in andere regio’s in te zetten dan waar zij werden gerekruteerd.¹⁶⁷ Indonesiërs dienden zodoende niet alleen in het koloniale leger, bij de zeemacht, het koloniale bestuur, de politie en op ondernemingen, maar vormden tevens een cruciale schakel bij het verkrijgen van inlichtingen uit de bevolking. Daarnaast voerden de informanten en gidsen, evenals vooral in West-Java aangeworven lasykar

Niet alleen divisies, brigades en bataljons maar ook compagnieën als 2-1-15 RI beschikten over kleine IVG’en met elk een eigen post. Deze posten omvatten meestal niet meer dan een handvol vast Nederlands personeel en dreven vooral op de kennis en kunde van Indonesische, Molukse of Indo-Europese KNIL-militairen en Indonesische assistenten, tolken en informanten. Muntilan, jaartal onbekend. Bron: NA, SNI, 4780

die waren overgelopen, taken of ‘vuil werk’ uit die lang niet alle Nederlandse KL-inlichtingenmilitairen zonder meer voor hun rekening konden of wilden nemen. Men kan daarbij denken aan riskante verkenningen, infiltraties in Republikeinse strijdorganisaties, opsporingstaken, surveillance – en deelname aan verhoren.

De motieven van Indonesiërs, Indische Nederlanders, Molukkers of Chinezen om voor de Nederlandse inlichtingendiensten te werken varieerden. In de literatuur over intelligence wordt de afkorting MICE gebruikt, die de factoren Money (geld), Ideology (ideologie), Coercion (dwang) en Ego (een verzamelcategorie voor persoonlijke overwegingen als eenzaamheid, trots, wraakgevoelens en gewichtigdoenerij) onderscheidt.¹⁶⁸ De informanten golden hoe dan ook als onmisbaar voor de IVG'en (zie hoofdstuk 4).

M A T E R I E E L

Ook op materieel gebied kampten de troepeninlichtingendiensten met de nodige problemen. De meeste inlichtingenmilitairen beschikten over een pistoolmitrailleur (stengun), Lee Enfield-geweer of handvuurwapen. Daarnaast hadden ze seinpistolen. Voor hun mobiliteit – cruciaal voor inlichtingenmensen – gebruikten zij vrachtwagens, jeeps, motorrijwielen (deels met zijspan) en fietsen.¹⁶⁹ Een deel van de IVG'ers en VDMB'ers beschikte voorts over een specifieke uitrusting als verrekijkers, sluijschoenen, horloges en motorkleding. Aan dergelijke uitrustingsstukken was volgens generaal-majoor De Waal een groot gebrek, evenals aan handvuurwapens. Het ‘grote struikelblok’ vormde echter het transportmaterieel, zo constateerde hij in februari 1948. ‘De bataljons zijn stiefmoederlijk bedeed. [...] De Inlichtingenofficier heeft zeer zeker een jeep nodig, de onderofficieren belast met de veiligheid en de Buitendienst elk een motor terwijl een 3/4-tonner [vrachtwagen] behoort te worden ingedeeld voor transport van arrestanten of gevangenen zomede om snel personeel voor een plaatselijk onderzoek te kunnen vervoeren.’ De grote schaarste aan kantoorbehoeften als schrijfmachines, pennen, inkt en papier had eveneens een remmend effect op het werk van de inlichtingendiensten.¹⁷⁰ Hetzelfde geldt voor het gebrek aan apparatuur om Republikeinse radiozenders op te sporen.¹⁷¹

Om het tekort aan transportmaterieel tegen te gaan, maakten sommige IVG'ers gebruik van jeeps die zij – mits de plaatselijke verstandhouding goed was – mochten lenen van de politie, het BB of ondernemers. Zo schrijft Van Dalen: ‘Met de politie van Tjoma konden we als inlichtingengroep goed opschieten en met de politiejeep hebben we heel wat afgejakkerd.’¹⁷² Dezelfde

IVG-korporaal mocht van tijd tot tijd ook de jeep van de wedana van Kajen lenen.¹⁷³ Tekenend voor het algehele gebrek aan middelen bij de troepeninlichtingendiensten is deze verzuchting van een IVG'er van 3-5 RI: 'Naast personeelstekort hadden we ook nog steeds materiaalgebrek. Zo moesten we elke dag de verschillende bureaux aflopen en vragen of hun schrijfmachine vrij was. Een oud, buitgemaakt gevalletje bracht enig licht in de duisternis. Wat later kregen we ook een jeep.'¹⁷⁴

TER AFSLUITING

Na een periode van flinke chaos bij de civiele en militaire Nederlandse inlichtingendiensten werden de organisaties vanaf 1946 meer gestroomlijnd. Niettemin hebben de militaire autoriteiten tot het einde van de oorlog telkens reorganisaties van zowel de NEFIS als de al met al veel grotere decentrale troepeninlichtingendiensten (IVG'en en VDMB) doorgevoerd. Daaruit kan worden opgemaakt dat zich op organisatorisch vlak de nodige knelpunten bleven voordoen – of dat de legerleiding de prestaties van de diensten als onvoldoende of in ieder geval als voor verbetering vatbaar beoordeelde.

Niettemin heeft in loop van de tijd een zekere professionalisering van de diensten plaatsgevonden, hoewel de grote problemen op personeel en materieel vlak nooit konden worden opgelost. Zo bleef het chronische personeelstekort, ondanks het feit dat er ongeveer 5000 militairen voor de troepeninlichtingendiensten werkzaam waren, tot het einde van de oorlog zwaar op de diensten drukken. Ook de gebrekkige opleiding bleef een zorgenkind. In combinatie met de grote hoeveelheid taken leidde dit al snel tot overbelasting van de diensten en hun personeel. Opvallend is voorts de sterke afhankelijkheid van niet-Nederlands ondersteunend personeel en van informanten/spionnen, alsmede de sterke stempel die de 'ervaringsdeskundigen' van het KNIL, ook in mentaal opzicht, op de diensten drukten.

4.

De Nederlandse inlichtingenfabriek

De IVG'en en de VDMB vergaarden inlichtingen door een groot aantal bronnen aan te boren. Deze vormden de basis voor een niet-nalatende en indrukwekkende stroom aan inlichtingenrapporten die werden bewerkt en naar de afnemers werden verzonden. In dit hoofdstuk staat dat complexe inlichtingenproductieproces centraal. Elementair zijn daarbij, als grondstoffen van de inlichtingenfabriek, de bronnen. Omdat de meeste informatie kwam van informanten respectievelijk spionnen, krijgsgevangenen, lurahs (dorpshoofden) en burgers, zal de aandacht vooral naar hen uitgaan. Verder zal de betrouwbaarheid, evaluatie, verwerking en verspreiding van de Nederlandse inlichtingen in kaart worden gebracht. Daarmee komt de in de inleiding besproken Nederlandse inlichtingencirkel in beeld. Tevens kunnen zo de werkwijzen en problemen van de inlichtingendiensten op verschillende niveaus worden verduidelijkt. Tegelijk zal hun samenwerking met de eenheden waaraan zij waren toegevoegd worden beschreven.

Eind 1948, ten tijde van het tweede grote Nederlandse offensief, spreekt een wedana in het zojuist door Nederland ingenomen Kreet (Oost-Java) de bijeengeroepen bevolking toe. Volgens het originele bijschrift stelt hij de burgers gerust over de komst van de Nederlanders, en zou alles blijven zoals het was 'mits men een zuiver geweten heeft'. Bron: NIMH / Rups

Het hoofdstuk begint, om de vaak hachelijke posities van informanten/spionnen, bestuurders en burgers goed te begrijpen, met een beknopte uiteenzetting van de politiek-militaire context. Dit vormt het raamwerk waarbinnen informanten werden geworven en het Nederlands-Indonesische touwtrekken om de gunst en medewerking van bestuurders en bevolking ook op inlichtingenvlak plaatsvond. Volgens de vakliteratuur over koloniale counterinsurgency is de steun van de bevolking, ook als inlichtingenbron, voor beide conflictpartijen noodzakelijk om te winnen.¹ In irreguliere oorlogen speelt de bevolking een veel belangrijkere rol dan in conventionele oorlogen. Een revolutionaire oorlog als de Indonesische onafhankelijkheids-oorlog is volgens deskundigen immers ‘a war waged within the population.’²

Bij de aansluitende beschouwingen over de Nederlandse bronnen komen eerst de tienduizenden grotendeels Indonesische informanten respectievelijk spionnen aan bod. Behalve hun werving, selectie, achtergronden, aansturing, instructies, taken, werkwijzen, motieven, beloning en bescherming zullen hun successen, waardering, moeilijkheden, risico’s, offers en betrouwbaarheid worden beschreven. De waardering van de betrouwbaarheid van de informanten en de waarschijnlijkheid van hun berichten werd door analisten uitgevoerd, zodat ook dit verwerkingsproces van inlichtingen onder de loep zal worden genomen. Omdat onbetrouwbare, onjuiste of verouderde inlichtingen als belangrijke oorzaak voor het mislukken van talrijke Nederlandse patrouilles en zuiveringsacties gelden, zal aan de hand van onder meer informantengerichten ook in kaart worden gebracht hoe snel berichten van de bron (informant) bij de verwerkers (IVG) en vervolgens de eindgebruikers (militairen) belandden. Om het hele proces van eerste melding naar uiteindelijke (re)actie op de inlichtingen te completeren, zal voorts worden nagegaan hoe snel en adequaat de militairen op de door hen ontvangen inlichtingen reageerden – en met welke moeilijkheden zij bij de uitvoering van inlichtingen-gestuurde acties kampten. De beschouwing over informanten begint dus met een blik op deze personen als cruciale, maar lang niet altijd even betrouwbare of exacte inlichtingenbronnen, en eindigt met een analyse van de samenwerking van de IVG’en met hun belangrijkste ‘klanten’, de grondtroepen.

Vervolgens komen andere humint-bronnen aan bod: krijgsgevangenen, bestuurders en burgers alsmede eigen militairen, BB-ambtenaren en andere inlichtingendiensten. Bij deze bronnen zal de meeste aandacht uitgaan naar bestuurders en burgers. Net als de informanten/spionnen in Nederlandse dienst speelden zij immers een cruciale rol in de Nederlands-Indo-

nesische inlichtingenstrijd. Daarbij zal worden bekeken hoe Nederlandse bestuurders en militairen poogden plaatselijke Indonesische bestuurders en de bevolking als inlichtingenbronnen te winnen: door ze te belonen, te helpen, te beschermen en hun vertrouwen en daarmee hun medewerking te verkrijgen. Daar stond tegenover dat deze potentiële bronnen ook geregeld werden gecontroleerd, geïntimideerd, gestraft of, in het geval van onwelgevallige of onbetrouwbaar geachte bestuurders, vervangen. Daarnaast hebben Nederlandse (inlichtingen)militairen getracht hen in het Nederlandse inlichtingen- en alarmstelsel in te schakelen. Ook de obstakels die deze pogingen bemoeilijkten, zoals vrees voor represailles, Republikeinse propaganda en het Indonesische nationalisme, passeren de revue. Aandacht is er verder voor de Republikeinse tegenacties om lurahs en burgers, desnoods met intimidatie en geweld, van samenwerking met de Nederlandse bezettingsmacht te weerhouden. Omdat het door Nederlandse en Republikeinse diensten gepleegde geweld later (in de hoofdstukken 6 en 7) nog uitvoerig wordt beschreven zal dit onderwerp in dit hoofdstuk slechts worden aangestipt. Het hoofdstuk eindigt met een blik op andere bronnen als Nederlandse militairen en BB'ers, geconfisqueerde Republikeinse documenten, openbaar beschikbare bronnen (osint), intercepties (sigint) en luchtverkenning.

DE POLITIEK-MILITAIRE CONTEXT IN EEN NOTENDOP

Net als gedurende de Java- en Atjehoorlog bekleedden laaggeplaatste lokale bestuurders als lurahs voor beide conflictpartijen een sleutelrol. Deze lokale functionarissen, die van oudsher meestal gezag hadden bij de dorpsbewoners, waren immers een onmisbare schakel om greep op de bevolking te krijgen. De vooral na het eerste Nederlandse offensief van medio 1947 met hit-and-runtactieken opererende Indonesische strijdkrachten waren voor voedselbevoorrading, inlichtingen en schuilplaatsen afhankelijk van de bevolking en haar bestuurders. De Nederlanders beseften dit maar al te goed. Hierdoor raakten vooral de lokale bestuurders tussen hamer en aambeeld, met voor hen vaak fatale gevolgen. Voor de Nederlandse krijgsmacht was het duidelijk dat zij, om een gebied goed te kunnen beheersen, de Indonesische bestuurders van steun aan de TNI en strijdgroepen moest weerhouden, hen in haar veiligheidsstelsel moest zien in te schakelen en als inlichtingenbron moest weten te winnen. Sinds 1942 was er echter ook in bestuurlijk opzicht veel veranderd. Reeds gedurende de Japanse bezetting waren talrijke Indo-

nesische bestuurders, die als ‘agenten’ van de oud-koloniale regering werden beschouwd, verwijderd. Andere bestuurders, vooral aristocraten, werden in 1945-1946 gedurende ‘dorpsrevoluties’ of ‘sociale revoluties’, niet zelden op extreem gewelddadige wijze, vervangen door Republikeinse kandidaten, die goeddeels door de bevolking werden gekozen. Zij droegen vaak de titel ‘lurah kemerdekaan’ (dorpshoofd van de vrijheid) of ‘lurah perjuangan’ (dorpshoofd van de strijd).³

De inschakeling van Indonesische bestuurders werd vooral na de twee grote offensieven een urgente kwestie, toen de Nederlanders grote gebieden veroverden en vervolgens wilden ‘pacificeren’. Het daarbij betrokken Binnenlands Bestuur (BB) was een complexe organisatie, met ook nog eens talrijke regionale verschillen. Het bezat vooral tot de Japanse invasie een sterk duaal element. Een kern van ongeveer zeshonderd Nederlandse topambtenaren stippelde het beleid uit en hield toezicht op het autochtone ambtenarenkorps aan de basis, ook wel het Indonesische BB genoemd. Het Europese BB bestond vanaf 1947 van hoog tot laag uit RECOMBA’s (regeringscommissarissen voor bestuursaangelegenheden) met onder hen residenten, assistent-residenten, controleurs en aspirant-controleurs – plus hun staf- en bureaumedewerkers. Voor 1942 waren dit tezamen ongeveer 12.000 personen. Het aan het Europese BB ondergeschikte Indonesische dan wel ‘inheemse’ BB was vele malen groter en werd voor 1942 bemand door 75.000 bupati’s (regenten), wedana’s (districthoofden), assistent-wedana’s en lurahs – alsmede assistierend personeel. De Japanse bezetting had het BB echter dusdanig aangetast dat dit koloniale bestuursapparaat ook in de tweede helft van de onafhankelijkheidsoorlog nog lang niet op volle sterkte was. Zo telde het Europese BB in 1948 8000 à 9000 medewerkers en het Indonesische BB ‘slechts’ zo’n 22.000 man. Ook werden na 1945 niet overal meer controleurs en aspirant-controleurs ingesteld. De ernstige onderbezetting van vooral het Indonesische BB toonde aan dat Batavia er maar niet in slaagde voldoende bekwame en ‘loyale’ Indonesische bestuurders voor zich te winnen.⁴

Omdat het BB medio 1947 in de op de Republiek veroverde regentschappen over veel te weinig personeel beschikte (slechts circa 60% van de omvang van 1939), kon Nederland het zich niet permitteren bij de samenwerking met Indonesische bestuurders al te kieskeurig te zijn. De Republikeinse ambtenaren waren grotendeels op hun post gebleven en traden aanvankelijk gereserveerd op, mede omdat de Republiek hun verbod hun functies te blijven vervullen. Om de Republikeinse ambtenaren tot aan-

blijven te bewegen besloot Batavia tot een mix van tegemoetkomingen en druk. Zo werden de ambtenaren ontslagen van iedere plicht tot gehoorzaamheid aan de Republiek en werd slechts een gering aantal ‘rotte appels’ – uit Nederlands perspectief – verwijderd en vervangen. Ook op plekken waar bestuurders vanwege anti-Nederlandse sentimenten of uit angst voor de Nederlandse militairen waren gevlucht, poogde het BB nieuwelingen te plaatsen. Net als bij het eveneens onderbemande politieapparaat letten de koloniale autoriteiten bij het aanstellen van de ‘nieuwe’ bestuurders minder op hun ervaring, capaciteiten of gezag bij de bevolking, maar vooral op hun vermeende betrouwbaarheid. De screenings door de inlichtingendiensten en politie, als die al plaatsvonden, waren echter oppervlakkig. Om deze redenen moest Batavia bijna wel opportunistisch zijn en accepteren dat veel Indonesische bestuurders die in functie waren gebleven of nieuw werden geïnstalleerd Republikeinsgezind waren – en vaak heimelijk banden met de TNI onderhielden.⁵

Origineel bijschrift: ‘Bij ondervraging bleek de loerah [zittend tussen de twee militairen] niet te vertrouwen, dus moest hij mee naar onze inlichtingendienst die hem wel eens flink aan de tand zou voelen.’ Het kwam regelmatig voor dat Nederlandse inlichtingendiensten, al dan niet door verkiezingen van lurahs te beïnvloeden, als verdacht beschouwde bestuurders vervingen. Blora, jaartal onbekend. Bron: NIMH / Collectie S. van Langen

Wellicht hoopte de BB-top dat zij, eenmaal werkzaam voor de Nederlanders, wel zouden bijdraaien. Dat viel echter tegen. Volgens de RECOMBA van West-Java leverde een deel van de door het BB in dienst genomen ex-Republikeinse ambtenaren bovendien maar ‘middelmatige prestaties’. ‘Bij velen’ was ‘de lust eruit’, aldus de hoogste bestuurder van West-Java, die eind 1947 ook aangaf dat het Nederlandse ‘Orde en rust’-mantra vooral voor jongere Indonesische ambtenaren ‘geen voldoende ideaal [was] om daarvoor warm te worden.’⁶ Dat betekent overigens niet dat zij allen overtuigde nationalistes waren. Evengoed kon het zijn dat zij ‘slechts’ een afkeer voor de Nederlanders hadden, zich niet wilden exponeren – of anderszins niet gemotiveerd waren om voor de bezettingsmacht te werken. De bestuurders vormden, net als de burgers, immers een diverse groep, die zich ook door verschillende motieven kenmerkte. Afgezien van politieke overtuigingen beïnvloedden bijvoorbeeld ook veiligheidsoverwegingen hun opstelling, evenals lokale of persoonlijke omstandigheden.

Nederlandse (inlichtingen)militairen maakten doorgaans echter weinig onderscheid en beschouwden de apolitiek geachte bevolking als ‘welwillend’, een term die ook in talrijke Nederlandse bronnen terugkomt. Daarmee werd bedoeld dat het overgrote deel van de Indonesische bevolking eigenlijk pro-Nederlands zou zijn, maar hiervoor niet uit zou durven komen uit angst voor Republikeinse intimidaties en vooral – door de Nederlanders uitvergroete – terreur. Het Indonesische nationalisme werd de bevolking dus door een kleine maar daadkrachtige Republikeinse minderheid van radicale ‘half-intellectuelen’ opgedrongen en was een ‘Japanse erfenis’, zo was de overtuiging van de Nederlandse legerleiding, de voorlichtingsdiensten, en vrijwel het hele inlichtingenapparaat (waarover later meer).⁷ In het VPTL, dat tevens een voorlichtingscomponent voor de eigen militairen bezat, konden deze dan ook lezen dat de ‘eenvoudige mens’ veelal last had van de ‘verzetspartij’. Daarom, aldus het belangrijkste Nederlandse voorschrift, waren Indonesische burgers terughoudend tegenover Nederlandse militairen, ‘al gaat z’n sympathie natuurlijk uit naar Nederlanders’.⁸

De Republiek, als gevolg van de twee offensieven met forse terreinverliezen geconfronteerd, probeerde zijnerzijds bestuurders en burgers van samenwerking met de Nederlanders te weerhouden en haar greep op hen te handhaven. Vooral de lokale functionarissen speelden immers een cruciale rol in het Republikeinse concept van de ‘totale volksoorlog’. Volgens dit concept vormden het gemilitariseerde bestuur en de bevolking onder militaire leiding een gelaagd ‘volksverdedigingssysteem’. Dit systeem was aan de basis

vertakt tot lokale verzetskernen per dessa, die desnoods autonoom de strijd tegen de Nederlanders moesten aangaan. Om het koloniale gezag effectief te ondermijnen en tevens goed te kunnen spioneren traden veel Republikeinse ex-ambtenaren opzettelijk in dienst van het Nederlands-Indische gouvernement – of infiltreerden het in een later stadium. Daarnaast installeerde zowel TNI als Darul Islam vanaf 1947 eigen besturen, in Nederlandse bronnen schaduwbesturen genoemd, in de door Nederland bezette militaire onderdistricten (*Onderdistrik Militer*). Deze vervingen gevluchte of door Indonesische strijders vermoorde dorpschouwen of opereerden naast of in plaats van bestaande aan Nederland gelieerde besturen. Bestuurders die met Nederland samenwerkten werden deels ook ‘omgebogen’, waardoor zij een dubbelfunctie kregen dan wel dubbelspel speelden. In sommige bronnen wordt in dit verband gesproken van ‘dag- en nacht-lurahs’: formeel (overdag) werkten deze bestuurders (nog steeds) met Nederland samen, maar in de praktijk (’s nachts) dienden zij de onafhankelijkheidsstrijd. In andere gevallen waren het twee verschillende functionarissen die elk een dagdeel werkten en die intensief contact met elkaar hadden. De schaduwbesturen belemmerden in hoge mate de inlichtingenstroom van de bevolking naar de Nederlandse militairen.⁹

In het laatste oorlogsjaar 1949 werd de politiek-militaire situatie voor Nederland nog lastiger en op de lange termijn zelfs uitzichtloos. Het land raakte internationaal geïsoleerd, terwijl de strijdkrachten als gevolg van het tweede offensief (*Agresi Militer Belanda II*) met oplopende verliezen en sterk gegroeide gebiedsbeheersingsproblemen kampten. De legerleiding moest daardoor de toch al zwakke militaire aanwezigheid in de reeds vanaf 1947 bezette gebieden nog verder uitdunnen. Het Nederlandse militaire gezag aldaar, dat door Republikeinse infiltraties en schaduwbesturen reeds gevaarlijk was uitgehold, kwam veelal bij politiekorpsen te liggen, die daarvoor niet waren opgeleid en uitgerust. Bovendien dreven deze grotendeels op Indonesisch personeel, dat – uit Nederlands oogpunt – lang niet altijd betrouwbaar bleek.¹⁰

In de nieuw bezette gebieden van vooral Midden- en Oost-Java, die al meer dan drie jaar tot de Republiek hadden behoord, meldden zich nauwelijks Indonesische bestuursambtenaren die tot samenwerking bereid waren. Belangrijke redenen voor hun afwijzende houding waren hun eigen politieke overtuigingen, hun beter geachte toekomstperspectieven in het Indonesische ‘kamp’ en de instructies om niet met Nederland samen te werken van de TNI, die immers geenszins verslagen was. Militaire leiders als Abdul

Harris Nasution plaatsten Java onder militair bestuur en gaven niet mis te verstane ‘non-coöperatie’-bevelen uit, waarin ambtenaren en burgers werd verboden met Nederland samen te werken op straffe van berechting als verrader – in de praktijk de doodstraf. Behalve door intimidatie en geweld ondermijnde de Republiek het koloniale gezag door dorpschoude die met het BB samenwerkten door Republikeinse (schaduw)bestuurders te vervangen. Ook door de permanente aanwezigheid van de TNI, die in vrijwel alle dessa’s clandestien kleine eenheden van zo’n tien man wist te plaatsen, door de aan lurahs opgelegde registraties en screenings van de bevolking, door de opbouw van dichte informantennetwerken en liquidaties van vermeende Nederlandse spionnen hield of kreeg de Republiek steeds meer greep op de bevolking buiten de steden. Zelfs in gebieden rond Surabaya en Semarang, die al lange tijd in Nederlandse handen waren, werden in juni 1949 infiltranten en schaduwbestuurders gesignaleerd.¹¹

Zowel Nederlands als de Republiek gebruikten ook propaganda om de bevolking te overtuigen. De Indonesiërs, zo blijkt uit talloze bronnen, bleken hierin echter meer bedreven. De alomtegenwoordige Republikeinse propaganda was tevens een factor die het voor de Nederlanders lastig maakte de strijd om de gunst, en daarmee de medewerking, van vooral de lurahs en burgers te winnen. Volgens overste Dolf Dufour, die in februari 1948 aan een bespreking van de IVG-hoofden op Java deelnam, liep de Indonesische voorlichting ‘als een rode draad door alle [inlichtingen]rapporten’. Hij stelde vast dat de Republikeinse propaganda slim inspeelde op de ‘tot op een zekere hoogte aanwezig zijnde patriottische gevoelens van de bevolking’, maar ook op de ‘onzekerheid van de bevolking over het al dan niet aanblijven van de Nederlandse troepen’. De overste merkte voorts op dat Nederlandse propaganda primair ‘een regeringsaangelegenheid’ was, die door een centrale instantie, die over de nodige middelen en bevoegdheden beschikte, zou moeten worden uitgevoerd. Alle IVG-hoofden gingen akkoord met deze zienswijze, in feite een fundamentele kritiek op tekortschietende propaganda en voorlichting door zowel Batavia als Den Haag. De IVG-hoofden, die Nederland op voorlichtingsvlak eigenlijk hoe dan ook kansloos achtten, concludeerden voorts dat ‘op politiek gebied de Republikeinen zoveel beter zijn georganiseerd [dan wij]’.¹²

Ondanks deze defaitistische constatering heeft het IVG-personeel, veelal in samenwerking met het BB, ‘loyale’ lurahs en zogeheten contactofficieren van het KNIL, wel degelijk, zij het met gebrekkige middelen, geprobeerd in de kampongs zelf propaganda te bedrijven en de ‘goede’ Nederlandse inten-

ties, veelal met hulp van tolken of aan Nederland gelieerde lurahs, aan de lokale bevolking kenbaar te maken, deels met op jeeps of vrachtwagens meegevoerde luidsprekers. Volgens generaal-majoor De Waal betekende deze extra taak wederom een belasting voor de inlichtingenmilitairen, temeer daar zij hiervoor niet waren opgeleid.¹³

Enkele gebieden daargelaten stond de bevolking dan ook aan de Republikeinse kant. Dit was eveneens in door Nederland bezette gebieden grotendeels het geval, zij het meestal niet openlijk.¹⁴ Factoren die helpen verklaren waarom de Nederlanders er nauwelijks in slaagden de bevolking voor zich te winnen, zijn: de sterke greep van de TNI op het platteland, de Nederlandse onmacht of onwil om in de *desa's* geregeld aanwezig te zijn, het weinig enthousiasmerende Nederlandse 'rust-en-orde'-narratief, de vaagheid van de Nederlandse politieke beloftes, het – deels door Republikeinse propaganda en deels door eigen optreden gecreëerde – beeld van de hardhandige, schietgrage en roofzuchtige Nederlandse militair en het nawerkende gewelddadige en racistische verleden als koloniale heersers. Lokale hulpverlening, eigen propaganda en het aansturen van *desa*-bestuurders door inlichtingendiensten konden het tij niet keren (waarover later meer). De bevolking snakte grotendeels naar 'merdeka' en – daarin nog versterkt door het enorme leed dat de Japanse bezetting had veroorzaakt – het einde van iedere koloniale overheersing. Nederland kampte, anders gezegd, met de typische problemen van wat het feitelijk al eeuwenlang was: een vreemde bezettingsmacht, maar dan nu, door de smadelijke nederlaag tegen Japan, zonder de vooroorlogse aura van onoverwinnelijkheid.

Ondanks dit ongunstige politiek-militaire gesternte hebben de Nederlandse inlichtingendiensten veel moeite gedaan om cruciaal geachte inlichtingen van onder meer lurahs en de bevolking te krijgen en een groot aantal informanten/spionnen onder hen te werven. Daarbij konden de Nederlanders ook geregeld de nodige successen boeken.

INFORMANTEN: DE BELANGRIJKSTE BRONNEN

Reeds een van de vroegste Nederlandse militaire analyses, opgesteld in oktober 1945 door generaal-majoor Schilling (KNIL), refereert nadrukkelijk aan 'door spionnen binnengebrachte berichten'.¹⁵ Niettemin is over deze mensen in Nederlandse dienst, in de bronnen meestal – op uitwisselbare wijze – 'informanten', 'spionnen', 'berichtgevers', 'aanbrengers', 'gidsen', 'verklikkers', 'agenten' of 'inlichters' genoemd, vrijwel niets bekend. In navolging van de bronnen – en omdat de grenzen in de context van de Indonesische onaf-

hankelijkheidsoorlog veelal fluïde en veranderlijk zijn – zullen deze termen in dit boek als gezegd als synoniemen worden gebruikt en vooral de termen informant en spion worden gebezigd. Ook voor de Atjehoorlog en vooral in de negentiende eeuw gevoerde koloniale oorlogen en campagnes is bar weinig kennis over informanten voorhanden. Een dergelijke lacune oogt vooral verrassend in het licht van de volgende constatering van De Moor: ‘Inheemse informanten waren altijd al onmisbaar geweest. Zolang er koloniale oorlogvoering bestond, was de rol van inheemse spionnen, gidsen, aanbrengers, verklikkers en andere informanten essentieel geweest voor het welslagen van elke militaire actie.’¹⁶

Dat voor hun werk betaalde informanten/spionnen ook in de Nederlands-Indonesische inlichtingenstrijd 1945-1949 een cruciale rol vervulden, wordt in talrijke rapporten bevestigd. Zo concludeert een VDMB-jaarverslag zelfs dat ‘spionage- en agentenwerk [...] in onze militaire inlichtingenbronnen [...] verreweg de belangrijkste plaats’ innam.¹⁷ Zonder in de archipel gewortelde informanten was er, kort gezegd, geen beginnen aan: zij kenden immers de taal, de cultuur en het terrein. Zij hadden ook de nodige contacten én konden zich relatief onopvallend door de steden en in mindere mate de kampongs bewegen om personen te schaduwen of om informatie over dislocaties, bewapening en plannen van Republikeinse eenheden alsmede over de leiders van militaire en politieke organisaties te vergaren.

De Nederlandse afhankelijkheid van informanten bij de inlichtingenvoorziening blijkt bijvoorbeeld ook uit een dagboek aantekening van inlichtingensergeant Schulz van 1-12 RI. Vers in de archipel gearriveerd, schreef hij in april 1946 het volgende over een mislukte arrestatie van een verzetsleider in Surabaya: ‘Voor het eerst voelden we, als volslagen vreemden door de dichtbewoonde wijken van de Benedenstad dwalend, op zoek naar den gevreesden leider iets van onze machteloosheid. Al die expressieloze gezichten. Alle even onschuldig, ... of even gevaarlijk.’ Voor Schulz was de mislukte aanhouding ‘een van de vele lessen’ die hij en zijn collega’s moesten leren. ‘Maanden later zouden we met medelijden terugzien op deze eerste schreden.’ De sergeant kwam al gauw tot de conclusie dat successen alleen konden worden behaald door gebruik te maken van een ‘uitgebreid net van inlichtingenbronnen’, waarin vooral informanten een cruciale rol vertolkten.¹⁸ Ook militaire rapportages benadrukken herhaaldelijk de noodzaak van fijnmazige informantennetwerken.¹⁹

Dat informanten in de Nederlandse geschiedschrijving over koloniale oorlogsvoering nochtans hooguit een voetnoot vormen heeft verschillende

oorzaken. Te denken valt aan de geheimhouding die inherent is aan het inlichtingenwerk in het algemeen en het – om veiligheidsredenen – anonimiseren van spionnen in het bijzonder. Maar ook aan de vernietiging van Nederlandse documenten en archieven, het reeds in het interbellum en bij de NEFIS in Australië geëtaleerde neerkijken van Nederlandse militairen op het vermeend oneervolle ‘cloak and dagger’-werk (spionage), de Indonesische minachting voor als verraders en collaborateurs beschouwde informanten en aan het ontbreken van egodocumenten over hun activiteiten en motieven, mede door hun veelal lage geletterdheid. Informanten hebben daardoor relatief weinig archief- en andere schriftelijke sporen achtergelaten en zijn ook maar zelden geïnterviewd. De informatie die niettemin over hen te vinden is en voor dit boek werd verzameld komt vooral uit egodocumenten (dagboeken, memoires, interviews) van Nederlandse inlichtingenmilitairen die nauw met hen samenwerkten, IVG- en VDMB-instructiebundels, gedenkboeken, Nederlandse (en in mindere mate Indonesische) inlichtingen- en veiligheidsrapporten alsmede uit andere militaire of bestuurlijke berichten.

OPBOUW EN AANSTURING VAN INFORMANTENNETWERKEN

Omdat informanten/spionnen de belangrijkste bronnen vormden moest iedere nieuwe IVG- of VDMB-post zo snel mogelijk een uitvoerig informantennet van meestal tientallen personen opbouwen. Zo kwam het voor dat een kleine IVG-post van bijvoorbeeld 5 man soms wel 30 à 70 informanten had. Hoewel exacte cijfers vooral bij de IVG'en ontbreken en de aantallen bovendien behoorlijk schommelden, kan hieruit toch worden opgemaakt dat er al met al tienduizenden informanten voor de verschillende troepeninlichtingendiensten hebben gewerkt. Alleen de VDMB beschikte al over zo'n 2000 informanten – tegenover zo'n 250 man vast personeel.²⁰ Omdat het, zoals we nog nader zullen zien, een uitdagende en zeer tijdrovende taak was om voldoende goede en betrouwbare informanten te vinden, waren de verschillende inlichtingendiensten van meet af in een concurrentiestrijd verwickeld. Zo repte Schulz medio 1946 over 'heibel' met een nabij gelegerde inlichtingensectie van de X-Brigade, die trachtte 'onze spionnen af te gappen'.²¹

Hoe inlichtingenmilitairen precies informanten moesten werven, was bovendien nogal onduidelijk. Weliswaar stelde generaal-majoor Dürst Britt (KL) in september 1947 voor 'gedurende een week een stoomcursus in het uitzetten van een agentennet' te organiseren, maar in de praktijk lijkt van

dit of vergelijkbare plannen weinig terecht te zijn gekomen.²² Hoewel theorie en praktijk natuurlijk sterk verschilden, boden de IVG-instructies enig houvast. Zij gaven aan dat het voor de ‘spionage in eigen gebied’ zaak was ‘in een kampong een vertrouwd persoon te vinden, die bereid is voor u te werken onder bepaalde voorwaarden.’ Deze voorwaarden waren afhankelijkheid van ‘uw persoonlijkheid’, van ‘de persoonlijkheid van uw informant’ en ‘van [de] omstandigheden.’²³ De IVG-instructies waarschuwdens voorts: ‘Het spreekt vanzelf dat dit een moeilijke taak is. Kennis van land, volk, taal, gebruiken (adat), spelen hier een grote rol.’ Kon men zo’n persoon niet zelf vinden, dan was het zaak ‘een geschikte medewerker’ te zoeken die het wél kon. Idealiter had men in iedere kampong een informant, uiteenlopend van een bestuursfunctionaris tot ‘een willekeurige tani’ [boer]. Een informant in elke kampong zou, aldus de instructies, echter een ‘ontzaggelijke hoeveelheid tijd, geduld en arbeid’ kosten en in de praktijk ‘gelukkig niet nodig’ zijn.²⁴

Voor de moeilijker geachte ‘spionage in het vijandelijk gebied’ aan de andere kant van de demarcatielijnen moesten spionnen en ‘speciale agenten’ op pad worden gestuurd die, ‘teneinde niet op te vallen’, tot de plaatselijke bevolkingsgroep behoorden. Een variant op het uitzenden van spionnen was het vestigen van vaste agenten in ‘vijandelijke’ steden, die op hun beurt met ‘overredingskracht’ eigen informanten moesten werven. De coördinatie van dit systeem diende met behulp van ‘vertrouwde (reizende) tussenpersonen’ te geschieden. Hogere inlichtingenorganen moesten de aansturing ter hand nemen, ‘omdat een dergelijke organisatie te ingewikkeld is voor de lagere organen’. IVG’en bij eenheden aan demarcatielijnen kregen het advies zich op brigadeniveau te beperken tot spionage in ‘een diepte van 10 tot 20 km’ in het ‘gebied van den vijand’ en op bataljonsniveau tot ‘ongeveer 2-5 km’. Deze raad was echter ‘niet absoluut bindend’ en diende vooral om te overmoedig optreden te voorkomen.²⁵

Met het oog op Indonesische represailles diende IVG-personeel voorzichtig en discreet met de informanten contact te onderhouden. Een inlichtingensverslag van mei 1946 meldde bijvoorbeeld dat een Javaanse familie in Surabaya, die Nederlands sprak, ‘steeds loyaal’ aan het koloniale gezag was geweest en regelmatig inlichtingen verstrekke, ‘reeds 4 maal door kwaadwilligen [was] overvallen’ omdat er herhaaldelijk Nederlandse militairen bij het gezin over de vloer kwamen. Het inlichtingenpersoneel kon, aldus hetzelfde verslag, evenmin nog contact hebben met een andere Indo-Europese informante in de buurt, ‘zonder dat zij gevaar loopt nog dezelfde nacht een wraakactie te ondervinden. Om dezelfde reden kan zij niet meer bij ons

komen.' Contact was pas weer mogelijk 'als de [Republikeinse] spionnen in bedoeld blok onschadelijk gemaakt zijn'.²⁶ Nu liepen deze vier overvallen gelukkig met een sisser af, maar gedurende de hele oorlog werden vele Indonesiërs gedood omdat zij informatie aan de Nederlanders hadden verstrekt óf daarvan werden verdacht (zie ook hoofdstuk 7). Zo meldde de hoogste bestuurder van Midden-Java, RECOMBA P.H. Angenent, in november 1947 dat in het onderdistrict Patean 'een oude man van 80 jaar, verdacht van het aangeven aan de Nederlandsche militairen van een legplaats van een mijn, aan een boomtak opgehangen' werd.²⁷

De door de militaire leiding van de Republiek bevolen intensieve spionnenjacht betekende dat reeds een kleine onvoorzichtigheid of verdacht gedrag fatale gevolgen voor de informanten kon hebben.²⁸ Hieraan konden zijzelf schuld hebben, maar evengoed de IVG'en die hen aanstuurden en hun identiteit moesten versluieren. Een instructie bevatte de volgende vermaning: 'Dit personeel behorend tot de essentiële verzamelorganen waarop tenslotte de gehele dienst steunt, moet onafwijsbaar beschermd worden, zij zullen zelfs deze garantie moeten kunnen eisen; zij hebben daar recht op.'²⁹ Dat het IVG-personeel in de praktijk echter lang niet altijd voldoende oog voor de veiligheid van informanten had, blijkt onder meer uit het uitlekken van de identiteit van een Molukse informant, die inlichtingen vanuit Yogyakarta aan Batavia leverde maar eind 1946 door een Nederlandse eenheid was opgepakt. In een vervolgens aan praktisch alle legeronderdelen verspreid ondervragingsrapport werd betrokkene 'met naam en toenaam' genoemd en als Nederlandse agent gesignaleerd, zodat hij volgens een klacht van zijn meerdere 'voor ons practisch niet meer te gebruiken is, of indien dit wel gebeurt, groot gevaar loopt'.³⁰

Ook een brief van een artillerist legt bloot dat het advies voorzichtigheid te betrachten lang niet altijd even goed werd opgevolgd: 'Onze spionnen gebruiken onze nieuwe fietsen op hun patrouilles. [...] Er zijn hier nieuwe fietsen genoeg. Die van ons hadden echter witte achterspatborden. De bevolking was gewaarschuwd, zodra de witte spatborden ergens werden gezien wist men meteen dat de matta matta's [spionnen] van de blandas eraan kwamen [...]. Heb de witte spatborden zwart geverfd.'³¹ Ook de informatie op basis waarvan de Indonesische inlichtingendiensten hun liquidaties uitvoerden, hadden zij, aldus een veiligheidsrapport, deels aan Nederlandse onvoorzichtigheid te danken: 'Uit gevonden [Republikeinse] documenten is gebleken, dat daarin informanten werden genoemd, die in dienst zijn van de Nederlandse troepen. Waarschijnlijk werden deze te opvallend of op ver-

keerde wijze door ons gebruikt.³² Een reprimande van de territoriale commandant van West-Java, generaal-majoor Edu Engles (KNIL), van oktober 1949 toont eveneens aan dat, ondanks eerdere instructies, IVG-personeel lang niet altijd voldoende op de veiligheid van hun informanten bedacht was: ‘Nog steeds [worden] papieren aan informanten [...] afgegeven, waaruit de identiteit van de bezitter gemakkelijk valt af te leiden.’ Deze uitgifte zou hun veiligheid ‘bepaaldelijk’ in gevaar brengen; met alle gevolgen van dien: ‘Nog regelmatig worden informanten vermoord.’³³

Een IVG-instructiebundel van de W-Brigade noemt het voorts een ‘helaas voorkomend verschijnsel’ dat IVG-patrouilles in de kampongs linea recta het huis van informanten betraden: ‘Hiermede wordt de waarde van de informant tot nul gereduceerd.’ Zo moest het wel: ‘Wil een IVG/patrouille een informant bezoeken zal hij bijv. naar verschillende kamponghuizen van willekeurige lieden gaan, waaronder ook het huis van de bepaalde informant.’ Er volgen nog meer tips die in feite open deuren zijn: ‘Het is bepaald foutief dat informanten op klaar lichte dag een IVG post regelmatig bezoeken. Dat zal zoveel mogelijk ’s nachts moeten gebeuren, tenzij er spoedberichten zijn.’³⁴ Een andere IVG-instructiebundel, die eveneens stelde dat het contact met de dienst onopvallend moest zijn, voegde daar de volgende opmerkelijk kille zin aan toe: ‘Is uw informant bij de bevolking “ontdekt”, schaf een nieuwe aan.’³⁵ De spion als wegwerpartikel.

Een VDMB-instructiebundel toont daarentegen meer respect en empathie voor de informanten, zij het met een wat paternalistisch sausje overgoten: ‘Bedenk steeds dat het leven van een spion bedreigd wordt door den vijand, veel meer dan het Uwe. Dat hij ook vaak een gezin heeft dat zonder steun achterblijft, indien hij in ’s vijands handen valt. Bedenk steeds dat een spion onmisbaar is. Bedenk steeds dat door het werk van een spion, eigen verliezen tot een minimum beperkt kunnen blijven. Bedenk dat Gij geen Hollander voor U hebt, doch een Indonesiër, die van nature zeer gevoelig van aard is. Dat het niet alleen een plicht jegens U zelve is, doch ook tegenover Uw land en gemeenschap, deze man als gelijke en als vriend te behandelen.’³⁶ Vrijwel alle Nederlandse militairen beseften wel degelijk dat hun informanten grote risico’s liepen. Het gedenkboek van 4-9 RI memoreert bijvoorbeeld: ‘Het baantje van informant is misschien wel het gevaarlijkste, dat bedacht kan worden. Als soldaat heb je immers nog altijd een wapen bij je. Deze mensen doen hun werk echter midden in vijandelijk gebied, terwijl van alle hoeken en gaten wantrouwende ogen hen onderzoeken. Een ondoordacht woord, één verkeerd stukje papier op zak, en we moeten in ons “Register van In-

lichters” een kruisje achter een naam zetten. De vijand maakt korte metten met deze “kaki tangan belanda” [handlangers van de Nederlanders]. Daarom is het ook zo belangrijk, dat behalve hun rechtstreekse opdrachtgever niemand, maar dan ook niemand op de hoogte is van hun identiteit!³⁷ Om die reden gaven berichtgevers hun gegevens weleens anoniem door, bijvoorbeeld via briefjes die aan een boom werden geprikt of in een geparkeerde auto werden gelegd. Ook kinderen overhandigden soms notities. Schijnbaar onopvallende codes werden eveneens gebruikt, zoals het markeren van de ligging van mijnen met palmboombladeren.³⁸ Van tevoren afgesproken schijnarrestaties van informanten tijdens patrouilles, die dan tijdens hun voorlopige ‘verhoor’ ter plaatse berichten doorgaven, was eveneens een vrij discrete contactmethode.³⁹

Sommige inlichtingenmilitairen betreurden het dat zij hun informanten maar zeer beperkt of zelfs helemaal geen bescherming konden bieden. Zo meldde inlichtingen-sergeant Mart Sytsema (KL), die het huis van een van zijn informanten, evenals dat van diens broer en ‘nog drie andere huizen van familieleden’, door een ‘zeer goed georganiseerde bende’ zag afbranden, dat het infanteriedetachement van twee pelotons waaraan zijn IVG-buitenpost was toegevoegd ‘vrij machteloos’ stond.⁴⁰ Personeelsgebrek en hardhandige Republikeinse contraspionage maakten de beveiliging van informanten, evenals de bescherming van bestuurders en burgers die met Nederland samenwerkten vrijwel onmogelijk, vooral op plaatsen die ver van een Nederlandse post lagen. Zo meldde de resident van Bali en Lombok eind 1947 dat op plaatsen waar een militaire of politiepost vanwege personeelsgebrek moest worden opgegeven, niemand meer inlichtingen durfde te geven en ‘elke inlichtingenbron opdroogt’.⁴¹ Wel kregen veel informanten, om zich te kunnen beschermen, op de TNI of strijdgroepen buitgemaakte wapens uitgereikt.⁴²

De IVG-instructies repten voorts over voortdurende controles, die noodzakelijk waren ‘om het enthousiasme’ van de informanten ‘aan te wakkeren’. Ook diende snel op berichten te worden gereageerd, zodat de informant meer vertrouwen zou krijgen. Al met al blijven de instructies over opbouw, aansturing en bescherming van informantennetwerken echter opmerkelijk vaag. Iedere IVG-‘leider’ mocht hierbij nadrukkelijk eigen methodes oftewel (niet nader gedefinieerde) ‘kunstgrepen’ gebruiken, die ‘aan zijn persoonlijkheid en omstandigheden’ waren aangepast. Ook omtrent selectie van geschikte (contra)spionagekandidaten leveren de instructies weinig handvaten; hooguit dat dit met veel zorg moest gebeuren. Opnieuw werd herhaald dat de IVG’er ruime kennis van land, volk, taal en gebruiken moest bezitten

– om er nog aan toe te voegen: ‘en een scherp psychologisch inzicht in het individuele karakter van den toekomstig agent. En dan nog zijn vergissingen niet uitgesloten.’⁴³ Dit gold uiteraard niet alleen voor informanten in dienst van de IVG'en, maar ook voor degenen die voor Nederlandse troepencommandanten of andere (onder)officieren werkten. Bij het vijfde KNIL-bataljon bijvoorbeeld hadden ook alle compagniescommandanten hun eigen informanten.⁴⁴ Daarnaast beschikten de Militaire Politie (MP), de Algemene Politie (AP), de Veldpolitie (VP), het BB, sommige planters, ondernemers en bedrijven evenals menig lurah eveneens over eigen spionnennetwerken. IVG-korporaal Jan Berenbak van 3-9 RI, die nauw met een als HAMOTS (Hare Majesteits Ongeregelde Troepen) bekend geworden speciale contra-guerrilla-eenheid samenwerkte, noteerde dat ook deze in 1947 overgelopen Indonesische lasykars eigen spionagegroepen hadden.⁴⁵

De IVG-instructies lieten zich slechts in zeer algemene bewoordingen uit over de eisen waaraan de informanten/spionnen moesten voldoen. Het concreetst waren nog de eisen aan kandidaten die als ‘hulppersonen en agenten’ bij de contraspionage werden ingeschakeld: zij moesten over een ‘voldoende algemene ontwikkeling’ beschikken, het liefst kennis van Republikeinse strijdorganisaties, verhoudingen, rangen en dergelijke hebben, goed Maleis spreken, ‘matig intelligent zijn’ en eigen initiatief tonen.⁴⁶ VDMB-instructies benadrukten voorts de noodzaak uitgezonden spionnen goed aan te sturen: ‘vergeet nimmer den spion vaste richtlijnen te geven. Uit zich zelve zal hij niet altijd begrijpen wat voor ons het meest van belang is te weten.’ Van enig wantrouwen in hun capaciteiten getuigt de toevoeging ‘laat hem Uw opdracht steeds volledig herhalen voor U hem uitzendt’.⁴⁷

De VDMB profiteerde ervan dat informanten, evenals de óók als informanten optredende ESD'ers, zich vaak zelf bij de Mariniersbrigade aanboden.⁴⁸ Bij de andere eenheden verliep de werving echter minder eenvoudig. Zo meldt het gedenkboek van 4-11 RI: ‘Er werd geprobeerd om uit de plaatselijke bevolking informanten te werven. Het was moeilijk om daar mensen voor te vinden, het was gevaarlijk werk, en verklikkers zaten overal. Zelfs met deze informanten moest men oppassen, want onder dezen zaten er soms ook die hand en span diensten verleenden aan de vijand. Om dit te controleren liet men ook wel de een de ander bespioneren. Uiteraard alleen dan wanneer ze elkaar niet kenden.’⁴⁹ Ook lurahs werden, in lijn met de instructies, geregeld bij de zoektocht naar geschikte informanten betrokken.⁵⁰ Menig informant werd voorts toevallig geworven, bijvoorbeeld nadat hij als gids dienst had gedaan.⁵¹

Omdat Sytsema in zijn dagrapporten als een van de weinigen concreet op de werving van informanten ingaat, loont het een nadere blik op zijn ervaringen te werpen. Daaruit blijkt dat zijn belangrijkste vaste informant, Martaï, tevens als contactpersoon voor losse informanten optrad. In de loop van de tijd schoof hij Martaï ook naar voren om zijn 'informantensysteem weer een weinig te herstellen en verbeteren'. Eerder had hij namelijk een informant moeten ontslaan 'wegens enkele zeer grove fouten', die deze onder meer tijdens 'belangrijke patrouilles' had begaan.⁵² Verder valt op dat Sytsema, tot zijn eigen verbazing, af en toe hem geheel onbekende berichtgevers 'in dienst' bleek te hebben, bijvoorbeeld een 'chinees die volgens hemzelf voor ons werkt'. Deze informant drong nadrukkelijk aan op betaling voor zijn informatie, die tot Sytsemas tevredenheid overigens wel tot drie arrestaties leidde.⁵³ Al met al was het werven van informanten een moeizaam proces dat geregeld met tegenslagen gepaard ging. Sytsema kampte niet alleen met onbetrouwbare of onbekwame kandidaten, maar deels ook met onvoldoende aanwas, waardoor hij tot zijn ergernis langdurig enkele 'blinde vlekken' in zijn sector had: 'Uit het gebied van Tjasmarra krijg ik niet veel berichten omdat ik geen betrouwbare personen heb voor dit gebied. Doe alle moeite om die te krijgen,' schreef hij op 10 juni 1948. Drie maanden later was dit echter nog steeds niet gelukt.⁵⁴

Na ongeveer een halfjaar op de IVG-post Puraseda had Sytsema nog altijd weinig vertrouwen in de informanten die hem wél ter beschikking stonden. Toen zijn compagniescommandant, majoor L. van Dorp (KL), hem om gegevens verzocht omtrent 'eventuele in dienst treding van enkele mijner informanten', gaf hij aan dat deze voorlopig alleen Martaï moest inschrijven om te worden gemilitariseerd. 'Voor hem sta ik ten volle in. Andere betrouwbare mensen kan ik nog niet te pakken krijgen.' Enkele dagen later meldde Sytsema wel nog een tweede informant aan, die in zijn ogen 'in militair verband' moest worden opgenomen.⁵⁵ In een later bericht repte hij expliciet over de 'gemilitariseerde informant' Martaï. Hieruit blijkt dat in ieder geval belangrijke informanten konden worden gemilitariseerd. Wat dit destijds, afgezien van een vastere aanstelling, precies betekende is echter niet duidelijk.⁵⁶ Twee weken later zuchtte Sytsema opnieuw dat hij 'al vele malen getracht' had geschikte informanten te werven, maar dat vooral het efficiënte Republikeinse spionage- en alarmstelsel (zie hoofdstuk 7) zijn pogingen keer op keer dwarsboomde en dat de bevolking te bang was om zich vrijwillig te melden.⁵⁷ Vooral zijn losse informanten toonden zich ook nog eens bijzonder wisselvallig. Eind 1948 meldde hij bijvoorbeeld dat drie van hen niet

meer actief waren: 'Een ervan heeft er geen "zin" meer in en is eenvoudigweg verdwenen. Een ander is naar Batavia zonder iets te zeggen en een derde is ziek.' Door 'deze afvalligen' was 'een hyaat gekomen in het systeem', een gat dat Sytsema weer moeizaam moest zien op te vullen.⁵⁸

ACHTERGRONDEN VAN INFORMANTEN

Vrijwel alle IVG-posten hadden moeite om snel een omvangrijk informanten-netwerk op te bouwen. In het nadeel van Sytsema werkte dat hij in een onrustig 'frontgebied' nabij de grens met Banten was gelegerd, van waaruit tot zijn frustratie vele infiltraties plaatsvonden. In het algemeen kan worden gesteld dat gepoogd werd uit alle sociale geleidingen en etnische bevolkings-groepen informanten te werven, maar dat maatschappelijke randfiguren, personen uit de lagere sociale klassen en personen uit de etnische minderheden en soms ook onderwereld in ieder geval bij sommige inlichtingen-secties en specifieke inlichtingenmilitairen erg in trek waren. Zo nam de in Oost-Java gelegeerde inlichtingen-luitenant Bert Carper, die Javanen minder vertrouwde, het liefst Indiasche informanten in dienst.⁵⁹ Voor zijn inlichtingenwerk in Noord-Sumatra rekruteerde Raymond Westerling, net als de Britse inlichtingendiensten, vooral informanten uit de onderklasse van de maatschappij en uit verschillende etnische groepen of minderheden die in Medan (sterk) vertegenwoordigd waren, zoals Chinezen en Javanen.⁶⁰ Ook andere inlichtingensecties gebruikten graag vertegenwoordigers van de Chinese minderheid als spionnen. Volgens de Indonesische onderzoeker Allan Akbar was dit een minder goede zet, omdat zij opvielen en veel Indonesiërs hen wantrouwden op basis van aloude rivaliteiten en vooroordelen.⁶¹ Hun IVG-operateurs daarentegen toonden zich, uitzonderingen daargelaten, meestal zeer tevreden over hun functioneren.

Ook de Indo-Europese KNIL-overste Agerbeek wierf vooral onder etnische minderheden. Net als voor de Japanse bezetting begon Agerbeek, nu als spionnenbaas van het Basiscommando Batavia, met behulp van een snel opgebouwd spionnennetwerk meteen personen die hij als 'benededen' beschouwde, fanatiek te achtervolgen en uit te schakelen. Toen Van Doorn en Hendrix hem in 1971 interviewden, toonde Agerbeek '15 fotootjes' van zijn spionnen. Van Doorn noteerde: 'Het valt mij op dat er geen enkele Indonesiër bij is. Het zijn half-chinezen, er is een batakker bij en voor het overige sterk Indonesisch uitziende Indo's.' Hij had 'sterk' de indruk dat deze mannen uit de sociale onderklasse stamden. Volgens Van Doorn zou geen van hen in staat zijn geweest 'een politiek rapport uit te brengen'.⁶² Ook de

in Midden-Java gelegeerde veiligheidsofficier Jan Bakker stelde zijn informantennetwerk voor counter-intelligencedoeleinden vooral samen uit ‘andere populaties binnen de “inheemse” bevolking.’⁶³ De in Oost-Java actieve VDMB, waarvan het vaste personeel vooral uit ‘Indische jongens’ bestond, rekruteerde veel informanten onder Molukkers en Madurezen.⁶⁴ De rond 150 ESD’ers, die behalve als tolken, verhoorders en gidsen ook als informanten voor de VDMB werkzaam waren, waren eveneens vrijwel allemaal Molukkers, Madurezen, Indo-Europeanen, Timorezen of Chinezen.⁶⁵ Schulz van 1-12 RI werkte eveneens graag met Molukse, Manadonese en Indo-Europese informanten, omdat zij volgens hem een grote afkeer van de Republiek hadden, zij het dat hij enkelen van hen ook als ‘duistere figuren’ typeerde.⁶⁶

Ondanks de voorkeur van sommige IVG- of VDMB-secties voor bepaalde – in koloniaal jargon – ‘landaarden’, was het behoren tot een etnische minderheid in het algemeen geen doorslaggevend selectie criterium. Bestudering van bewaard gebleven informantelijsten leert juist dat de voor IVG-posten werkzame informanten doorgaans een vrij nauwkeurige afspiegeling van de etnische samenstelling van de plaatselijke Indonesische bevolking vormden. Zo werkten de in respectievelijk West- en Midden-Java gelegeerde IVG’ers Syssema en Van Dalen vooral met Sundanese en Javaanse informanten. Dit was conform de IVG-instructies, die adviseerden informanten/spionnen vooral uit de plaatselijke bevolkingsgroep te rekruteren omdat zij dan het minst zouden opvallen. Dat sommige IVG’ers meerdere informanten uit goeude, soms zelfs adellijke, families in dienst namen, toont voorts aan dat een lage sociale positie evenmin een harde selectievoorwaarde was.⁶⁷ Dat gold evengoed voor religie. Wel kon het een pre zijn als een informant christelijk was, omdat hij of zij daardoor minder argwaan bij zijn of haar – eveneens christelijke – meerderen wekte.

Zwaarder dan etniciteit, sociale klasse of religie wogen de subjectieve indrukken en persoonlijke relaties tussen ‘spionnenbaas’ en ‘spion’. Volgens Agerbeek berustte het opbouwen van een spionnengroep vooral ‘op persoonlijk overwicht en een zekere naam’, om hieraan toe te voegen: ‘ze dienen de man, niet de zaak.’⁶⁸ Uiteraard waren er bij de zoektocht naar geschikte informanten, afgezien van de vereiste kennis van taal en cultuur, nog meer factoren die meespeelden: vooral hun vermoede capaciteiten, die op basis van beroep, opleiding of vroegere functies werden ingeschat. Zo golden personen die als rechercheur bij de politie of de PID hadden gewerkt, als bijzonder geschikte spionnen.⁶⁹ Ook het persoonlijke verleden van de kandidaten speelde een belangrijke rol – voor zover hun levensloop bij screenings (als

die al plaatsvonden) kon worden achterhaald. Een 37-jarige christelijke Javaan, die begin 1949 in Yogyakarta door de IVG van de T-Brigade als informant werd aangenomen, bleek bijvoorbeeld vanaf oktober 1945 een tijd in Republikeinse hechtenis te hebben gezeten, mede omdat hij vanaf 1932 tien jaar lang PID-informant was geweest. Met het oog op zijn betrouwbaarheid gold dit als een voordeel.⁷⁰ Voor sommige informanten waren de motieven om dit werk te doen wel heel persoonlijk. Zo begon een burger uit Padang voor de Nederlanders te spioneren omdat zijn vrouw een affaire met een TNI-luitenant had en hij deze rivaal graag in de kraag wilde vatten.⁷¹

Een lijst die Bakker in augustus 1947 opstelde, geeft ook een goed beeld van de gehanteerde selectiecriteria. Deze bevatte informatie over zestien losse en vaste informanten die zijn IVG na een van de vele reorganisaties 'eventueel' van een andere inlichtingensectie kon overnemen. Hoewel het dus over reeds voor de Nederlanders werkzame informanten ging, laten Bakkers aantekeningen goed zien welke eigenschappen, connecties en achtergronden deze inlichtingenofficier bij potentiële informanten belangrijk vond. Zo was een Chinese informant een 'gokker' en 'goed thuis in de onderwereld', waardoor hij 'hierover goede inlichtingen' kon verstrekken. Geheel te vertrouwen was hij echter niet: Bakker opperde immers dat men hem geen pasje (surat) als toegangsbewijs voor militair terrein mocht verstrekken omdat 'hij hiervan misbruik' zou maken. Een tweede Chinese informant was 'goed thuis in diverse steden van Midden-Java en kent veel personen'. Een derde Chinees 'kan doorgaan voor Javaan en is goed in het schaduwen van personen, in zijn rol als venter'. Op Bakkers lijst stonden voorts een Indo-Europese 'voormalig rechercheur van de politie', een 'oudere Javaan' die 'steeds goede inlichtingen' had verstrekt, een Javaanse 'betjakkbestuurder', een Javaanse informante die 'met veel verkopers en smokkelaars in contact aan het Oostfront' stond en een Indo-Europese informant die bij de Haven-baggerdienst werkte. Bakker aasde verder op de diensten van de bij een andere inlichtingensectie werkzame KNIL-soldaat J. Sloot. Deze sprak immers vloeiend Hoog-, Midden-, en Laag-Javaans en Maleis, kon doorgaan voor Javaan én was 'te gebruiken bij verhoren'.⁷²

Bakker was dus geenszins huiverig om met informanten samen te werken die met smokkelaars in contact stonden of in de onderwereld thuis waren en dus bepaald geen 'lieverdjes' waren; een in het internationale inlichtingencircuit geenszins uitzonderlijk verschijnsel. De inlichtingenmilitair H.C.M. Smit (KNIL) ging nog een stap verder en gebruikte methodes die aan maffiapraktijken doen denken: hij bood door de politie gezochte criminelen een

uitweg door ze, in ruil voor informatie, tegen een plaatselijke politiecommissaris te beschermen.⁷³

Schulz daarentegen achtte het 'van onschatbare waarde' als informanten militaire basiskennis hadden en het terrein van bepaalde gebieden goed kenden.⁷⁴ Om hun dergelijke kennis bij te brengen kregen door de VDMB uitgezonden informanten overigens 'een opleiding [...] in het waarnemen van belangrijke vijandelijke centra.'⁷⁵ Over deze, vermoedelijk deels ook bij de IVG'en gegeven, informanten(spoed)cursussen is verder niets bekend. Sergeant Jas van Uden (KL), een inlichtingenman van 4-10 RI, richtte zich op zijn beurt vooral op de 'inschakeling van een groot aantal inlandse vrouwen' in zijn informantennetwerk. 'Zij onderhielden "liefdevolle" contacten met de manschappen van de TNI en verkregen zo de nodige informatie. Vaak schreven ze alles nauwkeurig op. Met deze gegevens konden wij dan weer overgaan tot invallen en arrestaties.'⁷⁶

Gepensioneerde KNIL-militairen golden eveneens als geëigende kandidaten. Het gedenkboek van 4-11 RI meldt bijvoorbeeld dat deze eenheid begin 1949 veel steun kreeg van oud-KNIL-militairen, die in gebieden woonden die tijdens het tweede offensief waren veroverd, en 'nu weer onze kant' kozen. Zij wisten vaak te vertellen 'waar de trekbommen en andere munitie verborgen zit. Diversen daarvan beginnen direct met spionage diensten voor ons.'⁷⁷ Van Dalen memoreert dat een van zijn meest betrouwbare informanten 'een wat oudere, tanige Javaanse man [was] die rond 1900 gediend had onder Van Heutsz in Atjeh.'⁷⁸

Ook een onbekend maar substantieel aantal gewone (actieve) KNIL-militairen fungeerden, al dan niet tijdelijk, in het kader van hun functie als IVG-'buitendienstmedewerkers' in feite als spion.⁷⁹ Per KL-compagnie werden ongeveer vijf man van het KNIL ingedeeld, vooral om inlichtingen van de bevolking te krijgen en als tolken te fungeren.⁸⁰ Een oorlogsvrijwilliger noteerde in mei 1946 bijvoorbeeld: 'Wij hebben nu ook een Inlandsche soldaat van het KNIL bij ons in dienst als spion en meldt die dat er een kampong met extremisten is, wordt hij er heen gestuurd om als spion te dienen in kampong kleeding, en meldt alle bijzonderheden later. Dan de mortieren erop en laat de zaak maar branden.'⁸¹

De VDMB maakte, afgezien van allerhande burgerinformanten, op grote schaal gebruik van ex-krijgsgevangenen van de TNI. Voorwaarde was wel dat ze, gebaseerd op het foutieve idee dat de steun voor de onafhankelijkheidstrijd niet zo groot was, als 'meelopers' golden en niet fel Republikeins waren. VDMB-medewerker en ESD'er Birney lichtte toe: 'Sommige gevan-

genen, die bij evaluatie betrouwbaar bleken, [...] werden [...] belast met het onderhoud van het gebouw [een VDMB-subhoofdkwartier] en de verzorging van de tuin eromheen. Na één of twee maanden “dienst” werden al die gevangenen in vrijheid gesteld. Vreemd genoeg wilden toen velen niet in vrijheid gesteld worden, bang voor eventuele represailles van hun nog vechtende strijdmakkers. Zij werden dan door ons aangesteld als “informanten” en voorzien van Japanse pistolen en halfverroeste Mannlicher-geweren.⁸² Om de betrouwbaarheid van vrijgelaten krijgsgevangenen te toetsen placht Bakker, die bij de T-Brigade ook op dergelijke informanten bouwde, hen te laten schaduwen. Deze veiligheidsofficier rekruteerde de kandidaten pas als informant als zij zich hadden bewezen of als zij reeds eerder vrijwillig bruikbare inlichtingen hadden geleverd.⁸³

Ook Schulz gebruikte graag ex-krijgsgevangenen als informant. ‘Het mooiste is altijd een krijgsgevangene, want een agent moet wel bijzonder kundig, pienter en betrouwbaar zijn, wil hij berichten binnen brengen, die een volledig beeld geven van de vijandelijke opstelling. [...] Je moest wel haast een militair onderlegde agent hebben, [...] een gewoon burger, ook al is hij spitsner dan middelmaat, brengt hiervan meestal niets terecht. Vaak weet hij niet eens te vertellen, of er nu een bataljon of een compagnie in een bepaalde sector ligt.’⁸⁴ Angst voor represailles en financiële overwegingen waren belangrijke redenen om voor de Nederlanders te gaan werken. Ook door Nederlanders ontvangen medische verzorging kon een prikkel zijn, zeker in het geval van gewond geraakte krijgsgevangenen.⁸⁵

Niet alle pogingen om krijgsgevangenen als informanten te gebruiken waren een succes, zoals blijkt uit het lot van de in oktober 1946 opgepakte Javaanse gevangene Ramin. Na diens verhoor gaf Schulz van de IVG van I-12 RI het volgende advies: ‘vrij te laten en te gebruiken als regelmatige informant.’⁸⁶ Toen Schulz in juni 1947 TNI-deserteur Ngadiman verhoorde, die talrijke militaire gegevens en maar liefst 42 namen en adressen van verzetleiders, Republikeinse lurahs en andere personen losliet, viel ook de naam Ramin weer. In het verhoorrapport van Ngadiman noteerde Schulz over hem, duidelijk verontwaardigd: ‘1/10/46 door “Hollanders” (ID I-12 RI!!!) gearresteerd [...] en na verhoor [...] vrijgelaten, met de opdracht na gegevens verzameld te hebben terug te keren. Keerde echter niet terug en deed bij zijn onderdeel hele verhalen over de “domheid” van de Hollanders.’⁸⁷ Een ander voorbeeld betreft korporaal F.S.A. Beekman, werkzaam bij de IVG van de staf van de 1e Infanterie Brigade Groep. Beekman liet medio 1949 ‘op eigen initiatief’ TNI-gevangenen vrij, zodat hij ze ‘als inlichter’ kon inschakelen.

‘Verschillende voldeden daaraan, doch na verloop van enige tijd bleven zij toch bij mij weg.’ Opmerkelijk is dat deze korporaal, die naar eigen zeggen wat sympathieën betreft steeds meer naar de Republikeinse kant was opgeschoven, begin december 1949, in ruil voor een burgerbetrekking en Indonesisch staatsburgerschap, zelf door een TNI-overste als informant werd geworven. Beekman gaf vervolgens namen van IVG-informanten, anti-Republikeinse politiemensen en van bij de APRA-coup van Westerling betrokken KNIL-militairen aan de TNI door. In januari 1950 werd hij – nadat hij zich verdacht had gedragen – door de MP opgepakt.⁸⁸

Bijzonder gewilde informanten waren voorts overgelopen lasykars (milities) en TNI-militairen, zoals de zo-even genoemde Ngadiman. Deze deserteurs bezaten immers over door de IVG'en felbegeerde militaire kennis, die bovendien meestal redelijk actueel was.⁸⁹ In enkele gevallen deden de Nederlanders ook de nodige moeite de ‘overgang’ van dergelijke overlopers te faciliteren en dekmantels te creëren door bijvoorbeeld, op eigen verzoek, hun arrestatie in scène te zetten.⁹⁰ Hoeveel ‘schade’ zo'n tot spion omgedraaide overloper uit Indonesisch perspectief kon aanrichten, blijkt uit het voorval van een TNI-militair die medio 1947, een dag na de Nederlandse bezetting van Sukabumi (West-Java), overliep en veel informatie aan de IVG (dan wel TIVG) doorgaf. Maar volgens TNI-kolonel Alexander Kawilarang was dat nog niet alles: ‘De TIVG reed met hem door de stad – bij voorkeur in de buurt van de markt en andere drukke plaatsen – in een van achter gesloten voertuig, waarin verschillende kijkgaten zaten. Hij wees onze mensen aan die zich tussen de bevolking bevonden. Hij en de TIVG-mensen waren van buitenaf niet te zien. De door hem aangewezen personen werden later opgepakt, aangezien de TIVG nu hun gezicht kende.’ Voor zijn ‘verraad’ zou de overloper echter de hoogste prijs betalen: in burger gestoken TNI-soldaten namen hem een maand later gevangen, waarna hij door de Republikeinse Militaire Politie werd geëxecuteerd.⁹¹

Het ‘omdraaien’ van (ex-)militairen, informanten en andere helpers leverde geregeld Nederlandse *intel*-successen op. Zo sloeg de IVG van 3-12 RI een belangrijke slag toen het eerste bataljon van de Siliwangi-divisie, dat zich na de Renville-overeenkomst van begin 1948 uit West-Java had teruggetrokken, clandestien naar de zogeheten pockets wilde terugkeren. Talrijke gidsen en informanten die het bataljon bij de terugkeer zouden helpen, ‘waren inmiddels in dienst getreden van de dichtstbijzijnde I.D.-groep en gaven de komst van de Republikeinen snel [aan ons] door’, aldus het gedenkboek van 3-12 RI. Deze informatie leidde tot veel arrestaties en de inbeslagname van het

archief van een Republikeinse inlichtingenofficier.⁹² Een ander voorbeeld is een, uit Nederlands perspectief, intel-succes in de omgeving van Kediri (Oost-Java). Volgens IVG-sergeant Piet Hagenaar lag hieraan de door informanten vergaarde kennis ten grondslag dat er ‘ruzie was uitgebroken tussen enige guerrillabenden [...], men moordde elkaar wat uit en het CPM (Corps Polisi Militer) trad als overwinnaar uit de strijd. Enkele CPM-leden, beschuldigd van verraad, werden vogelvrij verklaard en zij namen de benen.’ De IVG speelde bewust op dit interne conflict in: ‘Op dit moment was de IVG aanwezig en breidde liefdevol zijn armen uit. Het gevolg van deze barmhartige houding was, dat de heren bereid werden gevonden om als gids op te gaan treden.’ Met hun hulp lukte het de IVG vervolgens een Republikeinse lurah om de tuin te leiden, die een goed verborgen munitiedepot aanwees. Zonder een schot te lossen maakte de IVG daardoor, aldus Hagenaar, drie ton munitie buit: ‘Bestaat er een mooiere manier om oorlog te voeren?’⁹³

Net als hun Indonesische tegenspelers deinsden Nederlandse IVG’ers (en officieren) er niet voor terug kinderen als informanten te gebruiken. Het gedenkboek van 5-6 RI meldt bijvoorbeeld dat hun inlichtingenmilitairen in Wonogiri (Midden-Java) ‘enkele zeer goede krachten’ hadden, ‘onder wie een informantje van 13 jaar’.⁹⁴ Schulz rept over ‘onze eerste vrijwillige berichtgeefster, de lieflijke Tiama’, die hem herhaaldelijk waardevolle inlichtingen verstrekke. Vooral toen ‘het lieve kind’ op een dag door de TNI werd gearresteerd en langs verschillende Republikeinse posten naar huis had weten te komen, had zij informatie aan de IVG gegeven, ‘waardoor we een aardig beeld begonnen te krijgen van de vijandelijke dislocaties’.⁹⁵ Ook (volwassen) vrouwelijke informanten droegen aan de Nederlandse inlichtingenstrijd bij. Zo noemde compagniescommandant Sjoerd Lapré van KNIL Inf. v de Chinese echtgenote van een korporaal van zijn eenheid een van zijn ‘belangrijkste inlichtingenorganen’.⁹⁶ Toen Sytsema met het opzetten van zijn informantennetwerk begon was zijn tweede ‘aanwinst’ een vrouw, zo meldde hij expliciet aan zijn meerdere.⁹⁷ Van Doorn en Hendrix spreken wederom van een inlichtingengroep die zich onder meer bediende ‘van verscheidene “half-spionnen” (prostituees)’.⁹⁸ Dat Nederlandse inlichtingendiensten prostituees als informanten gebruikten blijkt ook uit Indonesische bronnen, bijvoorbeeld het proces-verbaal van een IVG-informante die door de Indonesische politie was opgepakt en verhoord. Haar IVG-post telde tientallen informanten die in hotels, stations en restaurants werkten – en maar liefst vijf in het plaatselijke bordeel.⁹⁹

Soms werden informanten en gidsen ook tot medewerking gedwongen. Zij vormden een belangrijke aanvulling op soms verouderde of ontoereiken-

de kaarten en luchtfoto's. Dit was vooral het geval na een opmars in nog vrij onbekend terrein, al dan niet voorbij een demarcatielijn. Als gidsen zich niet vrijwillig uit de bevolking aanboden of na screenings door de inlichtingendiensten werden aangenomen, kwam het voor dat arrestanten of van hun bed gelichte burgers werden gedwongen gids te spelen.¹⁰⁰

Er zijn voorts indicaties dat ook (een onbekend aantal) informanten onder dwang hun medewerking verleenden. Zo meldde een in 1950 door de Republikeinse Militaire Politie verhoorde Chinees dat hij spionagewerkzaamheden voor de IVG moest verrichten.¹⁰¹ Toen DST-ondercommandant Jan Vermeulen (KNIL) medio november 1946 met een twintigtal deels in burger geklede mannen op inlichtingenmissie naar Zuid-Sulawesi was gestuurd, dwong hij een aantal Indonesische gevangenen om inlichtingen te vergaren. Hij had voor dit doel een plaatselijke strijdgroep in de val gelokt, waarna hij zeven gevangenen weer had vrijgelaten, naar eigen zeggen onder de voorwaarde: 'Binnen acht dagen moet jij mij komen vertellen hoe-en-wat! Anders schiet ik je allemaal kapot!!!'¹⁰² Volgens DST-militair H. van Groenendaal kwamen de zeven informanten vervolgens met informatie over vermeende verzetsstrijders.¹⁰³

Enkele weken later, na de aankomst van de DST-hoofdmacht, maakte deze onder dwang vergaarde en niet nader gecontroleerde informatie deel uit van de personenlijsten waarop Westerling zijn eerste wederrechtelijke executierondes baseerde. De lijsten zijn niet bewaard gebleven en over de totstandkoming is verder niets bekend. Of de slachtoffers van de eerste moordpartijen, zoals Westerling stellig beweerde, allemaal 'schuldig' waren, in de zin van dat ze anti-Nederlands verzet boden of dit anderszins faciliteerden, moet dus in het midden worden gelaten. De kans dat Westerling gelijk heeft is alleen al vanwege de grote aantallen geëxecuteerden zeer gering. Uit de internationale vakliteratuur blijkt voorts dat moderne inlichtingendiensten het met dwang rekruteren van informanten intern ontmoedigen. Dergelijke informanten zijn immers vaak boos, haatdragend, op zoek naar wraak en doen het minimum – allemaal factoren die de waarschijnlijkheid voor onjuiste of onvolledige inlichtingen vergroten.¹⁰⁴

Niettemin hanteerde bataljonsinlichtingenofficier Benjamin Asscher (KL) van 6 RS (Regiment Stoottroepen) – en met hem andere IVG'ers – eveneens dwangmethodes. Asscher zette in op het doelbewust compromitteren van TNI-krijgsgevangenen om ze als vaste informanten in zijn IVG te incorporeren. Hij had deze inlijvingsmethode, die inspeelde op de angst voor intra-Indonesische represailles, van een ervaren inlichtingenofficier van 3-12

RI geleerd. Asscher lichtte zijn wervingsmethodes, die hij achteraf 'schandig' noemde, in een interview als volgt toe: 'We moesten ons beveiligen tegen aanvallen van rampokkers en TNI. Dus ik had inlichtingen nodig. En hoe kon ik inlichtingen krijgen? Door TNI-soldaten gevangen te nemen. En die gevangen te zetten in onze bataljonsgevangenis en ze daarna mee op patrouille te nemen, zodat de plaatselijke bevolking zag "hé, die jongen, die is overgelopen naar de Nederlanders!" Wij kregen zo langzamerhand een groep gezagsgetrouwe Indonesiërs [...] en die hoorden bij ons. Zo[zeer] zelfs dat we ze konden bewapenen [met op de TNI buitgemaakte wapens]. Dus op die manier verzamelde ik inlichtingen. En dat deden de [andere] bataljons ook.'¹⁰⁵ Veiligheidsofficier Bakker oefende op andere wijze druk uit. Hij liet tijdens de bezetting van Yogyakarta, na afloop van het tweede offensief, TNI-officieren vrij uit de gevangenis in ruil voor inlichtingen. Daarna infiltreerde een van de aldus geworven informanten de werkvertrekken van de sultan van Yogyakarta, Hamengku Buwono IX.¹⁰⁶

BETROUWBAARHEID VAN INFORMANTEN

Voor een belangrijk deel was de keuze voor bepaalde informanten ingegeven door hun betrouwbaarheid; een vraagstuk dat in talrijke bronnen ter sprake komt. Zo constateert het gedenkboek van 3-5 RI: 'Had je een informant gevonden, dan moest je er uiterst voorzichtig en tactvol mee omgaan, want wie garandeerde je, dat het betrouwbare mensen waren, die niet spioneerden voor de andere partij?'¹⁰⁷ Die garantie was er niet. In de Nederlandse spionagenetwerken waren dan ook talloze dubbelspionnen actief.¹⁰⁸ Deze bleven vaak onopgemerkt, maar werden toch ook met enige regelmaat ontdekt. Zo noteerde Birney dat de VDMB eind 1948 in kampongs rondom Surabaya 'hele groepen infiltranten en dubbelspionnen' arresteerde en opsloot.¹⁰⁹ Een inlichtingenofficier uit Midden-Java meldde in maart 1949 eveneens 'enkele gevallen', waaruit bleek dat 'de TNI reeds aardig op weg was te infiltreren in de gelederen van eigen info's [informanten]'. De rapporteur concludeerde dat het dus zaak bleef 'om zeer oplettend te zijn tav eigen info's en zo veel mogelijk controle op hun gedragingen uit te oefenen'.¹¹⁰

Om hun betrouwbaarheid te toetsen moesten informanten volgens IVG-instructies vóór hun aanstelling 'deugdelijk op de proef' worden gesteld in de vorm van het uitvoeren van een opdracht.¹¹¹ Sergeant Sytsema hanteerde vergelijkbare testmethodes: 'Informanten oftewel spionnen stuurde ik naar plaatsen waar vijandelijke groepen verbleven. Meestal stuurde ik er 3 afzonderlijk naar zo'n gebied. Ze wisten niets van elkaar af en kenden elkaar

Origineel bijschrift: 'Onze twee spionnen. Dat waren braven hoor. Hun mes sneed van twee kanten. Van ons geld, eten en een fiets. Van de kampongbevolking eisten zij veel meer, maar daar kwamen wij later pas achter.' De meeste informanten in Nederlandse dienst werden door geld gedreven. Onder hen bevonden zich ook dubbelspionnen, wat de Nederlanders zich lang niet altijd – of pas na de oorlog – realiseerden. Bron: NIMH / Collectie S. van Langen

ook niet als zodanig. Kwamen ze alle drie met dezelfde berichten terug, dan was ik vrij zeker van hun betrouwbaarheid.¹¹² Niettemin ontdekte Sytsema medio 1949 een dubbelspion in de IVG-gelederen. Dit gebeurde nadat een groepje patrouillerende IVG-medewerkers zich 'als bendeleden' had verkleed en zo 'bijzonderheden over de activiteiten dezer persoon' had vernomen.¹¹³ Omdat zij weliswaar onmisbaar waren maar tevens een risicofactor vormden, had ook het VPTL er al voor gewaarschuwd de eigen spionnen, tolken en gidsen steeds goed in de gaten te houden en voortdurend op betrouwbaarheid te screenen.¹¹⁴ Inlichtingenofficier Carper koesterde in dit opzicht weinig illusies en hield er zelfs rekening mee 'dat die mensen [informanten] altijd twee kanten uitwerkten. [...] Ik heb zelfs mensen gehad die over de demarcatielijn gingen en weer terugkwamen, die moesten ook informatie daar afleveren, wilden die levend terugkomen.'¹¹⁵

Op aanwijzingen van informanten hebben duizenden arrestaties plaatsgevonden. Volgens Nederlandse getuigenissen waren deze aanwijzingen

echter lang niet altijd betrouwbaar. Blijkens het gedenkboek van 4-10 RI gebeurde het bijvoorbeeld vaak genoeg dat spionnen ‘ons wilden gebruiken om hun onderlinge vetes uit te vechten.’¹¹⁶ Ook het aanwijzen van een rivaal of schuldeiser als ‘bendelid’ of ‘extremist’ kwam met regelmaat voor. Informanten konden er, indien niet goed gecontroleerd, immers een eigen agenda op na houden die niet altijd in lijn met de koloniale belangen was.¹¹⁷ Uit de vakliteratuur blijkt ook dat wraaklust bij veel spionnen voorkomt.¹¹⁸ Adjudant C.W. van Bijsterveld maakte dan ook herhaaldelijk mee dat ‘foutieve inlichtingen door onbetrouwbare spionnen [...] tot arrestatie van onschuldige mensen’ leidden. Om dit te voorkomen kon in zijn ogen ‘niet voldoende gewaarschuwd worden tegen het zonder meer afgaan op ongecontroleerde berichten.’¹¹⁹ Een opmerkelijke, persoonlijk gemotiveerde misleiding door een informante vermeldt het dagboek van het 6e Eskadron Vechtwagens: ‘Te 08.00 u. werd [...] uitgerukt, teneinde op een informatie (een baboe) een kapitein TNI gevangen te nemen. Betrokkene werd door informante aangewezen, doch na onderzoek bleek hij geen Kapt. TNI doch haar echtgenoot te zijn, waarvan zij zich wenste te ontdoen, teneinde met een djongos van het kampement te kunnen hertrouwen. De baboe werd op staande voet ontslagen.’¹²⁰

Ook de Indonesische inlichtingendiensten vingens soms Nederlandse klachten op over de onbetrouwbaarheid van hun eigen spionnen. Volgens de NEFIS, zo ervoeren de Republikeinse diensten, was dit probleem deels te wijten aan het wegvallen van het vooroorlogse informantennetwerk van de PID.¹²¹ In enkele gevallen poogden als gids optredende dubbelspionnen Nederlandse militairen bewust te misleiden. Dit gebeurde bijvoorbeeld begin 1948 toen een Indonesische informant kwam melden dat zijn broer, naar eigen zeggen een KNIL-militair, in een kampong nabij Bandung gevangen werd gehouden. Toen een te hulp schietende patrouille ter plaatse arriveerde, bleken er echter ‘belangrijk meer TNI’ers geconcentreerd te zijn dan door de berichtgever opgegeven’. De patrouille werd onder vuur genomen en moest zich terstond terugtrekken. De veiligheidsofficier concludeerde droogjes: ‘E.e.a. moge voor andere detachementen en patrouillecommandanten tot meer voorzichtigheid aanleiding geven bij het gebruik van berichtgevers.’¹²²

Zulke incidenten voedden het wantrouwen en de minachting van sommige Nederlandse militairen jegens informanten. Zo noteerde VDMB-man Birney eind 1948: ‘Op aanwijzingen van informanten, dubbelspionnen en nog meer van dat ellendig gespuis werden er talrijke arrestaties verricht.’¹²³ Niettemin zagen nagenoeg alle militairen de waarde van informanten wel

in, met name bij arrestaties of om de ligging van mijnen en trekbommen te achterhalen. Zelfs Birney, die bijvoorbeeld wel met respect over zijn 'betrouwbare informant en spion' Achmat sprak, was in dit opzicht ambivalent.¹²⁴ In het algemeen lijken Nederlandse (inlichtingen)militairen vooral vanaf het tweede kwartaal van 1949, toen de Nederlandse aftocht onvermijdelijk begon te worden, sterker aan de betrouwbaarheid van hun informanten te gaan twijfelen.¹²⁵ VDMB-sergeant Jan Moraal noteert bijvoorbeeld: 'Sinds enige tijd had ik niet veel vertrouwen meer in onze informanten. Er waren heel goede kerels bij, dat was zeker, maar er werd teveel over de [Nederlandse] overgave gepraat. Sommigen dachten dat we onmiddellijk naar Holland gingen, maar volgens mij zou dat nog wel even aanlopen.'¹²⁶

Uiteraard gingen de naderende Nederlandse aftocht en de mogelijk zwaarwegende persoonlijke gevolgen ook de informanten niet in de koude kleren zitten. Het Nederlandse civiel-militaire veiligheidsstelsel, goeddeels op steun van Indonesiërs gebaseerd, zakte dan ook steeds meer in elkaar. Net als de ondernemingswachten en politiemensen van Indonesische komaf trokken de informanten zich in groten getale stillerter terug.¹²⁷ Daar staat tegenover dat talrijke informanten tot de soevereiniteitsoverdracht eind 1949 – en soms nog langer – in dienst bleven. Wat betrouwbaarheid en dienstverband betreft, waren immers niet alleen de politieke context en veiligheidsvragen doorslaggevend: zwaarder woog veelal de persoonlijke relatie tussen IVG-operateur en informant/spion. Uit verschillende bronnen blijkt dat, als nieuw aangestelde spionnen zich eenmaal hadden bewezen, er geregeld een sterke vertrouwensband tussen hen groeide.¹²⁸ Bovendien beseften vrijwel alle IVG'ers, evengoed als andere militairen, dat zij veel – soms ook hun leven – aan de informanten te danken hadden. Zo gezien was het niet uitzonderlijk dat VDMB'er H.J.M. Hillerström de begrafenis van de moeder van een van zijn informanten bijwoonde.¹²⁹ Enkele inlichtingenmilitairen spraken tijdens of na de oorlog – publiekelijk of in privécorrespondentie – hun grote waardering en bewondering voor de (meestal) 'anonieme' informanten uit.

Dit gold vooral voor de harde kern van informanten/spionnen die het belangrijkste inlichtingenwerk voor hen had opgeknapt. Zo merkt inlichtingen-sergeant A.T. Hendriksen (KL) van 1-3 RI in zijn dagboek over zijn beginperiode in Parigi (West-Java) op: 'Ik beschikte voorlopig [...] over slechts een betrouwbare spion namelijk een Makassar die ik reeds van het begin der acties bij mij had en mij ontelbare diensten bewees. Met deze man Peraka [...] heb ik werkelijk alles gefikst [...] en ik kan wel vertellen dat ik

meerdere malen aan zijn waakzaamheid mijn leven te danken heb.¹³⁰ In een gedenkboek over militairen uit Gemert staat eveneens respectvol beschreven hoe een chauffeur in een hinderlaag raakte, en het er alleen dankzij hulp van spionnen levend van afbracht.¹³¹ Inlichtingenmilitair Piet Hagenaar uitte in een gedenkboek van de 4e Infanterie Brigadegroep in algemene zin bewondering voor de informanten, 'die met inzet van alles wat zij bezaten met óns meevochten [...]. Vraagt U naar hun namen? Ik zal ze niet noemen, daarvoor zijn namen te snel vergeten. Ze vormen echter een begrip. De IVG informant! Ik kan slechts met eerbied aan deze jongens terugdenken.'¹³²

Dat sommige informanten ook op hun leiders of operateurs gesteld waren, blijkt onder meer uit een anekdote van Sytsema. Toen het bataljon van deze inlichtingensergeant eind 1948 van Puraseda (West-Java) ongeveer honderd kilometer verder naar de omgeving van Bekasi werd overgeplaatst, mocht de sergeant zijn informanten 'helaas' niet meenemen, maar moest hij ze aan de IVG van 4-8 RI overdragen. Enkele maanden later keek Sytsema echter verrast op, omdat 'opeens Martai voor mijn neus' stond, tezamen met andere informanten. Deze ex-informant was te voet van Puraseda naar hem toe gekomen 'met de smeekbede' het groepje terug te halen, 'omdat ze het niet konden uithouden bij 4-[8] R.I. Er infiltrerden toen al Soekarno-mensen in de inlichtingendiensten der minder voorzichtige onderdelen.' Toen Sytsema na het nodige aandringen toch de hele informantengroep en hun gezinnen met een vrachtwagen uit Puraseda mocht ophalen, stelde hij verbijsterd vast dat hij bij de IVG van 4-8 RI mensen had aangetroffen 'waarachter ik een tijd had aangezeten' en dat 'de rollen omgekeerd' waren.¹³³

BELONINGEN EN ANDERE MOTIEVEN

Als gezegd bezigt de vakliteratuur vaak de afkorting MICE als het om motieven gaat, wat staat voor money, ideology, compromise, coercion of chantage, en ego (voor meer persoonlijke drijfveren).¹³⁴ Motieven als ideologie, dwang of persoonlijke factoren als wraakbehoefte zijn reeds ter sprake gekomen. Uit de bronnen rijst verder vooral het beeld op van beloningen in geld en natura als cruciale lokmiddelen om informanten/spionnen te werven en tevreden te houden. Hoewel er ook onbetaalde informanten waren, was de mogelijkheid iets te verdienen om verklaarbare redenen naar alle waarschijnlijkheid het meest voorkomende motief, des te meer omdat er mede als gevolg van de Japanse bezetting grote armoede in Indonesië heerste.¹³⁵

Soms ging de hoop op beloning gepaard met persoonlijke motieven, zoals jaloezie. Zo beschrijft inlichtingenofficier Eddy Mahler van KNIL Inf. I dat

hun inlichtingendienst nachtelijk bezoek van een Javaanse informant kreeg die meldde dat zich twee gewapende mannen in zijn kampong bevonden. De informant was enerzijds uit op een ‘aantrekkelijke geldelijke beloning voor zijn informatie’, maar had het anderzijds ‘kennelijk niet kunnen verkroppen’, aldus Mahler, dat ‘al het vrouwvolk bewonderend om hen heen draaide.’¹³⁶ Birney nam wederom dienst bij de VDMB om zijn moeder financieel te kunnen ondersteunen en vanwege zijn trouw aan Nederland.¹³⁷ Naast deze ideologische en financiële motieven zon hij op wraak voor het hem voor en tijdens de ‘bersiap’ aangedane leed. Dat informanten meerdere motieven konden hebben stond, zo blijkt ook uit andere gevallen, niet op zichzelf. Noemenswaardig is voorts dat er volgens de vakliteratuur informanten zijn die als *thrillseekers* kunnen worden beschouwd of genieten van het feit dat hun daden voor anderen geheim zijn. Dat geeft hun een gevoel van macht en kan tevens als tegenwicht voor bijvoorbeeld minderwaardigheidsgevoelens werken, een bij spionnen veelvoorkomend verschijnsel.¹³⁸ Bij de IVG- en VDMB-informanten zijn deze motieven ongetwijfeld ook voorgekomen.

De organisatie van de zo belangrijke beloningen kwam niet goed van de grond, zodat er aanvankelijk nogal werd geïmproviseerd. Zo verschaftte het informantennetwerk van de vijfde compagnie van 3-8 RI inlichtingen tegen ‘een geringe vergoeding, aanvankelijk alleen in natura (b.v. overgebleven voedingsblikjes).’¹³⁹ In de loop van de tijd kregen alle bataljons voor dit doel bescheiden fondsen. De NEFIS/CMI had hiervoor eveneens eigen middelen.¹⁴⁰ De betalingen waren echter niet uniform geregeld. Sommige informanten werkten als gezegd zonder vergoeding, terwijl losse informanten, aldus IVG-instructies, alleen naar ‘het gehalte (waarde)’ van de inlichtingen of ‘afhankelijk van zijn kwaliteiten’ werden betaald. Ook de vaste informanten mochten in geen geval een ‘vaste toelage’ krijgen, omdat dit – in lijn met typische Nederlandse vooroordelen over ‘luie’ Indonesiërs – hun ‘arbeidslust’ niet zou aanwakkeren. Wel bevalen de instructies combinaties van vaste week- of maandsalarissen met succespremies aan. In het algemeen moest de IVG-‘leider’ (operator) bij de beloningen – het liefst een samenstel van geld en natura – net als bij de werving ‘zijn gezond verstand’ gebruiken. Hij diende voorts ‘zo economisch mogelijk’ met beloningen om te gaan, ‘maar schrik er niet voor terug waardevolle informanten behoorlijk te betalen.’¹⁴¹

Bij zowel KL en KNIL als bij de Mariniersbrigade werden informanten/spionnen in Nederlands-Indisch, Japans en desnoods Republikeins geld uit het ‘geheime fonds’ uitbetaald: geldstromen die allemaal in kasboeken werden bijgehouden maar die onderdeel van het ‘geheim archief’ moesten blijven.¹⁴²

Indien informanten Nederlands geld ontvingen kon dit voor hen overigens problematisch zijn, vooral als zij in Republikeinse gebieden woonden. Werd dergelijk geld door dorpsgenoten opgemerkt, dan raakten zij immers automatisch onder verdenking van spionage – en liepen hun levens gevaar.¹⁴³ Ter controle van de geld- en goederenstromen moesten commandanten kwitanties en ontvangstbewijzen voor de beloningen opeisen en deze bescheiden naar het hoofdkwartier doorzenden.¹⁴⁴ In de kasboeken dienden bij het ‘register van inlichters’ ook enkele van hen verkregen berichten als voorbeelden te worden opgevoerd en de betrouwbaarheid van de informant toegelicht, om een indruk te geven ‘van prestaties der inlichters in vergelijking aan de hen uitbetaalde bedragen.’¹⁴⁵ Niettemin moesten hun namen worden geanonimiseerd. Tijdens inspecties van IVG-kasboeken en van ‘geheime kasgelden’ was het generaal-majoor Baay in mei 1948 opgevallen dat ‘de namen der uitbetaalde informanten voluit stonden aangegeven, terwijl deze [kas] boeken open en bloot lagen [...]. Dit is onjuist. De namen dezer personen moeten als Zeer geheim worden gekenmerkt i.v.m. hun kwetsbaarheid en eigen veiligheid.’ Baay beval voortaan alleen codenummers te noteren en de bijbehorende namen van de informanten in een aparte lijst bij te houden.¹⁴⁶ Nadat het herhaaldelijk was voorgekomen dat IVG-informanten door ‘andere onderdelen werden gearresteerd en “ondervraagd”’, kreeg het IVG-personeel overigens het advies hen het ‘codenummer en naam van de chef uit het hoofd te laten leren.’¹⁴⁷ Ook deze maatregel kon echter niet voorkomen dat Nederlandse militairen nog steeds met regelmaat eigen spionnen oppakten.

Families van overleden informanten ontvingen eveneens steun, zeker als zij grote verdiensten hadden gehad.¹⁴⁸ Of dit altijd en overal gebeurde is echter onduidelijk. Dit gold evenzo voor uitkeringen bij blijvende of tijdelijke invaliditeit en voor geneeskundige behandeling en verpleging. Opmerkelijk is een bewaard gebleven lange tabel met – ook voor informanten geldige – betaalinstructies voor personen wier diensten te velde tot ‘blijvende gedeeltelijke invaliditeit’ hadden geleid. Netjes opgesomd naar geheel of gedeeltelijk verloren lichaamsdelen vallen de vergoedingen ‘in percentage van het dagloon’ na te lezen. Zo kreeg een informant die ‘beide voeten’ verloor 45%, ‘de rechterarm vanaf of boven het ellebooggewricht’ 32,5%, een oog 15%, ‘een duim der linkerhand’ 9% of ‘een der grote tenen’ 3,5%.¹⁴⁹

De gelden die aan spionnen werden uitbetaald, kwamen niet zelden uit Republikeinse bronnen. Toen bijvoorbeeld Peter Fonkert, werkzaam voor de IVG van de T-Brigade, op basis van een tip van een informant een goed gecamoufleerde Republikeinse gelddrukkerij in het net veroverde Yogyakarta

ontdekte en doorzocht, nam hij het enorme bedrag van meer dan vier miljoen ORI (Oeang Republik Indonesia) in beslag. Vervolgens besloten hij en zijn meerderen hiermee vooral hun spionnen die met het gevaarlijkste werk waren belast, te betalen.¹⁵⁰ Elders werden ook een buitgemaakte geldwagen en een spoorwagon geladen met geld aangewend voor hetzelfde doel.¹⁵¹ In het klein deed Schulz hetzelfde toen hij in 1947 bij een huiszoeking van een ‘verdachte’ persoon 120 ‘Republikeinse guldens’ in beslag nam: ‘hoera riep de kas voor spionagegelden’.¹⁵² De spionnenkas van diens collega-IVG’er Carper werd gespekt door buiten de boeken gebleven donaties van een bezorgde Nederlandse bankier uit Malang.¹⁵³ Of de IVG’en, net als hun Republikeinse tegenspelers (zie hoofdstuk 7), soms ook informanten/spionnen met opium betaalden is onbekend. Wel zijn enkele schimmige financiële gedoogconstructies geboekstaafd. Zo kregen twee onbezoldigde Chinese VDMB-informanten van deze dienst in 1947 passen uitgereikt die het hun mogelijk maakten van ‘duistere smokkel-affaires’ met onder meer wapens te profiteren. Dit alles ‘ter wille van goede inlichtingen’, die tot belangrijke arrestaties hadden geleid.¹⁵⁴

De meeste IVG’en hadden een ‘hoofd-spion’, die meer verdiende dan gewone informanten. Dit was bijvoorbeeld bij het zesde Regiment Veldartillerie (6 RVA) het geval. Los van eventuele premies golden bij deze artillerie-eenheid de volgende vaste tarieven: vijftien spionnen verdienden f 15,- per persoon per week, terwijl de ‘hoofdman’ – volgens IVG-instructies de meest betrouwbare agent – f 50,- kreeg.¹⁵⁵ Er was echter niet altijd voldoende spionagegeld in kas, zoals blijkt uit een klacht van een VDMB-commandant: ‘Momenteel zijn wij NIET in bezit van spionagegelden en datgene wat ons de vorige maand werd verstrekt [...] is niet voldoende om te verwachten, dat vaste noch losse informanten zich voor ons uitsloven, om belangrijke berichten te leveren.’ Verbitterd stelde hij vast dat ‘onze informanten’ hun berichten inmiddels liever aan de Algemene Politie doorgaven, die hun prestaties wel beloonde ‘in de vorm van kain [lappen stof] of een behoorlijk bedrag aan Nica-geld’.¹⁵⁶

Betalingen in natura verliepen via de Leger Materieel Dienst (LMD), die de inlichtingendiensten uit de eigen voorraden voorzag van de beoogde goederen, zoals onderbroeken, gymnastiekschoenen en handdoeken. Op markten en elders kocht de LMD ook ‘kleeding voor Inheemsche behoeften’, ‘zoals wit katoen, gekleurde stoffes, sarongs etc.’¹⁵⁷ Ook uitgiften van schoenen, mantels, riemen, dassen, kebaya’s [blouse-jasjes], hoofddoeken, sokken, slendangs [draagdoeken], hoofddeksels en halsdoeken aan informanten zijn

gedocumenteerd.¹⁵⁸ Uitbetaling in de vorm van levensmiddelen liep via de Verplegings- en Transportdienst (VTD). Om de ‘verstrekkingen aan informanten als beloning in natura’ meer te stroomlijnen moesten in Oost-Java vanaf april 1949 alle aanvragen via de IVG-rayonhoofden naar het Hoofd Kantoor Inlichtingen van de A-Divisie worden gestuurd, waar ze werden ‘geverifieerd’ en gecoördineerd.¹⁵⁹ Ook bij de NEFIS werden informanten ‘gewoonlijk voor een deel met stofjes en sigaretten betaald.’¹⁶⁰

Informanten aan een woning helpen kon eveneens een onderdeel van hun beloning zijn. Medio 1948, bijvoorbeeld, verzocht VDMB-commandant Rob Groenewoud de Huisvestingsorganisatie Malang met succes een gewaardeerde informant, die om bepaalde (privé)redenen moest verhuizen, ‘aan een geschikte kampongwoning’ te helpen.¹⁶¹ IVG-sergeant Hendriksen beloofde zijn met afstand belangrijkste informant op vergelijkbare wijze: ‘Nadat ik er met diverse bestuursambtenaren over gesproken had kreeg ik het voor elkaar en liet een nieuw huis bouwen voor Peraka, hij was zo trots als een pauw.’¹⁶²

UITEENLOPENDE TAKEN

Spionnen moesten de meest uiteenlopende inlichtingen vergaren. Daartoe behoorden bijvoorbeeld ook meldingen over ‘oorlogsmisdadigers uit de Merdeka-tijd’, waarmee werd bedoeld op Indonesiërs die voor ‘bersiap-moorden’ verantwoordelijk zouden zijn.¹⁶³ Als het om ‘civiele veiligheid’ en politieke inlichtingen ging, betreurden de IVG-instructies herhaaldelijk het ‘gebrek aan civiele politie-organen’ en de afwezigheid van een PID, die deze taak tot 1942 voor de koloniale overheid had vervuld. Dat dit gemis werd betreurd, was uit Nederlands perspectief begrijpelijk omdat bijvoorbeeld grote aantallen Indonesische scholieren en studenten ongezien aan de onafhankelijkheidsstrijd deelnamen en de Nederlanders alleen al op Java – afgezien van een onbekend aantal kleinere – ruim tweehonderd grotere Republikeinse politieke organisaties in kaart hadden gebracht. Omdat deze organisaties, evenals sommige kleine lokale groeperingen, vaak over ‘eigen legertjes’ beschikten en ook anderszins substantiële (ondergrondse) bijdragen aan de antikoloniale strijd leverden, moesten hun activiteiten in kaart worden gebracht, niet in de laatste plaats ‘ten behoeve van de Counter Intelligence’. In de praktijk liepen militaire en politieke inlichtingen daardoor vaak door elkaar. Om zowel militaire als politieke groepen in de gaten te houden en bij gebleken ‘subversieve’ activiteiten op te doeken, gaven de IVG’en hun spionnen opdracht die organisaties te infiltreren. Ook in ‘bedrijven die voor de oorlogsvoering van belang zijn’ moesten volgens VDMB-instructies spionnen

worden geïnstalleerd, evenals ‘in het Inheemse Bestuur, ten einde toezicht en controle op de functionarissen uit te oefenen’. Hoe de spionnen moesten ‘inschuiven’ blijft echter onduidelijk: handelen naar eigen inzicht stond opnieuw voorop. De instructies waarschuwdens slechts om in burger geklede spionnen geen papieren of andere zaken mee te geven die hun binding met de IVG konden verraden.¹⁶⁴

Dergelijke connecties weggeven mocht vooral niet bij spionage achter de demarcatielijnen. Brigadecommandant Rein van Langen (KNIL) riep zijn inlichtingsofficieren en ondercommandanten dan ook ‘met de meeste nadruk’ op ‘bij het uitzenden van informanten de uiterste voorzichtigheid te betrachten en onder geen omstandigheden een schriftelijke opdracht of identiteitsbewijs te verstrekken’. Opmerkelijk is dat Van Langen dit bevel medio 1948 niet, zoals zou kunnen worden verwacht, met veiligheidsargumenten onderbouwde. In plaats daarvan benadrukte de kolonel de politieke schade, die door ontdekte spionage in Republikeins gebied – in feite een bestandsschending waarvan Nederland de Republiek continu betichtte – kon ontstaan. Volgens hem behoeft het ‘geen betoog dat de Republiek ten koste van alles zal trachten dergelijk compromitterend bewijsmateriaal’ aan de Commissie van Goede Diensten voor te leggen.¹⁶⁵

Subtieler werkten de informanten van 4-9 RI, aldus het bataljonsgedenboek: ‘De beste resultaten bereik je [...] met goede informanten, die in [...] ondergrondse bewegingen “ingeschoven” worden.’¹⁶⁶ Ook de IVG-instructies verwijzen naar succesvolle infiltraties, zoals het ‘inschuiven van eigen informanten in de in Semarang opgerichte Pesindo organisatie’ in maart 1947. Hierdoor waren de ‘subversieve doeleinden’ van deze politieke organisatie gebleken, 37 Pesindo-leden gearresteerd en ‘compromitterende documenten’ in beslag genomen.¹⁶⁷ Hoe infiltratiekandidaten – informanten of IVG-militairen – concreet moesten opereren werd echter meestal aan hun eigen inzicht overgelaten. Omdat de vooroorlogse ARD/PID, die de nodige ervaring en netwerken had gehad, niet meer bestond, kwam de uitvoering van de meeste infiltraties vooral bij de troepeninlichtingendiensten als IVG en VDMB en de politie te liggen. Belangrijke succesfactoren bij dergelijke riskante en clandestiene operaties, soms diep achter de demarcatielijnen in Republikeins territorium, waren onopvallende kleding en uiterlijk, listig optreden en een flinke dosis moed.

Een in West-Java geleverde verbindingsofficier geeft in zijn dagboek een voorbeeld van een dergelijke operatie: ‘Een serg. majoor v/h KNIL (een Indonesiër) heeft kans gezien, in de gelederen v/d TNI door te dringen, al-

waar hij een TNI-kapitein overhaalde om naar Batavia te gaan en dat lukte. Eventuele moeilijkheden loste onze serg. maj. op door eenmaal buiten Rep. gebied, zijn KNIL-uniform weer aan te trekken – hij was in burger! – en de TNI-kapitein ging toen zelf in burger lopen voor de veiligheid.¹⁶⁸

De verslagen van de IVG van 1-12 RI bieden een zeldzaam inkijkje in de ‘inschuif’-activiteiten. Zo is er het voorbeeld van de informant ‘K’, die om veiligheidsredenen in de rapportage anoniem bleef. In het kader van contraspionage lukte het K begin juni buiten Surabaya te infiltreren. Hij deed dit in een – uit Nederlands oogpunt – subversieve Republikeinse organisatie. Deze werd ervan verdacht spionage- en sabotagedoelen bij Nederlandse bedrijven of legeronderdelen in de strategisch belangrijke havenstad aan te wijzen.¹⁶⁹ De infiltratie van K slaagde doordat hij zichzelf als Republikeinse spion uit Mojokerto voordeed en logies vroeg bij twee personen die ‘een vrij onbelangrijke functie bekleedden bij de organisatie’. K en zijn IVG-meerderen hadden eerder vernomen dat ‘deze [twee] heren iets met e.e.a. uit te staan hadden’. K, die kennelijk snel het vertrouwen van zijn gastheren won, intensiverde zijn contacten met de organisatie geleidelijk en voerde voor haar al gauw verschillende hand-en-spandiensten uit. Van zijn IVG-meerdere kreeg K tegelijk opdracht verdachte personen te schaduwen en geldstromen na te gaan. Het belangrijkste was echter ‘DOCUMENTEN IN HANDEN ZIEN TE KRIJGEN!!!!!’¹⁷⁰ Een maand later stond vast dat K in een lokale afdeling van de Republikeinse inlichtingendienst ‘Bagian Penyelidik’ was binnengedrongen. K meldde voorts dat een plaatselijke lurah deze spionagegroep van valse surats (identiteitspapieren) voorzag en dat een waronghoudster deel van het ‘complot’ was.¹⁷¹

Helaas is de verdere afloop van K’s activiteiten en diens lot onbekend, omdat de rapportage kort na zijn laatste bericht geheel ‘afbreekt’. Hetzelfde geldt voor de afloop van de undercoveractiviteiten van ‘P’, die eveneens voor 1-12 RI werkzaam was. Deze informant kreeg de taak te infiltreren in een ondergrondse Republikeinse strijdgroep die een aanval op Surabaya zou beramen. Het riskante inschuiven lukte aanvankelijk vooral dankzij ‘een valse introductiebrief’, die P van zijn IVG-meerderen had meegekregen en kennelijk als authentiek werd beschouwd. Van zijn IVG kreeg P vervolgens opdracht om met behulp van een tweede ‘valse brief’ op een grote vergadering aan te dringen, zodat de hele strijdgroep bij elkaar zou komen en kon worden opgepakt. Maar toen leden van de strijdgroep ontdekten dat de door de IVG vervaardigde tweede brief ‘verkeerd was’ – inmiddels gebruikten zij namelijk andere stempels – ontstond het nodige wantrouwen jegens P, die daar-

door in een hachelijke situatie geraakte. Hoe het verder ging is onbekend.¹⁷² Het valt al met al nauwelijks te zeggen hoe succesvol Nederlandse infiltraties in ondergrondse Republikeinse organisaties precies waren. Behalve enkele succesverhalen zijn er ook mislukkingen gedocumenteerd, bijvoorbeeld bij pogingen om te infiltreren in groepen die aanslagen op ‘zachte’ doelen als politieposten of plantages uitvoerden.¹⁷³

Ook de Indonesische inlichtingendiensten zelf waren doelwit van Nederlandse infiltratieacties. Op welke schaal dit gebeurde en met welk resultaat is evenmin bekend. Dat de Nederlandse inlichtingendiensten op dit vlak in ieder geval wel incidentele successen boekten, blijkt onder meer uit de rapportage over een dubbelspion die in Oost-Java voor de Republikeinse inlichtingendienst Bagian v werkte. Deze ‘door ons ingeschoven spion’, aldus een Nederlands rapport, had ‘een spionage-opdracht’ van TNI-divisiecommandant Sungkono meegekregen die hij in mei 1948 aan de Nederlanders doorspeelde. Zo moest hij allerhande operationele en tactische inlichtingen bij de Generale Staf en het Kantoor Operatiën van de A-Divisie en bij inlichtingendiensten als de VDMB, de NEFIS en de MVD van de A-Divisie vergaren, de hand leggen op specifiek genoemde documenten als de ‘Verzamelrapport (en) Veiligheid in de Onderdelen (VRVO)’, fouragediensten observeren en achterhalen waar vandaan ‘zij hun voedingsmiddelen’ kregen alsmede de Nederlandse bestuurs- en handelsactiviteiten in de gaten houden. Uit de details van de opdracht blijkt dat generaal Sungkono respectievelijk de Bagian v reeds behoorlijk goed over het Nederlandse inlichtingendienststelsel maar ook over andere militaire instanties waren geïnformeerd. Als potentiële bronnen voor de spion worden immers onder meer de namen genoemd van de twee kopstukken van de inlichtingendienst van de A-Divisie in Malang (‘luitenant Mikx’ en ‘sergeant-majoor Huisman’) – precieze locaties van hun kantoren evenals hun telefoonnummers inclusief.¹⁷⁴

Hoe riskant dergelijke inschuif- en undercoveracties waren, blijkt wel uit het lot van de Molukse sergeant J.L. Sourbag en de Chinese soldaat Liem Thiam Hok. Deze twee bij de IVG van 3-7 RI gedetacheerde KNIL-militairen ondernamen begin 1949, als burger vermomd, een spionageactie in de regio Rembang (Midden-Java). Het bataljonsgedenboek vermeldt: ‘Beide moedige kerels keerden niet terug van hun spionageonderneming en moesten als vermist worden opgegeven [...]. Later [...] kwam uit tientallen verhoren vast te staan, dat beide mannen door een bewoner van de kampong Panpan in een val waren gelokt en door een verraderlijk schot in de nek werden gedood, terwijl zij in het huis van een z.g. loerah een maaltijd gebruikten. Hun

lijken bleken met stenen te zijn verzwaard en in een kali te zijn geworpen.¹⁷⁵ Deze fatale afloop van een spionagepoging stond niet op zichzelf. Er zijn zelfs gevallen gedocumenteerd van personen wier hoofden na een mislukte infiltratie in een pakketje bij de desbetreffende inlichtingendiensten werden terugbezorgd.¹⁷⁶

Spionnen gingen – vooral 's nachts – ook geregeld als gids op pad met militairen die arrestatie- en overvalacties uitvoerden (zie hoofdstuk 6). 'Er ging altijd een spion mee als we 's nachts in een bepaalde kampong een huis moesten overvallen. De spion wees dan de hut aan waar de ploppers [strijders] zich schuilhielden,' aldus VDMB'er Jan van der Laar.¹⁷⁷ Sommige informanten gingen tevens, al dan niet als gids, met militairen mee op reguliere patrouilles, ook overdag. Deze mannen deinsden er niet voor terug actief mee te vechten tegen Republikeinse strijders. Zo vermeldt een gedenkboek van het in West-Java gelegerde derde bataljon Garderegiment Jagers (3 GRJ): 'Een patrouille van 4 informanten stuitte [medio 1948] bij Babakan-Bandoeng [...] op een markas [post]. Daar terugkeren onmogelijk was, werd het vuur geopend, als gevolg waarvan 7 bendeleden sneuvelden.'¹⁷⁸

Deze informanten waren aan zogeheten IVG- of IVD-stoottroepen van 3 GRJ toegevoegd. Dit waren vooral in West-Java actieve speciale contra-guerrilla-eenheden die grotendeels uit overgelopen lasykars en spionnen bestonden en door de IVG werden aangestuurd. De informanten leden soms verliezen bij gevechtsacties van deze eenheden.¹⁷⁹ De informanten van 3 GRJ traden, aldus een gedenkboek, ook zelfstandig op en vermomden zich als Indonesische strijders: 'Bij Tjikadoe konden informanten van een I.V.D.-patrouille onder het mom van bendeleden een markas naderen. Zij werden echter herkend en de bende nam de vlucht, waarop het vuur geopend werd en de bendeleden sneuvelden.'¹⁸⁰ Van gewapende informanten werd ook elders melding gemaakt. Bij de Territoriale Inlichtingengroep (TIG) te Salatiga (Midden-Java) bijvoorbeeld bestond de hele 'stootgroep', aangestuurd door een KNIL-korporaal, uit een zevental gewapende Indonesische informanten.¹⁸¹ Ook in Oost-Java namen gewapende spionnen aan opsporingsacties deel om 'guerrillabendes' en 'bendeleiders' te overvallen en uit te schakelen.

Behalve aan *covert actions* en arrestatieoperaties in het kader van contra-spionage namen informanten regelmatig deel aan verkeerscontroles, screenings en razzia's, waarbij de Nederlanders op straat en op markten strijders en politieke tegenstanders poogden te schiften van gewone burgers. Zo noteerde een marinier over de controle van een pasar 'ergens in een grote kampong': 'Toen het net was aangehaald, lieten we de mensen één voor één van

de markt komen. De informant wees aan, wie we moesten arresteren.¹⁸² Om veiligheidsredenen waren spionnen bij dergelijke controles meestal verkleed of opereerden ze vanuit verscholen posities. Compagniescommandant majoor E.H. Neppelenbroek (KL) geeft een voorbeeld: 'Alle pasargangers worden één voor één langs enkele verscholen inheemse vrouwelijke informanten geleid. Die duiden dan op geheime wijze een verdacht persoon aan. Zo vangen ze 60 man die daarop voor verhoor naar de brigade-inlichtingendienst in Garoet worden gebracht.'¹⁸³ Ook uit documenten over de eerdergenoemde TIG in Salatiga, die afgezien van de stootgroep uit zes militairen en achttien informanten bestond, blijkt hoe breed het takenpakket van de informanten kon zijn. In dit stadje waren zij in 1949 verantwoordelijk voor het vergaren van militaire inlichtingen, het verhoren van arrestanten, het vasthouden van gevangenen en screening van personeel.¹⁸⁴

Informanten werden soms op geraffineerde wijze ingezet. Zo liet Sytsema Nederlandse patrouilles door informanten schaduwen om 'eventuele reacties van de bevolking te constateren.'¹⁸⁵ Artillerist Klaas Kloeten schreef dat zijn eenheid informanten inzette om zwijgzame gevangenen aan de praat te krijgen.¹⁸⁶ Daartoe werden enkele spionnen als – vaak als verdacht geldende – ondernemingswachten verkleed en samen met een groep gevangenen opgesloten. De methode bleek succesvol: 'Zwaar gebabbeld, zodat de OWers [ondernemingswachten] ons de aanwezigheid van 4 TNI kerels melden [die later konden worden opgepakt].'¹⁸⁷ Dat dergelijke methodes niet volgens het boekje waren, wisten de betrokkenen vaak heel goed. MP-korporaal Henk Volders schrijft bijvoorbeeld: 'In de gevangenis verbleef 's nachts soms ook één van onze informanten die de gevangenen probeerde uit te horen. Hierdoor kwamen we vaak veel informatie te weten over de vijandelijke strijdgroepen. Dit klopt wellicht niet volgens de regels, maar je moet wat in een oorlogssituatie.'¹⁸⁸ Informanten verhoorden ook geregeld gevangenen.¹⁸⁹ In andere gevallen namen informanten als tolken of 'hulpjes' aan verhoren deel.

WAARDEREN EN ANALYSEREN VAN INFORMANTENBERICHTEN

Er bestond vanaf het begin veel twijfel over de kwaliteit van de berichten van informanten. Illustratief is de volgende passage uit het gedenkboek van 8 RVA: 'Hoeveel procent waarheid bevatten de berichten van de spion, die in zijn hart de angst voor de benden voelt bonzen? Die van de hadji, die het mes van twee kanten laat snijden. Die van de ambtenaar, die wel weet dat de blandas eens naar hun land zullen terugkeren. Van de politieagent,

die slim denkt te zijn als hij in groot tenue rechercheurtje gaat spelen. Die van de loerah, die telkens andere soldaten ziet komen en gaan en telkens weer maloe wordt omdat het andere soldaten zijn. Die van de gewone tani, doorgaans de man die het meest weet doch het niet wil weten.¹⁹⁰ Andere bronnen, zoals ook het ‘officiële’ VPTL, geven een nog sterker blijk van wantrouwen in zowel de loyaliteit als de kwaliteit van de informanten en waar-schuwen ‘dat de opgaven van berichtgevers meestal tien maal te hoog zijn en zij hun berichten opblazen’.¹⁹¹ Ook volgens IVG-instructies was ‘de grote moeilijkheid voor de meeste lagere inlichtingendiensten’ gelegen in ‘de kwaliteit van de spionnen en informanten, die vaak behept zijn met een te grote fantasie, onjuiste of sterk overdreven inlichtingen verschaffen (b.v. schatting van vijand. afd. of troepen)’.¹⁹² Daarbij waren zij niet zelden op zoek naar een goede beloning.

In de Nederlandse militaire rapportages staan eveneens talrijke opmerkingen over valse of overdreven inlichtingen op basis van informantenberichten. In een verslag van het op Kalimantan gelegerde bataljon KNIL Inf. XIIIV uit 1947 valt bijvoorbeeld te lezen: ‘Cdt H. [Hulu] Soengai rapporteert geval van valse berichtgeving nopens verblijfplaats Hasan Basri [een gezochte ‘bendeleider’] c.s. w.o. 2 Japs. [Japanners]. Berichtgever in arrest bij A.P. [Algemene Politie] voor nader onderzoek.’¹⁹³ Een voorbeeld voor overdreven inlichtingen is het verslag van de grote zuiveringsactie ‘Zwerver’ in juli 1949 in Oost-Java: ‘Bij het begin van de actie waren de I.V.G.-gegevens betreffende vijandelijke locatie vrij nauwkeurig. De sterkteopgaven bleken echter te hoog te zijn; gemiddeld 50% van de in de inlichtingen genoemde sterkte leek doorgaans aanwezig te zijn. Ook de verhoudingen in de bewapeningen wordt in vele gevallen te hoog opgegeven.’¹⁹⁴ Schulz had reeds begin 1947 vergelijkbare ervaringen opgedaan: de WIRS [Wekelijkse Inlichtingen Rapporten] van de A-Divisie hadden de ‘de sterkten [van de TNI-eenheden] schromelijk overdreven’, terwijl ‘de bewapening veel zwakker [was] dan opgegeven in de wirs’.¹⁹⁵

Terwijl de op informantenberichten gebaseerde overschatting van sterkte en bewapening bij de actie Zwerver nog relatief zakelijk wordt beschreven, geeft een eind 1948 opgesteld inlichtingenverslag over Republikeinse artillerie en vliegtuigen in Oost-Java blijk van een ronduit neerbuigende houding jegens de eigen informanten. Nadat de inlichtingenofficier eerst benadrukt dat hij had gepoogd met – kennelijk door hem verwachte – dubbele tellingen van de informanten rekening te houden, vermeldt hij nog een tweede voorbehoud dat zowel van racisme als van een gebrek aan culturele sensi-

tiviteit getuigt: ‘Aangezien wij in deze materie buitengewoon voorzichtig moeten zijn met alle meldingen, welke voortkwamen uit het immers zo licht te beïnvloeden Indonesische brein, zijn wij in deze met de boordeling der waarschijnlijkheids-factor uitermate voorzichtig geweest.’¹⁹⁶ Vergelijkbaar is de neerbuigende opmerking over de telcapaciteiten van informanten in de memoires van 4-10 RI: ‘U kent het wel: een, twee, drie, tien, banjak [veel]!’¹⁹⁷ Inlichtingenofficier Menno Steenhuis verduidelijkt dat zijn IVG niettemin vooral van informanten-waarnemingen afhankelijk was om de sterkte te taxeren van zowel ‘rampokbendes’ als TNI-eenheden, die voor hen bovendien lastig te onderscheiden waren. Dit was allesbehalve maatwerk: ‘Veel informanten wisten die [sterkte] niet te schatten. Hun taxeer methode schoot te kort.’¹⁹⁸ Dergelijke kritiek laat echter buiten beschouwing dat het in het algemeen niet makkelijk is om aantallen personen te taxeren. Men denke bijvoorbeeld aan hedendaagse discussies over hoeveel mensen er bij een demonstratie waren. Volgens IVG’er Van Dalen, die met vergelijkbare problemen kampte, kwam er bij het taxeren overigens nog een moeilijkheid bij: ‘Vaak trokken hele gezinnen mee en zo was geen staat te maken op de sterkte in militaire zin.’¹⁹⁹ Nederlandse sterkteopgaven van zowel milities als TNI-eenheden waren zodoende vaak niet veel meer dan een wilde gok.

In andere bronnen worden informanten bekritiseerd zonder te verduidelijken waarin ze tekortschoten. Zo valt in het gedenkboek van 3 GRPI slechts te lezen: ‘Spionnen werken slecht. Heel zwaar de pest in!!!!’²⁰⁰ Onduidelijk blijft in dergelijke gevallen ook of ze wellicht slecht werden behandeld of betaald. Inzichtelijker is het gedenkboek van 4-9 RI, dat tevens het hoge Nederlandse verwachtingspatroon bekritiseert: ‘Wat moet je geloven van de vaak uitbundige verhalen, waarmee spionnen, of zoals zij bij voorkeur genoemd worden, informanten, komen aandragen? De meeste Javanen zijn van nature geneigd om datgene te zeggen, waarmee ze denken je het meest plezier te doen. Als de toean nu persé wil, dat er honderd peloppers in Goenoengdjahat zitten, vooruit, dan zitten er honderd. Ook al zijn het er maar tien met twee voorlaadgeweren. Dikwijls komen ze ook op je kantoor met machtige verhalen over onbetrouwbare elementen, en of padoeka toean ze alsjeblijf wil arresteren, want ze brengen zóvéél onrust onder de bevolking! Bij nader onderzoek blijkt dan, dat ze een knaap, waarmee ze ruzie gekregen hebben bij het dobbelen, op deze manier goedkoop uit de weg willen ruimen.’²⁰¹ Overigens kon wraak als motief ook goede inlichtingen opleveren, aldus KNIL-inlichtingenofficier Mahler: ‘Er waren altijd wel informanten, die om wraakredenen en/of om geldelijk gewin bereid waren

ons bruikbare informatie te verschaffen, mits wij natuurlijk hielpen hun identiteit geheim te houden.²⁰²

Natuurlijk kwam het geregeld voor dat informanten, net als in het interbellum, bepaalde resultaten wilden bereiken die in hun eigen voordeel waren of dat zij op beloningen aasden en daarom veel inlichtingen aandroegen, vooral zulke die de 'toean' kennelijk wilde horen: intelligence to please. Bij de beoordeling van dergelijke verwijten is het wel lastig dat de verwachting of de concrete opdracht of vraag van de inlichtingenmilitair aan de informant lang niet altijd uit de bronnen blijkt. Wat ook vertekend kan werken is dat Nederlandse militairen in het algemeen vaak een oriëntalistisch of ronduit racistisch beeld van de Indonesiërs hadden, zowel van de bevolking als hun eigen informanten. Daarnaast leken vooral de met een gebrekkige culturele sensitiviteit behepte KL-militairen zich veelal niet te realiseren dat Indonesische informanten en burgers zich tegenover hen vaak terughoudend opstelden. Zij spraken hen (of hun verwachtingen) niet zonder meer openlijk tegen, eigenschappen die vooral de Javaanse cultuur kenmerken.

De beoordeling van de vraag of de door informanten aangedragen informatie daadwerkelijk betrouwbaar en bruikbaar was, vormde een van de belangrijkste taken van hun IVG-operateurs. Volgens de instructies was het in ieder geval zaak nooit op één enkel informantenbericht af te gaan.²⁰³ Zodoende was het altijd noodzakelijk de spionnenberichten te combineren met uit andere bronnen verkregen gegevens, waaronder verkenningspatrouilles, verhoren, buitgemaakte documenten en bevolkingsberichten. Zo merkte compagniescommandant Neppelenbroek op: 'De betrouwbaarheid van de [van informanten] verkregen inlichtingen, evenals die van de bekentnissen van gevangengenomen militairen of verdachte personen is vaak twijfelachtig. Naarmate de informatie uit een andere bron wordt bevestigd stijgt haar waarde.'²⁰⁴ Schulz benadrukte eveneens de noodzaak van het 'wikken en wegen van de berichten en waarden op hun juistheid en vooral, met elkaar vergelijken en in verband proberen te brengen.'²⁰⁵ Impliciet komt deze controleslag ook in de IVG-evaluaties naar voren: de hoogste waardering was immers voorbehouden voor berichten die werden bevestigd door andere berichten.²⁰⁶

Niettemin werden aan de basis dagelijks foutieve inschattingen gemaakt, die daarna aan een hoger niveau werden doorgegeven. Zo benoemde Schulz in zijn dagboek een eigen 'blunder'. Hij had de aanwezigheid van een 'bendeleider' in een bepaalde sector gemeld, maar later was gebleken dat 'de goede man reeds maanden naar de sector, die er ten zuiden van ligt, was ver-

huisd'.²⁰⁷ Soms waren het echter ook de allerhoogste instanties die de mist ingingen door ongecontroleerde berichten aan hun minderen door te geven. Zo stuurde het kabinet van de legercommandant medio 1947 per telegram een waarschuwing 'van Chinese zeer betrouwbare zijde' naar de B-Divisie. Daarin werd beweerd dat er in Sukabumi (West-Java) 'ongeveer 400 Duitsers beider sexen, veel Russen, laatste tijd veel Brits Indiërs en hogere Japanse officieren' zaten, die onder meer artillerie bedienden en daarin 'geregeld oefeningen' hielden. In de kantlijn noteerde een argwanende lezer terecht: 'Deze berichten doen mij tamelijk overdreven aan.'²⁰⁸

Om de hogere instanties zoveel mogelijk objectieve handvatten te bieden voor hun besluitvorming over eventuele acties, verwerkte het IVG-personeel de enorme stroom aan berichten die het dagelijks uit zeer diverse bronnen ontving, tot rapporten. Daarbij voorzagen zij, in theorie althans, elke melding van een evaluatie respectievelijk waardering van A1 tot F0.²⁰⁹ Dit systeem gold voor alle inlichtingenbronnen en was een gebruikelijke methode die bijvoorbeeld ook bij de Britten, van wie de Nederlanders het systeem overnamen, in zwang was. Terwijl de cijfers het waarschijnlijkheidsgehalte van een bericht aangaven, betroffen de letters de bekendheid van de rapporteur met de bron (bijvoorbeeld een informant, een verhoorde gevangene of een document). Zo betekende 1 'bevestigd', 2 'waarschijnlijk juist bericht', 3 'mogelijk waar bericht', 4 'waarheid twijfelachtig', 5 'onbetrouwbaar' en 0 'onbekend'. De betekenis van de letters was: A 'volkomen betrouwbaar', B 'doorgaans betrouwbaar', C 'tamelijk betrouwbaar', D 'niet altijd betrouwbaar', E 'onbetrouwbaar' en F 'onbekend'. Als een rapporteur van het gebruik van '0' of 'F' afzag, meende hij over voldoende gegevens te beschikken om het bericht een graad van waarschijnlijkheid toe te kennen of de bron voldoende te kennen om deze een bepaald mate van betrouwbaarheid toe te dichten. Vooralsnog met F0 gekwalificeerde berichten moesten door de IVG'en met 'grootste belangstelling' worden behandeld en onderzocht, zodat de evaluatie bijvoorbeeld stapsgewijs naar F2 en vervolgens naar B2 kon gaan.²¹⁰ De hoogste kwalificatie, A1, mocht slechts voor volkomen vaststaande feiten worden gebruikt; inlichtingenpersoneel diende daarmee 'zeer voorzichtig en zuinig' om te gaan. Overigens is dit waarderingssysteem tot op heden vrijwel onveranderd bij de NAVO-landen in gebruik.²¹¹

Eigen militairen konden ook informatie aanleveren. Hoewel volgens de IVG-instructies 'steeds' kon worden aangenomen 'dat hun waarheidsliefde volkomen in orde is', kregen ook deze bronnen niet 'zonder meer een A'

EVALUATIE SCHEMA.

OMTRENT HET BERICHT. ———— BEKEND ———— ONBEKEND.	Onbekend.	0							
	Onbetrouwbaar.	5							
	Waarheid twyfelachtig	4							
	Mogelyk waar bericht.	3							
	Waarschynlyk juist bericht	2							
	Bevestigd.	1							
			A	B	C	D	E	F	
			Volkomen betrouwbaar.	Deels juist betrouwbaar.	Tenelyk betrouwbaar	Niet altyd betrouwbaar.	Onbetrouwbaar	Onbekend	
			BEKEND.					ONBEKEND	
			OMTRENT BRON.						

Dit van de Britten overgenomen evaluatieschema diende om de waarschijnlijkheid van een bericht en de betrouwbaarheid van de bron kort en bondig middels een cijfer-lettercombinatie weer te geven. Alleen inlichtingen van A1 tot C3 werden in principe bruikbaar genoeg geacht om acties op te baseren, maar ook lager geëvalueerde berichten konden niet worden genegeerd, daar zij konden kloppen en de waardering van een bericht door aanvullende informatie kon veranderen. Het objectief ogende evaluatiesysteem bleek in de praktijk problematisch omdat het subjectiviteit en willekeur gezinszins uitsloot, vaag afgebakende categorieën had en schijnzekerheid kon creëren. Bron: NA, SNI, 1685

omdat ook bij hen ‘de kundigheid een zeer grote rol’ speelde. Als voorbeeld kan een aanwijzing van een artillerieofficier gelden die ‘meldt dat we worden beschoten met 8cm geschut’. Deze officier had ‘verstand van artillerie projectielen en heeft inslagen bekeken. Hier A want volkomen betrouwbaar.’ Voorts telde mee of berichten van Nederlandse militairen op een vluchtige of grondige beschouwing waren gebaseerd. ‘Samenvattend: Een vakman na ernstig onderzoek: A, na vluchtige beschouwing: B, Iemand met verstand van alg. mil. zaken doch niet speciaal op het gebied waar het bericht over gaat. Ernstig onderzoek: B, na vluchtige beschouwing: C, Een militair die geacht wordt praktisch geen verstand van zaken te hebben na ernstig onderzoek: C, na vluchtige beschouwing: D.’²¹² In tegenstelling tot informanten en krijgsgevangenen bleef het cijfer E (‘onbetrouwbaar’) bij de eigen militairen achterwege.

Bij het beoordelen van het waarheidsgehalte van de melding moest de rapporteur erop letten dat deze evaluatie losstond van de (reeds in letters verwerkte) betrouwbaarheid van de informant. De rapporteur mocht hierbij uitsluitend afgaan ‘op de bekende feiten of reeds van andere zijde ontvangen berichten. [...] Zoek na wat we reeds weten uit die streek, uit de kpg [kampong], van die man. Komt het nieuwe bericht daar goed mee overeen en is het er goed en logisch in te passen “2”. Is het er wel in te passen maar het had net zo goed anders kunnen zijn en dan toch kloppen “3”. Is het feit eigenlijk met moeite in te passen in onze andere berichten en klopt het eigenlijk niet erg. “4”. Is het bericht helemaal niet onder te brengen in onze gegevens. “5”’. Bij een 4 of 5 diende de rapporteur zich voorts af te vragen ‘met welke andere berichten klopt het bericht niet.’ Berichten konden later, bij de ontdekking van ‘grove fouten’, door hogere instanties opnieuw worden geëvalueerd. Omdat de uitvoerder daarvan de berichtgever niet kende, bleef deze weging echter beperkt tot het cijfer. Bij het opstellen van maandverslagen moest de opsteller, indien in dit tijdperk bijvoorbeeld vijf berichten over een bepaalde ontwikkeling waren binnengekomen, het gemiddelde van de vijf reeds voorgenomen evaluaties berekenen en doorgeven.²¹³

In de praktijk zagen inlichtingenofficieren, vooral in de eerste helft van de oorlog, echter geregeld van evaluaties af. Niet zelden stuurden ze bovendien informantenberichten, ook als die onderling verschillend waren of elkaar tegenspraken, allemaal klakkeloos naar het hogere niveau door. Volgens Schulz kon het gebeuren dat een eerste bericht bijvoorbeeld meldde dat tweehonderd TNI-militairen op een bepaalde plaats zaten, terwijl een tweede sprak van twintig man Pesindo. ‘Aan den lezer wordt overgelaten, welke

van de 2 meldingen hij wenst te geloven.’ Een gevolg van de uiteenlopende intel was, zo stelde onder meer Schulz, dat men met het oog op de ‘veiligheid van de troep’ verplicht was van het hoogste troepenaantal uit te gaan. ‘Een werkwijze [die] bij het Kantoor Inlichtingen van de A-divisie zeer gebruikelijk [is]. Evenzo gaat het met artilleriesmeldingen.’²¹⁴

Om speculaties te voorkomen drongen instructies en hoge commandanten er steeds sterker op aan dat inlichtingenpersoneel berichten van evaluaties voorzag. Maar ook als dat gebeurde, was het vaak lastig daaruit de juiste conclusies te trekken. Zo merkten inlichtingenanalisten van de Mariniersbrigade op dat de in VDMB-rapporten opgegeven sterkte en bewapening van ‘de vijand’ veelal ‘belangrijk beneden de schatting’ van de inlichtingendiensten lagen. Volgens hen was dit mede het gevolg van ‘de plicht van de Inlichtingendienst [...] om ook de laag gewaardeerde berichten door te geven.’²¹⁵ Zelfs de talrijke geruchten, die immers konden kloppen, werden doorgegeven.

In theorie hielpen evaluaties hogere echelons weliswaar het waarschijnlijkheidsgehalte en de betrouwbaarheid van ontvangen berichten – en daarmee de urgentie om te reageren – beter in te schatten, maar in de praktijk was het waarderen van de berichten een nogal subjectieve bezigheid. De inlichtingsofficieren, die uiteenlopende opleidingstrajecten hadden doorlopen, bezaten immers lang niet allemaal evenveel ervaring, taalkennis en kunde. Culturele verschillen met informanten en burgers lagen eveneens geregeld ten grondslag aan verkeerde interpretaties, al dan niet in combinatie met een vooringenomenheid op basis van een *cultural bias*. Zij werkten bovendien met verschillende bronnen en informanten – én opereerden in heel diverse specifieke lokale omstandigheden. Deze konden zelfs in naast elkaar gelegen onderdistricten, of zelfs dessa’s, enorm verschillen. In hun rapportages ontstond zodoende geregeld een soort schijnrealiteit op basis van veronderstelde of gewenste beelden. Daar kwam bij dat commandanten soms invloed op de rapportage namen, aldus inlichtingsofficier Steenhuis. Zo vertelt hij dat bataljonscommandanten hun inlichtingsofficieren weleens verzochten de oleaten, waarin de door het bataljon gelopen patrouilles waren opgetekend, wat meer in te kleuren. De vele legen plekken op de kaart zouden anders de indruk kunnen wekken dat de commandant zijn werk niet had verricht.²¹⁶ Daar kwam bovenop dat op nog hoger niveau de afnemers van de rapporten deze vaak selectief gebruikten, lees: zaken weglieten of verdraaiden, wat fouten in de hand werkte waarvoor zeker de informanten aan de basis niet per definitie verantwoordelijk waren.

De deels onzorgvuldige, inconsistente of ontbrekende evaluaties van inlichtingenrapporten leidden, net als de algemene onbetrouwbaarheid van de berichten, ook tot kritiek bij de hoogste civiele instanties. Toen NEFIS-directeur Somer medio 1948 procureur-generaal Felderhof erop attendeerde dat hij het ‘een groot nadeel’ achtte dat politierapporten niet van een evaluatie waren voorzien, antwoordde de procureur-generaal gepikeerd dat hij de invoering van een verplicht ‘evaluerings-systeem’ bij politierapporten niet alleen onnodig, maar ‘zelfs ongewenst’ achtte. Felderhof merkte droogjes op dat bij de NEFIS ‘en andere militaire instanties’ die een evaluatiesysteem hanteerden, de kwantiteit van de berichten vooropstond, terwijl de politieambtenaar niet alles zo ‘lukraak op papier’ zou zetten. De procureur-generaal hekelde dat deze procedure ertoe leidde dat ‘wij thans opgescheept [zitten] met een enorme ballast aan zo goed als waardeloze “Nefis-rapporten” waarvan men in de praktijk meer last dan gemak heeft’. De procureur-generaal uitte ook principiële bezwaren tegen evaluaties: ‘Evaluering van een rapport lijkt theoretisch prachtig maar er zit een groot subjectief element in dat niet mag worden verwaarloosd. Bovendien wat is het verschil tussen “tamelijk betrouwbaar” en “niet altijd betrouwbaar” en tussen een “waarschijnlijk juist bericht” en een “mogelijk waar bericht”’. Voor Felderhof waren dergelijke evaluaties onder de streep ‘slechts verwarrend en negatief’.²¹⁷

Felderhof stond met deze zienswijze geenszins alleen: vooral de chronisch onbetrouwbare en politiek gekleurde NEFIS-rapportage trok al langer vuur in Batavia (en zou dat tot medio 1949 blijven doen). Zo had gouverneur-generaal Van Mook zich reeds medio 1946 bij Spoor beklaagd: ‘Het is mij reeds lang opgevallen, dat de Nefis aan een vrij grote lijst van adressanten reeksen geruchten, berichten, praatjes en andere inlichtingen pleegt te zenden, die zonder kritiek worden bijeengezet, behalve dan dat men – ofschoon lang niet altijd en systematisch – daaraan een kwalificatie toevoegt van een letter en een cijfer.’ Van Mook ergerde zich er verder aan dat sommige rapporten ‘baarlijke onzin’ bevatten en tot het begin van acties hadden geleid ‘voordat vernomen werd, dat zij uit onbetrouwbare bron afkomstig waren’. Hij eiste daarom van Spoor dat de NEFIS aan een ‘veel strengere controle’ moest worden onderworpen en zich moest beperken tot verspreiding van berichten ‘waaraan voldoende betrouwbare informatie ten grondslag ligt’.²¹⁸

De kritiek van Van Mook en Felderhof op de inlichtingenrapporten en het evaluatiesysteem van de NEFIS gold, zo betoogde de laatste, evengoed voor een deel van de IVG- en VDMB-rapporten. Wat de beoordeling daarvan zo moeilijk maakte was dat sommige inlichtingenmilitairen de door hen

ontvangen berichten grondig en secuur poogden te waarderen en met andere bronnen te vergelijken, terwijl anderen slechts nattevingerwerk leverden. Weer anderen ontbrak het simpelweg aan voldoende kennis, ervaring of kunde om hun werk goed te doen. Zo noemde inlichtingenman L.P. Jager van 1-12 RI, die de taak had inlichtingen naar betrouwbaarheid van A1 tot F0 te rubriceren en zijn rapporten naar het hoofdkwartier te sturen, zijn eigen waarderingen ‘amateurswerk’.²¹⁹ De geringe kwaliteit van sommige inlichtingenrapporten, zoals die van de paracommando’s van het KST, werden achter de schermen zelfs bespot.²²⁰

Een andere factor die de sterk uiteenlopende kwaliteit en betrouwbaarheid van de rapporten in de hand werkte, waren de vele verplaatsingen van de bataljons naar andere districten, regio’s en soms zelfs eilanden. Deze eenheden en hun IVG’en moesten dan eerst weer moeizaam de broodnodige lokale kennis en netwerken opbouwen en tegelijkertijd toch al dagelijks inlichtingenrapporten produceren en versturen. Daarnaast leverden vooral detachementen die in het defensief waren gedrongen of in onrustige gebieden waren gelegerd vaak onnauwkeurige en/of overdreven inlichtingengegevens. Op basis van zulke alarmistische inlichtingen, waarbij de sterkte van de tegenstander niet zelden schromelijk werd overschat, besloten hogere instanties dan vaak ter plaatse meer militaire middelen in te zetten. Een treffend voorbeeld is de tien dagen durende Actie Grens (15-25 mei 1949) in West-Java, die uiteindelijk zo weinig opleverde dat KST-commandant Borghouts haar omschreef als een ‘verkwisting van tijd, manschappen en middelen’, die ook nog eens het moreel van de eigen troepen aantastte.²²¹ In dezelfde periode klaagde de commandant van de ML-KNIL, kolonel C.W. van der Eem, dat er nog steeds luchtacties plaatsvonden op basis van ‘overgewaardeerde inlichtingen’ (en zonder ‘grondactie’).²²² In feite creëerden evaluaties dus dikwijls een schijnzekerheid en schijnurgentie, waarop hogere instanties de besluitvorming baseerden.

Jalousie de métier tussen IVG’en kon de waarderingen eveneens beïnvloeden. Zo noteerde Schulz dat een gefrustreerde IVG-post in Cerme (Oost-Java), die niet ver van zijn post in Ngabetan was verwijderd, op een dag aan het hogere niveau meldde dat een van de berichten van Schulz en diens collega’s ‘schromelijk overdreven’ was. Volgens Schulz kwam deze klacht van hun burens voort uit jaloezie, ‘omdat ze er de smoor in kregen in Tjerme, dat alle berichten practisch alleen van Ngabetan kwamen’.²²³ In enkele gevallen manipuleerden IVG-medewerkers hun evaluaties zelfs doelbewust. Volgens Van Dalen reageerde zijn meerdere uitsluitend op met C3 en hoger (in de

zin van geloofwaardiger) gewaardeerde berichten. Voor lager gevalideerde berichten, zo kreeg hij begin 1949 te horen, waren ‘onvoldoende troepen beschikbaar’. Van Dalen lichtte zijn handelswijze als volgt toe: ‘Wij hadden actie nodig, meer nog: Succes, en ik koos voor een te hoge waardering, omdat het in ons gebied krioelde van de tentara’s [TNI] en er in verhouding weinig bereikt werd. De bevolking kreeg zo langzamerhand ook de indruk dat wij er niet tegen opgewassen waren.’ Van Dalen had dit tevens gedaan om zijn belangrijkste informant, op wiens alarmerende berichten lange tijd geen actie was gevolgd, gerust te stellen.²²⁴

VERSPREIDING VAN EN REACTIES OP INLICHTINGEN

‘Juiste inlichtingen vormen de basis van alle militaire voorbereidingen en plannen’, aldus een IVG-instructiebundel. Het doel was de commandanten te velde ‘van zodanig accurate en tot het laatste ogenblik bijgewerkte inlichtingen’ betreffende toestand, sterkte, samenstelling, organisatie, defensieve en offensieve capaciteiten, moreel, leiding, bewapening en uitrusting, opleiding en tactiek, en ‘vermoedelijke bedoelingen’ van de plaatselijke militaire tegenstander te voorzien, dat hij deze ‘in de kortst mogelijke tijd met gebruikmaking van zo beperkt mogelijke middelen’ kon ‘verslaan’.²²⁵ Vrijwel alle bronnen en IVG-instructies benadrukken dat snel en consequent op meldingen moest worden gereageerd om vertrouwen bij de bevolking en informanten op te bouwen en vooral om militair succes te boeken.²²⁶ Het was voorts belangrijker dat beknopte operationele en tactische inlichtingen op tijd binnenkwamen dan uitgebreide te laat. Voor het maximale effect dienden inlichtingen ‘in de juiste vorm, te juister tijd de juiste plaats te bereiken’.²²⁷ De drang om snel te rapporteren was mede ingegeven door de ervaring dat de guerrillastrijders erg mobiel waren en een directe confrontatie meestal probeerden ontwijken. Belangrijke berichten werden daarom veelvuldig via de radio verzonden – en niet via de telefoon, die makkelijk kon worden afgetapt.²²⁸ Kregen de gesignaleerde strijdgroepen ook maar even een adempauze, dan slaagden zij er doorgaans in te ontsnappen langs allerlei paden waarvan alleen zij weet hadden dankzij hun betere terreinkennis.²²⁹ Over de vereiste actualiteit van inlichtingen noteerde een compagniescommandant: ‘Inlichtingen zijn net eieren, hoe verser hoe beter!’²³⁰ Niettemin mocht de nauwkeurigheid van inlichtingen ‘niet aan snelheid worden opgeofferd’, waarschuwden de instructies.²³¹ In de praktijk werd deze eis echter lang niet altijd opgevolgd

en werd soms al tot een actie besloten voordat de berichten van belangrijke informanten ‘binnen’ waren.²³²

Het vermogen om met militaire acties of beschietingen met zware wapens adequaat op uit allerlei bronnen vergaarde inlichtingen te reageren, stond of viel bij de kwaliteit van het rapportage-, verzend- en besluitvormingsproces. Op kleine IVG-en VDMB-posten evalueerden het hoofd of de kantoormedewerkers de van informanten (en via andere bronnen) ontvangen berichten, goten deze dagelijks in rapporten over de algemene toestand en de tegenstander – zogeheten sitraps (situatierapporten) of inraps (inlichtingenrapporten) – en stuurden ze naar grotere posten op compagnies- of bataljonsniveau. Medewerkers aldaar toetsten de berichten aan eerdere berichten, classificeerden en registreerden ze en maakten daaruit dagelijkse inlichtingenrapporten (DIR) op, om deze met toestemming van de bataljonscommandant naar de kantoren van de brigade-inlichtingendienst te sturen. Wekelijks ontvingen de brigade-IVG, de legerleiding en civiele instanties bovendien een zogeheten Overzicht en Ontwikkeling van de Toestand (OOT), opgesteld door hoge commandanten die zwaar op inraps leunden.²³³

De brigade-IVG bestudeerde en verwerkte de van de bataljons ontvangen inlichtingen tot dagelijkse, wekelijkse, maandelijkse en soms ook jaarlijkse inlichtingen- én veiligheidsrapporten van hun sectoren, die zij op hun beurt verzonden naar hun militaire en civiele ‘klanten’, waaronder de legerleiding, territoriale-, divisie- en brigadecommandanten, NEFIS/CMI, procureur-generaal, MP, ML-KNIL, KM en het BB. De brigade-IVG was tevens verantwoordelijk voor het doorgeven van dergelijke verzamelrapporten ‘zijwaarts en naar beneden’. Zo kregen bataljonscommandanten en hun inlichtingenofficieren met regelmaat uitvoerige regionale week- of maandoverzichten onder ogen, waarin de bouwstenen die zij hadden aangeleverd waren verwerkt en aangevuld. De Afdeling Operaties van een brigadehoofdkwartier beoordeelde op basis van inlichtingen de noodzaak, urgentie en schaal van eventuele grotere acties.²³⁴

Behalve schriftelijk wisselden betrokkenen uiteraard ook mondeling inlichtingen uit. Menig bataljonsinlichtingenofficier ging geregeld bij zijn divisiecommandant of RECOMBA langs om zijn weekrapporten mondeling nader toe te lichten.²³⁵ Normaal gesproken hadden inlichtingenofficieren eens per maand ook onderling contact.²³⁶ Het is niet verwonderlijk dat bij het omslachtige verzend- en communicatieproces regelmatig het een en ander misging. Zo noteerde de op een buitenpost gestationeerde Van Dalen over de situatie bij het tweede Nederlandse offensief: ‘Zou je als inlichtin-

gendienst niet hebben moeten weten welke [TNI-]onderdelen hier voor ons hadden gelegen? En waarom hadden wij geen gegevens doorgekregen over de slagorde van de vijandelijke bendes? Maar er is niets volmaakt in deze wereld en vooral niet in het leger.²³⁷ Weinig behulpzaam was ook dat het in de IVG-kantoren geregeld ontbrak aan elementaire behoeften als schrijfmachines, pennen, inkt en papier.²³⁸ Volgens een alarmerend VDMB-rapport zorgde ook de ‘ongeschooldheid van het huidige [kantoor]personeel’, dat lang niet altijd goed en snel genoeg kon typen, voor de nodige vertragingen bij de rapportageprocessen.²³⁹

Onvrede over de tijdrovende rapportageprocedure leidde ertoe dat de voorschriften in de praktijk regelmatig werden omzeild of beperkt toegepast. Zo besloot luitenant-kolonel der mariniers W.A. van Heuven dat VDMB-inlichtingen, zonder medeweten van de brigadestaf, onmiddellijk moesten worden doorgegeven aan de postcommandanten – luitenants of sergeants, ‘die van mij staande order hadden om onmiddellijk erop uit te gaan en aan te vallen. [...] Een bericht “daar en daar een gewapende bende”, daar moest onmiddellijk op gereageerd worden. Bendehoofd zo of zo gezien. Daar en daar. Erop af. Pak hem. Dit werkte!’ Volgens Van Heuven zorgden zijn bevelen weliswaar voor de nodige wrijving met het hoofdkwartier van de Mariniersbrigade, ‘omdat het eigenlijk helemaal niet mocht’, maar niettemin hield de overste zijn poot stijf en beloofde hij zijn meerderen, om ze zoet te houden, het de ‘volgende keer’ wel volgens het boekje te doen.²⁴⁰ De orders van Van Heuven kwamen overigens wel overeen met de instructies van het Counter-Intelligenceapparaat (CI) van de VDMB, die aangaven dat militaire inlichtingen ‘indien van operatief belang’ ook meteen aan de ‘dichtstbijzijnde postcommandant’ moesten worden gemeld; indien het een melding ‘achter het front’ betrof moest voorts ‘direct een actie’ worden uitgevoerd.²⁴¹ Ook bij de KL en het KNIL werden de meeste besluiten om tot actie over te gaan door de compagnies- of bataljonscommandanten genomen. Omdat de eenheden vaak zeer verspreid opereerden, genoten deze commandanten een betrekkelijke autonomie, of claimden deze desnoods. De bataljonsinlichtingsofficieren, die tot de bataljonsstaven behoorden, traden daarbij meestal als hun belangrijkste adviseurs op. Bij de compagnieën was dit pas na het eerste offensief medio 1947 het geval, toen ook inlichtingenpersoneel bij deze kleinere eenheden werd geplaatst.²⁴²

Een relatief zeldzaam inkijkje in het besluitvormingsproces, in dit geval op compagniesniveau, geeft IVG-sergeant Hagenaar van het 4e Bataljon Garde Regiment Grenadiers (4 GRGr). Toen Nederlandse troepen tijdens

het tweede offensief begin 1949 heel Oost-Java veroverden, richtten zij nieuwe IVG-posten op, onder meer in Mojoagung. Volgens Hagenaar verkende het aldaar gelegerde IVG-detachement het omliggende gebied 'door middel van informanten', waardoor het een 'nauwkeurig overzicht' van allerlei strijdgroepen kreeg. Op een dag, aldus Hagenaar, kwam een informant met 'fantastische verhalen' over een aanstaande grote Republikeinse aanval op Mojoagung. 'Een andere medewerker bevestigt de berichten en nu breekt voor de IVG cdt [Hagenaar zelf] een moeilijk moment aan. Hij moet thans de cie's commandant overtuigen van de juistheid.' De compagniescommandant, een kapitein, gaf aan dat de troep, die de hele dag patrouille had gelopen, doodmoe was en dat er zieken waren. Daarna vroeg hij Hagenaar of hij het bericht geloofde (wat deze beaamde). 'De stafkaarten worden tevoorschijn gehaald, het laatste bericht wordt vergeleken met de oude gegevens, de mogelijkheden worden behandeld, enige zweetdruppels worden verwijderd, er wordt een sigaretje van de baas opgestoken. De baboe brengt thee, maar wordt door de Kapitein snel verwijderd, daar we reeds bittere ervaringen hebben opgedaan met dergelijke elementen, die de vijand van inlichtingen voorzien. De pelotonscommandanten worden erbij gehaald en maatregelen genomen.' Mede op aandringen van Hagenaar besloot de kapitein een hinderlaag te leggen, waardoor een aanval 'van enkele honderd strijders' kon worden afgeweerd. Hagenaar noteerde trots: 'Dankzij het snelle reageren van de troep op een IVG-bericht werd de vijand volkomen verrast. Zijn prestige en moreel kreeg een behoorlijke klap'.²⁴³

De samenwerking tussen commandant en inlichtingendienst verliep echter lang niet altijd zo soepel. In een VDMB-jaarverslag werd in 1947 bijvoorbeeld opgemerkt dat 'de Intelligence' zich 'tegenover troep en commandant' nog steeds in een 'moeilijke positie' bevond. Commandanten moesten, om een 'systematische en snelle samenwerking' te waarborgen, beseffen dat de VDMB-secties hen slechts met precieze en beknopte orders de 'paden in het onafzienbare bosch van mogelijke inlichtingen' konden aanwijzen. Ze mochten dus niet met opdrachten worden overladen. Zowel troepencommandanten als inlichtingendiensten moesten elkaar bovendien beter over de wederzijdse verwachtingen informeren – en niet in de laatste plaats over de eigen mogelijkheden. Veel commandanten zouden daardoor beter beseffen dat het niet reëel was te verwachten dat zijn inlichtingendienst 'steeds en onmiddellijk klaar zal staan met de gegevens die hij in de eerste plaats wens- te'.²⁴⁴ In een in februari 1948 opgestelde terugblik op twee jaar inlichtingenactiviteiten bracht generaal-majoor De Waal (KNIL) vergelijkbare knelpun-

ten ter sprake: ‘Nog steeds zijn niet alle commandanten doordrongen van het belang van de inlichtingendiensten en de berichtgeving.’ Volgens hem betrof dit vooral de ‘lagere onderdelen’ als bataljons en compagnieën, waar pelotonscommandanten vaak onvoldoende gegevens verzamelden en ‘weinig waarde’ hechtten aan het goed informeren van de bataljonscommandant (en diens inlichtingenofficier). Als inlichtingenofficiëren hierover klaagden kregen zij ‘vaak onvoldoende morele steun’ van hun bataljonscommandant.²⁴⁵

De Waal stelde tijdens en na het eerste offensief ook een overbelasting van de berichtgeving aan hogere commandanten vast. Oorzaak was in zijn ogen dat hogere instanties als de NEFIS-directeur, de legercommandant of de Generale Staf op alle mogelijke gebieden om een ‘speciale rapportage’ verzochten, waarbij zij ‘van elkaar niet wisten welke gegevens zij opvroegen’. Door deze vragen van hogerhand kwam de ‘eigen berichtgeving en aan de nevenonderdelen in het gedrang.’²⁴⁶ Overbelasting werd ook veroorzaakt door een gebrek aan administratief personeel. Bij de KNIL-IVG’ën, waar de geletterdheid gemiddeld lager was dan bij de KL- en VDMB-collega’s, was dit knelpunt het meest urgent. Bij de IVG van 3-9 RI stelden eerst twee en later drie man (afwisselend of tegelijk) de rapportage van de Veldveiligheidsdienst op. Het hoofd van het trio, een sergeant, was echter vaak en lang afwezig omdat hij veel speciale opdrachten kreeg. Als een van de twee overblijvers vervolgens ziek of met verlof was, lag de verantwoordelijkheid voor de bataljonsrapportage op de schouders van slechts één militair. In de tweede helft van 1947 was dit meestal korporaal Jan Berenbak (KL), die daardoor overwerkt raakte. Viel hij ook uit, zoals begin 1948, dan werden er wekenlang helemaal geen veiligheidsrapporten voor 3-9 RI meer opgesteld, ook al waren daarover ‘stapels klachten’ van hogerhand binnengekomen. Omdat de voortdurende rapportage, die ook op zondagen tijdig moest worden afgerond, hem boven het hoofd groeide nam Berenbak het naar eigen zeggen weleens minder nauw met zijn berichtgeving.²⁴⁷

Om successen te boeken moesten inlichtingen *actionable* zijn, dat wil zeggen voldoende gedetailleerd, juist en niet te zeer verouderd. Vervolgens was het zaak dat de ontvangen berichten, al dan niet door hogere niveaus verwerkt tot concrete en haalbare opdrachten, tijdig en exclusief bij de ‘troep’ terechtkwamen. Dit lukte echter lang niet altijd. Diverse obstakels konden de geambieerde gevechtscontacten dwarsbomen: het soms langdurige rapportageproces van de inlichtingenbron naar de uitvoerende militair, het Republikeinse alarmstelsel, het uitlekken van gegevens, de soms lange

voorbereidingstijd voor acties en de grote mobiliteit van de Republikeinse strijdkrachten. Alleen al om de laatstgenoemde reden waren zelfs juiste en tijdig ontvangen inlichtingen van bijvoorbeeld informanten nog lang geen garantie voor succes.²⁴⁸ De continue mobiliteit van de Republikeinse eenheden en vooral van de losse strijdgroepen, die om ‘onzichtbaar’ en ‘ongrijpbaar’ te blijven veelvuldig van standplaats wisselden, maakte het voor de Nederlanders lastig accurate inlichtingen over hun dislocaties te verzamelen. Zo meldt het gedenkboek van 5-6 RI: ‘Tenslotte hadden wij een heel schema van de T.N.I.-organisatie met sterkte en bewapening. De grote moeilijkheid was echter het voortdurend rondtrekken der guerrilla-bendes [...]. Hier tastte de inlichtingendienst vaak volkomen in het duister. Vandaar, dat er onverwacht convooibeschietingen voorkwamen; dat was dan meestal zo’n doortrekkende bende!’²⁴⁹

Niet zelden zorgde de inlichtingenbron zelf voor vertraging. Zoals hiervoor beschreven kon bijvoorbeeld het voorzichtige – uit veiligheidsredenen vaak alleen nachtelijke – contact tussen losse en vaste informanten en hun IVG-operateurs er al voor zorgen dat hun observaties reeds verouderd waren op het moment dat zij deze meldden. Ook het moeilijk begaanbare terrein en de vaak lange afstanden die informanten normaal gesproken te voet (en soms fietsend) moesten afleggen, remden hun rapportagetempo. Weliswaar schreven onder meer de VDMB-instructies voor dat ‘een berichtgever maximaal 3km hoeft te belopen’ tot een post, maar in de praktijk was die afstand vaak langer.²⁵⁰ Dat informanten niet over (te opvallende) moderne communicatiemiddelen beschikten, zorgde eveneens voor vertraging. Een inlichtingenrapport van de ML-KNIL analyseerde de vertragingen in het rapportageproces als volgt: ‘Informanten beschikken niet over radioverbinding. Het bericht wordt afgegeven aan de dichtstbijzijnde militaire post, waar het verwerkt en verder doorgegeven kan worden. De praktijk leert, dat de berichten 1 a 2 dagen oud zijn, voordat zij het betrokken commando bereiken. Indien hierop wordt gereageerd, blijkt dat de bende zich intussen weer heeft verplaatst.’²⁵¹

Een gebrek aan verbindingsmiddelen van militairen onderling of onbetrouwbare apparatuur kon eveneens roet in het eten gooien, zodat zelfs juiste inlichtingen lang niet altijd met een succesvolle actie werden ‘bekroond’.²⁵² Dit probleem betrof alle regio’s en onderdelen. Volgens generaal-majoor De Waal was de hele Legerverbindingsdienst immers ook in 1948 ‘een nog zeer onvolkomen apparaat’, dat ‘in alle opzichten nog in de kinderschoenen stond’. Het regelmatige doorsnijden van telefoonkabels door Republikeinse

sabotageploegen of bij de inlichtingenstrijd ingeschakelde kampongbewoners zorgde eveneens regelmatig voor een kink in de kabel. Ook de 'gebrekige materieelvoorziening', aldus De Waal, beïnvloedde 'het werk van de inlichtingendiensten ongunstig', met name het tekort aan transportmaterieel. Daardoor was voor de IVG'en op bataljons- en lager niveau een snel onderzoek ter plaatse vaak onbegonnen werk.²⁵³

Maar ook de uitvoering van inlichtingen-gedreven acties liep geregeld vertraging op – of ging anderszins mis. Factoren die dit in de hand werkten waren een slechte coördinatie, selectie en uitrusting van de deelnemende troepen en gidsen of informanten, te lange afstanden, onervarenheid, nerveuse reacties, luidruchtig optreden, moeilijk begaanbaar en onbekend terrein, uitputting, op de korte termijn veranderde aanvalsplannen of een te directe benadering. Vooral grote acties mislukten maar al te vaak door luidruchtige of goed waarneembare inzet van zwaar materieel. Hoe groter het aantal ingezette troepen, des te groter was de kans dat deelnemers onvoorzichtig optraden of vroegtijdig schoten, waardoor acties mislukten. Een voorbeeld is de grote actie 'Steenwijk' in 1949, gericht tegen het hoofdkwartier van de tweede TNI-divisie, dat in gebouwen van een plantage hoog op de helling van de meer dan 3000 meter hoge berg Lawu was ondergebracht. Volgens inlichtingenofficier A.W.T. Gijsbers klopte de door hem en zijn collega's in kaart gebrachte positie van het divisiehoofdkwartier precies. De vogel bleek echter gevlogen omdat enkele eenheden die aan de omsingeling deelnamen te vroeg op voorposten van de TNI hadden geschoten. Afgezien van een tiental krijgsgevangenen en wat achtergelaten materieel leverde de actie daardoor niets op.²⁵⁴

Een dagboekantekening van sergeant Fokke Dijkstra van 3-9 RI over een nachtelijke arrestatieactie schetst een vergelijkbaar beeld. De eerste tegenvaller was dat waakhonden aansloegen omdat zijn arrestatiegroepje te veel lawaai had gemaakt. Ondanks het geblaf werd de actie 'op aandringen van de spion' voortgezet. De mannen maakten volgens Dijkstra echter (nog) een 'kardinale fout' door direct naar het huis van de gezochte te lopen. 'In plaats van nu heel voorzichtig verder te gaan en de spion te vragen hoe ver of waar het huis was', stond de arrestatieploeg 'ineens vlak voor het bewuste huis [...] wat natuurlijk veel te direct was'. Vervolgens liep de actie, waaraan ook andere troepen deelnamen, uit de hand omdat een brenschutter van de actiecommandant, een kapitein, eerder bevel kreeg om te vuren dan verwacht. De inlichtingenmensen hadden vrouwen en kinderen nog niet gesommeerd om naar buiten te komen. Het gevolg was dat twee vrouwen en een kind

werden geraakt. ‘Waarschijnlijk omdat de heren gewaarschuwd waren en de opdracht was dood of levend had de kapitein het raadzaam gevonden geen risico te nemen en er korte metten mee te maken,’ aldus Dijkstra. ‘De heren waren gevlogen, wij konden wel inrukken en de burens kregen opdracht voor de gewonde vrouwen te zorgen. [...] Conclusies: Alleen de beste mensen mogen mee. Betere afspraak met de spion is noodzakelijk [...]. Ervaring: Als er alarm geslagen is kan je wel terug gaan. Wie het plan maakt moet de leiding hebben. Wanneer plannen veranderd worden moet iedereen dat weten.’²⁵⁵

Een ander belangrijk knelpunt was dat er te velde als gevolg van het chronische personeelstekort vaak geen of onvoldoende militairen voorhanden waren om op berichten te reageren, zelfs al waren die juist en tijdig ontvangen. Een van de vele voorbeelden komt uit het dagboek van 3-2 RI. Het bataljon miste ‘een krachtige goed uitgeruste reserve, een Cie [compagnie] die niet opgenomen is in de bezetting of een eigen patr.gebied heeft doch die volkomen ter beschikking is van de B.C. [bataljonscommandant]. Deze Cie behoort dan ook uitgerust te zijn met camouflage kleding, sluijschoenen [jungle boots], behoorlijke bewapening, speciaal voor nachtelijke acties o.a. klewang.’²⁵⁶ Volgens de auteur ontbrak het dus aan een speciale mobiele contraguerrilla-eenheid als reserve en aan geschikte uitrusting, waaronder ook verrekijkers, kompassen en horloges.²⁵⁷

Een ander vaak voorkomend probleem was dat de dagelijkse berichtenstroom zo omvangrijk was dat de onderbemande en met hoge werkdruk kampende IVG-posten deze lang niet altijd konden bijbenen. Het gedenkboek van 5-6 RI liet zich hierover als volgt uit: ‘Een geweldige stroom paperrassen kwam iedere dag binnen en het bleek nodig een aparte archivaris aan te stellen.’²⁵⁸ Deze gang van zaken was mede ingegeven door het reeds bij de opleiding meegegeven mantra dat, aldus een IVG-instructiebundel, ‘alle leden van de weermacht [...] nieuwsgierig’ behoorden te zijn en de plicht hadden inlichtingen te verzamelen en onmiddellijk te rapporteren. Dat gold ook voor ‘ogenschijnlijk onbelangrijke’ informatie aangezien deze ‘wellicht het ontbrekende stukje vormt in de, uit andere gegevens reeds gedeeltelijk gevormde legkaart.’²⁵⁹

Soms kon een IVG-post zelfs de meldingen van één enkele bron niet bijhouden. Zo merkte Van Dalen op dat de meldingen van een bepaalde assistent-wedana dusdanig talrijk waren dat het ‘ondoenlijk’ was ‘er steeds op te reageren.’²⁶⁰ Ook menig commandant te velde, zoals een dicht bij de demarcatielijn gelegerde pelotonscommandant van 3-1 RI, groeide de enorme berichtenstroom boven het hoofd: ‘Het enerverende is dat je bijna iedere

dag berichten van spionnen en goed gezinde mensen binnenkrijgt variërend van bendes van 40 tot 100 man en rampokkers van 10 man tot op 10 kilometer in ons gebied. In het begin traptten we er ieder ogenblik in en renden eropaf om te horen dat ze een kwartier daarvoor weer over de demarcatielijn verdwenen waren, waar we hen niet mogen volgen.’ De overvraagde commandant besloot daarom de tactiek te wijzigen en het met grenspatrouilles te proberen. ‘We hopen dan maar op een toevallige ontmoeting.’²⁶¹

Niet zelden waren militairen ook onwillig om op inlichtingen te reageren – of om überhaupt op patrouille te gaan, zoals Van Doorn meemaakte: ‘Sommigen maakten het zich makkelijk, die stapten op een auto, reden een stuk de weg af, keken naar de lucht en reden weer terug.’²⁶² Onderdelen van de C-Divisie waren na het eerste offensief van medio 1947 zo uitgeput dat zij niet of nauwelijks meededen aan de door Spoor bevolen ‘rusteloze achtervolging’ van de strijdgroepen. Zij betraden het zijterrein nauwelijks meer maar beperkten zich – aldus de legercommandant – ‘tot bivak verdediging.’²⁶³ Dit was ook medio 1949 deels nog het geval. Zo meldde een rapport over 3-9 RI dat de mannen van deze eenheid zelfs door nachtelijke beschietingen en sabotageactiviteiten die nog geen 800 meter van het kampement plaatsvonden niet meer in beweging waren te krijgen.²⁶⁴ Zodoende gaven veel eenheden nauwelijks nog gehoor aan inlichtingen. Het is dan ook niet verrassend dat inlichtingenofficieren zich geregeld beklaagden over ontbrekende of trage reacties op hun berichten.

Bestuurders beklaagden zich eveneens geregeld over militairen die maar niet op hun inlichtingen reageerden. De assistent-resident te Balige (Noord-Sumatra) meldde in april 1949 bijna wanhopig: ‘Overigens krijgen de militairen vrijwel nooit contact met de laskjar-groepen in Toba.’ Volgens hem lag dat mede aan de onvoldoende bereidheid om op inlichtingen te reageren: ‘Hoe ontelbare keren heb ik al gerapporteerd: Ze zitten in Sidulang, zes K.M. van Balige, ze zitten in Batumormor achter Porsea. [...] Hier is een markas, daar is een markas. Elke actie mislukt.’ Omdat de militairen ook bij incidenten dicht bij hun posities niet ingrepen, achtte de assistent-resident het veelgehoorde argument van troepentekort een ‘dooddoener’.²⁶⁵ Ook vanuit West-Sumatra beklaagde een collega-bestuurder zich in maart 1949 over militairen die vrijwel nooit adequaat op berichten van de bevolking reageerden.²⁶⁶ Omgekeerd waren negatieve ervaringen van militairen met onjuiste inlichtingen meer regel dan uitzondering. Deze frustraties konden tot een afnemende bereidheid van militairen leiden om bij ontvangen inlichtingen snel in actie te komen.²⁶⁷ De onwil werd nog versterkt door de

mislukkingen als gevolg van de plicht om zelfs bij laag geëvalueerde berichten op pad te gaan.²⁶⁸

Passiviteit, al dan niet in verband met uitputting en overbelasting, is omgekeerd zeker niet alleen aan de infanteristen voorbehouden. Volgens de auteur van een gedenkboek over de Mariniersbrigade waren er immers ook ‘typische inlichtingenofficieren die nooit handelen wilden. “Eerst meer te weten te komen” was hun leus.²⁶⁹ Ook Spoor hekelde de soms te passieve inlichtingendiensten. Tijdens een bespreking in november 1947 haalde hij als voorbeeld ‘een bende’ in Purwakarta (West-Java) aan. ‘De Inlichtingendienst in Poerwakarta was ingelicht en van uur tot uur op de hoogte gehouden van de plaats en activiteit van deze bende, doch men deed niet anders dan afwachten.’²⁷⁰

KRIJGSGEVANGENEN: ZWIJGZAAM EN OVERSCHAT
In de Nederlandse gelederen werden ook krijgsgevangenen als een belangrijke inlichtingenbron gezien. Zij bezaten immers de nodige – en meestal enigszins actuele – kennis over ‘de vijand’ en militaire aangelegenheden. Zij moesten echter wel bereid zijn te praten, wat zij meestal niet of nauwelijks waren. De gevolgen van dergelijke weigeringen, met name martelingen, zullen in hoofdstuk 6 nader aan de orde komen, evenals de betrouwbaarheid van met dwangmiddelen vergaarde informatie. Niettemin waren er geregeld Republikeinse krijgsgevangenen, men denke alleen al aan de uit deze groep gewonnen informanten, die ook zonder inzet van dwangmiddelen bereid waren met informatie over de brug te komen. Zij deden dat vooral als Nederlandse verhoorders met geduld, tact, list of beloningen werkten – of als de gevangenen oorlogsmoe of anderszins gedemoraliseerd waren, onder meer door Nederlandse opmarsen, uitblijvende soldij en foeragering of interne tegenstellingen in het Republikeinse kamp.

Op deze plek volstaat de vaststelling dat Republikeinse krijgsgevangenen in de Nederlandse gelederen als een belangrijke potentiële inlichtingenbron golden. Dit werd ook in de verhoorinstructies van de IVG’en expliciet benadrukt.²⁷¹ Dit vormt wel een contrast met vele andere militaire bronnen die de inlichtingwaarde van krijgsgevangenen, die meestal ontkenden iets te weten of combattant te zijn, als gering aanslaan.²⁷² Op basis van inlichtingen die uit verhoren werden gewonnen, konden bijvoorbeeld de posities van radiozenders, munitiedepots, mijnen en hinderlagen worden achterhaald. De oogst van dergelijke ondervragingen diende tevens als een waardevol correctief op andere inlichtingenbronnen – of als aanvulling.²⁷³ Verhoren waren

ook belangrijk om oudere evaluaties van berichten te toetsen. Tevens droegen zij bij aan de algemene kennis van de interne spanningen, capaciteiten, tactieken en doctrines van de TNI.

Een goed voorbeeld is het uitvoerige verhoor van luitenant-kolonel Suhud Prawiroatmojo, regimentscommandant van het 'Oost-Java Front'. Deze officier werd begin 1947 tijdens een Nederlands offensief gevangengenomen. De inlichtingendiensten beschouwden deze voormalige PID-inspecteur en PETA-officier als uiterst betrouwbaar. Hij gaf de VDMB – mogelijk uit teleurstelling over het instorten van 'zijn' front – een gedetailleerde inkijk in het reilen en zeilen van de TNI. Prawiroatmojo beklaagde zich over tekortschietende verbindingsmiddelen, bewapening en uitrusting van zijn troepen en bekritiseerde tevens het tekort aan bevelen, met name het gebrek aan initiatief van legercommandant Sudirman, terwijl hij ook de eigengereidheid van zijn directe meerdere, divisiecommandant Sungkono, hekelde. Met de nodige jaloezie en frustratie vergeleek hij voorts zijn bescheiden middelen met het in zijn ogen veel betere en modernere Nederlandse materieel. Volgens het VDMB-jaarverslag gaf dit verhoor 'ons het beste beeld van de toestanden in het vijandelijke kamp, dat wij ooit hebben gekregen'.²⁷⁴ Dergelijke triomfantelijke inlichtingenrapporten, breed gedeeld en uiteraard tot aan de legertop doorgegeven, versterkten echter ongetwijfeld de algemene Nederlandse onderschatting van de TNI.

Bijzonder waardevolle bronnen met het oog op contraspionage waren ook overlopers, met name hoge officieren of Republikeinse inlichtingenmilitairen. In één geval dat zich in 1948 in West-Java voordeed gaf zo'n overloper bijvoorbeeld gedetailleerde gegevens over de organisatie en de kopstukken van de Indonesische inlichtingendiensten aan de IVG – en overhandigde tevens Republikeinse inlichtingenrapporten.²⁷⁵ Ook een aantal overgelopen en 'omgedraaide' milities (zie hoofdstuk 6) verklapten bij hun screeningsgegevens over de TNI.

BESTUURDERS EN BURGERS: TUSSEN HAMER EN AAMBEELD

Naast de informanten/spionnen en krijgsgevangenen golden lurahs en burgers als een vooral voor het lokaliseren van Republikeinse strijdkrachten onmisbare inlichtingenbron. Van de bevolking werd immers verondersteld over Republikeinse troepenbewegingen op de hoogte te zijn. Burgers waren echter lang niet altijd even betrouwbare berichtgevers. Zo schrijft De Moor over inlichtingen-gestuurde acties van de para's: 'Lang niet alle informatie

waar de bevolking mee aankwam, bleek juist. Een behoorlijk aantal patrouilles dat op basis van zulke inlichtingen was uitgerukt, keerde dan ook onverrichter zake terug. [...] Zulke mislukkingen moesten echter op de koop toe worden genomen. Het was nooit mogelijk helemaal zeker te zijn over de juistheid van inlichtingen; actie was in zo'n geval toch noodzakelijk.²⁷⁶ Deze plicht om ook bij laag geëvalueerde berichten op pad te gaan, vergrootte de kans op mislukkingen en daarmee de bovengenoemde onwil bij de troep om snel op inlichtingen te reageren.

De opmerkingen van De Moor roepen de vraag op welke rol Indonesische bestuurders als lurahs (dorpshoofden), wedana's (districthoofden) en bupati's (regenten) maar bovenal de burgers in de Nederlands-Indonesische inlichtingenstrijd speelden, die als belangrijke inlichtingenbronnen golden.²⁷⁷ Niettemin is er op inlichtingenvlak (en ook daarbuiten) maar weinig over de samenwerking met burgers bekend. Duidelijk is wel dat vrijwel alle Nederlandse (inlichtingen)militairen het in hun getuigenissen met de stelling eens waren dat de – om welke motieven dan ook gegeven – informatie van bestuurders en bevolking veelal cruciaal was. Omgekeerd vloeit daaruit voort dat het voor de beoogde Nederlandse 'pacificatie' zwaarwegende consequenties had als bestuurders en bevolking géén inlichtingen konden – of wilden – verstrekken. Het bataljonsdagboek van 3-9 RI stelt bijvoorbeeld dat medio 1948 'in geen enkel geval succesvol [kon] worden opgetreden' tegen strijdgroepen, vooral omdat 'de bevolking vrijwel geen inlichtingen [...] over hun gaan en komen' gaf.²⁷⁸

Ook Schulz noteerde in 1947 dat burgers, in zijn geval vooral handelaars, doorslaggevend waren voor een goede inlichtingenpositie, niet in de laatste plaats wat betreft de situatie aan de Republikeinse kant van de demarcatielijn. Dankzij 'dit handelscontact' ontving de sergeant waardevolle inlichtingen 'over troepenconcentraties, wegvernielingen [...] en het doen en laten van de vijand'.²⁷⁹ Inlichtingenmilitair D. van der Kaaij vergaarde veel inlichtingen over de TNI op de 'dievenmarkt', waar burgers uit Republikeins gebied gestolen vee verhandelden.²⁸⁰ Ook vluchtelingen uit betwiste gebieden vormden, aldus een VDMB-verslag, een waardevolle inlichtingenbron.²⁸¹ Een mededeelzame bevolking was bovendien een van de voorwaarden voor een succesvolle contraspionage dan wel het onderscheppen van infiltranten of andere arrestaties.²⁸²

Zonder de inlichtingen van bestuurders en bevolking vertoonde het Nederlandse inlichtingennet, zeker vergeleken met het dichte Republikeinse netwerk, grote mazen. Deze berichten vormden een noodzakelijke aanvul-

Nederlandse militairen en een marineman verzamelen inlichtingen en ondervragen inwoners van een kampong op Kalimantan in 1947. Burgers raakten in de inlichtingenstrijd geregeld tussen hamer en aambeeld. Medewerking met de ene partij kon represailles van de andere partij uitlokken, waardoor burgers zich vooral tegenover de duidelijk zichtbare Nederlandse (inlichtingen)militairen – publiekelijk althans – terughoudend opstelden.

Bron: Nationaal Archief/ DLC

ling (of correctief) op de berichten van de informanten, die min of meer vast voor de IVG'en werkten. In Nederlandse bronnen zijn talrijke lokale 'intel-successen' als arrestaties van gezochte personen, ontdekte complotten of vondsten van radiozenders, wapen- en munitiedepots en mijnen geboekstaafd, die op berichten van bestuurders en/of burgers waren gestoeld. 'Veelal wisten wij, wanneer mijnen in de weg waren gelegd,' aldus een gedenkboek over door burgers verstrekte inlichtingen, zodat 'ons vele verliezen zijn bespaard gebleven'.²⁸³ Illustratief is tevens de casus van een lurah die in maart 1947 in Midden-Java een Sundanese soldaat van KNIL Inf. v als voormalig TNI-onderofficier dan wel spion ontmaskerde.²⁸⁴

Soms ging de samenwerking met bestuurders en burgers op inlichtingenvlak nog verder, bijvoorbeeld toen zich in december 1947 twaalf lurahs op een Midden-Javaanse IVG-post meldden met het verzoek Nederlandse patrouilles te mogen begeleiden ‘teneinde kwaadwilligen aan te wijzen.’²⁸⁵ Hoe waardevol dergelijke assistentie kon zijn, wordt goed duidelijk aan de hand van het optreden van de lurah van Warugunung (Oost-Java) in april 1946. Over de motieven van de lurah, die zich ook bereid verklaarde als gids aan patrouilles deel te nemen, noteerde een marinier: ‘Misschien was hij niet pro-Nederlands, maar anti-Republik was hij wel. Hij moest niets hebben van die rondzwerfende, schietende bendes, die maar onrust in zijn kampong veroorzaakten en de tanis beletten de sawahs te bewerken. In de kampongs die wij doorzochten ondervroeg hij loerahs en kampongbewoners en gaf ons de namen door van lieden die zich hadden aangesloten bij de extremisten, soms met vermelding van hun leeftijden, waar ze vandaan kwamen of verbleven, de verblijfplaatsen van hun familieleden, wat hun opdrachten waren, zoals optreden als gids, deelnemen aan beschietingen of kampongbewoners bedreigen en afpersen.’²⁸⁶

De in West-Java geleverde inlichtingenkorporaal Berenbak maakte gewag van een lurah die zijn leven – in dit geval als zelfstandig opererende ordehandhaver – voor de Nederlandse zaak op het spel had gezet, waarvoor deze zelfs met een onderscheiding werd beloond: ‘Een half uurtje later [zat ik] in ’n auto om [...] ’n loerah op te halen die vandaag ’n medaille krijgt voor zijn dapper optreden; hij had bendes vernietigd en wapens buitgemaakt.’²⁸⁷ Er zijn diverse vormen van assistentie van bestuurders aan een IVG vastgelegd. Zo verzochten sommige IVG-militairen lurahs uit hun sectoren naar hun kampementen te komen om daar personen te verhoren die tijdens Nederlandse patrouilles of screenings waren opgepakt en tijdelijk waren opgesloten. Volgens inlichtingenman Willem de Haan kenden de bestuurders deze mensen immers vaak (en spraken dezelfde taal), waardoor ze, zonder dat er geweld werd gebruikt, makkelijker aan de praat raakten. Pas als de gevangenen niet wilden praten, werden ze naar het hoofdkwartier doorgestuurd om nogmaals – normaliter steviger – aan de tand te worden gevoeld.²⁸⁸

INLICHTINGEN, BESCHERMING EN VERTROUWEN

Dat de medewerking van de bevolking juist in de inlichtingenstrijd cruciaal was, benadrukte ook het VPTL: ‘Inlichtingen verkrijgt gij in de eerste plaats van de bevolking.’ De vervolgstap – feitelijk een herhaling van het inzicht van Snouck Hurgronje uit 1898 – lag voor de hand: ‘Hiervoor hebt gij haar

medewerking en dus haar vertrouwen nodig.²⁸⁹ Of zoals een publicatie van de stoottroepen het verwoordde: ‘De militaire taak van pacificatie eindigde niet na het laatste schot aan het einde van een zuiveringspatrouille, maar bij het kopje thee dat de loerah aanbood tijdens een kampongbezoek.’²⁹⁰ Het vertrouwen van de bevolking kon op verschillende wijzen worden gewonnen. Eén manier was door frequent met patrouilles en inlichtingenpersoneel in de kampongs aanwezig te zijn, waardoor geregeld contact ontstond. Zo noteerde Schulz dat in zijn geval de tongen van burgers loskwamen ‘dankzij het feit, dat men mij omdat ik zo vaak in de kampong was, bijna als een van hen was gaan beschouwen.’²⁹¹ Het gedenkboek van 8 RVA vermeldt: ‘gedurende het minoem koppi [koffiedrinken] en het makan sateh [saté eten] werden de bruine broeders weleens mededeelzaam.’²⁹²

In de praktijk kregen veel kampongbewoners, vooral in dorpen die relatief ver van de kleine en versnipperde Nederlandse detachementen lagen, echter niet of nauwelijks Nederlandse militairen te zien. Om het vertrouwen te winnen was het, afgezien van frequente zichtbaarheid, tevens cruciaal om snel op inlichtingen van burgers te reageren. Willem de Haan realiseerde zich dit nog eens toen zijn in West-Java gelegerde bataljon 5-7 RI werd afgelost en hij zijn opvolger inwerkte. Daarbij merkte hij dat de ‘nieuwelingen’ niet meteen reageerden op binnenkomende inlichtingen, waardoor het moeizaam opgebouwde vertrouwen van de bevolking verdween – en de situatie tot zijn teleurstelling reeds na een paar weken weer terug naar af was.²⁹³ Persoonlijke relaties speelden eveneens een belangrijke rol. Bekoelde de verhouding tussen bijvoorbeeld een lurah en een Nederlandse inlichtingenofficier, dan kon het gebeuren dat een Nederlands voertuig ‘plotseling’ op een mijn reed, wat eerder nagenoeg ondenkbaar was geweest.²⁹⁴

Ook het verlenen van hulp was een belangrijk middel om het vertrouwen in de Nederlandse troepen te vergroten. Nog belangrijker was evenwel, zo blijkt uit talloze bronnen, het bieden van bescherming aan met Nederland samenwerkende dessabestuurders en -bewoners tegen intimidaties en aanvallen van Republikeinse strijdkrachten, maar ook tegen crimineel geweld dan wel ‘rampokkwaad’. Er bestond een duidelijk verband tussen het al dan niet kunnen of willen bieden van bescherming en het verkrijgen van inlichtingen. In de woorden van infanterist W.T.J. Jansen: ‘Pas als men gelooft te kunnen vertrouwen op de bescherming van de Nederlandse troepen is men bereid inlichtingen over de andere kant te geven.’²⁹⁵ Deze gedachtegang strookt met de opvattingen van internationale onderzoekers en militair theoretici, die stellen dat een door oorlogsgeweld geïntimideerde bevolking in

een onoverzichtelijke guerrillastrijd of burgeroorlog lang niet altijd ideologisch of politiek gemotiveerde keuzes maakt, maar veelal de partij kiest die de beste overlevingskansen of de meeste bescherming biedt. Omgekeerd houdt dat in dat een bevolking die zich onvoldoende beschermd voelt, geen of nauwelijks inlichtingen geeft of andere vormen van steun verleent; een inzicht dat overigens ook Spoor al had ontwikkeld.²⁹⁶ Was het vertrouwen in de bescherming door Nederlandse onderdelen groot genoeg, dan kwam het geregeld voor dat bestuurders en burgers Republikeinse spionnen verklikten, wapens inleverden en kampongpolicies instelden, die ‘rampokbendes’ bestreden en soms ook optraden tegen (kleinschalige) infiltraties of aanvalen van Republikeinse strijders.²⁹⁷

Dergelijk kordaat optreden hield echter lang niet altijd uitsluitend verband met vertrouwen in de Nederlanders, maar was vaak ook een gevolg van intra-Indonesische fricties en rivaliteiten tussen TNI en strijdgroepen, binnen de TNI of tussen strijdgroepen onderling – of spanningen met lokale burgers. Wat dat laatste betreft speelde mee dat in het kader van de Republikeinse ‘volksoorlog’ in veel dessa’s een soort – vaak stilzwijgende – overeenkomst bestond tussen lurahs en dorpingen enerzijds en hen ‘bezoekende’ lasykars, studentenkorpsen of TNI-eenheden anderzijds. Deze afspraak hield in dat de guerrillastrijders geen disproportionele eisen aan de dessabewoners stelden over het leveren van voedsel, onderdak, inlichtingen of rekruten. Ook zorgden de strijders ervoor dat zij niet te lang of in te grote aantallen in de kampongs bleven of anderszins een ondraagbare last voor de lokale bevolking vormden. Werd dit delicate evenwicht echter door machtsmisbruik, geweld, confiscaties of ordinaire criminaliteit van de gewapende ‘gasten’ verstoord, dan kon het gebeuren dat zich incidenten voordeden en de dorpingen zich, bijvoorbeeld, gewapenderhand tegen de lasykars en TNI-eenheden keerden – of dat dessahoofden hun klachten of andere informatie aan Nederlandse of aan hogergeplaatste Republikeinse functionarissen rapporteerden.²⁹⁸

Murjani, van 1947 tot 1949 de gouverneur van Oost-Java, en andere autoriteiten gaven dergelijke berichten op hun beurt soms door aan het bestuur in Yogyakarta. Zij deden dat in de – veelal ijdele – hoop dat het centrale Republikeinse gezag zou optreden tegen losbandige TNI-troepen, milities, politieke organisaties, ‘dievenafdelingen’ of zuiver criminele bendes, die – al dan niet onder het vaandel van de vrijheidsstrijd – eigen bestuurders en dessabewoners intimideerden en hun eigen invloed trachtten te vergroten. Daar kwam bij dat sommige milities en TNI-eenheden, die mede vanwege

de Nederlandse marineblokkade lang niet altijd door Yogyakarta werden bezoldigd of van voedsel voorzien, geregeld van ‘het land leefden’ of anderszins aan het roven en plunderen sloegen.³⁰⁹ Dergelijke ‘terreur’ leidde, aldus Murjani in april 1948, in combinatie met corruptie, een incoherent Republikeins regeringsbeleid en een ondermaats politieapparaat in veel streken tot een ‘geest van verwildering’, ‘lawlessness’ en zich toespitsende tegenstellingen tussen burgers die zich in toenemende mate onveilig voelden.³⁰⁰ Vooral tegen het einde van de onafhankelijkheidsstrijd namen plunderingen en diefstal door criminele bendes bovendien toe, onder meer in Oost- en Midden-Java.³⁰¹ Tegelijkertijd boden de chaos van de revolutie, de vele lokale machtsvacua en de ontwrichtende gevechten met Nederlandse militairen soms ook de gelegenheid om oude rekeningen op individueel of zelfs dorps- of dessioniveau te vereffenen. Bij dit complexe patroon van ruraal geweld liepen, aldus historicus William Frederick, verschillende lijnen van rampok, moorddadige individuele of collectieve afrekeningen, anti-Nederlandse en ook politiek-islamitische of communistische strijd door elkaar.³⁰² Als gevolg daarvan, en van de mate van bescherming die verschillende groeperingen of legers leken te bieden, konden loyaliteiten van op lijfsbehoud bedachte bestuurders en burgers snel wisselen, al was het vaak slechts oppervlakkig en tijdelijk.

Vooral in gebieden waar rampokbendes, die ook volgens Indonesische historici soms moeilijk van ‘vrijheidsstrijders’ waren te onderscheiden, de bevolking teisterden, vroegen lurahs vaak expliciet om Nederlandse bescherming. Zij deden dit soms wel met tientallen tegelijk.³⁰³ Voor de Nederlanders waren dergelijke verzoeken een bewijs voor de vermeende wanorde in de Republiek en de eigen morele superioriteit. Daarbij gingen zij voorbij aan het feit dat Nederlandse militairen zich evengoed, zo concludeerde ook generaal Spoor, dagelijks aan plunderingen schuldig maakten. Daar kwam bij dat Nederlandse troepen geregeld goederen en huizen vernielden.³⁰⁴ Soms namen zij ook voedsel van de bevolking in beslag.³⁰⁵ Volgens een Republikeinse instructie van het ministerie van Voorlichting was het zelfs een bewuste Nederlandse tactiek om ‘te bewerkstelligen dat het volk zich niet veilig voelt en daarom de Nederlanders om de verzekering van de veiligheid zal verzoeken’. De Nederlanders zouden dit bewerkstelligen door terreur toe te passen. Zij zouden dit doen zodra hun plaatselijke opbouwelingen naar oud-koloniaal model waren mislukt omdat de Republikeinse ‘territoriale organisatie’ niet te verdringen leek.³⁰⁶

Het verwijt wentelt de eigen verantwoordelijkheid voor het teisteren van de bevolking geheel af op de Nederlanders, maar snijdt niettemin deels

hout. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de gebeurtenissen in november 1947 in het gebied rond Gombong en Kebumen in Midden-Java, waar een Nederlandse aanval en de inzet van zware wapens volgens een MP-rapport een ‘angstpsychose’ bij de bevolking veroorzaakte. Omdat de TNI zich terugtrok was er lokaal een machtsvacuüm ontstaan. Plaatselijke lurahs verzochten vervolgens het Nederlandse leger hen tegen in dit gebied actieve garongs (rovers) te beschermen die vrij spel hadden gekregen.³⁰⁷ Nederlandse (inlichtingen) militairen, zoals we in hoofdstuk 6 nader zullen zien, traden echter bepaald niet altijd op als nobele ‘beschermers’ van door revolutionair of crimineel geweld bedreigde Indonesiërs en Chinezen. Sterker nog, zij pasten geregeld extreem geweld en andere intimidatiemethodes toe om bestuurders en bevolking desnoods met dwang in het gareel te krijgen. Dergelijke dwangmiddelen deden meestal afbreuk aan de pogingen het vertrouwen van de bevolking te winnen. Verder is het goed te beseffen dat het vaak Nederlandse acties en gebiedsveroveringen waren die een voor Indonesische bestuurders en burgers gevaarlijke geweldsdynamiek in gang zetten en daarmee aan de wieg van een groot deel van het intra-Indonesische geweld stonden.

De niet-aflatende Republikeinse intimidaties, ontvoeringen en moorden op Indonesische bestuurders, in combinatie met de slechts heel beperkte Nederlandse beheersing van de in 1947 veroverde gebieden, hadden grote consequenties voor de inlichtingenstrijd. Volgens de in West-Java gelegerde inlichtingenofficier Gijsbers waren niet fel Republikeins gezinde dessabestuurders in 1947 meestal nog wel bereid inlichtingen te geven. Later, toen Republikeinse strijdkrachten en schaduwbesturen het Nederlandse gezag steeds meer ondermijnden, werden zij echter geïntimideerd en geregeld gedood door Republikeinse infiltranten, zodat deze informatiebron opdroogde.³⁰⁸ Nederlandse officieren konden er gezien de angst voor represailles deels begrip voor opbrengen dat veel lurahs en burgers hooguit vage inlichtingen aan hen verstrekten.³⁰⁹

Talrijke Nederlandse bestuurders meldden in 1947 dat ‘loyale’ Indonesische bestuurders en burgers door Republikeinse fluistercampagnes en represailles kopschuw werden gemaakt, waardoor zij vooral in betwiste gebieden nauwelijks nog meewerkten en betrouwbare inlichtingen schaars bleven. Geregeld wezen zij, om het veiligheidsprobleem te duiden, ook op de lange afstanden en de grote gebieden die steevast met te weinig troepen moesten worden beheerst. Een BB’er schetste de Nederlandse onmacht als volgt: ‘patrouilles van (politie)detachementen bestreken gebieden die slechts kleine eilandjes zijn.’³¹⁰ Een militair bericht schetste een vergelijkbaar beeld: ‘Voor

goede bescherming bevolking Loemadjang is troepensterkte te klein. Het verbranden en rampokken van huizen is niet te voorkomen.³¹¹ Ook het op last van de IVG'en in vele dessa's ingestelde 'tong-tong alarmsysteem' – het waarschuwen van Nederlandse troepen met trommels (of via de telefoon) als Republikeinse strijdkrachten of rampokbendes naderden – bood daarbij weinig soelaas. Zo meldde een assistent-resident vanuit Midden-Java: 'Alarm werd vaak óf niet meer geslagen óf niet meer doorgegeven.'³¹²

De hoogste civiele bestuurder van Midden-Java, RECOMBA Angenent, vulde medio 1948 aan: 'De bevolking weet dat, als er wat gebeurt hulp altijd te laat zal komen. Men bevindt zich tussen twee vuren en heeft op het ogenblik meer vrees voor de bende-terreur dan voor het optreden van het Nederlandse machtsapparaat. Daarom houdt men zich zo neutraal mogelijk en helpt die partij die op het moment de situatie beheerst.' Deze partij waren in het algemeen niet de Nederlanders. Dit bleek onder meer toen een TNI-eenheid van tweehonderd man in Rembang (Midden-Java) infiltreerde: 'Langs de gehele weg had niemand de moed gehad enige militaire post te waarschuwen. [...] Hier was duidelijk gebleken dat de desabesturen vaak van tevoren wisten wat er stond te gebeuren en toch uit angst voor represailles niets rapporteerden.'³¹³ Zelfs rasoptimist Spoor toonde zich in augustus 1948 – uiteraard achter de schermen – pessimistisch, vooral omtrent West-Java: 'Inlichtingen worden door bevolking nagenoeg niet verschaft, spionnen zijn vrijwel niet te krijgen, loerah's omgeven zich door lijfwachten, vertrouwen der bevolking dreigt verloren te gaan, [...] men zegt "Tentara Blanda tidak Koeasa lagi (het Nederlandse leger is niet sterk genoeg meer)"'³¹⁴ Dat veel bestuurders en burgers juist ook geen of hooguit vage inlichtingen aan de Nederlanders gaven omdat het Indonesische nationalisme bij hen sterk leefde, kwam bij Spoor en veel inlichtingenmilitairen kennelijk niet op.

Ook de politie, formeel onder gezag van het BB en centraal aangestuurd door de procureur-generaal, kon bij de strijd om de gunst van de bevolking maar weinig betekenen, zelfs niet bij de bestrijding van criminele bendes. Zij was ook 'niet bestemd voor het optreden tegen het bendewezen', zo werd in november 1947 tijdens een vergadering van militaire commandanten vastgesteld. Toen al durfden politie-eenheden sommige gebieden die als bijzonder onrustig golden, niet meer te betreden.³¹⁵ Volgens VDMB-hoofd Groenewoud bleek de veelal onbetrouwbare politie bovendien een 'Paard van Troje', dat soms 'meer zorgen dan gemak' veroorzaakte.³¹⁶ Om de aan Nederland gelieerde bestuurders en andere functionarissen toch een minimum aan bescherming te bieden kregen zij, weliswaar incidenteel, van Nederlandse

militairen vuurwapens ter beschikking gesteld. Net als bij de informanten ging het daarbij meestal om in beslag genomen – vaak oude – Republikeinse wapens.³¹⁷ Daarmee uitgerust waren de militair ongetrainde en onervaren bestuurders, evenals de eenvoudig gewapende dessa- en andere politiekorpsen, ondernemingswachten of persoonlijke lijfwachten, echter nog steeds geen partij voor de TNI en veel strijdgroepen. Hoewel er ook in 1949 nog wel Javaanse gebieden waren waar, aldus een gedenkboek, de bevolking ‘nog steeds op zeer goede wijze inlichtingen over strijdorganisaties’ leverde, constateerden de meeste bronnen dat de Nederlandse militaire en bestuurlijke macht in het laatste oorlogsjaar te zwak was om de veiligheid van bestuurders en bevolking permanent te waarborgen, zodat de inlichtingenstroom ook om die reden afnam of geheel opdroogde.³¹⁸ Zoals de RECOMBA van Midden-Java constateerde: ‘De bevolking had ten aanzien van deze [TNI-] troepen in het geheel geen reden meer om, met groot levensgevaar, te alarmeren en inlichtingen te geven. Onder deze omstandigheden liet dan ook, zowel de bevolking als het bestuur wat inlichtingen betreft, verstek gaan, zodat het leger vrijwel geheel op eigen inlichtingen moest terugvallen.’³¹⁹

Talrijke BB'ers en commandanten op Java weten, net als de legerleiding, de onwil dan wel de angst van lurahs en burgers om met hen samen te werken en inlichtingen te geven vooral aan het bedreigen, arresteren en vermoorden van honderden lurahs en andere Indonesische functionarissen die met Nederland waren gelieerd. Gefrustreerd merkten zij op dat zowel krijgsmacht als BB hiertegen machteloos stond, vooral in de onrustige gebieden.³²⁰ De RECOMBA van West-Java, Hilman Djajadiningrat, noteerde somber: ‘Aanstelling van een desahoofd in een nog onveilig gebied heeft reeds vele malen hetzelfde betekend als het tekenen van 's mans doodvonnis.’³²¹ Dit extreme Indonesische geweld was reeds in 1947 op heel Java een alledaags verschijnsel – maar ook in 1949 nog endemisch. Zo schreef F.T.W. Hunger, de RECOMBA van Oost-Java, in januari 1949 dat aldaar ‘ambtenaren die zich bij ons meldden’ nog steeds werden ontvoerd of vermoord. Evenals menig militair toonde Hunger zich echter ook zelfkritisch: ‘Het is duidelijk dat onzerzijds onvoldoende bescherming is verleend.’³²² Het tweede grote Nederlandse offensief van eind 1948, begin 1949 en de daarmee gepaard gaande veroveringen van Republikeinse gebieden had de *overstretch* van de uitgeputte Nederlandse krijgsmacht nog sterk doen toenemen.

Wat de veiligheidssituatie betreft is verder opmerkelijk dat Hungers voorganger Van der Plas, en met hem vele andere Nederlandse militaire en politieke kopstukken, terugverlangde naar de vooroorlogse periode, toen

er nog een machtige ARD/PID bestond die het Indonesische nationalisme steevast de kop indrukte en allerhande ‘oproerkraaiers’ in de kraag vatte.³²³ Uit Indonesisch perspectief daarentegen was juist de vrees voor de terugkeer van de vooroorlogse periode van indirect koloniaal bestuur een belangrijke drijfveer om Indonesische ambtenaren, die (wederom) met Nederland wilden samenwerken, op de korrel te nemen. Dit betoogt de Indonesische historicus Julianto Ibrahim, die de Indonesische revolutie in Surakarta (Solo) onderzocht. De Republikeinse ontvoeringen in en rondom deze Midden-Javaanse stad, die alleen al van februari tot en met april 1949 meer dan tachtig (deels dodelijke) slachtoffers onder de bestuurders maakten, waren volgens Ibrahim mede ingegeven door de ‘collectieve ervaring’ van de Indonesische bevolking die deze ambtenaren als ‘koloniale handlangers’ beschouwde. Een andere factor die vele bestuurders in Republikeinse kringen verdacht en/of gehaat maakte, waren de herinneringen aan de Japanse bezettingsperiode, toen zij als Japanse hulpjes en daarmee als onderdrukkers werden gezien.

WORTEL EN STOK

Ondanks grote hindernissen bleven Nederlandse commandanten en IVG'en, net als de Republiek overigens, er alles aan doen bestuurders in hun inlichtingen- en veiligheidsstelsel in te schakelen. De politieke gezindheid was bij tal van lokale ambtenaren echter moeilijk te doorgronden, zodat inlichtingendiensten hen goed in de gaten poogden te houden.³²⁴ Behalve een desapolitie instellen en bij onraad alarm (laten) slaan op tongtongs, moesten dessabestuurders vooral Republikeinse verzetsactiviteiten melden. Tevens moesten zij, op papier althans, één keer per week bij het Nederlandse detachement op bezoek komen om over de ontwikkelingen in hun dessa's te rapporteren. Plaatselijke commandanten en IVG'en hanteerden een traditionele wortel-en-stokaanpak, waarbij zij het verstrekken van inlichtingen vanuit de aarzelende bevolking, evenals het inleveren van wapens en munitie, ook middels beloningen poogden te bevorderen. Zo konden bestuurders en burgers, als zij meewerkten, onder meer kledingstukken, levensmiddelen of zout ontvangen.³²⁵

Ook betalingen in geld moesten burgers stimuleren om mee te werken.³²⁶ Volgens de instructies moest een IVG-postcommandant bij zogeheten lurahvergaderingen bekend maken dat ‘bij het brengen van juiste berichten en vooral bij het vrijwillig inleveren van wapens door de bevolking rijke geldelijke beloningen voor de berichtgever worden uitgereikt en dit wel onmiddellijk en ter plaatse’. Voor een ‘goed bericht waarop actie succes heeft’

betaalden de Nederlanders tot maximaal vijftig gulden, terwijl ingeleverde slagwapens drie, een pistool tien, een geweer twintig, een mitrailleur vijftig en een mortier tachtig gulden opleverde.³²⁷ Voor het inleveren van explosieven, ook Japanse vliegtuigbommen, werden eveneens premies uitgelooft.³²⁸ Hetzelfde gold voor het afgeven van Republikeinse pamfletten.³²⁹ Inlichtingen over mijnen of de aanwezigheid van strijdgroepen werden alleen vergoed als de meldingen bleken te kloppen.³³⁰ Sommige inlichtingenofficieren als Carper deelden echter ook reeds bij voorbaat geld uit, als lokmiddel om de medewerking te verkrijgen van bestuurders die ‘vaak wisten waar de pellopers zaten’.³³¹ Bij sommige IVG'en was het echter niet gebruikelijk voor inlichtingen te betalen, mede omdat die het geven van informatie als een burgerplicht beschouwden. Veiligheidsofficier Bakker meende bijvoorbeeld dat het in het ‘eigen belang’ van de kamponghoofden en de bevolking was om ‘subversieve elementen’ aan te geven. Een financiële vergoeding was daarbij eerder uitzondering dan regel.³³²

Meldingsplicht en beloningen komen ook in de IVG-instructies ter sprake. Volgens deze aanwijzingen moest de commandant van een nieuw opgerichte inlichtingenpost, in overleg met de plaatselijke militaire commandant ‘en eventueel tussenkomst plaatselijk AW [assistent-wedana]’, zo snel mogelijk een ‘loerah-vergadering’ bijeenroepen. Om de daarbij aanwezige bestuurders gunstig te stemmen werden stoffen, sarongs, singlets, onderbroeken of sigaretten beschikbaar gesteld, wat zorgvuldig in IVG-kasboeken werd bijgehouden. Uiteraard werd daarvoor een tegenprestatie geëist: de inlichtingenofficier moest in de lurah-vergadering ‘in krachtige bewoordingen van den menschen eisen dat zij berichten doorgeven over de gebeurtenissen in kampongs’. Werd dit nagelaten, dan dreigde straf: ‘Indien blijkt, dat bijvoorbeeld een bepaalde kampong is gerampokt en de betrokken Loerah heeft dit niet aangegeven, dan worden tegen deze loerah onmiddellijk strafmaatregelen genomen.’ Op papier ging het daarbij om een tijdelijke hechtenis van maximaal drie dagen.³³³ Nalatige bestuurders werden in de praktijk evenwel regelmatig (veel) harder gestraft. De straffen konden zich daarbij ook collectief tegen ‘zijn’ als oncoöperatief beschouwde kampongbevolking richten. Menig commandant foeterde ook over te traag doorgegeven meldingen.³³⁴

Om gehoorzaamheid en meldingsbereidheid af te dwingen probeerden commandanten en inlichtingendiensten lokale bestuurders soms ook bewust publiekelijk als ‘grote vriend van de Nederlanders’ neer te zetten, een tactische maar ook compromitterende maatregel die aan maffiamethodes – en die van inlichtingenofficier Asscher – doet denken. Zij deden dit door

de bestuurders in het bijzijn van de dorpsbevolking kleine geschenken, sigaretten en geldbedragen te geven, een rondje in hun jeep te laten rijden, amicaal een arm om de schouder te leggen of, al dan niet met hulp van het BB, de dorpsvoorzieningen te verbeteren. Had zo'n bestuurder eenmaal openlijk de Nederlandse kant 'gekozen', dan had hij er uit vrees voor Republikeinse represailles zelf baat bij de aanwezigheid van Indonesische strijders of spionnen in zijn dessa zo snel mogelijk te melden. Door de bestuurders in hun alarmstelsel op te nemen, schoven Nederlandse commandanten en inlichtingendiensten feitelijk een groot deel van hun militaire verantwoordelijkheid voor gebiedsbeheersing op deze functionarissen af. Die kwamen daardoor in een onmogelijke positie terecht en werden, zeker als de Nederlanders hen in geval van nood in de steek lieten, geregeld mikpunt van Indoneesisch extreem geweld.³³⁵

Om de controle op de bevolking te vergroten, eisten Nederlandse (inlichtingen)officieren van de lurahs en wedana's zelfs nog meer (in feite levensgevaarlijke) maatregelen dan de meldingsplicht, de handhaving van een alarmsysteem en de instelling van een kampongpolitie en een avondklok. Zij moesten 'hun' bewoners, vooral de 'vreemdelingen', registreren, zodat infiltranten, die geregeld de demarcatielijnen overstaken of in civiele en militaire objecten binnendrongen, beter konden worden opgespoord. Dergelijke inwonerlijsten konden echter ook in 'verkeerde' handen vallen. Zo repte een inlichtingenrapport uit Midden-Java over een ontmoeting van vijf lurahs met een Republikeinse commandant die met duizend strijders in hun dessa's was binnengedrongen. De TNI-officier eiste dat lurahs nog eens zeshonderd man voor een beraamde aanval op Nederlandse posities zouden leveren en dat zij de 'registratielijst van de inwoners' aan hem afstonden.³³⁶

Nog een eis van de IVG'en, die was ingegeven door de behoefte om de bevolking te controleren, was dat de bestuurders 'hun' kampongbewoners van eenvoudige identiteitskaarten, zogeheten surats, voorzagen. Dit passenstelsel kwam echter lang niet overal of even snel van de grond doordat lurahs het tegenwerkten of surats als dekmantel voor Republikeinse spionnen uitvaardigden.³³⁷

INLICHTINGENMILITAIRES ALS BESTUURDERS EN HULPVERLENERS

Hulpverlening vormde een ander middel waarmee de krijgsmacht, net als de TNI overigens, poogde de bevolking te paaien en vertrouwen bij de burgers op te bouwen. In het vak van de Mariniersbrigade in Oost-Java,

bijvoorbeeld, hield de ziekenverpleger, slechts begeleid door een kleine patrouille, wekelijks een ziekenappel. Dergelijke eenheden namen daarbij, om hun – uit Nederlands perspectief – goede wil te demonstreren, vaak overgebleven broodrantsoenen en soms ook kleding voor de bevolking mee. Terwijl de ziekenverpleger bezig was, knoopte meegekomen VD-MB-personeel schijnbaar terloops een praatje met de bevolking aan om inlichtingen te verkrijgen, wat illustreert dat hulpverlening zeker niet alleen humanitair maar (vooral) ook tactisch was ingegeven.³³⁸ Ook de in Midden-Java actieve T-Brigade reikte kleding en kininepillen aan kampongbewoners uit en verzorgde huidziekten. Volgens een inlichtingenrapport van september 1947 wekten deze maatregelen ‘in hoge mate het vertrouwen van de bevolking’.³³⁹

Een belangrijke kanttekening bij de Nederlandse militaire hulpverlening aan de Indonesische bevolking is dat deze, als gezegd, ook tactisch was ingegeven en al met al bescheiden bleef. De Nederlandse krijgsmacht was immers voor de restauratie van het koloniale gezag naar Indonesië gestuurd en niet voor hulpverlening. Er kwam nooit een centrale aansturing van de hulpverlening van de grond, ook niet van de kant van het BB, wat illustreert dat hulp voor burgers geen hoge prioriteit had. Bovendien was de Nederlandse schatkist leeg. In de praktijk bleef de Nederlandse hulpverlening dan ook geïmproviseerd, versnipperd en meestal beperkt tot de burgers die relatief dicht bij de Nederlandse bivakken of bestuursposten woonden.³⁴⁰ Dat hulpverlening niettemin in veel dagboeken, memoires en voorlichtingsfilmpjes ter sprake komt, is deels te verklaren uit het feit dat de Nederlandse propaganda de hele inzet van de krijgsmacht graag als een humanitaire missie ‘verkocht’. Daar komt bij dat veteranen-auteurs, die na hun terugkeer naar Nederland deels met maatschappelijke kritiek werden geconfronteerd en vele aspecten van hun missie ook zelf vaak kritischer gingen beoordelen, wel graag bleven wijzen op dergelijke als zinvol geachte humanitaire activiteiten.

Niettemin waren er ook gebieden waar hulpverlening, weliswaar tijdelijk, meer aandacht kreeg van de plaatselijke koloniale autoriteiten. Dit gebeurde veelal in het kader van deels aan militairen gedelegeerde bestuurstaken en was ingegeven door de wens om veroverde gebieden te controleren en beveiligen. Vooral in sommige streken van Oost-Java werden bestuurstaken weliswaar geen primaire taak, maar wel een vaste opgave van het inlichtingpersoneel. Daartoe behoorde, op papier althans, goed en regelmatig contact met lokale bestuurders en burgers. Militairen, inlichtingendiensten in het bijzonder, moesten tevens meehelpen met het opzetten van een nieuw

kampongbestuur, vooral wanneer de oude bestuurders voor gevechtshandelingen of uit vrees voor de oprukkende Nederlanders waren gevlucht.³⁴¹ Onder meer vanwege hun vrees voor Republikeinse represailles bleek het voor de Nederlanders echter moeilijk geschikte en betrouwbaar geachte lurahs en hogere bestuursambtenaren te vinden. Daarbij hielp het niet dat het Europese BB nog lang niet op sterkte was. Sommige veroverde gebieden werden niettemin al na korte tijd door het BB bestuurd, terwijl de VDMB het bestuur in de meer onrustige gebieden langs het 'front' overnam. VDMB-(onder)officieren kregen zodoende (ook) de functie van bestuursambtenaar, waarbij zij de lurahs controleerden. 'Oude loerahs', aldus een VDMB-rapport, konden deels in functie blijven. Die keuze werd naar beweerd 'overeenkomstig de gewoonte zooveel mogelijk aan de bevolking overgelaten'.³⁴²

In het rayon van de eveneens in Oost-Java gelegeerde X-Brigade werd het bestuur van de bevolking tot medio 1947 georganiseerd door een zogeheten Militair Burgerlijk Bestuur (MBB), met aan het roer de Militair-Bestuurs-Assistent (MBA). Geleidelijk aan werd deze bestuurstaak weliswaar aan het BB overgedragen, maar werden vooral omstreden gebieden langer dan een jaar militair bestuurd. In feite maakte met de MBA de uit de Atjehoorlog bekende officier-gezaghebber zijn rentree, maar ditmaal met een inlichtingenpet op. IVG-onderofficieren en korporaals werden met deze nieuwe bestuurstaak belast. Zij kregen de status van assistent-wedana, installeerden nieuwe lurahs en bestuurden met hun hulp ieder een hele streek.³⁴³ De percepties van de door inlichtingenmilitairen bestuurde burgers zijn helaas onbekend, maar in de Nederlandse bronnen worden al deze bestuurlijke inspanningen, weinig verrassend, doorgaans uitermate positief beschreven.

Zo noteert de bataljonscommandant van 1-12 RI, B.H. Erné: 'Tot verwondering der bevolking namen de soldaten er alles ter hand. Ze spraken weinig Maleis en dit niet erg best; maar ze wonnen het vertrouwen.' De commandant schreef ook: 'Zo organiseerden ze dorpsvergaderingen waar weer een loerah gekozen werd, een tjarik [secretaris van het dorpsbestuur] aangesteld en dessa-politie aangewezen. Met medewerking der bevolking zuiverden ze daar de irrigatie [...] en richtten poliklinieken in. Ze [...] deelden kleding uit en voerden distributie in.'³⁴⁴ Niet alle bataljons waren hier echter even bedreven in. Inlichtingenonderofficier Schulz, zelf een 'Toean Bestuur' die volgens Erné 'voor Multatuli speelde', noteerde in zijn dagboek dat het de mannen van 1-12 RI veel beter was gelukt het vertrouwen van de bevolking te winnen dan 2-5 RI, het bataljon dat zij hadden afgelost. De kampongbewoners zagen immers dat de 'nieuwe blanda's' hen niet in de steek lieten, maar

hen daadwerkelijk wilden beschermen en anderszins helpen. 2-5 RI daarentegen had zich zelden of nooit door het lopen van patrouilles ‘in de randgebieden’ laten zien.³⁴⁵ Ook volgens de officiële rapportage van 1-12 RI waren de door hun inlichtingendienst bestuurde burgers ‘schuw in het begin doch later dankbaar voor onze hulp’, vooral voor het stimuleren van landbouw en irrigatie. Daar stond wel Nederlandse controle in de vorm van registratie en passenuitgifte tegenover.³⁴⁶

Zoals gezegd werd deze controlemaatregel later in alle door Nederland bezette gebieden toegepast. In het rayon van de Mariniersbrigade werd in dat kader ook een onbekend aantal lurahs vervangen. Aan de verkiezingen namen volgens VDMB-instructies ‘volgens het gewoonterecht kiesgerechtigde inwoners’ deel. Indien er geen dessabestuur (meer) aanwezig was, moest de door de kiesgerechtigden aangewezen functionaris worden ‘erkend door het Mil. bestuur’, maar uiteraard wel onder de voorwaarde dat ‘de man in de ruimste zin betrouwbaar wordt geacht’. Als er – om niet nader genoemde redenen – geen verkiezing mogelijk was, kon de detachementscommandant ‘een vertrouwensman aanwijzen voor een dessa als tijdelijk waarnemend dorpshef’.³⁴⁷

In de praktijk werden de kiesgerechtigden echter met regelmaat buitenspel gezet of werd hun keuze niet gerespecteerd, waarna in eerste instantie op gebiedscontrole azende Nederlandse commandanten of inlichtingendiensten hun eigen functionarissen installeerden. Daarbij maakten zij – uit Nederlands perspectief – soms slechte keuzes. VDMB-medewerker Giovanni Hakkenberg placht zo’n lurah dan te schaduwen, en wanneer deze met de TNI bleek samen te werken ging hij tot arrestatie over. Vervolgens schreef Hakkenberg lurah-verkiezingen uit.³⁴⁸ Uit het dagboek van sergeant Fokke Dijkstra blijkt dat ook in West-Java werkzame IVG’ers bij lurahverkiezingen soms druk uitoefenden om pro-Nederlandse kandidaten te installeren: ‘Het is een rauw soort democratie die wij erop over houden maar toch de enige weg. Reeds eerder was aan de bevolking bekend gemaakt dat er een bestuur moest komen maar zonder resultaat.’³⁴⁹ Uit getuigenissen als deze rijst het klassieke oriëntalistisch-paternalistische beeld op van Nederlandse militairen die de burgers wel, voor hun eigen bestwil, moesten bevoogden.

De loyaliteit van plaatselijke bestuurders (of dorpsbewoners) was echter niet alleen afhankelijk van de mate van bescherming of politieke voorkeur: ook persoonlijke rivaliteiten, wraakgevoelens en lokale socio-economische factoren konden motieven bieden om (open of verdekt) ‘partij’ te kiezen

en al dan niet (juiste of foutieve) inlichtingen te verstrekken. Behalve in Oost-Java in 1946 en 1947 namen inlichtingendiensten ook elders tijdelijk bestuurstaken op zich. Zo hield de inlichtingendienst van de para's, die begin 1949 Air Molek (Midden-Sumatra) veroverden, daar bevolkingsregisters bij en screende personen die als dorpshoofd, imam of onderwijzer werden aangesteld. Hetzelfde deden zij met TNI-overlopers die bij de kampongpolitie werden ingedeeld.³⁵⁰ Het BB, aan wie de militairen hun bestuurstaken in de loop van de tijd moesten overdragen, behield in ieder geval op papier het primaat. Tijdens en na het tweede offensief draaide het gouvernement de rollen echter volledig om: nieuw veroverde gebieden werden geheel onder militair bestuur geplaatst, zodat BB'ers nog slechts een adviserende rol vervulden.

Ondanks de soms intensieve inspanningen lukte het de (inlichtingen) militairen vaak niet het cruciaal geachte vertrouwen van de bestuurders en de bevolking te winnen. Diverse factoren droegen hieraan bij. Wegens de personeelstekorten konden de militairen doorgaans slechts kortstondig in de tienduizenden kampongs aanwezig zijn, als zij die al überhaupt konden bezoeken. De vele militaire aflossingen waren evenmin behulpzaam.³⁵¹ In het algemeen bleef ook de status van bezetter, onderdrukker en bevoogder, nog eens uitvergroot door de Republikeinse propaganda, hun parten spelen. Dit beeld werd versterkt door de vele intimidaties, zoals die van compagniescommandant C.J.J. van de Heijden (KL): 'Vanmorgen kwamen een viertal personen in het kamp die beweerden uit de kampong Boenboelan [West-Java] te komen en die beweerden dat de vijand deze plaats reeds had verlaten. Ik liet hen gevangennemen en hen meedelen dat wij ze zouden meenemen naar Boenboelan en bij het ondervinden van weerstand zullen worden neergeschoten.'³⁵² Gelukkig voor deze vermoedelijk eenmalige informanten bleek hun verhaal te kloppen. Hardvochtig of anderszins laakbaar optreden als plunderingen gooide eveneens geregeld roet in het eten. Hoewel het VPTL al waarschuwde: 'Wees daarom [om het vertrouwen van de bevolking te winnen] nimmer ruw in Uw optreden en bezorg de bevolking zo min mogelijk overlast',³⁵³ was de realiteit hiermee vaak niet in overeenstemming. Inlichtingenrapporten meldden dan ook met gefrustreerde ondertoon dat Nederlandse plunderingen 'de aandacht verdienen', omdat zij tot vertrouwensverlies van de bevolking leidden.³⁵⁴

Tot de maatregelen die de Indonesische BB-bestuursambtenaren, dessa-bestuurders en de bevolking van de Nederlanders deden afkeren behoorden ook de veelal willekeurige massa-arrestaties van gewone burgers tijdens pa-

trouilles, screenings en zuiveringsacties (zie hoofdstuk 6). Daar kwam nog bij dat Nederlandse militairen met regelmaat en zonder overleg met het BB lokale Indonesische bestuurders oppakten, die zij – vaak zonder veel kennis van de plaatselijke verhoudingen – wantrouwen en van allerlei vergrijpen (zoals spionage) verdachten.³⁵⁵ Op de achtergrond speelde hier mee dat militaire en bestuurlijke belangen vaak botsten: de uitvoering van gevechtsoperaties, het opsporen van ‘verdachte elementen’ onder de bevolking en het tegengaan van infiltraties en spionage stonden vaak op gespannen voet met de in ieder geval in instructies geboekstaafde ambitie de burgers te besturen, hun vertrouwen te winnen en Indonesische bestuurders daarbij te betrekken. Daarom was de persoonlijke verhouding tussen de civiel gezaghebber, een resident of controleur bijvoorbeeld, en de militaire commandant veelal doorslaggevend voor de lokale verstandhoudingen. In de praktijk werkten deze twee gezagdragers soms goed samen, maar volgens Van Doorn en Hendrix niet zelden ‘ook gewoon tegen en langs elkaar’.³⁵⁶

MILITAIRE EN BESTUURLIJKE BRONNEN

Nederlandse militairen, die bij hun acties en patrouilles altijd een inlichtingenbril moesten dragen of inlichtingenbewust moesten zijn, vormden eveneens een belangrijke informatiebron voor de IVG'en en VDMB. Inlichtingenmilitairen bestudeerden daarom grondig de militaire rapportages, zochten ook in andere sectoren van hun bataljonsvak contact met commandanten en gingen regelmatig mee op patrouille. Bovendien bevonden inlichtingenkantoren en posten zich meestal in de bivakken, zodat intensieve contacten met de militairen van de eigen eenheid, ondanks een eigen korpsgeest die wel voor een bepaalde separatie zorgde, meestal een vanzelfsprekendheid was. Bij de A-Divisie waren tevens zogeheten *morning prayers* in zwang: top-overleg en uitwisseling van gegevens tussen divisiecommandant, chef-staf en de hoofden van inlichtingendiensten, personeel, operaties en logistiek, aangevuld met vertegenwoordigers van het BB en het bedrijfsleven.³⁵⁷ Een dergelijke civiel-militaire coördinatie op inlichtingenvlak lijkt echter een uitzondering te zijn geweest.

Ook de MP vormde een belangrijke inlichtingenbron, niet in de laatste plaats omdat vooral de veiligheidssecties van de IVG'en bij de prostitutie- en smokkelbestrijding, gevangentransporten of politionele taken geregeld met de MP samenwerkten – en zodoende gegevens uitwisselden. Met vertegenwoordigers van de politie, het OM en het BB had IVG-personeel eveneens regelmatig contact. Uit deze bronnen, die als gezegd ook eigen informan-

tennetwerken hadden, kregen de inlichtingendiensten waardevolle gegevens over politieke en economische ontwikkelingen en al dan niet ondergrondse Republikeinse organisaties. Hetzelfde gold voor uiteenlopende zaken als criminaliteit, prostitutie, topografie en de stemming onder de bevolking. Omgekeerd deelden de Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen, zij het soms aarzelend, militaire en topografische gegevens met de politie en BB-ambtenaren in hun sectoren, die alleen al voor hun eigen veiligheid grotendeels van militaire bescherming – en inlichtingen – afhankelijk waren. Vooral de uitwisseling met de koloniale politieorganen, die aan de basis op Indoneesisch personeel dreven, werd deels door wantrouwen afgeremd. Omgekeerd namen inlichtingenmilitairen wel graag informatie van de politie over. Deze signaleerde in haar rapportage – en zeker ook bij lokaal persoonlijk overleg tussen inspecteurs en inlichtingenmilitairen – geregeld de aanwezigheid van criminele groepen, strijdgroepen en gezochte ‘bendeleiders’. IVG-analisten verwerkten dergelijke gegevens tot militaire inlichtingen en goten ze in hun rapporten.

De IVG’ en de VDMB werkten voorts samen met de collega’s van de MARID en de NEFIS-buitenposten en wisselden in dat kader geregeld politieke, militaire, economische en topografische gegevens uit. De NEFIS/CMI-rapportage leunde aan de basis dan ook sterk op de stroom aan inrapen die de IVG’ en de VDMB met hun veel grotere man- en vrouwkracht produceerden. Ook op het gebied van screenings en het werven en aansturen van informanten vond er samenwerking tussen de diensten plaats. Zij vertelden elkaar echter niet altijd alle relevante gegevens, vooral als zij elkaar als concurrenten beschouwden of als het tussen hun plaatselijke vertegenwoordigers anderszins niet boterde.³⁵⁸

Wat tot slot menselijke bronnen (humint) betreft, leverden verder (vooral Europese) burgers als onderwijzers, artsen, verpleegsters, evacués, opzichters, planters, handelaren, hotel- en restaurantbezitters, ondernemers en andere vertegenwoordigers van het bedrijfsleven of de publieke sector belangrijke informatie, des te meer omdat planters, bijvoorbeeld, veel lokale kennis hadden en zelf gewoontegetrouw weer spionagenetten vormden en inlichtingenwerk verrichtten.³⁵⁹ Als gezegd kwam het tevens voor dat ondernemers of planters inlichtingenmilitairen, al dan niet expliciet in ruil voor bescherming, op materieel vlak hielpen. In potentie kon zo iedereen bij de inlichtingenstrijd worden betrokken dan wel als bron worden aangeboord, ook vrouwen en kinderen.

IN BESLAG GENOMEN ARCHIEVEN EN DOCUMENTEN

Documenten afkomstig van de TNI of strijdgroepen bevatten eveneens vaak waardevolle informatie: namen van commandanten, eenheden en organisaties, troepenverplaatsingen, bevelen, successen en problemen bij de strijd tegen de Nederlanders (en onderling), maar ook feiten en aannames over Nederlandse eenheden, sterktes en plannen. Omdat deze ‘vijandelijke’ documenten als ‘volkomen betrouwbaar’ golden en daarmee automatisch de hoogste evaluatie (A1) kregen, werden zij door IVG-personeel veelal als een soort hoofdprijs gezien.³⁶⁰ Door operateurs uitgezonden spionnen werden daarom aangespoord bij hun infiltraties zoveel mogelijk ‘vijandelijke’ documenten te bemachtigen, terwijl militairen werd ingepeperd om bij acties, huiszoekingen en personencontroles altijd goed op papieren te letten en deze na een korte inzage ter plaatse meteen aan de IVG’en door te geven. De papieren werden vervolgens op lager niveau bestudeerd en, veelal na het maken van afschriften of kopieën, zo snel mogelijk naar het NEFIS-hoofdkwartier opgestuurd, deels vertaald en verspreid.

Vooraf bij Nederlandse offensieven of ‘zuiveringsacties’ zagen terugtrekkende of uitwijkende Republikeinse eenheden lang niet altijd kans hun documenten mee te nemen of te vernietigen. Schulz gaf een voorbeeld van een lokaal offensief in maart 1947, waarbij de zesde TNI-divisie, die haar hoofdkwartier snel moest verhuizen, het hele archief in een voertuig achterliet. De sergeant noteerde triomfantelijk: ‘Een buit aan documenten, waarvan het uitzoeken maanden later nog niet afgelopen was.’³⁶¹ Administratief onderlegde IVG’ers als Berenbak kregen in dit opzicht zelfs specifieke rollen tijdens huiszoekingen toegewezen: ‘Ik ben de “papierman” en iedereen komt met brieven, schriften enz. aanlopen.’³⁶² Soms waren er belangrijke grote inbeslagnames, zoals in maart 1949, toen Nederlandse eenheden volgens de memoires van 412 GRPI bij een actie in een woning een radioset, veldtelefoonstoelen en wapens konden bemachtigen – alsmede ‘het gehele archief van de Siliwangi-Brigadestaf, waaronder vele belangrijke documenten en een nauwkeurige schets van het detachement Pangkalan.’³⁶³ Grotere buitgemaakte archieven kregen weleens eigen namen, zoals het ‘Bandjermasin archief’ en het ‘Batavia-archief’.³⁶⁴

De Nederlanders kregen door dergelijke documenten zicht op de organisatie en sterkte van legereenheden, milities, Republikeinse inlichtingendiensten en politieke organisaties. Als bijvangst bevatten de stukken soms informatie over intra-Indonesische geweldplegingen en allerhande interne conflicten of

geruzie tussen politieke leiders. Toch schetsten de inlichtingendiensten geregeld een verkeerd beeld over de interne verhoudingen binnen de TNI en zagen zij bijvoorbeeld bepaalde commandanten ten onrechte als elkaars rivalen.³⁶⁵ De uit documenten gewonnen informatie over Republikeinse spionnen en spionagedoelen en -methodes was niettemin zeer belangrijk voor de counter-intelligence- en veldveiligheidssecties van de IVG'en. Zo meldde een veiligheidsrapport uit West-Java: 'Uit inbeslaggenomen papieren van den gearresteerden bendeleider Angkat Arzaen bleek, dat deze over goede gegevens beschikte betreffende dislocaties, sterkte en bewapening van onze troepen, welke gegevens werden verkregen met behulp van bij Ned. werkende baboes en djongossen, van wie zelfs een lijstje met namen aanwezig was.'³⁶⁶

De veruit grootste papieren 'buit' maakten de Nederlanders na de verovering van Yogyakarta tijdens het tweede offensief. Zij confisqueerden toen een enorme hoeveelheid documenten in Republikeinse ambtswoningen en ministeries, die vervolgens de 'Djokja-papers' gingen heten. Meteen werden stukken over onder meer de Republikeinse inlichtingendiensten geanalyseerd, vertaald en intern verstuurd. Een grote schok was de vaststelling dat een enorme hoeveelheid Nederlandse documenten in Republikeinse handen was geraakt (zie hoofdstuk 5). Spoor had voorts de intentie om een witboek op de in Yogyakarta in beslag genomen Indonesische stukken te baseren. Daarmee gewapend wilde hij de Republiek zwartmaken en de agressieve Nederlandse gedragslijn in de politieke arena rechtvaardigen, maar zijn plan kreeg onvoldoende steun en kwam daardoor nooit van de grond.³⁶⁷ Al eerder werden IVG'en, zo blijkt uit een IVG-instructiebundel die uiteraard ook de wil van de legerleiding vertolkte, aangewezen om documenten te verzamelen of 'speciale rapporten' op te stellen omtrent Republikeinse 'bestandsschendingen' alsook 'gruweldaden'.³⁶⁸

Ook het oppakken van TNI-koeriers leidde veelal tot inbeslagname van stukken. Soms konden op basis daarvan snel Nederlandse intel-successen worden geboekt, zoals valt te lezen in de memoires van een oorlogsvrijwilliger: 'Bij een gecombineerde actie [...] stootte de verkenner van ons peloton [...] op een man met een tas. De man had geen kans om te vluchten en werd naar de mensen van de inlichtingendienst gestuurd. Hij verzorgde de koerierdienst tussen TRI-groepjes die zich op verschillende plaatsen in de heuvels hadden genesteld.' In de meteen doorzochte tas bleken zich situatietekeningen en de namen van 'bendeleden' te bevinden. 'Door deze vangst kon het verzet, aangestuurd door de TRI-militairen, worden opgerold en konden veel sabotagedaden worden verijdeld.'³⁶⁹

In beslag genomen Republikeinse stukken konden hun Nederlandse lezers echter ook om de tuin leiden. Zo waarschuwde Sytsema met het oog op geconfisqueerde papieren van een ‘bendelid’: ‘Er zijn vele verdraaide namen bij en schuilnamen, hetgeen ik kan opmaken uit de bevolkingslijsten van de dessa’s.’³⁷⁰ Bovendien liet het niveau van de arbeidsintensieve vertalingen van Indonesische papieren, zo blijkt uit interne correcties en kritiek, deels te wensen over. Een ander probleem was de selectie van de vaak zeer omvangrijke stukken die om die reden niet allemaal konden worden vertaald. Vanwege beperkte lokale, militaire of culturele kennis vertaalden NEFIS-medewerkers geregeld irrelevante Republikeinse stukken, terwijl relevante documenten soms juist onvertaald en daarmee onopgemerkt bleven.

LUCHTVERKENNINGEN, OPENBARE BRONNEN EN INTERCEPTIES

De inlichtingendiensten maakten tevens gebruik van luchtfoto’s van de Photo Verkenning Afdeling (PVA), vooral om zicht te krijgen op dislocaties van Indonesische strijdkrachten, geschutopstellingen, fortificaties, radiozenders en topografische bijzonderheden. Een aantal inlichtingmilitairen had in Nederland – of aanvullend in Indonesië – een opleiding in luchtfotografie en luchtfoto-interpretatie gevolgd.³⁷¹ Soms vlogen ze zelf mee met kleine PVA-verkenningsvliegtuigjes.³⁷² Ook op basis van luchtfoto’s werden uit Nederlands militair oogpunt successen geboekt. Een voorbeeld is de actie Berggeit, die volgens een gedenkboek tot de uitschakeling van een goed gecamoufleerde radiozender in Oost-Java leidde: ‘Volgens de beschrijving bij de luchtfoto van de IVG was de zender bij de administrateurswoning opgesteld. Daar gingen we dus op af, we hadden geluk! [...] Een zendercomplex, groter dan Radio Soerabaja, zou geen propaganda meer uitzenden, die te horen was van Voor-Indië tot Australië.’³⁷³ Inlichtingenrapporten werden tevens aan de hand van luchtfoto’s geactualiseerd, waardoor fouten op de grond, die onder meer op basis van verouderde kaarten dreigden te ontstaan, wel eens konden worden voorkomen. Luchtverkenning compenseerde soms ook – enigszins – het gebrek aan lokale inlichtingenbronnen op de grond.³⁷⁴

Aan de luchtverkenningen kleefden echter ook nadelen. Zo bleek onder meer uit buitgemaakte stukken van TNI-commandant Nasution dat juist de vliegtuigjes vaak aanstaande Nederlandse grondacties verraadden.³⁷⁵ Elders werd gemeld dat de tegenstander, ‘mogelijk door de luchtverkenningen van de laatste dagen gewaarschuwd’, nog snel versperringen en vernielingen had aangebracht, wat een Nederlandse opmars had afgeremd. In combinatie

met het te snel doorsturen van luchtfoto's zonder gedegen interpretatierapporten had dit een grote Nederlandse actie doen mislukken.³⁷⁶ Gebrekkige luchtverkenning en slecht inlichtingenwerk konden samen tot enorme blunders leiden. Zo had de Sectie Inlichtingen van de A-Divisie in het kader van het tweede grote offensief het oprukken van de Mariniersbrigade langs een bepaalde route goedgekeurd, terwijl de luchtverkenning gebrekkig was geweest en niemand de kwaliteit van de inlichtingenrapporten had getoetst. Hierdoor stootte een gemotoriseerde colonne tijdens deze opmars op tankvallen die in 1942 door het KNIL waren aangelegd om de Japanners tegen te houden! Dit pikante detail was niet in de inlichtingenrapporten genoemd, terwijl er evenmin voor was gewaarschuwd dat bepaalde modderige wegen in de moessontijd met zwaar materieel volstrekt onbegaanbaar zouden worden.³⁷⁷ Een andere domper als gevolg van gebrekkige luchtverkenning was de luchtlanding van de para's bij Rengat (Sumatra) begin 1949, waarbij de troepen in een moeras terechtkwamen.³⁷⁸

Openbaar beschikbare bronnen als Republikeinse radio-uitzendingen en Maleise en Engelse kranten konden eveneens belangrijke informatie bevatten. Indien relevant geacht analyseerde IVG-kantoorpersoneel de inhoud, vertaalde het en gaf het door, eveneens voorzien van evaluaties van A1 tot F0. Voor IVG-korporaal Berenbak was dit kennelijk geen straf: 'Vanmorgen krantjes lezen als dienst.'³⁷⁹ Ook de Indische kranten werden gemonitord. Deze bladen, die tevens door de Republikeinse inlichtingendiensten werden gelezen, konden net als de militaire bladen een reprimande van veiligheidsofficieren verwachten als ze weer eens militair sensitieve gegevens over bijvoorbeeld aanstaande Nederlandse troepenroulaties of verliezen hadden gepubliceerd.

Nog een belangrijke inlichtingenbron, tot slot, waren de intercepties van allerhande Republikeinse militaire en politiek-diplomatieke berichten.³⁸⁰ Inlichtingenwerk was tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog vooral mensenwerk maar door het gebruik van telegraaf, telefoon en radioverkeer aan Indonesische zijde nam het belang van intercepties ook toe. De Nederlanders beschikten, vooral bij de NEFIS/CMI, over enkele bekwame codebrekers, die niet alleen Republikeinse berichten van de land-, lucht- en zeestrijdkrachten konden ontcijferen, maar soms ook de toets of het 'handschrift' van Republikeinse collega-seiners konden imiteren, die deels morse gebruikten. Daardoor lukte het hun enkele keren zelfs in de TNI-ether in te dringen en misleidende orders uit te geven om bijvoorbeeld tijdens Nederlandse offensieven bepaalde bruggen nog niet

op te blazen.³⁸¹ Dezelfde vaardigheden werden ingezet om de codes van de tegenover Nederland zeer kritische Amerikaanse journalist George McTurnan Kahin te kraken, wat diens populariteit in Nederlandse voorlichtings- en inlichtingenkringen bepaald niet ten goede kwam.³⁸² Soms drongen ook Nederlandse diplomaten erop aan te controleren wat onwettige buitenlandse journalisten als Quintin Pope of Kahin naar hun thuisredacties, in hun geval de *Chicago Tribune* en de *American Overseas News Agency*, verstuurden. De intercepties konden, met hulp van de IVG'en die deze journalisten ook schaduwden, leiden tot tijdelijke arrestaties (Kahin) of het niet verlengen van visa dan wel uitwijzingen uit bepaalde gebieden (Pope). In zulke gevallen begaf de IVG zich, deels op last van Spoor, op de schreden van de aloude snuffeldienst PID.³⁸³ Tevens probeerden de Nederlanders continu met hulp van peilingen – en overlopers – Republikeinse radiozenders te lokaliseren en uit de lucht te halen, wat hun enkele malen lukte.³⁸⁴ Deze successen hadden wel als keerzijde dat de Republiek haar berichtgeving noodgedwongen sterker op koeriers ging baseren, waardoor de Nederlandse 'interceptie-buit' afnam.

Volgens Spoor waren intercepten betrouwbare bronnen, te vergelijken met in beslag genomen documenten.³⁸⁵ De Nederlanders kregen zo informatie over onder meer Republikeinse bevelen, bewapening, munitie en bevoorradings-, spionageopdrachten en intra-Indonesische conflicten en geweldplegingen.³⁸⁶ In een onderraad van de ministerraad werd eind 1946 zelfs trots gemeld dat ieder bevel van de TNI-legerleiding aan de troepen dankzij het affluisteren van het Republikeinse radioverkeer bekend was.³⁸⁷ Dit lijkt een wat al te optimistische weergave van zaken en was bovendien een momentopname, maar duidelijk is wel dat dergelijke berichten alsmede telegrammen van de Republikeinse vertegenwoordigingen in het buitenland en vice versa regelmatig werden onderschept. Op basis daarvan kwamen de Nederlanders soms heel gedetailleerde gegevens te weten. Zo ontdekten zij dat de Polisi Tentara te Banyuwangi (Oost-Java) aan de Polisi Tentara te Malang meldde dat op 2 juni 1947 vanuit een bepaalde kampong tien man van de Republikeinse inlichtingendienst voor spionagedoeleinden per prauw naar Bali zouden oversteken.³⁸⁸

Maar ook grotere ontwikkelingen kwamen de Nederlanders ter ore, onder meer doordat het inlichtingendiensten in september 1948 (wederom) lukte geheime Republikeinse codes te breken. Zo wisten zij kort voor het begin van het tweede offensief dat grote delen van de TNI de Republikeinse hoofdstad zouden verlaten om oefeningen te houden.³⁸⁹ In het Nationaal

Archief zijn bovendien talloze berichten te vinden van en naar de Republikeinse noodregering op Sumatra in 1949, wat illustreert dat de Nederlanders ook in het laatste oorlogsjaar ijverig meelazen.³⁹⁰ Omdat de Republikeinen beseften dat hun radio- maar ook hun telefoonberichten geregeld werden onderschept, verspreidden zij tevens desinformatie, terwijl zij sensitieve mededelingen, die voor de Nederlanders direct actionable waren, zo veel mogelijk poogden te vermijden. Deels lieten zij zich echter ook, vertrouwend op hun eigen uitstekende alarmstelsel en grote mobiliteit, niet van de wijs brengen en gaven berichten ‘gewoon’ verder via de radio door.

TER AFSLUITING

De Nederlandse inlichtingenproductie was een complex proces. Dit leverde talrijke gegevens en een indrukwekkende stroom aan rapporten op, maar was ook zeer gevoelig voor een vervorming van de realiteit en fouten (intelligence failures). De belangrijkste bronnen aan de basis waren de tienduizenden Indonesische informanten/spionnen. Zij werden vooral door geld gedreven en onder meer op capaciteiten en betrouwbaarheid geselecteerd. Sommige informanten werden onder dwang geworven. Deze personen, onder wie vrouwen en kinderen, voerden een groot aantal cruciale en tevens gevaarlijke taken uit, waarvan de troepeninlichtingendiensten zeer afhankelijk waren. Wat de rangorde in waarde van de bronnen betreft werden de informanten, zo blijkt uit getuigenissen en instructieboekjes, gevolgd door lurahs en burgers. In welke volgorde de andere in dit hoofdstuk behandelde bronnentypen volgen valt niet met zekerheid te zeggen. Zowel de in beslag genomen documenten en de intercepties als de informatie van krijgsgevangenen en de uitwisselingen met eigen militairen komen in aanmerking voor de derde plaats. Wat de Republikeinse documenten en intercepties zeker extra waardevol maakten is hun – enkele staaltjes desinformatie daargelaten – hoge betrouwbaarheid alsmede het feit dat zij zicht op onder meer de werkwijzen, organisatie en plannen van de Indonesische strijdkrachten en inlichtingendiensten gaven. Ook konden de Nederlanders daaruit opmaken wat de Indonesiërs over hen wisten. Daar staat tegenover dat vooral geconfisqueerde documenten niet met regelmaat beschikbaar waren.

Duidelijk is wel dat vooral de menselijke bronnen met de nodige voorzichtigheid moesten worden behandeld. Zo kwamen voor inlichtingenwerk ongeschoolde informanten, deels ingegeven door eigen agenda's of de neiging tot intelligence to please, geregeld met overdreven of onnauwkeurige berichten over de brug. Dat kwam mede doordat zij lang niet altijd goed

door hun IVG-operateurs werden aangestuurd, beschermd, gewaardeerd, betaald of begrepen, wat eveneens de nodige misverstanden en fouten in de rapportage in de hand werkte. Er zijn echter ook voorbeelden van innige samenwerking en wederzijdse waardering. Men kan denken aan sergeant Sytsema en diens hoofdspion Martai.

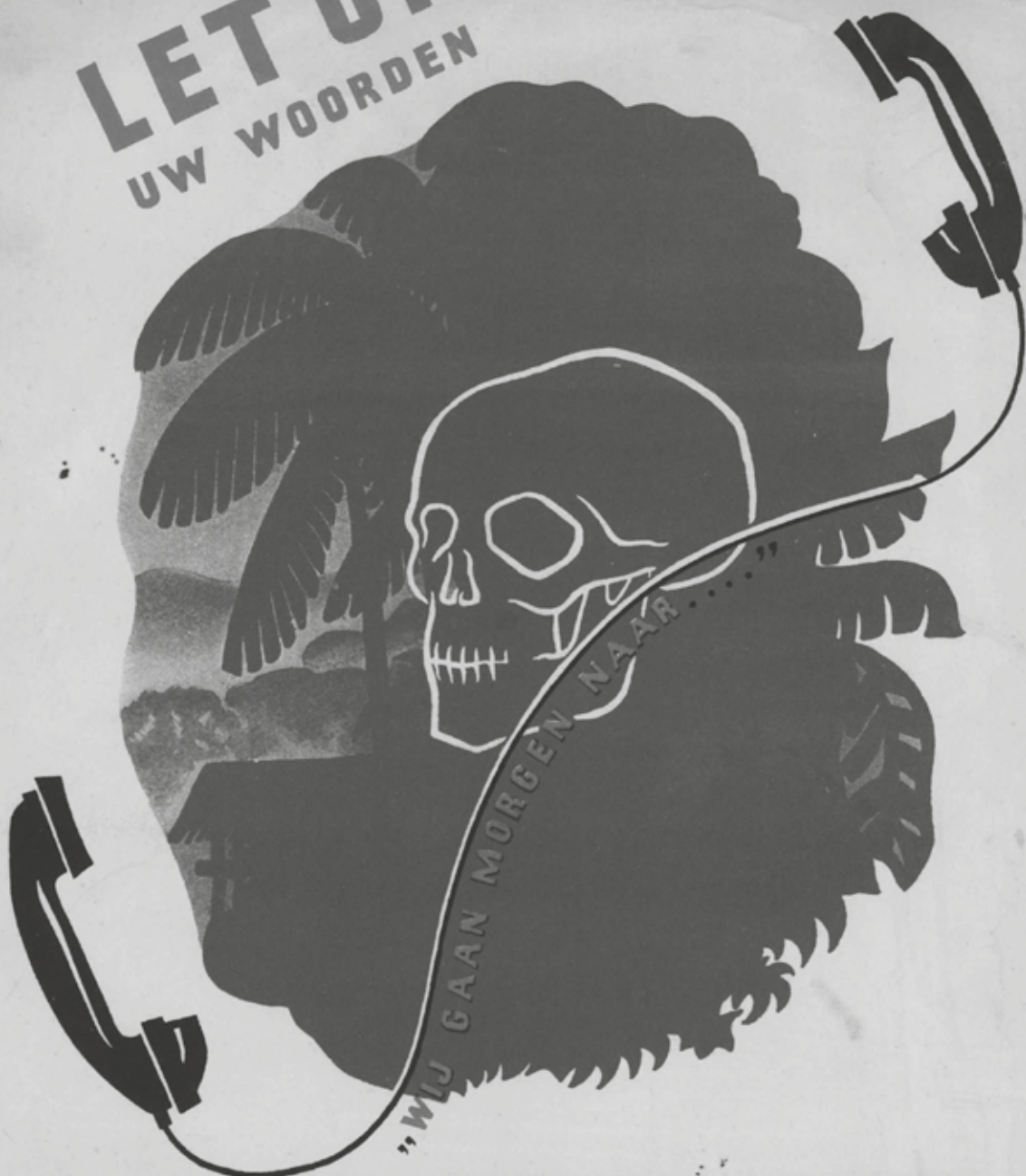
Lurahs en burgers, zo belangrijk als zij in vele gevallen ook waren als bron, verstrekten vaak geen of nietszeggende informatie aan de Nederlanders omdat zij dat vanwege pro-Republikeinse of anti-Nederlandse gevoelens niet wilden of beducht waren voor Indonesische represailles. Hierbij speelde ongetwijfeld mee dat de Nederlandse (inlichtingen)militairen, ondanks deels intensieve pogingen het vertrouwen van de burgers te winnen en plaatselijke successen die daarbij konden worden geboekt, de bevolking niet op hun hand wisten te krijgen. De grote meerderheid van de burgers beschouwde hen als vreemde bezetters en verlangde naar merdeka, wat de inlichtingendiensten met hun blinde vlek voor het nationalisme echter niet konden of wilden zien. De al met al afwijzende houding werd versterkt door de effectieve propaganda van de Republiek, haar schaduwbesturen en de hardhandige contraspionage. Hiertegenover stonden de Nederlandse diensten, ook vanwege personeelstekorten, ontbrekende militaire ruggensteun en onvoldoende gecoördineerde propaganda, veelal machteloos. Intimidaties, plunderingen en geweld die deels daaruit voortvloeiden hadden in deze omstandigheden vaak een averechts effect. Dit alles neemt niet weg dat de soms met bestuurstaken belaste IVG'en, met een combinatie van wortel en stok, ook veel waardevolle inlichtingen van de bestuurders en burgers verkregen die tot gevechtscontacten, wapenvondsten, onthulling van complotten en arrestaties hebben geleid. Krijgsgevangenen vormden een vergelijkbaar ambivalente bron: de meesten zwegen of verstrekten vage of onjuiste informatie, maar anderen ontpopten zich als waardevol.

De voornoemde gebreken deden zich eveneens voor bij de volgende stap van de inlichtingencirkel; bij de analisten en rapporteurs die in de kantoren werkten. De ruis op de lijn werd hier veroorzaakt door een vaak gebrekkige en niet uniforme opleiding, vooringenomenheid, oriëntalisme, onvoldoende taalkennis en weinig culturele sensitiviteit, alsmede door de grote werkdruk, overbelasting, onkunde, rivaliteiten, eigen agenda's en het meer waarde hechten aan kwantiteit dan kwaliteit. Om al deze redenen waren Nederlandse rapporten veelal verouderd, onjuist, inadequaats en/of onvolledig. Dat alles betekent zeker niet, zo blijkt ook uit de in dit hoofdstuk beschreven Nederlandse successen, dat de rapporten nooit deugden of dat de 'in-

lichtingenfabriek' altijd slecht werk leverde. Bovendien zijn weliswaar veel klachten geboekstaafd van militairen en bestuurders die dit benoemen of impliceren, maar ook de belangrijkste afnemers, de commandanten, gingen lang niet altijd vrijuit. Sommigen waren immers niet inlichtingenbewust, lazen de rapporten onvoldoende of selectief, stelden onrealistische eisen en verwachtingen aan hun inlichtingenofficieren en steunden hen te weinig. Hogere commandanten droegen voorts met vragen naar speciale rapporten en aandringen op snelheid bij de rapportage bij aan de overbelasting – en daarmee fouten – van de rapporteurs.

Maar zelfs als inlichtingen klopten en actueel (actionable) waren, gebeurde het nog vaak genoeg dat militairen te traag of helemaal niet op inlichtingen reageerden – of dat zij hun acties dusdanig onvoorzichtig of luidruchtig uitvoerden dat de mobiele tegenstander hen makkelijk kon ontwijken. In zulke gevallen dienden de inlichtingendiensten en hun rapporten menigmaal als zondebok voor het mislukken van acties. In het volgende hoofdstuk over de zogeheten veldveiligheid zal blijken of de samenwerking tussen IVG'en en 'de troep' op dat defensieve vlak beter functioneerde.

LET OP
UW WOORDEN

GEGEVENS KOSTEN LEVENS

VELDVEILIGHEIDSDIENST

5.

Een krijgsmacht zonder veiligheidsbesef

‘Uit verhoren, onderschepte documenten e.a. betrouwbare berichten blijkt steeds opnieuw, dat de vijand infiltraties tot het uiterste uitvoert,’ waarschuwde een rapporteur van het Troepencommando West-Java begin 1948. Hij wees er tevens op dat de infiltraties niet alleen bij civiele instanties als de politie plaatsvonden, maar ‘zelfs bij NEFIS of andere militaire inlichtingenorganen.’¹ Ook IVG-instructies stelden dat de tegenstander ‘op zeer grote schaal gebruik maakt van dikwijls speciaal opgeleide spionnen, om van belang zijnde gegevens te verkrijgen.’ Zulke cruciale gegevens stelden de TNI in staat op aanstaande patrouilles, acties of konvooien te anticiperen, door bijvoorbeeld tijdig uit te wijken of hinderlagen (en mijnen) te leggen. Voor de Nederlandse krijgsmacht was het in twee opzichten cruciaal dat zulke inlichtingen juist niet uitlekten: voor het behalen van militaire successen en voor het beperken van eigen verliezen. Het waren vooral de veiligheidsgroepen (of veiligheidsdiensten) die hierop moesten toezien en de veldveiligheid

Nederlandse veiligheidsdiensten moesten de veiligheid van eigen inlichtingen, operaties, personeel en materieel waarborgen. Met alarmerende affiches als deze probeerden zij meer veiligheidsbesef bij de vaak argeloze militairen te kweken. De diensten riepen hen onder meer op hun aantekeningen te vernietigen en niet in het openbaar, via de telefoon of brieven over militaire onderwerpen te schrijven of te praten. Bron: Oorlogsmuseum Overloon

moesten waarborgen. Volgens IVG-instructies had men te kampen met een geduchte tegenstander: 'Aangenomen moet worden dat de vijandelijke Inlichtingen Dienst minstens even doeltreffend is als de onze.'²

In dit hoofdstuk ligt de focus vooral op de preventieve, meer statische taken van de veiligheidsdiensten: het waarborgen van de veldveiligheid. Het begint met een uiteenzetting van de pogingen van de veiligheidsgroepen om wat als 'intern gevaar' gold te monitoren: communistische KL-militairen en Republikeins of communistisch gezinde Indonesische KNIL-militairen. Het tweede deel draait om het indammen van het spionage- en sabotagegevaar dat uitging van het in kampementen aanwezige Indonesische burgerpersoneel. In het derde deel komen de veiligheid van inlichtingen en operaties aan de orde – en dan vooral de voortdurende strijd tegen het lekken van gegevens.

Het werkterrein van de veiligheidsgroepen was veelomvattend. Zij moesten de krijgsmacht beschermen tegen spionage, sabotage en diefstal van materieel, wapens en munitie. De Veiligheids Groepen (VG), ook wel Militaire Veiligheidsdienst (MVD), Veld Veiligheidsdienst (VVD) of Veiligheidsdienst (VD) genoemd, waren onderdeel van een IVG. Op brigade- en divisieniveau maakte de VG deel uit van de IVG van het brigade- of divisiestafkwartier. De personele middelen waren bescheiden. Het kader van een brigade-VG, bijvoorbeeld, bestond op papier uit een luitenant (de veiligheidsofficier, VO), een sergeant-majoor, vier sergeanten en vier korporaals. Bij kleinere eenheden als bataljons en compagnieën (evenals magazijnen en werkplaatsen) was de VD nog kleiner en wees de bataljonscommandant doorgaans een veiligheidsofficier aan, die één (of iets meer) assistent(en) kreeg. Uiteraard moesten de veiligheidsgroepen, wilden zij de juiste veiligheidsmaatregelen kunnen treffen, steeds op de hoogte zijn van de plannen en werkwijzen van de tegenstander. Daarom was nauwe samenwerking met de inlichtingengroep (IG) binnen de IVG'en op alle niveaus noodzakelijk.³

Om de veldveiligheid te waarborgen voerde het veiligheidspersoneel vooral bewakings- en controletaken uit. Die behelsden inspecties van wachtposten, magazijnen en bureaus, screenings van burgerpersoneel en eigen militairen, controles op telefooncentrales en het gebruik van codenamen, alsmede toezicht op de redactie van militaire blaadjes. Daarnaast moest het veiligheidspersoneel continu het belang van geheimhouding, discipline en zwijgplicht benadrukken en 'loslippigheid' indammen, dislocaties en patrouilles van eigen troepen bijhouden en wekelijks veiligheidsrapporten opstellen, militaire documenten classificeren, de troepen tegen 'opruimende'

propaganda beschermen, ‘verdachte elementen’ in de eigen gelederen opsporen en censuur toepassen. Bovendien moesten zij de stemming en het moreel onder de troepen peilen en samen met de Militaire Politie optreden tegen prostitutiebezoek en alcoholmisbruik.⁴

Naast deze hoofdtaken die relatief statisch en preventief van aard waren, was er voor de veiligheidsgroepen ook een rol weggelegd tijdens operaties. Dan moesten zij documenten, wapens, objecten, hoofdkwartieren, kantoren en bedrijven veiligstellen, tactische en topografische inlichtingen verzamelen, infiltraties voorkomen en ‘zo nodig’ assistentie verlenen bij het verhoren van krijgsgevangenen. Het derde werkterrein van het veiligheidspersoneel bestond uit zogeheten detective- ofwel recherchewerkzaamheden: het opsporen, ontmaskeren en arresteren van vijandelijke spionnen en het ontmantelen van ondergrondse organisaties. Op dit terrein van contraspionage was de taakverdeling tussen de inlichtingen- en veiligheidsgroepen complex en afhankelijk van de grootte van de eenheid waaraan deze twee groepen waren toegevoegd. Op divisie- en brigadeniveau was de contraspionage vooral in handen van aparte Counter Intelligence (CI)-afdelingen. Deze CI-afdelingen ontplooiden zowel preventieve als opsporingsactiviteiten. Omdat het werkterrein zowel de inlichtingen- als de veiligheidsgroepen omvatte maakten beide groepen deel uit van de CI-afdelingen.⁵ Het zogeheten preventieve gedeelte was daarbij een taak voor de veiligheidsgroepen. Omdat er op bataljons- en compagniesniveau geen CI-afdelingen bestonden en de veiligheidsgroepen over minder personeel beschikten dan de inlichtingengroepen, was contraspionage daar vooral een taak voor die laatste (zie hoofdstuk 6).⁶

‘ONBETROUWBARE ELEMENTEN’ BIJ KNIL EN KL
Een belangrijk onderdeel van de veldveiligheid was de veiligheid van het personeel. Terwijl de fysieke beveiliging primair een verantwoordelijkheid van een commandant was, lag de bestrijding van de non-fysieke gevaren in het domein van de veiligheidsdiensten. Samen met de voorlichtingsdiensten dienden de veiligheidsdiensten externe dreigingen als vijandelijke propaganda, geruchtenstromen en fluistercampagnes te bestrijden. Wat interne dreigingen betreft, was de legerleiding vooral beducht voor Indonesische KNIL-militairen met Republikeinse sympathieën en voor communistische KL-militairen. Dergelijke ‘deloyale elementen’, vreesden zij, zouden het moreel – en daarmee de slagkracht – van de troepen kunnen ondermijnen. Bovendien wilde de legerleiding voorkomen dat deze twee groepen hun collega-militairen tot desertie, overlopen, diefstal, sabotage of spionage konden

bewegen. De veiligheidsdiensten besteedden daarom veel aandacht aan de bestrijding van het communistische en het nationalistische ‘gevaar’. Door ‘onbetrouwbare elementen’ in de gaten te houden fungeerden zij in feite (ook) als toezichhouders en verklikkers. Hun werkzaamheden vertoonden in dit opzicht een grote overeenkomst met die van de vooroorlogse ARD/PID, die het Indonesisch nationalisme en het communisme immers ook als de twee grootste bedreigingen zag.

HET ‘RODE’ GEVAAR: COMMUNISTISCHE KLMILITAIREN

Naar Indonesië uitgezonden militairen en schepelingen werden in Nederland preventief op politieke betrouwbaarheid gescreend door het Bureau Nationale Veiligheid en zijn opvolger, de Centrale Veiligheidsdienst (CVD). Desalniettemin werden duizenden militairen ingescheept die communistisch gezind waren. Als de CVD had kunnen achterhalen dat een militair een CPN-lid was, kreeg hij een functie waar hij – zo dacht men – als potentiële spion of saboteur geen kwaad kon. De legerleiding in Jakarta was hier echter niet gerust op, ook omdat de CVD zeker in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog nog geen ‘dekkend’ zicht op het Nederlandse communisme had.⁷ Veiligheidsdiensten moesten daarom extra alert zijn op het ‘communistische gevaar’. Een veiligheidsrapport van begin 1947 bevat een sprekend voorbeeld van die waakzaamheid: ‘wederom [wordt] geconstateerd dat er geregeld contact bestaat tussen enkele militairen van nieuw aangekomen K.L. onderdelen en het Communistische blad «de Waarheid»’. Voortdurend werden uit Nederland brieven met knipsels van ‘opruimende artikelen’ uit dit blad ontvangen, aldus de rapporteur. Deze werden doorgegeven en ‘vanzelfsprekend algemeen’ gelezen, wat een negatieve invloed op het moreel had. Hij beklagde zich erover dat er in Nederland geen censuur was op de in zijn ogen ‘uit de lucht gegrepen verhalen’ van *De Waarheid*, waardoor deze ‘communistische propaganda’ zich vrijelijk onder de troepen kon verspreiden.⁸

In de Nederlandse krijgsmacht daarentegen bestond wel censuur, onder meer in de vorm van ‘nauwlettend toezicht op lectuur’.⁹ Daarmee wilde de legerleiding militairen tegen ‘politieke besmettingspogingen’ van de CPN beschermen.¹⁰ In lijn met de perceptie van de legertop werd in een IVG-instructiebundel de CPN als een groot gevaar geschetst. Deze partij zou met haar spreekbuis *De Waarheid*, ‘defaitistische pamfletten’ en ‘communistische cellen’ het leger pogen te ondermijnen. Door toepassing van censuur, aldus

de instructies, moest dit gevaar worden bestreden: ‘nauwkeurig nagaan van de inhoud van de dagbladen en tijdschriften’ en ‘toezicht op de redactie van militaire periodieken’. Ook het keuren van ‘bepaalde theater- en filmvoorstellingen’, ‘controle en inspecties van leestafels in de cantines en dagverblijven’ alsmede ‘samenstelling van lijsten van verboden lectuur’ behoorden tot het afweerinstrumentarium.¹¹ Daarnaast moest militairen worden geleerd propaganda te herkennen, terwijl zij ‘op de plicht’ moesten worden gewezen ‘onmiddellijk verdachte gevallen van propaganda te rapporteren’.¹² Het bezit van ‘twijfelachtige periodieken’ was overigens niet strafbaar. Wel moest de VD de verspreiding tegengaan en de verspreiders in de gaten houden.¹³

Een aparte categorie waren de soldatenbrieven. Operationele gegevens moesten geheim blijven en daarom niet in brieven worden vermeld. Omdat de postwisseling met Nederland veel te omvangrijk was om te kunnen worden gecontroleerd, werd de censuur op soldatenbrieven echter al in oktober 1946 officieel opgeheven.¹⁴ Divisie- en brigadestaven was het op Java en Sumatra nog wel toegestaan soldatenbrieven te lezen. Lagere commandanten konden hun brigadecommandant voorts verzoeken de veiligheidsdienst van de brigadestaf een censuurproef te laten uitvoeren.¹⁵ Daarnaast gingen er orders uit waarin de militairen ‘ernstig op het hart gedrukt’ werd zichzelf ‘de nodige beperkingen’ op te leggen en eraan werden herinnerd dat brieven ‘niet bestemd zijn voor publicatie in de pers’. Deze aanmaning was des te noodzakelijker omdat volgens diezelfde orders soldaten veelal een ‘sterk verwrongen beeld’ van hun ervaringen gaven door ‘hun zucht’ zichzelf interessant te maken en te overdrijven.¹⁶ Niettemin hielden lang niet alle militairen, als ze al van deze orders afwisten, zich aan deze zelfcensuur. Er zijn gevallen bekend van militairen die disciplinair zijn gestraft omdat zij bijvoorbeeld in hun brieven operationele gegevens of hardhandig Nederlands optreden hadden gemeld. Als onthullende soldatenbrieven (gewild of ongewild) in kranten werden gepubliceerd, konden de afzenders lange tijd worden geobserveerd of geïntimideerd. Hun meldingen over extreem geweld, die niet in het Nederlandse narratief van een ‘schone oorlog’ pasten, konden het politieke draagvlak voor de oorlogsvoering en het moreel van de troep immers aantasten.¹⁷

Vanwege subversieve activiteiten van Republikeins gezinde KNIL-militairen verscherpte de legerleiding op 6 april 1948 de veiligheidsmaatregelen. Mogelijk speelde hierbij, behalve ergernis over de CPN, ook de ontstemming over de in 1947 naar de TNI overgelopen communistische militair Piet van Staveren een rol. Hij riep Nederlandse militairen via Republikein-

se radiozenders op de wapens neer te leggen. De intensivering hield in dat 'onbetrouwbare elementen', onder wie communistische militairen, voortaan 'onder scherpe controle' werden geplaatst. De legerleiding eiste tevens maandelijks opgaven van communistische sympathisanten.¹⁸ Veel leverde dat niet op: de meeste opgaven werden met 'nihil' afgedaan; of met vage opmerkingen als 'bij de Marbrig [Mariniersbrigade] werden enige gevallen geconstateerd van communistische activiteit'.¹⁹ Deze praktijk suggereert dat de veiligheidsdiensten 'verdachte' militairen weliswaar observeerden maar zolang zij zich gedeisd hielden en hun plicht deden hun namen lang niet altijd consequent en vroegtijdig werden gerapporteerd. De troepencommandant van West-Java, generaal-majoor Edu Engles (KNIL), verbaasde zich in oktober 1948 in ieder geval over de 'opmerkelijk geringe opgaven van onbetrouwbare elementen' bij de onderdelen. Hij benadrukte dat de legerleiding ook de namen van militairen wilde zien tegen wie 'niet voor nader bewijs vatbare aanwijzingen' (verdenkingen) bestonden.²⁰

Het screenen, observeren en rapporteren van 'verdachte elementen' waren eerste stappen. Naar sommige militairen werd vervolgens een, vaak complex en langdurig, politiek betrouwbaarheidsonderzoek ingesteld dat ook huiszoeken en uitwisseling met instanties in Nederland kon omvatten.²¹ Soms bemoeide Spoor zich er persoonlijk mee. Zoals bij een onderzoek in 1946 naar een Indonesische KNIL-codeur die ervan werd verdacht informatie aan communisten in Australië te hebben verstrekt en in contact met pro-Republikeinse comités te zijn getreden. Ondanks een continue observatie en een 'nauwgezette controle op zijn correspondentie' konden de onderzoekers echter geen harde bewijzen vinden, zodat van arrestatie werd afgezien. Veiligheidshalve werd de KNIL-luitenant in kwestie, na overleg tussen legercommandant, Militaire Politie, auditeur-militair en NEFIS, wel naar de loonadministratie overgeplaatst.²² Over de vraag wie dergelijke tijdrovende extra-onderzoeken moest uitvoeren ontstond geregeld competentiegesteggel. Zo foeterde een MP-commandant die de communistische activiteiten van drie Nederlandse soldaten moest onderzoeken, dat dit eigenlijk een taak van de inlichtingendiensten of het hoofdparket was.²³

HET 'INHEEMSE' GEVAAR: INDONESISCHE KNIL-MILITAIREN

Nog veel meer aandacht dan aan het 'communistische gevaar' besteedden de veiligheidsdiensten aan het monitoren van Indonesische KNIL-militairen met veronderstelde sympathieën voor de Republikeinse zaak. Een deel

van deze aandacht bestond uit preventieve screenings. Op papier werden alle Indonesische ex-KNIL-militairen en aspirant-KNIL-militairen, evenals burgerpersoneel, op hun antecedenten gescreend. Dit was in eerste instantie een taak van de NEFIS/CMI. Door personeelstekorten bij deze dienst werden deze screenings (en betrouwbaarheidsonderzoeken) echter ook bij troepencommandanten, de Militaire Politie, het hoofdparket van de procureur-generaal en vooral bij IVG'en belegd. Deze instanties kampten echter eveneens met een tekort aan mankracht, zodat de kwaliteit van de screenings, die met het oog op de legeropbouw snel moesten gebeuren, geregeld te wensen overliet. Omdat de screenings een preventief en een opsporingselement bevatten, was dit werk binnen de IVG'en toebedeeld aan de Counter Intelligence (CI)-afdelingen. Een of meer CI-onderofficieren waren speciaal met deze taak belast. In de IVG-instructies kregen de 'screeningsafdelingen' in het geval van ex-KNIL-militairen of aspirant-KNIL-militairen het advies 'loyale, in het betrokken ressort woonachtige ex-KNIL-militairen' in te schakelen. In het geval van burgerpersoneel moesten ze hun gegevens 'door informanten laten controleren en nauw contact onderhouden met onder meer loerah's'.²⁴

De zorgen om de loyaliteit van de Indonesische KNIL-militairen doen denken aan het wantrouwen van de vooroorlogse koloniale politiestaat die vooral door twee specifieke negatieve collectieve herinneringen werd versterkt: de munitie op de *Zeven Provinciën* in 1933 en de desertie van talrijke Indonesische KNIL-militairen gedurende de Japanse invasie in 1942. Daar bovenop kwam de in februari-maart 1946 in Manado (Noord-Sulawesi) – zonder bloedvergieten beëindigde – munitie onder Indonesische KNIL-militairen die hadden geprotesteerd tegen hun in vergelijking met hun Europese sobats (kameraden) lagere soldij. De vrees voor onbetrouwbare Indonesische KNIL-militairen werd verder aangewakkerd door gevallen van spionage, sabotage, wapendiefstal en desertie, die vooral binnen deze groep plaatsvonden. Indonesische inlichtingendiensten, zo wisten de IVG'en uit ontdekte complotten en verhoren, poogden 'cellen' onder deze militairen op te bouwen (zie hoofdstuk 7). De commandant van de C-Divisie, Dürst Britt (KL), waarschuwde zijn ondercommandanten begin 1947 dat er 'de laatste tijd verschillende feiten aan het licht zijn gekomen, die erop wijzen, dat er zich onder de inheemse militairen politiek onbetrouwbare elementen bevinden, die opzettelijk in het leger dienst hebben genomen tot het uitvoeren van ondergrondse acties'. Volgens de generaal-majoor moesten de IVG'en daarom 'extra aandacht' besteden aan 'hetgeen er omgaat onder de inheemse militairen', vooral onder 'de jonge militairen' die nieuw waren geworden.²⁵

Overigens golden Nederlandse, Indo-Europese, Manadonese en Molukse KNIL-militairen doorgaans als volledig loyaal, zodat zij nauwelijks in het vizier van de veiligheidsgroepen geraakten.

De argwaan jegens de eigen Indonesische militairen nam snel toe. Vanaf medio 1947 kregen veiligheidsrapporten een vast kopje ‘inheemse militairen’, onderverdeeld in ‘daadwerkelijke anti gezagsactiviteit’, ‘sympathiebetuigingen met de republiek’, ‘contact met rep[ublikeinse] of extrem[istische] personen’, ‘pogingen tot het voeren van republ. propaganda’, ‘desertie’, ‘ontslagaanvragen wegens sympathie met de republiek of gewetensbezwaren’ en ‘dienstweigering’.²⁶ Bij de analyse van deze meldingen valt op dat de meeste onbetrouwbaar geachte militairen niet tot de beter gescreende KNIL-tirailleurscompagnieën behoorden, maar tot statische troepen in de ‘tweede lijn’: KNIL-bewakingsbataljons alsmede Indonesische hulptroepen als de Veiligheidsbataljons (VB) (zie onder), het Korps Barisan (Tjakra) Madura, het Bewakings Bataljon Surabaya of het Korps Prayoda. Een andere markante ‘gevacencategorie’ vormden Indonesische militairen bij de transportdiensten of de logistieke keten van het KNIL en de KL. Zo meldde een begin 1947 in Midden-Java opgesteld veiligheidsrapport dat er tegen ‘verscheidene Indonesische militairen van het Bewakingsbataljon en de SOB M II [School Opleiding Bestuurders en Monteurs] [...] aanwijzingen bestaan dat zij met bijbedoelingen in dienst van het KNIL zijn getreden’. Deze mannen moesten nauwlettend door de veiligheidsdienst worden geobserveerd.²⁷

Als het onder Indonesische KNIL-militairen broeide had dat lang niet altijd alleen maar politieke oorzaken, maar kon het evengoed te wijten zijn aan gebrekkige voorlichting, primitieve behuizing en het gescheiden zijn van hun gezin.²⁸ Omdat dergelijke factoren – net als de lengte van het dienstverband, verveling, uitputting, kwaliteit van de uitrusting of verpleging – ook bij KL-militairen tot onrust konden leiden, moesten veiligheidsgroepen tevens de ‘stemming’ of het ‘moreel in de troep’ observeren. De stemmingsrapporten legden verder negatieve uitingen over het Nederlandse politiek-militaire beleid vast. Dit maakte de IVG feitelijk (ook) tot een krijgsmacht-interne afluisterdienst. Haar motto luidde: ‘beter teveel gemeld dan te laat!’²⁹

SCREENINGS EN DESERTIE BIJ HULPTROEPEN

Het zorgwekkendst was de loyaliteitskwestie bij de Veiligheidsbataljons (VB), de in totaal 15.000 man Indonesische hulptroepen van de pro-Nederlandse deelstaten (*negara's*) die vanaf medio 1947 op Java en Sumatra waren gerekruteerd. Hun inspecteur, kolonel Henk de Vries (KNIL), laakte

de samenstelling en mentaliteit van deze eenheden: een ‘bont allerlei van eenvoudige burgers, ex-TNI-leden, ex-laskars, ex-Heiho’s [...], allen vrijwel min of meer behept met de nalatenschap van de Japanse overheersing en het daarop aansluitende Republikeinse wanbewind’. Deze mannen waren volgens De Vries zeer matig gescreend, omdat men dat aan de Negara-besturen had moeten overlaten. Tweede screenings ‘met inschakeling van de plaatselijke IVG’en’ kostten ‘dermate veel tijd en zorg’ dat ze meestal tot het kader beperkt waren gebleven. Problematisch waren voorts de gebrekkige veiligheid, huisvesting en verzorging van de gezinnen van deze hulptroepen. Deze zaken moesten in de ogen van de kolonel node worden verbeterd, omdat de VB-militairen anders bijzonder vatbaar waren voor desertie, zeker in combinatie met Republikeins ‘gestook’, ‘leugencampagnes’ en intimidatie.³⁰ Westerling beschouwde deze hulptroepen hoe dan ook als een ‘broeïnest voor spionnen’.³¹

Het probleem van weinig loyale en soms zelfs deserterende Indonesische hulptroepen bleef, net als bij de politie en de ondernemingswachten, tot het eind van de oorlog bestaan. In augustus 1949 – uitgerekend tijdens de groot-schalige Republikeinse aanval op Surakarta (Midden-Java) – liep zelfs een hele compagnie van het Bewakings Bataljon Surabaya naar de TNI over.³² Ondanks dergelijke spraakmakende gevallen lijkt het aantal (definitieve) deserties bij in ieder geval de reguliere KL- en KNIL-troepen tot mei 1949 relatief gering te zijn geweest, terwijl de cijfers voor de hulptroepen onbekend zijn.³³ Wel zijn er indicaties dat het aantal deserties na het bekend worden van de Nederlandse aftocht, in mei 1949, bij het KNIL een hoge vlucht nam.³⁴

BURGERPERSONEEL: NOODZAKELIJK MAAR GEVAARLIJK

Het grootste spionage- en sabotagegevaar ging niet van het eigen militaire (hulp)personeel uit, maar van de Indonesische burgerwerkkrachten: dagloners, ‘baboes’ en ‘djongossen’, die de Nederlandse kampementen dagelijks betraden of daar woonden. Deze mensen waren onontbeerlijk voor het functioneren van de krijgsmacht. Volgens een veiligheidsrapport moest daarom streng de hand worden gehouden aan de bepaling dat aan te nemen burgerpersoneel eerst moest worden gescreend.³⁵

Mannen, vrouwen en kinderen voerden als dagloners tegen betaling werkzaamheden uit die de Nederlandse militairen vaak te zwaar of te smerig vonden: ze maakten latrines en bivakken schoon, vulden magazijnen aan, haalden afval weg, werkten in keukens, leverden water en voedsel en voerden

bouw- en onderhoudswerkzaamheden en vele andere hand-en-spandiensten uit. Door hun Nederlandse werkgevers werden deze burgerwerkkrachten veelal 'koelies' (of specifiek: 'terreinkoelies', 'keukenkoelies' e.d.) genoemd. Totale aantallen zijn niet bekend, maar wel is geboekstaafd dat bijvoorbeeld de genie van het kampement Noordeinde in Banjarmasin in oktober 1948 alleen al 300 tot 800 dagloners in dienst had.³⁶ Schattingen worden bemoeilijkt doordat onderscheid werd gemaakt tussen 'vaste' en 'losse' dagloners. Op plaatsen met veel behoefte aan werkkrachten, zoals het Marine Etablissement in Surabaya, onderscheidde men bovendien 'maandgelders', dagloners en uurloners. Terwijl in september 1948 dagelijks 700 à 1000 dagloners het etablissement betraden, stonden er ook nog eens 9200 uurloners geregistreerd. Hun verloop was aanzienlijk: tussen januari en juli 1948 waren maar liefst 5011 personen aangenomen en 3774 ontslagen.³⁷

Op basis van voornoemde indicaties is het aannemelijk dat, verloop meegerekend, in totaal meerdere honderdduizenden dag- en uurloners voor de Nederlandse krijgsmacht hebben gewerkt. Een enorme groep, waarop vrijwel geen controle mogelijk was. Terwijl er vanwege de persoonlijke band bij de 'baboes' en 'djongossen' nog enige sociale controle bestond, was dit bij de dagloners geheel niet het geval. Ook onder hen bevonden zich echter informanten/spionnen, zoals blijkt uit een relaas over een Republikeinse aanval op een kampement in Midden-Java: 'Later bleek dat de vij[and] door het uithoren van terreinkoelies werkzaam in en om het bivak, volkomen op de hoogte was van onze maatregelen ter verdediging van Reksosari!'³⁸

Doordat de 'baboes' tegen betaling de was en afwas deden, kleding strijken en kookten, en de Nederlandse militairen, ook als afleiding van de grimmige oorlog, maar al te graag een praatje met hen maakten, bouwden zij automatisch een vertrouwensrelatie met hen op. Volgens verschillende Nederlandse bronnen hadden de KL-militairen per zeven of acht militairen een 'baboe'.³⁹ Op de hele KL en Mariniersbrigade geëxtrapoleerd zou deze ratio betekenen dat er, fluctuaties op basis van troepenverplaatsingen en ontslag meegerekend, maar liefst zo'n 20.000 à 30.000 baboes voor de Nederlanders hebben gewerkt. Bij de (meestal oudere) KNIL-militairen was de situatie anders: hun echtgenotes en kinderen woonden in de kazernes (tangsi's) en voerden de typische taken van de 'baboes' zelf uit, zodat er nauwelijks baboes voor KNIL-soldaten werkten. Dankzij hun geregelde contacten met de Nederlandse KL-militairen en mariniers waren de baboes overigens vaak eerder van aanstaande troepenverplaatsingen (en andere gegevens) op de hoogte dan de betrokkenen zelf.

De derde categorie burgerpersoneel vormde een vermoedelijk niet veel kleiner aantal 'djongossen'. Willem Breen, gelegerd op een buitenpost, schreef: 'Op vele posten loopt er ook nog een djongos rond, [...] meestal een jongen van een jaar of tien, die de hele dag allerlei kleine klusjes doet.' Artillerist Onne Dallinga vult aan: 'Voor een kwartje in de week plus kost en inwoning nemen we voor elke kamer ook nog een djongos, katjong, in dienst. Deze is altijd aanwezig voor klusjes als schoenen en koper poetsen, vegen, boodschapjes doen enz.'⁴⁰ Volgens Breen was het wel oppassen geblazen: 'Later ontdekken we dat er, hoe jong ook, af en toe een spion tussen zit. Het overkwam mij en mijn kamergenoot [...] dat zo'n djongos er 's nachts met onze geweren vandoor ging; een verhaal dat heel slecht voor ons had kunnen aflopen.'⁴¹

Ook menig veiligheidsofficier waarschuwde expliciet: 'djongossen, waarvan een groot gedeelte Nederlands verstaat, zijn een potentieel gevaar.'⁴² In de veiligheidsrapporten zijn dan ook, net als bij de baboes, vele gevallen van 'djongos-spionage' geboekstaafd.⁴³ Illustratief is de arrestatie van Sajim, een 'keukenkoelie' bij de stafcompagnie van 2-13 RI, die bekende zeven maanden lang te hebben gespioneerd. 'Hij verklaarde door zijn functie voortdurend in de gelegenheid te zijn geweest om inlichtingen omtrent voorgenomen patrouilles of acties [...] te verstrekken.'⁴⁴ Sommige djongossen waren 'echte' spionnen, andere fungeerden als gelegenhedeninformanten voor Republikeinse agenten of commandanten. Zo rept een veiligheidsrapport van de T-Brigade over een gearresteerde Republikeinse spion, die contact had gehad met 'een djongos werkzaam bij de artillerie-opstelling Soembing'. Deze djongos had allerhande gedetailleerde gegevens over de 'tien stukken zwaar geschut' aan de spion doorgegeven.⁴⁵

Andere voorbeelden zijn als dagloners gecamoufleerde spionnen die de Verplegings- en Transportdienst bespieden of berichten aan buiten de gevangenis muren tewerkgestelde Republikeinse gevangenen doorgaven. Gevallen van als burgerpersoneel vermomde saboteurs die handgranaten tussen levensmiddelen plaatsten of wapens en munitie stalen zijn eveneens gedocumenteerd.⁴⁶

SCREENINGS VAN BURGERPERSONEEL

Om het gevaar van spionage in te dammen moest burgerpersoneel als gezegd worden gescreend. Door personeelsgebrek vonden deze onderzoeken veelal niet of slechts gedeeltelijk plaats of werden op de lange baan geschoven.⁴⁷ Om de achterstanden weg te werken kwamen ook beperkte

(lees: vluchtige) screenings in gebruik. Niettemin bleven bij bijvoorbeeld de NEFIS grote screening-achterstanden van soms wel negen maanden bestaan.⁴⁸ Dat de onderzoeken allesbehalve waterdicht waren, blijkt onder meer uit het relaas van een veiligheidsofficier. Volgens hem konden de NEFIS-screenings door de opgave van een valse naam gemakkelijk worden omzeild, zelfs door werkkrachten die eerder wegens twijfelachtige betrouwbaarheid waren ontslagen. Zijn conclusie luidde dan ook: 'De gebruikelijke screening bij Nefis geeft geen waarborg dat de persoon inderdaad betrouwbaar is.'⁴⁹ Dat screenings schijnveiligheid konden creëren bleek ook bij een recentelijk bij 4-5 RI aangekomen en gescreende 'baboe' die militaire stukken in bezit had en berichten probeerde door te geven.⁵⁰ In de praktijk namen de Nederlanders, als alternatief voor screenings, veelal genoegen met een eenvoudige betrouwbaarheidsverklaring, die echter lang niet altijd met de nodige voorzichtigheid werd uitgegeven.⁵¹ Ook hooggeplaatste autoriteiten konden zich in iemands betrouwbaarheid vergissen. Toen medio 1948 bijvoorbeeld de Republikeinse inlichtingen-kapitein Sajuti werd ontmaskerd, die in het departement voor Sociale Zaken in Bogor was geïnfiltrerd, bleek deze agent van de Field Preparation op basis van een verklaring van resident J.W. Stuurman te zijn aangesteld. Kolonel Adriaan Thomson (KL) had hem 'persoonlijk' verzekerd Sajuti 'als ongevaarlijk te beschouwen'.⁵²

Soms werden screenings pas achteraf uitgevoerd. 'Op één onzer posten bood zich een Javaan aan als djongos of keukenkoelie. Door een niet kloppend verhaal kreeg men argwaan, waarbij na "screening" bleek dat betrokkene een TRI spion was,' aldus een veiligheidsrapport uit Oost-Java.⁵³ In Zuid-Sumatra hadden talrijke onderdelen, zo bleek in januari 1947, zonder voorafgaande screenings toegangspasjes tot de bivakken aan burgerpersoneel gegeven, zodat een inhaalrace moest worden gestart. Twee maanden later waren 1300 burgerwerkkrachten gescreend. Deze screenings – die al gauw ook bij nutsbedrijven en de KPM plaatsvonden – werden in Zuid-Sumatra deels ook met hulp van 'betrouwbare werkkrachten' (lees: informanten) uitgevoerd, die dan een oogje in het zeil hielden. De veiligheidsverantwoordelijken namen geen risico: ook onbetrouwbaar geachte personen tegen wie geen hard bewijs kon worden gevonden, werden ontslagen.⁵⁴ Soms gingen zij nog een stap verder. Zo werd begin 1949 in het stafkwartier van het Territoriaal Commando West-Java het voltallige 'Indonesisch personeel (koelies)', waartegen een lichte verdenking bestond, de laan uitgestuurd. Het nieuwe personeel

Indonesische werkrachten werden door de Nederlandse veiligheidsdiensten geregistreerd, zoals op deze foto uit 1946 de 'baboes' in Kamp Doeri, het doorvoerkamp van de 7 December Divisie in Jakarta. Controlemaatregelen als deze bleken echter onvoldoende om te voorkomen dat Nederlandse militaire en civiele instanties op grote schaal door als werkrachten gecamoufleerde Indonesische spionnen werden geïnfiltréerd. Bron: C.J. Taillie, Nationaal Museum Van Wereldculturen, coll.nr. TM-10028427. Met dank aan © Erven C.J. Taillie

onderging een zorgvuldige screening. 'Een goede maatregel!', aldus het kantlijncommentaar in het veiligheidsrapport.⁵⁵

Bij de Mariniersbrigade lag de verantwoordelijkheid voor de aanname van burgerwerkrachten – en hun gedragingen – bij de postcommandant.⁵⁶ Deze officieren achtten andere taken echter meestal urgenter. Zij hadden op dit vlak bovendien weinig ervaring, laat staan dat zij ervoor waren opgeleid. Nog zwaarder woog dat veel commandanten het potentiële spionagegevaar bij burgerpersoneel schromelijk onderschatten. Informatie over verdacht en/of ontslagen burgerpersoneel werd bovendien lang niet altijd met andere onderdelen gedeeld. Dit blijkt onder meer uit een veiligheidsrapport van de Mariniersbrigade: 'Op het Westfront werkte eind 1946 een baboe, die op een onvoorzichtig moment blijk gaf goed Nederlandsch te verstaan en daarna bleek gevaarlijke "connecties" te hebben en uit den post

werd verwijderd. Zij kwam echter met een afgeloste KL-groep van een anderen post naar het stadskampement (Don Bosco). Deze “legaal” binnengekomen jongedame bleek een spionne te zijn.⁵⁷ Ontslagen personeel werd dus soms elders weer aangenomen.

BELABBERDE ALGEMENE WAAKZAAMHEID

Screenings waren een belangrijk (preventief) instrument om het spionagegevaar te verkleinen, maar als voornaamste middel gold – zeker op papier – algemene waakzaamheid. Deze vertaalde zich in allerhande maatregelen zoals controle van toegangspasjes en het fouilleren van burgerpersoneel.⁵⁸ De veiligheidsdiensten stuurden dit proces weliswaar aan, maar de eenheden moesten de arbeidskrachten zoveel mogelijk zelf controleren, wat in de praktijk vaak slechts steekproefsgewijs gebeurde. Het weinige personeel kon deze omvangrijke taak eenvoudigweg niet aan. Een rapporteur verzuchtte: ‘Het enorme aantal burgerwerkkrachten, waarop geen controle mogelijk is, maakt het gemakkelijk voor kwaadwillende elementen om binnen te komen.’⁵⁹ Controles werden verder bemoeilijkt doordat de meeste KL-militairen slechts een beperkte kennis van de Indonesische taal hadden.

Een bijkomend probleem bij deze controletaak was dat er – bijvoorbeeld bij de genie – onderaannemers waren aangesteld die tevens elders werk uitvoerden en wisselend werkvolk naar de kampementen stuurden.⁶⁰ Dagloners bleven ook weleens, zonder aankondiging, een week of twee thuis, om vervolgens weer op te dagen. Op uurloners was nog veel minder zicht. Controles vonden bovendien vaak op hetzelfde tijdstip plaats, wat infiltraties verder vergemakkelijkte. Veiligheidsofficieren riepen de militairen daarom telkens op dit op onregelmatige tijden te doen.⁶¹ Een ander probleem was het gebrek aan zogeheten visiteurs (doorzoekers). Spionnen en saboteurs onder de burgerwerkkrachten konden daardoor vrij eenvoudig wapens, munitie of documenten de kampementen in of uit smokkelen. Vooral als zich op een kampement nog geen ernstige sabotage- of spionage-incidenten hadden voorgedaan, toonden visiteurs en ander wachtpersoneel volgens een veiligheidsrapport vaak een mentaliteit van ‘dat ze het wel geloven.’⁶² Bij vrouwen was het onderzoekingsprobleem nog urgenter. Er was een groot tekort aan ‘visiteuzes’ op de toegangswegen naar de posten, zodat, aldus een veiligheidsrapport uit Midden-Sumatra, ‘de meeste vrouwen niet gefouilleerd worden’. En als het al gebeurde was de ‘controle op vrouwen over het algemeen vrij slap.’⁶³ Gezien de prominente rol van spio-

nerende vrouwen in de Republikeinse inlichtingenstrijd (zie hoofdstuk 7) was dit vragen om problemen.

Spionnen en saboteurs onder het Indonesische burgerpersoneel profiteerden ook van het feit dat de beveiliging van bivakken en objecten doorgaans veel te laks was. Illustratief voor de grote personeelstekorten bij de krijgsmacht is dat krijgsgevangenen soms door ex-gevangenen moesten worden bewaakt en diverse gebouwen en terreinen juist door vaak ongewapende burgers.⁶⁴ Tot overmaat van ramp schoot de alertheid van de militaire bewakers die er wel waren vaak te kort. Deze nalatigheid komt in talrijke veiligheidsrapporten ter sprake, met de woorden 'slappe wacht' als een van de vele afkeurende kwalificaties. Mede daardoor konden onbevoegden bijwijken ongehinderd werkplaatsen, kazernes, magazijnen, hangars of kantoren betreden. Dit werd verder in de hand gewerkt doordat voorzieningen als wachttorens, prikkeldraad, schijnwerpers, hangsloten of kluisjes veelvuldig ontbraken, soms ook daken van gebouwen. Buitenposten en kampementen hadden bovendien vaak geen omheining. Tot diep in 1948 was dit zelfs het geval op het strategisch belangrijke vliegveld Kemayoran nabij Jakarta. Op het terrein lag bovendien – tot ontzetting van de plaatselijke veiligheidsofficier – een hele kampong. Mede door materiële knelpunten kwam het aanbrengen van prikkeldraad, sloten, verlichting of omheiningen meestal zeer traag op gang, ook buiten Java.⁶⁵

PASSENSYSTEEM EN TOEGANGSCONTROLES

Omdat de screenings en andere controles van het burgerpersoneel onvoldoende bleken, werd vanaf 1946 geleidelijk aan een passensysteem ingevoerd. Maar ook op de uitgifte van en controle op deze pasjes, vaak *surats* genoemd, was aanhoudende kritiek. Begin 1948 in West-Java opgestelde veiligheidsrapporten tekenden bijvoorbeeld aan dat het passensysteem 'in vele opzichten niet aan de hiervoor ingestelde eisen' voldeed. 'Personeel gaat er achteloos mee om. Eveneens wordt de hand niet gehouden aan het inleveren van de pas bij ontslag van dit personeel.' Hierdoor raakten pasjes, uitgegeven door kazernecommandanten maar niet zelden ook door daartoe niet bevoegde andere militairen, onvermijdelijk in handen van onbevoegden. Bij een onverwachte controle in een kampement in Sutawangi (West-Java) bleek bijvoorbeeld dat zich daar veel burgerwerkkrachten ophielden, die beschikten over passen 'die door onbevoegden waren uitgegeven'.⁶⁶ Volgens talrijke veiligheidsofficieren was dit een 'veelvoorkomend euvel'.⁶⁷

Ook dessahoofden gaven surats aan hun dorpingen uit. Daarop stonden meestal naam (ook van de vader), adres en vingerafdruk van de houder of houdster, plus een handtekening, stempel en (soms) een korte verklaring van het hoofd dat betrokkene in diens dessa woonde. Dergelijke surats dienden onder meer als reispas of identiteitsbewijs voor Indonesiërs die, bijvoorbeeld, een demarcatielijn wilden oversteken of voor Nederlandse instanties wilden werken en moesten worden gescreend. Ook het bedrijfsleven, mandoers (opzichters) en de spoorwegen reikten, volgens veiligheidsrapporten veelal zonder veel controle, surats uit. Hetzelfde geldt voor organisaties, als bewijs voor lidmaatschap. Omdat Republikeinse spionnen surats voor hun dekmantels nodig hadden, verzochten de TNI, milities of Republikeinse inlichtingendiensten dessahoofden soms legitimatiebewijzen van hun dessabewoners – al dan niet tijdelijk – af te staan. Sceptische of weigerachtige dessahoofden werden desnoods onder druk gezet. Zo getuigde de lurah van Putat-Lor (Oost-Java) dat hij begin 1947 ‘onder dwang’ talrijke Republikeinse spionnen ‘gelegenheid [had] verschaft om, [...] staande ten name van mijn dessagenoten, zogenaamd als arbeider, spionage te verrichten in de omgeving van de Nederlandse post te Moro en verder ook in Soerabaja.’⁶⁸

In de Nederlandse rapportages worden de begrippenparen ‘pas’/‘toegangspas’ en ‘soerat’/‘soerat djalan’ vaak door elkaar gebruikt. Dergelijke identificatiebewijzen hadden gemeen dat veiligheidsofficieren ze vooral met minachting en argwaan bekeken. Minpunten waren volgens hen dat de volledige naam en een foto van de dagloners in de passen ontbraken en dat de pasjes meestal niet werden ingenomen als een onderdeel naar een andere regio werd overgeplaatst. Dit laatste werd ook geregeld verzuimd als de aanstelling van een dagloner werd beëindigd of als deze ontslag nam. Vanwege de geringe betaling was dit overigens geen zeldzaamheid. Al met al konden onbevoegde personen dus vrij gemakkelijk aan een toegangspasje voor bivakken komen en al dan niet onder een valse naam een kampement binnendringen. Tekenend voor de chaos op dit vlak was dat er in Bandung een djongos werd aangetroffen die maar liefst over zes passen voor verschillende militaire terreinen beschikte.⁶⁹ De veiligheidsdiensten kampten ook met vervalsingen van pasjes. Toen bijvoorbeeld een politie-man begin 1947 in Jambudipa (West-Java) namenlijsten en afgestempelde papieren van het KNIL aantrof, bleek dat deze documenten hadden gediend voor het maken van valse legitimatiebewijzen voor spionnen van TNI-onderdelen.⁷⁰

De controles van de surats, als die al plaatsvonden, waren bovendien bij de meeste onderdelen laks en oppervlakkig, aldus een rapporteur: ‘men [is] hiermede nog te nonchalant en vertrouwt [...] erop dat het “wel in orde zal zijn”.’⁷¹ Weliswaar hadden de pasjes meestal vingerafdrukken (handtekeningen waren vanwege de lage Indonesische geletterdheid geen optie), maar die waren met het blote oog nauwelijks van elkaar te onderscheiden.⁷² Gezien de forse problemen met de legitimatiebewijzen lijkt de conclusie van een veiligheidsofficier van de B-Divisie dat deze ‘een bepaalde veiligheid [...] suggereren, die in werkelijkheid niet bestaat’, algemeen geldig te zijn geweest. Hij hield weliswaar een pleidooi voor de toevoeging van foto’s in de pasjes, maar koesterde geen illusies: ‘de kans op verwezenlijking is uiterst gering.’⁷³ Waren identiteitspapieren in zeldzame gevallen wel van foto’s voorzien, dan was een goede controle echter nog steeds niet gewaarborgd. Een instructie voor toegangscontroles luidde dan ook: ‘Vergelijk houder met foto.’⁷⁴

LEKKEN ALS PERMANENT PROBLEEM

Als gezegd infiltreerden Republikeinse inlichtingendiensten in Nederlandse instanties op grote schaal. De effectiviteit en snelheid waarmee Republikeinse spionnen cruciale gevechtsinlichtingen bemachtigden en doorgaven, wordt goed geïllustreerd door een passage in het dagboek van luitenant Jozef Kootker (KL). Hij beschrijft een meerdaagse actie in West-Java in oktober 1947, waarbij zijn eenheid een aktetas met documenten op Indonesische militairen buitmaakte. Tot zijn grote verbazing bevond zich daarin ‘de hele dislocatie van de 7 Dec-divisie [...], ook van onze Cie [compagnie] in Maleber, Tjiharashas en Lodji, met de kaartcoördinaten, zelfs een 2/10/1947 gedateerd schetsje van de 4 richtingsgroepen van de zuiveringsactie, waaraan we nu nog bezig waren!’⁷⁵

Dit voorbeeld laat zien dat de veiligheid van inlichtingen en (aanstaande) operaties lang niet altijd kon worden gewaarborgd. Dit euvel, dat te wijten was aan een gebrekkig veiligheidsbesef in de gehele krijgsmacht, baarde de legerleiding grote zorgen. Zo wees een geërgerde chef-staf Buurman van Vreeden in oktober 1947 zijn belangrijkste ondercommandanten op de ‘veelvuldige flagrante inbreuken’ op de militaire veiligheid. De veiligheidsdiensten, die eveneens een veeg uit de pan kregen, ontvingen de opdracht de veiligheidsdiscipline, ‘die nog steeds zeer veel te wensen overlaat’, bij de nonchalante troep op te voeren. Dit moest onder meer gebeuren middels ‘het houden van theorieën’, ‘het organiseren van veiligheidscampagnes’ en

‘het nemen van steekproeven.’⁷⁶ Loslippigheid onder soldaten moest voorts disciplinair worden bestraft.⁷⁷ Officiëren oogstten eveneens regelmatig kritiek, bijvoorbeeld omdat zij vroegtijdig gegevens over aanstaande operaties of tijdstippen voor konvooien aan hun minderen doorgaven, wat het gevaar op lekken vergrootte.⁷⁸ Om lekken te voorkomen adviseerden veiligheidsofficiëren onder meer de troep zo laat mogelijk in te lichten en de kring van bij de voorbereiding van acties betrokkenen zo klein mogelijk te houden.⁷⁹

‘G E G E V E N S K O S T E N L E V E N S ’

Hulp kregen de veiligheidsdiensten van de Legervoorlichtingsdienst, die bijvoorbeeld in Semarang – nadrukkelijk ook aan burgers gerichte – radiotoespraken over ‘de kunst van het zwijgen’ hield. In deze uitzendingen wezen sprekers op de ‘dure lessen’ die de Nederlandse bevolking tijdens de Duitse bezetting had moeten betalen, ‘toen loslippigheid en onbedachtzaamheid onnodig veel slachtoffers eisten’. Een ander middel waren door veiligheidsdiensten georganiseerde tekenwedstrijden voor affiches over geheimhouding die in stafkwartieren, kantines en messes werden opgehangen.⁸⁰ Dit vond zijn weg naar de IVG-instructies, waarin ‘het doen vervaardigen van pakkende “posters” over geheimhouding’ werd aanbevolen.⁸¹ In de loop der tijd werden de waarschuwendende affiches van de veiligheidsdiensten van de vaste slogan ‘gegevens kosten levens’ voorzien, een motto dat overigens, gezien het doodmartelen van Indonesische gevangenen, onbedoeld een dubbele betekenis had.

Veel mochten de preventieve maatregelen en disciplinaire straffen niet baten. Zelfs in juni 1949 zag ook de nieuwe legercommandant Buurman van Vreeden zich genooddaakt zijn ondercommandanten een schriftelijke uitbrander te geven: ‘In Veiligheidsrapporten wordt in de laatste tijd herhaaldelijk melding gemaakt van het geheel of gedeeltelijk mislukken van bepaalde operatiën cq acties ten gevolge van het ontijdig bekend worden van de plannen hiervoor bij de tegenpartij.’⁸² Hoewel de veiligheidsofficiëren de schuld voor de loslippigheid steeds bij de hardleerse militairen legden, gingen zij – zo vond ook Buurman van Vreeden in zijn reprimande – zelf geenszins vrijuit. Hun tegenmaatregelen schoten immers tekort, terwijl het waarborgen van de ‘veldveiligheid’ hun hoofdtaak was. Toch zijn de frustraties van de veiligheidsofficiëren, die bij de troep feitelijk aan een dood paard trokken, zonder meer begrijpelijk. Omdat hun decepties een goed (en uniek) inkijkje in de veiligheidsmisstanden binnen het leger geven, komen ze op de volgende pagina’s prominent aan bod.

Het Nederlandse leger was zo lek als een mandje. Dat blijkt onder meer uit veiligheidsrapporten die tussen februari en juli 1949 in Oost-Java werden opgesteld. Een eerste melding luidde dat een aanstaande zuiveringsactie ‘reeds vele dagen tevoren bekend [...] [stond], zowel onder militairen als de bevolking’. Dergelijke ‘minder goede security’ was ‘diep te betreuren’. In maart kritiseerde dezelfde rapporteur: ‘Verder is het opmerkelijk, dat de troep geneigd is de bevolking een te groot vertrouwen te schenken en daarbij geen rekening houdt met het zeer goede spionage systeem van de vijand.’ Hij voegde daar nog een opmerkelijke zin aan toe: ‘Soms slaat men echter door naar de andere kant en kan tijdens gevechtshandelingen een ruwheid en hardheid geconstateerd worden, die men voor onmogelijk gehouden zou hebben.’ In april bleek opnieuw dat de tegenstander ‘zeer goed [was] ingelicht nopens onze plannen’ en de veiligheid van de operaties ‘nog steeds veel te wensen over[liet]’. Kort nadien droop de frustratie er wederom vanaf: ‘De lekkages zijn vele en veelsoortig. Na Actie Olifant bleek ook reeds actie Idjen voortijdig aan vijand bekend te zijn.’ Tot ontzetting van de rapporteur was de bevolking over de beraamde acties ook nog eens ‘eerder op de hoogte dan de actie leider’. Drie maanden later, in juli, heersten nog steeds misstanden. Dit bleek bij de arrestatie van een spion in Blitar, die een document met de ‘volledige en volkomen accurate bezetting en bewapening’ van een militaire post in bezit had.⁸³

Door spionnen precies in kaart gebrachte Nederlandse acties en posities, zoals in Blitar, stonden geenszins op zichzelf. Zo noteerde artillerist Frans Hazekamp: ‘Tijdens de opmars vinden we ergens een plattegrond van onze stelling in Tjermee, gemaakt door de peloppors. Zelfs de plaats, waar mijn tampat (veldbed) stond, was er in getekend. Ze waren dus via hun spionnen bliksems goed op de hoogte.’⁸⁴ Een ander voorbeeld betreft een in West-Java gelegerde veiligheidsofficier die eind 1947 ontgoocheld meldde dat het aanstaande vertrek van het geniedetachment van 1-4 RI uit Brebes, ‘teneinde in het Z. op actie te gaan’, reeds dagen van tevoren dusdanig algemeen bekend was ‘dat iedere Chinese ingezetene van Losari het in geuren en kleuren wist te vertellen’. Tot overmaat van ramp was de bevolking ‘geheel op de hoogte [...] van het doen en laten van 3-8 RI. Ook de destijds aldaar gevestigde ID [inlichtingendienst] nam te veel mensen in vertrouwen.’⁸⁵

Het ‘lekkageprobleem’ deed zich vanaf 1946 overal voor in door Nederland bezet gebied. Zo waren, aldus een veiligheidsrapport in 1949, ‘verplaatsingen en versterking van onze troepen een publiek geheim.’⁸⁶ Zelfs de wijze

van opleiding lag soms 'op straat'. Over het in 1947 in Zuid-Sumatra gearriveerde bataljon 4-7 RI werd bijvoorbeeld gerapporteerd: 'Reeds enkele dagen na aankomst waren Indonesiërs op de hoogte van het feit, dat deze militairen een summiere opleiding hebben gehad en praktisch niet hebben geschoten.'⁸⁷ Ook op personeelsformaties en andere gevoelige informatie hadden de Republikeinse inlichtingendiensten veelal goed zicht. Dit bleek onder meer bij de ontmaskering van een belangrijke spion bij de in Oost-Java gelegerde x-Brigade. 'Zelfs gegevens uit de carthotheek van de A-Divisie, van de x-Brigade en van allerlei personeelsformaties' waren door zijn toedoen in Republikeinse handen geraakt.⁸⁸

De grootste schok over de Republikeinse infiltraties kwam begin 1949. Toen de kruitdampen van de verovering van Yogyakarta waren opgetrokken, troffen de inlichtingendiensten in de Republikeinse ministeriële archieven en ambtswoningen, aldus eerste regeringssecretaris Just Kist, een 'niet onbelangrijk aantal [Nederlandse] geheime stukken' aan.⁸⁹ CMI-directeur Jan Somer (KNIL) bromde: 'Dat deze documenten in republikeinse handen zijn gekomen, is een bewijs, dat bij verschillende overheidsinstellingen onvoldoende zorg is besteed aan de behandeling van geheime en zeer geheime stukken.'⁹⁰ Op militair terrein ging het om documenten van de NEFIS/CMI, van staven en van allerlei eenheden. Generaal Spoor, not amused, hamerde op grondig onderzoek naar de lekken. Dat was echter ondoenlijk, door het 'grote aantal' militaire en civiele autoriteiten die op enigerlei wijze bij de gelekte informatie betrokken waren, maar ook vanwege – alweer – de personeelstekorten. Tevens bleek dat talrijke civiele instanties afschriften van rapporten hadden gemaakt en deze zonder controle hadden doorgezonden.⁹¹ Zo konden ook op deze wijze geheime stukken, onder meer via Indonesische bestuursambtenaren met Republikeinse sympathieën of via spionnen die als klerk of secretaresse voor hen of Nederlandse bestuurders werkten, in Republikeinse handen geraken. Het overkoepelende probleem was echter, aldus de bij het vooronderzoek naar de lekken betrokken OM-ambtenaar A.G. Kloots, 'dat de Nederlanders op het gebied van veiligheid van de staat nu eenmaal bijzonder hardleers zijn. [...] Over het algemeen wordt aan de veiligheid eerst aandacht geschonken wanneer het te laat is.'⁹²

De meeste veiligheidsblunders en 'lekkagegevallen' betroffen weliswaar de KL-infanterie-eenheden, die de meerderheid van de Nederlandse troepenmacht uitmaakten, maar geen enkel onderdeel was vrij van blaam. Veelzeggend in dit verband is de cri de coeur van de s-2, het hoofd van de sec-

tie inlichtingen, van de vDMB eind 1948: 'De laatste weken komt het bij herhaling voor dat geheim geclassificeerde berichten binnen een minimum van tijd zowel in als buiten de Marbrig alom bekend zijn.' Volgens de s-2 waren dergelijke lekken een fundamenteel én permanent verschijnsel: 'De geheimhouding is steeds een groot probleem geweest voor Marbrig gedurende geheel haar levensloop.'⁹³ Het probleem beperkte zich geenszins tot de Mariniersbrigade. Generaal-majoor De Waal had immers reeds medio 1947 gefrustreerd vastgesteld dat het bij alle onderdelen van de krijgsmacht aan veiligheidsbesef ontbrak. Volgens hem was het 'in dit land onmogelijk [...] spionage te voorkomen'. Tot zijn grote ergernis konden de staven zelfs 'geen operatie op eenigszins groteren schaal voorbereiden zonder dat dit bij den tegenstander bekend raakt.'⁹⁴

Hoewel KNIL-militairen als 'insiders' en specialisten golden en de inlichtingenketen domineerden, namen ook zij het niet erg nauw met veiligheidsvraagstukken. Voor Spoor, die reeds als NEFIS-directeur in Australië knarsetandend had geconstateerd dat KNIL-militairen weinig aanleg voor inlichtingenwerk hadden en volstrekt niet *security minded* waren, moet dit een hard gelag zijn geweest. Dat dit na de Japanse capitulatie niet verbeterde, blijkt onder meer uit aanhoudende klachten over loslippige militairen bij het KNIL-bataljon Infanterie V. De divisie-veiligheids-officier zag dit met lede ogen aan: 'De geheimhouding bij Inf. v was in Bandoeng al bijzonder slecht.'⁹⁵ Van 'ernstige onachtzaamheid' getuigde medio 1948 ook het handelen van een bij een KL-eenheid gedetacheerde KNIL-'tropenadviseur' die voor een meerdaagse patrouille vooruit bij een lurah eten had besteld. De KNIL-sergeant had daarbij dag en uur van aankomst van de eenheid – en daarmee een uitgelezen kans voor een hinderlaag – verklapt.⁹⁶

Het grote gebrek aan administratief onderlegde militairen maakte het KNIL extra kwetsbaar voor schendingen van de geheimhouding. A. Kläring (KNIL) bijvoorbeeld, inlichtingenofficier bij KNIL Inf. II, meldde dat daardoor 'verscheidene administratieve werkzaamheden [moesten worden] verricht door Indonesische burgers', die hij echter lang niet altijd betrouwbaar achtte. Deze Indonesiërs konden tot zijn ergernis ook niet zonder meer worden vervangen, 'hetgeen de geheimhouding niet bevordert'. Kläring, die zijn meerderen dringend verzocht administratief 'opgeleid militair personeel' aan zijn IVG toe te voegen, zag hiervoor echter geen geschikte kandidaten in zijn eigen KNIL-bataljon: 'Van de ingedeelde militairen kan gezegd wor-

den dat het goede tirailleurs zijn; voor het inlichtingenwerk kan verder van personen, die op de grens van het analfabetisme staan, niet veel verwacht worden.⁹⁷

Gedurende de hele oorlog was er ook geen enkele leercurve waarneembaar. Dit blijkt uit de aanhoudende klachtenstroom en oplopende frustratie van de veiligheidsofficieren, die zich als roepers in de woestijn voelden: ‘Veel uitwerking ter verbetering [van de veldveiligheid] werd tot heden niet geconstateerd, aan uitgegeven orders dienaangaande schijnt weinig aandacht geschonken te worden.’⁹⁸ Generaal-majoor Baay foeterde eind april 1949 nog dat de ‘meest elementaire voorschriften betreffende de veiligheid en geheimhouding in de onderdelen bij voortduring worden overtreden.’⁹⁹ De enorme veiligheidsproblemen bleven ook bij ‘de troep’ niet onopgemerkt, zo blijkt onder meer uit een dagboeknotitie van infanterist P.A. Schuurmans: ‘Zelfs na 2 jaar tropendienst hebben de Nederlandsche militairen op dit punt kennelijk nog niets geleerd!’¹⁰⁰

WANTROUWEN JEGENS HET BB

Lekken waren dus een fundamenteel probleem bij zowel militaire als civiele instanties. Bij het BB leken vooral Republikeins gezinde ambtenaren onder de regenten, wedana's, assistent-wedana's en dessahoofden verdacht. Onder Nederlandse bestuurlijke en militaire kopstukken kwam een discussie op gang over hun betrouwbaarheid. Zo wees de directeur Algemene Zaken Van Mook erop dat Republikeinse ambtenaren die na het eerste grote offensief van medio 1947 in functie waren gebleven, vanwege een tekort aan NEFIS-en politiepersoneel niet waren gescreend. Niettemin bleef – met het oog op het gebrek aan bestuurders – het gros van de in de veroverde gebieden aangetroffen Republikeinse ambtenaren gehandhaafd, zodat zij ‘in Algemene Overheidsdienst [konden] worden ingepast’. Alleen duidelijk ongeschikte en gevaarlijke functionarissen werden verwijderd. Vervolgens lag het bij de Nederlandse RECOMBA's en residenten om ‘uit te maken aan welke [Indonesische] medewerkers zij vertrouwelijke berichten konden doorgeven’. Dit was veelal een vraag van relaties en wederzijds vertrouwen, aldus de directeur. Een reden hen wel in te lichten was dat Indonesische ambtenaren hunnerzijds ook niet alles rapporteerden als zij het gevoel hadden dat Nederlandse collega's hen wantrouwden.¹⁰¹

Dit wantrouwen jegens de BB-functionarissen gold in elk geval voor de militairen. Zij hadden uiteraard ook meekregen dat het door de Japanse bezetting ernstig aangetaste BB er niet in slaagde voldoende bekwame en

'loyale' Indonesische bestuurders te werven. Medio 1948 waren als gezegd 'slechts' 22.000 Indonesische ambtenaren weer in Nederlandse dienst, terwijl dat er voor 1942 75.000 waren geweest. De belofte 'met kracht' Indiërs in de openbare dienst op te nemen kwam dus, om begrijpelijke redenen, niet goed van de grond.¹⁰² Spoor was niettemin bang dat zich onder de BB'ers 'Republikeinse gezinde elementen' bevonden. Hij beklagde zich bij Van Mook ook over het 'aanzienlijk aantal uitermate bedenkelijke individuen die in het politiekorps [dat onder het BB ressorteerde] zijn toegelaten', die daardoor inzage in geheime stukken kregen en 'dus in staat zijn waarschuwend op te treden'.¹⁰³

Tal van veiligheidsofficieren lieten zich in gelijke bewoordingen uit. Zij waarschuwden – vanwege wapenverliezen, deserties en onthulde complotten – voortdurend voor vergaand geïnfiltreerde politiekorpsen als de Algemene Politie (AP) en de Civiele Politie (CP), in totaal ongeveer 35.000 man. Zij trokken tevens de betrouwbaarheid of tenminste het veiligheidsbesef van het 'inheemse bestuursapparaat' binnen het BB regelmatig in twijfel.¹⁰⁴ Verdinkingen tegen het Indonesische BB-personeel – en soms ook tegen hun Nederlandse leidinggevendenden – werden gevoed door berichten over gelekte documenten. Een voorbeeld is een geheim NEFIS-rapport dat op het kantoor van een wedana te Tanjung Raya (Zuid-Sumatra) was aangetroffen die 'het stuk via de [Nederlandse] Assistent-Resident aldaar had ontvangen'.¹⁰⁵ Buurman van Vreeden foeterde reeds medio 1947: 'Het is gebleken, dat burgerlijke autoriteiten [...] tav de geheimhouding niet altijd de noodige voorzichtigheid en accuratesse betrachten. [...] Tegen dit euvel kan niet streng genoeg worden opgetreden'.¹⁰⁶

Toen eind 1947 twee wedana's werden aangehouden die, aldus Spoor, 'volmondig' hadden bekend 'onder het mom van bestuursambtenaar in Nederlandse dienst ten behoeve van de republiek te werken', beklagde hij zich eveneens bij Van Mook. De generaal waarschuwde specifiek voor het aan de wedana's ondergeschikte (kantoor)personeel, 'dat ongetwijfeld van een groot aantal stukken, in verband met administratieve werkzaamheden, kennis moet nemen en waaronder subversieve elementen kunnen schuilen'.¹⁰⁷ Begin 1948 kwam de gebrekkige veiligheid van inlichtingen bij het BB ook tijdens een overleg van IVG-hoofden ter sprake. Verschillende bestuursinstanties waren volgens de IVG-hoofden geïnfiltréerd, waardoor het screenen van personeel en het aanleren van meer 'bureaudiscipline' noodzakelijk was. 'Te veel instanties, die weinig of niets te maken hebben met bepaalde kwesties, krijgen geheime rapporten in handen. Let op de

distributielijsten. Te veel militaire acties zijn mislukt door reeds lang te voren bekend zijn bij de tegenpartij.¹⁰⁸

Deze constatering en het toenemende wantrouwen leidden tot aanscherpingen van orders om lekken te voorkomen. De belangrijkste maatregel was, opnieuw, het screenen van BB-personeel. Bovendien werd de toegang tot actuele militaire informatie beperkt. De vrijheid van de RECOMBA's om militaire gegevens 'naar hun inzicht' te sturen naar 'bestuursautoriteiten die daarvoor in aanmerking komen', bleef echter overeind.¹⁰⁹ Omdat daarnaast van de screenings nauwelijks iets terecht kwam, bleef het BB een zwakke schakel in het Nederlandse veiligheidsstelsel.

Een goed voorbeeld hiervan, maar tegelijkertijd ook van een succesvolle Nederlandse contraspionageactiviteit, was de arrestatie van de secretaresse van resident Pieter Platteel in Probolinggo (Oost-Java) eind 1948. Voor deze vertrouwelijke bureaufunctie had Platteel, de latere gouverneur van Nieuw-Guinea, de dochter van de voormalige Indonesische regent in dienst genomen. Inlichtingenofficier Bert Carper arresteerde deze spionne op basis van een tip van een Indiase informant die 'bevriend' was met haar verloofde: een TNI-kapitein aan wie zij stukken en berichten door gaf. De arrestatie van deze 'beeldschone vrouw', aldus Carper, leverde hem kritiek op van de resident die hierover niet vooraf was geïnformeerd. De inlichtingen-luitenant had echter wel de A-Divisie van tevoren over zijn verdenking ingelicht en van de divisie-inlichtingendienst een arrestatiebevel ontvangen. 'Ik handelde dus in opdracht van hogerhand.' Dat Carper en diens collega's het bij het rechte einde hadden, bleek reeds uit de bekentenis van de secretaresse bij de arrestatie en de daaropvolgende inbeslagname van stukken die van Platteel afkomstig waren. De secretaresse, waarschijnlijk medewerkster van de spionnenorganisatie Barisan Srikandi (zie hoofdstuk 7), kreeg voor haar spionageactiviteiten een gevangenisstraf opgelegd.¹¹⁰

O O R Z A K E N

Hoewel militaire autoriteiten snel geneigd waren veiligheidsincidenten aan het falen van de civiele instanties toe te schrijven, waren zijzelf geen haar beter. De veiligheidsrapporten zitten vol met meldingen van kleine en grote veiligheidsblunders. Zo liet menig militair privéfoto's met militaire objecten erop bij particulieren ontwikkelen. 'Voor de tegenpartij' kon dat 'een welkome bron van inlichtingen zijn'.¹¹¹ Ook zijn er gevallen geboekstaafd van zich als secretaresse voordoende spionnen die voor militaire instanties werkten

en clandestien gemaakte kopieën van brieven naar buiten smokkelden.¹¹² De opvallendste flaters betroffen onder meer de ‘bureaudiscipline’ en ‘documentenveiligheid’. Een typisch voorbeeld is de klacht van een veiligheids-officier die moest vaststellen dat de 1e Infanterie Brigade Groep wel heel erg zorgeloos met het instructieboekje *Kennis van het VPTL* was omgegaan: ‘Het zij eraan herinnerd, dat deze boekjes niet bedoeld zijn om de tegenpartij te instrueren.’ Een maand later constateerde dezelfde officier zelfs dat ‘een groot aantal’ VPTL’s in een Chinese toko ‘voor verpakkingsdoeleinden’ werd gebruikt.¹¹³ Een collega verzuchtte: ‘Militaire correspondentie-stukken worden als pakpapier gebruikt.’¹¹⁴ Vergelijkbaar was het geval van een militaire chauffeur die bij een kraampje katjang (pinda’s) had gekocht en tot zijn verbazing ontdekte ‘dat het verpakkingsmateriaal [...] een dislocatiestaat [bleek] te zijn.’¹¹⁵

Exemplarisch voor de zorgeloosheid op veiligheidsgebied is ook de verbazing over een TNI-luitenant die aan plaatselijke onderhandelingen in Lahat (Zuid-Sumatra) deelnam. Het viel de Nederlandse deelnemers op dat deze officier opvallend goed over de Nederlandse bewapening en gevechtstactieken was geïnformeerd. Bij navraag vertelde de luitenant dat hij regelmatig de *Militaire Spectator* en andere militaire bladen las, die een Nederlandse officier hem toezond. In hetzelfde Lahat werd enkele maanden later een Indonesische geïnterneerde aangetroffen die bij de schoonmaak een *Tropenzakboek voor de soldaat* uit de papiermand had gevist.¹¹⁶

Niet bepaald bevorderlijk voor het tegengaan van lekken was de enorme hoeveelheid geheime documenten die de militaire (en civiele) instanties dagelijks verstuurden. Het probleem werd vergroot doordat vrijwel elk document behalve aan de hoofdontvanger(s) ook als afschrift of doordruk aan, zo blijkt uit de distributielijsten, soms wel vijftig of meer instanties werd verzonden. CMI-directeur Somer opperde dan ook dat het lekken ‘door overmatige documentatie en schriftelijk verkeer wordt bevorderd.’¹¹⁷ Volgens een veiligheidsrapport was echter niet zozeer de grote papierberg, als wel ‘een grote onwetendheid en nonchalance’ in de omgang met deze stukken de eigenlijke boosdoener: ‘men is nog weinig “security minded”.’¹¹⁸ Rapporteurs uit Oost-Java constateerden bijvoorbeeld dat geheime stukken naar hotelkamers werden meegenomen of op bureaus, in aanwezigheid van Indonesisch personeel, waren blijven liggen. Tot overmaat van ramp waren de papieren zelfs gedeeltelijk ‘door de wind naar buiten [...] gewaaid.’¹¹⁹ Ook een veiligheidsofficier uit Zuid-Sumatra merkte op: ‘te roekeloos wordt nog steeds omgesprongen met paperassen en gegevens.’¹²⁰

De ervaringen van een veiligheidsofficier van een militair hoofdkwartier in West-Java bevestigen dit beeld van nalatigheid en slordigheid in de omgang met documenten. Conform veiligheidsrichtlijnen waren hier weliswaar overbodige stukken vernietigd, maar dusdanig slordig dat tussen afvalpapieren vele niet-verbrande geheime documenten waren ontdekt. Dezelfde rapporteur constateerde daarnaast 'onvoldoende bureaudiscipline' bij – uitgerekend – de commandant van het zogeheten Mitrailleur Bataljon van de C-Divisie. Nog zorgwekkender was dat dit tevens voor de inlichtingendienst van dat bataljon gold.¹²¹ Van ernstig tekortschietende kantoor- en documentenveiligheid zelfs onder inlichtingenpersoneel getuigde een inbraak bij het archief van een NEFIS-buitenkantoor in Mojokerto in 1948. Door nalatigheid van de beheerder raakte het hele archief in Republikeinse handen.¹²² Divisiecommandant Baay beval daarna de archieven van de VDMB en IVG's beter te beveiligen, zo klein mogelijk te houden en stukken die niet meer nodig waren periodiek – en grondig – te verbranden.¹²³

Hoewel de veiligheidsrapporten wemelen van veiligheidsblunders, is het goed te beseffen dat lang niet alle fouten werden gerapporteerd. Dit bleek bijvoorbeeld toen een patrouille van 2-7 RI vier aaneengeplakte legerkaarten van Semarang en omgeving vond. De IVG stelde vast dat de kaarten van een andere compagnie van hetzelfde bataljon afkomstig waren. De veiligheidsofficier noteerde ontgoocheld: 'Het verlies van deze voor den vijand zeer waardevolle kaarten n.b. in de buurt van de demarcatielijn, werd niet verder doorgegeven. In dit verband moge geweest worden op de verkeerde neiging van commandanten om onder het motto: "de vuile was binnen houden", men meldingen naar boven achterwege laat, die toch ook voor andere onderdelen van belang zijn, dan wel het algemeen belang treffen.'¹²⁴ Dat pijnlijke veiligheidsincidenten niet altijd werden gemeld irriteerde ook Rob Smulders, ritmeester-adjutant van generaal Spoor. Volgens hem was zelfs de handhaving van de 'security' in en rond het kabinet van de legercommandant problematisch, mede omdat de bewaking rond het kabinetsgebouw – net als bij het gros van de kampementen – niet streng genoeg was. Op een dag betrapte Smulders een baboe die briefjes uit de prullenmand van Spoor viste, maar tot zijn onbegrip werd dit incident in de doofpot gestopt.¹²⁵

Bij het versturen van documenten ging het eveneens regelmatig mis. Zo werden geheime stukken weleens in open enveloppen verzonden of onjuist geadresseerd.¹²⁶ Indien mogelijk werden doorslagen van rappor-

ten per koerier of ordonnans overgebracht. Soms moest er, bij gebrek aan ordonnansen, worden geïmproviseerd. Zo vertelde inlichtingenofficier Bert Carper: 'Ik heb een intel-bericht ook wel eens aan een officier meegegeven. Die gaf het echter door aan een bediende, die het aan de vijand doorsluisde.' Carper kwam hier op verrassende wijze achter: 'Later hebben wij enkele verzetslieden opgepakt en toen ben ik mijn eigen rapport weer tegen gekomen.'¹²⁷ Ordonnansen waren nogal eens slordig of namen, vooral bij het afleveren van stukken, (te) grote risico's. Dat blijkt onder meer uit deze klacht uit Midden-Java: 'Wederom werd geconstateerd, dat ordonnansen zeer geheime stukken, welke met zeer veel spoed gequalificeerd waren, bestemd voor in hotels (of in messes) verblijvende officieren, uit gemakzucht afleverden aan de een of andere, dikwijls niet-Europese burgers aan het loket. Dat op deze wijze de meest geheime stukken in handen van de vijand kunnen vervallen, behoeft geen betoog.' Deze nonchalance was des te zorgwekkender daar reeds uit eerdere rapporten was gebleken dat 'de vijandelijke spionagedienst buitengewoon actief en beter georganiseerd is, dan men gewoonlijk wil aannemen.'¹²⁸

Veiligheidsofficieren moesten ook toezicht houden op de redacties van militaire bladen die bijwijken weinig oog voor veiligheidsvraagstukken hadden. Zo ontving het weekblad *Wapenbroeders* begin 1947 een klacht van een veiligheidsofficier omdat het een artikel over de organisatie van konvooiën had gepubliceerd, waarin 'zeer geheime orders' waren verwerkt.¹²⁹ Soms zagen veiligheidsofficieren zich genooddaakt redacties van Indische kranten op de vingers te tikken, omdat zij bijvoorbeeld gegevens over troepenverplaatsingen hadden gepubliceerd – en 'ook door welke strijdmiddelen [...] onze troepen verliezen lijden', zodat de tegenstander 'te veel inlichtingen over de doeltreffendheid van haar strijdmethoden kreeg.'¹³⁰

Gesprekken van achteloze militairen vormden misschien zelfs een nog groter gevaar voor de veldveiligheid dan het enorme aantal kwijtgeraakte, gekopieerde of gestolen documenten. Ontelbaar zijn de klachten van veiligheidsofficieren over 'praatzieke' en 'loslippige' militairen, die gevoelige informatie prijsgaven of dit in ieder geval op de koop toe namen. Typerend voor de frustratie die deze achteloosheid bij veiligheidsofficieren veroorzaakte is de volgende verzuchting uit Midden-Java: 'In club, mess of bij huispartijtjes rollen de geheimen vlot van den tong met een nonchalance die ernstig is te noemen.'¹³¹ Daarbij speelde naar alle waarschijnlijkheid ook overmatig drankgebruik een rol. Een in Zuid-Sumatra

gelegerde veiligheidsofficier ergerde zich: ‘Loslippigheid is nog steeds een veelvuldig voorkomend euvel. Te veel wordt er over militaire zaken gesproken in warongs in bijzijn van Indonesiërs.’¹³² Een maand later sprak hij zelfs van een ‘onbedwingbare loslippigheid’ van de troep.¹³³ Exemplarisch is tevens de klacht van een veiligheidsofficier over twee officieren van de Mariniersbrigade die begin 1947 een aanstaande militaire actie in Krian ‘in den breede [hadden] besproken op de tribune van een voetbalveld’ en daarmee de veiligheid van de operatie in gevaar hadden gebracht.¹³⁴ Verbaasd zal ook een VO hebben opgekeken toen hij in oktober 1947 de kampong Gudang Garam (West-Java) betrad. Aldaar kreeg hij van de bevolking namelijk te horen dat ‘het Eskadron Vecht wagens 1 op actie was naar Garoet en daar vandaan door zou trekken naar Tasikmalaja en verder naar Tjiamis’. De kampongbevolking had dit gehoord van ‘wasmeiden’ uit Gudang Garam die bij het eskadron werkzaam waren. Zij hadden deze operationele gegevens op hun beurt van loslippige cavaleristen vernomen.¹³⁵ Veelzeggend is tevens de melding van een tandartsbezoek van een officier in Jakarta, die gedurende zijn behandeling ‘volledig [werd] ingelicht over de plaats gehad hebbende en binnenkort te verwachten troepenverplaatsingen bij 4-8 RI’.¹³⁶

Door loslippigheid waren burgers, tot chagrijn van veiligheidsofficieren, bovendien regelmatig op de hoogte van nummers van posten en codenamen van acties.¹³⁷ In maart 1947, bijvoorbeeld, vertelde een vrouw tegen een officier dat ze hoopte dat de actie ‘Rotterdam’ – een van de beoogde tussenfases van de latere ‘Operatie Product’ – zou doorgaan.¹³⁸ Illustratief is voorts het relaas van een Nederlandse burgerspion die een gesprek van militairen in een wachtrij bij een bioscoop in Semarang beluisterde en daarbij alles over een aanstaande Nederlandse aanval te weten kwam, tot deelname van specifieke eenheden aan toe.¹³⁹ Ook andere ‘openbare gelegenheden’ als schouwburgen, eethuizen, hotels, pasars, bordelen en openbare vervoersmiddelen ‘bieden een prachtig arbeids-terrein voor eventuele spionnen’, aldus een rapporteur. In treinen, bijvoorbeeld, moesten te openhartige militairen geregeld door meereizend IVG-personeel worden gecorrigeerd. ‘Bij nader onderzoek bleek spoedig

Ook het VP.T.L., in dit geval de verkorte en ook naar het Maleis vertaalde ‘stripversie’ van het bekende voorschrift, waarschuwde de Nederlandse militairen nadrukkelijk om in openbare ruimtes geen gevoelige militaire onderwerpen te bespreken. Bron: Kennis van het VP.T.L. Een kwestie van leven of dood! = Mengetahoei akan VP.T.L. : soal bidoep atau mati!, Dienst voor Legercontacten (s.l. 1945)

HIER KAN IK HET PROBEEREN
DUSINI GAMPANGLAH MEMBOE
MOEH BELANDA

DIE ONZIN VAN POSTEN
UITZETTEN, HIER GEBEURT
TOCH NIETS!
TA' ADA GOENANJA POS
DISINI. ORANG DJAHAT TA' ADA

GELUKT!!!! EN DE WAPENS HEB
IK OOK TE PAKKEN. NU WORD IK
VAST GENERAAL!

BERHASIL BAIK!! SENDJA-
TA POEN DAPAT DIRAMPAS,
TENTOE SEKARANG SAJA
AKAN MENJADI DJENDERAL!

MORGEN GAAN
WE NAAR....
BESOK KITA
PERGI KE..

PRACHTIG! WE ZULLEN
EEN MOOIE HINDERLAAG
VOOR JULLIE LEGGEN!
BAGOES!! KAMI AKAN
SEDIAKAN SATOE
PERANGKAP!

WARA-
NGAN

INI KOPPIE LEKKER
BETOEL MENEER!

Rust nooit bij een warong

MELEPASKAN LELAH DEKAT WARONG TABOB

Zet altijd posten uit, als „rust” is gecommandeerd. En houdt steeds uw wapen bij u. Kalau „rust” soedah dipe-rintahkan, atoerlah pendja-gaan (post). Dan hendaklah kamoe selaloe bersendjata.

Anders zou dit wel eens het onprettige resultaat kunnen zijn

Kalau tidak, keadaa sedemikian ini, moengkin akan menjadi akibatnja.

Denk er altijd aan (het is een oud lied, maar nog steeds waar): DE VIJAND LUIS-
TERT MEE!

Hendaklah kamoe selaloe mengingat, bahwa moesoeh itoe loeroet mendengarkan (ini oetjapan lama, tetapi masih tetap benar).

Dit is één van 's vijands
GEHEIME WAPENS

Ini adalah satoe dari sendjata-sendjata rahasia moesoeh.

dat men het aantal Nederlandssprekende Indonesiërs volkomen had onderschat.¹⁴⁰

Vooral tegenover vrouwen klaptten ‘praatzieke’ militairen, die soms ook indruk wilden maken door te laten zien wat ze wisten, achteloos uit de school: ‘In de omgang met vrouwen zijn de meeste soldaten nog te loslippig.’¹⁴¹ Menig veiligheidsofficier waarschuwde speciaal voor vrouwelijke spionnen, ‘een internationaal gebruik overigens.’¹⁴² Ook inlichtingendienstinstructies benadrukten het vrouwelijke spionagegevaar: ‘Speciaal op het gebied van contact zoeken door middel van vrouwen is de tegenpartij zeer actief.’¹⁴³ KNIL-inlichtingenman Math Jalhay merkte specifiek op dat, zonder dat KNIL- of KL-militairen dit doorhadden, ‘die bedienden, die vrouwen die voor ons werken’ grotendeels waren ‘ingeschakeld voor de oorlogsvoering van de TNI.’¹⁴⁴ Luitenant Jan Bakker (KNIL), veiligheidsofficier van de T-Brigade, waarschuwde vanuit Midden-Java nog specifiek voor contact met vrouwen van ‘verdachten zeden’; niet alleen vanwege de kans op een venerische ziekte, maar vooral vanwege het spionagegevaar.¹⁴⁵ Vanuit Oost-Java kwamen, onder meer op basis van een buitgemaakt Indonesisch politierapport, eveneens waarschuwingen voor spionagewerk in bordelen.¹⁴⁶ Ook een veiligheidsrapport uit West-Java waarschuwde voor de ‘zgn asphalt sterren langs de wegen en in de parken van Batavia en omstreken’, waarmee ‘opmerkelijk veel militairen “nauw contact” hadden, ‘terwijl spionage doeleinden hierbij niet denkbeeldig zijn.’¹⁴⁷ Volgens Bakker waren ook vrouwen ‘die doelbewust met Ned. Militairen uitgaan ter verkrijging van informatie [...] niet te onderschatten.’¹⁴⁸ Gezien de aanhoudende spionage van Indonesische vrouwen en meisjes (zie hoofdstuk 7) sorteerden de alarmkreten van Bakker en diens collega’s kennelijk weinig effect.

Met de zogeheten telefoon- en radioveiligheid was het eveneens droevig gesteld. Veiligheidsrapporten staan vol met typische klachten als deze vanuit Midden-Java: ‘De telefoonveiligheid schijnt voor velen een onbekend iets.’¹⁴⁹ Een VDMB-rapport vanuit Oost-Java meldt: ‘Gevoeglijk kan worden aangenomen dat onze telefoongesprekken een belangrijke inlichtingen-bron voor den tegenstander vormen.’¹⁵⁰ Ook vanuit West-Java werden herhaaldelijk ‘verregaande overtredingen van de geheimhouding bij telefoongesprekken’ geconstateerd. De vertwijfelde oproep dit euvel in te dammen oogstte slechts cynisch kantlijncommentaar: ‘hopeloos.’¹⁵¹ Bijzonder frustrerend was dat de nonchalance net zo goed officieren betraf, van wie veiligheidsofficieren eigenlijk meer (mochten) verwacht-

ten dan van soldaten. Een artillerieofficier die in een officiersclub telefonisch ‘voor iedereen hoorbaar’ vertelde over een ‘stellingverandering van een batterij’ werd in de rapporten dan ook hard aangepakt.¹⁵² Ook ‘onbetrouwbare [Indonesische] centralisten’ of ‘ongure elementen’ bij de PTT passeren in veiligheidsrapporten de revue, soms in combinatie met gefrustreerde opmerkingen als: ‘De moeilijkheid is, dat politieke onbetrouwbaarheid niet geldt als reden voor ongeschiktheid.’¹⁵³

Als het ging om de radioveiligheid hadden de meeste klachten betrekking op algemene zorgeloosheid, de ontbrekende kennis of wil om schuilnamen en codeseinen te gebruiken, het gebrek aan codeurs en codeermachines of geknoei bij het verzenden van geclassificeerde berichten.¹⁵⁴ Zo was de eerdergenoemde actie Olifant uitgelekt door onvoorzichtig radioverkeer.¹⁵⁵ Veel te vaak werden gegevens over aanstaande patrouilles, acties en troepenverplaatsingen ook via slecht beveiligde telefoon- en radioverbindingen doorgegeven.¹⁵⁶ Het coderen en decoderen van berichten, bijvoorbeeld met hulp van het Britse slidex-systeem, vergrootte weliswaar de veiligheid maar was tijdrovend, ingewikkeld en personeelsintensief. Daarom werden berichten – vooral in het heetst van de strijd – veelal in ‘klare taal’ doorgegeven, wat Indonesische afuisterpogingen in de kaart speelde. Soms ging er ook technisch iets mis, zoals begin 1948 bij de T-Brigade, toen berichten tegelijk open en gecodeerd werden doorgegeven, wat ‘de geheimhouding van de code in gevaar’ had gebracht.¹⁵⁷ ‘De grote uitgestrektheid van de diverse vakken’, vooral na het tweede offensief, vergrootte de problemen vanwege ‘gebrek aan radiografische verbindingen.’¹⁵⁸

Politieke overeenkomsten met de Republiek werkten het gebrekkige veiligheidsbesef eveneens in de hand. Toen bijvoorbeeld als gevolg van de op 17 januari 1948 gesloten Renville-overeenkomst ruim 30.000 TNI-militairen uit West-Java werden geëvacueerd, leidde dit volgens een veiligheidsrapport uit West-Java tot een ‘verslapping van de veiligheid’. ‘En zo is het overal!’, vulde een meelezer in de kantlijn aan.¹⁵⁹ Het relatieve isolement van de buitenposten was eveneens een factor, aldus een VO: ‘De indruk wordt gevestigd dat door de groote zelfstandigheid op de posten hierdoor de nonchalance toeneemt en de strengere kazerneveiligheidsmaatregelen “vergeten” worden.’¹⁶⁰ Ook leeftijd lijkt een rol te hebben gespeeld. Vooral bij de KL borgen de ‘dikwijls zeer onervaren en argelooze jongelieden’ hun wapens bijvoorbeeld achtelozier op (en verloren ze vaker) dan de gemiddeld oudere KNIL-militairen, die ze ‘desnoods onder de

klamboe' meenamen.¹⁶¹ Een VO constateerde bij KL-militairen 'een zekere neiging tot snoeverij indien men op de hoogte denkt te zijn van de laatste mil[itaire] gegevens'. Bij enkele KNIL-bataljons daarentegen stelde hij een 'geestelijke moeheid' vast, die de geheimhouding evenmin ten goede kwam.¹⁶² Ten slotte was de gebrekkige opleiding een belangrijk onderdeel van het probleem, aldus een andere veiligheidsofficier. Uit Nederland gearriveerde troepen waren tijdens hun opleiding 'zeer onvoldoende [...] geïnstrueerd voor wat betreft de veldveiligheid'.¹⁶³ Bovendien beschikten bijvoorbeeld de verbindingdiensten niet over eigen veiligheidsgroepen, wat controles op de veiligheid van radioverbindingen bemoeilijkte.¹⁶⁴

TER AFSLUITING

Vele verklaringen voor de belabberde veldveiligheid en het ontbreken van enig veiligheidsbesef bij soldaten, onderofficieren en officieren passeerden de revue: nonchalance, onwil, onervarenheid, onkunde, onvoldoende scholing, loslippigheid, het willen pronken met kennis, het isolement van de buitenpost, schijnveiligheid na politieke overeenkomsten en onderschatting van de infiltratie- en spionagecapaciteiten van de Indonesische tegenstander – en van vrouwen in het bijzonder. Een andere factor waren de enorme aantallen militairen en burgerwerkkrachten die in de gaten moesten worden gehouden, terwijl screenings oppervlakkig waren of uitbleven, het passensysteem de nodige zwakke plekken kende en de overvraagde veiligheidsdiensten met grote personeelstekorten kampten. Dit leidde er onder andere toe dat ook het schaarse personeel van de inlichtingengroepen, zelf reeds overbelast, allerlei veiligheidswerkzaamheden moest uitvoeren. Niettemin was afdoende controle op bijvoorbeeld de telefoondiscipline of de toegangspasjes onmogelijk.

Tot frustratie van vooral de veiligheidsofficieren was er bij de militairen te velde en ten kantore geen enkele sprake van een opwaartse leercurve en bracht ook het laatste oorlogsjaar daarin geen verbetering, integendeel. 'Goede militaire geheimhouding is een machtig wapen, dat met een minimum aan kosten kan worden geleverd,' aldus de eerdergenoemde s-2 van de VDMB, die er eind 1948 ook op aandrong reeds tijdens de training en vorming bij alle onderdelen voldoende veiligheidsbesef bij te brengen. Hij realiseerde zich echter maar al te goed dat de inferieure security een Nederlandse achilleshiel was én bleef. Zijn sombere waarschuwing luidde dan ook: 'Een leger dat niet "security minded" is, is voor den modernen oorlog niet gevechtsklaar.'¹⁶⁵

Duidelijk is dat de zorgeloze krijgsmacht als geheel en de daarvoor specifiek verantwoordelijke veiligheidsdiensten in het bijzonder al met al hebben gefaald in het waarborgen van de veldveiligheid. Anders geformuleerd: de inlichtingenstrijd tussen Nederland en de Republiek was aan Nederlandse zijde in defensief en preventief opzicht van geringe kwaliteit.

6.

Extreem geweld door de Nederlandse inlichtingen- diensten

Nederlandse inlichtingenmilitairen ontplooiden van 1945 tot 1949, zo blijkt uit de vorige hoofdstukken, een groot aantal activiteiten, maar zochten hun toevlucht ook met regelmaat in intimidatie en extreem geweld. Bij het publiek in Nederland zou het twintig jaar duren voordat vooral de inhumane verhoorpraktijken die de inlichtingendiensten toepasten in Nederland bij

De Nederlandse inlichtingendiensten boorden uiteenlopende bronnen aan om cruciaal geachte gevechtsinlichtingen over de Republikeinse strijdkrachten te vergaren. Vooral met hulp van informanten probeerden zij ook Republikeinse commandanten, netwerken en troepenbewegingen in kaart te brengen. De leiders van TNI-eenheden of milities werden veelal op zwarte lijsten geplaatst en moesten door de CI-afdelingen worden opgespoord en uitgeschakeld. Deze van een inlichtingenmilitair van KNIL Infanterie II afkomstige foto's met bijbehorende namenlijst en 'bijzonderheden' dienden waarschijnlijk ter identificatie van de door zijn IVG gezochte personen. Bron: NIMH, Sweep, 772

een breder publiek bekend werden. Dit was vooral te danken aan klokkenluider Joop Hueting, wiens televisie-interview bij de VARA-rubriek *Achter het Nieuws* in 1969 een open zenuw raakte. Dit bleek onder meer uit de bijna negenhonderd emotionele reacties die de VARA binnen korte tijd vooral van oud-militairen ontving – en waaruit opnieuw bleek dat er op grote schaal was gemarteld. Hueting, die zowel in de Koninklijke Landmacht als in het KNIL bij een inlichtingensectie had gediend, beschreef kalm en nauwkeurig allerlei gruwelen waaraan hij zelf ook had meegedaan.

Het schokkendst was zijn relaas over martelingen tijdens verhoren, volgens hem een standaardpraktijk bij de inlichtingendiensten. Huetings opzienbarende onthullingen dwongen de regering tot een reactie, die drie maanden later volgde in de vorm van de *Excessennota*. Het haastig uitgevoerde regeringsonderzoek bevestigde volgens minister-president Piet de Jong (KVP) dat ‘de krijgsmacht als geheel zich correct heeft gedragen’ en dat er geen sprake was geweest van ‘systematische wreedheid’. De premier maakte wat ‘systematische wreedheid’ betreft echter wel een ‘voorbehoud’ ten aanzien van de massamoord in Zuid-Sulawesi in 1946-1947 door het Depot Speciale Troepen (DST) van kapitein Raymond Westerling, ‘en – hoewel vrijwel geen archiefmateriaal ter zake is aangetroffen – ook voor hetgeen kan zijn geschied ter verzameling van inlichtingen omtrent de tegenstander.’¹

Met die laatste opmerking sprak de regering op zijn zachtst gezegd het vermoeden uit dat de inlichtingendiensten bij hun verhoren systematisch wreed waren opgetreden dan wel hadden gemarteld. De commando’s en de inlichtingendiensten transformeerden daarmee tot zondebokken voor de ‘betreurenswaardige excessen’ die zich, ondanks het in het algemeen ‘correcte’ optreden van de krijgsmacht, wél hadden voorgedaan. Zij fungeerden bovendien als bliksemafleider voor de veel grotere niet-specialistische eenheden, die zo werden ontzien. In feite spaarde de regering zelfs de systematisch martelende inlichtingendiensten nog enigszins, want diverse vormen van extreem geweld, zoals de ontelbare gevangenenmoorden, bleven buiten beeld. Bovendien concludeerde zij veel te snel dat er geen archiefmateriaal aanwezig zou zijn.

Dit hoofdstuk gaat diep en concreet op het door de inlichtingendiensten toegepaste extreme geweld in. Het eerste deel focust op extreem geweld binnen de verhoorkamers, met name op foltering. Daarin is eerst aandacht voor de vraag in hoeverre de martelingen destijds bekend waren, vervolgens voor de vraag naar de systematiek van dit geweld en tot slot voor de mechanismen

waarmee de koloniale autoriteiten dergelijke wanpraktijken poogden te ontkennen, te bagatelliseren of te verhullen. Hoewel in Nederland inmiddels wel breed bekend is *dát* tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog veelvuldig werd gemarteld, is over de achtergronden, de dynamiek en zelfs de gebruikte methodes nog weinig bekend. Daarom worden de verschillende bij de verhoren toegepaste fysieke en non-fysieke dwangmiddelen apart onder de loep genomen – en de impact hiervan op de slachtoffers. Daarna komen de verschillende dadergroepen aan de orde, gevolgd door een beschouwing over de verschillende motieven, oorzaken en rechtvaardigingen voor de martelingen. Het eerste deel eindigt met de vraag naar het eventuele ‘nut’ of de effectiviteit van martelen.

In het tweede deel staan de vele vormen van extreem geweld centraal die de troepeninlichtingendiensten buiten de verhoorkamers pleegden. Om te beginnen komen de collectieve bestraffingen van ‘onwillige’ Indonesische burgers en het geweld van de inlichtingendiensten tijdens *razzia's* en sweeps aan de orde, gevolgd door een analyse van de vaak willekeurige massa-arrestaties. In de daarop aansluitende beschouwingen staan gevangenenmoorden centraal. Eerst worden moorden dan wel executies zonder vorm van proces breder beschouwd. Daarna volgt een analyse van moorden op gevangenen die reeds door de troepeninlichtingendiensten waren verhoord respectievelijk ‘uitgeperst’, gevolgd door moordpartijen op arrestanten die als overlopers, ‘verraders’, spionnen en infiltranten werden beschouwd. Speciale aandacht krijgen vervolgens de geheime liquidatieacties die de kleine ‘overvalgroepen’ van de IVG en VDMB, deels ver achter de demarcatielijnen, uitvoerden. Aan het einde van het tweede deel worden drie casussen geanalyseerd die verduidelijken dat de inlichtingendiensten op sommige plaatsen zelfs een doelbewust schrikbewind voerden. Hierbij komt deels ook de impact van deze terreur op de bevolking ter sprake – en de nawerking hiervan tot op de dag van vandaag.

Het derde en laatste deel vormt een korte beschouwing over geweld dat het gevolg was van het werk van de troepeninlichtingendiensten. Daarmee wordt gedomd op de fatale gevolgen die het inlichtingenwerk kon hebben, bijvoorbeeld als de diensten een ‘foute’ kampong vermeldden en dit dorp daardoor het doelwit van een Nederlandse strafexpeditie of een beschieting uit de lucht werd. Ook wordt nagegaan welke invloed het hardhandige optreden van de kleine inlichtingendiensten op de geweldstoepassing van andere eenheden had.

SYSTEMATISCHE MARTELINGEN

Nederlandse troepeninlichtingendiensten hebben van 1945 tot 1949 systematisch gemarteld. Over deze conclusie kan op basis van uiteenlopend en zeer omvangrijk bewijs uit zowel ambtelijke als niet-ambtelijke bronnen geen twijfel bestaan. Dit was binnen het leger al gedurende de oorlog ruimschoots bekend. Ook tijdens de thuisreis, op de transportschepen, kwamen talloze verhalen over martelingen naar boven, gevolgd door nog veel meer onthullingen in de decennia na de strijd. Van Doorn en Hendrix schreven met het oog op de grootschalige martelingen bijvoorbeeld: ‘Deze middelen komen in de standaardverhalen van de troepen in Indonesië zo gedetailleerd voor dat men ondanks overdrijving en stereotypering niet behoeft te twijfelen aan de verbreiding van de misbruiken. Op de troepenschepen die huiswaarts gingen, waren deze zaken frequent gesprekstof én omstreden materie, met vaak de verzuchting-in-eenstemmigheid: “Ze hoeven van de mof niets te zeggen.”’²

De meeste militairen betwistten de verhalen over martelingen niet of nauwelijks. Zo schrijft een oud-legerpredikant over getuigenissen die geschokte militairen hem hadden opgebiecht: ‘De verhalen zijn te afschuwelijk om gefantaseerd te zijn.’³ C. Soon, een op een buitenpost gelegerde militair, legde al medio 1949 uit dat de methodes die de inlichtingendiensten toepasten om ‘gevangenen aan het praten te krijgen [...] vaak weerzinwekkend’ en alom bekend waren: ‘Een dergelijke mishandeling zie je praktisch niet, omdat zo’n verhoor afgenomen wordt binnen de 4 wanden van het huis van de ID [inlichtingendienst], maar vrijwel iedereen weet het.’⁴ Stef Horvath, een militair van de verbindingdienst die op een voormalige plantage in Oost-Java was gelegerd, kon zelfs niet werken door de voortdurende pijnkreten van arrestanten die in de woningen van de plantagewerkers werden verhoord: ‘Je hoorde voortdurend geschreeuw en gekrijs van mensen die gemarteld werden.’⁵ Sommige militairen zagen de gevolgen van de foltering met eigen ogen. Zo moesten ziekenverplegers gevangenen weer oplappen om te voorkomen dat sporen van hun mishandeling zichtbaar bleven.⁶

Maar ook ooggetuigen als VDMB’er A.J. Borgen, die de beruchte verhoorkamers zelf wél goed vanbinnen kende, geeft ruitelijk toe: ‘Er kan geen twijfel over bestaan dat gedurende vele verhoren is gemarteld.’⁷ IVG-korporaal Henk van Dalen (KL), ook een ervaringsdeskundige, bevestigt dat dit geenszins uitzonderingen waren: ‘Het waren geen incidentele gevallen, waarbij medewerkers van inlichtingendiensten over de schreef gingen.’⁸ De

Nederlandse auditeur-militair Karel Bieger, die extreem geweld van ambtswege moest onderzoeken, rapporteerde in 1948 zelfs dat martelingen bij verschillende IVG'en in zijn rayon Midden-Java 'systematisch' waren. Deze officiële vaststelling, die in de archieven bewaard is gebleven, staat – zoals we nog zullen zien – geenszins op zichzelf. Er zijn nog meer bezwaren van militair juristen over inhumane verhoormethodes geboekstaafd. Hetzelfde geldt voor een fors aantal klachten van Nederlandse bestuurders, (inlichtingen) militairen en militaire artsen, evenals voor beschuldigingen van Indonesische bestuurders, Britse militairen en diplomaten, Chinese belangenorganisaties en vertegenwoordigers van het Internationale Rode Kruis.

Met 'systematisch' martelen wordt in dit boek overigens niet bedoeld dat de inlichtingendiensten dit overal en altijd deden. Martelen was wel, zoals nog nader zal worden aangetoond, een uitvloeisel van een systeem oftewel informeel beleid. Martelen was zodoende dagelijkse praktijk of, zoals oud-krijgsraadmedewerker Herman Burgers het in 2011 formuleerde: 'Marteling, het opzettelijk pijn en letsel toebrengen aan een weerloos slachtoffer, gebeurde routinematig.' Ten overvloede benadrukte hij dat dit reeds tijdens de oorlog een publiek geheim was: 'In Indië wist iedereen dat er werd gefolterd bij verhoren.'⁹

ONTKENNEN, BAGATELLISEREN, WEGKIJKEN

Hoewel martelen dus een standaardpraktijk was, moest dat tijdens de oorlog verborgen blijven. Deze ongeoorloofde geweldsvorm kon immers bij bekend worden, zowel in Nederland als internationaal politieke repercussies hebben. Nederlandse autoriteiten poogden klachten hierover te neutraliseren. Indonesische klachten werden als partijdig of overdreven weggezet, nauwelijks serieus genomen en – soms na een oppervlakkig onderzoek – categorisch ontkend. Indien de autoriteiten, wat niet al te vaak gebeurde, met Nederlandse klachten over martelingen werden geconfronteerd, reageerden zij eveneens met een standaardreflex: ontkennen, bagatelliseren, wegstijven en desnoods verhullen. Vaak gingen zij in de tegenaanval door de klokkenluiders verdacht te maken, hun persoonlijke motieven toe te schrijven of hen zelfs te intimideren.

Een duidelijk voorbeeld van het zwartmaken van een klokkenluider was de reactie van hoge officieren op de ernstige klachten die VDMB-mariniër B. Roffel medio 1947 formuleerde na terugkeer in Nederland. Roffel, die onder meer met de bewaking van gevangenen was belast, benadrukte in een formele verklaring dat mishandelingen van Indonesische arrestanten in de

zogeheten Vuurvlieg, het VDMB-hoofdkwartier te Surabaya, schering en inslag waren. Roffel hield hiervoor vooral de twee 'hoofdtolken' (ESD'ers) Piet Tuankotta en Bert Harms verantwoordelijk. De een was hoofd van de VDMB-afdeling Spionage en Documentatie, de ander van de verhoorafdeling. Na hun verhoor waren de arrestanten telkens 'onherkenbaar', aldus Roffel, en hun gezichten 'één bloedige massa'.¹⁰

Volgens Roffel waren de Indonesische slachtoffers geen krijgsgevangenen, maar vooral politieke gevangenen, van wie de VDMB er maandelijks zo'n zestig binnenbracht en tijdelijk in de Vuurvlieg vasthield, soms 'ondanks een gebrek aan bewijzen'. Zij werden volgens hem gearresteerd op basis van aantijgingen van onbetrouwbare spionnen. Deze informanten, die slechts sporadisch en deels al naar gelang de waarde van hun berichten werden betaald, gaven volgens de klokkenluider 'natuurlijk Inlanders met zo hoog mogelijke posities aan', om daarna 'bezittingen van arrestanten' te kunnen stelen. Eerst moesten deze (politieke) gevangenen, om ze eventueel te kunnen berechten, echter door de VDMB 'met ruwe verhoren tot bekentenis [worden] gedwongen [...]'. Zelf heb ik gevangenen na zo'n bekentenis gehoord, die vertelden, dat ze niets wisten, maar eenvoudig bekend hadden, om van het verhoor, met de hardhandige acties, af te zijn.' Gevangenen tot bekentenissen dwingen was dan ook 'de algemene methode bij het verhoor'.¹¹

De beschuldigten sloten, zoals te verwachten viel, meteen de gelederen toen er van hogerhand navraag werd gedaan. Tuankotta en Harms bestempelden de verwijten van Roffel als een 'infame leugen', 'nonsens', 'belachelijk' en 'lasterlijke aantijgingen', terwijl zij verzekerden dat zowel huisvesting als medische verzorging van de gevangenen in de Vuurvlieg uitstekend was. Opmerkelijk is dat Tuankotta, ondanks zijn verontwaardigde verweer, wel – zij het op bagatelliserende wijze – toegaf dat de VDMB-gevangenen 'in uitzonderingsgevallen [...] wel eens een aframmeling toegediend' hadden gekregen, ook door hemzelf. Uiteraard was dat alleen gebeurd om noodzakelijke inlichtingen over bijvoorbeeld de ligging van mijnen te vergaren, waarmee (Nederlandse) levens konden worden gespaard. Tuankotta gaf ook knarsetandend toe dat VDMB-spionnen zich 'wel eens' op kosten van arrestanten hadden verrijkt, maar VDMB-commandant Rob Groenewoud had hiertegen reeds 'strengere maatregelen' getroffen (welke blijft onduidelijk). Al met al had Roffel de plank finaal misgeslagen, aldus Tuankotta.¹²

Hogere autoriteiten ontkenden de verwijten eveneens stellig, maar concentreerden zich vooral op de tegenaanval op Roffel. Zo zette VDMB-chef Groenewoud, na de verwijten eveneens als 'leugens en laster' te hebben af-

gedaan, hem weg als een ‘querulant en kankeraar’ en benadrukte dat hij wegens een – nota bene onbewezen – diefstal van een horloge uit de VDMB was verwijderd. De commandant van de Mariniersbrigade, kolonel Roelofsen, sloot zich bij Groenewoud aan. Hij wees erop dat Roffel met een Australische vrouw was getrouwd, wat hem – vanwege de pro-Indonesische gevoelens van veel Australiërs – kennelijk tot een onbetrouwbaar figuur maakte. Ook zou Roffel zich hebben laten leiden door wrok over een uitgebleven bevordering. De kolonel stelde met klem dat bij de VDMB-verhoren altijd alles in orde was en dat hij, ook te velde, bij ondervragingen ‘nimmer iets ongeoorloofds’ had gezien. Sterker nog, het was hem bij zijn inspecties zelfs opgevallen dat er bij de verhoren altijd een ‘uitermate rustige sfeer’ heerste. Viceadmiraal Pinke, die zich ook geroepen voelde te reageren, deed er nog een schepje bovenop. Hij benadrukte dat Roffel ‘van nature een recalcitrant persoon’ was. Gezien deze coalitie van ontkenners, verbaast het niet dat er niets met Roffels aantijgingen is gedaan en er geen officieel justitieel onderzoek volgde.¹³ Roffel zelf heeft daarmee nooit de openbaarheid gezocht.

Noemenswaardig is nog dat Roffel benadrukte dat de mishandelingen juist ‘in zeer erge mate’ waren toegenomen vanaf het moment waarop Groenewoud op 1 november 1946 tot VDMB-commandant was benoemd. Vooral de ‘tolken’ (ESD’ers) onder leiding van Harms kregen daardoor ‘schijnbaar meer vrijheid, want ze traden veel hardhandiger op in hun verhoor’.¹⁴ Groenewoud zelf bleef ook na de oorlog – in zijn in 2010 gepubliceerde biografie – stellig ontkennen dat zich dergelijke en andere ‘excessen’ bij ‘zijn geliefde’ VDMB hadden voorgedaan: ‘In mijn dienst werd niet gemarteld bij ondervragingen. Het was ook niet nodig omdat onze ESD’ers zo voortreffelijke inlichtingen verschafte.’¹⁵ Deze ontkenning is uitermate ongeloofwaardig. Hij moet van de talloze martelingen en moordpartijen door het om die reden beruchte VDMB-personeel hebben geweten. De ESD’ers, om wie het in de klacht van Roffel onder meer ging, vormden binnen zijn dienst immers geen klein, onbeduidend clubje. Volgens Groenewoud bestond zelfs de helft van het vaste VDMB-personeel uit ESD’ers. Deze ‘tolken’ werden door VDMB-officieren aangestuurd en waren goed van elkaars extreme gewelddaden op de hoogte, mede omdat ze daar tijdens en na de oorlog deels behoorlijk prat op gingen.¹⁶

Illustratief voor de praktijk van weggijken en ontkennen zijn ook de getuigenissen van VDMB’er Rien Landwehr en de militaire arts Rein Posthuma, die eveneens voor de Mariniersbrigade werkten. Volgens Landwehr wisten de VDMB-verhoorders die hun gevangenen martelden ‘dikwijls [...] niet

eens of deze mensen iets op hun geweten hadden'. Volgens hem en Posthuma was het ergste echter 'dat dergelijke mishandelingen [door hogere instanties] werden doodgezwegen'. Beide mannen, die ook andere gruwelen hadden gezien, besloten daarom een protest bij hun brigadecommandant in te dienen en met een rekest aan de koningin te dreigen. Ook deze acties liepen echter op niets uit. Tot zijn verbazing werd Posthuma zelfs bij een hem goed bekende psychiater ontboden. 'Blijkbaar moest hij een poging ondernemen om mijn geestelijk vermogen in twijfel te trekken.'¹⁷

Gezien het voornoemde – en de vele getuigenissen die nog ter sprake komen – kon het natuurlijk niet uitblijven dat berichten over inhumane verhoormethodes buiten de krijgsmacht bekend werden. Zo vertrouwde oud-premier Willem Schermerhorn (PvdA), die in Indonesië talrijke gesprekken met militairen voerde, zijn dagboek toe dat 'gevangenen mishandelen en dan tenslotte afmaken na het verhoor [...] als vrij normaal [wordt] beschouwd onder het motto dat dit alles rampokkers zijn tegen wie alles is goorloofd. [...] Een luitenant, die deze methoden weigert en zijn gevangenen uitlevert aan de officiële criminele instanties, voor zover zij daarvoor in aanmerking komen, is in den geheelen omtrek bekend onder de naam van 'de ethische'. Zoiets spreekt op zichzelf reeds boekdelen. Het was een uitermate triest verhaal van demoralisatie en beestachtigheid.'¹⁸

Kamerlid Henk Gortzak (CPN) las over dit lugubere onderwerp in 1949 in het parlement een schokkende soldatenbrief voor die langs de censuur was geglipt. De auteur beschreef het lot van een 'afgebeulde' en 'met de electriseermachine' gemartelde gevangene, die hierdoor 'steeds weer een paar andere' verzetsstrijders had verklikt tot hij niets meer wist: 'Als een gevangene helemaal uitgeperst is, moet hij op een kwade dag mee met een patrouille om enkele huizen aan te wijzen van mensen, die met de benden samenwerken [...]. Die worden dan weer gevangen genomen en de huizen in de brand gestoken. De gevangene, die dit alles verraden heeft, wordt op een stil plekje van achteren doodgeschoten. Het schot in de nek.'¹⁹

Ook KVP-voorman Carl Romme, een van de haviken van de regeringscoalitie, wist via een penvriend, een huzaar, van de gruwelen. Deze schreef begin 1949: 'Langs de hoofdwegen zijn praktisch alle kampongs door ons platgebrand. De tegenpartij wordt nooit krijgsgevangen gemaakt, maar gewond of niet, ter plaatse afgemaakt, tenzij vermoed mag worden dat hij belangrijk is, waarna hij aan kardinaal Mindszenty²⁰-achtig verhoor wordt onderworpen.'²¹ Partijgenoot en minister Maan Sassen (KVP) was eveneens op de hoogte, maar ook hij greep niet doortastend in. Wel informeerde hij

de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon (HVK) Louis Beel dat hij uit 'volstrekt betrouwbare bron' informatie had ontvangen over in Midden-Java 'door militairen uitgevoerde meest schandelijke praktijken inzake het verhoor van gevangen genomen Republikeinse Indonesiërs volgens Gestapo- en Gepeoe-methoden, zoals langdurige ondervraging onder sterke schijnwerpers, rotan geseling en schoppen alsmede toepassing elektrische draden met duimschroeven, waaraan verhoorde wordt bevestigd met de handen boven het hoofd, waarna een sterke elektrische stroom wordt ingeschakeld.'²²

Nadat Sassen vanuit Den Haag om opheldering had gevraagd, ontving ook hij een reeks stellige ontkenningen van de kant van de militaire autoriteiten. De troepencommandant van Midden-Java, generaal-majoor Jan Meijer (KNIL), verzekerde dat 'ondanks grondig onderzoek geen aanwijzingen van hoogst ernstige praktijken bij verhoren' waren gevonden. Hij voegde er nog aan toe: 'Controle op verhoren door hoofden IVG [is] zeer streng zodat stelselmatige mishandeling uitgesloten' was.²³ Hoewel helemaal geen gedegen onderzoek had plaatsgevonden en in de praktijk vrijwel nooit controles op de verhoren plaatsvonden, was de kous met deze sussende uitspraak af. Dit was de gebruikelijke gang van zaken, want Meijer had volgens een officier van justitie wel meer klachten laten verzanden.²⁴

De militaire leiding was op de hoogte van de stelselmatige martelingen, ook al was zij daar zelf niet bij aanwezig. Behalve laaggeplaatst personeel namen ook onderofficieren aan de verhoren deel. 'Subalterne officieren [konden daardoor] niet onkundig blijven van feiten, die veelal in hun onmiddellijke omgeving plaatsvonden,' aldus inlichtingen-militair Hueting. 'Hierbij komt, dat over het een en ander openlijk werd gesproken: in de mess, in de stad, enz. Daarom is het niet aannemelijk dat hogere officieren hiervan onkundig zouden zijn gebleven.'²⁵ De getuigenis van pelotonscommandant Kees Klijn (KL) van 4 Bataljon Garde Regiment Prinses Irene (GRPI) heeft dezelfde strekking: 'Al snel bleek ons dat de IVG voor niets terugdeinsde bij het verhoren van gevangenen, en ik neem aan dat iedereen die voor een infanterie-eenheid werkte dat ook wist, omdat die IVG direct ten bate van en vaak temidden van die infanterie werkte.' Dat de IVG'en de verhoormethodes 'zoveel mogelijk binnenskamers' poogden te houden, deed daar volgens Klijn niks vanaf.²⁶ Van Doorn en Hendrix schrijven: 'Gewone jongens schreven naar huis dat ze de tijd van hun leven hadden. Allemaal flauwekul. Ze realiseerden zich: als dit, verdomme, bekend wordt... En de excessen stapelden zich op. Die [inlichtingendiensten] probeerden het stil te houden, maar dat lukte niet altijd. Het ritueel werd verstoord als in de

kleine bergposten “verhoren” met fysiek geweld plaatsvonden op visuele en gehoorsafstand. Op den duur, naarmate er meer *third degree* werd verhoord, werden de soldatenverblijven ingericht buiten gehoorsafstand [...] [van de verhoorkamers]. Veel hielp het niet, omdat de pelotons een “geheugen” hadden en ook omdat wrede verhoren vooral plaatsvonden tijdens meerdaagse patrouilles, waar iedereen bij was.²⁷

De autoriteiten in Den Haag en Batavia, indien hiermee geconfronteerd, hielden stug vast aan hun struisvogelbeleid: ze beloofden telkens weer grondig onderzoek en zo nodig strenge bestraffing, terwijl zij beweerden dat er altijd strikte controles plaatsvonden, ‘zodat stelselmatige mishandelingen uitgesloten moeten worden.’²⁸ In werkelijkheid stelden zowel de onderzoeken als de controles niets voor. Zo had de dienstplichtige Louis Sinner, die ‘zelf aan de veldtelefoon [had] gedraaid’ om Indonesiërs met stroom te martelen, ‘niet de indruk dat er van hoger hand een zeer intensieve controle werd uitgeoefend’ op de verhoren van de veiligheidsdiensten op de posten ‘waarvan wij wisten dat het er nogal “ruig” aan toe ging.’²⁹ Ook was het voor de IVG, zo schreef de als stafofficier bij de T-Brigade werkzame klokkenluider-kapitein Ko Zweeres in 1949 vanuit Yogyakarta in een in *De Groene Amsterdammer* gepubliceerde brief, ‘een koud kunstje’ om getuigen desnoods te dwingen geheel andere verklaringen af te leggen.³⁰ De civiele en militaire autoriteiten lieten het inlichtingenpersoneel – of hun meerderen – gewoon hun gang gaan en bestrafden hen niet of nauwelijks.³¹ De autoriteiten deden aan schandaalmanagement en kozen ervoor de misstanden telkens weer te ontkennen, te bagatelliseren en te verhullen, terwijl klokkenluiders in diskrediet werden gebracht of geïntimideerd.³² Martelen werd impliciet gezien en gerechtvaardigd als een noodzakelijk kwaad.

INHUMANE OPSLUITING EN VERZORGING

Na hun aanhouding werden de meeste arrestanten op militaire posten opgesloten om te worden verhoord. Die konden bestaan uit enkele – desnoods ontruimde of gevorderde – centraal of strategisch gelegen huizen en andere gebouwen in een stadje, of dessa, een voormalige KNIL-kazerne (tangsi), een kloostercomplex, een onderneming, plantage of fabriek. De militairen versterkten deze buitenposten met zandzakken, greppels en prikkeldraad en richtten er een kaartenkamer/vergaderkamer, kantine, keuken, waslokaal, latrine en onderkomens in – of bouwden deze bij. De provisorische gevangenruimtes, waarin soms ook de verhoren werden afgenomen, bevonden zich meestal in de bijgebouwen: huizen, woningen, schuren,

vooorlogse Nederlandse koloniale politiestaat, die de Nederlandse bezettingsmacht na 1945 goed van pas kwam. Evengoed kon het gebeuren dat, zoals in Surabaya, arrestanten weliswaar in een conventionele gevangenis zaten opgesloten, maar voor hun verhoor naar het hoofdkwartier van de beruchte VDMB werden overgebracht, om daar tijdelijk te worden opgesloten. Zelfs in dergelijke hoofdkwartieren waren de detentievoorzieningen voor arrestanten meestal ver beneden peil. Zo getuigt de eerdergenoemde VDMB'er Roffel dat de twintig tot dertig gevangenen die dagelijks in de 'Vuurvlieg' werden verhoord in een kleine garageruimte werden gepropt.³⁵

Overigens kwam slechts een klein deel van de vele duizenden personen die door Nederlandse (inlichtingen)militairen bij patrouilles, acties en razzia's zijn bijeengedreven, aangehouden en ondervraagd, in de provisorische cellen op de militaire posten of in de stedelijke gevangenissen terecht. Dit was het gevolg van een eerste schifting in de vorm van onmiddellijke screenings, waarmee de 'bokken' van de 'schapen' moesten worden gescheiden. Deze vonden reeds plaats in de kampongs, op de pasars, in het zijterrein of meteen na aankomst in de bivakken. Zo was het resultaat van de grote actie Stoter, aldus een oorlogsdagboek van 3-2 RI: 'Vij. verliezen door actie troepen 109 doden, 15 gewonden en 324 gevangenen, waarvan het merendeel na screening is vrijgelaten.'³⁶ Een infanterist die tot een afsluitingsgroep behoorde, gaf in zijn dagboek een typisch voorbeeld van een kleine zuiveringsactie alsmede minachting voor de Indonesische tegenstanders: 'Moesten een kampong schoonvegen. Eindelijk kwamen we ['s ochtends vroeg] aan en de kampong werd omsingeld. [...]. De kampong werd schoongeveegd door I.V.G. en 't 2e peloton. De mensen werden bijeengedreven. Daarna werden de mannen meegenomen tot bij de weg waar deze werden verhoord door de I.V.G. Het resultaat [...] was 9 terroristen.'³⁷

Een zogeheten commandementsorder van de troepencommandant van Midden-Java van eind 1948 liet er geen misverstand over bestaan hoe 'behandeling van gevangenen' bij militaire posten in deze regio moest zijn: 'Alle gevangenen hebben te allen tijde recht op een menswaardige behandeling.'³⁸ Dit ideaal gold evengoed voor andere gebieden. In werkelijkheid ging het er echter heel anders aan toe. Om zwijgzame gevangenen psychologisch te 'breken' en op non-fysieke wijze aan de praat te krijgen, werden zij op de militaire posten niet zelden buiten aan palen vastgebonden, soms langdurig.³⁹ Zo noteert de eerdergenoemde Fokke Dijkstra in zijn dagboek: 'De knaap [gevangene] [...] staat vastgebonden aan een paal achter het bataljons bureau, net zolang tot hij begint te praten, zonder eten of drinken.'⁴⁰

Gevangenen werden daarbij soms zelfs bewust met hun hoofd achterover vastgebonden, zodat zij lange tijd in de zon moesten kijken.⁴¹

Met regelmaat werden zij ook in veel te krappe en vochtige ruimtes opgesloten, waar ze alleen konden staan. Menig inlichtingenmilitair besefte dat dergelijke detentieomstandigheden inhumain waren. Dijkstra, bijvoorbeeld, schreef in mei 1948: 'Op het moment zitten er bij de I.D. [van 3-9 RI] 90 man in 3 hokjes van 3 x 3 m. 't Is gewoon beestachtig. Dat ze die kerels aftuigen om wat uit te kunnen krijgen fiat maar ik vind het min om ze nog niet de kans te geven om te slapen.'⁴² Artillerist D. Pruis (KL) merkte in maart 1949 op dat zijn eenheid 'de grote stroom gevangenen' niet meer aankon. Hij benadrukte op racistische wijze dat er daarom zelfs bij moest worden gebouwd: 'Er komt een nieuwe apenkooi bij. [...] We kunnen ook

Origineel bijschrift: 'De bevolking werd bij eengezet en ondervraagd. Op die manier pikten we er enkele peloppers-spionnen uit die mee gingen en in de Boeloe [gevangenis] van Demak werden afgeleverd.' Screenings als deze gingen vanwege het geringe Nederlandse onderscheidingsvermogen veelal hand in hand met willekeur. Demak, jaartal onbekend.

Bron: NIMH / Collectie S. van Langen

niemand bij de gevangenis in [de stad] Poerwakarta kwijt. Het recordaantal [gevangenen] was gisteren 167. Die zaten samen in een hok van 8 bij 7 meter.⁴³ Langdurige opsluiting onder slechte omstandigheden levert fysiek en psychisch leed op. Met enig cynisme zou kunnen worden opgemerkt dat de grote capaciteitstekorten bij de bewaring er tenminste voor zorgden dat een veelbeproefde methode om gevangenen ook psychisch te breken, namelijk langdurige eenzame opsluiting, de meeste arrestanten bespaard is gebleven.

Een wel regelmatig gebruikte methode om arrestanten aan de praat te krijgen of een bekentenis af te dwingen, was hun bewust medische hulp te onthouden – of dagenlang niets te eten en soms zelfs te drinken te geven.⁴⁴ Vaak werd hiermee eerst gedreigd. ESD'er Birney noteerde: 'Veelal hadden deze dreigementen een afschrikwekkend effect op die gevangenen en bekenden zij vlot alles.'⁴⁵ Gevangenen kregen in principe wel te eten, maar – ook volgens het hoofd van het gevangeniswezen – meestal veel te weinig.⁴⁶ Over de hoeveelheid voedsel die aan gevangenen in zowel de conventionele als de provisorische gevangnissen van de militaire posten alsmede de interneringskampen voor krijgsgevangenen werd verstrekt, is verder weinig bekend.

Politieke gevangenen of criminelen, evenals krijgsgevangenen van lage rang of sociale afkomst, vertoefden vaak onder ellendige omstandigheden achter slot en grendel. Indien de veelal voorlopige gevangnissen het toelieten, kregen TNI-officieren meestal wel meer ruimte.⁴⁷ Ondanks de verontwaardiging van sommige getuigen lijken de troepeninlichtingendiensten, de MP en de andere militairen maar weinig te hebben ondernomen om de niet zelden schrijvende detentietoestanden op hun bivakken te verbeteren. Sterker nog, hun massa-arrestaties waren de belangrijkste reden waarom veel gevangenen, als sardines in een blik, in veel te krappe gevangenisruimtes werden geperst.

Op papier waren er regels voor het arresteren van personen. Zo mochten arrestanten die tijdens patrouilles, acties en razzia's waren opgepakt en normaliter naar Nederlandse (buiten)posten werden gebracht om daar te worden verhoord, maximaal twee weken gevangen worden gehouden. Het belangrijkste doel van de voorlopige verhoren waaraan zij werden onderworpen was 'gegevens [gevechtinlichtingen] in handen te krijgen van actueel belang'.⁴⁸ Arrestanten die onschuldig bleken, moesten worden vrijgelaten. Zij die na hun eerste verhoor als gevaarlijk of crimineel werden beschouwd moesten echter voor verdere ondervraging naar boven worden doorgestuurd, wat in de praktijk betekende dat zij naar de hoofdkwartieren van de bataljons of brigades werden gebracht.⁴⁹ Politieke gevangenen en vermeende misdadigers moesten volgens de richtlijnen – om ze te kunnen berechten –

‘zo spoedig mogelijk’ aan de civiele instanties worden overgedragen, terwijl de zogeheten de-facto-krijgsgevangenen, vooral de officieren en ‘welgestelden’, naar de grotere interneringskampen moesten worden gebracht. Deze interneringskampen, omgeven door prikkeldraad of andere omheiningen en deels ook door wachttorens, boden ‘onderdak’ aan soms wel vijfduizend gevangenen. Hoewel voor krijgsgevangenen gebouwd, werden in deze kampen, al dan niet apart, deels ook politieke gevangenen opgesloten.⁵⁰

In de praktijk laptten de inlichtingendiensten de regel dat arrestanten maximaal twee weken op hun posten mochten worden opgesloten stevast aan hun laars. Hetzelfde gold voor de regel dat arrestanten, al dan niet in burgergevangenis, niet langdurig mochten worden opgesloten zonder dat zij voor een strafbaar feit waren veroordeeld. Dit blijkt zowel uit klachten van militair juristen en bestuurders als uit de talrijke missives van de legerleiding en de procureur-generaal. Opsluitingen voor ongewisse tijd werden vergemakkelijkt doordat IVG- en VDMB-personeel, evenals andere militaire instanties overigens, arrestanten veelal niet eens registreerden of hun papierwerk anderszins niet op orde hadden. Omdat de ‘arrestanten zonder papieren’ niet in de administratie voorkwamen, kon het inlichtingenpersoneel hun zogeheten voorarrest naar eigen goeddunken verlengen. Dit opsluiten zonder proces, een ongeoorloofde vrijheidsberoving, werd bijwijlen als officieuze strafmaatregel gebruikt, maar er lagen soms ook veiligheidsoverwegingen aan ten grondslag. De te lange opsluitingsduur kon echter ook te wijten zijn aan een gebrek aan verhoorders. De waarde van de inlichtingen verminderde evenwel naarmate de hechtenis langer duurde.⁵¹

EEN WAAIER AAN DWANGMIDDELEN

De slechte voorzieningen golden voor vrijwel alle gevangenis. Daarnaast waren er de nog inhumanere, op het individu gerichte dwangmiddelen. Voor de slachtoffers hadden deze kwellingen vreselijke gevolgen. De impact van martelen op weerloze, vernederde en gedehumaniseerde slachtoffers kan dan ook nauwelijks worden overschat. Zo stelt hoogleraar Ron Hassner: ‘Unlike killing in war, in which those attacked can defend themselves, torture is an attack on the defenseless, who cannot shield themselves, evade, or retaliate, and who cannot know when or whether the attack will ever end. It strips its victims of all human dignity, tyrannizes, and dominates them.’⁵² In de praktijk bestaat foltering meestal uit een combinatie van fysieke en non-fysieke kwellingen, vaak in wisselende combinaties. Bovendien werden zwijgzame gevangenen meestal niet één keer, maar dagen-, weken- of zelfs

Drie gewonde Indonesische arrestanten, die volgens het originele bijschrift op 27 november 1947 een Nederlands kampement hadden aangevallen, worden door Nederlandse militairen in de gaten gehouden. Vermoedelijk werden zij kort daarna verhoord. Bron: Beeldbank woz – NIOD / Collectie Verplanke

maandenlang gemarteld. Bij een gevangenenverhoor dat gewelddadig verliep, waren slaan, stompen en schoppen doorgaans de eerste stap. Deze ‘standaardinleiding’ volstond soms om gevangenen aan het praten te krijgen.⁵³

Martelen met stroom

Volgens krijgswaarnemer Burgers was een van de meest voorkomende Nederlandse martelmethodes het toedienen van stroomstoten: dat was immers ‘handig en schoon en men kan daar de veldtelefoon voor gebruiken’.⁵⁴ Ook inlichtingenmilitair Hueting maakte melding van kwellen van gevangenen met elektriciteit, waarna ‘mensen krimpen van de pijn en urine laten lopen’, een ‘klassieke methode’.⁵⁵ Volgens typist Willem Brocks, die getuige was van vele verhoren, moesten sommige met stroom gefolterde slachtoffers zelfs de urine die ze hadden verloren oplikken.⁵⁶

De gebruikelijke methode was om stroomdraden aan duimen, vingers, polsen of handen te bevestigen, maar het kwam evengoed voor dat verhoorders deze aan de tenen, oren, neus, tong of geslachtsdelen van hun slachtoffers vastmaakten. Sommige gevangenen moesten ook op stroomdraden bij-

ten, waardoor hun tanden uit hun mond schoten. Om de pijn te vergroten werden de aansluitpunten van de klemmetjes veelal met water nat gemaakt.⁵⁷ Behalve van de veldtelefoon kon de elektriciteit afkomstig zijn van motoren van jeeps of fabrieks- of ondernemingsapparatuur.⁵⁸

Zelfs enkele ambtelijke stukken maken, zij het zonder details te geven, melding van folter door het toedienen van stroomstoten. Zo concludeerde een militair-civiele onderzoekscommissie, die zich in 1946 over martelingen van de Militaire Inlichtingendienst (MID) van een KNIL-bataljon in Sengkang (Zuid-Sulawesi) boog: ‘Electriciteit is veelvuldig bij verhooren toegepast.’⁵⁹ Twee officieren van justitie – een ander voorbeeld – rapporteerden in 1948 vanuit Oost-Java: ‘Van betrouwbare zijde werd vernomen, dat twee arrestanten [...] bewerkt zijn met elektrische stroom.’⁶⁰ Een zeldzame getuigenis van een slachtoffer is afkomstig van de eerdergenoemde Yaseman. Deze Javaan werd nabij Malang (Oost-Java) door de IVG gemarteld en werd hierin, nadat hij in 2017 was overleden, in 2018 door de rechtbank (grotendeels) gelijkgesteld in een opzienbarende rechtszaak tegen de Nederlandse Staat. In een televisie-interview legde hij uit: ‘Een stokslag voel je maar één keer, dat kan ik wel aan. Maar stroom gaat door je hele lichaam en blijft pijn doen. Je hele lichaam schudt en je raakt helemaal in de war.’⁶¹ Yaseman werd medio 1947 in Oost-Java gearresteerd, omdat Nederlandse militairen hem – ten onrechte – voor een TNI-militair aanzagen. Tijdens de voornoemde rechtszaak zei hij onder meer: ‘Ik moest antwoord geven of ik een soldaat was. Omdat ik [...] het niet meer kon volhouden erkende ik na twee dagen dat ik een soldaat ben.’⁶²

Martelen met water

Over de martelmethode waterboarding, met het nodige cynisme ook wel ‘waterkuur’ genoemd, zijn eveneens tal van getuigenissen voorhanden.⁶³ Van Doorn en Hendrix beschreven deze vorm van martelen, die volgens hen regelmatig door de inlichtingendiensten werd toegepast, als een schijnverdrinking dan wel stikreflex.⁶⁴ Oorlogsvrijwilliger J.P.J. Paap was hier in 1946 getuige van: ‘De man die werd verhoord wilde na klappen en stompen niets zeggen. Dan werden de handen en voeten gebonden, een dikke doek over mond en neus, en water erop. Dat is gelijk een verdrinkingsdood, als men daar dan lang mee door gaat.’⁶⁵ Sommige verhoorders, aldus oud-premier Schermerhorn, maakten in plaats van een doek ook gebruik van papier: ‘De waterproef toepassen in den vorm van den mond vol papier proppen, daar water op laten druppelen, zodat dit papier zwelt is ook geen zeldzaamheid.’⁶⁶

Nog een variant was het geforceerd ‘volgieten’ van gevangenen met water. Infanterist H. Groenewegen (KL) noemde dit in 1949 in een brief naar huis vanuit Banjarmasin (Kalimantan) ‘een zeer wrede kwelling’, die in praktisch ‘het hele gebied’ werd toegepast.⁶⁷ Inlichtingenmilitair Goos Blok, die zich hiervoor na de oorlog erg schaamde, maakte zich op Bali eveneens schuldig aan deze manier van folteren: ‘De gevangene kreeg een trechter en een slang in zijn mond. Water erin! Hij lag te kronkelen...’⁶⁸ Ook Yaseman werd, net als een aantal medegevangenen, in Oost-Java op deze wijze gefolterd, zo blijkt uit de processtukken: ‘We werden digeloggong (water ging in de mond met geweld) daarna staan ze [zijn folteraars] op onze buiken totdat we het water uit onze mond braken. Ik voel me opgeblazen vol water, toen werd er gevraagd of ik soldaat was, antwoordde ik: “Ja... ja”’⁶⁹ Opmerkelijk is dat Yaseman met de ‘waterproef’ werd gemarteld hoewel hij al eerder, na mishandelingen met stroom op een andere plaats, had ‘bekend’ TNI-militair te zijn. Tot aan zijn overlijden had Yaseman door deze marteling pijn in zijn buik en de nodige moeite bij het eten.⁷⁰

Andere fysieke pijnigingen en vernederingen

De Nederlandse gruwelijkheden kenden welhaast geen grenzen, zoals de opsomming die volgt verduidelijkt. Uit de bronnen stijgen de meest wrede methodes en details op. Nederlands inlichtingenpersoneel takelde, zo blijkt uit een groot aantal bronnen, gevangenen toe met slagringen, gummiknuppels, bullenpezen, gewerkolven, bajonetten, messen, klewangs en andere scherpe voorwerpen, zwepen, hamers, riemen, deegrollen, stenen, planken, rotantakjes- en latten, gespleten bamboestengels, roedes, gesels, brandende sigaretten, satéprikkers, prikkeldraad, tennisrackets, staarten van roggen, gedroogde paardenpenissen, vuur en kokend water. Sommige verhoorders of bewakers dwongen hun weerloze arrestanten bovendien op de bajonet van in de grond ingegraven geweren te gaan zitten, met blote voeten op de open kanten van lege conservenblikken te gaan staan of van blik gemaakte Republikeinse speldjes in te slikken. Ook trokken zij haren of snorren uit, sloegen of sneden oren af, spotten bijtende vloeistof in ogen, sneden huid met mesjes open en strooiden er zout in, stroopten huid af en goten er zout water op, bewerkten vingers en nagels met tangen, schoten door armen, slingerden of bonkten hoofden – soms tot de dood – tegen bomen, vloeren en muren, hakten vingers of handen af, drukten op scherp gestelde handgranaten of kruistaven in handen en staken deze aan, schroeidten geslachtsdelen op kookplaten, staken haren in brand, drukten gevangenen met ontblote

knieën op vlijmscherpe stukjes glas en liepen over of dansten op hen. Daarnaast wikkelden ze gevangenen in rieten matten en staken deze aan, lieten hen in nog gloeiende asresten hurken, gooiden hen in ravijnen, stopten grote mestkevers in hun oksels die zich in hun huid groeven, sloten hen met wilde apen in hokken op, hesen hen met katrollen op en dompelden hun hoofden in watertonnen, overgoten hen met benzine en staken hen ‘per ongeluk’ aan, bonden hen vast aan hard weggrijdende voertuigen, gooiden hen uit rijdende auto’s en gebruikten hen als levende schietschijven. Hoe groot de macabere fantasie van de verhoorders was, wordt tevens duidelijk als we de mishandelingen met ‘brandende peuken’ nader beschouwen. Alleen al hierover is gedocumenteerd dat verhoorders brandende sigaretten uitdrukten op (ontblote) borstkassen, armen, hoofden, wangen, lippen, handen,

Een zitting van de rechtbank Den Haag op 7 juli 2017 in de zaak die het Javaanse martelslachtoffer Yaseman tegen de Nederlandse Staat had aangespannen. Via Skype toont Yaseman onder meer de sporen van zijn in 1947 opgelopen hoofdverwondingen aan de Nederlandse rechters. Yaseman maakte niet meer mee dat de rechtbank, en later ook het Hof, de mishandeling door Nederlandse militairen bewezen achtte en de Nederlandse Staat hem een schadevergoeding moest betalen. Hij overleed nog geen drie maanden na zijn getuigenverklaring in de rechtbank. Bron: Inge van Mill

voetzolen, tepels en genitaliën van mannelijke en vrouwelijke gevangenen – en zelfs in neusgaten en monden.⁷¹

De fysieke pijnigingen gingen dikwijls nog verder doordat gevangenen voor, tijdens en na verhoren op kwellende wijze werden vastgebonden, ruggelings aan balken of bomen werden opgehangen (soms met patronen tussen de vingers geklemd) of anderszins ‘rijp’ gemaakt voor de ondervraging.⁷² Zo noteerde een militaire ooggetuige: ‘Eenmaal heb ik gezien dat een gevangene verhoord werd: de handen op de rug gebonden, de voeten gebonden en naar de handen getrokken en zo in “vogelnestje”-houding opgehesen.’⁷³ In een ander geval hingen militairen – een tweede voorbeeld uit 1946 – gevangenen langdurig aan hun haren om hen, zo valt in door de censuur geopende soldatenbrief te lezen, ‘aan het spreken te krijgen’.⁷⁴

Het kwam eveneens herhaaldelijk voor dat gevangenen aan hun kin werden opgehangen.⁷⁵ Inlichtingen-korporaal Van Dalen (KL) beschrijft een nog wredere variant: ‘Het ophangen van gevangenen met naar achter gestrekte armen was ook een veelgebruikte techniek, maar het toppunt was dan wel om eronder ook nog een vuurtje te stoken.’⁷⁶ Zoals gezegd paste het KNIL deze foltermethode, die ook al in de middeleeuwen en de VOC-tijd werd ingezet, reeds in de Atjehoorlog toe. Een andere, eveneens al in die meedogenloze oorlog gebezigde kwelling was het omhoogtrekken en ophangen van geboeide gevangenen aan boomtakken, zodat ze nog net op hun tenen konden staan – of juist niet.⁷⁷ Zelfs het vastbinden van gevangenen na hun arrestatie gebeurde soms op extra pijnlijke en intimiderende wijze. Zo is gedocumenteerd dat gevangenen met scherpe pektouwen, touwen met stekels of met prikkeldraad aan elkaar werden vastgebonden – in enkele gevallen met een handgranaat op hun rug.⁷⁸

Doodmartelen

Zware mishandelingen door IVG-militairen konden, al dan niet met voorbedachten rade, leiden tot de dood van arrestanten. Zo knuppelde een IVG-sergeant van het KNIL in januari 1949 een gevangene in Rantau-Prapat (Noord-Sumatra) dood. Begin 1948, een ander voorbeeld, overgoot een IVG-luitenant van de KL in Salatiga (Midden-Java) een arrestant met benzine. Algauw stond de gevangene als een menselijke fakkel in lichterlaaie en bezweek kort nadien aan zijn verwondingen.⁷⁹ Beide verhoorders hadden, in aanwezigheid van militaire getuigen die niet ingrepen of zelfs meededen, tevergeefs geprobeerd hun gevangenen aan de praat te krijgen. Ze probeerden hun misdaden te verhullen en werden later zeer licht gestraft. Beide in-

cidenten demonstreren een voor veel verhoorders kenmerkende onverschilligheid ten aanzien van het lot van hun slachtoffers.

Posthuma, de reeds genoemde militair arts bij de Mariniersbrigade, schetste nog een voorbeeld: 'In Waroegoenoeng [Oost-Java] was een gevangene doodgeknuppeld door een tolk [ESD'er]. In het desbetreffende rapport werd vermeld dat het slachtoffer bij de eerste klap aan een 'hartverlamming' was overleden.' Posthuma, die al tegen andere mishandelingen van gevangenen had geprotesteerd, diende opnieuw – en weer zonder effect – een protest in bij de commandant van de Mariniersbrigade. De arts trok vervolgens zijn conclusie: 'Ik heb altijd de grootste verachting voor de Duitse oorlogsmisdadigers gehad, maar ik had nooit gedacht dat ook Nederlanders dergelijke handelingen zouden uitvoeren. Het is mij nu heel duidelijk dat ik in deze brigade niet thuishoor.'⁸⁰

Indien interne of externe klachten over mishandelingen werden ingediend was de standaardreflex van de koloniale autoriteiten om door hardhandig optredende inlichtingendiensten of MP'ers veroorzaakte gênante 'affaires' te verhullen.⁸¹ Deze reflex wordt onder meer zichtbaar in het relaas van een oud-legerpredikant, wiens bron – een 'verwijzingsofficier [militair jurist] bij de krijgsraad' – hem had verteld: 'Vandaag een geval van een militair van de inlichtingendienst die bij een verhoor een Indonesiër heeft doodgeslagen. Gelukkig geen bewijzen. De zaak gaat niet door.'⁸² Bijzonder wreed is voorts de casus van een zes- à tienjarig Javaans jongetje, dat de verblijfplaats van zijn door de IVG gezochte vader moest aanwijzen. Nadat het opgepakte kind dit geweigerd had, werd hij op last van een IVG-onderofficier geslagen, met brandende sigaretten bewerkt en werden zijn voeten met geweerkolven dusdanig verbrijzeld dat hij aan zijn verwondingen overleed.⁸³

Het bekendste relaas over een tijdens een verhoor overleden arrestant is afkomstig van Hueting. Deze ex-inlichtingenmilitair vertelde in 1969, kalm en gedetailleerd, aan een geschokt Nederlands televisiepubliek hoe een KNIL-sergeant zijn verhoor begon door een gevangengenomen TNI-officier tot bloedens toe te slaan en te trappen. Omdat deze officier echter nog steeds zweeg, aldus Hueting, moesten er andere methoden worden bedacht: 'Toen werd er een touw genomen. Dat werd om de enkels geslagen van de man, het touw werd over de balk gegooid die op de binnengalerij steunde van het huis, aan de ene kant dat touw waaraan getrokken werd, aan de andere kant de man – enkels boven, hoofd beneden. Eerst werd het touw zachtjes gevierd, waarbij hij met z'n hoofd op het cementen vloertje van de

galerij kwam, vervolgens harder, totdat het bloed ongeveer overal uit kwam en er een beetje krakend geluid uit dat hoofd kwam. En ik was toen nog niet zo'n harde jongen – toen ben ik maar weggegaan. [...] Die [man] is op een hele nare manier doodgegaan.⁷⁸⁴ Dat het doodmartelen van arrestanten doorgaans werd verhuld blijkt ook uit een aantekening van militair arts F. Doeleman van 4-9 RI. Hij noteerde in november 1947 over wanpraktijken die 'beslist niet voor verdere publicatie' geschikt waren: 'In het kort komt het erop neer dat onze inlichtingendienst krijgsgevangenen mishandelt eventueel tot de dood om er inlichtingen uit te krijgen.'⁷⁸⁵

Schijnexecuties

Verschillende bronnen maken voorts melding van schijnexecuties, die behalve bij de inlichtingendiensten en militairen van de KL, het KNIL en de Mariniersbrigade ook bij de Algemene Politie 'populair' waren, vooral het langs het hoofd van gevangenen schieten.⁸⁶ Enkele getuigenissen kwalificeer-

Origineel bijschrift: 'Intimidatie tegen twee gevangen peloppers.' Deze intimidatie, waarschijnlijk bedoeld om de gevangen strijders aan de praat te krijgen, vond plaats door een schijnexecutie met een strop. Plaats en datum onbekend; vermoedelijk in de omgeving van Demak (Midden-Java) in 1947-1948. Bron: NIMH / Collectie S. van Langen

den deze vorm van intimidatie, waarmee arrestanten aan de praat moesten worden gekregen, zelfs als een ‘mooi staaltje van slimheid’.⁸⁷ Sommige getuigen waren echter ook zeer verontwaardigd over dergelijke methodes. Zo schreef Posthuma over een schijnexecutie in Warugunung (Oost-Java) van een gevangene die niets wilde loslaten: ‘Met rode verf waren op bloed gelijkende vlekken op een muur aangebracht en daarvoor werd een mitrailleur opgesteld. De in doodsnood gillende gevangene werd [door mariniers] naar de executieplaats gesleept, waarna vlak boven zijn hoofd een mitrailleurssalvo werd gelost. Ik vond het een weerzinwekkend en beschamend schouwspel, maar kon blijkbaar de moed niet vinden om er iets aan te doen.’⁸⁸ Later zou de arts wel protest aantekenen, zij het tevergeefs, tegen de inhumane behandeling van een gevangene die ‘gedeeltelijk was begraven en waarbij een executie in scene was gezet én over gevangenen aan wie hun “graf” werd getoond.’⁸⁹

Het kwam eveneens voor dat inlichtingendiensten tijdens zuiveringsacties schijnexecuties uitvoerden om geïntimideerde dorpsbewoners aan de praat te krijgen.⁹⁰ Ook in de verhoorkamers gebeurde dit. Zo bevindt zich in het fotoalbum van dienstplichtig korporaal Siemen van Langen (KL) van 3-7 RI een zeldzame opname van een schijnexecutie van twee Indonesische gevangenen door ophanging met een touw in de omgeving van Demak (Midden-Java) met als bijschrift: ‘Intimidatie tegen twee gevangen peloppers.’⁹¹

In enkele gevallen pasten (inlichtingen)militairen voorts op listige wijze schijnmartelingen toe. Zo meldde een compagniescommandant van de KL dat zijn minderen weleens een arrestant van de anderen afzonderden. ‘Het verhoorteam voert vervolgens buiten zicht maar binnen gehoorsafstand van de mede-arrestant(en) de pijnigingsact op. Die séance bestaat uit het nabootsen van een kastijding d.m.v. harde slagen, angstgeschreeuw en pijngegil. Hierna worden de geïntimideerde toehoorders man voor man aan een verhoor onderworpen.’⁹²

Seksueel geweld

Over seksueel geweld tijdens verhoren van inlichtingenpersoneel is tot dusver vrijwel niets bekend. Een van de verklaringen is dat de overgrote meerderheid van de verhoorden mannelijk was, hoewel dat op zich geen garantie tegen aanranding of verkrachting bood. Zo getuigde een politiemann dat vrouwelijke en mannelijke ‘peloppers’ op het hoofdbureau van politie in Jakarta bij andere gevangenen in de cel werden gestopt. Om hen aan de praat te krijgen werden zij vervolgens door gevangenen verkracht.⁹³ Deze doelbewuste verkrachtingen van medegevangenen als ‘verhoormethode’ stonden

niet op zichzelf. Zo verklaarde wachtmeester der cavalerie J. Buenk (KL), die bij de IVG van 1 Eskadron van 1 Regiment Huzaren van Boreel diende, dat de vrouwelijke gevangene Nji Tjutju, die hij voor verhoor aan IVG-collega's had overgedragen, medio 1949 op vergelijkbare wijze was gefolterd: 'Hierna werd zij [door mij] naar Bandjaran [nabij Bandung] medegenomen voor verhoor. Tijdens dit verhoor werd zij blootgesteld aan waterdoop, zij werd naakt op de grond gelegd en met ijskoud water begoten. Men probeerde haar dronken te voeren en toen zij nog niets losliet liet men haar verkrachten door een gevangene.' Volgens Buenk had de plaatselijke inlichtingenofficier, luitenant H.S. Doornbos (KL), 'dit verhoor geleid'.⁹⁴ Uit deze verklaring blijkt niet of deze misdaden gevolgen voor Doornbos of andere bij het verhoor betrokkenen hebben gehad.

In Salatiga (Midden-Java) pleegden plaatselijke IVG-medewerkers in 1948 naar alle waarschijnlijkheid zelf seksueel geweld. Dit blijkt uit een klacht van een RVD-ambtenaar, die een heus schrikbewind van deze IVG had vastgesteld maar op het taboeonderwerp seksueel geweld, dat hij kennelijk gênant vond, niet nader wilde ingaan: 'Een speciale categorie klachten betreft de behandeling, waaraan vrouwelijke aangehouden en blootstaan. Het ligt niet in de bedoeling in bijzonderheden te treden.'⁹⁵ In ambtelijke stukken is verder nog minimaal één verkrachting door inlichtingendienstpersoneel geboekstaafd, te weten op een NEFIS-buitenkantoor in Lubuk-Alung (West-Sumatra).⁹⁶

Daarnaast zijn er enkele getuigenissen in niet-ambtelijke bronnen, waaruit blijkt dat inlichtingenmensen, in groepen of individueel, hun macht misbruikten door onder dwang vrouwen uit de kampongs te halen om ze ter plaatse of op hun post te verkrachten.⁹⁷ IVG-sergeant Jas van Uden (KL) meldt in zijn memoires een aanranding van vrouwelijke arrestanten door een – naderhand gedegradeerde – Nederlandse inlichtingenofficier.⁹⁸ In deze en de meeste andere gevallen ging het niet zo zeer om het inwinnen van inlichtingen, als wel om bevrediging van de 'seksuele nood' van IVG'ers, VDMB'ers of MP'ers. Het is verder gedocumenteerd dat inlichtingen-militairen bij verhoren vrouwen weleens bevolen zich te ontkleden.⁹⁹ Op welke schaal dit gebeurde, is onbekend.

Ook over militairen die niet bij de inlichtingendiensten werkten en die soms van baboes seksuele 'diensten' verwachtten zijn aantijgingen geboekstaafd.¹⁰⁰ De bekendste verkrachtingszaak is de zogeheten Peniwen-affaire, onthuld door een Nederlandse zendeling. Vijf KNIL-militairen, die ook nog enkele burgers doodschoten, hadden in het christelijke dorpje Peni-

wen (Oost-Java) drie vrouwen verkracht. Bijna 70 jaar later, in 2016, haalde deze groepsverkrachting de rechtbank in Den Haag. De rechter stelde een van de slachtoffers, de hoogbejaarde mevrouw Tremini, in het gelijk, waardoor zij een karige schadevergoeding van 5000 euro van de Nederlandse staat ontving.¹⁰¹ Ondanks enkele gedocumenteerde casussen als deze is ook over het seksuele geweld van de meer dan 200.000 militairen die niet bij de inlichtingendiensten, de MP of het KST hoorden, zeer weinig bekend. Een mogelijke reden is dat de vrouwelijke slachtoffers – onder meer uit schaamte en uit angst voor represailles van de daders – vrijwel nooit aangifte durfden te doen. Tijdens een bespreking van auditeurs-militair van de KL medio 1949 in Bandung merkten deze ook op dat de Nederlandse verkrachtingen voor hen moeilijk te bewijzen waren, ‘omdat de Indonesische vrouwen veelal weinig of geen verzet plegen’.¹⁰² Voor alle duidelijkheid: dit was destijds bij Javaanse vrouwen van de middenstand en van hogere komaf geen vorm van toestemming, maar veeleer, zo beschrijft onder meer oud-verzetsstrijder Pramoedya Ananta Toer, een onderdeel van *menyerah*: onderwerping als overlevingsstrategie.¹⁰³

Daar kwam nog bij dat veel commandanten die met klachten van Nederlandse militairen of bestuurders werden geconfronteerd, hier geenszins werk van wilden maken of aan *victim blaming* deden onder het mom van ‘ze liep er waarschijnlijk wel héél verleidelijk bij’.¹⁰⁴ Nederlandse egodocumenten en interviews bevatten evenmin veel informatie. In tegenstelling tot ‘functionele’ misdaden als eigenrichting tegen vermeende ‘bendeleiders’ of rampokkers, waarop betrokkenen niet zelden prat gingen, hadden de daders van seksueel geweld een sterke neiging deze bijzonder oneervolle ontsporingen te verzwijgen. Wel blijkt uit dergelijke bronnen dat sommige militairen verkrachting en aanranding van Indonesische vrouwen en meisjes door hun kameraden hebben verijdeld. Ook enkele Indonesische memoires onthullen verkrachtingen door Nederlandse militairen.¹⁰⁵ Niettemin zal over de omvang van het taboeonderwerp seksueel geweld, zowel bij inlichtingdienstpersoneel als bij andere Nederlandse militairen, naar alle waarschijnlijkheid nooit meer veel bekend worden.

Geduld, tact, verleiding, geld en list

Ondanks de overvloed aan getuigenissen over inhumane verhoormethoden en het systematische karakter van het martelen is het belangrijk te vermelden dat de verhoorders zeker niet bij alle verhoren geweld pleegden en dat dit evenmin bij iedere inlichtingengroep voorkwam.¹⁰⁶ Hoe vaak dwangmidde-

len precies werden toegepast, kan vanwege onderrapportage en verhulling heelaas niet meer precies worden achterhaald. Wel is duidelijk dat martelen doorgaans achterwege bleef als, wat geregeld gebeurde, de ondervraagden bereid waren te praten. Indien dit niet het geval was, waren er voorts verhoorders die naar geweldloze middelen als geduld, tact, beloftes, geld of list grepen.

Zo was een van de 'truces' zwijgzame gevangenen op te sluiten met spionnen die zich als gevangenen voordeden en hen uithoorden.¹⁰⁷ Soms begaven ook Indonesischsprekende mariniers zich 'in Indische kledij' onder arrestanten om, aldus een ooggetuige, 'te trachten uit hun gesprekken te weten te komen wie echt belangrijk waren voor de ondervragers'.¹⁰⁸ Van Doorn en Hendrix kregen eveneens verhalen te horen over 'slimme [verhoor]methoden waaraan geen geweld te pas zou komen'. Zij relativiseren deze verhalen echter door te zeggen dat dergelijk subtiel optreden 'bij vele ID-afdelingen alleen al vanwege de gebrekkige taalbeheersing uitgesloten was'; waarmee zij tevens een verklaring voor het geweld aandragen.¹⁰⁹

In lijn met de IVG-instructies, die de verhoorders eraan herinnerden dat 'gij [...] met mensen-materiaal' werkt en dat het vertrouwen van de arrestanten het beste met geduld en tact kon worden gewonnen, vond menig inlichtingenmilitair hardhandige verhoren contraproductief. Gevangenen sloegen daardoor veelal 'dicht', benadrukten ook de instructies. Inlichtingenofficier Bert Carper (KL) was bijvoorbeeld van mening dat hij in een volgens hem corrupt land als Indonesië veel meer met geld dan met geweld kon bereiken, zodat hij liever voor informatie betaalde.¹¹⁰ Een garantie voor betrouwbare informatie was dat echter ook niet. Sommige inlichtingenmilitairen, zoals A.W.T. Gijsbers, zagen wel heil in beloningen, maar hadden er geen al te hoge verwachtingen van: 'Over het algemeen lieten de krijgsgevangenen informatie niet los. Soms kon je iemand verleiden door een beloning in het vooruitzicht te stellen, of door de mogelijkheid te bieden een functie, bijvoorbeeld bij de politie, te aanvaarden. Dan waren ze wel bereid om te praten, maar dat waren toch uitzonderingen.'¹¹¹

VRIJLATINGEN

Nederlandse bronnen berichtten uitvoerig over het vrijlaten van gevangenen. Dit gebeurde deels al op de plaats van arrestatie, bijvoorbeeld als er geen plek was op of in pantserwagens, vrachtwagens of carriers om gevangenen mee te nemen en ook andere mogelijkheden ontbraken om hen naar de soms ver verwijderde posten af te voeren.¹¹² Ook arrestanten die in militaire posten, interneringskampen of gevangenissen waren opgesloten, werden

geregeld weer weggestuurd.¹¹³ Inlichtingensergeant Mart Sytsema (KL), die na een zuiveringsactie twintig gevangenen moest verhoren die infanteristen aan zijn IVG hadden overgedragen, noteerde bijvoorbeeld eind oktober 1948: 'Heb ongeveer 18 man afgewerkt en naar huis gezonden bij onschuldig bevinding.' Slechts twee mannen achtte de sergeant verdacht genoeg om naar zijn superieuren door te sturen.¹¹⁴

Deze vrijlatingen, maar ook het op vrije voeten stellen van relatief ongevaarlijk geachte krijgsgevangenen, waren meestal ingegeven door het eerder besproken chronische ruimtetekort bij de detentievoorzieningen. Dit deed zich vooral gevoelen in periodes waarin Nederlandse militairen grote aantallen krijgsgevangenen maakten, zoals tijdens het tweede grote offensief begin 1949 in de pas veroverde gebieden van Midden-Java. De in dat gebied actieve inlichtingenofficier Van Dalen meldde voor deze periode bijvoorbeeld dat zijn bataljon, 403 BI, een groot aantal gevangenen moest vrijlaten vanwege ruimtegebrek.¹¹⁵ Opsluiting van arrestanten in de gevangenis van de kuststad Pekalongan, waar zich het bataljonshoofdkwartier bevond, bood slechts tijdelijk soelaas omdat ook deze faciliteit al snel volstroomde. Daarom besloot de bataljonsleiding een deel van de gevangenen van Pekalongan naar 'het beruchte gevangenen-eiland Nusa Kambangan' aan de zuidkust van Java te brengen, waar nog wel de nodige capaciteit beschikbaar was. Het transport per boot rond de kust van West-Java van maar liefst zeshonderd dicht op elkaar geperste gevangenen was bepaald 'geen pleziertocht'.¹¹⁶

Een tekort aan bewakers kon eveneens leiden tot vrijlatingen. Soms werden – weliswaar met enige tegenzin – arrestanten om die reden ook overgedragen aan civiele instanties als de Algemene Politie.¹¹⁷ Andere vrijlatingen hielden verband met het beroep van de arrestant. Zo meldt een gedenkboek dat 'alleen de inlandse arts [...] werd vrijgelaten omdat de medische verzorging van de bevolking toch al zo slecht was'.¹¹⁸ Vrijlatingen konden ook uit tactische overwegingen geschieden. Zo kwam het voor dat TNI-officieren of militie-leiders die zich tijdens hun verhoor niet fel Republikeins gezind toonden, op vrije voeten werden gesteld en naar hun manschappen teruggestuurd om, soms met succes, TNI-militairen of lasykars tot overgave of zelfs overlopen te bewegen.¹¹⁹ Gedetineerde lasykars die bereid waren met Nederlanders samen te werken, bijvoorbeeld als spionnen of gidsen, werden – voor zover enigszins betrouwbaar geacht – eveneens geregeld vrijgelaten (zie hoofdstuk 4).

Grootschalige vrijlatingen waren evenmin uitzonderlijk, onder meer in het kader van een gevangenenruil met de TNI. Soms zaten hier hooggeplaatste militairen tussen, zoals Mochtaruddin, de commandant van een gu-

errillakorps, die naar eigen zeggen ‘onbeschrijflijke folteringen’ van de inlichtingendiensten en de MP had moeten ondergaan, maar ‘ter uitwisseling van krijgsgevangenen’ vrijkwam.¹²⁰ Politieke afspraken met de Republiek, zoals de Renville-overeenkomst van januari 1948 of de wapenstilstand van medio augustus 1949, resulteerden in tienduizenden vrijlatingen. Dit tot grote frustratie en woede van de Nederlandse militairen die deze tegenstanders hadden opgepakt en zich nu zorgen maakten om hun eigen veiligheid. Deze vrees was een belangrijke reden waarom zij deels te velde hun toevlucht tot dodelijke eigenrichting namen (waarover later meer). Zij vroegen zich bovendien af wat dan het nut van hun grote inspanningen bij de ‘zuiveringen’ was geweest, waarbij ook maten waren gesneuveld.¹²¹

Anne-Lot Hoek stelt in haar boek *De strijd om Bali* terecht vast dat op Bali vooral door de inlichtingendienst systematisch werd gemarteld en dat er een groot aantal wederrechtelijke executies werd uitgevoerd. In haar boek staan vijftig militaire posten (tangsi’s) centraal waarin, net als elders op de archipel en conform de traditie van het KNIL, Nederlandse eenheden vanaf maart 1946 ook gevangenen tijdelijk opsloten die zij bij acties aanhielden. In deze posten hebben afgezien van martelingen ongetwijfeld ook moorden plaatsgevonden. Hoek focust zich, zonder toe te lichten hoe representatief deze voor de andere vijftig posten zijn, vooral op enkele bijzonder beruchte tangsi’s. Zij haalt onder meer twee Indonesische getuigen aan die een van deze bivaks een ‘concentratiekamp’ noemen dat uitsluitend bedoeld zou zijn om ‘Indonesische strijders te executeren’ en waar gevangenen nooit meer levend uit zouden komen. In combinatie met het nagenoeg ontbreken van aandacht voor vrijlatingen van arrestanten en de nadruk op ‘lugubere kampen waarin gevangenen werden gemarteld en de dood vonden’ creëert Hoek zo de indruk dat vrijwel alle gevangenen die in de tangsi’s waren opgesloten om het leven kwamen.¹²² Net als op alle andere Indonesische eilanden hebben echter ook op Bali op grote schaal vrijlatingen plaatsgevonden.

Cijfermateriaal over arrestanten op Bali is schaars maar de kritische BB-ambtenaar Siebe Lijftogt meldde dat de Nederlanders van maart 1946 tot medio 1947 ongeveer 10.000 personen gevangennamen. Van deze mensen werden volgens hem ‘ruw geschat, 2.000 zwaar tot licht mishandeld’.¹²³ Geoffrey Robinson schat het totale aantal Indonesische doden op Bali van 1945 tot 1950 op 2100. Op basis van deze cijfers moeten de Nederlanders dus minimaal, nog zonder de arrestaties van medio 1947 tot eind 1949 meegerekend, zo’n 8000 arrestanten hebben vrijgelaten.¹²⁴ Veruit het grootste deel van de 2100 slachtoffers, Robinson noemt 1400, zouden voorts in de strijd

zijn gesneuveld.¹²⁵ Gedocumenteerd is verder dat een onbekend maar substantieel aantal doden door Indonesische hand viel, met name door extreem geweld van verzetsgroepen die jacht op vermeende spionnen en collaborateurs maakten. Daarnaast beschikten de Balinese raja's die deels met de Nederlanders samenwerkten, over uiterst hardhandige privélegertjes en bewaanders met Nederlandse hulp burgers. Deze gewapende groepen maakten, zoals Hoek ook betoogt, eveneens talrijke slachtoffers.¹²⁶ Dit alles overziend is het aannemelijk dat op Bali hooguit enkele honderden arrestanten – op zich een schandaal en enkele honderden te veel – in of vlakbij een Nederlandse militaire post zijn vermoord, maar vele duizenden vrijlatingen vormen eveneens onderdeel van de Nederlands-Indonesische strijd op Bali.

DADERCATEGORIEËN

Inlichtingen-militairen

Gewelddadige verhoren verliepen normaliter volgens een enigszins vast patroon, waarbij het ondergeschikte, veelal Indonesische personeel het beulswerk verrichtte, maar het deed in opdracht – en veelal onder de ogen – van hun Europese meerderen. Hendrix, die in Midden-Java zelf enige IVG-verhoren had bijgewoond, gaf een goede beschrijving: 'De commandant zat meestal achter een tafeltje, terwijl dikwijls Indonesische handlangers de harde technieken toepasten. Het tafereel deed denken aan oude prenten met tortuur als onderwerp: de beulen ruw en volks, de inquisiteur met enige deftigheid toeschouwer. De verhoren begonnen meestal vriendelijk en welwillend. Pas na het "dichtklappen" van de gevangene begon de Indonesische hulp met een knuppeltje te slaan en werden bedreigingen geuit en stompen toegediend. Dan kwam die stroominductor voor de dag, eerst bevestigd aan vingers en tenen. Het werkelijke third degree-verhoor begon pas als de gevangene uitgeput raakte, men bracht de stroomdraden dan over naar de genitaliën. [...] De verhoren zijn ervoor bestemd om tot de uitputting van de gemartelde te leiden, in verwachting dat hij verraad zal plegen.'¹²⁷

Omdat meestal Indonesisch, aan het KNIL gelieerd personeel het eigenlijke beulswerk verrichtte, hielden veel KL-militairen deze wapenbroeders hoofdverantwoordelijk voor de martelingen.¹²⁸ Veteraan Soon schreef bijvoorbeeld: 'Een Nederlander doet dit in de regel niet. Gruweldaden werden meestal bedreven door het inlands personeel van de inlichtingendienst.'¹²⁹ Als oorzaak noemden veel, met een oriëntalistische mentaliteit behepte KL-militairen onder meer het vermeende 'Oosterse fatalisme en fanatisme', maar ook de ontberingen en het extreme geweld die 'de inheemse KNIL-mannen'

of hun families tijdens de Japanse bezetting of de ‘bersiap’ hadden moeten verduren.¹³⁰ In die laatste richting wijst de getuigenis van OVW’er J.P.J. Paap: ‘De man werd [hardhandig] verhoord door de Inlichtingendienst. Dat waren vaak Nederlandse jongens of halfbloeden [Indo-Europeanen] die hun ouders vermoord zagen of gevangen zaten in een of ander kamp. Deze mensen en nog wat Ambonezen, waren fel op de zwarten [Indonesiërs], zij noemden ze zo.’¹³¹

Anderen bekeken het vraagstuk breder. Zo constateerde de bij een KL-bataljon werkzame militair arts F. Doeleman weliswaar dat de IVG-verhoorafdelingen ‘voornamelijk uit inheemse KNIL-militairen’ bestonden, ‘maar tenslotte dragen wij [KL-militairen] ook de verantwoordelijkheid’.¹³² Uit deze opmerking blijkt de gelaagdheid van de ‘schuldvraag’. Inderdaad traden, zo blijkt uit talloze getuigenissen, meestal aan het KNIL verbonden Nederlandse, Indo-Europese, Molukse, Chinese en Indonesische militairen alsmede ESD’ers geregeld op als gewillige beulen. Toch is het onjuist vooral – of zelfs uitsluitend – hen tot zondebokken van de martelingen te bestempelen; het was een gezamenlijke verantwoordelijkheid, die men de betrokken leidinggevendenden zwaarder kan aanrekenen.

Een belangrijke, niet-culturele maar veeleer organisatorische verklaring voor de sterke oververtegenwoordiging van veel Indische Nederlanders, Molukkers en Indonesische militairen bij de verhoren was, afgezien van hun talenkennis, hun vermeende insiderstatus en praktische kennis van ‘Indië’. Daarbij kwam dat het in de langs etnische lijnen gesegregeerde koloniale samenleving gebruikelijk was ‘vuil werk’ aan Indonesische ondergeschikten uit te besteden. Conform die koloniale verhoudingen was het ook de regel dat Europese inlichtingenofficieren van KNIL, KL of Mariniersbrigade de scepter over de verhoorafdelingen zwaaiden en verantwoordelijk waren voor wat zich daar afspeelde. Niet zelden waren deze Europese officieren of onderofficieren als gezegd zelf bij de verhoren aanwezig.

Op basis van de *chain of command* waren hun bataljons-, brigade- en divisiecommandanten en uiteraard de legerleiding uiteindelijk de militaire hoofdverantwoordelijken voor het extreme geweld van onder meer de inlichtingendiensten. Bij hun optreden speelde generaal Spoor, door zijn ervaringen bij de NEFIS in Australië ‘een echte inlichtingenman’ geworden, een cruciale rol. De latere legercommandant zou, aldus diens biograaf De Moor, ‘de toekomst van Indië vooral door het prisma van een inlichtingenorganisatie’ bekijken.¹³³ Daartoe behoorde blijkbaar ook dat hij de door hem geïnstalleerde inlichtingendienstkopstukken, die hij vooral had geselecteerd op basis van hun veronderstelde loyaliteit, telkens weer de hand boven het

hoofd hield als er in- of externe kritiek op het functioneren, de rapportage of de geweldpleging van de diensten werd geuit.

Interessant is voorts dat veel Nederlandse getuigenissen verwijzen naar de bijzondere felheid en wreedheid van de Molukse wapenbroeders, die meestal bij de infanterie, de MP of de inlichtingendiensten werkten. Hierbij dienen, afgezien van de reeds genoemde argumenten, enkele kanttekeningen te worden geplaatst. Het is, ten eerste, goed zich te realiseren dat veruit de meeste egodocumenten zijn geschreven door Nederlandse KL-militairen, zodat hun visie daardoor sterk oververtegenwoordigd is. Het is, ten tweede, altijd makkelijker de schuld voor misstanden vooral bij anderen te leggen in plaats van bij de eigen sobats, eenheid of zichzelf. De verwijten zijn, ten derde, naar alle waarschijnlijkheid mede gestoeld op racistische vooroordelen van de witte Nederlandse militairen over niet-witte personen, dus ook over de Molukse en Indonesische KNIL-militairen. Ten vierde droeg de door de legerleiding en de Molukse KNIL-militairen zelf gecreëerde en gekoesterde illusie van een bijzonder trouw en krijgshaftig Moluks ‘ras’ (*martial race*) bij aan de (voor)oordelen en mythen die voor, tijdens en na de oorlog over de Molukse militairen zijn ontstaan. Vaak wordt daarbij overigens over het hoofd gezien dat veel, vooral islamitische, Molukkers juist *vóór* de Republiek Indonesië hebben gevochten of zich al eerder bij de nationalistische beweging hadden aangesloten. Paradoxaal en relativerend tegelijk is, ten slotte, dat talrijke Nederlandse militairen weliswaar hevige kritiek uitten op het vaak felle en hardhandige optreden van hun Molukse of Indonesische KNIL-collega’s, maar dat zij tegelijk – uit lijfsbehoud – ook veel ontzag en waardering voor hun handelwijze hadden.¹³⁴

Ten slotte kan de stelling dat alleen niet-Nederlandse militairen verantwoordelijk waren voor het systematische martelgeweld – door bijvoorbeeld te refereren aan de vermeende ‘oosterse wreedheid’ – mede worden weerlegd door erop te wijzen dat, zoals uit legio getuigenissen blijkt, het uit Nederland afkomstige (inlichtingen)personeel van de KL binnen en buiten de verhoorkamers eveneens geregeld over de schreef ging. Ook zij, soldaten, onderofficieren en officieren, mishandelden arrestanten op verschillende manieren. Militair arts Ad van der Burg merkte zodoende op: ‘Niet vergeten mag worden dat niet alle uit Nederland komende jongens heilige boontjes zijn.’ Aan deze relativering voegde hij toe: ‘Ook in Nederland zijn na 1945 dingen met gevangenen gebeurd, die niet door de beugel kunnen.’¹³⁵ Tot slot speelde specifiek bij witte KL-inlichtingenmilitairen mee dat hun gebrekkige beheersing van het Indonesisch er soms toe leidde dat juist zij hun handen lieten spreken.¹³⁶

Hulptroepen, lasykars en informanten

Ook andere groepen maakten zich schuldig aan martelingen. Berucht waren onder meer de vooral in Oost-Java ingezette Indonesische hulptroepen uit Madura, de zogeheten Tjakra's. vDMB-militair Karel Poetiray herinnerde zich: 'Die Tjakra's waren gemeen, oehoecoe. Als wij een gevangene hadden, dat mag je rustig weten, dan kreeg-ie op zijn donder. Het gaat om inlichtingen. Maar als een Tjakra gaat ondervragen, die pakt een zweep en slaat rustig het vel van die gevangene zijn lichaam af. Verschrikkelijk. We hebben op een gegeven moment gezegd: stop maar. Maar geen krimp gaf die gevangene. Een Madoerees praat niet, gek hè? Een Madoerees laat zich doodslaan. Ongelooflijk. Maar toen hebben we gezegd: stop!'¹³⁷ Ook de door Nederland opgerichte en bewapende Veiligheidsbataljons pasten soms inhumane verhoortechnieken toe.¹³⁸ Deze door KNIL-commandanten aangestuurde Indonesische hulptroepen van de pro-Nederlandse deelstaten waren onder andere actief op Java en Sumatra.

Overgelopen Indonesische milities, lasykars (of laskars), die vooral bij in West-Java gelegerde KL-bataljons als hulptroepen, gidsen en spionnen dienst deden, namen eveneens geregeld hardhandige verhoren af.¹³⁹ Zo schrijft Fokke Dijkstra (KL) van 3-9 RI hoe 'hun' lasykars, aangestuurd door een Nederlandse sergeant, in mei 1948 vijf gevangenen verhoorden: 'Nog erger als bij de moffen. Als ze dat bij de C.G.D. [Commissie van Goede Diensten] wisten of als de Overste dat wist was het niet best. Hij [de sergeant] maakt gebruik van zo'n stroomverwekker en zet de draden aan de oren. Een laskar draait stroom als hij denkt dat hij [de gevangene] liegt en het ding schijnt wel zo sterk te zijn dat die kerels een meter van de grond afspringen. Ze braken er alles uit en bevuilen zichzelf en de vloer zodat het een [...] stank is als nergens anders. En nog steeds is het tidak tahoe [ik weet het niet] op het laatst minta mati [mag ik dood], maar als het dan nog doorgaat komt eruit wat eruit moet.'¹⁴⁰ Nog talrijker zijn de getuigenissen over door informanten/spionnen in Nederlandse dienst gepleegde martelingen. Jan Duyvelaar van 431 BI noteerde over de behandeling van vijf gevangenen: 'Om ze aan het spreken te krijgen moeten we verschillende methodes gebruiken die ik maar achterwege zal laten, ook de informanten kunnen er aardig mee overweg.'¹⁴¹ Een tweede voorbeeld gaf wachtmeester Klaas Bruinsma van 6 RVA: 'De laatste dagen hebben we elf gevangenen. Ze worden door onze drie Javaanse spionnen op hardhandige wijze verhoord. Niet best wanneer je in hun handen valt.'¹⁴²

Een moeilijk te categoriseren groep zijn de Indonesische, Chinese, Indo-Europese of Molukse 'hulpjes' dan wel handlangers, die geregeld aan de

ondervragingen deelnamen, vooral bij KL-eenheden. Met ‘hulpjes’ zijn soms laaggeplaatste KNIL-militairen bedoeld die bij de KL-IVG'en waren gedetacheerd, maar meestal waren het voor de IVG'en werkzame informanten – of andersoortig burgerhulppersoneel als tolken. Volgens inlichtingenman Blok werden soms zelfs djongossen – als tolken – bij de verhoren betrokken.¹⁴³ Ook door eenheden ‘geadopteerde’ jongens die door oorlogsgeweld wees waren geworden ontwikkelden zich soms tot IVG-‘hulpjes’. Zo rept een gedenkboek over een Indonesische weesjongen, ‘zo'n jaar of 15 of 16 misschien’, die door het peloton was geadopteerd, ‘bijgevoed en betaald met kleding en geld voor verrichte diensten’. In de loop van de tijd klom de jongen zelfs op ‘tot rechterhand van de IVG-postcommandant’, waardoor hij ook aan verhoren meedeed. Dezelfde bron beschrijft een mishandeling van een Indonesische gevangene door de jongen, die ‘steeds giftiger scheen te worden’. Rede voor zijn woede was dat hij, in aanwezigheid van Nederlandse militairen, geen antwoorden kreeg van een arrestant die vastgebonden op de grond lag. Voor het IVG-hulpje was het aan de praat krijgen van de gevangene ‘een prestigekwestie’ geworden.¹⁴⁴

Voor buitenstaanders – en slachtoffers – was het meestal onduidelijk of deze IVG-handlangers, vooral als ze geen uniformen droegen, informanten, tolken of andersoortige ‘hulpjes’ waren. Martelslachtoffer Yaseman bijvoorbeeld beschreef in 2017 voor de Nederlandse rechter zijn twee voornaamste pijnigers gedurende zijn eerste gevangenisperiode als volgt: ‘De één was een Javaan en de ander een Hollander. De Javaan was een handlanger van de Hollander.’ Toen Yaseman na zijn ‘bekentenis’ naar een andere gevangenis werd overgeplaatst en opnieuw werd gemarteld, waren de daders volgens hem wederom ‘een Hollander en een Javaan’. Toen de rechter vroeg of die laatste assistent in dienst van het leger was, antwoordde Yaseman: ‘Ik weet niet precies of hij voor het Nederlandse leger werkte, of alleen een handlanger was, maar hij was bevriend met de Hollander.’¹⁴⁵

Overigens zijn tevens gevallen gedocumenteerd van Indonesische bestuurders van het BB die bij verhoren aanwezig waren en gevangenen mishandelden.¹⁴⁶ Ook de vooral op Indonesisch personeel drijvende AP was berucht om het martelen van arrestanten, zo blijkt uit een groot aantal bronnen.¹⁴⁷

Gewone militairen

Naast de IVG'en, de VDMB en het KST werd ook de MP gevreesd vanwege haar mishandelingen. MP'ers hadden dan ook veel gemeen met hun colle-

ga's van de inlichtingendienst: zij kampten eveneens met onderbezetting en waren met een groot aantal politionele en militaire taken belast, verhoorden gevangenen te velde en binnenskamers, verrichtten arrestaties, personencontroles en huiszoekingen en bewaakten gevangenen. In tegenstelling tot de IVG-militairen die dit grotendeels als extra taken kregen toebedeeld, was dit hun vaste takenpakket.¹⁴⁸ De MP'ers Henk Volders en Henk Jongen, bijvoorbeeld, meldden beiden in hun memoires mishandelingen van gevangenen in MP-gebouwen om ze 'door geweld te bewegen tot het verstrekken van informatie', respectievelijk 'omdat ze niet wilden bekennen'. Het kwam tevens voor dat MP'ers, die zelf huiverig waren om te martelen, hun arrestanten voor verdere ondervraging aan de IVG'en overdroegen.¹⁴⁹

Ook infanteristen, artilleristen, militairen van de verbindingdienst en genisten martelden geregeld, zij het buiten de verhoorkamers. Militairen die niet tot de IVG, VDMB of MP behoorden, pleegden de mishandelingen meestal tijdens voorlopige verhoren die kort na de arrestatie werden afgenomen, ver van de kampementen en eventuele pottenkijkers. De meeste mishandelingen werden weliswaar door militairen aan de 'frontlijn' dan wel 'te velde' gepleegd, tijdens patrouilles en acties, maar enkele militairen zonder gevechtsfunctie maakten zich, ver van het strijdtoneel, eveneens aan dergelijke praktijken schuldig.¹⁵⁰ Daders kwamen soms uit onverwachte hoek, zelfs voor ervaren militairen. Dat blijkt onder meer uit dit dagboekuitreksel: 'Het verhoor geschiedde door iemand van het KNIL; van de inlichtingendienst. Als die weggeroepen wordt gaat een [KL-]verpleger (!!!) van de 3e Divisie daarmee verder, ook met de mishandelingen. Hoe is het mogelijk? Ik stond erbij en ik keek er naar!!!'¹⁵¹

De volgende casus, gebaseerd op Nederlandse militaire bronnen, laat zien hoe gelaagd schuld en verantwoordelijkheid konden zijn en hoe divers dergroepen soms waren. In maart 1949 ging een patrouille van de 4e Afdeling Veldartillerie (4 AVA), onder bevel van kapitein S.D.F.C. van der Kloet (KL) in de kampong Tigo Baleh nabij Bukittinggi (West-Sumatra) op zoek naar een militieleider. Twee informanten die de groep begeleidden, wezen de woning van zijn moeder aan, die de militairen meteen met kogels doorzeefden. De gezochte strijder bleek echter niet in het huis aanwezig. Wel troffen de militairen daar drie mannen aan, die zich tijdig op de grond hadden geworpen en daardoor nog in leven waren. Informante Djalimin Sk. Tandjoen, die volgens meerdere getuigen een militair uniform droeg, werd vervolgens kwaad en trof het trio een aantal malen met de vuist. Vervolgens sloeg ze de mannen een half uur lang met een stuk hout, terwijl de kapitein

en de overige militairen haar geen strobreed in de weg legden. Uiteindelijk stak Djalimin twee gevangenen neer met een mes dat de andere informant haar, op last van een wachtmeester, had gegeven. De in paniek geraakte derde gevangene probeerde, aldus Djalimin en andere getuigen, te vluchten, maar werd door de militairen doodgeschoten.¹⁵²

Kort nadat de patrouille verder was getrokken, kwamen de militairen een andere patrouille van 4 AVA tegen, die onder leiding stond van luitenant Hans Eikelenboom (KL). Deze tweede groep voerde een gevangene genaamd Moechtar mee, die Djalimin bleek te kennen. De informante schetst zelf wat er vervolgens gebeurde: ‘De kapitein [V.d. Kloet] wijzende op Moechtar vroeg aan mij, of ik Moechtar ook wilde doden. Ik antwoordde: Dat wil ik wel. [...] Toen Moechtar [door militairen gedwongen] op de grond lag, sneed ik Moechtar de keel in het midden door en gaf hem enige steken met het mes dat ik nog steeds bij me had. [...] Toen ik Moechtar doodde, stond er een luitenant [Eikelenboom] en nog enige andere militairen om mij heen.’ Door de verbalisant naar haar beweegredenen gevraagd, antwoordde Djalimin: ‘Ik heb de Indonesiërs gedood, omdat zij van mij groenten afgenomen hadden, en omdat ik vermoedde dat zij mijn nicht [...] vroeger ontvoerd hadden.’ Deze nicht was volgens haar door militieleden, waartoe zij de arrestanten deels rekende, verkracht. ‘Doch of dit de Indonesiërs, die ik gedood heb, gedaan hebben, weet ik niet. [...] Als de kapitein mij niet gevraagd had, om de Indonesiërs te doden, had ik dit zeer zeker niet gedaan.’¹⁵³

Een wrang detail bij deze moordpartij is dat Moechtar nog leefde nadat Djalimin op hem had ingestoken, maar dat soldaat G. Koning (KL) hem op last van luitenant Eikelenboom met de bajonet doodde. Volgens Koning instrueerde kapitein Van der Kloet hem en andere artilleristen vervolgens de schuld voor de moordpartijen volledig bij de twee Indonesische informanten te leggen. De kapitein verzekerde zijn minderen voorts dat de zaak in de doofpot zou worden gestopt. ‘Oorspronkelijk was ik dan ook, toen ik bij de MP kwam om een verklaring af te leggen, van plan om een verklaring in dien geest af te leggen,’ aldus Koning. ‘Toen ik echter bij de MP kwam en hoorde, dat mijn verklaring eventueel onder eede zou moeten bevestigd worden, dorste ik geen valse verklaring af te leggen en heb een verklaring naar waarheid afgelegd.’¹⁵⁴ De zaak was aan het licht gekomen omdat een van de twee eerder neergestoken Indonesiërs het had overleefd en een klacht had ingediend.¹⁵⁵ Behalve dat deze misdaden nogmaals aantonen hoe gemengd dadergroepen en hoe verstrengeld verantwoordelijkheden konden

zijn, maakt deze casus tevens duidelijk dat extreem geweld ook in een inlichtingencontext (opsporingsactie met hulp van informanten) gepleegd kon worden als er geen (vast) inlichtingenpersoneel bij betrokken was. En dat de schuld makkelijk aan Indonesiërs kon worden gegeven.

MOTIEVEN, OORZAKEN EN RECHTVAARDIGINGEN

Doorgaans was er niet één oorzaak voor het plegen van mishandelingen, maar ging het om een combinatie van motieven die van geval tot geval konden verschillen. Een getuigenis waaruit deze diversiteit blijkt is die van oorlogsvrijwilliger Harke Hibma (KL) van het 'Frieslandbataljon' 1-9 RI. Hibma schetst hoe een aantal gevangenen, in zijn ogen 'terroriserende misdadige infiltranten', eind 1947 door de inlichtingenonderofficier van 1-9 RI en diens 'helpers' zwaar met de roede werden mishandeld en vervolgens doodgeschoten: 'Ik was erbij. Na alles wat er gebeurd was, de laffe manier waarop de infiltranten steeds binnendrongen en hun verraderlijke werk deden, waar niet alleen wij maar ook de inheemse bevolking zozeer onder te lijden hadden, onze dode makkers, de vele gewonden en dan de dood van Wiltje [Hibma's zwager], maakte dat ook ik onverschilliger werd. Ik liet mij in die dagen tot het "oog om oog en tand om tand" verlagen. [...] Ik was niet vrij van wraakgevoelens en tot mijn geruststelling had de harde methode om sommige bendeleiders dood te schieten tot resultaat, dat de infiltraties en sabotagegedaden in die streek spoedig ophielden en de dessabewoners in die streek rust kregen.'¹⁵⁶

Op de volgende pagina's passeren de belangrijkste motieven en oorzaken voor martelingen, voor zover mogelijk, afzonderlijk de revue. Deze komen grotendeels overeen met de motieven die ook voor de toepassing van extreem geweld door andere militairen golden.¹⁵⁷ Als eerste komt de straffeloosheid aan bod. Straffeloosheid als een van de centrale oorzaken voor extreem geweld was niet alleen kenmerkend voor het Nederlandse koloniale beleid, maar volgens internationaal vergelijkend onderzoek ook voor dat van andere koloniale mogendheden.¹⁵⁸

STRAFFELOOSHEID EN RUIME VERHOORINSTRUCTIES

Vanaf begin 1947 hanteerde de legerleiding, net als in de jaren dertig, de Geneefse Conventie van 1929 als richtsnoer voor de omgang met (krijgs)gevangenen. Dit verdrag schreef voor dat gevangenen humaner moesten worden behandeld en dat bij verhoren geen dwangmiddelen mochten wor-

den toegepast. Desalniettemin zag Spoor zich in mei 1948 genoodzaakt nogmaals expliciet een martelverbod te gelasten: commandanten moesten er ‘grondig’ op toezien dat geen ‘ontoelaatbare verhoormethoden’ werden toegepast.¹⁵⁹ Een commandementsorder van eind 1948 was eveneens glashelder: ‘Mishandeling, dwangmethode bij verhoren e.d. zijn ten strengste verboden.’¹⁶⁰ In werkelijkheid bleven de autoriteiten martelpraktijken evenwel oogluikend toestaan. De krijgswaarden, aldus Van Doorn en Hendrix, waren ‘chronisch blind’ voor vanuit militair perspectief ‘functionele’ martelingen van de inlichtingendiensten.¹⁶¹ Ook Loe de Jong benadrukte het primaat van de oorlogsdoelen: ‘De meeste officieren die van die krijgswaarden deel uitmaakten, beseften terdege dat de guerrillagroepen [...] nog ongrijpbaarder zouden worden [...] als men zich aan het door generaal Spoor uitgevaardigde [martel]verbod hield.’ Strafrechtjurist Frits Rüter analyseert treffend: ‘De overheid, die ervaart, dat door inlichtingendiensten in verhoren gemarteld wordt en daaraan, hoewel het haar mogelijk is, geen einde maakt, wil die mishandeling als middel om inlichtingen te verkrijgen.’¹⁶² Martelen werd dus gedoogd en was zelfs informeel beleid. Het werd zodoende nauwelijks bestraft, wat veel verhoorders die martelden als een rugdekking van hogere hand dan wel als een *license to torture* zullen hebben opgevat.

Dat martelen evenwel officieel niet was toegestaan bleek niet alleen uit het martelverbod van Spoor, ook de IVG-instructies lieten er overduidelijk geen misverstand over bestaan en kwalificeerden foltering en ‘uitdrukkelijk verboden.’¹⁶³ En een IVG-hoofd stelde medio 1947: ‘Het slaan van te verhoren verdachten is ten strengste verboden!’¹⁶⁴ In lijn met de civiele en militaire instanties maakten de inlichtingen- en veiligheidsgroepen op papier onderscheid tussen militaire, politieke en criminele gevangenen.¹⁶⁵ Militaire gevangenen moesten volgens de instructies humaan worden behandeld. Bij politieke arrestanten moesten de verhoorders ‘uiterst voorzichtig’ zijn, omdat daarbij allerlei (civiele) instanties betrokken waren. Maar bij criminele arrestanten mochten volgens de instructies de remmen losgaan: ‘Bij criminele verhoren, waarbij men dikwijls te maken heeft met misdadige sujetten, kan men krachtig optreden. Men late deze verhoren houden door keiharde ondervragers.’¹⁶⁶ De crux was hoe verhoorders in de praktijk het onderscheid maakten tussen ‘militaire’, ‘politieke’ en ‘criminele’ arrestanten. Meestal gingen zij ook in dit opzicht hun eigen weg en traden tegen alle drie de categorieën hardhandig op. Daaraan droeg bij dat inlichtingenpersoneel van hun meerderen zelden expliciet instructies ontving over de mate van geweld die zij bij verhoren mochten (laten) toepassen.¹⁶⁷ Ook kregen zij soms

van hun meerderen te horen dat zij tegenover arrestanten niet ‘slap’, maar ‘flink’ moesten optreden.¹⁶⁸

Na de verhoren hadden de IVC'ën volgens de instructies drie opties voor het vervolg: de arrestanten vrijlaten, hen overdragen aan de politie of juridische instanties voor nader onderzoek om ze uiteindelijk te kunnen be-rechten (‘vervolg-ing wegens criminaliteit’) of hen interneren (op basis van artikel 20 van de Regeling op den Staat van Oorlog en Beleg). Optie twee genoot expliciet de voorkeur, maar wel met de vermelding dat de overbelaste politie geen kansloze zaken mocht ontvangen. Daarom moesten arrestanten alleen met het nodige ‘bewijs’ – lees: een bekentenis – worden overgedra-gen.¹⁶⁹ Menig inlichtingenman zal deze instructies, als hij ze al had ontvan-gen, als aanmoediging hebben opgevat om arrestanten zoveel mogelijk als criminelen te classificeren en bekentenissen af te dwingen (waarover later meer). Deze procedure lijkt vooral ingegeven door de wens zoveel mogelijk ‘verdachte’ personen voor langere tijd achter slot en grendel te krijgen – of voor het executiepeloton. Ook op de vierde, uiteraard niet in de instructies genoemde optie, het ombrengen van reeds verhoorde arrestanten, zal later worden ingegaan.

Militaire noodzaak om inlichtingen te vergaren

‘In een guerrillaoorlog is de inlichtingendienst de plek waar alle woede, frus-tratie en angst samenkomen,’ stelt David Van Reybrouck niet ten onrechte. ‘Ondervragingen van arrestanten moeten dan snel informatie opleveren.’¹⁷⁰ De meeste getuigenissen over martelen benoemden inderdaad de noodzaak om snel inlichtingen uit gevangenen ‘te persen’ als belangrijkste motief om zich van dwangmiddelen te bedienen. De *Excessennota* van 1969 wijst zelfs uitsluitend op deze belangrijke drijfveer.¹⁷¹ Gevangenen waren echter meest-al niet zomaar bereid te ‘praten’, onder meer omdat brute verhoorders hen in hun eer krenkten of omdat zij loyaal waren aan de Republikeinse zaak. Vrees voor bestraffing door de Nederlanders of juist voor Indonesische represailles waren andere redenen om zo lang mogelijk te zwijgen.¹⁷²

Een flink deel van de militairen walgde oprecht van de alom bekende in-zet van dwangmiddelen door de inlichtingendiensten. Een voorbeeld is een militair verpleegkundige bij 5-8 RI in Belitang (Zuid-Sumatra), C. Voort-man: ‘Bij het verhoor is het kreunen en steunen niet van de lucht. Het is noodzakelijk dat we iets van deze mensen te weten komen, maar moeten ze mishandeld worden? Het is verboden mensen te mishandelen. [...] Dat deden de moffen!’¹⁷³ Ondanks oprechte ethische weerstand van velen keurden

veel militairen het toch dikwijls goed dat de inlichtingendiensten middels hardhandige verhoren informatie over bijvoorbeeld de ligging van mijnen achterhaalden. Voor KST-militair Bert Schüssler was het helder: ‘Als het leven van je makkers op het spel staat, is er geen plaats voor zachtzinnigheid. [...] In vredetijd zijn dergelijke praktijken [martelingen] hartgrondig af te keuren, maar het doel is het verkrijgen van inlichtingen, waarmee de eigen mensen kunnen worden gespaard.’¹⁷⁴ Inlichtingenofficier Menno Steenhuis zei het als volgt: ‘De centrale vraag in de praktijk tijdens een patrouille of op het kantoor van de inlichtingendienst: hoever mag je gaan met het toepassen van geweld om levensreddende inlichtingen uit een gevangene te krijgen? [...] Wie moest er aan geloven, je eigen mensen of die van de tegenpartij? Het antwoord op die vraag was voor mij niet moeilijk.’¹⁷⁵ Deze redenering overheerste, zo tonen de bronnen overduidelijk aan.

Sommige getuigen beseften heel goed dat martelingen niet door de beugel konden, maar keurden ze toch goed door met de beschuldigende vinger naar de Republikeinse strijdmethoden te wijzen. Artillerist Onne Dallinga (KL) stelt bijvoorbeeld: ‘De behandeling [van een gevangene] was volkenrechtelijk natuurlijk niet juist, maar het plaatsen van bommen door mannen in burgerkleden is dat ook niet. Een guerrillaoorlog kent zijn eigen spelregels.’¹⁷⁶ Met zijn verwijzing naar het oorlogsrecht laat Dallinga wel blijken dat een militair als hij toentertijd al duidelijk besepte (of kon weten) dat martelen klip en klaar verboden was. Inlichtingenkorporaal Van Dalen refereerde eveneens aan het oorlogsrecht: ‘Wij wisten allen dat het niet mocht, het was overeengekomen bij het Landoorlogsverdrag, maar we weten dat dit soort dingen gebeuren. Vooral bij onze dienst stond men nogal eens voor de keus met geweld inlichtingen los te peuteren of het er maar op aan te laten komen, met mogelijk ernstige gevolgen voor onze eigen troepen, respectievelijk de burgerbevolking. We hebben [...] geprobeerd een gulden lijn te trekken.’¹⁷⁷

De visie dat het noodzakelijk was gevangenen desnoods met folter aan de praat te krijgen werd van hoog tot laag geaccepteerd. Daarom keken de hogere instanties meestal weg als zij al over martelingen werden geïnformeerd. In enkele gevallen hielpen ze zelfs actief mee de inhumane verhoorpraktijken toe te dekken. Precies dit gebeurde nadat IVG-sergeant D.A.C. Jansen (KNIL), met behulp van twee KL-militairen, de Indonesische gevangene Ngadiran op 16 januari 1949 tijdens een verhoor in Rantau Prapat (Noord-Sumatra) had doodgeknuppeld. De hoogste MP'er van Sumatra, majoor Jan Fris (KNIL), probeerde deze moord vervolgens, met steun van ge-

neraal-majoor Piet Scholten (KNIL), toe te dekken door de zaak als ongeluk af te doen. Volgens hen was Ngadiran na een schop van de trap gevallen en aan de gevolgen, een gebroken nek, overleden. Nadat een verontwaardigde compagniescommandant, die zich niet bij deze doofpot wilde neerleggen, bij een auditeur-militair aan de bel had getrokken, gebeurde juist wat Fris had willen voorkomen: er kwam een justitieel onderzoek, autopsie van het lichaam inclusief, waardoor de ware doodsoorzaak van Ngadiran kwam vast te staan.¹⁷⁸

De uitleg die Fris vervolgens over zijn ‘op ernstige wijze’ overschreden bevoegdheden aan de procureur-generaal gaf, sprak boekdelen. De majoor gaf aan dat geen enkele lokale militaire autoriteit een onderzoek had gewild. Bovenal zou een onderzoek er wellicht toe hebben geleid ‘dat men [...] huiverig zou worden voor het toepassen van dwangmaatregelen bij verhoren’. Ook kon hoofddader Jansen, ‘een zeer goede kracht’, in de ogen van Fris niet aan de plaatselijke IVG worden onttrokken. Voor de hoogste MP’er op Sumatra wogen in deze ‘affaire’, zo gaf hij ruiterslijk toe, ‘militaire belangen’ en de lokale veiligheid nu eenmaal zwaarder dan juridische principes. Vanwege ‘de noodzaak om tijdige berichtgeving te verkrijgen’ en ‘resultaten te bereiken’ moest, aldus Fris, de IVG immers wel ‘van illegale methoden [...] gebruik maken’. Om die reden wilde de MP-commandant geenszins dat deze inhumane IVG-verhoormethodes, hoewel ook in zijn ogen illegaal, werden afgeremd. Janssen kreeg overigens in september 1949 van de krijgsraad, die vermeende verzachtende omstandigheden zwaar liet wegen, vijf maanden gevangenisstraf.¹⁷⁹

Het afdwingen van bekentenissen

Veel medewerkers van inlichtingendiensten martelden niet alleen om gevechtsinlichtingen te vergaren, zoals de *Excessennota* betoogde, maar ook om bekentenissen af te dwingen. Dit blijkt onder meer uit een onderzoek van officier van justitie Karel Bieger. Toen hij van twee Indonesische gevangenen vernam dat zij met geweld tot bekentenissen waren gedwongen, verrichtte hij op 21 april 1948 bij de inlichtingendienst van het voor zijn hardhandig optreden beruchte KNIL-bataljon Infanterie v (Inf. V) een huiszoeking. Op het inlichtingendienstkantoor te Gombong, een stadje dicht bij de demarcatielijn in Midden-Java, nam hij ‘een soort telefoontoestel in beslag’ dat gebruikt was om te folteren. Bieger verbaasde zich dat de functie van inlichtingenofficier – ‘een zeer verantwoordelijke positie!’ – werd bekleed door een sergeant. Deze onderofficier gaf de

martelingen toe. Bieger concludeerde zodoende dat ‘de ID te Gombong bij haar verhoor met ongeoorloofde middelen heeft gewerkt om verdachten te doen bekennen’.¹⁸⁰

Schriftelijke bronnen en getuigenissen laten zien dat het hier bepaald niet om een geïsoleerd geval ging, integendeel. Zo had de Informele Adviescommissie (IAC) van het regentschap Banyumas, een militair-bestuurlijk-justitieel overlegorgaan waarvan Bieger deel uitmaakte, ‘de stellige overtuiging, dat bij verschillende IDs ongeoorloofd en systematisch wordt mishandeld’.¹⁸¹ Bieger had bijvoorbeeld gerapporteerd dat hij tegen de inlichtingendienst te Cilacap een ‘uitgebreid onderzoek’ was begonnen ‘wegens het toepassen van Kempaitai methoden’.¹⁸² Bij de inlichtingendienst te Gombong, die eerder een waarschuwing van Bieger om te stoppen had genegeerd, speelden dergelijke wanpraktijken ‘reeds eenigen tijd’.¹⁸³ Spoor, via Felderhof ingelicht, verzocht de troepencommandant van Midden-Java, Jan Meijer (KNIL), op de ‘onjuiste verhoormethoden’ in Gombong te reageren. Hoewel de kolonel het betrokken personeel uit zijn functies onthief, culmineerde deze overduidelijke misdaad niet in een krijgsraadzaak.¹⁸⁴ Opmerkelijk is voorts dat Bieger afgedwongen bekentenissen als dusdanig onbetrouwbaar beschouwde dat hij weigerde deze als basis voor interneringen te aanvaarden.¹⁸⁵

Het is aannemelijk, zo blijkt uit lokaal uitgevoerd onderzoek, dat de gevangenen die in het IVG-kantoor in Gombong zijn gemarteld in de kerkers van de Benteng Van der Wijck opgesloten zaten. Dit imposante, in de jaren 1830-1840 gebouwde KNIL-fort met zijn rode muren is tegenwoordig een van de belangrijkste toeristische attracties van Gombong. In de oorlog tegen de Republiek gebruikte KNIL Inf. v de Benteng samen met enkele omliggende gebouwen als basis. Opmerkelijk is dat, aldus TNI-veteraan H. Moehamad Roeslan, een TNI-genie-eenheid in 1954 ten zuiden van de Benteng een massagraf ontdekte, mogelijk met slachtoffers die onder meer de IVG had gemaakt. Volgens dezelfde veteraan, die in de buurt van de Benteng woont, staat wel vast dat Nederlandse militairen in het fort tientallen Republikeinse strijders die de IVG had opgepakt, zonder proces executeerden. Roeslan vertelt verder dat begin 1949 een hem bekende burger werd gearresteerd die vervolgens in de Benteng door de IVG werd gemarteld (*digebuk*). Deze man had zijn marteling overleefd, omdat zijn verhoorders hem onschuldig achtten en hadden vrijgelaten.¹⁸⁶ Een tweede Indonesische getuige bevestigt dat in de buurt van het fort wonende burgers geregeld pijngeschreeuw hoorden vanwege martelingen door Nederlandse militairen.¹⁸⁷ Het lijkt vooral op ba-

sis van de getuigenis van Roeslan, die van een tijdsaanduiding (begin 1949) is voorzien, twijfelachtig of de interventie van Bieger ertoe heeft geleid dat de hardhandige verhoorpraktijken van de IVG in Gombong daadwerkelijk stopten. Duidelijk is wel dat de herinnering aan deze Nederlandse misdaden ter plaatse tot op heden voortleeft.

Het met geweld afdwingen van bekentenissen door inlichtingendiensten is in vele ambtelijke stukken geboekstaafd. Zo ook de mishandeling van tien gevangenen in Trawas (Oost-Java) in maart 1948. Wat deze casus bijzonder maakt is dat het civiele gezag, in dit geval de Veldpolitie (VP) van Mojokerto, onderzoek deed naar het militair 'machtsmisbruik' en het 'bezigen van dwangmiddelen om een bekentenis te ontwingen'. Om hun pijniging met onder meer gummiknuppels te stoppen, hadden alle arrestanten 'bekend' spion te zijn. Een van hen verklaarde na zijn valse bekentenis met rust te zijn gelaten: 'De Hollander en de Ambonees waren toen tevreden en mocht ik weer naar mijn cel terug om opgesloten te worden.'¹⁸⁸ Ook de eerdergenoemde Yaseman legde in 1947 een 'bekentenis' af – in zijn geval gaf hij toe een TNI-militair te zijn – om van de ondragelijke tortuur af te zijn. De Algemene Politie (AP) dwong eveneens geregeld bekentenissen af. Zo noteerde een militair van de verbindingdienst over een naast zijn bivak gelegen politiepost in Medan: 'Nou, hier weten ze, hoe onwillige gevangenen tot een bekentenis te dwingen. Ze kregen zo op hun zielelement, dat 't niet om aan te zien was.'¹⁸⁹

Militair arts Ad van der Burg beklaagde zich in 1948 bij Spoor eveneens over het mishandelen van gedetineerden, in dit geval in Cirebon (West-Java). Hem viel bovendien op dat veel verdachten die voor de rechter moesten verschijnen hun 'bij het voor-verhoor' onder dwang afgelegde bekentenissen introkken. Spoor ontkende de mishandelingen in Cirebon weliswaar niet, maar zag op basis van weinig overtuigende argumenten geen causaal verband tussen het bij de verhoren toegepaste geweld en het intrekken van bekentenissen voor de rechtbank.¹⁹⁰ Een nadere analyse van de processen toont echter aan dat voor de rechter verschenen verdachten wel dikwijls verklaarden eerder onder dwang een bekentenis te hebben afgelegd, die zij vervolgens introkken.¹⁹¹ Andi Walono, de voorzitter van een Indonesisch rechtsorgaan (Hadat Besar) in Zuid-Sulawesi, trok reeds in 1946 dezelfde conclusies. Door het KNIL opgepakte arrestanten hadden volgens hem alleen vanwege elektrocutie en andere tortuur bij hun verhoren een schuld-bekentenis afgelegd, zodat hij sommigen van hen had vrijgesproken.¹⁹² Op welke schaal IVG- of VDMB-verhoorders bekentenissen hebben afgedwon-

gen en hoe vaak de verdachten deze vervolgens tijdens de rechtszitting weer introkken, is onbekend. Zeker is wel dat door afgedwongen 'bekenentissen' een substantieel aantal onschuldigen is veroordeeld tot gevangenisstraffen en dat deze 'bekenentissen' zelfs tot doodsvonnissen hebben geleid.

Wraak, haat, normvervaging, loyaliteit en interactie met Indonesisch geweld

Persoonlijke motieven als haat en wraak speelden eveneens een belangrijke rol bij de martelingen door inlichtingendienstpersoneel. Een goed voorbeeld is het optreden van de in totaal ongeveer 150 ESD'ers of 'tolken' die voor de VDMB werkten en veelvuldig over de schreef gingen. Zij martelden en vermoordden daarbij talloze Indonesiërs op eigen initiatief, koelbloedig en met een opmerkelijke routine en vanzelfsprekendheid.¹⁹³

Dergelijke mannen werden sterk gedreven door rancune voor onder meer de 'bersiap' en haat tegen alles wat Republikeins was. ESD'er Birney bijvoorbeeld was naar eigen zeggen 'elk gevoel van medelijden' kwijtgeraakt en had 'geen greintje wroeging' over zijn extreem gewelddadige optreden: 'Ik nam doodeenvoudig wraak voor al dat leed wat die Indonesiërs mij en lotgenoten hebben aangedaan.'¹⁹⁴ Volgens Herman Keppy, zoon van een ESD'er, was het hardhandige optreden van de ESD'ers wellicht niet altijd formeel toegestaan, maar zij handelden wel in de geest van hun meerderen. Zo benadrukte de commandant van de Mariniersbrigade, kolonel der mariniers Roelofsen, bij het eerste Nederlandse offensief in een dagorder dat zijn mariniers 'zeer hardhandig en afdoende' moesten toeslaan. Immers: 'Zachte heelmesters maken stinkende wonden.' Roelofsens opvolger, kolonel der mariniers J.A.J. de Bruijn, koos aan de vooravond van het tweede offensief eind 1948 vergelijkbare woorden: 'Mariniers, er wordt niet meer gepraat; sla er keihard op en veel geluk.'¹⁹⁵

Dat mannen als Birney geen empathie met hun slachtoffers meer konden opbrengen, werd mede veroorzaakt door een algemeen verhardings- en afstompingsproces in de Nederlandse gelederen als gevolg van de langdurige deelname aan een zenuwslopende guerrillaoorlog.¹⁹⁶ Ook inlichtingenofficier Hueting observeerde dat bij veel (inlichtingen)militairen een 'verharding en afstomping' optrad, 'waardoor morele normen snel werden losgelaten.'¹⁹⁷ Als deze drempel bij bijvoorbeeld verhoren eenmaal was overschreden, kwamen de betrokkenen meestal niet meer tot inkeer en ontwikkelden zij zelfs een bepaalde folterroutine.¹⁹⁸ Aan deze ontwikkeling droeg de teleurstelling van de Nederlandse (inlichtingen)militairen bij over de houding van de Indonesische bevolking die, in

tegenstelling tot wat de propaganda hun had beloofd, hen vaak niet als bevrijders maar als bezetters zag. Daarnaast waren zij geheel onverwacht in een grimmige guerrillaoorlog beland. Dit en het meermalen verlengen van hun verblijf in Indonesië leidden, zo blijkt uit verschillende getuigenissen, tot normvervaging, onverschilligheid en hardheid ten opzichte van Indonesiërs.¹⁹⁹

Tekenend voor de algemene verharding is de volgende uitspraak van een aalmoezenier, die in het algemeen als een morele autoriteit werd gezien, tegenover dienstplichtigen: 'Schiet ze [de Indonesiërs] allemaal maar kapot.'²⁰⁰ Andere getuigen reppen in plaats van over afstomping over een 'verwilderingsproces' als gevolg van de langdurige deelname aan de guerrillaoorlog. Zo schreef J.H.M. de Haas begin 1948 naar huis: 'Bij 4-2 R.I. zijn er genoeg jongens verwilderd, die zijn net ss'ers geworden. [...] Zal er maar over zwijgen, maar uw haren zouden te berge rijzen, als U 't wist! [...] Maar als je in gevecht bent..... dan doe je rare dingen, waar je later spijt van hebt. Je hebt hier ook wel knapen, die een gewonde tegenstander met alle liefde en plezier 'n bajonet door de keel duwen.'²⁰¹

De haat tegen de tegenstander werd ook door de legerleiding en de voorlichtingsdiensten aangewakkerd. Zij propageerden immers een neerbuigend vijandbeeld zonder begrip voor de nationalistische motieven van de Republikeinse verzetsbeweging. In plaats daarvan werden Indonesische strijders onmenselijk en doelgericht gecriminaliseerd door ze continu 'terroristen', 'rampokkers', 'oproerkraaiers', 'bendeleden' of 'gespuis' te noemen.²⁰² Tijdens de oorlog realiseerden maar weinig militairen zich hoe problematisch en vooral hoe eenzijdig dit vijandbeeld was. Slechts enkelen, onder wie de eerdergenoemde arts Van der Burg, beklagden zich erover dat het door de voorlichters geschetste beeld van de Indonesische tegenstanders als 'louter moordenaars, bendeleden en terroristen' niet strookte met de werkelijkheid.²⁰³

Uit onderzoek blijkt dat het zogeheten othering, het expliciet buitensluiten van de tegenstander van de eigen 'soort' op basis van kenmerken als etnische of sociale afkomst, in het algemeen de drempel verlaagt om geweld tegen de 'ander' toe te passen – of deze diens elementaire menselijke waardigheid te ontzeggen.²⁰⁴ Dit uitsluitingsproces kan er makkelijk toe leiden dat een verhoorder geheel onverschillig wordt ten aanzien van het leed van de verhoorde tot wie hij een etnische en/of sociale afstand heeft. Zo vond inlichtingenmilitair Blok martelen geoorloofd omdat hij 'de vijand niet als mens' zag.²⁰⁵ In Indonesië was martelen voorts nauw verbonden met de op racistische en oriëntalistische imperiale ideologie

gebaseerde *mission civilisatrice* die de Europese kolonistoren zichzelf oplegden ten aanzien van de ‘onderontwikkelde’ gekoloniseerde volkeren.²⁰⁶ Deze ‘onderdanen’ moesten – voor hun eigen bestwil – met harde hand worden ‘opgevoed’ en desnoods met de bajonet of bullenpees in het gareel worden gehouden.

Veelzeggend is voorts dat haatgevoelens tegen de Republiek en alles wat Republikeins was bij de ESD’ers, VDMB’ers en KNIL-militairen als een pre golden. De VDMB selecteerde nieuwe ESD’ers mede op grond van de vraag hoe intens hun afkeer van de Republiek en hoe groot daarmee hun loyaliteit aan de Nederlandse zaak was. Hoe capabel iemand was, achtten de VDMB-leiders minder belangrijk. De grote behoefte om eindelijk hun haat op Republikeinen te kunnen botvieren en wraak te kunnen nemen was voor veel ESD’ers dan ook de belangrijkste reden om zich bij de Mariniersbrigade te melden. Daar kwam bij dat ESD’ers en VDMB-mariniërs, wanneer zij eenmaal in dienst waren, niet zelden familie, vrienden en bekenden aantreffen onder door de TNI en strijdgroepen omgebrachte burgers. ‘Dat moet wel hebben geleid tot een ontombare agressie,’ schrijft Keppy, zoon van een Molukse ESD’er.²⁰⁷

Overigens waren niet alleen de ESD’ers binnen de VDMB zo fel anti-Republikeins. Dit gold evengoed voor de Nederlandse mariniers in de VDMB-gelederen, die – ook vanwege hun taalkennis – vooral werden geselecteerd op hun ‘Indische achtergrond’. De meesten waren al voor 1942 in dienst van de Koninklijke Marine getreden of zij waren, zoals VDMB-hoofd Rob Groenewoud, in de koloniale maatschappij opgegroeid. Wat voor hen gold, was evenzeer van toepassing op veel (Indisch-)Nederlandse, Molukse, Chinese, Javaanse, Timorese of Sundanese KNIL-militairen die voor de IVG’ën werkten: ook zij koesterden veelal haat en wrok tegen alles en iedereen die met de Republiek sympathiseerde, deels omdat zij zich door het ‘merdeka-idee’ verraden voelden en deels omdat hun families geleden hadden onder de ‘bersiap’. De eerdergenoemde klokkenluider Zweeres beschreef zo’n door haat gedreven autochtone IVG-medewerker als een fanatieke ‘inlandertrapper’.²⁰⁸ Deze felheid en dit fanatisme werd bij sommigen nog bevorderd doordat er bij een Nederlandse nederlaag een einde dreigde te komen aan hun van oudsher geprivilegieerde socio-economische positie. Anderen zagen simpelweg de toekomst van henzelf of hun gezinnen bedreigd. Voor Indonesische of Molukse KNIL-militairen en ESD’ers stond er zodoende veel meer op het spel dan voor KL-militairen, die weer terug naar Nederland konden.²⁰⁹

Ervaringen in het verleden hadden kortom grote invloed op het handelen van inlichtingenmilitairen. Compagniescommandant Neppelenbroek (KL)

van 3-8 RI schrijft: 'Toch zijn maar weinigen van Compie Lima ['zijn' vijfde compagnie] ervan overtuigd, dat die ondervragers zich in onbewaakte ogenblikken en op afgelegen plaatsen nooit hebben laten gaan. Deze in Indië geboren en getogen militairen zijn in de kampen en in de Bersiap-periode door Japanners en hun landgenoten-pemoedas jarenlang getreiterd, gemolesteerd en diep vernederd. Soms door vroegere schoolmakers! Ze zijn nog steeds zwaar gefrustreerd.'²¹⁰ Bedacht moet ook worden dat als een Indonesier, Chinees, Indische Nederlander of Molukker in deze revolutionaire strijd eenmaal de Nederlandse kant had gekozen, er voor hem of haar meestal geen weg terug was. Deze onomkeerbaarheid vertaalde zich niet zelden in een uitermate sterke loyaliteit, die kon doorslaan naar een verhoogde bereidheid extreem geweld toe te passen.

De wil om zich te wreken voor gesneuvelde kameraden liet ook menig verhoorder, evenals andere militairen, door het lint gaan. Inlichtingenman Dijkstra van 3-9 RI gaf een goed voorbeeld. Zijn inlichtingengroep had al diverse verliezen geleden, toen de tot die groep behorende sergeant Mies van der Burg ternauwernood een doelgerichte Indonesische aanval op hem en zijn 'drie helpers' (lasykars) overleefde. Als reactie verhoorde hij zijn gevangenen op meedogenloze wijze, aldus Dijkstra: 't is een eigenaardige pik. [...] Al kan ik en iedereen me voorstellen dat zo'n knaap die veel heeft meegemaakt en zijn eigen jongens aan stukken gehakt heeft zien liggen geen pardon kent.'²¹¹ Ook een KL-infanterist die gewag maakte van IVG-mishandelingen 'op verschrikkelijke manier' met 'een spiraalveer met een lederen omhulsel', toonde begrip voor de daders: 'Nu kunnen de officieren van justitie [...] wel achter hun veilige bureau verordonneren dat slaan van gevangenen niet mocht, maar als men verminkte lichamen van je sobats hebt gezien, kijkt men tegen een klap of klappen wel anders aan.'²¹² Hoe gewelddadig een ondervraging verliep, hing er volgens inlichtingenofficier Steenhuis tevens vanaf wie de verhoorde was: 'Het maakte ook nogal verschil met wie je te maken had. Was de gevangene een lurah die uit angst voor de vijand verraad gepleegd had of was hij een lid van de TNI die meegedaan had aan de verminking van onze teruggevonden gesneuvelde maten?'²¹³ Ook wraak voor Indonesische moordpartijen op Indonesische bestuurders en burgers die met Nederland samenwerkten of anderszins te weinig coöperatief werden geacht, kon zware mishandeling in de hand werken.²¹⁴

De negatieve indruk die verhoorders veelal van de verhoorden hadden, schemert geregeld door in de verhoorrapporten, die – hoewel dit soms wel tussen de regels door te lezen is – overigens nooit vermeldden of er al dan

niet verboden dwangmiddelen waren toegepast. Verhoorders van zowel de IVG'en als de VDMB noteerden, onder het vaste kopje 'graad van betrouwbaarheid' van de arrestant, opvallend vaak minachtende kwalificaties als 'zeer leugenachtig', 'onbetrouwbaar', 'koppig', 'kruiperig', 'stug', 'listig', 'verwaand' of 'halsstarrig in zijn optreden'.²¹⁵ Er zijn voorts diverse getuigenissen waaruit blijkt dat het veelvuldig en stoïcijns herhaalde standaardantwoord van ondervraagde arrestanten 'niets gehoord en niets gezien toean', de ondervragers enorm frustreerde, wat voor hen soms voldoende reden was geweld toe te passen.²¹⁶

Gebrekkige opleiding en problematische selectie

Enkele militairen, inlichtingenofficieren en officieren van justitie beschouwden gebrekkige opleiding en selectie als een belangrijke reden voor de frequente ontsporingen van de troepeninlichtingendiensten. Zo schreef Bieger in 1948 wat hij expliciet zag als 'de oorzaak' van extreem IVG-geweld: '[Er is] in ons leger te weinig speciaal opgeleid ID personeel [...]. Nu volstaat men vaak met het aanwijzen van enkele mensen, die land, volk en taal in het geheel niet kennen en afhankelijk zijn van hun tolken en lager personeel, die echter vaak de benodigde capaciteiten missen voor dit zoo moeilijk werk. Waar momenteel m.i. de Inlichtingendiensten een van de allerbelangrijkste onderdelen vormen van ons leger, meen ik dan ook, dat het bepaald noodzakelijk is om op korten termijn deskundig personeel [...] op te leiden.'²¹⁷ Dit zou echter een vrome wens blijven.

Ook Van Doorn en Hendrix beschouwden de slechte opleiding en de gebrekkige selectie van het inlichtingenpersoneel als belangrijke geweldbevorderende factoren. Zij achtten het verder opvallend dat 'diverse figuren die als troepencommandant mislukken, bij de ID onderdak vinden', waar zij kennelijk een tweede kans kregen en nog wél konden worden gebruikt. Opmerkelijk is voorts dat het grote tekort aan getrainde specialisten bij de IVG'en ertoe leidde dat sommige officieren en onderofficieren bij de landmacht, die hiervoor helemaal niet waren opgeleid, het onontbeerlijke inlichtingenwerk dan maar zelf uitvoerden. Bij de VDMB moesten – hier evenmin voor opgeleide – mariniers het personeelstekort zien op te lossen. Zij kregen versterking van geselecteerde burgers (ESD'ers).²¹⁸

Net als Bieger beschouwde marinier Jacob Vredenburg de selectie voor de Nederlandse troepeninlichtingendiensten als problematisch. Volgens hem werden de inlichtingendiensten van zowel leger als vloot vooral gedomineerd door 'lieden met weinig educatie', veelal Indo-Europeanen 'die

doorgingen voor “kenners” van het land en cultuur’. Over het personeel van de VDMB oordeelde hij dat het uitblonk in ‘willekeur, wreedheid en bovenal amateurisme.’²¹⁹ Officiële rapportages, waaronder het VDMB-jaarverslag van 1947, maakten er overigens eveneens geen geheim van dat de opleiding van het inlichtingenpersoneel niet aan de eisen voldeed, iets ‘waaraan helaas onmogelijk tegemoet kan worden gekomen’. De VDMB stelde over zichzelf vast dat hij nog steeds ‘in vele opzichten’ als ‘een apparaat van enthousiaste amateurs’ gold.²²⁰ Ook generaal-majoor Simon de Waal (KNIL) hekelde eind 1947 ‘de geïmproviseerde opleiding’ van het inlichtingenpersoneel. Daardoor vond het ‘verhoor van gevangenen, informanten, onderzoek van documenten, opstellen van rapporten enz. onvolledig en niet vlot genoeg plaats’. De Waal verwachtte in dit opzicht geen verbetering. Aan het ‘front’ konden de inlichtingenmilitairen immers niet worden gemist, zelfs niet tijdelijk voor evident noodzakelijke bijscholing.²²¹

Ook in Nederland kon het opleidingstekort niet worden verholpen. Met het oog op het gebruik van extreem geweld was niet zozeer de korte duur, als wel de opzet van de opleidingen problematisch. Een goede inkijk biedt in dit opzicht inlichtingenofficier Steenhuis. Deze IVG-vaandrig doorliep in Nederland de officiersopleiding en een aanvullende scholing tot inlichtingenofficier, waarmee hij tot de categorie van de best opgeleide Nederlandse militairen behoorde. Niettemin schrijft Steenhuis in zijn memoires over de door hem en zijn collega’s gevolgde ‘beperkte opleiding’ die extreem geweld in de hand zou hebben gewerkt. Hij doelde daarbij vooral op de in mentaal opzicht onvoldoende voorbereiding op een slopende guerrillaoorlog die zich ook nog eens in een heel andere context afspeelde dan hij op basis van de onrealistische Nederlandse voorlichting had verwacht. Zo werd hem en zijn sobats niet geleerd hoe zij met het sneuvelen van kameraden om moesten gaan, waardoor blinde wraakneigingen wellicht beter hadden kunnen worden onderdrukt.

Steenhuis kreeg wel te horen dat steevast een hoog aantal Indonesische verliezen moest worden nagestreefd. Over een militaire actie later in Indonesië die 26 ‘vijandelijke’ doden en geen eigen verliezen had opgeleverd, noteerde hij: ‘Een dergelijke actie was “goed afgelopen”. Zo [met aanhalingstekens] schrijf ik het nu. In die dagen van oorlog was ik werkelijk verheugd over een dergelijke afloop. Goed gedaan, jongens!’ In tegenstelling tot recentere Nederlandse missies werd, aldus Steenhuis, voorts niet aan officieren verteld hoe zij ‘bij hun ondergeschikten normoverschrijdend gedrag moeten herkennen en tegengaan’. Militaire ethiek kwam evenmin ter sprake – en dat gold ook voor de vraag hoe om te gaan met onrechtmatig gegeven be-

velen. De IVG-vaandrig noemt als voorbeeld het bevel om gevangenen die 'je niets willen vertellen' met de bajonet te lijf te gaan. 'Moet je als soldaat dan het bevel opvolgen? Weigeren? En als je dan gedreigd wordt met zware straffen, omdat je insubordinatie pleegt? Je wilt toch ook tijdig terug naar Nederland?' De oud-inlichtingenofficier laakt achteraf ook dat de cursisten tijdens hun opleiding in 1947 en 1948 niets over extreem Nederlands geweld was verteld, hoewel daarover op dat tijdstip reeds 'voldoende bekend' was. Weliswaar werd tijdens de officiersopleiding vluchtig over de Conventie van Genève gesproken, maar 'niet over de behandeling van krijgsgevangenen. En bij de verdere specialisatie voor inlichtingenofficier ontbrak eveneens een diepgaande behandeling van het onderwerp.'²²²

Kennisoverdracht, vorming en traditie

In de meeste gedocumenteerde gevallen kan weliswaar worden achterhaald hoe en soms door wie er werd gemarteld, maar van wie de daders methodes als elektrische marteling, geseling met rotanstokjes of watertortuur hebben geleerd of waar ze deze hebben afgekeken, blijft meestal in het midden. Duidelijk is wel dat er in de Nederlandse koloniën altijd bepaalde martelpraktijken hebben bestaan. Zo heeft de VOC reeds in de zeventiende eeuw in Ambon vormen van waterboarding en andere vormen van foltering toepast.²²³ De belangrijkste 'leerschool' voor wrede methodes was echter het KNIL; het koloniale leger bouwde als gezegd onder meer gedurende de Atjehoorlog veel kennis op over martelmethodes en allerhande noodzakelijk geachte 'tuchtigingen'. Het staat bovendien vast dat enkele KNIL-houwdedens als Willem Rhemrev en Herman Agerbeek ze ook in het verhoudingsgewijs 'rustige' interbellum in praktijk brachten.

Ook de koloniale politie had, mogelijk geïnspireerd door de lijfstraffen waarmee onder meer talrijke 'koelies' werden afgebeeld en door kennisuitwisseling met het KNIL, ruimschoots ervaring met mishandelingen opgedaan. Daarom sprak Ad van der Burg, arts bij de Dienst voor Gezondheid (DVG), in 1949 van een kennisreservoir of 'traditie' die bij het KNIL – en bij de politie – volop aanwezig was. Dergelijk brute verhoorpraktijken, zo diagnosticeerde de arts op basis van eigen observaties in Javaanse gevangnissen en gesprekken met inlichtingenofficieren, staken gedurende de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog opnieuw de kop op. In een poging de door hem vastgestelde 'excessen in Indonesië' te verklaren, schreef Van der Burg aan de minister van Oorlog en Marine 'dat in het KNIL en bij de oudere politie-mensen de traditie bestaat, dat bij verhoren van gevangenen moet

worden mishandeld om de waarheid te weten te komen. Deze traditie blijkt sterker te zijn, dan de duidelijke missives van de legerleiding.²²⁴

In een in maart 1949 gepubliceerd artikel in het weekblad *De Vrije Katheder* ging Van der Burg nog een stap verder door te zeggen 'dat K.N.I.L.-mensen niet kunnen denken zonder rotan in de hand'. Het artikel, gebaseerd op een gesprek van een redacteur met deze arts, een chirurg [C.H. Lenshoek] en 'een uit Indonesië teruggekeerde Ned. Ind. stafofficier' [P.D. van Leeuwen], was een reactie op een officiële Nederlandse ontkenning van extreem geweld in Indonesië naar aanleiding van een spraakmakende onthulling van klokkenluider Zweeres in *De Groene Amsterdammer* ('Een officier schrijft uit Djokja'). Het artikel in *De Vrije Katheder* stelde dat deze ontkenning een 'wassen neus' en 'leugenachtig' was. Van Leeuwen hekelde vooral de manipulatieve opstelling van generaal Spoor en diens belangrijkste ondercommandanten van het KNIL, de koloniale 'praetorianen', die de legerleiding domineerden. De officier wees ook op de kwalijke geweldstraditie van het KNIL, 'de grote bederver', en de bewuste kennisoverdracht aan, dan wel besmetting van de KL, die de legerleiding in gang had gezet. 'Als men hem [Spoor] vertelt dat zijn mannen gruwelen hebben gepleegd, doet hij zich voor als "een onthutst gentleman", maar "hij weet immers sinds lang, hoe zijn K.N.I.L.-mannen gewend zijn krijgsgevangenen en gewone verdachten te tracteren". Daarom heeft bij iedere kersvers uit Nederland gearriveerde legereenheid een sectie K.N.I.L.-mannen, waaronder een kleine afdeling voor z.g. veiligheid en voorlichting: Gestapo-figuren voor wie Nederlandse en K.N.I.L.-officieren van hogere rang hebben te wijken. Zij nemen verhoren af en bepalen h^oe: met (minstens) stompen, trappen of stokslagen.'²²⁵

De vernietigende kritiek van Van Leeuwen op Spoor snijdt zeker hout wat diens ontkenning van martelingen betreft. Hetzelfde geldt voor de overtuiging van de generaal dat KNIL-militairen als harde leermeesters van de KL-'groentjes' moesten optreden. Van Leeuwen suggereerde echter ook dat de legerleiding er bewust voor had gezorgd dat KNIL-instructeurs hun KL-cursisten het martelambacht hadden aangeleerd. Dat lijkt een overtrokken bewering – van doelbewust beleid in die zin was geen sprake, maar Spoor had wel kunnen of moeten weten dát dit zou kunnen gebeuren en liet telkens na doortastend in te grijpen.

Wat Van der Burg nog in zijn schrijven aan de minister had kunnen toevoegen is dat de vooroorlogse kennis van en ervaring met foltermethoden binnen het KNIL vanaf 1942 een steile vlucht had genomen. Tienduizenden KNIL-militairen, grotendeels buiten de archipel gedeporteerd, waren tijdens

hun drieënhalve jaren Japanse krijgsgevangenschap immers zelf getuigen en slachtoffers geweest van uitermate wrede Japanse mishandelingen en vernederingen door onder meer de Kenpeitai. Dit gold ook voor menig ESD'er.²²⁶ Volgens onder anderen inlichtingen-militair L.W. Sijsenaar, die de chronische mishandelingen van de IVG'en geenszins ontkende, waren de verhoorders meestal KNIL-militairen die 'vrijwel allemaal de Japanse kampen [hadden] meegemaakt en de verschrikkingen. De Japanse [verhoor]methoden werden natuurlijk wel eens toegepast omdat ze er zelf ook niet voor gespaard gebleven waren.'²²⁷ Talrijke Europese en Molukse KNIL-militairen hadden met andere woorden onvrijwillig een Japanse martelleerschool doorlopen.

De in 1945 door de Amerikanen bevrijde oud-krijgsgevangenen van het KNIL werden deels in de Filipijnen klaargestoomd voor de antirevolutionaire strijd in Indonesië. Hun instructeurs waren Amerikaanse militairen die waren gevormd door een meedogenloze Pacific-oorlog tegen Japan. Zoals blijkt uit een opmerking van OM-topambtenaar Bernard Lambers droegen zij daarbij tevens hun kennis van het martelambacht over die zij geregeld tegen Japanse militairen hadden gebruikt. Deze functionaris herinnerde zijn superieur, procureur-generaal Felderhof, er in september 1946 aan dat 'de in Manilla opgeleide M.P.'s [van het KNIL] [...] daar Amerikaanse third degree verhoren methodes hebben geleerd'.²²⁸ Veel meer is hierover niet bekend. Ook valt niet uit te sluiten dat er kennisoverdracht plaatsvond in het kader van lessen in *jungle warfare* door Britse instructeurs, veelal uit Nepal afkomstige Gurkha's in Britse dienst of Engelse Birma-veteranen. Deze leermeesters gaven deze training aan oud-KNIL-krijgsgevangenen die in Thailand en Maleisië waren bevrijd en aan de KL-oorlogsvrijwilligers die vanaf eind 1945 tijdelijk in Maleisië verbleven. Volgens OVW'er C.A. van Vugt was de Britse jungle-training, die werd gegeven door instructeurs die in Birma tegen Japanners hadden gevochten, in elk geval niet bepaald subtiel: zij leerden de Nederlandse rekruten onder meer te schieten op alles wat bewoog en gevangenen af te maken.²²⁹

Duidelijk is dat de dominante 'oude rotten', insiders en leermeesters van het KNIL, in hun rollen als commandanten, instructeurs, inlichtingen-militairen, commando's, tolken, gidsen, voorlichters en contactofficiërs, het als hun taak zagen – en daartoe ook opdracht kregen – de onder een KNIL-paraplu geplaatste KL-'groentjes' uit Nederland op weg te helpen en te leiden in de hun onbekende archipel. In dat kader gaven KNIL-militairen hun ook hun koloniaal-paternalistische mentaliteiten, problematische vijandbeelden en allerhande 'kneepjes van het vak' mee. Zo kreeg menig KL-militair al in

Nederland of op de boot van de KNIL-instructeurs te horen dat ‘inlanders’ zichzelf niet konden besturen en ‘liever worden getrapt dan met de zachte hand worden geleid’. De apolitieke en onderontwikkelde Indonesiërs zouden alleen de ‘taal van geweld’ begrijpen, zodat de Nederlanders hen met ‘een ijzeren vuist’ moesten ‘opvoeden’.²³⁰ Het KNIL drukte zodoende – het is al eerder geconcludeerd – niet alleen zijn stempel op de legerleiding en de hoofdkwartieren van de divisies en brigades, maar ook op de hele inlichtingenketen.²³¹

De verruwende invloed van het KNIL komt in sommige getuigenissen expliciet ter sprake. KL-inlichtingenkorporaal A.T. Hendriksen, bijvoorbeeld, noteerde begin 1948 in zijn dagboek dat er telkens een ‘onderlinge wedstrijd’ was hoeveel tegenstanders er per week ‘te grazen [waren] genomen’: ‘We waren hier nu ruim een jaar en hadden zo ongeveer wel het kunstje van de oude rotten van het KNIL afgekeken, soms dacht ik wat is het eigenlijk een rare boel, maar het was nu eenmaal niet anders.’²³² De confrontatie met de harde KNIL-aanpak was een gewenningsproces. Toen inlichtingenmilitair De Haan en zijn collega’s van 5-7 RI medio 1948 zagen hoe KNIL-militairen van het KST gevangenen martelden, walgden zij aanvankelijk: ‘De reactie naar de commando’s was: dat hebben wij in Holland gezien; jullie zijn net moffen. Waarop het antwoord was: jullie zijn nieuwelingen; over een half jaar zien we of je nog zo praat. En daar bleken ze gelijk in te hebben, want toen we [later op een buitenpost] daar zo in de misère zaten waren we ook niet meer zo zachtzinnig. Na het vertrek van de commando’s hebben ze zelf een belangrijke man van de TNI gevangengenomen, een paar dagen vastgehouden en daarna ’s nachts doodgeschoten.’²³³ Ook inlichtingenmilitair Blok nam op Bali hardhandige KNIL-methodes over. Niemand had hem uitgelegd hoe hij arrestanten moest verhoren, maar nadat hij andere soldaten arrestanten had zien martelen, kopieerde hij hun gedrag. ‘Dat werd ons niet geleerd. Ik dacht daar ook verder niet bij na, dat dóe je gewoon. Ik maakte me simpelweg voorbeeldig aan de KNIL-methoden.’²³⁴

Een deel van de KL-militairen was ontvankelijk voor het overnemen van dergelijke methoden of had zelf al ervaringen met eigenrichting opgedaan. Zo hadden veel oorlogsvrijwilligers, die als eigengereid golden en daardoor vaak met disciplineproblemen kampten, in het verzet gezeten en een ‘ondergrondse mentaliteit’ ontwikkeld. Dat wilde zeggen dat zij zich bij hun verzetsdaden meestal weinig rekenschap hadden gegeven van de Conventies van Genève. Een deel van hen had zich schuldig gemaakt aan mishandeling of eigenrichting van vermeende collaborateurs, terwijl diefstal soms als een daad van verzet had gegolden. Voor alle KL-militairen, dus ook de jonge

dienstplichtigen, gold voorts dat zij in het algemeen mede waren gevormd door de Tweede Wereldoorlog met al zijn verruwende effecten, zoals Peter Romijn betoogt in zijn boek *De lange Tweede Wereldoorlog*.²³⁵

Sommige latere KL-inlichtingenmilitairen hadden tijdens hun Duitse gevangenschap diverse marteltechnieken aan den lijve ervaren of er tijdens hun opleiding bij de geallieerden mee kennisgemaakt. Zo schreef een door Van Doorn en Hendrix aangehaalde militair deskundige: ‘Mijn ervaringen bij het verhoren door de Duitse SD [Sicherheitsdienst], later bij de Amerikaanse inlichtingendienst (1e Div. Aachen) in 1944 en bij de Engelse Field Security in 1944/45 zijn identiek. [...] Het is ook ironisch dat degenen die, zoals ik, de Duitse verhoormethoden aan den lijve hadden ondervonden en zich hadden voorgenomen dat zo iets nooit meer mocht voorkomen, bij onze bevrijders [geallieerden] nog ergere staaltjes zagen en in Indonesië genoodzaakt waren dezelfde methoden toe te passen.’ Van Doorn en Hendrix noemden deze kennistransfer een ‘import van methoden uit de Tweede Wereldoorlog’, die via KL-militairen de weg naar Indonesië vond. ‘Aanvullend kan worden opgemerkt,’ aldus deze onderzoekers, ‘dat een deel van het inlichtingenpersoneel [van de KL] een opleiding kreeg in Engeland en hier de verhoortechnieken leerde die later werden toegepast. Volgens een informant werd daarbij third degree-verhoor toelaatbaar verklaard, mits de sporen van mishandeling twee dagen nadien niet meer zichtbaar waren.’²³⁶

De militaire autoriteiten lijken, als ze er al vanaf wisten, geen bezwaar tegen dergelijke vorming door de geallieerden te hebben gehad. Wel is bekend dat admiraal Helfrich zich tijdens het bijwonen van lessen en oefeningen van het Korps Insulinde, de kleine elitetroep die tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog op Sri Lanka een commando- en inlichtingenopleiding kreeg, niet helemaal gelukkig voelde. De admiraal vroeg zich naar eigen zeggen meer dan eens af welke blijvende invloed deze training van onder meer het martelambacht op de cursisten zou kunnen hebben: ‘Met alle waardering voor het “silent killen” van een tegenstander, en voor de sluwheid om iemand de zo gewenste inlichtingen af te persen, vreesde ik, dat deze capaciteiten na de oorlog weleens aanleiding zouden kunnen geven tot minder oorbare handelingen jegens niets kwaads vermoedende, onwetende burgers, met wie de veteraan een appeltje te schillen had.’²³⁷ Inderdaad zou de vrees van Helfrich maar al te gauw werkelijkheid worden, al dacht hij waarschijnlijk niet aan Indonesische maar aan Nederlandse burgers.

Tot slot zij nog benadrukt dat geweldstradities, opleiding, kennisoverdracht en vorming door geharde en wellicht ook getraumatiseerde geallieer-

de of KNIL-instructeurs weliswaar een belangrijke invloed op het denken en handelen van de KL-(inlichtingen)militairen uitoefenden, maar dat dit hen niet van de verantwoordelijkheid voor hun eigen (mis)daden ontsloeg. Zij hadden altijd keuzemogelijkheden, deden zelf ervaringen op en doorliepen een eigenstandig leerproces. Na hun 'stageperiode' op een IVG-post vond bovendien een cruciaal proces van *learning on the job* en verzelfstandiging plaats. In dat stadium beslisten de inlichtingenofficieren of onderofficieren van de KL goeddeels zelf welke methodes hun IVG'en bij de verhoren toepasten, hoe zij informanten aanstuurden en hoe zij zich tegenover de lokale bevolking opstelden.

Prestatiedruk en vrije hand

Ook de persoonlijkheid en het gedrag van de commandanten waren van invloed op het optreden van de IVG'en en dan met name op de wijze waarop inlichtingenofficieren- en onderofficieren omgingen met de enorme prestatiedruk waaronder zij stonden. Deze druk was gerelateerd aan de militaire noodzaak. Zij moesten vooral actionable intelligence leveren aan de commandant van de compagnie, het bataljon of de brigade waartoe hun eenheid behoorde. Deze druk en het feit dat zij van bovenaf nauwelijks werden geïnstrueerd – en nog minder gecontroleerd – werkten onorthodox optreden in de hand en verlaagden de drempel om extreem geweld toe te passen. Volgens Van Doorn en Hendrix hadden de inlichtingendiensten daardoor min of meer carte blanche om 'alle middelen [te] gebruiken om hun doel te bereiken,' wat een 'levensgrote kans op ontsporing inhield'.²³⁸ Deze gang van zaken werd soms ook in de hand gewerkt doordat er compagnies- en bataljonscommandanten waren 'die door het verzamelen van inlichtingen een wit voetje bij hun superieuren wilden halen en dus alles goedvonden wat de aan hen ondergeschikten [...] aan inlichtingen tevoorschijn "toeverden"'.²³⁹

De inlichtingendiensten kregen van hogerhand een grote vrijheid van handelen. Inlichtingenkorporaal A.T. Hendriksen (KL) noteerde in zijn dagboek: 'Ik kreeg toestemming van de kapitein geheel naar eigen goeddunken te werken en werd met mijn werkzaamheden volkomen de vrije hand gelaten, ik bracht alleen geregeld rapport uit.'²⁴⁰ Inlichtingenkorporaal Van Dalen benoemde de prestatiedruk expliciet als een belangrijke oorzaak voor de martelingen: 'Het zal altijd een groot dilemma blijven voor mensen die door de commandanten worden geprest inlichtingen binnen te halen. "Je zorgt maar dat ik die informatie krijg, kan me niet schelen hoe je erachter komt!"'²⁴¹ Soms werd een dergelijke opdracht gevolgd door de toevoeging: 'maar ik

wil geen gedonder hebben.²⁴² Inlichtingenofficier Eddy Mahler (KNIL) van het eerste KNIL-bataljon (Inf. I) kreeg van zijn bataljonscommandant D. ter Haar (KNIL) eveneens de vrije hand. Ter Haar verwachtte van hem zelfs dat hij een gevangene zou (laten) martelen. Mahler vond dit ‘tekenend voor de merkwaardige ideeën die sommige commandanten er over [...] het inlichtingenwerk op na hielden. Zij zagen in de inlichtingenofficier een soort *superspy*, een James Bond in zakformaat.²⁴³ Een kanttekening is wel dat de ongetwijfeld grote prestatiedruk, het benadrukken van de vrije hand en de ontbrekende restricties er ook toe kunnen dienen om zichzelf vrij te pleiten.

De hoofden van de diverse inlichtingengroepen gaven de prestatiedruk die op hen werd uitgeoefend normaliter door aan hun minderen, onder wie de verhoorders. Net als alle andere inlichtingenmilitairen beseften zij maar al te goed dat hun rol als ‘ogen en oren’ van de bataljons, die in een guerrillastrijd tegen een ‘onzichtbare’ tegenstander niet hoog genoeg kon worden aangeslagen, een zware druk op hen legde om continu goede én actuele inlichtingen te leveren. Elke niet tijdig gesignaleerde bermbom, mijn, hinderlaag of aanval op Nederlandse posities kon tenslotte worden uitgelegd als hun falen, zowel door ‘de troep’ als door de commandant, zodat de inlichtingendiensten soms medeverantwoordelijk werden gemaakt voor het sneuvelen van Nederlandse militairen. En als een actie niks opleverde, mopperden de deelnemers vaak over de inlichtingendiensten, die onjuiste of verouderde inlichtingen zouden hebben geleverd. Tegelijk vergrootten het chronische personeelstekort en het sterk verbrede takenpakket de werkdruk op de inlichtingenmilitairen. Ook daardoor nam de kans toe dat verhoorders geweld gebruikten om hun arrestanten snel aan de praat te krijgen.

Groepsdruk en plichtsbesef

Een andere factor die bij de sterk gesloten specialistische groepen met een eigen korpsgeest als de IVG’ers of VDMB’ers een voorname rol speelde, was groepsdruk. De inlichtingenmilitairen beseften maar al te goed dat ze, om in een gevaarlijke omgeving te kunnen overleven, sterk van elkaar afhankelijk waren. Als een van hen weigerde aan hardhandige verhoren of andere wanpraktijken van hun collega’s deel te nemen of er zelfs tegen durfde te protesteren, dreigde voor de betrokkene een conflict met diens meerdere met ernstige gevolgen. Een disciplinaire bestraffing of dreiging met de krijgsraad vanwege bevelweigering behoorde dan tot de mogelijke consequenties. Nog zwaarder woog meestal echter de dreigende sociale en functionele uitsluiting van de dissident uit de kleine en hechte groep, met vergaande gevolgen:

betrokkene mocht soms niet langer deelnemen aan verhoren, patrouilles, sportwedstrijden of feesten en werd in elk opzicht tot buitenstaander gedgegradeerd. Dit proces ging niet zelden met intimidatie, vernedering en soms geweld gepaard. Een inlichtingenmilitair met een nog intact moreel kompas moest dus wel erg sterk in zijn schoenen staan om niet aan de pressie van martelende collega's toe te geven.²⁴⁴

De journalist Niels Mathijssen wijdde eind 2022 in *De Groene Amsterdammer* twee artikelen aan onder meer groepsdruk bij Nederlandse militairen tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Terecht beschrijft hij deze druk als een belangrijk sociaalpsychologisch proces dat 'normale' mannen tot schijnbaar bereidwillige daders kan transformeren, zoals onder meer Christopher Browning en Daniel Goldhagen in hun bekende werken *Ordinary Men* respectievelijk *Hitler's Willing Executioners* betogen.²⁴⁵ Zijn interview met inlichtingenmilitair Goos Blok maakt duidelijk dat hij zonder veel na te denken martelde, de methodes van anderen overnam en zich aan de inlichtingengroep conformeerde. Blok folterde ook omdat hij dat destijds als zijn taak zag en de orders van bovenaf als legitiem beschouwde. In zijn geval was martelen dus niet alleen ingegeven door groepsdruk, maar tevens door plichtsbefef. Pas na de oorlog kreeg Blok oprecht spijt van zijn misdaden.²⁴⁶ Groepsdruk en plichtsbefef zijn wellicht geen eigen oorzaken voor extreem geweld maar hadden in de specifieke context waarin Nederlandse inlichtingenmilitairen zich bevonden wel een versterkend effect. In het algemeen zijn het factoren die kleine militaire eenheden vooruit drijven.²⁴⁷ Als het normbesef en de opleiding beter en de wraakgevoelens bij het IVG- en VDMB-personeel minder sterk waren geweest had bijvoorbeeld groepsdruk ook andere effecten kunnen hebben.

Hoge verliezen

Het is bovendien zeer waarschijnlijk dat het besef dat de IVG-buitendienstmedewerkers 'dikwijls de meest gevaarlijk werkjes [moesten] opknappen'²⁴⁸ en daarbij hoge verliezen leden het hardhandig optreden van de inlichtingendiensten heeft bevorderd. Hoe riskant de werkzaamheden van het inlichtingenpersoneel in het algemeen waren, blijkt onder meer uit de verliescijfers van de ESD'ers: van deze ongeveer 150 'tolken' sneuvelden voor zover bekend zeventien man.²⁴⁹ Dat is een verliespercentage van meer dan 11 procent, terwijl de ratio voor de hele krijgsmacht met 2,5% tussen vier en vijf keer lager ligt. Helaas zijn er voor IVG-militairen geen vergelijkbare verliescijfers bekend. Zij vormden immers geen eigen krijgsmachtonderdeel, zodat hun doden – en

zelfs hun sterktestaten – niet apart werden bijgehouden. Alles wijst er echter op dat de IVG'ers vergelijkbaar hoge verliezen leden. Zo meldde inlichtingen-officier Jan Bakker (KNIL) dat 'dat percentage gewyze een aanzienlijk deel van de IVG'ers 'het leven liet, daar de Rep. activiteiten zich in het bijzonder tegen deze categorie richtten'.²⁵⁰ De Republikeinse strijdkrachten beschouwden deze mannen als bijzonder gevaarlijke tegenstanders, die zij daarom geregeld op zwarte lijsten van uit te schakelen personen zetten (zie hoofdstuk 7). De verliezen van de IVG'ers waren tevens het gevolg van hun deelname aan vele gevaarlijke en clandestiene operaties 'buiten de poort' (zie hierna). Het feit dat IVG'ers en VDMB'ers geregeld aan bijzonder gevaarlijk geachte infanteriepatrouilles deelnamen, zorgde eveneens voor de nodige verliezen.²⁵¹

HET NUT EN DE LEGITIMITEIT VAN MARTELEN

Officier van justitie Bieger meldde in 1948 aan procureur-generaal Felderhof dat de civiel-militair-juridische Informele Adviescommissie (IAC) van Banyumas, waarvan hij deel uitmaakte, met folter afgedwongen informatie principieel wantrouwde: 'De IAC [is] unaniem van meening, dat de rapporten van verschillende ID's vaak verre van betrouwbaar zijn, aangezien bij deze ID's met ongeoorloofde dwangmiddelen wordt gewerkt'.²⁵² Dit gold voor Bieger helemaal als martelingen het afdwingen van bekentenissen tot doel hadden (*confessional torture*). Ook onschuldigen bekenden immers veelal, zoals we hebben gezien, om de ondragelijke pijniging maar te doen stoppen. Het hoofd van de IVG van het Basiscommando Semarang, kapitein P.M.W. Dakkus (KNIL), bevestigde dit in september 1947: 'Een goed verhoorder behoeft zich van dergelijke minderwaardige middelen niet te bedienen, met geduld en tactische ondervraging bereikt hij zijn doel, terwijl met slaan meestal bekentenissen worden ontlokt, welke bij nadere ondervraging onjuist blijken te zijn'.²⁵³

Bij martelingen die tot doel hadden gevechtinlichtingen te verkrijgen (*interrogational torture*) lag de zaak ingewikkelder. Dergelijke martelingen, zo blijkt ook uit internationale vakliteratuur, konden wel werken maar leverden evengoed vaak onbetrouwbare of nietszeggende informatie op. Of, zoals Jan Duyvelaar van 431 BI teleurgesteld in zijn dagboek schreef: 'We worden er trouwens niet veel wijzer van'.²⁵⁴ Met geweld verkregen inlichtingen hadden nog een nadeel: zij waren, omdat arrestanten meestal pas na meerdere dagen of nog later bereid waren te praten, veelal verouderd – en daarmee nog maar van zeer beperkte waarde. Nog zwaarder weegt dat mishandelingen, om gevangenen überhaupt aan de praat te krijgen, veelal ave-

rechts werkten. Niet voor niets benadrukken de IVG-verhoorinstructies dat verhoorders juist ‘zorgvuldig’ en ‘tactvol’ met belangrijk geachte gevangenen moesten omgaan, omdat een ruwe aanpak hen in hun eer aantastte en zij daardoor neigden ‘dicht te klappen.’²⁵⁵ In de praktijk werd deze theorie door ongeduldige of wraakzuchtige verhoorders echter vaak aan hun laars gelapt.

Dat gewelddadige verhoormethodes in dit opzicht averechts werkten, constateerde ook generaal Spoor. Hem was in maart 1948 een NEFIS-rapport onder ogen gekomen dat de voortdurende Indonesische infiltraties in de stad Semarang aankaartte en tevens het functioneren van de IVG ter plaatse bekritiseerde. De NEFIS-rapporteur constateerde verder dat Indonesiërs die van spionage werden verdacht, in Semarang regelmatig een ‘zeer ruwe behandeling’ bij de verhoren van de IVG ondergingen. Deze mishandelingen waren zelfs ‘alom in Semarang onder de Indonesiërs bekend.’²⁵⁶ Spoor verzocht de territoriaal commandant van Midden-Java, generaal-majoor De Waal, vervolgens om opheldering, onder meer over de in zijn ogen contraproductieve martelingen: ‘Blijkbaar worden arrestanten te Semarang [door de IVG] op zeer ruwe wijze behandeld en is zulks aldaar onder de Indonesiërs alom bekend. Toen de tweede groep arrestanten te Batavia [door de NEFIS] werd ondervraagd hebben zij zich hierover beklaagd en tevens te kennen gegeven dat hun zwijgzaamheid te Semarang aan ruwe behandeling (slaan) was toe te schrijven, terwijl de behandeling te Batavia, waarbij dergelijke methoden werden achterwege gelaten, hen juist tot spreken bracht.’²⁵⁷

De Waal toonde zich zeer verbolgen over het onaangekondigde NEFIS-onderzoek. Hij beschouwde dit als ergerlijke ‘interne spionage’, een reactie die de legercommandant op zijn beurt weer ‘ongepast’ vond. De gepikeerde troepencommandant van Midden-Java nam het voor de IVG te Semarang op door erop te wijzen dat de infiltraties niet geheel te stoppen waren, maar dat de IVG wel veel infiltranten had opgepakt en de stroom daarmee substantieel had ingedamd. De Waal ontkende verder de IVG-mishandelingen ‘ten stelligste’. Hij had immers de ‘strengste maatregelen’ – welke blijft onduidelijk – tegen ‘mogelijke excessen’ bij de IVG’en genomen. Ook de gebruikelijke tegenaanval op de klagers behoorde tot de afweerreflex van De Waal: ‘Het is toch een bekend en algemeen voorkomend verschijnsel, dat Inheemse arrestanten voorgeven ruw te zijn behandeld, ook al is daar totaal niks van waar.’²⁵⁸ Hoe deze kwestie afliep, is niet bekend.

Een ander voorbeeld van averechts werkende mishandelingen, niet zelden ook het gevolg van onmacht, wraak of sadisme, geeft inlichtingenser-

geant Schulz. Deze onderofficier hekelde medio 1946 – ‘verhoorder was zelf getuige’ – dat bij hem ‘afgeleverde’ arrestanten reeds tijdens het vervoer door hun bewakers waren geslagen, geschopt en anderszins ‘op neerhalende wijze’ waren behandeld. ‘Dit was een van de redenen [...] dat het verhoor in het begin grote moeilijkheden opleverde, door de angstige en stugge houding van de arrestanten.’²⁵⁹ Ook VDMB-militair Giovanni Hakkenberg vond geweld bij verhoren contraproductief, maar om andere, meer strategische redenen. Hij was namelijk van mening dat de Indonesische ‘haatgevoelens tegen Nederland [...] zo alleen maar erger’ werden. Des te onbegrijpelijker en ergerlijker vond hij het dat vrijwel elke Nederlandse inlichtingendienst-actie die in Indonesië actief was te snel geweld gebuikte.²⁶⁰

De constatering van Hakkenberg, Schulz, Dakkus, Bieger en Spoor komen overeen met de bevindingen van internationale wetenschappers. Deze merken op dat het vanwege gekleurde, afwezige of gefragmenteerde bronnen lastig te achterhalen is of martelen op de korte termijn ‘werkt’. Wel zijn zij overwegend sceptisch, vooral vanwege de sterke neiging van gefolterde personen om de hun bij verhoren toegevoegde fysieke of non-fysieke pijn te stoppen.²⁶¹ Uit door psychologen gevoerde interviews met ervaren Amerikaanse humint-functionarissen blijkt bijvoorbeeld dat (dreiging met) geweld valse en dus onbruikbare informatie oplevert. Bijna de helft van de ondervraagden meent dat ‘psychologische druk of dwang’ en ‘de wens om het verhoor te beëindigen’ redenen zijn voor ondervraagden om onware informatie te verstrekken.²⁶² Consensus heerst in de wetenschap wel over de op de middellange en lange termijn averechtse gevolgen van interrogational torture, ook voor de daders.²⁶³

Behalve dat martelen de bevolking radicaliseert en haar steun doet afnemen, voedt martelen haat bij de militaire tegenstander en wekt meer weerstand op. Daarnaast kan het potentiële informanten/spionnen afschrikken, die vrezen dat ook zij gemarteld zouden kunnen worden – of degenen over wie zij informeren maar met wie zij wel banden hebben. Martelen kan bovendien, zoals ook Spoor beseftte, internationale reputatieschade veroorzaken en het nationale draagvlak voor de krijgsmacht die zich daaraan schuldig maakt doen afnemen. Nog een nadeel is dat martelpraktijken het moreel bij de eigen troepen kunnen aantasten. De verontwaardigde verwijzingen naar ‘Duitse’ of ‘Japanse’ verhoormethodes in menige Nederlandse getuigenis lijken hierop te duiden. Verhoorders die martelen kunnen gedurende dit doelgerichte dehumaniseringsproces ook zelf – mentaal – worden aangetast, wat hun latere re-integratie in de maatschappij bemoeilijkt. Om al

deze reden vallen de ‘baten’ van het martelen, die er *k*únnen zijn, in het algemeen in het niet bij de daardoor veroorzaakte hoge morele en strategische kosten. Martelen is bovendien moreel-juridisch absoluut afkeurenswaardig, conform onder meer de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van de Verenigde Naties van 1948 en de conventie tegen folter en andere inhumane behandeling van de Verenigde Naties van 1985, die Nederland ondertekende – en zoals gezegd de eigentijdse Nederlandse wetboeken, legermissives én verhoorinstructies.²⁶⁴

Niettemin hebben de inlichtingendiensten onder het mom het doel heiligt de middelen systematisch gemarteld. Het veel gedane beroep op ‘militaire noodzaak’, een in het oorlogsrecht verankerd rekbaar beginsel dat in theorie geweld zou moeten beperken maar dat in de praktijk, ook tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, makkelijk kan worden misbruikt om extreem geweld te rechtvaardigen en eigen risico’s te minimaliseren, houdt in dit kader echter ook geen stand.²⁶⁵ Anders geformuleerd mocht informatie volgens het toen geldende recht niet met *á*lle middelen worden ingewonnen, ook niet in een oorlogs- of noodtoestand. Overheden en betrokken militairen en politieagenten die zich aan martelingen schuldig maken, hadden en hebben echter veelal toch de neiging ‘preventieve martelingen’ met verwijzing naar de vermeende effectiviteit goed te praten of voor critici (enigszins) aanvaardbaar te maken. Zij doen dit onder meer met nationale of internationale veiligheidsargumenten en vooral na de terroristische aanslagen op 11 september 2001 in de Verenigde Staten middels het schetsen van *ticking bomb*-scenario’s.²⁶⁶ Dat is een gedachte-experiment dat de vraag inhoudt of een door de autoriteiten opgepakte persoon, die kennis over een aanstaande terreuraanslag heeft maar deze niet zonder folter wil delen, mag worden gemarteld. De overgrote meerderheid van de onderzoekers en mensenrechtenorganisaties concluderen echter, als gezegd, dat het folterverbod absoluut is en dat marteling simpelweg niet kan worden gerechtvaardigd, ook niet onder deze voorwaarden.²⁶⁷

Wederrechtelijke Nederlandse martelingen in Indonesië lijken bovendien, net als Franse martelingen in Algerije en Amerikaanse in Afghanistan, al met al ineffectief te zijn geweest. Maar het is ook waar dat verhoorders niet zouden martelen als het nooit zou werken.²⁶⁸ Zo zijn er voorbeelden gedocumenteerd van Indonesische gevangenen die na te zijn mishandeld of bedreigd melding maakten van accurate en actuele gegevens over Republikeinse aanvalsplannen, verblijfplaatsen van medestrijders of de ligging van mijnen.²⁶⁹ Het probleem is wel dat in Nederlandse ambtelijke bronnen

nooit en in niet-ambtelijke bronnen hoogstzelden wordt genoemd of het vinden van mijnen of het voorkomen van een aanval op basis van (verboden) martelingen werden bereikt. Dit was de militairen die op basis van inlichtingen actievoerden ook, uitzonderingen daargelaten, onbekend. Martelen kón dus werken en dat zal menig dader hebben aangemoedigd. Niettemin lijken dergelijke ‘successen’ – uit Nederlands militair perspectief – goeddeels uitzonderingen te zijn geweest. Uit talrijke klachten over inlichtingenrapporten die op verhoren van gevangenen waren gebaseerd blijkt immers dat deze veelal niet accuraat waren.

Ook in de VPTL-herdruk van 1945 valt te lezen: ‘Berichten, door mededeeling verkregen, zijn over het algemeen meer betrouwbaar, dan die door ondervraging opgedaan.’²⁷⁰ Dit lijkt te worden bevestigd door de chronisch lage waarderingen die dergelijke informatie in diezelfde rapporten telkens kreeg. Informatie die deels uit gewelddadige verhoren werd gewonnen kon, net als die uit andere bronnen, bovendien alleen waardevol zijn als inlichtinganalytici deze gegevens zorgvuldig aan andere gegevens konden toetsten – en complementair gebruikten. Dat krijgsgevangenen een van de, of zelfs de belangrijkste inlichtingenbron waren, zoals sommige memoires of instructies beweren, valt zodoende te betwisten. Zo noteerde inlichtingsofficier Steenhuis: ‘Krijgsgevangenen weten meestal niets en ze hebben nooit iets verkeerd gedaan.’²⁷¹ Niets wijst er dan ook op dat uit verhoren verkregen informatie belangrijker was dan bijvoorbeeld door informanten/spionnen, bestuurders of burgers verstrekte gegevens – of de informatie die via intercepties en uit in beslag genomen documenten werd vergaard.

In de vakliteratuur over insurgencies wordt martelen, tot slot, ook vaak als onderdeel van psychologische oorlogsvoering beschreven. Verhoorders verstuurden daarmee een afschrikwekkende boodschap aan de medestrijders maar tevens de families, dorpen, clans en politieke gemeenschappen waartoe de slachtoffers behoorden. Martelen was zodoende een manifestatie van macht en diende niet alleen om mensen te laten praten, maar ook om ze te laten luisteren.²⁷² Bij Nederlandse martelingen in Indonesië is een dergelijk specifiek doel voor zover bekend niet in instructies of getuigenissen geboekstaafd. Niettemin is het aannemelijk dat Nederlands machtsvertoon door martelingen een bewust nagestreefd psychologisch (neven)effect was. Collectieve bestraffingen en extreem gewelddadige afschrikking van potentieel opstandige bevolkingsmassa’s vormden immers al van oudsher pijlers van de Nederlandse koloniale oorlogsvoering.

EXTREEM GEWELD BUITEN DE VERHOORCENTRA

In de *Excessennota* en ander onderzoek is tot dusver niet of nauwelijks aan bod gekomen dat de troepeninlichtingendiensten ook buiten de verhoorkamers veelvuldig extreem geweld pleegden en daarbij zelfs een voortrekkersrol vertolkten. Dit extreme geweld omvatte, zoals we nader zullen zien, onder meer moord, brandstichting, vernieling, roof, geweld bij huiszoekingen, collectieve bestraffing van burgers, massa-arrestaties en soms zelfs een bundeling van al dit geweld en repressie tot een plaatselijk schrikbewind.

COLLECTIEVE BESTRAFFING VAN 'ONWILLIGE' BURGERS EN BESTUURDERS

Volgens Van Doorn en Hendrix speelde inlichtingenpersoneel vaak een leidende rol bij allerlei militaire acties, variërend van 'simpele arrestatiepatrouilles' tot 'massale represailles tegen een "onwillige" bevolking'.²⁷³ Dat de bevolking vanuit het perspectief van de inlichtingendiensten veelal 'onwillig' was, is mede te verklaren door het feit dat zij ook in de inlichtingstrijd tussen twee vuren zat. De veiligste optie was om geen, dan wel nietszeggende informatie te geven (zie ook hoofdstuk 4). De inlichtingendiensten traden soms intimiderend of gewelddadig op als de bevolking of de lurah in hun ogen geen of onvoldoende inlichtingen gaf. Zo noteerde inlichtingen-sergeant Sytsema van het 3e Bataljon van het Garderegiment Jagers op 9 mei 1948, na Republikeinse beschietingen van het kampement in Puraseda (West-Java): 'Er zal streng moeten worden opgetreden tegen iedereen die geen inlichtingen wenst te verstrekken omtrent het gebeurde [...]. Het is zeker dat de bevolking hier op de hoogte is van de verblijfplaats der garongs [rovers], doch zij durven niets te vertellen uit vrees voor de benedeleden'.²⁷⁴ Op 17 augustus schreef Sytsema gefrustreerd: 'Eigenlijk werkt de gehele bevolking [met de verzetsbeweging] mee, alleen al door het stilzwingen te bewaren en voor de domme te spelen'.²⁷⁵ Op 4 september was voor hem de maat vol en beval hij brand te stichten in een dessa waarvan de inwoners geen inlichtingen hadden gegeven.²⁷⁶ In december 1948 beval dezelfde sergeant nogmaals in twee kampongs waar verzetsstrijders hadden overnacht, huizen te laten vernietigen, 'aangezien er door de bevolking niets is gerapporteerd'.²⁷⁷

Saillant detail is dat Sytsema zijn brandstichting van 4 september in zijn dagelijkse inlichtingenrapport wel meldde, maar afdeed met 'oorzaak tot nu toe onbekend'.²⁷⁸ Een dag later legde hij de schuld zelfs bij de Indonesiërs neer: 'Omtrent de gisteren gemelde brand is tot op heden niets bijzonder bekend. Ik neem aan dat hier sprake is van een persoonlijke wraakneming of vete'.²⁷⁹ In een met balpen geschreven aantekening van Sytsema, die hij

waarschijnlijk decennia na de oorlog onder aan het rapport toevoegde, no- teert de IVG-veteraan echter: ‘P.S. Brand werd gesticht in opdracht van mij zelf en door Martai, Mad en Rochim [drie IVG-spionnen] uitgevoerd. C.C. [compagniescommandant majoor L. van Dorp] was tegen deze dingen. (Later aan C.C. verteld).’²⁸⁰ Sytsema overtrad met zijn brandstichtingen – en met zijn onjuiste rapportage – de regels. De IVG-instructies gaven als gezegd (zie hoofdstuk 4) wel aan dat tegen lurahs ‘onmiddellijk strafmaatregelen’ genomen moesten worden als zij nalieten berichten ‘over de gebeurtenissen in kampongs’ door te geven, maar dit betrof alleen deze bestuurders – en de straf beperkte zich tot een hechtenis van maximaal drie dagen.²⁸¹ Brandstichtingen en collectieve straffen tegen burgers van ‘oncoöperatieve’ kampongs waren daarentegen niet toegestaan.

Dat de meldingsplicht voor burgers, uit Nederlands perspectief voor hun eigen bestwil, een vanzelfsprekendheid was, blijkt onder meer uit een bekendmaking van divisiecommandant Dürst Britt van 20 augustus 1947.

Nederlandse militairen brengen de mannelijke bevolking in Pinrang (Zuid-Sulawesi) samen. Na dergelijke schijfingen en met de nodige intimidatie gepaard gaande ‘ondervragingen’ naar de aanwezigheid van nationalistische strijders voerden het DST en andere eenheden van het KNIL in Zuid-Sulawesi in 1946-1947 regelmatig executies zonder proces uit. Pinrang,

1946-1947. Bron: NIMH / LFO

Hierin staat: 'In het belang van haar eigen veiligheid moet de bevolking aan de Nederlandse militaire commandanten de verblijfplaatsen aanwijzen van gewapende lieden, evenals de plaatsen waar wapens zijn verborgen.'²⁸² Kolonel De Vries (KNIL) stelde twee dagen later aan Spoor voor zowel lurahs als burgers tot het melden van 'de aanwezigheid of verblijfplaats van terroristen en andere subversieve elementen' te verplichten. Deden zij dat niet, dan pleitte de kolonel voor het stellen van een afschrikwekkend voorbeeld: 'Enkele bestraffingen van daarin opzettelijk nalatenden doet wonderen.'²⁸³ Dat de meldingsplicht en het daarmee gepaard gaand contact met de Nederlanders voor betrokkenen zwaarwegende gevolgen konden hebben, was de Nederlanders bekend, maar leek hen niet te deren – of zij buiten het juist uit door vooral lurahs te compromitteren (zie hoofdstuk 4). Daarmee werden deze aan Nederland gelieerde lokale bestuurders, nota bene zonder adequate bescherming en desnoods met de nodige intimidatie, onderdeel gemaakt van het Nederlandse alarmstelsel. In feite wentelden Nederlandse commandanten zo als gezegd een deel van hun verantwoordelijkheid voor gebiedsbeheersing op hen af. Veel vermeend pro-Nederlandse lurahs en wedana's kwamen zo in een onmogelijke positie terecht en werden mikpunt van Indonesisch extreem geweld, met honderden slachtoffers als gevolg.²⁸⁴

Soms maakten (inlichtingen)militairen Indonesische burgers ook verantwoordelijk voor Republikeinse infiltraties of andere tegenslagen, terwijl zij bij het uitblijven van meldingen met straf dreigden. Zo meldt een inlichtingenrapport over de 'Salatiga-sector': 'In verband hiermee [infiltratie] is via de kamponghoofden de bevolking van de [drie] kampongs [...] ernstig gewaarschuwd dat van Nederl. zijde maatregelen genomen zullen worden indien de bevolking de Nederl. post bij de driesprong [...] niet tijdig op de hoogte stelt van de aanwezigheid van geïnfilterde kwaadwilligen c.q. door den vijand gelegde mijnen en/of aangelegde versperringen.'²⁸⁵ In officiële rapporten zijn meer dreigementen als deze te lezen, maar – uiteraard – zelden de eventuele uitvoeringen. Hoe deze straffen in de praktijk uitvielen, was meestal zaak van de plaatselijke commandanten of IVG'en, die veelal verder gingen dan kortstondige arrestaties van een lurah. In de niet-officiële Nederlandse bronnen, vooral in egodocumenten, zijn straffen gedocumenteerd die uiteenlopen van uitbranders en intimidaties tot en met het platbranden van huizen of zelfs executies. Bijwijlen werden lurahs of wedana's voorts met collectieve straffen bedreigd, bijvoorbeeld als zij van Nederlandse commandanten te horen kreeg dat de dorps- of dessabewoners buiten hen om zouden worden gestraft als zij niet voldoende meewerkten.²⁸⁶

Hoe vanzelfsprekend IVG'en en commandanten vooral lurahs voor allerlei problemen verantwoordelijk maakten, bleek bijvoorbeeld in april 1948 toen de telefoonkabel die van de kazerne Siantar (Noord-Sumatra) naar een plantage liep tot twee keer toe was opgegraven en verdwenen. De IVG van Siantar, aldus een veiligheidsrapport, lukte het niet de daders op te sporen. De troepencommandant van Noord-Sumatra, generaal-majoor Piet Scholten (KNIL), noteerde vervolgens in de kantlijn: 'Indien dit geschiedt langs of in een kampong het Hoofd verantwoordelijk stellen.'²⁸⁷ Toen een rapporteur kort nadien meldde dat de jeugd van een schoolje vaak 'merdeka' riep, schreef Scholten wederom in de kantlijn: 'Het schoolhoofd afdoende uitleggen, dat hieraan een einde moet komen.'²⁸⁸ Ondanks chronisch personeelsgebrek en grote werkdruk bemoeide een IVG als deze zich dus zelfs met politieke uitingen van scholieren. Daaruit blijkt eens te meer dat de IVG'en zich na het eerste offensief ook toenemend op politiek-politioneel terrein begaven en activiteiten ontplooiden die uitstekend in het takenpakket van de vooroorlogse ARD/PID zouden hebben gepast.

De meest extreme vorm van collectieve bestraffing van 'onwillige' burgers waren executies zonder proces, of, in de woorden van een oorlogsvrijwilliger: 'moorden "als afschrikwekkend voorbeeld"'. Als de bevolking van 'een verdachte kampong' die 'op grond van verkregen inlichtingen tevergeefs' was 'uitgekamd', weigerde informatie te geven, werd 'de een of andere arme slokker uit de van angst verstarde rij gehaald' en neergeschoten. 'Natuurlijk was ook deze maatregel vruchteloos,' zo voegt de oVW'er er bijna achteloos aan toe.²⁸⁹ Collectieve straffen tegen 'onwillige' burgers konden ook op andere wijze tot dodelijke slachtoffers leiden. Zo noteerde luitenant Henk Verbeek van der Sande (KL) in een brief aan zijn moeder: 'Het onaangename van de zaak is dat aan Nederlandse zijde veel harder tegen de bevolking wordt opgetreden. Als er een weg met mijnen wordt gevonden moet de kampongbevolking erover heen lopen net zo lang tot de laatste mijn de lucht is ingegaan. Eigen schuld. Dan moeten ze maar meewerken.'²⁹⁰ Inlichtingenmilitairen namen bij dergelijke bestraffingen veelal het voortouw, maar evengoed kwam het voor dat 'gewone' militairen deze uitvoerden – of een gezamenlijke IVG-infanteriepatrouille. De bronnen geven hierover helaas lang niet altijd uitsluitend.

MASSALE ARRESTATIES

Een andere, veelal laakbare vorm van optreden van de troepeninlichtingendiensten, met vergaande impact voor de betrokkenen en hun gezinnen, was

de arrestatie van tienduizenden burgers.²⁹¹ In principe hadden de diensten, in tegenstelling tot de onderbemande MP en AP, geen bevoegdheden om burgers te arresteren, maar kregen deze wel geregeld van troepencommandanten die hiertoe hunnerzijds niet bevoegd waren. Daar kwam bovenop dat de regels omtrent arrestaties, afhankelijk van hoe ver de beoogde ‘pacificatie’ was gevorderd, van regio tot regio konden verschillen. Er heerste daarom in de Nederlandse gelederen in het algemeen veel onduidelijkheid over de arrestatiebevoegdheden, maar in de praktijk bleven de inlichtingendiensten op grote schaal verdacht geachte personen arresteren. Volgens Bart Lutikhuis pasten zij daarmee een vorm van psychologisch geweld toe. Zo voerde alleen al de IVG te Palembang begin 1947 gemiddeld tien arrestaties per dag uit.²⁹² Ook gewone militairen, eveneens zonder bevoegdheden, voerden geregeld arrestaties van burgers uit – en van krijgsgevangenen, waar zij wel toe bevoegd waren. Arrestaties vonden zowel ad hoc plaats als op basis van inlichtingen, maar de inlichtingendiensten namen meestal het voortouw. Volgens IVG-kapitein Dakkus waren de arrestaties echter nog te vaak gebaseerd ‘op willekeurige, ongemotiveerde beschuldigingen van mede kampongbewoners, die zich op elkaar willen wreken’.²⁹³ Ook voor de IVG’en of de VDMB werkzame informanten kwamen geregeld met twijfelachtige opgaven van personen die volgens hen moesten worden gearresteerd. Daar stond tegenover dat het als gezegd ook voorkwam dat dergelijke informanten door militairen werden opgepakt, soms ook door collega’s van andere inlichtingensecties.

Menig BB-ambtenaar protesteerde tegen het deels lukraak oppakken van aan het BB gelieerde Indonesische bestuurders of godsdienstleraren [kiyai] door Nederlandse (inlichtingen)militairen. Zo beklagde de assistent-resident van Bondowoso zich over het feit dat de plaatselijke VDMB medio 1947 de belangrijke lokale gezagsdrager kiyai Nachwari, ‘een vermaard man van zeer hoge standing en integriteit’, met ‘al zijn leerlingen hadden gearresteerd, hetgeen veel van het volksverzet verklaart’.²⁹⁴ BB’ers of regenten zagen zich wel vaker gedwongen voor hen werkende Indonesische bestuurders tegen de Nederlandse arrestatiedrift te beschermen.²⁹⁵ Soms pakten IVG’en zelfs, zonder dat betrokkenen wisten waarom, Indonesische parlementsleden van de door Nederland opgetuigde deelstaten op.²⁹⁶

Typeerend voor het gemak waarmee arrestaties plaatsvonden is de volgende gebeurtenis. In oktober 1948 arresteerde de IVG ‘op grond van hun politieke activiteit’ de Indonesische medewerkers van een Nederlandse arts van de Dienst voor Gezondheid (DVG) en verbande hen naar Republikeinse gebieden. De zelf ook, onder meer door een huiszoeking, door de IVG on-

der de loep genomen arts achtte de verdenking van zijn medewerkers geheel ongegrond. Voorts wees hij erop dat de uitwijzing, die op basis van artikel 20 van de Regeling op den Staat van Oorlog en van Beleg weliswaar was toegestaan, zonder tussenkomst van de rechter en zelfs zonder enig strafrechtelijk onderzoek was geschied.²⁹⁷ Daarnaast laakte de arts dat de IVG hem, de DVG, het plaatselijke ziekenhuis noch de families van de verbannen medewerkers van hun ingrijpende uitwijzingsmaatregel in kennis had gesteld.²⁹⁸

Geregeld bleken Nederlandse arrestaties ook vergissingen, vooral begaan door (inlichtingen)militairen die nauwelijks de taal spraken of slecht over de lokale situatie waren geïnformeerd. Artillerist Dallinga kon daarover meepraten: ‘Nog een dag later denkt een patrouille een grote groep te pakken te hebben. Al spoedig blijkt dat ze allemaal vertrouwde burgers zijn. Er zijn zelfs mannen van de kampongpolitie bij.’²⁹⁹ IVG-sergeant Sytsema zag zich mede daardoor herhaaldelijk met een (te) groot aantal arrestanten geconfronteerd. Deze kreeg hij van gewone patrouilles overgedragen, hoewel hij die toestroom als verhoorder nauwelijks aankon. De sergeant constateerde ook: ‘Deze personen zijn lukraak opgepikt, zonder enige reden.’ Tot overmaat van ramp ontbraken veelal arrestatierapporten met onder meer persoonsgegevens en de reden voor arrestatie. Hij moest de arrestanten daarom ‘zonder enige bijgaande verklaring [verhoren], zodat een vruchtbaar onderzoek heel moeilijk was.’³⁰⁰ Volgens de eigen instructies was het IVG-personeel eigenlijk verboden ‘arrestanten zonder volledig ingevulde arrestatierapporten’ van patrouilles aan te nemen of aan andere instanties over te dragen.³⁰¹ In de praktijk hadden IVG’ers als Sytsema echter weinig andere keuze dan ook deze regels, al dan niet mopperend, te negeren.

Bij de arrestaties speelde het de inlichtingensecties parten dat zij burgers vaak niet van strijders konden (of wilden) onderscheiden. In de vakliteratuur over irreguliere oorlogen wordt dit ook wel het *identification problem* genoemd.³⁰² Hierbij speelde mee dat veel Nederlandse (inlichtingen)militairen, die over weinig culturele kennis beschikten en gebrekkig Maleis spraken, in de guerrillacontext in ieder geval de mannelijke Indonesische bevolking collectief als verdacht beschouwden. De methoden om strijders te identificeren waren dan ook vaak arbitrair. Zo raadden instructeurs aan op personen te letten die geen eelt op hun handen hadden (en dus geen landbouwers zouden zijn) of lange haren hadden (en daarom voor guerrillastrijders werden gehouden). De willekeur blijkt eveneens uit een IVG-instructie om bij screenings van kampongs ‘de meest verdachte gezichten’ uit een menigte te vissen. Het IVG-personeel werd echter niet verteld hoe het dit moest doen

en waar het dan op moest letten. In de praktijk kwam het schiften van de 'bokken' van de 'schapen' vaak neer op het omsingelen van de kampong en het arresteren van de gehele mannelijke bevolking.³⁰³

Een marinier bevestigde dat zijn eenheid, in samenwerking met VDMB-personeel, bij arrestaties vaak weinig onderscheidend optrad: 'Soms werden er zgn. sweeps gehouden, waarbij een bepaald afgezet gedeelte door de lopende patrouille gezuiverd werd. Hierbij werden de mannelijke bewoners samengedreven, waarbij wel getrapt en geslagen werd als niet spoedig genoeg werd meegegaan.'³⁰⁴ Een pionier van 5-5 RI noteerde: 'Niets was er van die lui [mannelijke kampongbewoners] los te krijgen en we maakten hen dan maar [allemaal] gevangen. Toen werd de terugtocht aanvaard. De vrouwen en kinderen zagen dat wij de mannen meenamen en ze begonnen te huilen. Ze omhelsden de mannen en wij hadden veel moeite om de vrouwen er bij weg te houden. De hele kampong liep leeg achter ons aan. We hadden veel moeite om die huilende optocht achter ons vandaan te houden en we moesten hardhandig optreden.'³⁰⁵ De massa-arrestaties mondden veelal uit in vroegtijdige vrijlatingen, maar geregeld ook in langdurige internering, al dan niet onder het mom van 'voorlopige hechtenis'. Daardoor moesten tienduizenden Indonesische gezinnen leven met de onzekerheid over het lot van hun echtgenoten, vaders en zonen. Vaak viel de kostwinner weg.

Behalve bestuurders en enkele inlichtingenofficieren klaagden ook vertegenwoordigers van de militaire justitie herhaaldelijk over de in hun ogen onrechtmatige en willekeurige massa-arrestaties, die als gezegd niet alleen door inlichtingendiensten maar tevens door infanterie- en artillerie-eenheden werden uitgevoerd. Zij wezen erop dat de overrijverige militairen een in december 1947 door Spoor en procureur-generaal Felderhof gegeven bevel negeerden om arrestaties uitsluitend in samenwerking met burgerlijke instanties uit te voeren.³⁰⁶ Felderhof verzette zich herhaaldelijk tegen het willekeurig gebruik van arrestatiebevoegdheden. Hij weigerde die zonder meer aan de IVG'en te verlenen en maakte geregeld bezwaar als arrestanten te lang werden vastgehouden.³⁰⁷

Al snel waren er legio officiële en inofficiële klachten over (inlichtingen) militairen die bij arrestaties hun boekje te buiten waren gegaan. Een vroeg voorbeeld is afkomstig van de commandant van de T-Brigade, kolonel Van Langen (KNIL). In een rondschriften getiteld 'bevoegdheidsexcessen' dat hij in mei 1946 liet uitgaan, benadrukte hij het civiele primaat bij de arrestaties. Slechts een beperkt aantal militair gezaghebbenden was, in overleg met het BB, bevoegd tot aanhoudingen en ook alleen als er 'gefundeerde vermoedens

aanwezig [waren] dat het gaat om handelingen gericht tegen veiligheid van troepen. Volgens Van Langen werd ‘pacificatie’ het beste bereikt ‘door een optreden, dat op de wet is gebaseerd en niet door het nemen van maatregelen dan wel het verrichten van arrestaties waartoe men niet gemachtigd is.’³⁰⁸

De lijst van onrechtmatige arrestaties is niettemin eindeloos. In een spraakmakend geval in Cililitan zat de arrestant Tohir bin Anwar, die later onder verdachte omstandigheden om het leven kwam, ‘zonder enig bevel van aanhouding’ na zijn arrestatie in 1946 maandenlang in de cel. Uit een rapport van auditeur-militair J.G. Reyers blijkt dat inlichtingenmilitair Henri Schrijver (KNIL), die Tohir bin Anwar had vastgezet, bij zijn arrestaties het voorbeeld had gevolgd van KNIL-houwdegen en ‘dievenjager’ Herman Agerbeek (zie hoofdstuk 1): ‘De onwettige vrijheidsberoving is een uitvloeisel van het systeem, destijds gevolgd door het Hoofd van den Territoriaal MID [Militaire Inlichtingendienst], den Lt Kol Agerbeek, die zonder eenige bevoegdheid daartoe te bezitten door zijne MID-afdeelingen personen liet arresteren, ondervragen en aanhouden.’³⁰⁹ Inlichtingensergeant Schulz van 1-12 RI verbaasde zich in zijn periode in Malang in de tweede helft van 1947 eveneens over bepaalde arrestatiepraktijken van de collega’s. Een van zijn beste vrienden, de waarnemend hoofdredacteur van een Indonesische krant, Soeleiman Hadi, werd zelfs door een I.V.G.-veldploeg gearresteerd en in de gevangenis gestopt zonder enig bewijsmateriaal. ‘Reden van aanhouding: “men voelt, dat deze persoon anti-Nederlands is en dat met hem een nest van onrust in de stad Malang wordt verwijderd.” Zoiets kon in 1947 in het door Nederlanders bezette gebied geschieden.’³¹⁰

Het rondschrijven van Spoor en Felderhof van eind 1947 mocht niet baten. In de praktijk trokken de (inlichtingen)militairen zich maar weinig aan van de hun opgelegde beperkingen. Dit bleek in april 1948 opnieuw toen A.G. Veldhuis, een vertegenwoordiger van de procureur-generaal, bij een controle van een gevangenis in Banyuwangi (Oost-Java) vaststelde dat daar twee keer zoveel gevangenen zaten opgesloten als de capaciteit bedroeg. Volgens deze OM-ambtenaar was dit vooral het gevolg van het oppakken van grote aantallen burgers die zich nota bene niet schuldig hadden gemaakt aan een strafbaar feit. Tot zijn ergernis ontkenden de inlichtingendiensten, de NEFIS inclusief, andermaal domweg dat zij dergelijke vormen van vrijheidsberoving in praktijk brachten. De getergde OM-ambtenaar liet zich echter niet afpoeien: ‘Een botte negatie van de feiten [...] maakt op mij geen indruk meer.’³¹¹ Als reactie op de nog steeds aanhoudende klachten over onrechtmatige arrestatiepraktijken besloot Spoor in mei 1948 zelfs een

centrale civiele instantie op te richten ‘ter controle van de onderscheidende door de inlichtingen- en veiligheidsdiensten verrichte en nog te verrichten aanhoudingen.’³¹² Dat de arrestaties daarmee nu volgens het boekje gingen verlopen bleef echter een vrome wens, mede omdat er, aldus de legercommandant twee weken later, ‘met betrekking tot het onderwerp arrestaties [...] onzekerheid van handelen bestaat.’³¹³ In de praktijk bleven de meeste IVG- en VDMB-groepen de desbetreffende regels, als ze die al kenden, aan hun laars lappen. Eind 1948 bijvoorbeeld moest de territoriale commandant van Midden-Java de militairen er dan ook nogmaals aan herinneren dat zij geen bestuurders mochten oppakken zonder het BB vooraf in te lichten.³¹⁴

Het spreekt boekdelen dat in de officiële IVG-instructies zelfs aanbevelingen stonden hoe de inlichtingenmilitairen de regels omtrent arrestaties en huiszoeken konden omzeilen. Terwijl de militaire commandanten – en daarmee de IVG'en – in de zogeheten actiegebieden ‘de volledige bevoegdheid hadden tot het doen van arrestaties, aanhoudingen, huiszoekingen, enz.’ en ‘men [...] dus veel vrijer [is] bij het houden van onderzoeken’, moesten de militairen in gebieden die als gepacificeerd golden of buiten de actiegebieden lagen veel voorzichtiger zijn. Maar die laatste bepaling hoefde kennelijk geen onoverkomelijk hindernis te zijn: ‘Heeft men geen bevoegdheden tot arrestaties of het doen van huiszoekingen, dan kan men proberen om de persoon in kwestie te overdonderen door hem vriendelijk te verzoeken om mee te gaan om een en ander te vragen of om even in zijn huis te mogen rondkijken. In 9 van de 10 gevallen stemt hij toe, voordat hij zich goed realiseert wat er eigenlijk gebeurt.’³¹⁵

Het onderliggende probleem bij de massa-arrestaties was – het zij nogmaals benadrukt – dat de meeste Nederlandse militairen vrijwel alle mannelijke Indonesiërs die zij aantroffen in de guerrillacontext verdacht vonden. Zo schrijft veteraan M.A.P. de Lange (KL): ‘In zo'n situatie, waarin ook de bevolking zich overal terugtrok, was men natuurlijk uiterst wantrouwig. En dus werd ook dat eenzame mannetje dat zich wel op de sawa vertoonde in de kuif gepikt en meegenomen, want hij kon immers een spion zijn.’³¹⁶ Vooral als zuiveringsacties in vrij onbekende gebieden plaatsvonden waren de daarmee gepaard gaande arrestaties veelal giswerk, zeker als daarbij geen begeleidende spionnen aanwezig waren. Zo noteerde luitenant Goderd van Heek (KL) van 4-9 RI: ‘We hielden [in Midden-Java] twee grote razzias [...] maar hadden slechts weinig succes. Honderden kampongbewoners werden opgejaagd, weer opgevangen, en op rijen gezet.’ Vervolgens pikten ‘mannen van de inlichtingendienst’ er ‘op goed geluk en intuïtie’ verdachten uit,

die werden verhoord en deels meegenomen.³¹⁷ Infanterist P.E. van Mourik (KL) bevestigde dat vaak de intuïtie van IVG-personeel doorslaggevend was bij het maken van onderscheid tussen burgers en strijders: ‘Het is moeilijk werk, want als die kerels hun wapens weggooien – en dat doen ze bijna altijd als je d’r aankomt –, kun je ze bijna niet onderscheiden van een doodgewone tani; die ze altijd voorgeven te zijn. Slechts door [...] het zesde zintuig [intuïtie] van de mannetjes der “inlichtingen” die je bij je hebt en die meestal knapen van dit land zijn, kun je te weten komen of je met actieve vijand te doen hebt.’³¹⁸ Uit het enorme aantal vrijlatingen valt echter op te maken dat de intuïtie van deze kenners van land en taal geen garantie bood dat zij wel de ‘bokken’ van de ‘schapen’ konden scheiden – of dat zij dit niet wilden doen.

GEWELDDADIGE RAZZIA’S EN SWEEPS

Het is opmerkelijk dat (inlichtingen)militairen, zoals voornoemde Van Heek, geregeld de term ‘razzia’s’ gebruikten om hun sweeps, huiszoekingen en arrestatieacties aan te duiden.³¹⁹ Zelfs in officiële militaire rapportages duikt de term soms op.³²⁰ In egodocumenten leggen militairen die de term *razzia* bezigen niet zelden een verband met verguisde praktijken van de Duitse bezetter. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een dagboek aantekening van infanterist Han Haas uit Sumatra: ‘Het leek vanmorgen wel of de bezettingsjaren teruggekeerd waren. De hele stad was afgezet, er kon geen mens meer in of uit. Ieder huis en elk hutje werd onderzocht. Alle mannelijke bewoners van deze negorij werden opgepikt en bijeen “gedreven” op de pasar (markt). Van daaruit ging het in ganzenmars naar de TIVG (veiligheidsdienst) om verhoord te worden. De uiteindelijke vangst was 25 peloppers, waaronder één jap. Het waarom van deze mensendrijverij is dus overduidelijk. Voor een toeschouwer zoals ik is het precies een *razzia* door de Duitsers. Rennende soldaten, uiterlijk kalme mannen, opgewonden pratende vrouwen.’³²¹ Ook Harrie Brummans schreef over in het kader van sweeps uitgevoerde ‘razzia’s’ die hem deden terugdenken aan de ‘Moffentijd’. Hij hekelde in het bijzonder de ‘ss-manieren’ die in zijn ogen vooral KNIL-militairen bij huiszoekingen toepasten.³²² In vergelijkbaar negatieve termen beschrijft W.J. Tomesen een *razzia* op een drukbevolkte pasar, waarbij lokale bewoners van de markt werden gedreven op een manier die volgens hem in wreedheid de Duitsers overtrof: ‘Het volk vluchtte. Snel was de pasar bezet en de kerels die weg wilden lopen, teruggetrapt. Getrapt, zeg ik, want het optreden van ons was nog erger dan de ss.’³²³

Hoewel de *razzia's* veelal door infanterie-eenheden werden uitgevoerd en ook de MP en de AP, die hiertoe de bevoegdheid hadden, er veelvuldig bij waren betrokken, waren het vooral de inlichtingendiensten die hun stempel op dergelijke doorzoekingsacties drukten. Normaliter werden de infanteriepatrouilles, hoewel dit niet in alle bronnen wordt genoemd, immers door een aantal inlichtingenmilitairen begeleid – en meestal door deze ‘specialisten’ en ‘insiders’ aangestuurd. Deze vermeende ervaringsdeskundigen namen op hun beurt stevast een aantal spionnen, gidsen en tolken mee, die samen met hen het voortouw namen. Vaak bleef het echter niet bij het lukraak of hardhandig oppakken van ‘onwillige’ burgers. De sweeps hadden voor de burgers in de kampongs en op de stedelijke pasars geregeld nog grotere gevolgen.

In oktober 1947 constateerde Spoor tot zijn ergernis dat zijn troepen vrijwel dagelijks huizen en dorpen plunderden.³²⁴ Dit gebeurde bijzonder vaak tijdens huiszoekingen, die de militairen alle gelegenheid gaven hun macht te misbruiken en goederen te stelen. Om dit tegen te gaan benadrukte een commandementsorder uit Midden-Java dat er voor voorwerpen die tijdens huiszoekingen in beslag waren genomen dan wel meegenomen, ‘door beide partijen’ ondertekende ontvangstbewijzen moesten worden opgesteld. De order eindigde met volgende waarschuwing: ‘In beslag genomen voorwerpen mogen niet eigenmachtig te eigen bate worden aangewend.’³²⁵ In de praktijk negeerden Nederlandse (inlichtingen)militairen echter ook deze regels met regelmaat.

Een voorbeeld van de betrokkenheid van inlichtingenpersoneel bij plunderingen – en tevens van het gezamenlijk optreden van grondtroepen en inlichtingenmilitairen – is een zuiveringsactie van een marinierseenheid en hen begeleidende VDMB'ers in juni 1946. Na het doorzoeken van de ‘infiltratiebasis’ Tambakoso (Oost-Java) staken de VDMB'ers het zuidelijke deel van deze kampong op last van compagniescommandant kapitein J.H. Strijbosch in brand. De commandant achtte deze stap militair noodzakelijk. Wat later hoorde Strijbosch, die zich met de hoofdmacht naar de noordelijke kant van het dorp had begeven, vuur uit de richting vanwaar hij de VDMB-sectie had achtergelaten. Tot zijn ergernis bleken de VDMB'ers en enkele mariniers voor hun plezier op kippen te schieten. ‘Even later moest ik constateeren, dat diverse Mariniers met kippen, geiten, klokken en ander licht huisraad liepen,’ aldus Strijbosch. ‘Hen ter verantwoording roepende, kreeg ik het onvermijdelijke antwoord dat zij “het anderen hadden zien doen en dus dachten dat het wel mocht”.’ Met ‘de anderen’ bedoelden de mariniers hun VDMB-collega's. Volgens de compagniescommandant was gebleken ‘dat wederom de

veiligheidsdienst [VDMB] hier begonnen was, zelfs klokken en serviezen uit de huizen weg te roven en meegevoerd hadden ten aanschouwe van de kampongbevolking.' Volgens de kapitein was dit alles 'een zeer beschamend schouwspel.'³²⁶

De commandant van de VDMB-sectie, luitenant C.Th. Mulder, weigerde vervolgens de onvreemde etenswaren aan de kampongbevolking terug te geven, zodat Strijbosch het zelf moest doen. 'Ik kon dan ook zijn [Mulders] verklaring dat de klokken [...] zouden worden geregistreerd en ten algemeene nutte worden aangewend niet aanvaarden zoodat ik deze alsmede de serviezen en tong-tong heb laten vernietigen.' De compagniescommandant, die de VDMB voorts 'een zeer slecht voorbeeld voor mijn Mariniers' noemde, vreesde dat hun misdragingen 'de reputatie van de mariniers bij de kampongbevolking zal hebben geschaad.'³²⁷ Zoals te verwachten viel, ontkenen Mulder en diens meerderen de aantijgingen van het 'moraliseerende rapport' van Strijbosch. Zij legden de schuld voor de plunderingen juist bij de mariniers en bezwoeren dat de krijgsbuit van de VDMB verhoudingsgewijs gering was uitgevallen. Bovendien had de VDMB bewust de moskee gespaard, terwijl mariniers deze naderhand wel in brand hadden gestoken, wat waarschijnlijk 'een nog veel slechtere indruk' op de kampongbevolking had gemaakt. Ook zou het onnodig zijn om 'kostbaar voedsel en meubilair' achter te laten, 'waarvan duidelijk is dat het aan extremisten toebehoort.'³²⁸

Sweeps of razzia's als in Tambakoso vonden vooral plaats in kampongs van waaruit beschietingen op Nederlandse troepen hadden plaatsgevonden, waar mijnen of boobytraps in de buurt waren gevonden, waar bruggen of wegen waren vernield of versperd, waar strijders vermoedelijk onderdak vonden, of in dorpen die – op basis van inlichtingen – anderszins als 'fout' golden. Ze konden, als gezegd, ook zijn ingegeven door wraak, verving of willekeur. Soms werden ook hele streken die als onrustig golden op deze wijze 'uitgekamd', kampong na kampong. Volgens de richtlijnen mochten alle militaire commandanten dergelijke acties uitvoeren, mits deze zich in niet geheel 'gepacificeerde' gebieden voltrokken. Inlichtingendiensten moesten hierbij indien mogelijk worden betrokken, van iedere huiszoeking moest een rapport worden opgemaakt en de plaatselijke BB-ambtenaar moest vooraf worden geïnformeerd.³²⁹ Ook aan deze beperkende voorwaarden hielden de (inlichtingen)militairen zich lang niet altijd.

Controles van dorpen, wijken of personen gingen bovendien geregeld gepaard met mishandeling, het vernietigen of confisqueren van voorraden, plunderingen, het afbranden van huizen, arrestaties of zelfs moord. Net als

in de verhoorkamers maakten verhoorders die bij de razzia's betrokken waren zich bijvoorbeeld kwaad als de bevolking bij de ondervragingen ter plaatse, zoals zo vaak, het 'saya tidak tahu' ('ik weet het niet') liet horen. In zulke gevallen vielen er geregeld klappen – of erger.³³⁰ Dat, afgezien van KNIL-militairen en mariniers, KL-militairen in dergelijke situaties eveneens over de schreef konden gaan blijkt onder meer uit de volgende getuigenis: 'We sjokken links en rechts van de weg met zo'n 5 meter tussenruimte. Om en om, de veteranen en wij, de baroes. [...] Mijn groep [van 425 B.I.] gaat dwars door de kampong en niet bepaald zachtzinnig.' Dezelfde dienstplichtige soldaat nam twee dagen later deel aan een nachtelijke doorzoekingsactie: 'Deuren worden [door ons] ingetrapt. Er wordt geroepen, gekreund en gesmeekt.' De meeste aangetroffen mannen antwoordden met 'saya tani, tuan' ('ik ben boer, meneer').³³¹ Om de risico's voor zichzelf te verkleinen, doorzeefden doorzoekingsploegen af en toe huizen die ze wilden doorzoeken reeds van buitenaf met kogels. Andere militairen schoten na het binnenstormen meteen onder de bedden.³³² De (inlichtingen)militairen ergerden zich ook geregeld aan voor hun huis zittende burgers 'met de vermoorde onschuld op hun gezicht', van wie zij vermoedden of wisten dat het strijders waren, die hun wapens hadden verstopt. Een marinier noteerde: 'Zij gaven steevast het antwoord "ze zijn die kant op gevlucht toean" of "weet niet toean". De compagniescommandant [...] besloot toen om de desbetreffende kampongs uit te kammen en alle gevangenen mannen mee te nemen voor verhoor.'³³³

Dankzij het efficiënte Republikeinse alarmstelsel (zie hoofdstuk 7) waren de eigenlijke doelwitten, de strijders, bij het 'zwiepen' van de pasars en kampongs vaak al tijdig gewaarschuwd, zodat de vogel veelal al was gevlogen.³³⁴ Burgers die dan wel werden aangetroffen moesten niet zelden toezien hoe hun huizen door gefrustreerde militairen als afschrikwekkend voorbeeld werden afgebrand, vooral als er wapens of munitie waren gevonden.³³⁵ Het volstond soms ook als kampongs en huizen verdacht werden geacht. Zo schreef een infanterist van 412 BI: 'We gaan [eind 1948] door met verdachte kampongs te zuiveren. Veelal zijn de mannen bij onze aankomst verdwenen. De vrouwen en kinderen sturen we weg voor we de kampong doorzoeken. De huizen, die bij het doorzoeken verdacht zijn, worden voorbeeld stellend in brand gestoken.'³³⁶

Het doorzoeken van huizen in 'foute' kampongs die de inlichtingendiensten veelal hadden aangewezen kon bovendien slechts een opmaat zijn om conform eerder vastgelegde plannen of opdrachten brand te stichten en/of burgers te executeren. Zo vertelt een artillerist van 3-41 RVA over een eind

1949 uitgevoerde razzia: ‘We gaan naar de volgende kampong [...]. Die is fout.’ De opdracht luidde: ‘Doorzoek alle huizen goed en daarna het geheel in de fik. [...] Even later stonden de eerste huizen al in de vlam. Er werden nog enkele mannen aangetroffen die in het bezit waren van een stukje papier met de stempel van de D.I. [Darul Islam]. [...] Deze heren werden op de plaats van arrestatie gefusilleerd. Zelfs twee vrouwen werden aangetroffen met D.I.-papieren [...] en ondergingen hetzelfde lot als hun mannelijke benedegenoten. [...] Na een half uur stond het grootste gedeelte van de kampong in de fik. De stenen gebouwen werden met geweren en handgranaten vernietigd.’³³⁷ Piet Hendrix van 4-11 RI rept eveneens over bijzonder gewelddadige razzia’s. Zijn eenheid blijkt soms zelfs helemaal geen onderscheid tussen burgers en strijders te hebben gemaakt: ‘We moesten een kampong doorzoeken met de opdracht alle mannen die we aantreffen dood te schieten.’³³⁸ Ook wapenbezit was vaak reden genoeg voor onmiddellijke executie zonder proces. Zo schrijft KL-soldaat Annius Jongbloed in mei 1946 aan zijn vriendin: ‘Elk verdacht persoon wordt nu gefouilleerd en bij wapenbezit direct doodgeschoten.’³³⁹ ESD’ers als Birney aarzelden naar eigen zeggen meestal helemaal niet om bijvoorbeeld pasargangers die zij op wapenbezit betrapten meteen ter plaatse dood te schieten – of te ‘laten doodschieten’.³⁴⁰

GEVANGENENMOORDEN BREDER BESCHOUWD

Voordat we nader op de moordpraktijken van de IVG’en en VDMB ingaan is het vermeldenswaardig dat geen enkel legeronderdeel ervoor terugschrok arrestanten, in de bronnen meestal gevangenen genoemd, te vermoorden.³⁴¹ De elitetroepen van het KST, de commando’s en de para’s, waren helemaal berucht om het vermoorden van gevangenen of burgers.³⁴² Net als bij andere eenheden gebeurde dit ter afschrikking, als represaille, uit risicomijding, uit gemakzucht – of in hun geval soms ook, aldus KST-militair Bert Schüssler, omdat zij tijdens geheime *longe range patrols* diep in vijandelijk gebied geen getuigen in leven konden laten.³⁴³

De levens van Indonesiërs, ook van burgers, hadden voor Nederlandse militairen veelal betrekkelijk weinig waarde. Dat is ook af te leiden uit het mede door de guerrilla-context en *better safe than sorry* ingegeven bevel of de neiging om te ‘schieten op alles wat beweegt’ of ‘eerst schieten dan vragen’.³⁴⁴ In een enkel geval zijn orders van die strekking zelfs in officiële militaire rapporten vastgelegd en bewaard gebleven. Zo gaf de chef-staf van de V-brigade, luitenant-kolonel D. Huiting (KL), op 3 november 1947 vier bataljons³⁴⁵ opdracht een grote ‘zuivering van het terrein’ in het regentschap

Banyumas (Midden-Java) uit te voeren. De overste gaf daarbij het nietsontziende bevel ‘elken volwassen, ook zich slechts enigszins betrouwbaar zich [sic] voordoende Indonesiër, neer te leggen’. Op inlichtingen leunend had hij aangenomen dat de ‘goedwillende bevolking’, vanwege ‘intimidatie en terreur van den vijand’, het actiegebied reeds had verlaten.³⁴⁶ Met dit schietbevel verklaarde Huting, die tevens actiecommandant was, dus de nog aanwezige lokale Indonesische bevolking in feite vogelvrij, vrouwen inclusief.

Wat de oorzaken voor de Nederlandse moordpartijen betreft bestaat de nodige overlap met de reeds genoemde oorzaken, redenen en motieven voor de martelingen en de toepassing van extreem geweld in algemene zin. Een specifieke extra reden om gevangenen te vermoorden was de diepgevoelde frustratie over de eerdergenoemde vrijlatingen. Om deze voor hun veiligheid riskant geachte vrijlatingen te voorkomen losten sommige militairen het ‘gevangenenprobleem’ liever meteen zelf ter plaatse met de kogel op.³⁴⁷ Schokkend en tevens veelzeggend is in dit opzicht het relaas van de eerdergenoemde militair arts Postuma: ‘In die tijd werd ook bekend dat eind april [1946] in de Menganti-sector vierendertig gevangenen waren gemaakt die met touwen om de hals waren doorgestuurd naar de Veiligheidsdienst [VDMB], een onderdeel dat niet bekend stond om zijn zachte aanpak.’ Na hun verhoor bleken de arrestanten echter onschuldige tani’s te zijn, die moesten worden vrijgelaten. ‘De daar aanwezige luitenant was het er niet mee eens en riep; “dachten ze gvd dat ik gevangenen maak om ze daarna weer vrij te laten?” Hij liet twee mitrailleurs en een machinegeweer aanrukken en liet de “tani’s” over het veld draven. Acht van hen werden neergeknald en in een massagraf begraven. Latere schattingen spreken zelfs van vierendertig.’³⁴⁸

Onder meer om de Nederlandse gevangenenmoorden, die de spuigaten uitliepen en tot politieke repercussies konden leiden, in te dammen richtten de autoriteiten in maart 1948 op Java en Sumatra zogeheten bijzondere krijgsgerechten op.³⁴⁹ Deze speciale militaire rechtbanken konden Indonesiërs snel veroordelen en hadden een inquisitoir karakter. Maar ook deze maatregel sorteerde weinig effect; het ongeautoriseerd ombrengen van gevangenen op grote schaal ging onverminderd door. Binnen deze context van endemische gevangenenmoorden namen de kleine troepeninlichtingendiensten, zoals we zullen zien, veelal het initiatief. Hoewel de gevangenenmoorden evenals de martelpraktijken binnen het leger ruim bekend waren en deze misdaden zelfs, vooral vanaf begin 1949, deels door Nederlandse media waren onthuld, bleven de civiele en militaire autoriteiten ze ontkennen.³⁵⁰

MOORD OP 'UITGEPERSTE' GEVANGENEN

Een specifieke categorie moorden betroffen arrestanten die de door IVG- en VDMB-militairen tijdens verhoren waren 'uitgeperst', 'uitgeknepen' of 'leeggepompt'. Officieel waren er als gezegd drie opties wat er na hun verhoor met hen moest gebeuren: 1) ze vrijlaten, 2) ze aan de politie of een auditeur-militair overdragen, zodat zij eventueel konden worden berecht of 3) ze (als krijgsgevangenen) interneren. Omdat de meeste IVG'ers en VDMB'ers, net als andere militairen, grote moeite hadden met het vrijlaten van gevangenen en ze de procedures die tot het berechten of interneren van arrestanten leidden omslachtig vonden, namen zij geregeld hun toevlucht tot een vierde optie die niet in de officiële instructies stond: moord. Er zijn legio getuigenissen waaruit blijkt dat gevangenen kort na hun (laatste) verhoor werden gedood. Arrestanten golden weliswaar als waardevolle inlichtingsbronnen, maar zodra zij – al dan niet vrijwillig – informatie aan hun verhoorders hadden verstrekt, daalde hun 'waarde' voor de inlichtingendiensten meteen drastisch. Dit had tot gevolg dat veel (inlichting-)militairen deze mensen vervolgens als een soort wegwerpproducten beschouwden, die zij ergens, meestal buiten het zicht van 'pottenkijkers', neerschoten: in een bos, op een rijstveld, aan de oever van een rivier of de rand van een ravijn. Dit lot trof soms ook volhardende gevangenen die zelfs na te zijn gemarteld, niets hadden losgelaten.³⁵¹

Een illustratieve getuigenis van een moordpartij op gevangenen die eerder hardhandig waren 'uitgeperst', is het relaas van een dienstplichtige van de KL: 'Als de actie afgelopen is vraag ik aan een infanterist, wat er met die [hardhandig verhoorde] gevangenen gebeurt. "Die laten we straks gaan", is het antwoord, "als de kolonel weg is". Dat betekent; laten gaan en dan een nekschot geven.'³⁵² Ook artillerist Bruinsma (KL) schreef aan zijn vrouw welk lot een 'leeggepompte' gevangene te wachten stond: 'Het was een zware en zware gevangenen sturen wij niet meer door, maar ruimen we zelf op. De enige manier om er later geen last meer van te krijgen. Het mag niet maar het is algemeen gebruik. Niet over praten snoes.'³⁵³ Uit voornoemde getuigenissen blijkt opnieuw dat dergelijke moordpartijen lang niet alleen maar door inlichting-militairen werden gepleegd.

Vaak liepen echter de inlichtingendiensten voorop. De geroutineerde wijze waarop zij reeds verhoorde arrestanten liquideerden werd onder meer uit de doeken gedaan door een in Cibeber (West-Java) gelegerde militair, die tevens een typische verhullingsmethode beschreef: 'Het verhoor begint opnieuw. S. [...] gaat een apparaat halen om hen stroomstoten toe te dienen.

Origineel bijschrift: 'Een selectie uit de door IVD gemaakte gevangenen. Er bevinden zich vele zware jongens tussen.' Na hun arrestatie moesten betrokkenen door IVG- of MP-personeel worden geregistreerd. Tot het registratieproces behoorde officieel ook het maken van politiefoto's als deze. Bron: Herinneringsalbum van de 1^e Infanterie Brigade Groep c Divisie '7 December', dl. 3, 1 september 1947 - 1 maart 1948, 41

Die twee gevangenen werden later door dezelfde sergeant van de inlichtingendienst neergeschoten. In het rapport stond dat ze wilden vluchten.³⁵⁴ Een andere militair noteerde: ‘We hadden 2 peloppers [strijders] te pakken, waarvan er een gewond was. De inlichtingendienst werkte er mee af. De een werd de kop ingeslagen, de ander kreeg het genadeschot.’³⁵⁵ Nog een voorbeeld: ‘Zoals ze [inlichtingendiensten] met die TNI-gevangenen omgaan is beestachtig. Alle dertien gevangenen, die we hadden werden eerst half dood geschopt en kregen toen een nekschot.’³⁵⁶ Ook VDMB’er Van der Laar merkte op dat hardhandig door zijn dienst ondervraagde gevangenen daarna vaak om het leven werden gebracht: ‘Meestal werden ze dan na vier dagen [hechtenis] alsnog doodgeschoten.’³⁵⁷ ESD’er Birney maakte er geen geheim van dat zijn mannen arrestanten, die na ‘hardhandig verhoor’ landmijnen hadden aangewezen, ‘maar overhoop [hadden] geschoten. Opgeruimd staat netjes.’³⁵⁸

Er zijn – in niet-ambtelijke bronnen – ook enkele bevelen om ‘uitgeperste’ gevangenen te doden gedocumenteerd. Zo was AAT-militair R. Fraikin (KL) er getuige van hoe een Nederlandse officier een soldaat opdracht gaf een TNI-officier ‘die zich vrijwillig had overgegeven en alle inlichtingen verstrekt [...] maar “af te maken”. De man kreeg een buikschot en heeft ca. anderhalf uur liggen sterven.’³⁵⁹ Inlichtingenofficier Eddy Mahler (KNIL) schreef dat zijn bataljonscommandant, Ter Haar, hem met een hoofdgebaar opdracht gaf de reeds verhoorde arrestant Bachtu te vermoorden: ‘De hint aan mijn adres om Bachtu te laten verdwijnen was niet mis te verstaan.’³⁶⁰ Oud-inlichtingenofficier Hueting rept over een officier die na afloop van een verhoor tegen zijn hulpje zei: ‘Schiet die jongen maar dood.’ Hoewel de officier met de krijgsraad dreigde als zijn bevel niet zou worden opgevolgd, weigerde de ondergeschikte tot drie keer toe het bevel uit te voeren.³⁶¹ Dit geval verduidelijkt tevens dat niet alle militairen wederrechtelijke bevelen klakkeloos uitvoerden.³⁶²

Louis Sinner (KL) was eveneens ooggetuige van een moord op gevangenen, in dit geval na hun voorlopige ‘verhoor’ te velde. Zijn getuigenis laat, behalve een opmerkelijke koelbloedigheid en routinematigheid, zien dat een weigering om inlichtingen te geven een doodvonnis kon betekenen: ‘Drie gevangenen zaten gehurkt aan de kant van de weg. Zij moesten opgeven waar de rest van hun groep was gebleven. De eerste weigerde en werd doodgeschoten. De tweede idem. De derde sprak. Zelf kon ik toen begrip voor zo’n situatie opbrengen en ik verzette mij er niet tegen. Een collega verbindingsman die nog niet zoiets had meegemaakt stond te kokhalzen.

De commandant vroeg me of de man – een melkboer uit Rotterdam – soms communist was.³⁶³ Een andere militaire ooggetuige noteerde: ‘Onze gevangene werd voor de keus gesteld: praten of de dood, en hij koos het laatste. Drie jongens spanden hun sten, zetten hem op automatisch. Even was het doodstil en toen verscheurden drie salvo’s de tropennacht.’³⁶⁴ In enkele gevallen vermoordden inlichtingen- of andere militairen zelfs kleine jongens, die zij eerder hardhandig hadden verhoord.³⁶⁵ Als arrestanten bij hun ondervraging te velde onjuiste inlichtingen gaven, kon het eveneens gebeuren dat zij dat met de dood moesten bekopen.³⁶⁶

Ook kwam het voor, zo blijkt onder meer uit het dagboek van een in West-Java gelegeerde oorlogsvrijwilliger, dat enkele IVG’ën het beulswerk door andere militairen wilden laten opknappen. Gevangenen moesten na hun verhoor ‘worden afgemaakt’ door deze getuige en diens collega-infanteristen, ‘volgens zeggen [van de IVG], op last van hogerhand’. In dit geval kostte dat op 20 augustus 1947 vijftien gevangenen, volgens de plaatselijke IVG allemaal ‘brandstichters en moordenaars’, het leven. Een uit vrijwilligers gevormd vuurpeloton schoot ze dood. ‘De jongens deden wat hun was opgedragen,’ aldus de getuige. Veelzeggend is ook zijn dagboek aantekening van 30 oktober 1946. Daaruit blijkt dat een patrouille drie gevangenen aan de IVG overdroeg maar meteen werd gevraagd of de gevangenneming reeds ‘in het patrouillerapport was vermeld’. Toen dit (nog) niet het geval bleek werden de gevangenen, onder wie een jongen van twaalf jaar, ‘naar hartenlust afgeranseld’. Vervolgens kregen de ovw’ers te horen: ‘Neem ze mee terug naar jullie bivak en schiet ze daar kapot [...] en vermeldt er niets van in de rapporten.’ De IVG’ers konden de gevangenen naar eigen zeggen niet zelf houden, ‘want dan krijgen we last met onze superieuren. Ze moeten eigenlijk overgedragen worden aan de Militaire politie in Bandung, maar die laat ze toch weer vrij, en dat mag niet, want ze moeten dood.’ In dit geval durfde de pelotonscommandant ‘de verantwoordelijkheid [ze te vermoorden] niet aan’. Hij stuurde de gevangenen terug naar de IVG, die ze twee dagen later echter weer terug naar de ovw’ers stuurde. Uiteindelijk was het een politieman die twee van de drie arrestanten neerschoot, uit teleurstelling over zijn mislukte poging de derde arrestant, die de benen had genomen, tot ‘een contraspion te maken.’³⁶⁷

Illustratief voor de voortrekkersrol van de inlichtingendiensten bij het vermoorden van gevangenen is verder de aanname van sommige infanteristen dat door hen bij de IVG ‘afgeleverde’ arrestanten niet alleen zouden worden mishandeld, maar ook dat zij hun uitlevering niet zouden overleven. Opmerkelijk is in dit opzicht de getuigenis van veteraan C.A. van Vugt, die

(achteraf) ruitelijk toegaf dat zijn eigen KL-eenheid meerdere Indonesische gevangenen, ‘die we eigenlijk als krijgsgevangenen mee hadden moeten nemen’, tijdens een meerdaagse patrouille had neergeschoten. Deze infanteristen waren van mening dat als zij het niet deden, de inlichtingendiensten het sowieso hadden gedaan: ‘Maar iedereen was er heilig van overtuigd, dat ze [de arrestanten] “na inlevering” bij de inlichtingendienst, tóch niet meer lang zouden leven.’³⁶⁸ Een rechtvaardigingspoging of niet: deze veronderstelling spreekt boekdelen.

MOORD OP OVERLOPERS, VERRADERS, SPIONNEN EN ‘RAMPOKKERS’

De getuigenissen en rapporten van inlichtingenmilitairen leggen nog meer ‘rechtvaardigingen’ voor gevangenenmoorden bloot, die veelal ook voor andere vormen van extreem geweld gelden. Vaak was er een verband met Indonesisch extreem geweld, plunderingen, sabotage, wapenbezit, diefstal – of de niet te stoppen infiltraties en spionagepogingen. Zo was er dikwijls sprake van wraak voor de vele moorden die de Indonesische strijdkrachten in het kader van contraspionage op hun informanten of spionnen pleegden, evenals voor aanslagen op IVG- of VDMB-personeel zelf (zie hoofdstuk 7). Inlichtingenmilitairen kenden normaliter geen enkel pardon met Indonesiërs die zich hieraan schuldig hadden gemaakt, ook niet bij twijfel over hun ‘schuld’. Een andere relatie met Indonesisch geweld was de wens de vele Indonesische moordpartijen op bestuurders of politieagenten die met Nederland samenwerkten te stoppen. Ook met Indonesiërs die hiervan werden verdacht maakten inlichtingenmilitairen meestal korte metten. Onder het mom ‘oog om oog, tand om tand’ achtten zij deze eigenrichting zowel logisch als legitiem.

Interessant is dat IVG- of VDMB-militairen als rechtvaardiging voor hun gevangenenmoorden geregeld verwezen naar de misdaden die hun slachtoffers tegen Indonesische burgers zouden hebben begaan. Vaak ging die rechtvaardiging gepaard met de bewering dat hun moorden de veiligheid van de dessabewoners ter plaatse ten goede zouden zijn gekomen en dat er naderhand weer ‘rust en orde’ zou hebben geheerst. Juridisch en moreel gezien was deze rechtvaardiging niet steekhoudend: eigenrichting zonder enige vorm van proces was ook naar de destijds geldende maatstaven niets anders dan moord.

Toch kan de verwijzing naar de veiligheid van Indonesische burgers, niet om moorden goed te praten maar als motief dan wel verklaring, niet zon-

der meer van tafel worden geveegd. Uit zowel Nederlandse als Indonesische bronnen blijkt dat de lokale bevolking vaak flink te lijden had onder Indonesische rampokkers, dievenbendes, militias en soms ook TNI-militairen, die van hen voedsel, onderdak, inlichtingen en andere vormen van samenwerking verwachtten of opeisten (zie hoofdstukken 4 en 7). Er zijn dan ook verschillende indicaties, zij het alleen in Nederlandse bronnen, dat de plaatselijke bevolking soms daadwerkelijk opgelucht reageerde als inlichtingenmilitairen bijvoorbeeld beruchte rampokkers executeerden. In enkele gevallen lijken kampongbewoners als gevolg van dergelijke moorden zelfs coöperatiever te zijn geworden, door bijvoorbeeld plotseling wél inlichtingen te verstrekken. Dit gedrag is ook in lijn met het eerder vastgestelde verband tussen de bereidheid van burgers om inlichtingen te verstrekken en hun veiligheid of bescherming.

Een tekenend voorbeeld kwam van inlichtingen-militair Willem de Haan, die in 1948 getuige was van een moord op 'een belangrijke man van de TNI'. Zijn IVG had gericht jacht gemaakt op deze lang gezochte TNI-officier, die voor de plaatselijke bevolking een plaag zou zijn geweest. Na hem enkele dagen te hebben opgesloten, besloot de IVG de officier dood te schieten. Volgens De Haan maakte deze moord ter plaatse zo veel indruk dat zijn IVG-post meerdere lurahs op bezoek kreeg, die in het verleden nooit inlichtingen over de TNI hadden willen verstrekken. 'Deze verzekerden nu, mits er voor hun veiligheid zou worden gezorgd, wel mee te willen werken.'³⁶⁹ Inlichtingenofficier Benjamin Asscher (KL) gaf een tweede voorbeeld. Zijn IVG maakte in 1949 in West-Java jacht op een 'gevreemde rampokker', die zij na diens aanhouding neerschoten. Asscher herinnerde zich dat zij het slachtoffer bewust voor een huis neerlegden en dat de plaatselijke bevolking vervolgens diens lijk kwam aanschouwen om zich van zijn dood te kunnen overtuigen: 'Men was ons dankbaar dat ze van die man verlost waren.'³⁷⁰ Hoewel dergelijke getuigenissen zonder meer kunnen kloppen is het goed te beseffen dat de burgers hun dankbetuigingen ook kunnen hebben geuit om de militairen niet teleur te stellen of om eventuele anti-Nederlandse gevoelens voor hen te verbergen. Bovendien grepen Nederlandse militairen zulke dankbaarheid graag aan, niet in de laatste plaats als een schijnbare bevestiging dat de bevolking hun optreden zou appreciëren.

Inlichtingenmilitairen maakten doorgaans ook korte metten met vermeende verraders, spionnen en overlopers.³⁷¹ Zo getuigde VDMB'er Karel Poetiray wat er met de ESD'er Subitki gebeurde nadat deze in augustus 1949 tijdens het staakt-het-vuren met de Republiek naar de TNI was overgelopen,

met medeneming van wapens en documenten: 'De Indonesiërs hebben hem weer netjes teruggebracht bij [luitenant] De Rijk en sergeant Kolen. De Rijk heeft hem overgenomen en Subukti voor de ogen van de TNI-officieren doodgeschoten.'³⁷² Ook binnen de zogeheten Groep Spier, een beruchte speciale eenheid van ongeveer 250 voornamelijk Indonesische mannen die aan 3-6 RVA was toegevoegd, kregen in 1948 drie militairen (en een burger) de kogel omdat zij als spionnen en verraders werden gezien.³⁷³ De woede op dergelijke personen was vaak dusdanig groot dat ze niet eens werden verhoord. Door hen onmiddellijk te doden wilden inlichtingenmilitairen vaak ook een voorbeeld stellen, omdat, zoals veiligheidsofficier in Semarang Jan Bakker het reeds eind 1946 formuleerde, het immers 'duidelijk [was] dat de vijand weinig respect heeft voor de gevangenisstraf die spionnen ingeval van arrestatie worden opgelegd'. Een dergelijk drastische maatregel zou 'in de huidige politieke omstandigheden misschien enige moeilijkheden' opleveren, aldus Bakker, maar zou wel 'zeer preventief werken en de ambitie om in Semarang te gaan spionneren, sterk verminderen.'³⁷⁴ Als VDMB'ers naar de TNI overgelopen Japanners te pakken kregen werden zij eveneens onmiddellijk neergeschoten.³⁷⁵

Een aparte slachtoffercategorie, tot slot, waren gidsen die militairen de verkeerde weg wezen. Ook zij werden als 'verraders' beschouwd, wat vaak hun doodvonnis betekende. Voor gidsen die militairen in een hinderlaag trachtten te lokken was dit zelfs een zekerheid. Zij werden dan, aldus de officiële term, 'ter verantwoording geroepen.'³⁷⁶ ESD'er Birney ontwikkelde een andere methode om met onbetrouwbaar geachte gidsen of arrestanten af te rekenen. Hij nam hen 'bij wijze van gids' mee op patrouille, zodat zij 'de stellingen van hun eigen kameraden' konden aanwijzen. Bij een eventuele hinderlaag werden zij meteen als eersten neergeschoten.³⁷⁷

NEDERLANDSE HIT SQUADS IN ACTIE

De zogeheten Opsporingsdienst, een onderdeel van de counter-intelligence- of buitendienstafdelingen van de IVG'en, hield zich bezig met een bijzonder aspect van het inlichtingenwerk dat geregeld met extreem geweld gepaard ging. Deze dienst moest, aldus de IVG-instructies, 'bendeleiders' en hun handlangers die bij spionage, sabotage of andere subversieve acties betrokken waren, opsporen, observeren en arresteren. De Opsporingsdienst bestond uit twee groepen: het 'spionnen en agentennet' en de 'overvalgroepen'. De spionnengroep moest bij Republikeinse organisaties 'inschuiven' (infiltreren) en daarnaast 'verdachte' personen schaduwen, aanwijzen, mee-

lokken en soms ook aanhouden (zie hoofdstuk 4). De met de spionnengroep samenwerkende militaire overvalgroepen moesten vervolgens 'op geruisloze wijze' optreden om 'verdachte elementen' of 'ondergrondse organisaties' te dwarsbomen en op te rollen. De IVG-voorschriften geven geen duidelijkheid over de mate van geweld dat deze mannen daarbij mochten gebruiken. Wel staat daarin geschreven dat de kleine en mobiele overvalgroepen uit 'in burger gekleed Inheems (of als zodanig uitziend) personeel' moesten worden samengesteld en dat zij zich te voet of in 'onopvallende voertuigen' moesten verplaatsen. De overvalgroepen moesten 'eventueel onder het mom van Republikeinse gezindheid' opereren en zo onopvallend verdachten uit hun woning of verblijfplaats halen.³⁷⁸ In de praktijk betekende dit dat ook witte militairen die aan verkenning-, infiltratie- of opsporingsacties van de IVG deelnamen een rijsthoejde op hun hoofd en een pikolan op hun schouders droegen om zich als tani's voor te doen. Deels smeerden zij ook verf of andere substanties op hun huid om zich aan de omgeving aan te passen.³⁷⁹ Zoals we zullen zien rukte menige overvalgroep ook als nepguerrilla's uit.

Volgens de IVG-instructies moesten de overvalgroepen ook 'achter de demarcatielijnen gelegen subversieve verzetshaarden uitroeien'.³⁸⁰ Zulke clandestiene acties of raids, om individuen, 'bendes' of bepaalde kampongs en 'verzetshaarden' te overvallen, waren in feite bestandsschendingen die bij bekend worden politieke repercussies konden hebben. Pikant detail is dat Nederland de Republiek, om haar internationaal in diskrediet te brengen, continu de les las. Dit gebeurde onder meer door haar van allerhande bestandsschendingen als het overschrijden van de demarcatielijnen te beschuldigen. Nog pikanter wordt het beeld als we bedenken dat het vooral de inlichtingendiensten op aanwijzing van de legerleiding waren die het nodige 'bewijsmateriaal' voor Republikeinse bestandsschendingen en 'gruweldaden' moesten verzamelen en in speciale rapporten gieten.³⁸¹

De Republikeinse autoriteiten waren in ieder geval in grote lijnen op de hoogte van de hardhandige acties van de kleine Nederlandse *hit squads*. Nasution waarschuwde zijn ondercommandanten, zo blijkt uit in beslag genomen documenten, voor Nederlandse plannen om doelgericht Indonesische militaire leiders 'te vernietigen': 'Hiertoe bezigt de vijand uitgezochte spionnen, [...] die speciaal zijn opgeleid voor acties in onze rug en onder onze troepen, en wel met kleine zeer mobiele afdelingen'.³⁸² De geheime Nederlandse opsporingsacties hebben, mede vanwege de mogelijke politieke repercussies, echter weinig archiefsporen achtergelaten, zodat de meeste ken-

nis hierover vooral kan worden verkregen uit getuigenissen in na de oorlog gepubliceerde memoires.

Daarin geven de Nederlandse auteurs het veelvuldig overschrijden van de demarcatielijnen vaak ruitertlijk toe. De in Midden-Java gelegerde inlichtingenofficier Eddy Mahler van KNIL Inf. I, bijvoorbeeld, noteerde: 'We aarzelden zo nu en dan ook helemaal niet om bepaalde lieden tot over de demarcatielijn te achtervolgen, als dat zo in onze kraam te pas kwam.'³⁸³ Volgens IVG-sergeant Charles Holman (KNIL) werden ook kleine overvalgroepen van drie of vier man gevormd, 'om 's avonds even een raid uit te voeren'. Dit gebeurde soms zelfs ver achter de demarcatielijnen, waarbij zij ook weleens 'uit een vliegtuig [werden] gedonderd. [...] Dat vliegtuig vliegt anderhalf uur misschien, maar jij moet acht of negen dagen teruglopen. En dan nog vechten tussendoor want tussen doel en eigen linie zitten ook nog Indonesische soldaten die u moet ontglippen.'³⁸⁴ Ook het KST voerde als gezegd raids achter de demarcatielijnen uit.

Vooraf Indo-Europese en Molukse VDMB'ers als Giovanni Hakkenberg en Karel Poetiray en ESD'ers als Etoes Keppy, Piet Tuankotta en Adolf Birney geven in hun memoires of in interviews voorbeelden van opsporingsacties in de regio waar zij waren gelegerd: Oost-Java. Zij ondernamen deze vaak alleen of in kleine overvalgroepjes, blootvoets, in burger, veelal 's avonds en uiteraard in het diepste geheim. Deze mannen, die in hun perceptie voor anderen het vuile werk opknaptten, lieten zich niet tegenhouden door regels of demarcatielijnen. Zij voerden deze acties, ook in door Nederland bezette gebieden, meestal op eigen houtje uit en kregen hiervoor ook geen gedetailleerde instructies van hun meerderen. Als zij verwachtten dat hun doelwitten over relevante informatie beschikten, werden die na arrestatie meteen aan 'strengere verhoren' onderworpen, vaak een eufemisme voor marteling. 'Dat er [daarbij] zeer hardhandig werd opgetreden, behoefde geen betoog,' aldus Birney. Hun doel was meestal echter het voorgoed uitschakelen van een 'bendeleider' – en het liefst ook diens belangrijkste 'handlangers'. Als de uit te schakelen personen goed beschermd of moeilijk grijpbaar waren, versterkten de inlichtingenmilitairen hun overvalgroepen meestal met in burger geklede spionnen, gidsen, 'tolken', politieagenten en/of mariniers, waarbij laatstgenoemden als rugdekking of afsluitingsgroep dienden. Niet alle opsporingsacties diep in 'vijandig' gebied verliepen overigens bloedig, vooral als via het doelwit ook inlichtingen moesten worden vergaard. De opsporingsacties hadden bovendien lang niet altijd succes, onder meer omdat zij vaak in onbekend terrein plaatsvonden en soms op amateuristische wijze werden uitgevoerd.'³⁸⁵

Een typisch voorbeeld van een hardhandige opsporingsactie, die zich ook tegen beruchte ‘rampokkers’ kon richten en daarmee feitelijk een wraakactie werd, geeft Herman Keppy in zijn publicatie over zijn oom, de Molukse VDMB’er Karel Poetiray. Deze inlichtingenmilitair verkleedde zich op een dag samen met zijn Manadonese ‘tolk’, een ESD’er, en een politieagent als Javanen respectievelijk een Chinees om een ‘hadji en kiai [geleerde of religieus leider] voor hun kop’ te schieten. Deze twee doelwitten zouden enkele Chinese vrouwen hebben verkracht en vermoord. Die beschuldiging had Poetiray althans van een Chinese vluchteling vernomen: ‘die wilde wel zeggen wie het deed en waar, onder de voorwaarde, dat ze werden doodgeschoten. Ik zeg dat komt voor elkaar, helemaal niet moeilijk,’ aldus de VDMB’er. Met een ‘grote zak rijst [...] als lokmiddel’ ging het opsporingstrio, met verborgen wapens en een detachement Algemene Politie en twee mariniers als versterking, op pad. De liquidaties die volgden lokten ter plaatse woedende reacties uit, zoals Poetiray bijna trots opmerkt: ‘Nou, ik heb ze wel te grazen gekregen. [...] Het was gauw gebeurd, dat knokpartijtje daar hoor. Jezus, we kregen het hele dorp in onze nek.’³⁸⁶

Aan de hand van dergelijke verhalen, meestal slechts beknopt weergegeven, worden twee dingen duidelijk: ten eerste dat de leden van de Nederlandse hit squads hun – vaak zichzelf gegeven – riskante opdrachten gewillig en zonder te aarzelen uitvoerden en, ten tweede, dat zij er niet of nauwelijks een moment bij stilstonden of de personen die zij wilden of ‘moesten’ doden daadwerkelijk moordenaars, ‘bendeleden’, infiltranten of spionnen waren. Daarnaast valt op dat in de getuigenissen bepaalde informatie meestal ontbreekt, met name of de slachtoffers gewapend waren (geweest) of – al dan niet in hun slaap – waren overrompeld en feitelijk weerloos waren geweest. De meest waarschijnlijke verklaring voor deze omissie is dat zulke extra informatie het stoutmoedige karakter van de clandestiene overvalacties, waar betrokkenen ook na de oorlog veelal nog prat op gingen, grotendeels teniet zou doen. Het valt verder op dat tijdens menige overvalactie weliswaar krijgsgevangenen werden gemaakt, maar dat volgens de officiële rapportage, die er overigens maar zelden was, ook een aantal ‘vluchtenden’ werden gedood. Dit gebeurde bijvoorbeeld tijdens de raid die VDMB-sergeant Hakkenberg op 25 oktober 1948 in de buurt van Lumajang (Oost-Java) met acht mariniers en een ESD’er uitvoerde om een twintigtal vermeende TNI-infiltranten uit te schakelen.³⁸⁷ Of deze personen daadwerkelijk op de vlucht waren neergeschoten of koelbloedig vermoord, valt niet te zeggen. Wel is duidelijk dat de zinsnede ‘op de vlucht gedood’ in Nederlandse bron-

nen in het algemeen vaak een verhulling van executies zonder proces was.³⁸⁸

Een algemene moeilijkheid bij de analyse van de Nederlandse opsporings- of overvalacties is dat de getuigenissen hierover niet of nauwelijks kunnen worden gecontroleerd: ze kunnen waar zijn, maar evengoed (deels) verzonnen. Een mogelijk voorbeeld van grootspraak is ontleend aan het dagboek van hospik A. van Helvoort (KL), die in augustus 1947 noteerde: 'Ik ben vandaag weer de nachtdienst in gegaan op zaal II [van een hospitaaltje in Mojokerto]. Er is in de loop van de dag een Ambonees opgenomen die zegt dat hij voor de inlichtingendienst werkt. Hij zegt dat hij alleen met een mes werkt en bijna elke dag, in burger, de demarcatielijn over gaat. Op zijn nachtkastje staan twee grote glazen potten met oren op sterk water. Ten bewijze dat hij weer iemand om zeep heeft geholpen, snijdt hij een oor af en doet dat bij zijn verzameling. Ik vind het niet zo'n geslaagde manier om iets te bewijzen, maar hij is er heel trots op.'³⁸⁹ Los van de mogelijke overdrijving over de potten met afgesneden oren is de rest van het verhaal aannemelijk. Het was immers geenszins uitzonderlijk dat inlichtingenpersoneel, al dan niet op eigen houtje, de demarcatielijnen overstak om bepaalde personen te doden – en bovendien trots was op de eigen 'berechtingen'. Overigens kan het detail met de afgesneden oren ook kloppen. Zo moesten Papoea's in 1944-1945 oren van gedode Japanners als bewijs bij de NICA inleveren, praktijken waarvan onder meer toenmalig NEFIS-officier Reinderhoff op de hoogte was.³⁹⁰

Tevens moet worden benadrukt dat de opsporingsacties in Oost-Java geenszins beperkt bleven tot de VDMB. Nederlands IVG-personeel van de X-Brigade, bijvoorbeeld, voerde vergelijkbare raids uit. Ook bij hen resulteerden deze acties, al dan niet achter de demarcatielijnen, geregeld in dodelijke eigenrichting. Zo poogde inlichtingensergeant Schulz (KL) van 1-12 RI begin 1947 nabij Cerme (Oost-Java) de 'bendeleider' Mardo uit te schakelen. Hoewel Mardo aan de andere kant van de demarcatielijn woonde, wat 'gedonder' kon opleveren, gaf Schulz opdracht hem te arresteren. Nadat een eerste poging was mislukt, zette hij een tweede actie op touw. Met zijn groepje besprak Schulz hoe ze konden uitsluiten dat de gevangene 'op de brigade' over de plaats waar hij was gegrepen 'zou kunnen kletsen'. De macabere oplossing, zo noteerde de sergeant in zijn dagboek, leek snel gevonden: 'Een ontvluchtingspoging, een schot en de man zweeg voorgoed.'³⁹¹ Maar de actie mislukte wederom: Mardo wist te ontkomen. Enkele maanden later schreef Schulz in zijn dagboek dat Mardo 'eindelijk', zij het door een andere IVG-eenheid, was gearresteerd: 'Een moedig staaltje, al moest het dan te-

genover de Brigade-staf geheim gehouden worden. De Bat.cdt [Erné] hoorde het en.... zweeg, maar hij glimlachte veelbetekenend.' Een dag later was Mardo overleden 'tengevolge van een ruwe behandeling,' zoals Schulz het omfloerst formuleerde. Enkele maanden later was zijn compagniescommandant overigens 'om' en stond Schulz, die inmiddels bij Malang was gelegerd, expliciet toe nog meer clandestiene acties aan andere kant van de demarcatieline uit te voeren, 'acties "in de geest van Mardo" bijvoorbeeld.'³⁹²

Deze gebeurtenissen illustreren dat een deel van de compagnies- en bataljonscommandanten, tenminste in hoofdlijnen, wel degelijk over de geheime opsporingsacties van hun IVG'en waren geïnformeerd – en ze goedkeurden. Zoals we nog zullen zien, gaven sommige bataljonscommandanten zelfs expliciet opdracht tot dergelijke daden. Dit betekende dat, naargelang de overvalgroepen hun doelwitten zelf uitzochten, deze clandestiene acties zich tussen dodelijke eigenrichting of doding in opdracht bewogen. Ook inlichtingenofficier Bert Carper (KL), bij de Madurese Tjakra-hulptroepen van het KNIL gedetacheerd, beschikte in Oost-Java over een kleine overvalgroep. Tekenend is dat deze luitenant, die vooral op inlichtingen was bedacht, zijn etnisch divers samengestelde ploegje dat vooral op het doden van gezochte personen was gebrand telkens weer moest afremmen: 'sluipender wijze kwamen ze bij degene [die werd gezocht] [...], maar ik moest er wel altijd bij zeggen dat ik ze heelhuids moest hebben. Ik heb dus niks aan een dooie.'³⁹³

In West-Java was de situatie nog ingewikkelder dan in Oost-Java. In deze regio waren bij inlichtingenmissies en opsporingsacties ook door KNIL- of KL-militairen aangestuurde lasykars betrokken, die uit criminele bendes, uiteengeslagen milities, TNI-overlopers of krijgsgevangenen waren gerekruteerd. De mobiele speciale eenheden die zo ontstonden worden in de bronnen meestal IVG- of IVD-stoottroepen of 'combat teams' genoemd. Hun voorloper waren Hare Majesteits Ongeregelde Troepen, de zogeheten HAMOTS. Deze bijzondere contraguerrillatroep, opgezet door inlichtingenluitenant Koert Bavinck (KL), was onder meer met inlichtingen- en opsporingstaken belast. In 1947 hadden de HAMOTS nauw met de IVG van 3-9 RI samengewerkt. Omdat dit enkele successen had opgeleverd, 'leende' 3-9 RI 'zijn' HAMOTS, die overigens door Nederland uitgereikte uniformen droegen, aan andere in West-Java gelegerde KL-eenheden uit.³⁹⁴ Deze eenheden begonnen eind 1947 zelf, vaak met hulp van bij hun IVG'en gedetacheerde KNIL-onderofficieren, eveneens lasykars te selecteren en op te leiden. Deze mannen werden, in tegenstelling tot de HAMOTS, in kleine groepjes aan de verschillende KL-detachementen toegevoegd. Sommige ex-TNI'ers onder

Vanaf medio 1947 maakten Nederlandse KL-eenheden vooral voor moeilijke opsporings- en inlichtingenmissies in West-Java gebruik van duizenden overgelopen lasykars (milities). Deze grotendeels Sundanese strijders werden meestal door KNIL-inlichtingenmilitairen opgeleid en aangestuurd. Terwijl de lasykars van 3-9 RI (hier in beeld) uniformen kregen en onder de naam HAMOTS bekendheid verwierven, droegen de lasykars die aan de zogeheten IVG-stootgroepen van andere KL-infanteriebataljons en artillerieregimenten werden toegevoegd veelal geen uniformen. Bron: NIMH, Sweep, G.C. Brandenburg

deze strijders hadden eerder al een Japanse opleiding gekregen.³⁹⁵ De logica van de inzet van Indonesische criminelen en overlopers is op neerbuigende wijze verwoord in een gedenkboek van 4-9 RI: ‘Uitgaande van het standpunt, dat je dieven met dieven moet vangen, noemden we onze ID-groep de Pasoekan Matjan Lapar (Hongerige Tijger).’³⁹⁶

Algauw werkten in West-Java minimaal vijf KL-infanteriebataljons en enkele artillerieregimenten met dergelijke strijders samen om – gezamen-

lijk of zelfstandig – zuiverings- en opsporingsacties uit te voeren. In de woorden van oorlogsvrijwilliger luitenant Co Broerse van 3-1 RI: ‘Laskars zijn inheemse hulptroepen die door de inlichtingendienst van ons bataljon zijn uitgezocht en opgeleid [...]. Vooral in de nacht als sluip-verkenners en voor het opsporen van enkele verdachte personen zijn ze onbetaalbaar.’³⁹⁷ Ook volgens een gedenkboek van 3-12 RI bewezen ‘deze I.D.-mensen (“onze Laskars”) onschatbare diensten’ bij opsporingsacties. Zij werden met buitgemaakte wapens uitgerust.³⁹⁸ Een infanterist noteert in zijn dagboek: ‘Laskars zijn inlanders, die niets van het Sukarno-regiem of de Darul-Islam moesten hebben; ze vechten aan Nederlandse zijde en zijn waardevolle bronnen van inlichtingen omtrent de kampongbevolking.’³⁹⁹

De meeste Nederlandse infanteriecompagnieën in West-Java beschikten vanaf 1948 over IVG-stootgroepen van elk zo’n 20 man. Deze stootgroepen, die vooral uit Sundanezen bestonden, waren samengesteld uit lasykars, Indonesische IVG-medewerkers van de compagnies-inlichtingendienst en Indonesische IVG-informanten. Bij de artillerie-eenheid 3-41 RVA was de ‘Stootgroep Arend’ zelfs 50 man sterk: 24 lasykars, 19 KL-soldaten en enkele (onder)officieren. De stootgroepen van de infanterie-eenheden, die aanvankelijk, aldus een gedenkboek van 3-8 RI, geen uniformen maar ‘de inheemse klederdracht’ droegen, werden aangestuurd door een klein aantal KNIL- of KL-militairen en waren aan de compagnies-IVG toegevoegd.⁴⁰⁰ Over hun kleine IVG-stootgroep meldde een gedenkboek van 3 GRJ: ‘Een dergelijke groep heeft het voordeel geruimen tijd in het terrein te kunnen blijven, uit de streek te leven en gemakkelijker contact met de bevolking te krijgen voor het verzamelen van gegevens.’⁴⁰¹ Geregeld namen kleine groepjes lasykars, veelal blootsvoets, aan kleine, vaak nachtelijke IVG-patrouilles en/of opsporingsacties deel.⁴⁰² Een ander gedenkboek schreef over de ‘Laskarvrijwilligersgroep van 11 Soendanese jongemannen’: ‘Hun eerste optreden is bemoedigend. Maar ook zij hebben de Japanse terrorist Aboe Bakar niet kunnen grijpen.’⁴⁰³

Volgens artillerist Henk Knapen van 1-6 RVA stonden de lasykars tevens bekend om hun brute methodes: ‘Dat zijn die lui die toen naar ons overgelopen zijn, prima vechtjassen, die met een gerust geweten een hele kampong uitmoorden.’⁴⁰⁴ Dat hardhandig optreden van de IVG-stootgroepen meer regel dan uitzondering was, impliceert ook de volgende aantekening van een grenadier: ‘Om 17.00 uur werd de kpg. Panawangen [...] bereikt. [...] Het bleek dat de stootgroep deze kpg. ook gepasseerd was, omdat er verschillende lijken langs de weg lagen, o.a. een Jap en Kapt. Beharodin.’⁴⁰⁵

Een ander gedenkboek meldde dat ‘de betrokken huizen in brand werden gestoken’, nadat een met enkele politieagenten versterkte IVG-stoottroep bij een razzia munitie had gevonden. Kort nadien doodde dezelfde stootgroep ‘enkele terroristen, w.o. de leider’, die ‘de omgeving onveilig en de bevolking doodsbenaauwd’ hadden gemaakt.⁴⁰⁶

Uit meerdere bronnen blijkt tevens dat de IVG-stootgroepen continu in touw waren, waardoor er een zware wissel op hen werd getrokken. Bij hun riskante zuiverings- en opsporingsacties, die soms resulteerden in gevechten met een overmacht van Republikeinse strijders, leden zij af en toe gevoelige verliezen.⁴⁰⁷ Niettemin boekten deze speciale eenheden geregeld successen bij hun acties, waarbij zij soms wapens, geld en documenten in beslag namen.⁴⁰⁸ Als gezegd namen ook informanten/spionnen aan de clandestiene acties deel, niet alleen bij het observeren en traceren van de doelwitten, maar ook bij hun opsporing en uitschakeling. Daartoe kregen de IVG- en VDMB-spionnen, net als de lasykars, vuurwapens ‘uitgeleend’, die hun Nederlandse meerderen als ‘oorlogsbuit’ hadden vergaard en daardoor niet ‘in de boeken’ opdoken.

Bij enkele door IVG-personeel aangestuurde opsporingsacties traden spionnen ook geheel zelfstandig op. Meestal stuurden inlichtingenmilitairen hun informanten, als deze zelfstandig opereerden, echter met een specifieke opdracht op pad. Zo waagde de eerdergenoemde Hakkenberg in Senduro (Oost-Java) in 1948 naar eigen zeggen een ‘gevaarlijk gokje’ door vijf informanten de opdracht te geven ‘resten van de bende’, die hij en zijn medestanders eerder niet geheel hadden weten te vernietigen, op te sporen. De informanten, die 48 uur kregen om terug te keren, moesten de ‘bendeleden’ doden of gevangennemen, waarbij doden de voor hen veiligste optie was. Ter controle stuurde Hakkenberg enkele andere informanten achter het groepje aan om hen te schaduwen. Na iets meer dan twee etmalen keerden de spionnen terug, met twee doden op een draagbaar als bewijs voor het welslagen van hun missie. Volgens getuige Birney ontvingen zij ‘enorm veel geld’ als beloning – zij het in Republikeinse ORI die in Nederlands gebied waardeloos waren.⁴⁰⁹

De opsporingsacties hadden regelmatig een hoog wildwestgehalte, tot het geregeld uitloven van premies aan toe.⁴¹⁰ Dat blijkt bijvoorbeeld uit het relaas van Kees Vrijzen (KL), die bij de Luchtvaarttroepen diende en het vliegveld Kalijati in West-Java beveiligde. Op 28 november 1947 noteerde hij in zijn dagboek: ‘Westerberg die hier het roer in handen heeft wat betreft de beveiliging [...] gaf aan Indries een pistool en beloofde hem 2 sarongs als hij een

knaap waar wij al lang achter gevestigd hadden, dood of levend [...], in handen bracht. Indries (dat is een spion van ons) zei dat hij ging en niet terugkwam voor hij m had.' Een dag later kwam een groep van maar liefst '15 inlanders met Indries aan kop' terug, omdat deze spion – op eigen houtje – versterking had opgetrommeld: 'Hij had met nog enkele andere spionnen samen zolang gewerkt dat ze die knaap plus nog 3 anderen te pakken hadden.'⁴¹¹ Of de hulpjes van Indries ook een premie kregen, vermeldde Vrijsen niet.

Afgezien van de casussen in Senduro, Kalijati en Cililitan (zie hierna) zijn nog meer gevallen gedocumenteerd waarbij premies de jacht van overvalgroepen of individuen op gezochte 'bendeleden', rampokkers, infiltranten of TNI-commandanten moesten aanwakkeren. Zo was overloper Poncke Princen, een rode lap voor de legerleiding, naar eigen zeggen 'vogelvrij verklaard: er staat een prijs van 50.000 gulden op mijn hoofd. [...] Als men mij maar te pakken krijgt en neerschiet.'⁴¹² Zelfs het OM loofde weleens premies uit: in 1948, bijvoorbeeld, tien gulden voor het oppakken van iedere gevangene die uit een gevangenis in Midden-Java was gevlucht.⁴¹³ Ook de resident van Bali en Lombok, Henk Jacobs, loofde volgens een BB'er 'vijftig gulden [uit] voor een levende en honderd gulden uit voor een dode Jap!'⁴¹⁴ De premies, die werden betaald uit geheime kassen of uit in beslag genomen Republikeinse gelden, varieerden van kleine hoeveelheden goederen als sarongs of blikjes cornedbeef tot tienduizenden guldens. De misschien wel hoogste premie die tijdens de oorlog in het vooruitzicht werd gesteld, stond op het hoofd van TNI-kapitein Tjondro. Deze commandant werd naarstig gezocht, maar bleek vanwege diens uitstekende alarmsysteem ongrijpbaar. Volgens het denkboek van de eenheid die op deze officier joeg, 403 BI, stond er 'destijds f 100.000,-' op zijn hoofd.⁴¹⁵

Er zijn ook gegevens bekend over de inzet van IVG-stootgroepen in de regio's Midden-Java en West-Sumatra, zij het op kleinere schaal.⁴¹⁶ Een verslag

Origineel bijschrift: 'Door ons uitgegeven pamflet waarin een prijs op het aanbrengen van Koim werd gesteld.' De koloniale autoriteiten moedigden het geven van informatie door burgers over Republikeinse dislocaties, aanvalsplannen, wapenopslagplaatsen of de ligging van mijnen ook met beloningen aan. In het geval van gezochte personen betaalden zij de uitgelofde premies alleen uit als de informatie tot arrestatie leidde. Ook om de kleine hit squads van de eigen inlichtingendiensten tot riskante opsporingsacties aan te moedigen loofden de Nederlandse autoriteiten premies uit op het arresteren en – vooral – doden van gezochte 'bendeleders' en hun aanhangers. Bron: Herinneringsalbum van de 1^e Infanterie Brigade Groep C

Divisie 7 December', dl. 3, 1 september 1947 – 1 maart 1948, 41

KAMOE KENAL DIA? - ANDJEUN TERANG KA DJALMI IEU?

A. D. 1948

Tanda-tandanja :

Bangsa : Soenda
Oemoer : 26 lahoen
Tinggi : 1.60 meter
Koelit : itam
Ramboet : itam biasa, berbadan koeat.

Moengkin pada lengan kirinja ada loeka-loeka batjokan jang beloem semboeh.

Tjiri-tjirina :

Bangsa : Soenda
Oemoer : 26 taoen
Pandjangna : 1.60 meter
Koelitna : hideung
Boeoeakna : biasa, awakna djagdjadag.

Leungeun anoe ti kentja tanda-tanda kadekan anoe teu atjan tjageur.

TIDAK :

Dianja itoe pemimpin dari soeatoe grombolan pendjahat, jang merampog dan membakar kamoe poenja roemah;

Jang memaksa kamoe oentoeck memberi beras kepada dianja sendiri dan dia poenja grombolan pendjahat.

Dia sa'orang, jang membawa kesangsaraan pada kamoe. Dimana-mana dia datang, terdjadilah pemboenoehan dan kebinasaan.

DIA POENJA NAMA JAITOE :

KOIM

Kamoe sendiri bisa membantoe oentoeck mengembalikan keamanan dan kemakmoeran di dalam kamoe poenja daerah sendiri. Maka laporkanlah dengan segera kepada Loerah², Ass. Wedana, Poelisi atau langsoeng kepada Tentara Belanda, djikalau dia berada di kampoeng atau daerah kamoe atau telah meninggalkan tempat itoe.

Hadiah sedjoemblah f 1000.-

(Seriboe roepiah oeng NICA)

Diberikan kepada mereka, jang menjerahkan dianja kepada kami, atau jang memberi keterangan sampai dianja tertangkap.

KEAMANAN DAN KETENTRAMAN DJOEGA HAROES KEMBALI DI DAERAH KAMOE.

Komandan Militer di Tjiandjoer
Februari 1948

HENTEU ?

Apan nja manehna kapalana tina gerombolan-gerombolan pandjahat noe gawena ngan ngarampog djeung ngaheroe imah-imah arandjeun teh ;

Nja manehna noe sok menta beas ka arandjeun kalawan paksa eukeurna djeung keur babatoeranana.

Manehna teh hidji djalmi, anoe samata-mata ngadatangeun kasangsaraan. Dimana manehna aja, didinja tangtos aja pamboenoehan djeung kabinasaan.

ETA DJALMI NGARANNA :

KOIM

Arandjeun sadaja tiasa mantoe memeres deui kaajaan soepaja repeh rapih deui saperti babuela bihari.

Koe djalan gantjang-gantjang ngarapoeun manehna ka Djoeragan Loerah, Ass. Wadana, Poelisi atawa torodjogan bae ka Djoeragan Militer¹. Lamoen manehna aja di lembor atawa djadjahan arandjeun atawa angkat deui ti dinja, singsaha anoe tiasa mahrakkeun atawa tiasa ngarapoeun nepi ka eta djoeroe-djana tiasa dibekoeck, pangagoeng njagikeun artos f 1000.- (sariboe roepia artos NICA).

OEPAMI ARANDJEUN TEU KERSA MANTOE² KANA IEU IHTIAR PAMARENTAH, NA IRAHA ATOEH OERANG BARIS NGARASA DEUI AMAN, REPEH RAPIH SARENG MAKMOER.

Komandan Militer di Tjiandjoer
Februari 1948.

van een vergadering van IVG-hoofden van Java begin 1948 geeft een inkijkje in de problematische aspecten van de inzet van de stoottroepen – ook voor de IVG'en zelf. Zij bespraken de 'import' van het 'combat teams'-concept vanuit West-Java naar andere regio's. De voorzitter, luitenant-kolonel Dolf Dufour (KNIL), verwierp het idee, omdat hij het problematisch vond dat het inlichtingenpersoneel van de stootgroepen acties voerde op basis van de eigen inlichtingenrapporten. Bovendien vreesde hij dat de introductie van IVG-stootgroepen in Midden-Java en elders ten koste zou gaan van regulier inlichtingenpersoneel, dat reeds sterk overbelast én onderbemand was.⁴¹⁷ Hoe het verder is gegaan met de eventuele vorming van stoottroepen buiten West- en Oost-Java, blijft door de afwezigheid van bronnen gissen.

DE JACHT OP OVERSTE SUMANTRI

De best gedocumenteerde Nederlandse opsporings- en liquidatieactie is hoogstwaarschijnlijk de jacht op de lang gezochte TNI-overste Usman Sumantri, de commandant van de Republikeinse inlichtingenorganisatie SP-88 die aan de Siliwangi-divisie was gelieerd. Uit Nederlands perspectief maakte deze man de strategisch belangrijke streek Karawang (West-Java) reeds geruime tijd onveilig. Ook uit Indonesische bronnen blijkt dat diens SP-88 aanslagen pleegde op Nederlandse militairen en onder meer was betrokken bij sabotage, propagandacampagnes en ontvoeringen. Tijdgenoten beschrijven hem als een intelligente, populaire en flamboyante inlichtingenofficier die ook goed Nederlands sprak.⁴¹⁸

Er is over deze gecombineerde militair-politionele actie, die in de nacht van 14 tot 15 augustus 1948 naar alle waarschijnlijkheid tot de dood van de SP-88-commandant zou leiden, een omvangrijk Nederlands dossier bewaard gebleven. De stukken omvatten voorlopige en definitieve politierapporten, een actieverlag van het KNIL, processen-verbaal van verschillende deelnemers, situatieschetsen van de 'plaats delict', een kaart van het actiegebied, vertalingen van geconfisqueerde Republikeinse documenten en een uitvoerige correspondentie over de nasleep.

Uit deze documenten blijkt dat de zaak aan het rollen werd gebracht door een Indonesische informant, die drie 'regelmatige verblijfplaatsen' van Sumantri had gemeld. Overste E. Pesch (KNIL), de bataljonscommandant van KNIL Inf. II, politiecommissaris J.H. Dronkers, enkele plaatselijke KL- en KNIL-officieren te Karawang en de inlichtingenofficier van KNIL Inf. II bedachten vervolgens het aanvalsplan, dat nader werd uitgewerkt en uitgevoerd door IVG-sergeant Charles Holman van KNIL Inf. II. Deze koloniale

hitman, die naar eigen zeggen reeds ervaring had opgedaan in ‘geheime acties achter de linies’ en ook ‘al een paar van dat soort opdrachten’ om Republikeinse militaire leiders ‘dood te maken’ had uitgevoerd, kreeg van Pesch de opdracht Sumantri te doden.⁴¹⁹

Holman, in 1908 in Atjeh geboren, kwam uit een militaire familie pur sang. Zijn grootvader had in de Atjehoorlog gevochten, waarbij hij was gesneuveld, terwijl zijn vader als KNIL-militair gedurende de Tweede Wereldoorlog door de Japanners werd geëxecuteerd. Hijzelf was al op dertienjarige leeftijd bij het KNIL terechtgekomen. Holman, die nooit naar school ging, vond als beroepsmilitair onderdak bij het beruchte keurkorps van het KNIL: het Korps Marechaussee, ook wel Bloedvingers genoemd. In 1942, na de nodige omzwervingen na de Japanse invasie, raakte hij op Sumatra in Japanse krijgsgevangenschap. Eind 1943 wist hij, inmiddels naar Myanmar gedeporteerd, uit een Japans kamp aan de zogeheten Birmaspoorweg te ontsnappen. Vervolgens stal hij voedsel van Australische en Indiase krijgsgevangenen, die eten van hun kamp naar de werkers aan de kop van de spoorweg moesten brengen. Naar eigen zeggen doodde Holman, om in de rimboe te kunnen overleven, ‘veel’ Australiërs en Indiase militairen met een mes, ‘wel achttien of twintig misschien’. Na enige tijd voegde Holman zich bij een groepje door Amerikanen gedropte Filipijnse parachutisten, met wie hij maandenlang bruggen van de Birmaspoorlijn saboteerde. Eind 1944 ging hij via Mumbai naar Australië, waar hij bij het KNIL weer een opleiding kreeg. Vervolgens vocht hij tijdens de laatste maanden van de oorlog op de Filipijnen. Na de Japanse capitulatie meldde Holman zich in Singapore vrijwillig als beul, mede omdat deze baan ‘aardig’ verdiende. In deze periode executeerde hij naar eigen zeggen 54 Japanse oorlogsmisdadigers. Naderhand belandde hij, als IVG-onderofficier, weer in de Indonesische archipel, waar hij in de strijd tegen de Indonesische nationalisten zijn vaardigheden in *silent killing*, die hij bij de Bloedvingers had geleerd en tijdens de Tweede Wereldoorlog had verfijsd, opnieuw veelvuldig in praktijk kon brengen.⁴²⁰

Deze houwdegen, net als Pesch begin 1948 nog bij KNIL Inf. VIII in de Riau-archipel gelegerd, eiste dat hij, ‘om de streek [Karawang] en de mensen [te] leren kennen’, de nodige voorbereidingstijd kreeg. Een van de grote moeilijkheden van de actie was dat men wist van de aanwezigheid van enkele SP-88-wachtposten maar dat men geen idee had van hun sterkte en locatie, terwijl er verder evenmin iets over ‘vijandelijke concentraties’ bekend was. Bovendien was de inlichtingendienst van Inf. II, na

de heroprichting van dit bataljon medio 1948, nog ‘betrekkelijk jong en onervaren’. Volgens actieleider Holman luidde het plan – enkel gebaseerd op de summier informatie van één spion – dat ‘een kleine, gewapende groep, in burgerkleding’ zich in het duister en langs de landweg naar de ‘door gidsen aangewezen huizen’ in de drie genoemde kampongs moest begeven, ‘waar vermoed kon worden dat Soemantri zich zou bevinden’. Onderweg in ‘vijandig gebied’ zouden enkele wachtposten van de SP-88 moeten worden gepasseerd, teneinde een ‘snelle doorstoot te forceren’ en het doelwit ‘te overrompelen’.⁴²¹

De tienkoppige hit squad, die volgens Nederlandse bronnen op 14 augustus 1948 om 21.00 uur met twee *weapon carriers* in de richting van de drie kampongs vertrok, bestond naast Holman uit twee Europese KNIL-militairen van de IVG van KNIL Inf. II, drie Chinese agenten van de Veldpolitie te Karawang en vier Indonesische informanten/spionnen, die als gids fungeerden. De zes militairen en politiemensen beschikten over automatische wapens, de vier spionnen hadden revolvers. De belangrijkste spion was Mohammed Sali Suleiman, die beweerde Sumantri persoonlijk te kennen. Hij was ook degene geweest die diens drie mogelijke verblijfplaatsen aan de Nederlanders had verklikt. Nadat het overvalgroepje in de buurt van de eerste kampong was afgezet en omstreeks 23.30 uur te voet verder was gegaan, instrueerde actieleider Holman zijn mannen, om niet op te vallen, om zich ‘als een groepje benedeleden’ te gedragen. Holman noteerde dat daarom de ‘voor ons, normale patrouilleformatie’ werd losgelaten en dat zijn groep op zijn instructie bewust ‘formatieloos’ en ‘kris kras door elkaar’ ging lopen. De ook uiterlijk als ‘benedeleden’ vermomde mannen mochten weliswaar ‘luidop’ met elkaar praten, ‘doch uitsluitend in het Soendaas’ – en natuurlijk niet over hun missie. Zo ‘wilde ik proberen de posten te overbluffen als zijnde benedeleden van Soemantri zelf’, aldus de sergeant. Het overvalgroepje slaagde er vervolgens daadwerkelijk in meerdere SP-88-wachtposten die, ‘na ons even aangekeken te hebben geen verder argwaan koesterden’, te misleiden en te passeren.⁴²²

Uiteindelijk bleek Sumantri zich in Babakan Ciharashas in de desa Ciburungur (ten zuiden van Cikampek) te bevinden, de tweede, verder verlaten kampong van de geplande route. In dat dorp begaf de overvalgroep zich, na aan de dorpsrand opnieuw een onoplettende wachtpost te zijn gepasseerd naar een vrijstaand huis. Dit huis was op 50 centimeter hoge neuten gebouwd en lag ongeveer 30 meter van een bosrand. Vanaf deze dekking zagen Holman en zijn groep twaalf personen, met de TNI-overste als middel-

punt, aan een lage tafel op de veranda zitten, in het heldere licht van twee petroleumlampen, geanimeerd vergaderend. Nadat Suleiman, de spion, het doelwit Sumantri had aangewezen, slopen de zes militairen en politieagenten ongezien tot enkele meters afstand van de voorgalerij. Dit lukte omdat begroeiing op het erf dekking bood en de aandacht van de nietsvermoedende mannen ‘was gevestigd op hun leider’. Volgens Holman hadden zij hun bespreking zojuist beëindigd en ‘een gemeenschappelijk gebed’ ingezet, ‘met hemzelf [Sumantri] als voorganger’. De IVG-sergeant achtte dat kennelijk een gunstig moment om zijn hit squad, die hij in vuurlinie had opgesteld, dood en verderf te laten zaaien: ‘Op het moment dat Soemantri het gebed inzette, gaf ik het commando vuur!’⁴²³

Er ontstond volgens Holman paniek in de vorm van ‘een kluwen van vallende, vluchtende en schreeuwende mensen’. Sumantri werd getroffen en viel op de grond. Niettemin vuurde de groep, aldus de sergeant, gretig door: ‘Ieder van ons stormde na het eerste vuur naar voren om de vluchtenden nog te pakken te krijgen.’ Kort nadien volgde een tegenslag voor de belagers: een sterke wachtpost van de SP-88, die zich aan de andere kant van het huis bevond en door het kabaal was gealarmeerd, vuurde op hen, waardoor een politieagent twee keer in de rug werd getroffen. Holman besloot het gevecht, dat zich nu ‘tegen een overmacht van meer dan 50 man’ ontwikkelde, te staken en, langs dezelfde weg als ze waren gekomen, snel de aftocht te blazen. Met ‘veel moeite’ en ‘dekking door de bren en 2 andere [automatische] wapens’ lukte dit. Terwijl de vier spionnen, op last van Holman, de gewonde politieagent met een zeildoek meedroegen, voerde de overvalgroep ook de echtgenote en een zevenjarig kind van Sumantri met zich mee, die zij in het huis hadden aangetroffen. Hetzelfde gold voor twee mannelijke gevangenen van de SP-88, die zich onder de vloer van het huis hadden verstopt: een ‘bediende’ en een administratieve kracht. In het huis was nog een tweede vrouw aanwezig geweest, die na het eerste vuur had weten te vluchten. Toen de overvalgroep, niet direct achtervolgd maar wel vertraagd door de gewonde en de vier gevangenen, een kampong bereikte, dwong Holman een aantal bewoners hen als dragers te helpen. Gebruikmakend van de duisternis en de chaos die hun overrompelingsactie had veroorzaakt, had de groep vervolgens ‘geen last van ev. nog aanwezige wachtposten’ van de SP-88. Na een moeizame mars van ongeveer zes kilometer bereikte de veertienkoppige stoet een Nederlandse post. De volgende ochtend keerde Holman, met versterking, terug naar de plek waar Sumantri was neergeschoten. Het hoofddoel van deze vervolgactie was te achterhalen

of de overste daadwerkelijk was gedood en een uitgebreide huiszoeking te houden. Er werden echter slechts grote plassen bloed aangetroffen, terwijl er, aldus het politieverlag, ‘waardevolle’ documenten en foto’s in beslag werden genomen (die zich niet in het dossier bevinden).⁴²⁴

Kort nadien werd de balans van de actie opgemaakt. Volgens het rapport van sergeant Holman waren aan Indonesische zijde ‘zes doden (geteld)’ en ‘circa 20 gewonden’ gevallen. De dagen na de actie voerden de Nederlandse autoriteiten nog uitvoerig correspondentie over de vraag of de zwaar verwonde SP-88-commandant nu wel of niet was overleden. De laatste restjes twijfels verdwenen pas nadat de Nederlanders een brief van de nieuwe SP-88-commandant in beslag konden nemen, die de dood van zijn voorganger bevestigde. Nadat over Sumantri’s dood zekerheid was verkregen, ontvingen de leden van de overvalgroep, aldus politiecommissaris Dronkers, het forse geldbedrag dat op diens hoofd was gezet: 15.000 gulden. Een van de ontvangers was de twee keer getroffen Chinese politieagent, die de overvalactie onder meer dankzij bloedtransfusies had overleefd en waarschijnlijk degene was geweest die Sumantri had doodgeschoten.⁴²⁵

Duidelijk is dat er bij de actie geen enkele geweldsbeperking gold. De overvalgroep, aldus een van deelnemers, vuurde weliswaar vooral op het hoofddoelwit Sumantri, maar evengoed, ‘zonder bepaald te mikken’ en met alle vuurkracht van de automatische wapens, op alle ‘voor ons kriewelende mensen’, dus ook op gewonde of vluchtende personen – en ongeacht de mogelijke aanwezigheid van burgers in het huis. Verder valt op dat het politierapport enkele andere accenten legt dan het rapport van Holman. Een van de drie politiemannen zou, aldus het politierapport van Dronkers, na het eerste vuur ‘niet weglopen!’ hebben geroepen, maar het militaire verslag van Holman maakt hier geen melding van. Bovendien geeft actieleider Holman expliciet aan dat zijn mannen na hun eerste vuur naar voren stormden om ook de gewonden en vluchtenden te pakken te krijgen. Een ander verschil tussen beide rapportages is dat Dronkers schrijft dat de zwaargewonde Sumantri, die volgens getuigen door ‘een kogelregen’ in ‘buik, maag of borststreek’ was getroffen en veel bloed had verloren, over de grond kruipend zou hebben teruggeschoten. Ook hiervan maakt sergeant Holman, die niet eens noteerde dat Sumatri gewapend zou zijn geweest, echter geen melding.⁴²⁶

Het politierapport lijkt dus passages te bevatten die de actie en vooral de eigenlijke slachtpartij meer in lijn met de politionele voorschriften en

vooral in een heldhaftiger licht plaatsen dan in werkelijkheid het geval was geweest. In deze lijn past dat Dronkers zich in zijn actieverslag geroepen voelde voor 'den excellenten Patrouillecommandant' Holman zijn 'hulde en dank' uit te spreken en de sergeant en 'zijn' eigen drie politieagenten voor een 'bijzondere onderscheiding' voor te dragen. Volgens Dronkers was de uitschakeling van Sumantri immers een belangrijke, 'gedurfde actie' alsmede een 'bijzonder staaltje [...] doortastendheid en inzicht' geweest, welteverstaan in een gebied waaruit inlichtingen 'zeldzaam waren' en 'vrijwel de gehele bevolking [...] Soemantri dekte en hielp'. Ook overste Pesch, die besloot Holman voor een koninklijke onderscheiding voor te dragen, benadrukte dat deze een 'gevaarvolle commando-raid' met succes had uitgevoerd. De vertegenwoordiger van de RECOMBA van West-Java stemde in met de lofzang door over een 'uitzonderlijke prestatie onder zeer gevaarvolle omstandigheden' te schrijven. Volgens deze bestuurder was de actie gelukt 'als gevolg van een uitmuntende samenwerking tussen leger en politie', waarbij de deelnemers hun taak op een wijze hadden uitgevoerd 'welke niet anders dan lofwaardig, beleidvol en moedig kan worden gekwalificeerd'. De laudatio in drievoud had effect: medio 1950 kreeg Holman voor diens optreden in de nacht van 14 op 15 augustus 1948 de Bronzen Leeuw uitgereikt. Deze na de MWO hoogste dapperheidsonderscheiding wordt verleend voor 'bijzonder moedige en beleidvolle daden'.⁴²⁷

Behalve de uitvoering is de actie in Karawang illustratief voor de wijze waarop de autoriteiten de hit squads steunden en de hand boven het hoofd hielden. De uitvoerders van de riskante overvalacties hoefden nooit lastige vragen, laat staan strafvervolging te vrezen; zij hadden met andere woorden een *license to kill*. Dat militairen volgens het oorlogsrecht niet in burger mochten optreden, laat staan zich als eenheid van de tegenstander vermommen, lapt de autoriteiten daarbij aan hun laars. Sterker nog, om het doden in opdracht of op eigen houtje te faciliteren, loofden zij premies uit en goten zij het advies zich in burger of als guerrillastrijder te vermommen zelfs in de officiële IVG-instructies. Tekenend is voorts dat de bescherming van hogerhand ook gold als de overvalgroepen (veel) meer mensen dan het beoogde doelwit doodden, burgerslachtoffers maakten of anderszins duidelijk juridische of morele grenzen overschreden. De uitvoerders konden bij een geslaagde actie ook dan voor een onderscheiding in aanmerking komen, zelfs als het in feite een executie zonder proces van volkomen verraste slachtoffers was geweest. De bescherming dan wel blanco volmacht hield tevens in dat de autoriteiten ook bij acties die overval-

Op 22 augustus 1948 bracht de Republikeinse inlichtingenorganisatie SP-88 in Bendul (West-Java) een trein tot ontsporen en viel deze aan. Volgens politiemannen die als bewakers waren meegereisd en de aanslag hadden overleefd hadden de aanvallers verkondigd dat de ontsporing een represaille was voor de dood van hun SP-88-commandant Usman Sumantri. Bron: NIMH / Fotoafdrukken Koninklijke Landmacht

groepen of IVG-individuele zelfstandig uitvoerden geen navraag deden of het toegepaste geweld wel proportioneel was geweest. Hetzelfde gold voor de vraag of de doelwitten daadwerkelijk schuldig waren geweest. Kortom, het is duidelijk dat het doden van wat de autoriteiten of de overvalgroepen zelf als 'terroristen' beschouwden zwaarder woog dan alle mogelijke juridisch-morele bezwaren of twijfels.

Rest nog de vraag of de riskante doding van Sumantri, een actie waarvoor de Nederlanders flinterdun juridisch ijs betraden en waarin zij veel investeerden, voor de bezettingsmacht wel een gunstig effect had. Vaststaat dat het doden van Sumantri en diens begeleiders het functioneren van de SP-88 in de maanden daarna geenszins aantastte en dat de organisatie een plaag voor de Nederlanders bleef. Het aantal acties van de SP-88 nam kort na Sumantri's dood zelfs een hoge vlucht. Een van de spraakmakendste wapenfeiten

was een aanval op een – tot ontsporing gebrachte – sneltrein op 22 augustus 1948 bij Bendul. Volgens een Nederlands rapport, dat naar uitroepen van de aanvallers verwees, was dit een ‘represaille v.d. s.p. 88 in verband met de dood van Oesman Soemantri’. Bij deze aanslag raakten 23 personen gewond en kwamen acht mensen om het leven. Onder de slachtoffers bevonden zich enkele politiemannen die als bewakers waren meegereisd en na de ontsporing door een SP-88-groep waren doodgeschoten.⁴²⁸

Los van de woedende reacties van de SP-88 zette de liquidatie van de bij de bevolking populaire Sumantri naar alle waarschijnlijkheid ook bij de burgers van Karawang veel kwaad bloed. Daarmee raakte de beoogde ‘pacificatie’ van deze streek, die voor de Nederlanders toch al nauwelijks te controleren viel, verder uit zicht. Of het in de Republikeinse gelederen breder bekend is geworden dat Sumantri en diens volgelingen tijdens het gebed zijn neergeschoten, is onbekend. Dit bepaald niet ‘ervolle’ aspect van de Nederlandse opsporingsactie zou koren op de molen van de Republikeinse propaganda zijn geweest.

Opmerkelijk is, tot slot, dat enkele Indonesische bronnen een andere doodsoorzaak vermelden. In een recent gepubliceerd artikel in een online-krant dat is gebaseerd op interviews met enkele getuigen vertelt een oud-guerrillastrijder dat Sumantri aan de Nederlandse opsporingsactie op 14-15 augustus⁴²⁹ was ontsnapt. Over daarbij opgelopen verwondingen doet de veteraan geen uitspraken. Vervolgens zouden de Nederlandse inlichtingendiensten een intrige binnen de SP-88 hebben beraamd om de overste uit te schakelen. De Nederlanders deden dit door het gerucht te verspreiden dat Sumantri van twee walletjes zou eten. Omdat een SP-88-strijder hem op vriendelijke wijze met Nederlandse militairen zou hebben zien praten, werd de overste vervolgens door het TNI-hoofdkwartier in Yogyakarta op het matje geroepen. Bij zijn terugkeer in Karawang schoot een Indonesische scherpschutter, aldus een verbitterd oud-stafflid van Sumantri, de SP-88 leider in Tegaldanas dood. Wie daartoe bevel gaf en wat de motieven voor deze aanslag waren is tot heden onduidelijk. Vast staat wel dat de overste in 1950 op de heldenbegraafplaats van Karawang werd herbegraven.⁴³⁰

Over de manier waarop Sumantri aan zijn einde kwam spreken enkele bronnen elkaar dus tegen. Dat de Nederlanders slinkse methodes hanterden om Sumantri het leven zuur te maken kan, zoals de Indonesische getuigen vertellen, zonder meer kloppen. Ook de bewering dat Sumantri de opsporingsactie van 15 augustus (langere tijd) heeft overleefd en ver-

volgens door Indonesische hand om het leven is gebracht, kan niet worden uitgesloten. Toch lijkt deze toedracht al met al onwaarschijnlijk. De getuigen die in de Nederlandse militaire en politionele rapporten worden opgevoerd meldden, om te beginnen, unisono dat hij door meerdere kogels in borst en/of maag werd getroffen en daardoor zwaargewond was geraakt. Het uitbetalen van de forse premie aan de Nederlandse actiedeelnemers is een nog sterkere indicatie voor Sumantri's dood op 14-15 augustus – of kort nadien. Daar komt bij dat Nederlandse inlichtingenrapporten vermelden dat er door de bevolking ter plaatse een slametan (ceremoniële maaltijd) was gehouden ter ere van de overleden Sumantri en dat, als gezegd, de door de SP-88 uitgevoerde aanslagen op treinen repesailles voor diens dood waren.

Nog zwaarder weegt echter, zo blijkt uit een bekendmaking die Nederlandse militairen op 2 september confisqueerden, dat diens opvolger Sang Dewoto op 25 augustus de dood van 'onze geliefde' leider Sumantri had gemeld en expliciet in verband had gebracht met de Nederlandse opsporingsactie. Later volgden nog meer bevestigingen van de SP-88 zelf. Toen de Nederlanders medio november de SP-88-secretaris in Gambasari arresteerden, namen zij namelijk nog twee bekendmakingen van SP-88-ondercommandanten in beslag. Ook deze beide commandanten hadden eind augustus-begin september de Nederlandse opsporingsactie nadrukkelijk als doodsoorzaak van hun leider Sumantri ('gedood in het gevecht op 14 augustus te 9 uur 's avonds') benoemd. Zij informeerden hun minderen tevens over diens opvolging door Sang Dewoto. Beide SP-88-officieren roemden voorts uitvoerig Sumantris heroïsche inzet voor de Republikeinse zaak. Tevens benadrukten zij dat de Nederlandse liquidaties van hun leiders er alleen maar toe leidden dat weer nieuwe aanvoerders zouden ontstaan, maar dat zij hun strijd nooit zouden opgeven tot '100% merdeka' was verkregen.⁴³¹

Een oude KNIL-traditie?

Wie de inzet van de hardhandige overvalploegen precies heeft bedacht en hoe hun opdrachten en methodes in de IVG-instructies zijn beland, is onbekend. Mogelijk dienden commandoacties achter de vijandelijke linies tijdens de Tweede Wereldoorlog als voorbeeld. Aannemelijk is verder dat hoge KNIL-officieren met een inlichtingenachtergrond, onder wie Agerbeek, Reinderhoff, Buurman van Vreeden en Spoor, mede aan de wieg van de 'opruimacties' van de Opsporingsdienst van de IVG'en of

van VDMB-detachementen hebben gestaan. Aan de basis werden de acties gesteund door eigengereid en gewillig IVG- of VDMB-personeel, dat vaak eveneens – zoals Holman – een KNIL-achtergrond had of in de Indonesische archipel was geboren. Het ligt tevens voor de hand dat de oprichting van de overvalgroepen werd geïnspireerd door de traditioneel hardhandige KNIL-aanpak en de ‘rusteloze achtervolging’ van verzetsgroepen door kleine en mobiele marechaussee-eenheden. De overvalacties en de doelgerichte mensenjacht waren tevens in lijn met de, aldus Petra Groen, ‘obsessieve aandacht’ van het vooroorlogse KNIL ‘voor het uitschakelen van de leiders van het verzet’, waardoor, zo was de veronderstelling, het anti-Nederlandse verzet als een kaartenhuis in elkaar zou storten.⁴³² Deze aanname was echter gebaseerd op de veronderstelling dat de anti-Nederlandse weerstand niet breed door de bevolking zou zijn gedragen, zodat een ‘onthoofding’ van het verzet voldoende doeltreffend zou zijn. Vanaf 1945 kregen de Nederlanders echter met een breed gedragen volksopstand in grote delen van de archipel te maken, waartegen deze strategie nauwelijks nog effect had.

Het uitloven van premies duidt eveneens op een KNIL-signatuur. Deze aanpak bestond bij het koloniale leger immers al meer dan een eeuw – evenals bij het gouvernement en de koloniale politie. Het Indische gouvernement loofde bijvoorbeeld ‘kopgeld’ uit tijdens de Palembangse oorlogen (1819-1821), de Kongsi-oorlogen (1850-1854), de Bandjermasinsche Krijg (1859-1863) en de vijfde expeditie naar Bali (1868). Het KNIL deed hetzelfde tijdens de Java-oorlog (1825-1830), de opstanden in Banten (in 1850 en 1888), de Kongsi-oorlogen én vooral de Atjehoorlog (1873-1914). Geneesheer C.G.C.F. Greiner constateerde in 1875 zelfs dat premies op de hoofden van verzetsleiders, die ‘het arme en domme volk tot oproer’ hadden aangezet, een vast bestanddeel van iedere ‘Indische veldtocht’ was. Tijdens de Atjehoorlog, de leerschool bij uitstek voor KNIL-officieren en tevens de basis voor het VPTL, werden voorts premies uitgelooft voor het inleveren van afgehouden hoofden (als bewijs van uitvoering) of voor de eenheid die de meeste doden per maand kon maken. Soms moesten commandanten in Atjeh zelfs, omdat het afmaken van gevangenen volgens klokkenluider Van Oorschot ‘zoo in merg en been’ van de KNIL-militairen zat, expliciet premies uitloven voor het in *leven* houden van gevangenen die mogelijk inlichtingen konden verstrekken.⁴³³

Al met al lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat het uitloven van premies op het dood of soms ook levend aanleveren van vijandelijke leiders

een oude KNIL- (en BB-)traditie was waaraan de koloniale autoriteiten van 1945 tot 1949 een vervolg gaven. Overigens zette het BB deze twijfelachtige traditie later voort tijdens het gewapende conflict met Indonesië om Nieuw-Guinea/Irian Jaya.⁴³⁴ Volledigheidshalve zij gemeld dat enkele Atjehse leiders tijdens de Atjehoorlog en enkele Chinese leiders tijdens de Kongsi-oorlogen eveneens geldpremies zetten op de dood van bepaalde KNIL-commandanten – of van verraderlijk geachte gouvernementsdienaren.⁴³⁵

De inzet van als hit squads geconcipieerde overvalgroepen was vermoedelijk ook, net als bij de oprichting van de HAMOTs en de mobilisering van andere Indonesische lasykars, ingegeven door de Nederlandse frustratie over de ‘ongrijpbare’ Republikeinse guerrilla’s. De KNIL-officieren die de Generale Staf, de leiding van vrijwel alle brigades en de hele inlichtingenketen domineerden, gingen ervan uit dat deze strijders, in plaats van met logge, grote en goed zichtbare reguliere Europese eenheden, het beste konden worden bestreden met kleine en onopvallende mobiele contraguerrillateams, die taal, land en mensen goed kenden. De overvalgroepen vertoonden, net als de vooroorlogse marechaussee-eenheden, daarom van meet af aan een hoog *going native*-gehalte.

Behalve dat de autoriteiten, als het erop aankwam, de inzet van hit squads als onvermijdelijk en noodzakelijk beschouwden, kwam hun de heimelijke aard van het optreden ook goed uit: de liquidatieacties, die zij vaak achter de demarcatielijnen en zonder papieren op zak uitvoerden, konden zo immers makkelijker worden ontkend of zelfs de Republiek in de schoenen worden geschoven. Welkom was ook dat verliezen van deze groepen, men denke aan de deelnemende spionnen of politiemannen, deels buiten de officiële Nederlandse militaire verliescijfers konden worden gehouden, zodat Spoor en diens ondercommandanten geen verantwoording voor deze verliezen behoefden af te leggen. Los hiervan tilden Nederlandse militairen van hoog tot laag in het algemeen minder zwaar aan dode Indonesiërs dan aan dode Nederlanders, zelfs als deze Indonesische IVG’ers, lasykars, politiemensen en informanten voor hen vochten of spioneerden. De overvalgroepen waren dus onder de streep in velerlei opzicht ideaal om het vuile (beuls)werk op te knappen; riskante en moeilijke taken die de koloniale autoriteiten noodzakelijk achtten en steunden, maar niet aan de ‘Hollandse jongens’ konden en wilden overlaten.

In sommige plaatsen en gebieden kwamen vrijwel alle voornoemde vormen van extreem geweld samen, zodat de troepeninlichtingendiensten daar in feite een schrikbewind voerden. Een voorbeeld is het nabij Jakarta gelegen vliegveld Cililitan (West-Java) waar de plaatselijke veiligheidsdienst met behulp van een netwerk aan informanten jarenlang naar terreur greep om zowel bevolking als verzetsstrijders van 'subversieve' activiteiten te weerhouden. Het extra wrange aan deze slechts toevallig aan het licht gekomen moordreeks is dat de liquidaties – evenals andere misdaden als vrijheidsberoving – jarenlang voortduurden, terwijl alle lokale Nederlandse militaire en civiele autoriteiten hier jarenlang van op de hoogte waren geweest. Voor hen had het militaire belang, lees de beveiliging van het strategisch belangrijke vliegveld, zwaarder gewogen dan de juridische en morele basisprincipes en de belangen van de slachtoffers. De uitkomst van deze belangenafweging doet sterk denken aan die van MP-majoor Fris in de eerdergenoemde zaak Ngadiran (zie p. 301). Veelzeggend is dat de belangrijkste dader, een KNIL-sergeant-majoor, ondanks volmondige bekentenissen van zijn informanten en hemzelf, niet werd vervolgd. Zijn meerderen, die een minstens zo zware verantwoordelijkheid voor de liquidatiereeks droegen, ontsprongen in 1949 eveneens de dans. Ook zij profiteerden van de tandeloosheid van de militaire justitie⁴³⁶, die zich kort voor de naderende 'soevereiniteitsoverdracht' sterker dan ooit deed gevoelen.⁴³⁷

Deze Nederlandse terreur betrof vooral chronisch onrustige streken zoals Karawang of andere delen van West-Java waar het de Nederlanders maar niet lukte een functionerend civiel bestuur en een effectieve politie op te bouwen. Tevens betrof het plaatsen die, zoals Salatiga (Midden-Java), dicht bij de demarcatielijnen lagen of anderszins als onveilig golden, onder meer door voortdurende Indonesische infiltraties en aanslagen op wat de Republiek als verraders beschouwde. Ook plaatsen zoals Payakumbuh (West-Sumatra), waar de Nederlandse troepen door het felle Republikeinse (volks) verzet met de rug tegen de muur stonden, bleken een ideale voedingsbodemp voor extreem IVG-optreden. Hetzelfde gold voor onveilig geachte maar strategische bases zoals het vliegveld Cililitan of voor zeer afgelegen plekken zoals op Kangean en de Sapudi-eilanden (Oost-Java). In al deze genoemde plaatsen, streken of eilanden lieten de troepeninlichtingendiensten alle remmen los en zochten hun heil doelbewust in terreur.

Opvallend is dat de IVG-secties waarvan is gedocumenteerd dat zij hun arrestanten systematisch martelden, zoals in Gombang, Cilacap (beide

Midden-Java) en Trawas (Oost-Java), ook allemaal dicht bij demarcatielijnen/het 'front' lagen. Er lijkt dus een verband te bestaan tussen onveilige gebieden en extreem IVG-geweld, hoewel de troepeninlichtingendiensten ook achter het 'front', voor zover daarvan in een guerrillaoorlog sprake kan zijn, geregeld over de schreef gingen. Ook ex-inlichtingen-militair Joop Hueting maakte in 1969 expliciet melding van IVG-terreur door te stellen dat 'het optreden tijdens de verhoren [...] soms nodeloos wreed [was]'. Dit geweld had onder meer het gevolg dat 'de bevolking [...] panisch van angst was; het optreden tegenover haar [was] terroriserend in plaats van pacificerend.' Volgens Hueting grepen Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen bewust naar dergelijke terreur omdat 'de militaire overmacht aan Nederlandse kant' te gering was om 'deze te behouden zonder gebruikmaking van de toegepaste [extreme] methodes'.⁴³⁸

Angstpsychose in Salatiga

Een van de plaatsen waar de IVG een schrikbewind uitoefende was Salatiga (Midden-Java). Dit stadje werd medio 1947 tijdens het eerste offensief vanuit Semarang veroverd en lag vervolgens dicht bij de demarcatielijn, in het vak van de T-Brigade van kolonel Van Langen (KNIL). Ondanks talrijke patrouilles en zuiveringsacties van deze 'Tijgerbrigade' werden Salatiga en omstreken in 1947-1948, aldus Nederlandse bronnen, geteisterd door ontelbare Republikeinse 'bestandsschendingen': spionageactiviteiten, infiltraties, hinderlagen, mijnen en aanvallen van guerrillastrijders, die zich daarna weer snel terugtrokken (hit and run), deels achter de demarcatielijn. Het lukte de met personeelstekorten en uitputting kampende Nederlandse troepen en politie-eenheden niet de 'terreurmethode van de republikeinse strijdgroepen', vooral gericht tegen tot samenwerking geneigde of gedwongen delen van de bevolking, de kop in te drukken.⁴³⁹

De onderdirecteur van de Regeringsvoorlichtingsdienst (RVD) en oud-hoofdredacteur van de vooroorlogse Indische krant *Locomotief* daarentegen, Willem van Goudoever, deed in september 1948 verslag van Nederlandse terreur in 'het vriendelijke bergstadje' Salatiga, waar hij de nodige connecties had en een langer verlot had doorgebracht. In zijn rapport met de titel *vacantie-indrukken uit Midden-Java* maakte hij ontzet melding van een IVG-schrikbewind in Salatiga. Het is een van de weinige Nederlandse bronnen die expliciet ingaan op de impact van het geweld van de Nederlandse inlichtingendiensten op de Indonesische bevolking.⁴⁴⁰ Het is aannemelijk dat de eerdergenoemde dood van een Indonesische arrestrant die begin 1948

in Salatiga door de IVG tijdens een verhoor zwaar mishandeld werd en met benzine was overgoten, in brand was gestoken en kort daarna was overleden, heeft bijgedragen aan de buitengewoon negatieve ‘vacantie-indrukken’ van de RVD-ambtenaar. Ondanks de instructie van Spoor om ‘zo min mogelijk ruchtbaarheid’ aan dit ‘ergerlijke’ incident te geven werd het schandaal binnen en buiten Salatiga breed bekend, ook in niet-militaire kringen. De dader was de voor de IVG van 2-7 RI werkzame luitenant H.J.G. Brummer (KL). Deze inlichtingenofficier en zoon van de bataljonscommandant van 2-7 RI zou overigens door onder meer de protectie van Spoor slechts zeer licht worden bestraft, hoewel generaal-majoor De Waal, die de misdaad met ‘Nazi- en Japanse methoden’ vergeleek, eerder een ‘strengere bestraffing’ in het vooruitzicht had gesteld.⁴⁴¹

Van Goudoever constateerde maanden later echter ook zelf de nodige misstanden. Zo schreef hij dat er ‘onder de Indonesiërs een angstpsychose’ heerste door de verhoormethodes van de plaatselijke IVG, ‘die Nederlanders [...] plegen af te keuren in Duitsers en Japanners’. Geen burger durfde voorts bij de autoriteiten of in het openbaar te klagen, aldus de RVD-ambtenaar, ‘omdat het te gevaarlijk is de I.V.G. tot vijand te hebben’. Hij noteerde verder: ‘De schrik zit er diep in. Men voelt zich rechteloos en als gevolg daarvan volslagen machteloos. Als er midden in de nacht ergens een motor stopt, liggen de mensen in de buurt met bonzend hart te luisteren of er stappen in de richting van hun huis komen en of het een klop op hun deur zal worden. De beschrijving van zulk angstig afwachten doet [...] aan de verzetsliteratuur denken.’ Zoals reeds gemeld, voegde Van Goudoever de volgende zinnen aan zijn verslag toe: ‘Een speciale categorie klachten betreft de behandeling, waaraan vrouwelijke aangehouden en blootstaan. Het ligt niet in de bedoeling in bijzonderheden te treden.’⁴⁴²

Volgens Van Goudoever had de bevolking van Salatiga – hoewel de namen van ‘enkele der meest beruchte IVG-figuren’ reeds eerder aan hogere bestuursinstanties waren doorgegeven – ‘weinig hoop op radicaal ingrijpen, omdat de angst-psychose [...] niet een toevallig verschijnsel is, doch een door de IVG doelbewust nagestreefd effect’. Hij meldde voorts dat ook deze IVG meende dat men ‘dieven met dieven moet vangen’ en dat ‘terreur het beste wapen tegen terreur is, inclusief als maatregel van preventie’. Behalve over inhumane verhoorpraktijken beklagde Van Goudoever zich over de ‘wekenlange aanhouding van onschuldigen’, onder wie loyale Indonesische bestuurders. In zijn ogen doorkruisten het extreme IVG-geweld en de massa-arrestaties het bestuursbeleid. Daardoor zou de bevolking geloof hechten

aan het door de Republikeinse voorlichting geschetste beeld: ‘terugkeer van de Nederlanders betekent terugkeer van de koloniale overheersing’⁴⁴³

De niet mis te verstane klacht van Van Goudoever leidde ertoe dat Spoor ‘een diepgaand onderzoek’ gelastte. Volmondig beloofde de generaal tegenover Van Mooks kabinet ‘niet te rusten voordat deze toestanden volledig tot klaarheid zijn gebracht en verbeterd’. Omdat Van Goudoever zijn bronnen geheimhouding had beloofd vanwege hun grote ‘vrees voor wraakneming door enkele IVG-figuren’, kon en wilde de RVD-ambtenaar hun namen echter niet prijsgeven. Spoor greep deze weigering vervolgens dankbaar aan om het onderzoek al snel stop te zetten, ‘aangezien op anonieme klachten niet verder kan worden gewerkt’. Hoewel P-J Koets, directeur van het kabinet van Van Mook, het standpunt van de legercommandant ‘weinig bevredigend’ vond, kreeg de generaal zijn zin.⁴⁴⁴

Wie de door Van Goudoever aangewezen IVG-daders waren, kan meer dan 70 jaar later nauwelijks meer worden achterhaald. Dit is te ‘danken’ aan het vroegtijdig stopzetten van het onderzoek, met de bijbehorende *paper trail*, door Spoor. Kennelijk had de legercommandant geen behoefte om nadrukkelijk in te grijpen, de IVG-terreur in Salatiga af te remmen of anderszins dieper te ‘wroeten’. Vanwege de gefragmenteerde bronnen en de personeelsfluctuatie is het bovendien onduidelijk welke IVG-militairen in september 1948 en daarvoor in Salatiga aanwezig waren. Ook is niet geheel duidelijk op welke periode Van Goudoever zijn in die maand geformuleerde klacht betrekking heeft. De staten van dienst van enkele mogelijke betrokkenen geven evenmin uitsluitsel. Zeker is slechts dat er in 1948 personeel van de brigade-IVG van de T-Brigade en de IVG van het oorlogsvrijwilligersbataljon 2-7 RI in Salatiga was gestationeerd.

Indonesische bronnen lijken eveneens weinig op te leveren. Mogelijk zijn enkele slachtoffers van de IVG-terreur naar enkele kilometer van Salatiga verwijderde dorp Getasan gebracht om daar in de buurt te worden vermoord. Volgens een TNI-veteraan diende deze lugubere plaats, waar tegenwoordig een monument staat, als Nederlandse *killling field* of executieplek. Volgens dezelfde getuige – en de inscriptie op het monument – begroeven de Nederlanders hier maar liefst 400 slachtoffers, die zij tussen 1947 en 1949 maakten, in een massagraf. Na de oorlog hebben de Republikeinse autoriteiten deze mensen, die merendeels uit Salatiga afkomstig waren, op de heldenbegraafplaats van deze stad laten herbegraven. Welke Nederlandse eenheden deze personen, die evengoed het slachtoffer van buiten Salatiga gehouden Nederlandse zuiveringsacties of moordpartijen kunnen zijn, heeft gedood

valt echter niet te achterhalen.⁴⁴⁵ Pogingen tot verdere opheldering ter plaatse leverden helaas eveneens weinig op.⁴⁴⁶

Schrikbewind op Kangean en Sapudi-eilanden

In de Nederlandse archieven zijn nog meer ambtelijke klachten over doelgerichte terreur van de troepeninlichtingendiensten aanwezig. Zo leverde de hoogste bestuursambtenaar van Oost-Java, Charles van der Plas, begin 1948 tegenover landvoogd Van Mook forse kritiek op het 'schrikbewind' en de 'veiligheids-terreur' van de Militaire Veiligheidsdienst (MVD)⁴⁴⁷ op de eilanden Kangean, Sepakan en Sapudi. In opdracht van sergeant C.M. Leeuwenburgh (KNIL), het MVD-hoofd van West-Madura, maakten een aantal van dat eiland overgekomen inlichtingenmilitairen en hun hulpjes zich in de maand februari 1948 schuldig aan minimaal elf zaken van afpersing 'al dan niet gepaard met mishandeling', elf gevallen van 'vrijheidsberoving al dan niet gepaard met mishandeling', en vier mishandelingen, onder meer van Indonesische bestuurders. Bovendien was het inlichtingenpersoneel, volgens Van der Plas 'schavuiten die Madoera [reeds eerder] onveilig' hadden gemaakt, bijzonder schietgraag tekeergegaan. Leeuwenburgh werd naar het oordeel van de bestuursambtenaar door wraakgevoelens gedreven, terwijl hij aan zelfoverschatting en waanvoorstellingen leed. Van der Plas beschreef hem verder als 'een Indische jongen uit de Besoekische planterswereld', die 'diep vervuld' was van de 'delusie' dat 'hij de man is, die Madoera in ieder opzicht te besturen en controleren heeft en daarbij overtuigd is dat alle inlanders onbetrouwbaar zijn en gedonderd moeten worden'.⁴⁴⁸ Een politiefunctionaris en een hoge Indonesische BB-bestuurder hadden reeds klachten over het gedrag van Leeuwenburgh ingediend, terwijl over de wantoestanden op Kangean en in de Sapudi-archipel een plaatselijke Nederlandse zendeling en diens vrouw de belangrijkste informanten van Van der Plas waren.

Volgens dit verbijsterde echtpaar had 'de missie' van de inlichtingendienst op Kangean vooral voor 'terreur en onrust' gezorgd, terwijl er voor hun aankomst op Kangean juist 'volstreckte veiligheid, orde en pro-Nederlandse gezindheid' had geheerst. De situatie in de Sapudi-archipel was volgens hen niet minder schrijnend.⁴⁴⁹ 'Al dat geschiet' en de 'volstreckte willekeur' werkten volgens de twee kerkelijke klokkenluiders volkomen averechts, evenals de 'opzettelijke denigratie van het BB'. Behalve openbare belediging, ontwapening en arrestatie van bestuurders hadden twee prostituees, die als MVD-hulpjes optraden, aan hun vernedering bijgedragen. Deze twee vrou-

wen waren door de inlichtingendienst met pistolen bewapend, schoten net als de militairen 'voortdurend' in het rond en deden volgens Van der Plas zelfs mee aan de afpersingen en arrestaties. Bijzonder krenkend voor het BB was dat de militairen een wedana en een assistent-wedana dwongen de twee prostituees, die zelfs Nederlandse uniformen droegen, 'als hoge autoriteiten' te bedienen en bij hen te laten logeren. Aan het 'schrikbewind' door 'medewerkers van de MVD en NEFIS' kwam volgens Van der Plas pas een einde door het ingrijpen van een forse militair-civiele interventiemacht. Aan deze invasie vanuit Madura namen een detachement AP, een groep (Garde Regiment) Jagers, militairen van het MVD-detachement Sumenep én een Rode Kruis-team deel. De tijdelijke absolute heersers hadden, samen met hun hulpjes, getracht de eilandjes met prauwen te ontvluchten, maar werden op zee door de Koninklijke Marine aangehouden.⁴⁵⁰

Typierend is dat de niet mis te verstane (aan)klacht van Van der Plas, net als de klacht van Van Goudoever over de IVG-terreur in Salatiga, niet leidde tot een diepgravend onderzoek en strenge bestraffing van de daders. De hoofdverantwoordelijke, sergeant Leeuwenburgh, werd weliswaar door generaal-majoor De Waal van Madura verwijderd, maar verder niet gestraft.⁴⁵¹ Daarnaast vond er, in opdracht van het OM, een vluchtig politieonderzoek plaats dat de lezing van Van der Plas geheel bevestigde – en nog meer onoorbare details aan het licht bracht.⁴⁵² De militaire autoriteiten en procureur-generaal Felderhof maakten zich echter vooral druk over de vraag of, zoals Van der Plas ook had gemeld, de NEFIS bij het schrikbewind op de eilandjes betrokken was geweest. Uit het politieonderzoek bleek dat een NEFIS-medewerker daarbij inderdaad een prominente rol had gespeeld, maar deze militair had volgens Felderhof 'geheel op eigen initiatief' gehandeld.⁴⁵³ De autoriteiten konden de verantwoordelijkheid voor de terreur op de eilanden daardoor uitsluitend bij de plaatselijke MVD en vooral bij sergeant Leeuwenburgh neerleggen, terwijl de NEFIS-medewerker en een MVD'er onder arrest werden gesteld.⁴⁵⁴ Daarmee kon, aldus een opgeluchte vertegenwoordiger van de legerleiding, 'de zaak als afgedaan [...] worden beschouwd'.⁴⁵⁵

Massamoord in Payakumbuh

De IVG in het stadje Payakumbuh (West-Sumatra) paste in het eerste kwartaal van 1949 eveneens grootschalig terreur toe. Deze IVG maakte zich schuldig aan wellicht de grootste moordpartij door een Nederlandse inlichtingensectie in Indonesië gepleegd, terwijl deze misdaad in Nederland nagenoeg onbekend is gebleven. Afgezien van een korte passage in het in

1998 verschenen boek *Ogenblikken van Genezing* van Peter Schumacher (en recentelijk, in 2022, in twee publicaties van het onderzoeksprogramma ODGOI) is hierover niets gepubliceerd, ook niet – ondanks duidelijke sporen in ambtelijke archieven – in de *Excessennota* van 1969.⁴⁵⁶ Payakumbuh ligt in de Minangkabau, het hoogland van West-Sumatra. Deze regio met de hoofdstad Bukittinggi (het voormalige Fort de Kock) werd vanaf eind 1948 in het kader van het tweede grote offensief bezet door Nederlandse troepen. Volgens Jan van de Velde, een territoriaal bestuursadviseur op Sumatra, was de gehele Minangkabau echter ‘fel-republikeins’ gezind. De verovering van dit gebied had, schreef hij kort nadien, plaatsgevonden op basis van ‘totaal vervalste gegevens van een enkele spion in Singapore’, die had gemeld dat er een sterke pro-Nederlandse federale beweging was.⁴⁵⁷

De bestuursambtenaar zag zijn vermoeden al snel bevestigd. De bezetting van het gebied, waar de tegenstand sterk was onderschat, bleek zoals door hem voorspeld een heilloze onderneming, ‘zonder enig ander dan averechts politiek resultaat’. Ondanks de hulp van de commando’s van het KST kwamen de eenheden van de in West-Sumatra actieve U-Brigade door het felle Republikeinse verzet steeds meer in de knel. Een groot Nederlands ‘succes’ op 15 januari 1949 in Situjuh Batur, een dorp op ongeveer twaalf kilometer van Payakumbuh, bracht daarin evenmin verandering. Het bleek de opmaat naar een gewelddadige kettingreactie. Een spion had gemeld dat in Situjuh Batur een door de Republikeinse noodregering belegde vergadering van militaire en civiele leiders zou plaatsvinden. Bij het aanbreken van de dag overvielen KST-militairen en troepen van 1-4 RS (eerste compagnie van het 4e Bataljon Regiment Stoottroepen), onder wie IVG-personeel, vanaf hoger gelegen posities het gebouw waar de bijeenkomst werd vermoed. Dit was een molen aan de oever van de Batang Agam-rivier, relatief goed verstopt in een ravijn, waar zich tegenwoordig een monument en een heldenbegraafplaats bevinden. Bij deze actie werden negen in hun slaap overrompelde leiders doodgeschoten.⁴⁵⁸ Slechts enkele aanwezigen konden aan de Nederlandse overvalactie ontkomen door zich bijvoorbeeld in een goot te verstoppert.⁴⁵⁹ Anderen hadden het overleefd omdat zij nog voor de aankomst van de Nederlandse overvalgroep waren vertrokken. De rest had geen schijn van kans. Volgens Sudarman Sulaiman, zoon van het slachtoffer Chatib Sulaiman, kwamen de Nederlandse militairen na hun eerste, boven het ravijn afgegeven salvo’s omlaag om gewonden met de bajonet af te maken. Ook roofden zij hun bezittingen, met name sieraden.⁴⁶⁰

Deze overrompeling doet sterk denken aan de eerder beschreven uitschakeling van overste Sumantri en zijn metgezellen. In totaal kwamen bij de Nederlandse schietpartijen en wederrechtelijke executies in de omgeving van Situjuh Batur 69 Indonesiërs om het leven, onder wie een onbekend aantal burgers. Ook van hun dood getuigt een monument – met de namen van alle slachtoffers.⁴⁶¹ Tot op heden wordt de herinnering aan de bloedige Peristiwa Situjuh (Situjuh-incident) ter plaatse levend gehouden, onder meer met een jaarlijkse herdenking. Volgens de kleinzoon van een slachtoffer, de huidige plaatselijke functionaris Dv. Datuk Sutan Raja Mudo, werden maar liefst 33 mensen een voor een in het bestuursgebouw in Situjuh Batur geëxecuteerd. Voor de IVG werkzame spionnen hadden hen aangewezen omdat zij de sabotageacties van een plaatselijke milite zouden hebben ondersteund.⁴⁶²

Maar daar bleef het niet bij; de gevolgen van deze bloedige incidenten waren enorm. Vanuit Indonesisch perspectief was de Nederlandse overval het resultaat van zwaarwegend ‘verraad’, dat negen ‘helden’ van de vrijheidsstrijd fataal werd.⁴⁶³ De vermeende spion, een TNI-luitenant, en zijn familie werden door zijn eigen (voormalige) minderen en woedende dorpingen gedood.⁴⁶⁴ Volgens een Nederlands inlichtingenrapport heerste na de overval ‘grote achterdocht’ in de Republikeinse gelederen: ‘overal werden Ned spionnen gezien [...]. Zeer grote aantallen verdachte personen werden gearresteerd en tot “bekennen” gedwongen.’⁴⁶⁵ Veel van deze opgepakte spionnen, aldus de Indonesische TNI-veteraan Pak Haji Azra, werden bij elkaar gebracht en, ‘omdat ze aan de Nederlandse kant stonden’, tot de dood veroordeeld en geëxecuteerd. ‘Dat was militair recht.’ Of hun bekentenissen waren afgedwongen, laat de veteraan in het midden.⁴⁶⁶ Ook Mauli, de huidige bewaker van een plaatselijke begraafplaats, geeft aan dat zijn broer Jafar na de overval door woedende burgers uit Situjuh Batur werd gedood. Zij hadden hem ten onrechte beschuldigd een Nederlandse spion te zijn. Het was Jafar fataal geworden dat hij een spiegel had gekocht, waarna jeugdige strijders en dorpingen veronderstelden dat hij daarmee signalen aan Nederlandse vliegtuigen had gegeven.⁴⁶⁷ De extreem gewelddadige Indonesische contraspionage (zie hoofdstuk 7) deed in Situjuh Batur en omgeving in alle hevigheid haar werk.

In de weken die volgden vielen nog veel meer slachtoffers, met name door Nederlandse hand. Nadat het KST, dat volgens eigen rapporten in drie weken strijd maar liefst 446 Indonesische strijders had gedood, het gebied had verlaten, stonden de troepen van de U-Brigade er eind januari 1949 weer alleen

voor.⁴⁶⁸ Het ging hun niet bepaald voor de wind: in februari vielen Republikeinse strijdkrachten Payakumbuh vrijwel dagelijks aan, zelfs op klaarlichte dag en met artillerie. Daarnaast kwamen de bevoorradingskonvooien vanuit Bukittinggi, zo'n 35 kilometer verderop, regelmatig in hinderlagen terecht, waardoor de verliezen van 4 RS opliepen. En dat was nog niet alles: Payakumbuh werd met enig succes doelwit van een economische blokkade.⁴⁶⁹ De Nederlandse troepen waren 'het initiatief' helemaal kwijt.⁴⁷⁰ Bestuurlijke verslagen meldden ook nog eens dat 'de tegenpartij [...] uitstekend is geïnformeerd', een 'opvallend grote steun bij de bevolking' ondervond en dat de minderheid van burgers en bestuurders die met Nederland wilde samenwerken, zich 'onvoldoende beschermd' voelde.⁴⁷¹ De Nederlanders stonden met de rug tegen de muur. Deze hachelijke situatie, die door een slechte inlichtingenpositie, troepentekort, grote militaire druk en olopende verliezen nog verder verslechterde, zette de plaatselijke IVG ertoe aan publiekelijk afschrikwekkende voorbeelden te stellen, in de hoop zo alsnog greep op dit deel van de 'fel-Republikeinse' Minangkabau te krijgen.

In zijn memoires beschreef Geu Meulenbroeks van 4 RS dat de IVG van zijn eenheid, in samenwerking met KNIL-militairen, al eind 1948, begin 1949 tijdens de opmars naar Bukittinggi 'veel verdachten' had opgepakt en bij Padang Panjang in de kali (rivier) had laten 'verdwijnen', ook onschuldige personen. 'Maar dat is hun [de IVG] zorg,' noteerde hij. 'Als de kali's eens konden spreken!'⁴⁷² Ter ondersteuning van de overvraagde militairen werd begin 1949 in Payakumbuh een vijftigkoppige politiepost opgericht. De wantrouwige IVG hield de (in meerderheid Indonesische) politiemannen evenwel scherp in de gaten. Volgens Meulenbroeks bleef het daar niet altijd bij: 'Er zijn er wel eens [politieagenten] bij geweest, die met de tegenpartij heulden. Maar voor dezen was er geen pardon en ze werden bij de kali doodgeschoten. Dat is heel gewoon.'⁴⁷³

De wederrechtelijke executies namen spoedig in omvang toe. Zo meldde de commandant van de Militaire Politie van Sumatra, majoor Jan Fris (KNIL), in mei 1949: 'In Febr-Mrt jl moet door de TIVG in Pajakoembo een groep van 123 man zijn neergeschoten. Een hiervan was een Brits-Indiër en er schijnt door de Br Ind consul een klacht te zijn ingediend. Ook hiervan was de ltkol Raebel [bataljonscommandant van 4 RS] als vakcdt op de hoogte. Eea is met medeweten van [...] kol. V. Erp [troepencommandant Midden-Sumatra] in de doofpot gestopt en zou volgens laatstgenoemde te brengen zijn onder "militaire noodzaak".'⁴⁷⁴ In december 1949 bevestigde auditeur-militair J. Albarda dat deze massamoord was toege-

dekt: ‘Het is mij bekend dat er op grote schaal in deze zaak is geknoeid. De hoofdgetuige – een Indiër – is door twee officieren van 4 R.S. “apart genomen” en wil niets meer zeggen. De Militaire Politie kreeg opdracht een waterdicht proces-verbaal te maken en alleen die getuigen te horen die konden verklaren er niets van te weten. [...] Het resultaat was uiteraard sepot geen bewijs.’⁴⁷⁵

In 1977 interviewde Govert Zijlmans voor zijn promotieonderzoek over het Binnenlands Bestuur Louis Graf. Deze hoofdambtenaar was begin 1949 in Bukittinggi en omstreken om berichten over forse Nederlandse rampokpartijen te onderzoeken. Graf sprak, helaas zonder de betrokken Nederlandse eenheden te noemen, over in deze stad gepleegde wederrechtelijke executies en martelingen – en bevestigde de grootschalige plunderingen. Hij begaf zich destijds ook naar Payakumbuh, waar hij berichten over verkrachtingen en het doodschieten van burgers, onder wie vrouwen en kinderen, vernam. Volgens Graf reageerde brigadecommandant J.C.C. van Erp (KL) slechts halfslachtig op zijn klachten, terwijl de bataljonscommandant van 4 RS, overste Marinus Raebel (KL), hem zelfs intimideerde om hem het zwijgen op te leggen.⁴⁷⁶ Dezelfde bataljonscommandant probeerde in deze periode ook de in Bukittinggi actieve auditeur-militair Rob Asser met dreigementen van een onderzoek te weerhouden.⁴⁷⁷ Het is dan ook goed mogelijk dat Raebel een van de officieren van 4 RS was die volgens Albarda de Indiase hoofdgetuige van de IVG-terreur in Payakumbuh schrik hadden aangejaagd. Dat Raebel in deze periode wel vaker onderzoek dwarsboomde, onder meer door intimidatie, bleek uit een andere klacht van Fris. Raebel zou, samen met kapitein Van der Kloet, ook het onderzoek in de (reeds beschreven) moordzaak door artilleristen van 4 AVA en een vrouwelijke informant in Tigo Baleh ‘zeer [hebben] bemoeilijkt, oa door het laten afleggen van valse verklaringen door getuigen, door bedreiging van verbalisanten, vermoedelijk zelfs het doen verdwijnen van bewijsstukken’.⁴⁷⁸

Vanaf hier helpen Nederlandse bronnen niet veel verder. Indonesisch historisch onderzoek alsmede mediaberichten en veteraneninterviews verduidelijken daarentegen dat de brug over de rivier Batang Agam als Nederlandse ‘slachtplaats’ diende. De door de IVG en zijn ‘handlangers’ gepleegde ‘moordexcessen’ waren, aldus deze Indonesische bronnen, ‘het toppunt van Nederlandse wreedheid’ in en om de stad. De in het nauw gedreven Nederlandse troepen brandden honderden huizen in dorpen rond Payakumbuh plat en arresteerden willekeurig ‘eenieder die ze konden vangen’,

vooral jongeren. De gevangenen werden naar de plaatselijke IVG-post gebracht, gemarteld en bij de brug neergeschoten, waarna hun lichamen in de rivier vielen. Dit gruwelijke schouwspel vond meestal op klaarlichte dag plaats, zodat een groot deel van de geïntimideerde inwoners van Payakumbuh hun huizen niet meer durfde te verlaten. Twee overlevenden van deze IVG-terreur, M. Djuri and Ramli, werden bij een van de executierondes gedwongen de lijken van twaalf medearrestanten in de kali te gooien. Toen de duisternis viel wisten zij te ontsnappen. Een andere getuige, Buyuang Ketek, kreeg bij een executie een schampschot en kon zich duikend in veiligheid brengen.⁴⁷⁹

Volgens Indonesische schattingen kwamen in Payakumbuh alleen al bij de executies begin januari 1949 tachtig tot negentig personen, grotendeels burgers, om het leven. Ter herinnering aan de bloedige gebeurtenissen gaven de plaatselijke autoriteiten de brug in 1959 de naam 'Ratapan Ibu' (weekla-

Op dit reliëf bij de heldenbegraafplaats in Koto Nan Gadang, Payakumbuh (West-Sumatra), zijn Nederlandse buitenrechtelijke executies op de brug over de rivier Batang Agam uitgebeeld. De lichamen dreeven vervolgens weg, zodat de nabestaanden de slachtoffers niet konden begraven. De Nederlandse IVG-terreurdaden in Payakumbuh en omstreken sloegen diepe wonden bij de lokale bevolking en worden tot op heden op uiteenlopende wijzen herdacht. Bron: Fridus Steijlen

gende moeder). In 1980 volgde de onthulling van een monument, dat eveneens herinnert aan de moeders van de slachtoffers. Velen van deze vrouwen waren uit Payakumbuh gevlucht en pas na het vertrek van de Nederlanders teruggekeerd en op zoek gegaan naar hun dierbaren. Om te huilen, te bidden en te rouwen trokken zij regelmatig naar de executieplek bij de brug.⁴⁸⁰ Tot op heden zijn deze Nederlandse misdaden, die net als in Situjuh Batur jaarlijks worden herdacht, bepaald niet vergeven en vergeten.

Om een indruk van de huidige perceptie van de bevolking op de bloedige historische gebeurtenissen te krijgen, reisde in 2022 een NOS-filmploeg naar Payakumbuh en Situjuh Batur. Een deel van de opnames waren op 17 februari 2022 te zien in de uitzending *De strijd om Indonesië*, ter verdieping van de presentatie van het ODGOI-onderzoek op dezelfde dag.⁴⁸¹ Uit de opnames en transcripties van de NOS-interviews met Indonesische getuigen wordt pijnlijk duidelijk welke grote geestelijke wonden de Nederlandse terreur bij de plaatselijke bevolking heeft geslagen, ook bij de latere generaties. Zo maakt de dochter van een slachtoffer, Djinati, tot heden een omweg als ze de nabije markt bezoekt om de brug – en daarmee de plaats delict – niet te hoeven zien. Reza Bandaro, kleinzoon van een eveneens op de brug vermoorde inwoner van Payakumbuh, maakt zich 73 jaar later nog steeds kwaad over de ‘sadistische seriemoorden’ van de Nederlandse troepen. Omdat hij geen graf kan bezoeken komt hij juist wel geregeld naar de brug. Daarbij prent Bandaro zijn zoontje in de specifieke geschiedenis van de revolutionaire strijd in Payakumbuh niet te vergeten en voor diens overgrootvader te bidden.⁴⁸²

Terug naar de kille cijfers. Volgens het verslag van de MP-majoor Fris had de IVG van 4 RS alleen al in Payakumbuh tussen februari en maart 1949 minimaal 123 personen vermoord. Hoe dit cijfer zich tot de Indonesische schattingen van tachtig tot negentig in januari omgebrachte slachtoffers verhoudt, blijft onduidelijk. De Indonesische bronnen geven helaas geen cijfers voor latere periodes en Nederlandse bronnen niet voor eerdere. Het is mogelijk dat beide cijfers bij elkaar moeten worden opgeteld – en dat het aantal van ruim 200 slachtoffers zelfs dan nog de ondergrens is. Weliswaar gelastten de Nederlandse autoriteiten een onderzoek, maar dat mondde, zoals vermeld, uit in een sepot en een doofpot. Hierdoor kunnen we evenmin antwoord geven op de vraag of de IVG van 4 RS op eigen gezag handelde of op last van de compagniescommandant van 1-4 RS, dan wel op bevel van de – in ieder geval geïnformeerde – bataljonscommandant Raebel.

GEWELDDADIGE GEVOLGEN VAN INLICHTINGENWERK

Naast het directe, door inlichtingenpersoneel gepleegde geweld, was er ook veel, vaak onnodig, geweld als gevolg van onjuiste of verouderde inlichtingen. Men kan bijvoorbeeld denken aan beschietingen uit de lucht of met artillerie van kampongs, waar zich volgens inlichtingenrapporten 'vijandelijke concentraties' bevonden, terwijl zich daar alleen maar burgers ophielden.⁴⁸³ Ook aan de zogeheten Bloedbruiloft in Cilacap (in Midden-Java) op 1 augustus 1949 lagen onjuiste inlichtingen ten grondslag. Toen nam een Nederlandse patrouille van 20 man, op zoek naar een door informanten gesignaleerde groep TNI-militairen, in Gunung Simpang een feestgezelschap van ongewapende Indonesische burgers onder vuur, met 26 doden tot gevolg, onder wie vrouwen en kinderen.⁴⁸⁴ Achteraf bleek onder andere dat de informatie waarop de eenheid had gereageerd 'van zeer lage evaluatie' was geweest. Volgens een MP-onderzoek was patrouillecommandant luitenant D.G. Franken (KL), tevens inlichtingenofficier bij de IVG van 3-II RI, hier 'te geredelijk' op ingegaan. Als verzachtende omstandigheden voor Franken, die door de krijgsraad werd vrijgesproken, gold de toestemming van diens bataljonscommandant om uit te rukken, zijn 'onvoldoende opleiding voor deze speciale taak', zijn 'onvoldoende kennis van taal, land en volk' alsmede het 'niet gewend zijn te werken met Indonesische informanten'.⁴⁸⁵

Ook verouderde inlichtingen, respectievelijk vroegtijdige waarschuwingen konden in een bloedbad eindigen. De bekende Nederlandse massamoord in Rawagede (het huidige Balongsari) van 9 december 1947, bijvoorbeeld, nam zijn loop nadat Nederlandse spionnen van de Veldpolitie in Karawang hadden gemeld dat de plaatselijke TNI-commandant Lukas Kustario zich in de 'kampoeng Rawagede' zou bevinden.⁴⁸⁶ Toen de militairen van 3-9 RI de aanval openden, waren Kustario c.s. al door een voor het BB werkzame lurah van het buurdorp Krawang Wetan gewaarschuwd, zodat de Nederlanders weer eens achter het net visten.⁴⁸⁷ Mede uit frustratie – die in de maanden ervoor al was opgebouwd – gingen infanteristen van onder meer 3-9 RI over tot het executeren zonder proces van tussen 120 (volgens Nederlandse bronnen) en 431 (volgens Indonesische bronnen) mannelijke kampongbewoners.⁴⁸⁸ De moordpartij werkte averechts, omdat het slechts wraakgevoelens bij de bevolking aanwakkerde en tot een opleving van de guerrilla leidde.⁴⁸⁹

Inlichtingen-gebaseerde Nederlandse opsporings- en zuiveringsacties die mislukten vormden voorts aanslagen op het moreel. Ook de frustratie

die daarmee gepaard ging was een factor die in het algemeen Nederlands extreem geweld bevorderde.⁴⁹⁰ Het gebrek aan betrouwbare en accurate inlichtingen leidde tevens tot wanhoop bij de hogere en lagere echelons, wat het bewust in het vizier nemen van burgers in de hand werkte. Als er, bijvoorbeeld na Indonesische beschietingen, aanslagen, mijnen of sabotageacties, strafexpedities tegen ‘foute’ kampongs werden gelast die ‘moesten’ worden beschoten of platgebrand, dan waren het bovendien vrijwel altijd de IVG’en of de VDMB-afdelingen die deze doelen hadden aangewezen of in hun rapporten genoemd. Kampongs golden in de Nederlandse gelederen echter al snel als ‘fout’, ook zonder veel onderzoek. Vaak volstond het dat een dorp nabij een mijn of beschieting had gelegen.

Dit patroon van collectieve Nederlandse strafacties was bij de Republikeinse tegenstander genoegzaam bekend. Boekdelen spreekt in dit opzicht de inhoud van twee briefjes die TNI-kapitein Muljono van de Republikeinse inlichtingendienst Field Preparation (zie hoofdstuk 7) achterliet, nadat zijn mannen in 1946 in Zuid-Kalimantan een kleine Nederlandse patrouille hadden aangevallen. Hierin verklaarde hij ‘zelf aansprakelijk te zijn voor deze aanval [op de patrouille] en niet de bevolking, zulks teneinde [Nederlandse] represailles te vermijden.’⁴⁹¹ Op Java bleek dit uit zicht van de TNI eveneens nodig, aldus een veiligheidsrapport van begin 1948: ‘In het vak van 4-8 RI plaatste de vijand ook deze week weer briefjes bij de vernielde bruggen om ons te doen weten, dat de Tentara [TNI] hieraan schuldig was en niet de bevolking.’⁴⁹²

Ook de met marteling door inlichtingendienstpersoneel afgedwongen – en daardoor chronisch onbetrouwbare – bekentenissen van Indonesische arrestanten konden vergaande gevolgen hebben voor de bij naam genoemde personen; zij leidden tot gevangenisstraffen en zelfs doodvonnissen, ook van onschuldigen. Fataal waren voorts de gevolgen voor mensen die op de namenlijsten stonden die met inlichtingenwerk belaste commando’s van het DST van kapitein Westerling voor de spraakmakende Nederlandse massamoord in Zuid-Sulawesi van eind 1946, begin 1947 opstelden. Deze met hulp van intimidatie geproduceerde namenlijsten kwamen feitelijk neer op doodsvonnissen. Uit andere casussen blijkt dat het, afgezien van inlichtingenmilitairen, vaak Indonesische informanten in dienst van de Nederlandse inlichtingendiensten waren die personen aanwezen die als vermeende saboteurs, infiltranten, ‘bendeleden’ of ‘rampokkers’ moesten worden gearresteerd – of meteen ter plaatse werden doodgeschoten, deels door gewone militairen.

Tot slot kan inzake indirecte effecten nog worden gewezen op een zekere ‘organisatorische besmetting’ van andere eenheden door de troepeninlichtingendiensten – al verschilde dit van geval tot geval en kan het niet precies worden becijferd. De troepeninlichtingendiensten golden immers als specialisten, insiders en voorbeelden, vooral waar het ging om een ruime verspreiding van hun extreme ondervragingsmethodes, maar ook bij de collectieve bestraffing van oncoöperatief geachte burgers én het vermoorden van al dan niet ‘uitgeperste’ gevangenen, vermeende spionnen of overlopers. Ook dragen de Nederlandse inlichtingendiensten, door Indonesische lurahs te compromitteren en in het Nederlandse alarmsysteem te integreren of door krijgsgevangenen te dwingen voor hen te spioneren, een deel van de verantwoordelijkheid voor Indonesisch extreem geweld tegen deze landgenoten, die de Republiek als verraders beschouwde.

TER AFSLUITING

Het zij nogmaals benadrukt dat de Nederlandse inlichtingendiensten hun arrestanten weliswaar martelden, maar dat dit geenszins altijd en overal gebeurde; omdat het in feite hun beleid was, vond het al met al wel systematisch plaats. Hoewel dit binnen de krijgsmacht een publiek geheim was poogden de autoriteiten deze inhumane praktijken te verhullen en te neutraliseren door ze te ontkennen, te bagatelliseren of ze, als het niet anders kon, oppervlakkig te onderzoeken. Inlichtingendienstmilitairen en hun helpers martelden niet alleen om militair noodzakelijk geachte gevechtsinlichtingen te vergaren, maar ook om bekentenissen van personen af te dwingen die daardoor konden worden berecht. Andere oorzaken en motieven waren onder meer de straffeloosheid, gebrekkige opleiding, prestatiedruk en informele kennisoverdracht van geweldstradities en martelpraktijken. Het gebruik van extreem geweld ging veelal gepaard met persoonlijke drijfveren als de behoefte wraak te nemen, sadisme of simpelweg haat tegen alles wat Republikeins was of leek. Onverschilligheid speelde eveneens vaak een rol, terwijl groepsdruk en/of plichtsbesef als versterkende factoren konden werken.

Inlichtingenmilitairen hielden ook – tot dusver veel minder bekend – buiten de verhoorkamers en de verhoren te velde flink huis. Zij vermoordden op geroutineerde wijze gevangenen, al dan niet nadat zij al bij verhoren waren ‘uitgeperst’. Samen met hun handlangers waren zij tevens prominent bij hardhandig uitgevoerde razzia’s, brandstichtingen en plunderingen betrokken. Voorts maakten zij zich schuldig aan collectieve bestraffingen van

burgers. Ook veelal lukrake en illegale massa-arrestaties vormden een vast bestanddeel van hun optreden. Daarnaast maakten kleine hit squads van de inlichtingendiensten, veelal aangewakkerd door premies, in burger of als guerrilla's vermomd en niet zelden diep achter de demarcatielijnen, op nietsontziende wijze jacht op Indonesische 'bendeleiders', 'verzetshaarden' of vermeende rampokkers. Op sommige plaatsen voerden in het defensief geraakte inlichtingendiensten zelfs, zo blijkt uit Nederlandse en Indonesische bronnen, in alle openheid en doelgericht een schrikbewind.

Omdat militairen van hoog tot laag het belang van het vergaren van inlichtingen, het bewerkstelligen van veiligheid en het uitvoeren van hardhandige contraspionage zo groot achtten, was het gebruik van extreem geweld een vast bestanddeel van de Nederlandse inlichtingensrijd. Kritische stemmen die inhumane (verhoor)methodes en detentieomstandigheden afkeurden werden genegeerd of toonden deels zelf begrip voor in ieder geval martelingen, zodat zelfs zij ze onder de streep aanvaardden. Dit alles overziend is duidelijk dat het aandeel van de getalsmatig relatief kleine inlichtingendiensten aan het door de hele Nederlandse krijgsmacht toegepaste extreme geweld onevenredig groot is. Dat is het helemaal als eveneens de gewelddadige gevolgen van inaccurate IVG- en VDMB-rapporten, afgedwongen 'bekenntnissen' en besmettingsprocessen van andere eenheden in beschouwing worden genomen.

Opvallend is voorts, binnen en buiten de verhoorkamers, de sterke stempel van de 'ervaringsdeskundigen' van het KNIL op de inlichtingendiensten. Dit blijkt onder meer uit het toevoegen van tolken, tropenadviseurs en andersoortig KNIL-personeel aan de KL-inlichtingensecties, die met gebrekkige kennis van taal, land en cultuur kampten en het initiatief (ook bij de geweldpleging) veelal aan de KNIL-militairen overlieten. Een sterke KNIL-signatuur blijkt verder uit de beoogde kleinschalige contraguerrillamethodes, met onder meer een hoog 'going native'-gehalte in de vorm van Indonesische informanten, lasykars en andere plaatselijk geworven handlangers en een conform de KNIL-traditie bijna obsessieve aandacht voor het uitschakelen van verzetsleiders. Daardoor zou de anti-Nederlandse weerstand, zo dachten de meeste KNIL-(inlichting)officieren tot de legerleiding aan toe, als een kaartenhuis in elkaar storten.

De dominante KNIL-ideologie en aanpak betekenen echter geenszins dat alleen KNIL-militairen verantwoordelijkheid voor extreem geweld dragen. Zij waren, in naam van nota bene de hele krijgsmacht, en op bevel van hun meerderen ook van de KL vanwege hun taal- en cultuurkennis oververte-

genwoordigd op plekken als de verhoorkamers waar het ‘vuile werk’ als op papier verboden foltering ook voor de KL-militairen en mariniers voornamelijk werd uitgevoerd. Los daarvan hebben KL-inlichtingenmilitairen en VDMB’ers eveneens op grote schaal gemarteld en vele andere vormen van extreem geweld toegepast of waren ze – op basis van leidinggevende posities bijvoorbeeld – anderszins daarvoor verantwoordelijk. De militaire verantwoordelijkheid voor deze misdaden ligt dan ook bij de hele krijgsmacht en met name bij de hogere echelons: de commandanten, maar op de eerste plaats de legerleiding. Niettemin dragen natuurlijk ook de onderofficieren, korporaals en soldaten van de inlichtingendiensten een zware verantwoordelijkheid, evenals hun bij extreem geweld betrokken hulppersoneel.

7.

De Republikeinse inlichtingen- diensten

Een Nederlandse assistent-resident merkte in november 1948 vanuit Midden-Java op dat Nederlandse militaire acties slechts weinig opleverden omdat ‘opererende bendes goed georganiseerd zijn en overal hun medewerkers hebben, die hun inlichtingen verschaffen.’¹ In Nederlandse bronnen komt geregeld vergelijkbare waardering voor de Indonesische inlichtingendiensten naar voren. Dit hoofdstuk gaat specifiek over het functioneren van deze diensten. Zij speelden een grimmig kat-en-muisspel met de Nederlandse troepeninlichtingendiensten, waarbij beide partijen zowel eigen personeel als grote aantallen burgers mobiliseerden om elkaar te slim af te zijn. Tegelijkertijd mochten beide diensten hun hoofdtaak niet uit het oog verliezen: het vergaren van gevechtsinlichtingen.

De Australische politicoloog Richard Tanter stelt in een samenvatting van zijn proefschrift terecht dat de ‘rich and complex history’ van de Republikeinse intelligence-organisaties een uitdaging voor onderzoekers vormt.

Deze door Nederlandse troepen buitgemaakte groepsfoto van zelfbewuste TNI-militairen illustreert de uiteenlopende uniformering, bewapening en uitrusting van de Indonesische strijdkrachten. De grootste troeven van de Indonesische troepen waren hun mobiliteit, onvoorspelbaarheid en vastberadenheid – en hun inlichtingenmilitairen die op decentrale wijze aan zowel TNI-eenheden als milities waren toegevoegd. Bron: NIMH / Collectie Stoottroepen Museum

Volgens hem is vooral in de chaotische beginperiode van de Indonesische revolutie maar weinig bekend 'about intelligence activities.' De weinige gepubliceerde bronnen en beschikbare interviews zouden bovendien 'often confusing and unclear' zijn.³ Tot heden zijn er, mede vanwege een gefragmenteerde bronnensituatie, nog steeds grote lacunes in de kennis over het wijdvertakte Republikeinse inlichtingenapparaat. Daarom zal in dit hoofdstuk ook een poging worden gedaan de organisatie en de talloze activiteiten van de Republikeinse inlichtingendiensten in kaart te brengen, zij het zonder aanspraak op volledigheid en met de focus op de militaire inlichtingendiensten.

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk staan vooral de complexe organisatie en de taken van de Republikeinse inlichtingendiensten centraal, beginnend met een blik op de Japanse bezettingsperiode en de bijzondere rol die Zulkifli Lubis, de grondlegger van de Republikeinse militaire inlichtingendiensten, in deze en latere jaren speelde. Vervolgens passeren verschillende inlichtingendiensten, die in de periode 1945 tot 1949 veelal naast en tegen elkaar in werkten, de revue. In de tweede paragraaf komt het personeel aan bod. Na een korte beschouwing over samenstelling, eisen en opleiding van de vaste medewerkers worden de inzet, achtergronden en motieven van de informanten/spionnen nader beschreven, waarna de blik wordt gericht op het – cruciale – mobiliseren van de bevolking tot een fijnmazig Republikeins inlichtingennet. Speciale aandacht gaat hierbij uit naar de inschakeling van kinderen en vrouwen, met daarbij een analyse van bijzondere strijdorganisaties als de White Angels en spionage door 'baboes'. Als de rol van Indonesische vrouwen aan de revolutionaire strijd in de Indonesische historiografie in het algemeen al sterk onderbelicht is, zoals Galuh Ambar Sasi betoogt, dan geldt dat al helemaal voor hun cruciale en tot heden onbekende bijdrage aan de inlichtingenstrijd.³

In de derde paragraaf komen de infiltraties van 'Nederlandse' gebieden, steden, militaire complexen en civiele instanties aan bod. Daarbij gaat ook aandacht uit naar de planning, aansturing, werving, beoogde 'cellenbouw' in het KNIL, uiteenlopende dekmantels die bij de Republikeinse spionage werden gebruikt alsmede Republikeinse propaganda en desinformatie. De vierde paragraaf focust op het effectieve Republikeinse alarmstelsel en de geheime communicatie, waaronder akoestische en optische alarmsignalen, de Republikeinse koerierdienst en andere vormen van clandestiene verbindingen. Ook het veiligheidsbesef in de Indonesische gelederen komt aan bod. De laatste en omvangrijkste paragraaf van dit hoofdstuk zoomt in op

de extreem gewelddadige Indonesische contraspionage. Deze veelal willekeurige jacht op *mata-mata musuh* (vijandelijke spionnen) stoelde op een diffuse en hardnekkige vrees voor allerhande verraders, vijfde colonnes en vooral 'NICA-agenten'. Deze contraspionage heeft een groot aantal vooral Indonesische slachtoffers gekost: een belangrijk aspect van de revolutie dat ook in de Indonesische historiografie onderbelicht is gebleven.

ORGANISATIE EN TAKEN

JAPANESE BEZETTINGSPERIODE 1942-1945

9 maart 1942 capituleerde het KNIL. De zegevierende Japanners deden – zeker in het begin – geen politieke concessies aan de Indonesische nationalisten, die hen deels als bevrijders hadden gezien. Sterker nog, de nieuwe machthebbers maakten een einde aan alle vooroorlogse politieke partijen en verenigingen, terwijl zij in Atjeh en Sulawesi zelfs nationalisten hard aanpakten die hun invasie hadden gefaciliteerd. Vergeleken met het nationale en regionale niveau lag de situatie lokaal aanvankelijk ingewikkelder, omdat de Japanners hier werden geconfronteerd met een groot aantal Indonesische comités van onduidelijke signatuur, die op de overname van het lokale bestuur waren gericht. Zo lang de Japanners hun macht nog niet geheel hadden geconsolideerd, tolereerden zij deze waaier aan comités die waren geformeerd om de bevolking te informeren en om propaganda- en voorlichtingsdiensten op te zetten. De meeste daarvan beschikten ook over inlichtingendiensten die de Japanners informatie verschaften over wapen-, olie- en benzineopslagplaatsen, buitenlanders die subversieve acties voorbereidden, Nederlandse militairen die zich schuilhielden en andere pro-Nederlandse groepen. De lokale comités bestonden echter maar korte tijd: waarschijnlijk omstreeks juli 1942 verdwenen zij op last van de Japanners geheel uit de samenleving.⁴

Daar stond tegenover dat tijdens de bezettingsjaren allerhande nieuwe Indonesische organisaties in het leven werden geroepen, die de Japanse heerschappij moesten steunen en de economische uitbuiting moesten maximaliseren. Een van de eerste organisaties was de in juli 1942 in Palembang opgerichte Barisan Keamanan Umum (Openbare Veiligheids Organisatie), die de rust en orde moest handhaven en verhinderen dat Indonesiërs 'illegaal' plantages en olievelden in bezit zouden nemen. Eind 1942 richtte het Japanse bestuur te Palembang – en snel ook elders – tevens een politieke inlichtingendienst op die volledig uit Indonesiërs bestond: de Tokkokan. Hoofdtak van deze door Japanners aangestuurde inlichtingendienst, die zijn Indonesisch personeel vooral onder de vooroorlogse leiders van de

links-nationalistische Gerindo-partij wierf en bij de Kenpeitai was ondergebracht, was infiltratie van anti-Japanse verzetsgroepen en het bespioneren van de Indonesische bevolking.⁵

Zoals we in hoofdstuk 1 hebben gezien, maakten de beruchte Kenpeitai en Tokkeitai veelvuldig gebruik van de omvangrijke netwerken en expertise van voormalige Indonesische ARD/PID-medewerkers en politieagenten. In steden als Bandung en Surabaya beschikte de nu door Japan aangestuurde PID, met aan het hoofd een Japanner en een Indonesiër, over eigen bureaus en gevangnissen. De voormalige PID-medewerkers hadden de taak naar buitenlandse zenders te luisteren, wapenopslagplaatsen te lokaliseren, de verspreiding van geruchten te onderzoeken, spionnen en verboden voorwerpen als radio's en vlaggen op te sporen en gevangenen te verhoren. Bij de laatstgenoemde taak legden de voormalige PID-agenten een wreedheid aan de dag waarmee ze zelfs de Kenpeitai en Tokkeitai evenaarden. Veel wijst er ook op dat de Japanse Kenpeitai-officieren de meeste martelingen die zij noodzakelijk achtten, aan hun Indonesische PID- en politiemedewerkers overlieten.⁶

Afgezien van voormalige PID-medewerkers en hun vaste informanten kon de Kenpeitai ook op de hulp van een groot aantal losse informanten en verklikkers rekenen: Indonesiërs, Chinezen, Indo-Europeanen, Nederlanders en Japanse burgers. Deze informanten stamden uit alle lagen van de samenleving: van eenvoudige warung-bezitters tot en met Javaanse adel en rijke Chinezen die geld en bescherming in ruil voor hun informatie kregen. Zij hielden hele wijken evenals postkantoren, stations, hotels, scholen, tempels en andere publieke gebouwen in de gaten. Volgens schattingen was 80 procent van de Kenpeitai-informanten Indonesisch, 10 procent Chinees en 10 procent (Indo-)Europees. Alleen al in de stad Solo waren naar verluidt duizend Javaanse 'spionnen' actief, die tien cent per werkdag verdienden.⁷

De grotendeels achter prikkeldraad verdwenen of naar Australië uitgeweken Nederlanders wisten bitter weinig van deze ontwikkelingen – en van andere fundamentele veranderingen in de Indonesische samenleving. De oude koloniale machthebbers hadden ook nog geen idee wie Zulkifli Lubis was; een man die door deskundigen 'Indonesia's first spymaster', 'Bapak Intelijen Indonesia' (vader van de Indonesische intelligence) of 'Kolonel Misterius' werd genoemd. Lubis, in 1923 in Atjeh geboren als vijfde van tien kinderen van twee Indonesische docenten aan een basisschool, viel van jongs af aan op door zijn uitstekende schoolprestaties.⁸ Toen Lubis na het afronden van de mulo in Banda Aceh de Algemene Middelbare School (AMS) in Yogyakarta bezocht, viel ook op dat deze Batak tijdens ceremonies weigerde het

Wilhelmus te zingen. Toen het KNIL capituleerde, zat de 18-jarige Lubis in de tweede klas van de AMS.⁹ De Japanners herkenden zijn intellectuele vermogens, zodat hij tot de eerste kleine groep Indonesiërs behoorde die werd uitverkoren om tot PETA-officier te worden opgeleid. Bij de PETA leerde Lubis de beginselen van de militaire intelligence.¹⁰

Begin 1943, na twee maanden opleiding, werd Lubis voor het Seinen Dojo in Tangerang (West-Java) gerekruteerd, waar het Japanse leger volgens Ken Conboy 'a local version of their famed Nakano military intelligence school' oprichtte. Aldaar kreeg hij gedurende zes maanden een opleiding tot inlichtingenofficier van de Speciale Inlichtingendienst van het 16de Japanse Leger, de zogeheten Beppan, die vooral aan counter-intelligence deed. Lubis volgde deze speciale opleiding met vijftig Indonesische medecursisten, onder wie twee andere uitblinkers: Kemal Idris en Daan Mogot. De rekruten kregen in Tangerang onderricht in de Japanse taal, de geschiedenis van de archipel, actuele ontwikkelingen in de wereld, tactiek, communicatie, spionage, contra-inlichtingen, propaganda, covert action, schieten, verken- nen, verbinding/liaison en camouflage. Ze gymden, zwommen, worstelden (sumo), zongen Japanse oorlogsliederen en leerden een vechtsport (kendo). De instructeurs waren Beppan-officieren, maar sommige lessen werden ook door Kenpeitai-officieren gegeven. Al met al lag de nadruk op fysieke hard- heid en 'spirituele waarden'. Hoewel Lubis de kleinste rekrute was, blonk hij uit in militaire oefeningen, en ook op theoretisch vlak was hij de beste van zijn lichte. Hij kreeg het Japans snel onder de knie en had talent voor ver- schillende aspecten van het inlichtingenwerk, propaganda en geheime ope- raties. In Tangerang leerde hij ook zonder morren bevelen op te volgen. Als kandidaat met hoge scores op fysiek en mentaal vlak werd hij na de oplei- ding, in mei 1943, naar het PETA-trainingscentrum in Bogor gestuurd. Daar diende hij als assistent-instructeur in de PETA-compagnie van de tweeënhal- f jaar oudere Suharto, de latere president van Indonesië die in 1965 de macht greep en tot 1998 aanbleef.¹¹

In deze periode richtten de Japanners bij de PETA een speciale staf op, waaraan de Seinen Dojo-alumni Lubis, Idris en Mogot in de rang van *sho- dancho* (gelijk aan pelotonscommandant) werden verbonden.¹² Begin 1944 werd Lubis samen met zeven andere Indonesische *shodancho* naar Bali ge- stuurd, om ook op dat eiland PETA-bataljons op te richten. Lubis en zijn medestanders zagen daar echter dat de sociaaleconomische omstandighe- den verslechterden door de 'ijzeren vuist' van de Japanse overheid en het erbarmelijke lot van de romusha's, en zagen ze ook dat vrouwen voor seksu-

eel vermaak naar Japan werden gedeporteerd. Grieven over deze misstanden stonden aan de wieg van de anti-Japanse PETA-opstand in Blitar (Oost-Java) in februari 1945.¹³ Lubis nam echter niet aan deze opstand deel: hij was met Rokugawa, de voormalige commandant van Seinen Dojo, naar Maleisië vertrokken om inlichtingenwerk uit te voeren.

Na zijn verblijf op Bali hadden de Japanners Lubis medio 1944, als enige Indonesiër, bij het Japanse regionale intelligence-centrum in Singapore gedetacheerd. Aldaar fungeerde hij als assistent van Rokugawa. Hem werden, behalve nog meer theorie, ook de nodige praktijkvoorbeelden bijgebracht, onder meer van Japanse inlichtingenofficieren die hem vertelden dat zij de Fransen in Vietnam vooral dankzij psychologische oorlogsvoering hadden weten te verslaan. Na zijn vertrek naar Kuala Lumpur begin 1945 leerde Rokugawa Lubis tijdens wandelingen nog meer kneepjes van het intelligence-vak, bijvoorbeeld hoe kon worden achterhaald hoeveel mensen ergens woonden en of ze pro- of anti-Japans waren. Na zijn terugkeer op Java maakten de Japanners Lubis deelgenoot van hun plannen om op verschillende plaatsen criminele bendes tot speciale guerrillaorganisaties (Yugekitai) om te vormen, die los van de PETA tegen de geallieerden moesten optreden bij landingen.¹⁴

PERIODE 1945-1949

Toen Japan op 15 augustus 1945 capituleerde en Sukarno en Hatta twee dagen later de onafhankelijkheid uitriepen, kon Lubis dankzij zijn Japanse scholing claimen meer kennis van militaire intelligence te hebben dan welke Indonesiër (en Nederlander) ook. In Jakarta knoopte hij meteen contacten aan met voormalige PETA-collega's als Idris¹⁵ en Mogot¹⁶. Zijn volgende stap was de revolutionaire voormannen ervan te overtuigen dat de nieuwe Indonesische staat een eigen inlichtingenapparaat moest hebben. Omdat er nog geen civiele organisaties bestonden die de basisinfrastructuur en een controleapparaat voor inlichtingenwerk konden leveren, werd de Republikeinse intelligence gemilitariseerd; een toestand die gedurende de hele onafhankelijkheidsoorlog aanhield. Lubis, die zichzelf tot kolonel bevorderde, kreeg de opdracht – van wie is niet geheel duidelijk – de eerste inlichtingenorganisatie op te richten, die als Badan Istimewa (speciaal lichaam, BI) bekend zou worden en kwartier maakte in Pejambon (Midden-Java). Met hulp van het leger lukte het Lubis om een groepje van ongeveer veertig voormalige PETA-officieren en Japanse informanten te selecteren. Deze mannen kregen van Lubis, bij de vismarkt van Jakarta, een spoedopleiding in de beginse-

len van het inlichtingenwerk, sabotage en psychologische oorlogsvoering. Al gauw zwermden de BI-medewerkers over Java uit om steun voor de Republiek te vergaren en mogelijke interne en externe bedreigingen te rapporteren.¹⁷ Deze stap was de eigenlijke geboorte van een heterogeen Republikeins inlichtingenapparaat, dat onder meer door een stevige wildgroei en onderlinge concurrentie zou worden gekenmerkt.¹⁸

Tegen het einde van 1945 vertrok Lubis, om de geallieerde troepen te ontwijken, vanuit Jakarta naar Midden-Java om meer inlichtingenpersoneel voor de BI te rekruteren en op te leiden, vooral jongeren die hun schoolopleiding hadden voltooid. Hij selecteerde aanvankelijk doelbewust circa 35 kandidaten van onder meer Javaanse, Sundanese en Sumatraanse komaf, die de etnische diversiteit van de Indonesische archipel moesten weerspiegelen. Als basis koos Lubis een overgroeide koffieplantage nabij het stadje Ambarawa (Midden-Java), vervolgens een verlaten katholieke kerk en – vanwege de noodzaak de heftige Brits-Indonesische gevechten in Ambarawa te ontwijken – zelfs een voormalig Japans krijgsgevangenkamp. Daar kreeg hij hulp van een gemengd team van adviseurs, onder wie twee Japanse officieren die zich reeds in Jakarta bij hem hadden aangesloten, alsmede drie Duitse bemanningsleden van een in Zuidoost-Azië gestrande onderzeeër. De Japanners verzorgden de paramilitaire opleiding, de Duitsers de lichamelijke oefeningen en Lubis de eigenlijke intelligence-lessen. De kolonel poogde zijn studenten, die hun opleiding in mei 1946 zouden afronden, tot onzichtbare schaduwkrijgers te transformeren die de vijand op slimme wijze zouden bestrijden.¹⁹

Naast zijn BI-activiteiten richtte Lubis, die tevens hoofd van de TRI-voorlichtingsafdeling was, eind 1945 in Purwakarta (West-Java) de *Penyelidik Militer Chusus* (speciale militaire intelligence, PMC) op. Om aan personeel hiervoor te komen deinsde Lubis er in 1946 niet voor terug om, zoals hij van de Japanners had geleerd, criminelen te rekruteren die op het Javaanse gevangenseiland Nusakambangan waren opgesloten. Deze wervingspraktijk was overigens bij de NEFIS bekend. Lubis zette de uit *ex-PETA*-militairen gevormde PMC geheel naar zijn hand: belangrijke posities vertrouwde hij toe aan voormalige officieren van de Yugekitai, omdat zij ervaring hadden met het vergaren van inlichtingen en het uitvoeren van guerrilla-acties.²⁰

De hoofdtaken van de PMC, die over opleidingscentra in Yogyakarta en Plaosan beschikte en waarschijnlijk direct aan Sukarno rapporteerde, waren spionage, contraspionage, het opvangen en decoderen van geallieerde berichten, het verspreiden van Republikeins gedachtegoed over de archipel

(propaganda) en het uitzenden van gewapende eenheden naar andere delen van de archipel. Zo rekruteerde de PMC op Java een eenheid van ongeveer 500 lasykars (militieleden) uit Sulawesi, die later, onder commando van Kahar Muzakkar, door de TRI naar dat eiland werden gestuurd om clandestiene missies uit te voeren. Ook op Bali en Sumatra ontplooidde de PMC inlichtingenactiviteiten. In de zogeheten buitengewesten, de enorme gebieden buiten Java en Madura, verzamelden de Republikeinse inlichtingendiensten vooral gegevens over KNIL-detachementen en poogden zij propaganda onder de Indonesische KNIL-militairen te verspreiden. Belangrijk voor de revolutionaire strijd waren voorts de door de PMC uitgevoerde wapentransporten vanuit onder meer Singapore naar diverse eilanden, waarbij sommige landingen door de KM werden onderschept.²¹

De TNI en haar voorlopers waren in deze fase nog sterk in ontwikkeling wat betreft organisatiesterkte en leiderschap. Daarnaast waren er veel strijdgroepen actief. Min of meer parallel met de oprichting van de PMC (waarschijnlijk in oktober 1945) werd binnen de Generale Staf ook een militaire inlichtingendienst opgericht, de Penyelidik Militer Umum (Algemene Militaire Intelligente, PMU). Deze dienst had een functionele overlap met de PMC, waardoor ze elkaars concurrenten werden. Aan het hoofd van de PMU stond de door legercommandant Sudirman geïnstalleerde kolonel Sucipto, net als Lubis en Sudirman een voormalig PETA-officier.²² Het vergaren van gevechtinlichtingen over de Britten – en al gauw vooral over de Nederlandse krijgsmacht – was aanvankelijk het voornaamste doel van inlichtingendiensten als PMC en PMU. Met name gegevens over dislocaties, sterktes, bewapening en de plannen van de Nederlanders werden relevant geacht. Volgens kolonel Frits Mollinger (KNIL) konden niet in de laatste plaats Nederlandse konvoeien en hun beoogde samenstelling, lading en routes rekenen op ‘zeer grote belangstelling’ van ‘den spionagedienst van den tegenpartij’.²³ Volgens een door de Nederlanders in beslag genomen Republikeinse instructie vormden ook Nederlandse codes, dislocatiekaarten, documenten, boeken over krijgskunde en militaire bladen als *Lichtspoor* of *Pen Gun* felbegeerde objecten.²⁴

Toen het ‘front’ om Jakarta zich begin 1946 stabiliseerde, vond vanaf februari een op centralisatie en rationalisatie gerichte reorganisatie van de TKR plaats. In het kader van deze reorganisatie werden de drie West-Javaanse TKR-divisies samengevoegd tot het West Java Commando onder leiding van ex-KNIL-officier – inmiddels generaal – Didi Kartasasmita. Een van de geschillen was de status van de semiautonome lasykars. Een andere twistap-

pel was dat de PMC, die op papier onder bevel van Didi Kartasasmita viel, geheel buiten de militaire hiërarchie om opereerde die deze generaal juist poogde te installeren. Deze eigengereidheid van de PMC, in combinatie met provocaties door willekeurige arrestaties en inbeslagname van goederen waarmee PMC-medewerkers hun voordeel deden, leidde in april 1946 tot botsingen met het Indonesische leger, ook met de Siliwangi-divisie van kolonel Nasution. In andere regio's speelden soortgelijke problemen, zodat legercommandant Sudirman op 3 mei besloot de PMC op te doeken. De PMC overleefde deze confrontatie weliswaar, maar Lubis koos ervoor zijn inlichtingendienst te reorganiseren, wat kort na Sudirmans bevel toch het einde van de PMC betekende.²⁵

De episode illustreert dat conflicten, verdachtmakingen, rivaliteiten en persoonlijke relaties tussen organisaties, eenheden en commandanten bij de opbouw en reorganisaties van de Republikeinse inlichtingendiensten een cruciale rol speelden. Daarnaast kwamen de overkoepelende tegenstellingen tussen de politieke en militaire top (ook) op inlichtingenvlak telkens weer naar voren. Er bestond tevens wedijver tussen de twee machtigste bloedgroepen binnen de TNI-leiding: de kleine maar invloedrijke groep ex-KNIL-officieren (Nasution, Simatupang e.a.) versus de grote meerderheid van ex-PETA-officieren (Sudirman, Lubis e.a.). Dit was evenwel niet de enige bron van spanningen binnen het Indonesische leger: militaire leiders met meer links-socialistische, rechts-nationalistische of radicaal-islamitische denkbeelden werkten, zacht gezegd, lang niet altijd even goed samen. Zo botste een deel van de militaire inlichtingenorganisaties, gelieerd aan de socialistische minister van Defensie Amir Sjarifuddin en de Pemuda Sosialis Indonesia (Pesindo), regelmatig met de ex-PMC van Lubis en de PMU van Sucipto. Die controverse kwam medio 1946 aan de oppervlakte toen de socialistische premier Sjahrir werd ontvoerd bij de onoverzichtelijke zogeheten 3 juli-affaire²⁶ – een opstand van TNI-facties tegen Republikeinse onderhandelingen met Nederland. Er volgde een actie tegen personen die daarvoor verantwoordelijk werden geacht, onder meer enkele inlichtingendienst-kopstukken. Terwijl Lubis de dans wist te ontspringen, werd Sucipto gearresteerd. Zelfs legercommandant Sudirman had de arrestatie van zijn protegé niet weten te verhinderen. Lubis daarentegen greep, na het pardon van Sukarno te hebben gekregen, de hechtenis van Sucipto aan om de operationele leiding van alle Republikeinse inlichtingendiensten naar zich toe te trekken.²⁷

De reorganisatie van medio 1946 was de opmaat tot enkele belangrijke ontwikkelingen. Zo speelde vanaf deze periode, aldus Nederlandse rappor-

ten, ook de Polisi Tentara (Militaire Politie) een belangrijke rol als ‘intelligence-orgaan van het leger’.²⁸ Tegelijkertijd trokken de drie dozijn tieners die Lubis’ opleiding in Midden-Java hadden afgerond, naar de nieuwe Republikeinse hoofdstad Yogyakarta. Hier kregen ze de rang van luitenant, terwijl zij door Sukarno ondertekende pasjes ontvingen. Daaruit bleek dat zij tot de Badan Rahasia Negara Indonesia (Indonesische Staatsgeheime Dienst) behoorden, beter bekend onder het acroniem Brani (‘moed’). De Brani was op 7 mei, na overleg met Sudirman, Sukarno, Amir Sjarifuddin en de belangrijkste legeradviseur, generaal-majoor Mustopo, door Lubis opgericht en bestond grotendeels uit ex-PMC-personeel. Hoofdtak was het vergaren van combat intelligence, om de TRI in staat te stellen de Nederlandse krijgsmacht het hoofd te bieden. Om leden voor de Brani te werven, putte Lubis uit studenten, voormalige Seinen Dojo-officieren en Yugekki (leden van de eerdergenoemde speciale guerrilla-eenheid). De Brani, die rechtstreeks onder Sukarno viel, diende in de praktijk als een koepel voor allerhande ad-hoc-inlichtingendiensten, die op heel Java door commandanten te velde waren opgericht. Onder deze inlichtingenorganisaties bevond zich bijvoorbeeld een dienst die eenvoudigweg onder de naam Counter-Intelligence bekendstond en in Oost-Java als pro-Nederlands geldende personen in de gaten hield. De bekendste dienst onder de Brani-paraplu was de Field Preparation (FP), een eveneens onder Sukarno opererende organisatie die al snel in alle regio’s afdelingen kreeg. In de regio Jakarta incorporeerde Lubis ook invloedrijke lasykar-voormannen in zijn nieuwe inlichtingendienst, die als FP-agenten en tevens als lokaal kader fungeerden. Daarnaast beval Lubis zijn FP-ondergeschikten met boten naar Bali, Sumatra, Kalimantan en Sulawesi af te reizen en daar kleine spionage-groepen op te richten.²⁹ Volgens Nederlandse rapporten was de FP in vijf afdelingen onderverdeeld: intelligence, strategie, administratie, propaganda en ‘sabotage (combat section)’ en vormden propaganda en infiltratie de hoofdtaken.³⁰

Een typische FP-onderneming was de door Lubis bevolen uitzending van kapitein Muljono naar Kalimantan in januari 1946. Daar voerden FP-groepen propaganda en bouwden verzetskernen op. Muljono, die relatief autonoom van Yogyakarta opereerde, moest deze opdracht lange tijd zonder substantiële steun van zijn hoofdkwartier uitvoeren. Wel kreeg de Javaanse kapitein op Kalimantan steun vanuit lokale pro-Republikeinse gemeenschappen. Hoewel zijn missie uiteindelijk faalde, wist Muljono toch enige resultaten te boeken in de perifere gebieden waar Nederland weer stevig in het zadel leek te zitten en zijn ‘federale’ politiek ten uitvoer bracht. Over

zijn activiteiten is vooral dankzij een uitvoerig verhoorrapport dat een Nederlandse TIVG later opstelde het nodige bekend.³¹ Hieruit valt op te maken dat Muljono, een voormalig KNIL-militair, in 1945 in Semarang en Surabaya tegen de Britten had gevochten. Vervolgens klom hij op tot TRI-bataljonscommandant en werd van 1946 tot 1948 het FP-hoofd van Kalimantan. Onder zijn leiding vormde de FP groepen die 'steeds uit 5 man' bestonden, 'die, elkaar niet kennende ieder weer 5 man onder zich hebben enz. (cellensysteem)'.³² Dit bevestigt het beeld dat eveneens uit andere bronnen naar voren komt, namelijk dat de FP aan de basis volgens een cellenstructuur was georganiseerd, ook op Java.³³

Muljono, die buiten de militaire hiërarchie stond, keerde in 1947 regelmatig per prauw naar Java terug om Lubis verslag uit te brengen en wapens (soms ook geld of suiker) mee terug te nemen. Later verliep de communicatie ook via de geheime zender Bukittinggi.³⁴ Op Kalimantan leidde hij zo'n 200 rekruten op. Een TNI-generaal wilde deze echter in zijn op Sumatra actieve divisie opnemen. De kapitein die deze plannen afwees bracht als gevolg van de ruzie, nota bene op verdenking van spionage, zelfs anderhalve maand in een Republikeinse gevangenis door. Begin 1948 ondernam Muljono, verkleed als matroos op een Chinees schip, steeds vaker reizen van en naar Singapore, de Riau-archipel, Sumatra en ten slotte naar het door de Britten beheerste Sarawak in het noordwesten van het eiland Borneo (nu Maleisië). In dat afgelegen gebied wilde hij geld inzamelen en vrijwilligers werven voor infiltratiepogingen op Kalimantan. Om in zijn levensonderhoud te voorzien werkte de inlichtingenofficier overigens als klerk op een Britse rubberplantage. Na drie maanden besloot Muljono naar Sambas (West-Kalimantan) terug te keren. In september 1948 werden hij en enkele medestanders aldaar door de koloniale politie gearresteerd nadat die door verklikkers was geïnformeerd. Nadat de Nederlandse inlichtingendienst belastende documenten had gevonden en enkele confrontaties had georganiseerd, bekenden zij tot de FP te behoren en belandden in de gevangenis.³⁵ Onduidelijk is of Muljono tijdens zijn verhoor in Pontianak onder dwang tot spreken is gebracht. Een indicatie die op marteling wijst is het advies dat het TIVG-hoofd van West-Kalimantan, majoor Willem Wasch (KNIL), aan de verhoorder van de kapitein gaf. Wasch riep zijn mindere ertoe op, zo noteerde een officier van justitie, Muljono 'met een hamer op het hoofd' te slaan om er zo 'meer uit te krijgen'.³⁶

Inbeslaggenomen Republikeinse documenten, afkomstig van Lubis, verduidelijken wel dat de TNI eind 1948 op de hoogte was van de arrestaties.³⁷

Opmerkelijk is verder dat de Britse Special Branch een jaar later, in september 1949, meldde dat een FP-afdeling die Muljono in 1948 had opgericht verzetsactiviteiten in Sarawak ontplooide die bepaald niet subtiel waren.³⁸ Volgens een Brits rapport vormde de FP immers de kern van een lokale Indonesische verzetsgroep die 'a campaign of intimidation and murder in some of the outlying districts of Sarawak' uitvoerde.³⁹ Twee maanden later, in november 1949, bleek uit een Nederlands inlichtingenrapport dat Muljono uit Nederlandse hechtenis was ontsnapt. In hetzelfde rapport wordt hij opvallend positief omschreven: 'Figuur van groot formaat, legendarisch propagandistische strijder voor de Republikeinse idealen, moedige flinke natuur, zeer strijdbaar, zeer hoog intellectueel peil, zeer goed op de hoogte van militaire tactiek, onovertroffen woudloper, geen misdadig figuur.'⁴⁰ Muljono, die deze erkenning door zijn Nederlandse tegenspelers nooit onder ogen zal hebben gekregen, was het door zijn ontsnapping wel gegund de definitieve Nederlandse aftocht eind 1949 op vrije voeten mee te maken, het grote doel waarvoor hij zich met verve had ingezet.

Als gezegd was de Field Preparation slechts één onderdeel van de Brani. Deze dienst had tevens een op het buitenland gerichte tak, die onder andere wapens en medicijnen uit Singapore en andere plaatsen aanvoerde. Saillant detail is dat deze goederen deels werden betaald met Nederlandse opiumvoorraden die in Yogyakarta in Republikeinse handen waren geraakt. Over die financiering van de Brani en de andere diensten is verder echter weinig bekend. Een uitzondering is een los georganiseerde, in Oost-Java actieve counter-intelligencegroep, die met de opbrengsten van een koffieplantage wapens kocht en mensen betaalde. Duidelijk is wel dat de Brani met structurele financiële problemen kampte. Menig 'buitenlandse' Brani-agent moest daardoor bijvoorbeeld een baantje op een Britse legerbasis aannemen. Niettemin lukte het in 1947 ook takken in Hongkong, Thailand en Myanmar op te richten. De Brani rapporteerde rechtstreeks aan Sukarno, zodat een vertrouwensrelatie tussen Lubis en de president ontstond. De basis hiervoor had Lubis al medio 1946 gelegd, toen hij Sukarno in zijn confrontatie met radicale opposanten steunde. In een gevaarlijk staaltje van overlevingskunst werden zij gedurende de eerdergenoemde 3 juli-affaire uitgeschakeld.⁴¹

Ondanks de steun van Sukarno bleef de Brani niet lang bestaan, hoewel de Field Preparation nog wel overeind bleef en ook lang niet iedere Republikeinse inlichtingenman even snel van deze organisatorische ontwikkelingen in Yogyakarta op de hoogte werd gebracht. De omwenteling was het gevolg van politieke intriges binnen het ministerie van Defensie, vooral van

invloedrijke personen die poogden de leiding van de inlichtingendiensten onder centrale civiele controle te krijgen. Drijvende kracht hierachter was de socialistische (later bleek communistische) minister van Defensie Amir Sjarifuddin, die na 1942 tot het anti-Japanse verzet had behoord en medio 1946 een eigen inlichtingendienst genaamd Bagian B had opgericht, onder leiding van Sukardiman. Ook een invloedrijk strateeg als Nasution bekritiseerde het ontbreken van een goed georganiseerde centrale inlichtingendienst, zodat hij een fusie van de inlichtingendiensten onder geïntegreerd commando toejuichte. Eind april 1947 ging Sukarno met Amir Sjarifuddins plannen akkoord om de Bagian B en de Brani op te heffen en tot één dienst te versmelten die als Bagian V (Vijfde Sectie) bekend zou worden. Amir Sjarifuddin, die medio 1947 premier werd, legde de leiding van Bagian V in handen van kolonel Abdulrachman Atmosudirdjo. Deze voormalige luitenant-ter-zee van de Nederlandse marine was in 1942 in Sri Lanka tot geheim agent voor deelname aan partys opgeleid. Vanaf 1943 had hij (in een andere functie) bij de NEFIS in Australië gediend en in 1945 korte tijd in Jakarta. Spoedig na de Proklamasi verliet hij de militaire dienst, ook op advies van onder meer Van der Plas, onder de voorwaarde – op erewoord – dat hij zich van anti-Nederlandse activiteiten onthield. Na een korte tijd voor de Nederlandse RVD in Jakarta te hebben gewerkt begon hij echter voor het Republikeinse ministerie van Buitenlandse zaken te werken om later tot Bagian-V-chef op te klimmen.⁴²

In de Indonesische gelederen zorgde de ‘Nederlandse’ connectie van Abdulrachman voor ophef en argwaan. Volgens een Nederlands rapport namen ‘enkele vooraanstaande leden’ zelfs hun ontslag vanwege zijn benoeming. Het was bovendien duidelijk dat voor Amir Sjarifuddin niet zijn capaciteiten, maar hun gezamenlijke, expliciet linkse politieke denkbeelden de doorslag hadden gegeven.⁴³ Onder leiding van Abdulrachman kreeg de Bagian V, die met bescheiden financiële en personele middelen was uitgerust en in een militaire, politieke en economische groep was gesplitst, niet veel gedaan. Een van de redenen was het buitenspel zetten – niet in de laatste plaats vanwege diens Japanse achtergrond als ex-PETA-officier – van Lubis door Amir Sjarifuddin, die ‘allergisch’ was voor alles wat Japans was of leek en daardoor ook legercommandant Sudirman wantrouwde. Spanningen tussen de drie groepen versterkten het gebrekkige functioneren. De voornaamste breuklijn liep tussen de ‘militaire’ groep (met Lubis aan het hoofd), bestaande uit jonge mensen die een Japanse militaire of intelligence-opleiding hadden gekregen, en de ‘politieke’ groep, die vooral was samengesteld uit wat oudere

voormalige medewerkers van de Koninklijke Marine, de koloniale politie of de ARD/PID, die dichterbij Amir Sjarifuddin en Abdurachman stonden. Amir Sjarifuddin, die later nepotisme werd verweten, gaf in het algemeen de voorkeur aan ex-KNIL-officieren omdat hij deze professioneler vond en minder vatbaar voor politieke machinaties dan de ex-PETA-officieren. Tot slot verliep ook de samenwerking stroef tussen de militaire en de 'economische' groep, die grotendeels uit mensen met communistische denkbeelden bestond en daardoor eveneens de kant van Abdurachman koos.⁴⁴

Lubis zou niet lang aan de 'zijlijn' staan. De Renville-overeenkomst met Nederland van 17 januari 1948, die de positie van de gematigde stromingen binnen de Republiek flink verzwakte, veranderde het speelveld wederom. Bijna twee weken later viel het kabinet van delegatieleider en premier Amir Sjarifuddin, wat tevens het einde van de Bagian V inleidde. Net als haar voorganger had dus ook deze organisatie maar een bescheiden levensduur, doordat de politiek gekleurde dienst ervan werd beschuldigd niet objectief geweest te zijn en zijn rapporten alleen met linkse strijdorganisaties te hebben gedeeld. Lubis greep na 'Renville' zijn kans om de regie over de inlichtingendiensten te herpakken – ditmaal buiten het door linkse groeperingen gedomineerde ministerie van Defensie. Volgens een Nederlands rapport werd daarbij 'een zekere zuivering gehouden', waarbij 'alle aanhangers van Amir Sjarifuddin werden verwijderd'.⁴⁵ Lubis poogde vervolgens het gevechtinlichtingenwerk te centraliseren; een taak die werd bemoeilijkt doordat binnen het enorme Indonesische leger nog steeds een onduidelijke intelligence-structuur bestond. Zo beschikte elke grotere eenheid over een eigen inlichtingenorganisatie. Vanaf omstreeks medio 1948 en enkele rationalisering verder was de centrale gevechtinlichtingendienst, de Staf Umum Intelligence Angkatan Darat (SUAD-I), als aparte afdeling in de Generale Staf van de TNI ondergebracht, met kolonel Lubis als hoofd van het 'Javacommando' en kolonel H. Hidajat als hoofd van het 'Sumatracommando'. Naast de SUAD-I was er met de Bagian C.3 nog een politiek-economische inlichtingendienst. Ook de politie hield er een eigen inlichtingendienst, de Pengawas Aliran Masyarakat (PAM), op na die allerlei politieke en religieuze groeperingen in de gaten hield.⁴⁶ Takenpakket en optreden van de PAM-ambtenaren waren in menig opzicht vergelijkbaar met de beruchte vooroorlogse ARD/PID.⁴⁷ Reinderhoff noemde de PAM in mei 1947 overigens de Republikeinse Gestapo.⁴⁸

Vanaf augustus 1948 bereikte de strijd om de zeggenschap over de inlichtingendiensten een beslissende fase. Lubis' tegenspeler Amir Sjarifuddin

had zijn positie ook benut om zoveel mogelijk PKI-leden in de diensten onder te brengen. Hiertoe had hij onder meer de *Pendidikan Politik dan Tentara* (Pepolit) gebruikt, de staf voor politieke scholing van het leger die binnen de TNI de hoeder was van de politieke ideologie. Door Pepolit-officieren bij de meeste eenheden te plaatsen poogde Amir Sjarifuddin in feite de TNI onder communistische invloed te brengen.⁴⁹ Hij gaf op 29 augustus ook publiekelijk toe dat hij al sinds 1935 heimelijk PKI-lid was en trok steeds duidelijker met een door communisten gedomineerde alliantie binnen de TNI op. Deze groep verzette zich tegen de ingrijpende inkrimpingsplannen voor het Republikeinse leger, die vooral door chef-staf Nasution werden verdedigd. In september, nadat het al langere tijd tussen rivaliserende commandanten, legereenheden en politieke partijen had gegist, ontketende deze communistische alliantie met de bezetting van Madiun (Oost-Java) een opstand die neerkwam op een poging tot een staatsgreep en veel weg had van een burgeroorlog.⁵⁰

Nationalistische onderdelen van de TNI drukten de communistische Madiun-opstand, na enkele maanden felle strijd met naar schatting 8000 doden en 35.000 arrestaties, hardhandig de kop in. Ook Abdulrachman, de ex-Bagian-V-leider die daarna voorzitter van de reorganisatie-commissie van de ALRI was geworden, had zich bij de opstandelingen aangesloten. Na een tijd samen op de vlucht voor de TNI te zijn geweest werden Amir Sjarifuddin en hij gearresteerd en in Surakarta (Solo) opgesloten. Terwijl Amir en vijftig andere politieke gevangenen aan het begin van het tweede Nederlandse offensief (19 december) door de TNI werden geëxecuteerd, had Abdulrachman meer geluk: hij werd vrijgelaten. De kolonel begaf zich vervolgens naar het inmiddels door Nederland bezette Yogyakarta. Aldaar wilde hij zich weer bij de Koninklijke Marine melden, maar belandde ditmaal in een Nederlandse gevangenis. Medio 1949 veroordeelde de zee krijgsraad hem tot een gevangenisstraf van negen maanden en ontslag uit militaire dienst.⁵¹ Tijdens de Madiun-opstand werden Amir Sjarifuddin en andere communistische leiders door de Republikeinse propagandadiensten overigens neergezet als ‘buitenlandse agenten’ die de legitieme regering omver hadden willen werpen.⁵²

Na het uitschakelen van de communistische beweging kreeg Lubis weliswaar weer meer armslag, maar hij zou – mede als gevolg van het tweede grote Nederlandse offensief van eind 1948, begin 1949 – tot het einde van de oorlog geen sterke centraal aangestuurde inlichtingendienst meer van de grond krijgen. Deze tegenslag was ook te wijten aan Lubis’ neiging om

voortdurend conflicten met militaire kopstukken aan te gaan. Een van zijn bitterste rivalen was uitgerekend zijn neef, de eerdergenoemde Nasution, net als Lubis een Batak en tevens een van de Indonesische topstrategen. Een tijdgenoot vatte de situatie als volgt samen: ‘Als je een tijger en een leeuw samenvoegt, vechten ze.’⁵³ Ook hier zien we weer de breuklijn ex-PETA (Lubis) versus ex-KNIL (Nasution). Niettemin mogen de KNIL-PETA-controverses, als gezegd een van de meerdere fricties tussen en binnen de militaire en politieke leiding, volgens Purbo Surwondo niet worden overdreven.⁵⁴ Vaak waren de oorzaken van conflicten veel complexer – of er speelden persoonlijke rivaliteiten.

Belangrijker is de vaststelling dat de dienst in deze jaren in de praktijk niet door centrale inlichtingenorganisaties als Brani of SUAD-I werd uit- gemaakt, maar vooral door een groot aantal decentrale TNI-troepeninlichtingendiensten. Net als het Nederlandse leger beschikte de TNI, evenals de luchtmacht (AURI) en de marine (ALRI), over eigen troepeninlichtingendiensten. De ALRI vergaarde met hulp van uitgezonden informanten vooral inlichtingen over de situatie buiten Java. Binnen de TNI hadden de divisies, brigades en bataljons – en vermoedelijk de compagnieën – allemaal een eigen inlichtingendienst. Deze waren enigszins vergelijkbaar met de Nederlandse IVG'en, maar zonder – althans op papier – specifieke veiligheidsdiensten. Volgens een Nederlands rapport was de organisatie van de Republikeinse troepeninlichtingendiensten dan ook ‘voor een groot deel’ gebaseerd ‘op het Nederlandse systeem’: ‘iedere brigade heeft zijn eigen afdeling’. Er waren zelfs nog meer overeenkomsten omdat ook de territoriale (statische) inlichtingendiensten een afspiegeling van hun Nederlandse evenknieën waren. Op Java waren deze over de drie *daerah's* (regio's) West-, Midden- en Oost-Java verdeeld, met hoofdkwartieren in Cirebon, Yogyakarta respectievelijk Kediri.⁵⁵

In en om de grote steden beschikten zowel de TNI als de strijdgroepen eveneens over eigen territoriale inlichtingendiensten. Hoe deze diensten zich organiseerden, bleek bijvoorbeeld na de Nederlandse verovering van Malang (medio 1947). Volgens een Nederlands gedenkboek dat sterk op inlichtingenrapporten leunt, voerden ze daar ‘een twee ringen-systeem’ in: ‘De binnenste ring bestond uit de intelligence-macht, terwijl de buitenste ring uit eigen troepen bestond, die in de stad konden infiltreren. De eerste ring had een intelligence-taak, zoals het leggen van contacten in de stad, het verzamelen van inlichtingen, het uitvoeren van sabotagegedaden en andere strijdmethoden. Deze ring had de strikte opdracht elk vuurcontact met Ne-

derlandse patrouilles te vermijden. De buitenste ring bevatte de gevechtshoofdkwartieren van de guerrilla's en traden ook op als wachtpostennet van de intelligence ring.⁵⁶

Het stelsel van troepeninlichtingendiensten kende allerhande vertakkingen. De inlichtingendienst van de op Sumatra gelegerde 9e TNI-divisie, de Field Intelligence Service (FIS), bijvoorbeeld, was volgens een Nederlands inlichtingenrapport in 'een groot aantal secties' gesplitst, die overal in Midden-Sumatra actief waren. Zo was op het 'Front Padang' de FIS-onderafdeling Badan Penyelidik (BP), die ook weer lokale subafdelingen kende, 'te beschouwen als de buitendienst en contraspionage'. De FIS bestond naast militairen hoofdzakelijk uit bestuursambtenaren die uit Nederlands gebied waren geëvacueerd. Hierdoor was zowel de FIS als de BP 'plaatselijk in Ned. gebied uitermate goed [...] georiënteerd', terwijl 'het bestrijden van deze groepen [daardoor] uiterst moeilijk' was. Het FIS-personeel infiltreerde in Nederlandse gebieden om aldaar allerhande '(het liefst) invloedrijke personen in handel en bestuurskringen' te werven, die de TNI-sectorcommandant een juist beeld over de situatie verschaffen. 'Naar aanleiding van deze gegevens wordt dan het Intell. beeld van het Ned. gebied samengesteld.'⁵⁷ Inlichtingenofficieren hielden op Sumatra tevens kwetsbaarheden van de Republiek in de gaten en leverden middels rapporten gevechtinlichtingen over de Nederlandse troepen.⁵⁸ Begin 1949 besloot de militaire gouverneur van West-Sumatra, als reactie op het tweede Nederlandse offensief, bovendien een 'geheim lichaam' op te richten om, aldus een interceptie, 'de bevolking te spioneren'.⁵⁹ Dit was de Penghubung Masyarakat (PEMA), een aan de TNI-divisie aldaar toegevoegde organisatie die ook de taak had het volk te mobiliseren en tot steun aan de Republiek te overtuigen.⁶⁰

Een uit Nederlands perspectief beruchte troepeninlichtingendienst was de eerdergenoemde Satuan Pemberontakan 88 (Revolutionaire Eenheid 88, SP-88). Deze inlichtingendienst van de eerste Siliwangi-divisie opereerde uitsluitend in West-Java. Deze mobiele organisatie was ontstaan nadat tienduizenden TNI-militairen zich begin 1948, in het kader van de Renville-overeenkomst, gedisciplineerd uit deze regio hadden terugtrokken. Legercommandant Sudirman gaf de Siliwangi-divisie echter heimelijk het bevel een klein deel van de militairen, waaronder de Field Preparation Barisan Hitam, achter te laten, zodat zij het verzet tegen Nederland ondergronds konden voortzetten.⁶¹ Groepen (inlichtingen)militairen van de TNI en milities kwamen vervolgens samen en kozen de naam SP-88⁶², aldus een SP-88-veteraan, om de Nederlanders zand in de ogen te strooien. Zij moesten

denken dat het ‘slechts’ om een strijdgroep ging en niet om een TNI-onderdeel. Om de Nederlanders nog meer te verwarren veranderde de SP-88, die uit diverse bevolkingsgroepen alsmede enkele Indonesische deserteurs van het KNIL, de Algemene Politie en ondernemingswachten bestond en meer dan twintig kleine strijdorganisaties omvatte, ook een enkele keer van naam. Overste Usman Sumantri, de commandant van SP-88 en andere leiders gebruikten zelf schuilnamen. Deze varieerden van namen in het Sanskriet tot fantasienamen als Phantom Bomb. Ondanks enige frictie en de toevoeging van niet-inlichtingenpersoneel maakte de SP-88 nog steeds deel uit van Field Preparation van het ministerie van Defensie dan wel van de Brani.⁶³

Generaal Spoor prikte medio 1948 door de Republikeinse afleidingsmanoeuvre heen en noemde de SP-88 simpelweg ‘de bekende Field Preparati-on 88’. Spoor deed dit intern in een aan Van Mook gerichte klacht over de vergaande infiltratie van het militaire ‘Indelings Kamp Batavia’ met maar liefst 27 man van de SP-88. Deze infiltratie was uit ‘buitgemaakte papieren’ gebleken, waarna een nachtelijke IVG-overval met 14 arrestaties (‘de overigen waren uitstедig’) hieraan een einde maakte. Ondanks deze tegenslag groeide de SP-88 snel uit tot een semimilitair onderdeel ter grootte van ongeveer 1500 mannen en vrouwen. Deze intelligence-organisatie had dan ook een breder takenpakket dan ‘slechts’ het verzamelen van gevecht-sinlichtingen: de SP-88 zette schaduwbesturen op, voerde sabotageacties uit, verzamelde wapens én paste in algemene zin guerrilla toe door bijvoorbeeld hinderlagen te leggen.⁶⁴ Volgens een Nederlands gedenkboek heeft ‘menige patrouille [...] in samenwerking met IVD-patrouilles, op deze fanatieke SP-88-ers gejaagd, doch zij waren ongrijpbaar’. Het lukte de Nederlanders maar niet de ‘slimme, intelligente leiders’ van de SP-88 gevangen te nemen of anderszins uit te schakelen.⁶⁵

Dit laatste klopte niet helemaal: SP-88-commandant Sumantri alias Pangeran Tritunggal, op wiens hoofd het aanzienlijke prijsgeld van 15.000 gulden was gezet, overleed medio augustus 1948 als gevolg van een hardhandige Nederlandse opsporingsactie (zie hoofdstuk 6).⁶⁶ Zijn dood deed echter nauwelijks afbreuk aan het functioneren van de SP-88.⁶⁷ Ook de compagniescommandant van 5-3-8 RI, majoor E.H. Neppelenbroek, had bewondering voor het inlichtingenwerk van de Siliwangi-divisie, die daardoor in zijn ogen ongrijpbaar bleef: ‘Door de nauwe banden met de bevolking kunnen ze over een fijnmazig inlichtingennet beschikken.’⁶⁸ De Nederlanders vreesden vooral de sabotageacties van de SP-88. Spraakmakend waren in het bijzonder de aanslagen op treinen, die geregeld veel slachtoffers kostten – onder bur-

gers en militairen. De SP-88 toonde zich tevens zeer bedreven in het continu schaduwen van Nederlandse patrouilles, die zo geen stap ongezien konden zetten. Deze methode kreeg zelfs een specifieke naam: het ‘thuisbrengen’ van patrouilles.⁶⁹ In de loop van 1948 legde de SP-88 zich echter steeds meer toe op psychologische oorlogsvoering. In het kader van ‘de oorlog van de ideeën’ (*perang pikiran*) produceerde de SP-88 posters en pamfletten waarmee spionnen en ‘collaborateurs’, zoals door Nederland geïnstalleerde lurahs of arbeiders die op Nederlandse plantages werkten, met de dood werden bedreigd.⁷⁰ Zoals we nog zullen zien, bleef het geenszins bij bedreigingen.

Naast de troepeninlichtingendiensten bestond er een wildgroei aan regionale en lokale civiel-militaire spionageorganisaties. Zo beschikte het in 1948 opgerichte leger van de Darul Islam (DI), de Tentara Islam Indonesia (TII), met de Mahdijin over een eigen beruchte inlichtingendienst, terwijl rekruten van de islamitische groepering Hizbullah eveneens training in onder meer spionage hadden gekregen.⁷¹ Ook de honderden semiautonome strijdgroepen en hun economische of politieke organisaties beschikten vaak over eigen inlichtingenorganisaties – of minimaal enkele personen die zich met inlichtingenwerk bezighielden. De pemuda-organisatie Angkatan Pemuda Indonesia (API), bijvoorbeeld, had in Semarang tot grote frustratie van de Nederlanders een zeer actieve spionagedienst die deze havenstad continu infiltreerde.⁷² Hetzelfde gold voor de Kebaktian Rakyat Indonesia Sulawesi (KRIS). Dit was een in en om Jakarta actieve strijdgroep die vooral bestond uit mannen uit Sulawesi die militair getraind waren. Het uitgestrekte intelligence-netwerk van de KRIS maakte deze nationalistische strijdgroep tot een geduchte tegenstander voor de Nederlanders.⁷³

Ook de Lasykar Rakyat Jakarta Raya (LRJR), een sterke en autonome strijdgroep die eveneens in Jakarta – en in Karawang – actief was, beschikte over een eigen inlichtingendienst. LRJR-inlichtingenmensen poogden gevechtsinlichtingen over Nederlandse troepen te vergaren, maar soms namen zij het karakter aan van een gewelddadige roversbende. Dit bleek onder meer tijdens pogingen om Nederlandse spionnen onder de reizigers te ontmaskeren die met de trein de demarcatielijnen passeerden.⁷⁴ De hoofdtaak van de LRJR-inlichtingendienst werd bemoeilijkt door een algemene sfeer van wantrouwen en onveiligheid in Karawang, onder meer gevoed door geruchten dat een van hun inlichtingenofficieren naar de NEFIS was overgelopen. Spanningen met de TNI – de LRJR verzette zich tegen inlijving in het leger – liepen in april 1947 dusdanig hoog op dat het in Karawang tot hevige gevechten kwam. Als gevolg van deze krachtmeting met de TNI werden de

LRJR en haar inlichtingendienst vrijwel volledig als machtsfactor uitgeschakeld. Een deel van de verslagen LRJR-milities (lasykars), die zich op de TNI wilden wreken, werkte vervolgens met de Nederlanders samen in een nieuw opgerichte speciale contraguerrilla-eenheid, die als gezegd onder de naam HAMOTs bekend zou worden. Een ander (klein) deel van de lasykars vond onderdak bij het FP-netwerk van Lubis.⁷⁵

Nagenoeg alle Indonesische inlichtingendiensten besteedden veel aandacht aan intra-Indonesische spionage. Dit was deels een uitvloeisel van de competentiestrijd die door politieke tegenstellingen, scoringsdrift en persoonlijke motieven werd gevoed, waardoor uit lijfsbehoud ook kleinere partijen en bewegingen informatie vergaarden. De Indonesische revolutie kenmerkte zich bovendien door een alomtegenwoordige spionnen- en vijfde-colonnevrees (waarover later meer). Wederzijds wantrouwen versterkte de angst voor het ‘interne gevaar’, zodat intra-Indonesische spionage hoogtij vierde. Dit hield onder meer in dat inlichtingendiensten van de landmacht de ALRI (de marine) in de gaten hielden, terwijl conflicten binnen de landmacht eveneens werden gerapporteerd, waaronder botsingen met de MP. Daarnaast installeerde vrijwel elke regionale strijdorganisatie agenten bij andere organisaties.

Overkoepelende inlichtingendiensten van het ministerie van Defensie en de politie als de Bagian B of PAM kregen voorts de taak de houding en financiering van milities, politieagenten, bestuurders en burgers, in zowel door Nederland als door de Republiek beheerste gebieden, scherp in de gaten te houden. Ook volgens een Nederlands inlichtingenrapport was er in onder meer Oost-Java ‘grote aandacht voor het interne inlichtingenwerk’. Maar liefst vier van de vijf taken van de Republikeinse ‘spionage-afdelingen’ waaraan het rapport was gewijd draaiden om ‘interne spionage’. In concreto betekende dit dat medewerkers houding, moreel en stemming van burgers, milities en TNI-eenheden aan en achter het front moesten registreren. Slechts de vijfde taak betrof externe spionage: ‘Nagaan en verkennen van Nederlandse opstellingen, bewapening, troepensterkte enz.’⁷⁶ De afdelingen van de Field Preparation besteedden eveneens veel aandacht aan intra-Indonesische spionage. Zo hielden zij in Pematang Siantar (Noord-Sumatra) de houding en gedragingen van de plaatselijke militaire, civiele en politieke leiders in de gaten.⁷⁷ Na het neerslaan van de Madiun-opstand werden intra-Indonesische spionageactiviteiten nog geïntensiveerd.⁷⁸ Naast de interne tegenstellingen besteden de Republikeinse diensten ook veel aandacht aan de vraag hoe zij de (inlichtingen)strijd tegen de Nederlanders moesten

financieren.⁷⁹ Hoofdspionagedoelen bleven immers Nederlandse kazernes, loodsen met voorraden, werkplaatsen, elektriciteitscentrales, waterleidingen, telefooncentrales, autoparken en benzinepompen. Uit Indonesische richtlijnen van maart 1949 blijkt voorts dat de Republikeinse diensten zowel hun combat als hun counter-intelligence in mobiele en territoriale afdelingen hadden georganiseerd, die vanuit de Wehrkreise⁸⁰ opereerden.⁸¹

INLICHTINGENPERSONEEL

VAST PERSONEEL

Aan Republikeins inlichtingendienstpersoneel werden volgens een FP-onderofficier zeer hoge eisen gesteld: zij moesten absoluut gehoorzaam, beschaafd, 'harde werkers' en tot geheimhouding in staat zijn, een groot verantwoordelijkheidsgevoel hebben, ook in vijandelijk gebied volhardend blijven, 'sterk in het inpalmen van anderen en zelf moeilijk te verschalken' zijn, en 'steeds bereid zichzelf op te offeren voor land en volk'.⁸² Hoewel waarschijnlijk lang niet iedereen aan deze eisen voldeed, is duidelijk dat de Republikeinse inlichtingendiensten over een zeer groot aantal vaste medewerkers beschikten. Met een jaloerse ondertoon noteerde een Nederlandse rapporteur dat de Republikeinse inlichtingendiensten aan personeel blijkbaar geen gebrek hadden.⁸³ Dit was een groot contrast met de Nederlandse inlichtingendiensten, die met chronische personeelstekorten kampten. Een ander voordeel voor de Republikeinse diensten was dat zij over Japans geschoolde intelligence-specialisten op topniveau als Lubis beschikten. Nog zwaarder woog dat zij op het lagere, uitvoerende niveau op onder meer voormalige ARD/PID-medewerkers konden leunen, die als chercheurs of informanten voor de Japanners hadden gewerkt – of zelfs nog voor de Nederlanders. Bovendien konden zij vergeleken met hun Nederlandse tegenspelers in personeel opzicht in een beduidend grotere vijver vissen, terwijl zij een evidente kennisvoorsprong wat betreft taal, cultuur, netwerken en topografie hadden.

In een Republikeins inlichtingenrapport van begin 1947 wordt omgekeerd met enige trots vermeld dat de Nederlandse inlichtingendiensten met een tekort aan 'actieve en bekwame krachten' kampten en dat dit probleem vooral werd veroorzaakt doordat de voormalige PID-kopstukken, 'die tientallen jaren voor de Nederlanders en later bij de Japs' hadden gewerkt, nu vrijwel allemaal 'hun krachten aan de Republikeinse staat wijden'.⁸⁴ Overigens wil dit niet zeggen dat de Republikeinse diensten helemaal geen personeelsproblemen hadden. Zo was het FP-personeel vooral in de beginperiode, aldus een FP-onderofficier tijdens een Nederlands verhoor, nog niet

kundig genoeg.⁸⁵ Over officiële opleidingen van het vaste inlichtingenpersoneel is verder bekend dat er, nadat PMC, FP en andere organisaties meer vorm hadden kregen, op Java drie opleidingscentra hebben bestaan: in Kaliurang, Yogyakarta en Sarangan. Slechts een relatief klein aantal personen heeft daar echter een cursus afgerond. Midden in een chaotische revolutie stelde die opleiding volgens Tanter bovendien niet veel voor: inlichtingenpersoneel kwam samen, leerde een beetje van elkaar, wisselde ervaringen uit – en keerde iets beter voorbereid naar hun secties terug.⁸⁶ TNI-onderofficier Harjosubroto daarentegen stelt dat zijn opleiding voor de FP in Sarangan een jaar duurde en daarmee gedegen was.⁸⁷ Al met al lijkt ook bij de Republikeinse inlichtingendiensten *learning on the job* voorop te hebben gestaan. Wel hadden de hogere echelons, die het inlichtingehandwerk vaak van de Japanners hadden geleerd, als gezegd meer ervaring dan hun Nederlandse tegenspelers.

Hoeveel personen voor de Republikeinse inlichtingendiensten werkten is onbekend. Enkele wel in de archieven geboekstaafde personeelscijfers zijn afkomstig van een gedeserteerde liaisonofficier van de Bagian V. Volgens hem werkten, los personeel nadrukkelijk niet meegerekend, begin 1948 maar liefst tweeduizend personen voor deze centrale inlichtingendienst, verspreid over de gehele archipel.⁸⁸ Over de omvang van het vaste personeel bij de verschillende andere (troepen)inlichtingendiensten en bij de geheime recherches van de Militaire Politie en de civiele politieorganen, is voor zover bekend geen informatie voorhanden. Overigens verrichtten niet alleen vast inlichtingenpersoneel, spionnen en burgers inlichtingenwerk, maar ook gewone TNI-militairen en strijders.⁸⁹

Over de etnische samenstelling van het Republikeinse inlichtingenpersoneel is eveneens weinig bekend. Duidelijk is wel dat bijvoorbeeld het FP-personeel grotendeels uit Javanen en Sumatranen bestond. Onder hen bevond zich echter ook een substantieel aantal Indo-Europeaanen, niet in de laatste plaats in de hoge rangen. Zo was in mei 1948, aldus een Nederlandse informant, zowel het hoofd van de inlichtingendienst van de Generale Staf van de TNI, de S.O. II (Staf Oemoem II) als die van de FP-propaganda-afdeling in Oost-Java ‘een Indische jongen’. Hetzelfde gold voor dr. Sugiman, ‘de grote coördinator van de buitenlandse intelligence van de Republiek’, terwijl een Manadonese ex-KNIL-sergeant leiding gaf aan de centrale FP-sabotage-afdeling.⁹⁰ Verhelderend is tevens de in februari 1949 opgestelde analyse van de hand van kapitein A.V. Vosveld. Volgens deze inlichtingsofficier, die de situatie in Yogyakarta onder de loep had genomen, was in het bijzonder ‘de

niet-Javaanse groep Indonesiërs' bij ondergrondse activiteiten betrokken: Sundanezen, Molukkers, Manadonezen en Timorezen. Vooral de laatste drie groepen waren, aldus Vosveld, zeer strijdbaar en gevaarlijk. 'In praktisch alle ondergrondse organisaties die tot nu toe ontdekt zijn, is dan ook een groot aantal van deze lieden aangetroffen, die meestal leidende functies bekleeden. Verder is het vooral deze groep die zich verdienstelijk maakt door het zenden van uitgebreide en vaak zeer goede spionnage verslagen naar de bendes buiten Djocja.'⁹¹ Het vooral in Nederland uitgedragen beeld van Indische Nederlanders, Molukkers en Manadonezen die van 1945 tot 1950 nagenoeg allemaal bijzonder trouw aan de Nederlandse kant stonden, behoeft dus in ieder geval voor wat betreft de inlichtingstrijd nuancering.

REPUBLIKEINSE INFORMANTEN / SPIONNEN

De FP werkte volgens een MARID-rapport met losse en vaste informanten. Die waren onder meer werkzaam in 'hotels, restaurants, prostitutie-huizen e.d.', waarbij zij 'vaak voor meerdere instanties werkten.'⁹² In een instructiebundel voor de IVG'en valt voorts de volgende waarschuwing te lezen: 'Uit de vele arrestaties en verhoren van vij. [vijandelijke] spionnen en agenten is duidelijk komen vast te staan dat de vij. op zeer grote schaal gebruik maakt van dikwijls speciaal opgeleide spionnen, om van belang zijnde gegevens te verkrijgen. Ook baboes, koelies en katjongs zijn een potentieel gevaar voor "lekken".'⁹³

Discipline en geheimhouding van de spionnen werden (op papier) onder meer met de cellenstructuur gewaarborgd – en door intimidatie. Zo moesten leden van de in Semarang actieve spionageafdeling van de pemuda-organisatie API, aldus een op meerdere verhoren gebaseerd Nederlands veiligheidsrapport, voor het toetreden 'eerst een strenge eed van geheimhouding' afleggen, daarna 'geheilgd water' drinken om vervolgens te worden gewaarschuwd dat 'schendingen van deze eed met de dood' zouden worden bestraft. 'Bovendien werd de spionnen voor hun vertrek naar Semarang, ingeprent dat zij in geval van bekentenis bij arrestatie, door de Nederlanders gefusilleerd worden.' Vanwege streng toezicht van de plaatselijke commandant kenden de als rijstverkopers vermomde API-spionnen, 'voornamelijk [...] onopvallende jongens van 14 tot 16 jaar', elkaars opdrachten niet. De Nederlandse rapporteur concludeerde: 'Het lijdt geen twijfel dat deze spionage afdeling goed georganiseerd is.'⁹⁴

Het Republikeinse informantennetwerk was vermoedelijk ondanks de continue fluctuaties steevast meer dan honderdduizend man sterk. Dit kan

onder meer worden afgeleid uit een Republikeins document dat Nederlandse militairen in oktober 1949 bij een gearresteerde lurah aantreffen. Hieruit blijkt dat alleen al in het – relatief kleine – onderdistrict Krian (Oost-Java) ‘ca. 500 vrouwelijke spionnen’ werkten.⁹⁵ Uiteraard verschilde de kwaliteit van de Republikeinse spionnen en hun berichten enorm. Zoals gezegd waren talrijke Nederlandse veiligheidsofficieren en andere militairen echter onder de indruk van de volhardende en effectieve Indonesische spionageactiviteiten. Dit positieve Nederlandse oordeel komt overeen met het relaas van TRI-regimentscommandant Suhud Prawiroatmojo, die begin 1947 door Nederlandse inlichtingendiensten werd verhoord. Hier specifiek naar gevraagd, sloeg deze luitenant-kolonel de kwaliteit van de Republikeinse spionnen hoog aan. Hij meldde ook dat er een degelijke kwaliteitscontrole op de eigen spionnenberichten plaatsvond. Deze toetsing leidde ertoe dat het hoofd van zijn eigen troepeninlichtingendienst hem ‘alleen geselecteerde en gecontroleerde berichten’ doorgaf.⁹⁶

Over de etnische samenstelling van de informanten respectievelijk spionnen is evenmin veel bekend. Uit Nederlandse rapporten en arrestaties blijkt wel dat er ook een substantieel aantal ‘niet-Javanen’ in het Indonesische spionnenleger zat, onder wie Sumatranen, Sundanezen, Balinezen, Timorezen maar ook Arabieren, Chinezen, Indische Nederlanders, Molukkers en Manadonezen. Wat hun motieven betreft, lijkt het streven naar merdeka en onafhankelijkheid de belangrijkste drijfveer. Een groot deel van de door IVG’en opgepakte infiltranten en hun families was, zo suggereren Nederlandse verhoorrapporten, tussen 1945 en 1949 ontheemd geraakt door de militaire interventies van de Britten en vooral de Nederlanders. Velen hadden bovendien een Japanse (en later een Indonesische) militaire training gekregen of waren romusha geweest. Een fors aandeel van de mannelijke en vrouwelijke infiltranten had zich, al dan niet als pemuda, op jonge leeftijd bij de antikoloniale verzetsbeweging aangesloten, waarbij de werving geregeld via scholen- of studentenorganisaties plaatsvond.⁹⁷

Werving vond ook in vakbonden, kunstenaarskringen en vrouwen- en pemuda-organisaties plaats. Naast arbeiders, leraren, scholieren, studenten, intellectuelen of kunstenaars werden, vooral voor infiltraties, informanten/spionnen aangetrokken onder personen die voor Nederlandse militaire of civiele instanties werkten, zoals ‘baboes’, ‘djongossen’, dagloners, secretaresses, klerken en ander administratief personeel (zie ook hoofdstuk 5). Zeer welkom waren voorts informanten die makkelijk contacten met Nederlanders konden leggen, bijvoorbeeld vanuit hun positie als arts, bestuurder, mandur,

hotel- of PTT-medewerker, kerkelijk functionaris, rechtelijk ambtenaar of politieagent – of omdat zij Nederlands spraken en/of Indo-Europeaan waren. De in Oost-Java gelegerde inlichtingenofficier Carper stelde bijvoorbeeld vast dat, afgezien van de secretaresse van de plaatselijke resident, het hoofd van de plaatselijke politie, ‘de dokter die veel Hollandse vrienden had’, de secretaris van de ‘door Nederlanders geleide technische school’ en ‘twee priesterstudenten’ die ‘bekenden [...] dat ze op pad waren gestuurd om via het bisdom [Malang] informatie te krijgen’, ‘allen Republikeinse informanten waren’.⁹⁸

Het revolutionaire elan van de meeste informanten/spionnen nam niet weg dat het spionnenleger bepaald geen eensgezind nationalistisch blok vormde en dat er sterke regionale en andere verschillen waren. Zo zullen veel informanten van bijvoorbeeld de Darul Islam religieus gemotiveerd zijn geweest. Bovendien vormden beloningen als geld, voedsel, kleding of bevoorradingen een belangrijk motief voor hun gevaarlijke werkzaamheden. Er deden zich ook allerhande combinaties van ideële, persoonlijke en praktische drijfveren voor. Infiltranten kregen hun onkosten vaak vergoed. Zo had een door Lubis aangestuurde spionagecel bij Blitar (Oost-Java), aldus een Nederlandse informant, ‘een partij opium’ in bezit ‘om aan infiltranten in Ned. bezet gebied mee te geven om hun onkosten te voldoen en hun illegale actie te financieren’. Zoals we nog zullen zien, werden geregeld infiltraties met opium gefinancierd. Uit een Republikeins rapport blijkt tevens dat sommige medewerkers, die bijvoorbeeld bij de Nederlandse Civiele Politie waren ingeschoven, van twee walletjes aten. De verhoudingsgewijs ‘reusachtige salarissen’ die deze mensen van de Nederlanders ontvingen, baarden de Republikeinse rapporteurs daarbij wel enige zorgen.⁹⁹ Een Nederlands rapport verduidelijkt voorts dat ‘vele berichtgevers’ misbruik maakten van de felle concurrentie die tussen de Republikeinse inlichtingenorganisaties heerste ‘door b.v. een en hetzelfde rapport aan verschillende organisaties te “verkopen”’.¹⁰⁰

In Nederlandse bronnen zijn er tevens indicaties die erop duiden dat Indonesische spionageactiviteiten soms werden afdgedwongen, onder meer bij ‘baboes’ en dagloners die bij Nederlandse detachementen werkten.¹⁰¹ Uit een proces-verbaal blijkt bijvoorbeeld dat de twee broers Damin en Darmoredjo in april 1948 verklaarden dat een TNI-officier hen in Wonokerto (Oost-Java) tot spionage had gedwongen, ‘met de bedreiging dat indien wij dat niet wilden doen, gedood zouden worden’.¹⁰² De getuigenis van de twaalfjarige Europese jongen Bert Brouwer gewaagt eveneens afdgedwongen spionage. Samen met vijf – in de stukken allemaal met naam genoemde – andere Europese jongens was Bert betrappt op spioneren voor de Republiek.

Nadat hij door de Nederlandse veiligheidsdienst in Domas (Oost-Java) was gearresteerd, vertelde hij dat hij en de andere vijf jongens reeds in 1944 door een Japanse officier en enkele Javaanse PETA-militairen uit een burger-interneringskamp waren gehaald. Het groepje kinderen werd vervolgens getraind om later als Japanse spionnen te kunnen worden ingezet. Na de Japanse capitulatie moesten de jongens onder dwang voor de Republikeinse inlichtingendienst werken. Saillant detail is dat Bert, die eind 1945 reeds Britse militairen bespioneerde, ook door hen was opgepakt en vervolgens weer door de Republikeinse inlichtingendienst was ontvoerd om verder te spioneren. Kennelijk ging spionage Bert heel goed af: volgens zijn Nederlandse verhoorder was hij over de plaatselijke militaire situatie ‘uitermate goed geïnformeerd’. Bovendien had de jongen reeds allerlei gedetailleerde en accurate gegevens over Nederlandse militaire posten aan zijn opdrachtgevers doorgegeven. Bert had niet durven weigeren vanwege zijn ‘heilige vrees voor de lange arm van de Indonesische spionage. Men had hem bijgebracht, dat hij toch weer ontvoerd zou worden en verraad aan den Indonesische zaak met een moeilijken dood zou hebben te betalen.’¹⁰³

Hoe geloofwaardig en representatief het kleine aantal getuigenissen over afgedwongen spionage zijn, moet in het midden worden gelaten. Enerzijds is het goed mogelijk dat deze verhalen (deels) zijn verzonnen of aangedikt om het eigen handelen in een gunstig daglicht te plaatsen of om geweld van Nederlandse verhoorders te doen stoppen. Anderzijds zijn er zowel in Nederlandse als Indonesische bronnen gevallen bekend waaruit blijkt dat Indonesische burgers werden gedwongen Republikeinse strijders op uiteenlopende wijzen te ondersteunen, bijvoorbeeld met het dreigement dat anders hun familieleden geweld zou worden aangedaan. Hetzelfde geldt voor (een onbekend aantal) voormalige Indonesische KNIL-militairen, die na 1945 tot dienst voor de TNI of de ALRI werden gedwongen.¹⁰⁴ Verder bevatten de Nederlandse bronnen gevallen van Indonesische jongens die onder dwang tot het plegen van aanslagen met handgranaten op Nederlandse doelen werden aangezet.¹⁰⁵ Uitzonderlijk zou dergelijke pressie in ieder geval niet zijn: afgedwongen spionage is van alle tijden. Naar alle waarschijnlijkheid ageerde de grote meerderheid van de informanten/spionnen echter vrijwillig.

DE BEVOLKING: VOELSPRIETEN VAN DE INLICHTINGENSTRIJD

De Republikeinse inlichtingendiensten hadden minder mogelijkheden dan de Nederlanders voor bijvoorbeeld cryptoanalyse en andere moderne

technische hulpmiddelen als verkenningsvluchten. Dit gebrek werd echter ruimschoots gecompenseerd door de vergaande inschakeling van de bevolking in het Republikeinse inlichtingen- en alarmstelsel; een maatregel die uitermate doeltreffend bleek.¹⁰⁶ Al vanaf eind 1945 kwam zo aan Republikeinse zijde, met de hulp van de bevolking, een steeds beter georganiseerd inlichtingensysteem tot stand dat de geallieerde troepenbewegingen nauwlettend volgde. De bevolking droeg verder met koeriersdiensten aan de inlichtingenstrijd bij, terwijl zij met sabotageacties – vooral door het voortdurend doorsnijden van telefoonraden – de geallieerde berichtgeving bemoeilijkte.¹⁰⁷

De bevolkingssteun was echter niet altijd en overal vanzelfsprekend. Volgens TNI-kolonel Alex Kawilarang moesten hij en andere militaire leiders het volksverzet dan ook steeds weer aanmoedigen: ‘in het bijzonder de mensen stimuleren tot het in de gaten houden van vijandelijke patrouilles’. Weigeren was geen optie: ‘de gewone man moet voor ons uitzoeken waar de vijand heengaat en ons verslag doen.’ Kawilarang besepte wel dat het gemakkelijker ging als de bevolking vrijwillig meewerkte: ‘Daarom moet onze band met de bevolking altijd uitstekend blijven.’¹⁰⁸ Ook voor de invloedrijke militaire leider Nasution was de bevolkingssteun in de inlichtingenstrijd geenszins vrijblijvend: ‘All members of the population, men or women, the old, the young and the children, have the obligation of collecting this information.’¹⁰⁹ De inlichtingendiensten en militaire leiders waren soms ook bereid voor de diensten van de bevolking als inlichtingenbron te betalen. Dit blijkt onder meer uit het verhoorrapport van een Indo-Europese TNI-luitenant die na de Nederlandse opmars van medio 1947 te Malang was gearresteerd. Deze door zijn verhoorder betrouwbaar geachte officier verklaarde dat de inlichtingendienst van zijn in Oost-Java gelegerde TNI-divisie de bevolking ‘als voelsprietten (spionnen)’ gebruikte.¹¹⁰

De grootschalige inschakeling van de bevolking in de inlichtingenstrijd was geheel in lijn met het concept van de ‘totale volksoorlog’ van Nasution. Hij probeerde, onder meer geïnspireerd door militair-theoreticus Carl von Clausewitz, vanaf 1947 de Indonesische vrijheidstrijd steeds meer tot een guerrillastrijd te transformeren en de Nederlanders zo uit te putten. De cruciaal geachte burgers en vooral de lurahs werden daarbij in een gelaagd en dual (militair-civiel) ‘volksdefensiesysteem’ ingeschakeld. De lurahs bekleedden in dit stelsel een centrale positie, omdat zij, samen met militaire sectorcommandanten, ervoor moesten zorgen dat mobiele TNI-eenheden tijdelijk onderdak en voedsel kregen. Daarnaast selecteerden zij in de meeste

desa's een groep jeugdige guerrillastrijders (*Pasukan Gerilya Desa*), die onder meer verkennings-, communicatie- en bewakingstaken uitvoerden. Al met al leidde het volksverdedigingssysteem tot een intensief contact tussen burgers en guerrillastrijders.¹¹¹

Uiteraard was het voor de Indonesische strijdkrachten tevens van elementair belang om over adequate gevechtinlichtingen te beschikken. Deze moesten, afgezien van de inlichtingendiensten zelf, vooral van de bevolking komen. Zij moest, aldus Nasution, met name gegevens over de vijand doorgeven: zijn sterkte (troepenaantallen, bewapening, transportmiddelen, zware wapens etc.), nationaliteit (Nederlanders, Chinezen, Indonesiërs¹¹² etc.), gewoontes (tijden waarop de soldaten aten, sliepen, zich ontspannen, uitgingen etc.), maar ook gegevens over strategische locaties (kazernes, hoofdkwartieren, officiersmesses, machinedepots, munitiedumps, magazijnen, wachtposten etc.) en de infrastructuur (toestand van wegen, bruggen etc.). Burgers moesten deze gegevens aan hun lurah, aan de commandanten van de militaire districten (Wehrkreise) of aan inlichtingenofficieren van de TNI-staf van de Wehrkreise doorgeven. Alleen deze instanties waren bevoegd de troepen van informatie te voorzien, maar 'only after those troops (or a member of them) show them their letters of identification.'¹¹³

Het Republikeinse ministerie van Voorlichting dan wel Propaganda eiste eveneens dat burgers aan de inlichtingenstrijd deelnamen. In een instructie, vermoedelijk eind 1948 uitgegeven, staat de volgende uitleg: 'Met intelligence, te verrichten door het onderdistrict en de desa, wordt bedoeld, dat elk district betreffende de vijand (b.v. de komst ener patrouille, of hij in een andere kampong overnacht, huiszoekingen in de kampong enz.), door de desa op geregelde wijze dient te worden doorgegeven aan andere kampongs en aan de dichtstbijzijnde troepen. Genoemde berichten worden kettingberichten en aldus weet men altijd waar de vijand zich bevindt en waar hij naar toe gaat, waardoor wij ons kunnen voorbereiden op het organiseren van een evacuatie of het bieden van tegenstand. Ook moeten groepen [eigen] militairen worden begeleid op de [bij burgers bekende] geheime wegen of bij het trekken door de bossen en het volgen van kortere wegen, hetgeen allemaal geschiedt door padvindders van de kampongs.'¹¹⁴

De Nederlandse overloper Poncke Princen benadrukte eveneens hoe belangrijk de informatie was die de bevolking doorspeelde. Hij legde uit hoe de samenwerking verliep en tevens welke valkuilen er waren: 'Hoe vaak komt een Nederlandse patrouille langs? Zijn er Indonesiërs bij? Hoe komen we uit deze kampong weg? waren de eerste vragen waarop je antwoord wilde.

Ook al ging het maar om een sawa die onder water stond, de inlichtingendienst moest gesmeerd lopen, hoe primitief ook. In iedere kampong hadden we wel een contactman die bekend was met de bevolking en de situatie. Was de kampong dicht bij een Nederlandse post, dan sliep hij niet altijd in zijn eigen huis maar verplaatste hij zich geregeld. Zo'n man kon natuurlijk niet overal tegelijk zijn en hij was vaak afhankelijk van wat hem door de dorpeelingen verteld werd. En die konden een tank niet van een brencarrier onderscheiden. Je moest er rekening mee houden dat niet alle informatie even betrouwbaar was, en dat je soms zelfs helemaal niet werd geïnformeerd.¹¹⁵

Kawilarang achtte de hulp van studenten en scholieren bijzonder waardevol: '[zij] hielpen ons over het algemeen met inlichtingen en koeriersdiensten.'¹¹⁶ Volgens hem bestond er ook een verband tussen de mate van TNI-activiteit en de inlichtingenstroom van de bevolking. Toen de TNI, om een voorbeeld te noemen, met de komst van een nieuwe commandant zijn eerdere passiviteit in de regio Sibolga (Noord-Sumatra) aflegde, begonnen 'de mensen die daar in de omgeving woonden [...] ons leger te steunen met voedsel en informatie over de vijand. Toen eerder in sector-IV non-activiteit heerste, wendden de mensen uit die streek hun gezicht van het leger af en wilden niet helpen.'¹¹⁷ Medio 1949, toen tot de Nederlandse aftocht was besloten, wees Kawilarang de bevolkingssteun – niet in de laatste plaats op inlichtingenterrein – aan als cruciale factor voor de succesvolle Republikeinse strijd: 'Al die gesneuvelden, al diegenen die in de steden gepakt en ondervraagd waren, al die gewone mensen wier huizen in brand waren gestoken. En wat te denken van al die doodgevonden mensen die onze troepen altijd, ten koste van zichzelf, hadden gesteund met voedsel en ons, met gevaar voor eigen leven, inlichtingen [...] hadden verstrekt! De bevolking van Indonesië heeft werkelijk vier jaar lang moeten lijden! Zonder de combinatie van een meewerkende bevolking en een leger zouden we ons doel nooit bereikt hebben.'¹¹⁸

Ook Nasution wees op de beslissende rol van de bevolking in de inlichtingenstrijd: 'Finally, the perfecting of Intelligence and Security depends upon the conviction, skill and cleverness of the whole of the population.'¹¹⁹ Hoewel Kawilarang en Nasution omtrent de cruciale bijdrage van de burgers zeker een punt hadden, moet wel worden bedacht dat het achteraf, na een gewonnen strijd, makkelijker is de loftrompet te steken en de eensgezindheid en het gezamenlijk brengen van offers te benadrukken. Zoals we nog zullen zien was de realiteit van de ook aan Indonesische zijde grimmig gevoerde inlichtingenstrijd dat burgers en strijders lang niet altijd eensge-

zind waren en dat de bevolking geregeld werd geïntimideerd of fysiek onder de hardhandige Indonesische contraspionage te lijden had.

KINDSPIONNEN

In de inlichtingenstrijd was een cruciale rol voor vrouwen en in mindere mate voor kinderen weggelegd. De IVG'en waren zich daarvan bewust, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de volgende opmerking in een inlichtingenrapport: 'In het algemeen moet gewaarschuwd worden voor spionage door vrouwen en jongens.'¹²⁰ Voor de inzet van kinderen zijn vooral in Nederlandse bronnen talrijke voorbeelden te vinden. Zo maakte het oorlogsdagboek van het in West-Java gelegeerde derde bataljon Garderegiment Jagers gewag van 'een 8-jarig jongetje' dat 'door een I.D.-KNIL-sergeant' werd aangehouden en 'bekende door de T.R.I. gestuurd te zijn om te spioneren en wapens en munitie te stelen'.¹²¹ Ook in andere regio's van West-Java gebruikten strijdgroepen kleine jongens als spionnen.¹²² Zoals reeds vermeld, zette de API in Semarang (Midden-Java) eveneens vooral jongens van 14 tot 16 jaar in om te spioneren.¹²³ Een Nederlands veiligheidsrapport uit Midden-Java waarschuwde tevens, op minachtende toon, voor spionnen die de vijand voortdurend uitstuurde, 'bij voorkeur onopvallende dom uitzijende jongens van 12 tot 18 jaar'.¹²⁴ Een veiligheidsrapport uit Oost-Java benadrukte dat kinderen niet mochten worden onderschat. Volgens de rapporteur vond spionage immers middels 'Hollandsch verstaande Indonesiërs of Indo-Europeanen (soms kinderen nog)' plaats, die 'eenvoudigweg luisteren en dikwijls van onzen komenden patrouillegang eenige uren tevoren op de hoogte zijn en zulks doorgeven'.¹²⁵ In hoofdstuk 5 zagen we dat ook jongens die als 'djongossen' en 'katjongs' op Nederlandse bivakken werkzaam waren geregeld spioneerden.

Soms informeerden Nederlandse militaire instanties Indische kranten over de inzet van kindspionnen. Zo meldt *Het Dagblad* van 14 oktober 1948 onder de kop 'overval verijdeld': 'Een Indonesisch jongetje van 11 jaar werd, doordat hij zich verdacht gedroeg, in Toempang [Oost-Java] gearresteerd. Na ondervraging bekende hij, dat er te Toempang een bende van circa 125 man het plan koesterde om een aanval te doen op het politie- en militaire posthuis, en dat hij als "spion" door deze bende werd uitgestuurd'.¹²⁶ De inzet van deels erg jonge 'spionnetjes' is geheel in lijn met Nasutions concept van de 'totale volksoorlog', waarmee de Nederlandse krijgsmacht moest worden uitgeput en verslagen. Jongens en meisjes maakten daarnaast in groten getale deel uit van het Republikeinse alarm- en koerierdienststelsel,

waardoor hun bijdrage aan de Indonesische inlichtingenstrijd nog meer gewicht kreeg.

De betrokkenheid van kinderen bij de anti-Nederlandse strijd ging nog verder. Talrijke oudere jongens hadden immers gevechtsfuncties. Zo waren de strijders van de Tentara Pelajar (studentenleger) veelal tussen de 15 en 18 jaar oud.¹²⁷ Daarnaast voerden, zoals reeds vermeld, jongens aanslagen met handgranaten uit of stichtten brand. Zo maakte een Nederlands verslag melding van een in augustus 1947 in de ‘Salatiga-sector’ opgepakte jongen die in opdracht van een TNI-sergeant huizen en een fabriek in brand had gestoken. Naar zijn zeggen was hij geen uitzondering: ‘Vervolgens verklaarde hij dat bijna alle brandstichters kleine jongens zijn, variërende tussen 10 tot 15 jaar.’¹²⁸ Het evidente ‘voordeel’ van kinderen was dat ze minder opvielen en met hun vermeende jeugdige onschuld minder argwaan bij Nederlandse militairen wekten. Daar stond tegenover dat de structurele mobilisering van kinderen de Nederlandse argwaan tegenover de Indonesische bevolking in de hand werkte, evenals het maken van burgerslachtoffers. Volgens Nederlandse en Indonesische bronnen, zoals de in Malang verschijnende krant *Berdjoeang*, hebben overigens ook Nederlandse inlichtingendiensten (vooral Chinese) kinderen voor allerlei verkenning- en spionagetaken ingezet.¹²⁹

CRUCIALE VROUWELIJKE SPIONAGE

Vrouwen speelden een beslissende rol in de Indonesische inlichtingenstrijd. Dit aspect is tot dusver in de historiografie – ook in de Indonesische – sterk onderbelicht gebleven. Enkele Indonesische historici benadrukken op zich wel dat vrouwen, die relatief zelden een gevechtsfunctie hadden, een cruciale bijdrage aan het welslagen van de revolutie leverden door hun veelzijdige functies achter ‘het front’: in de gaarkeukens voor de strijders, bij de medische verzorging en andere logistieke bezigheden. Ook erkennen zij het belang van de politieke vrouwenbeweging.¹³⁰ De bijdrage van vrouwen aan spionage komt in de Indonesische historiografie echter niet of nauwelijks aan bod – en in de media of de musea evenmin. Ook buitenlandse onderzoekers hebben dit thema niet onderzocht. Steedly heeft weliswaar vastgesteld dat Indonesische vrouwen allerlei spionage- en verkenningstaken bij Nederlandse militaire onderdelen, ondernemingen en plantages verrichtten, maar zij onderbouwt deze constatering niet.¹³¹

Des te interessanter is het om te zien dat eigentijdse Nederlandse bronnen zich volop bewust waren van het enorme gevaar dat van Indonesische spionage in het algemeen en van vrouwelijke spionnen in het bijzonder uitging.

Zo waarschuwde kolonel Frits Mollinger (KNIL) medio 1947 dat, als het om spionage van de tegenpartij ging, vooral Indonesische vrouwen in de gaten moesten worden gehouden: 'De grootst mogelijke voorzichtigheid ten aanzien van omgang met vrouwen is gebiedende eisch.'¹³² In het hoofdstuk over de Nederlandse veiligheidsdiensten, die zelfs aparte affiches produceerden om voor spionage door verraderlijk geachte verleidsters te waarschuwen, kwam dit aspect reeds aan bod.

De twee belangrijkste dekmantels lijken die van 'baboe' en prostituee te zijn geweest. Lang niet in alle in Nederlandse bronnen gedocumenteerde gevallen wordt echter duidelijk welke vorm van camouflage vrouwelijke spionnen gebruikten.¹³³ Zo schreef H. van der Sluis in zijn dagboek: 'Vanmorgen kwamen de eerste twee bezoeksters op onze post. Een oude vrouw en een jong meisje. Bij verhoor kwam het uit dat ze uitgestuurd waren voor verkenning.'¹³⁴ Het gedenkboek van 3-5 RI repte eveneens over vrouwelijke spionage, maar laat in het midden hoe de vrouwen en meisjes dit precies deden: 'Zelfs meisjes waren [...] ingeschakeld voor hun spionnage-dienst. Hun kans om gearresteerd te worden was natuurlijk kleiner, maar al spoedig ontdekten we de truc en van toen af aan werden ook de vrouwelijke passanten onder de loupe [sic] genomen.'¹³⁵

Ondanks de affiches en waarschuwingen van de veiligheidsdiensten hadden veruit de meeste Nederlandse militairen weinig benul van de bedrevenheid, vindingrijkheid en reikwijdte van de vrouwelijke spionage. Zij wisten evenmin dat Indonesische vrouwen op uiteenlopende manieren werden aangemoedigd om als spion een bijdrage aan de revolutionaire strijd te leveren. Uit een Nederlands verslag over een PKI-congres in Bukittinggi (West-Sumatra) blijkt dat daartoe soms zelfs naar de internationale geschiedenis werd verwezen: 'Rusland waar de vrouwen aan den guerrillaoorlog deelnamen en Frankrijk waar Fransche vrouwen op Hitlers hoofdkwartier te Parijs spionagediensten verrichten, werden aan de Indonesische vrouwen ten voorbeeld gesteld.'¹³⁶ Een van de vrouwen die gehoor gaven aan deze oproep, was Truus Iswarni Sardjono. Lang na het einde van de koloniale oorlog zou zij een hoge Indonesische onderscheiding voor haar werk als spion en guerrilla ontvangen. Zij woonde in Surabaya, sprak zowel Javaans als Nederlands, en werkte van 1947 tot 1949 als spion voor de Republiek. Truus deed naar eigen zeggen allerhande inlichtingenwerk, ook contraspionage: ze zocht onder meer uit welke Indonesiërs heimelijk pro-Nederlands waren. Om aan namen van 'verraders' te komen, snuffelde ze bijvoorbeeld door de papieren van een Indonesische veearts die aan de Nederlandse kant stond.

Ze leerde ook dansen, zodat ze bij Nederlandse dansavondjes een graag geziene gast was. ‘Ze dachten misschien, ach, die spreekt toch Nederlands, het zal wel goed zijn.’¹³⁷

Een andere succesvolle spion was Merry Roeslani, de vrouw van een hoge politiefunctionaris. Nadat de Nederlanders in 1949 na de bezetting van de Republikeinse hoofdstad een voedselblokkade hadden ingesteld, werd de stad overspoeld door mensen die noodgedwongen bezittingen als gamelans, wajangpoppen en juwelen tegen voedsel trachtten te ruilen. Velen van hen, onder wie Roeslani, ontpopten zich als spionnen die bij hun kraampjes gesprekken van Nederlandse militairen afluisterden. Roeslani had er profijt van dat zij tevens voor een bekend restaurant werkte en goed Nederlands verstond. Dankzij haar inspanningen – en die van talrijke collega-‘verkoopsters’ – kregen de buiten de stad gelegerde TNI-eenheden een constante informatiestroom over hun tegenstander. Het aantal spionnen in Yogyakarta was voor de Nederlanders zelfs dusdanig schrikbarend dat plaatselijke commandanten de soldaten via pamfletten opriepen eetkraampjes te mijden.¹³⁸

Volgens Nederlandse bronnen werden vrouwelijke spionnen, soms Europees gekleed, speciaal opgeleid om door Nederlanders bezet gebied te infiltreren. Daar aangekomen moesten zij speciaal toenadering tot militairen zoeken en allerhande spionagetaken verrichten.¹³⁹ Omdat er grote aantallen vrouwelijke spionnen beschikbaar waren, konden zij hun pijlen op vrijwel alle door Nederland bezette steden – en andere doelen – richten.¹⁴⁰ Nederlandse veiligheidsrapporten van begin 1948 meldden bovendien dat er in Suruan (Midden-Java) ‘een opleidingsschool voor vrouwelijke spionnen’ actief was, met op dat moment ongeveer 25 cursisten.¹⁴¹

Hoogstwaarschijnlijk zonder dit zelf te beseften, profiteerden vrouwelijke spionnen van een dubbele onderschatting door de Nederlandse militairen: van Indonesiërs in het algemeen – en van vrouwen in het bijzonder. Het snelst bleken de tongen van de Nederlandse militairen los te komen als zij, uitgeput door de slopende guerrillaoorlog en op zoek naar ontspanning, vermaak, warmte, troost of bevrediging, zich in het vertrouwde of intieme gezelschap van een vrouwelijke spion bevonden, bijvoorbeeld in kampeementen (gecamoufleerd als ‘baboes’) of in bordelen (als prostituees). Daarom besloot generaal-majoor Mustopo, ex-tandarts, voormalig PETA-officier, een van de militaire leiders gedurende de slag om Surabaya, militair adviseur van Sukarno en later hoofd van het Kesatuan Reserve Umum (Algemeen Reserve Korps), om doelgericht dieven en prostituees voor de inlichtingensrijd te mobiliseren.

Bijzondere Barisans: Maling, Wanita Pelacur, Srikandi en White Angels

Eind 1945 verpauperde de stad Yogyakarta als gevolg van de Japanse bezetting en de chaos van de revolutie langzamerhand en greep de honger om zich heen. Mustopo, die veelal als excentriek en wreed werd omschreven, maakte van de nood een deugd. Gezien het grote aantal vluchtelingen, dieven, zakkenrollers en prostituees in de stad ontwikkelde hij het plan een deel van hen voor de revolutionaire strijd te gebruiken. Hij wilde hen chaos in de door Nederland bezette gebieden laten zaaien en hun gewelds- en criminaliteitspotentieel gericht tegen de Nederlanders inzetten. Dit idee was in lijn met wervingsacties van kolonel Lubis en andere militaire leiders als kolonel (later generaal-majoor) Sungkono, die min of meer op hetzelfde tijdstip criminelen voor de inlichtingen- of militaire strijd mobiliseerden. Zo ontstond de Barisan P, een speciale eenheid samengesteld uit prostituees, leden van roversbenden, vrijgelaten dieven en zakkenrollers uit Surabaya, Gresik, Ponorogo en Yogyakarta. Een Nederlands OM-rapport merkte op dat er ook moordenaars tussen zaten. Om deze bonte verzameling van 'onderwereld-strijders' op haar taken voor te bereiden, kregen zij een militaire training van instructeurs van de Militaire Academie van de TNI in Yogyakarta, onder wie kolonel Tahi Bonar Simatupang en Mustopo zelf. Daarnaast richtte Mustopo medio 1946 in West-Java de Tentara Rahasia Tertinggi (TERATE) op, een geheime eenheid die in de afdelingen Barisan Maling (dievenkorps/BM) en Barisan Wanita Pelacur (vrouwelijk prostituteekorps/BWP) was onderverdeeld. Ook onder deze korpsen bevonden zich enkele studenten van de Militaire Academie. Ongeveer honderd mannen en vrouwen van de Barisan P volgden Mustopo naar West-Java, waar zij en de TERATE in 1946 hun 'vuurdoop' kregen door achter de Nederlandse linies wapens, kleren en ander materiaal te stelen en – met enig succes – onrust en verwarring onder de Nederlandse eenheden te zaaien.¹⁴²

Op dit tijdstip waren in West-Java, als gezegd, milities als de Lasykar Rakyat Jakarta Raya (LRJR) actief, die eveneens voor een groot deel uit onderwereldfiguren waren geformeerd. Ook in Polombangkeng (Zuid-Sulawesi) maakten rovers en dieven vanaf 1945 prominent deel uit van de plaatselijke verzetsbeweging dan wel van daar actieve milities. Het is goed te beseffen dat deze criminele netwerken en hun bij de bevolking beruchte leiders (*jago's*) al in de negentiende eeuw, buiten de grote bevolkingscentra, een belangrijke rol als informele ordehandhavers voor het zwakke (indirecte) koloniale gezag hadden gespeeld. In die zin zijn zij te beschouwen

als een product van de koloniale verhoudingen, zij het dat zij nu niet meer (indirect) door het gouvernement maar door de revolutionaire autoriteiten werden ingeschakeld. Vooral na het eerste Nederlandse offensief van medio 1947 richtte de Republikeinse legerleiding op heel Java naast de Barisan Maling nog meer dievenkorpsen op. Daarbij nam zij op de koop toe dat hun discipline vaak ver te zoeken was en zij geregeld een plaag voor de bevolking vormden, zelfs in door de Republiek beheerste gebieden. Deze in de TNI geïntegreerde dieveneenheden, vaak opererend in kleine groepen die in het zwart waren gekleed, moesten in door Nederland bezet gebied wapens, voedsel, medicijnen en uitrusting stelen en het koloniale gezag ondermijnen. Zij kregen tevens de taak de TNI van inlichtingen te voorzien.¹⁴³ De Barisan Maling droeg verder aan de inlichtingenstrijd bij door bedelaars gesprekken van Nederlandse militairen te laten afluisteren en dieven Nederlandse militaire uitrusting te laten stelen, terwijl de prostituees van de BWP vooral aan spionage, sabotage en wapensmokkel deden.¹⁴⁴

De mannen en vrouwen van de Barisan P werden vanuit de hoofdstad Yogyakarta, tevens het centrum van de Indonesische vrouwenbeweging, aangestuurd door hun commandant Kotot Sukardi, die tijdens de revolutie bekendstond als ‘vader van de daklozen en zakkenrollers’. De prostituees van de Barisan P, die van hun commandant ook theaterlessen kregen, poogden in bed inlichtingen aan Nederlandse militairen te ontfutselen: *sexspionage* in het moderne vakjargon. Dat hun pooiers vaak pro-Nederlandse Indonesiërs waren, vergrootte de schijnzekerheid van de Nederlandse militairen die zich nauwelijks realiseerden dat de prostituees continu naar informatie visten. Overigens was president Sukarno, voor wie prostituees de ‘beste spionnen van de wereld’ waren, van begin af aan voorstander van hun mobilisatie voor de inlichtingenstrijd.¹⁴⁵

In het kader van psychologische oorlogsvoering, een centraal element van de Japanse militaire opleiding, ontwikkelde Mustopo tevens een ander plan waaruit blijkt dat deze commandant weinig morele scrupules kende bij de inzet van zijn speciale eenheden. Hij wilde ‘zijn’ BWP-vrouwen, al dan niet als prostituees gecamoufleerd, namelijk gebruiken om Nederlandse militairen doelbewust met geslachtsziektes te infecteren om zo hun gevechtskracht te ondermijnen. Omdat er geen controle kon worden gewaarborgd, werkte dit aanvankelijk vrij effectieve ‘biologische wapen’ echter averechts. Al snel bleek dat ook – veelal eenzame – jonge Republikeinse strijders, meer zelfs dan de Nederlandse militairen, door BWP-vrouwen werden geïnfecteerd. Omdat zich net als bij de dievenkorpsen steeds meer disciplineproblemen

voordeden, besloot Mustopo de BWP – ondanks aanvankelijk goede resultaten – op te doeken.¹⁴⁶

De Nederlanders hunnerzijds beseften dat er sprake was van doelbewuste besmetting. Zo meldde een rapport van de x-Brigade in oktober 1947 onder het kopje ‘inschakeling prostitués [sic!]’ dat de Republikeinse inlichtingendiensten ‘vele mooie Indonesische vrouwen’ inzetten om ‘de militairen uit te horen en [...] doordat zij venerisch besmet zijn de mansterkte te Malang te verminderen.’¹⁴⁷ Ook andere rapporteurs waarschuwden voor ‘publieke vrouwen die in hoge mate venerisch zijn’ en aan Republikeinse ‘subversieve activiteit’ deelnamen.¹⁴⁸ De veiligheidsofficier Jan Bakker waarschuwde eind 1946 vanuit Semarang eveneens voor contact met ‘vrouwen van verdachten zeden’: vanwege venerische ziektes en het ‘gevaar voor spionage’. Dit gevaar, aldus Bakker, was niet te onderschatten, ‘daar zich leden van de “Barisan Srikandi” onder hen bevinden, die doelbewust met Ned. Militairen uitgaan ter verkrijging van informatie.’¹⁴⁹ De Barisan Srikandi (BS) was een van de organisaties die, mede door toedoen van Mustopo, na de opheffing van de Barisan P met soortgelijk werk doorgingen.¹⁵⁰

Andere Nederlandse bronnen maakten eveneens gewag van deze organisatie. Volgens een inlichtingenrapport van medio 1948, bijvoorbeeld, was de BS ‘een van de gevaarlijkste organisaties van Gen. Maj. Dr. Moestopo welke te Kediri werd gesticht en thans in Madiun is gevestigd [...], waarvan de leden zonder uitzondering zeer aantrekkelijke meisjes zijn, welke er geen bezwaar inzien hun lichaam te geven tot het verkrijgen van gegevens enz’. De rapporteur maakte vervolgens een obligate vergelijking met een beroemde Nederlandse spionne en vermeende femme fatale door te melden dat ‘een zekere Erlina’ aan het hoofd van de BS zou staan, een ‘nieuwe Mata Hari [...] die een belangrijke rol speelde op het gebied van spionage en wapensmokkel’.¹⁵¹ De vergelijking met de mythische ‘spionne’ Mata Hari, die in 1917 vooral om politieke redenen werd geëxecuteerd, doet vermoeden dat in ieder geval deze inlichtingsofficier een beeld voor ogen had van exotische BS-vrouwen die zonder scrupules misbruik van eenzame Nederlandse militairen maakten door hen seksueel te manipuleren. Dit was in lijn met een meer algemene angst voor de ‘Oosterse vrouwen’ die uit Nederlandse bronnen blijkt. Deze zouden, zo waarschuwden ook de affiches van de veiligheidsdiensten, op verraderlijke wijze de argeloze Nederlandse militairen verleiden en om de tuin leiden.

In tegenstelling tot wat het verder accurate rapport suggereert, was de Barisan Srikandi overigens niet door Mustopo opgericht, maar reeds begin

1944 door de Japanners. Via een soort internaatstelsel hadden zij gepoogd Indonesische vrouwen en meisjes een militaire basistraining te geven, waarbij zij onder meer leerden marcheren en schieten. In de BS leerden geselecteerde vrouwen administratie uit te voeren, Japans te spreken, eenvoudig (als soldaten) te leven en leiding aan buurtorganisaties te geven, waardoor ze de verdeling van basisbehoeften en rijst regelden – en tevens voor toezicht en sociale controle verantwoordelijk waren.¹⁵² Vooral de laatstgenoemde taak bevatte in de kern reeds spionagewerk.

Het voornaamste verschil tussen de Barisan P en de Barisan Srikandi lijkt het wat bredere takenpakket van de laatstgenoemde organisatie, die behalve spionage ook koerierdiensten en andere hand-en-spandiensten voor de TNI uitvoerde – en op enkele plaatsen tevens als een uit vrouwen samengestelde gevechtseenheid optrad. Overigens was de al dan niet tijdelijke onderschatting, niet door veiligheidsofficieren maar wel door ‘de troep’, van Indonesische vrouwen geen exclusief Nederlandse aangelegenheid. Zo keken mannelijke Republikeinse strijders aanvankelijk neer op vrouwen die aan de gewapende strijd deelnamen en vochten menig conflict met hen uit.¹⁵³ Een voorbeeld van de veelvuldige hand-en-spandiensten van de BS is gedocumenteerd in de regio Medan, waar deze eenheid op bijzondere wijze munitie verzamelde. Zodra een Nederlands vliegtuig te zien was, spanden de BS-vrouwen touwen strak die zij eerder tussen boomtakken hadden bevestigd. De zo gecreëerde bewegingen van het bladerdak moest Republikeinse troepenbewegingen nabootsen, zodat Nederlandse vliegeniers werden verleid een kogelregen op dit ‘doelwit’ af te vuren. Als de kust weer veilig was, verzamelden de vrouwen de afgevuurde patronenhulzen met behulp van netten om ze opnieuw met kruit te vullen.¹⁵⁴

Volgens een Nederlands inlichtingenrapport van maart 1948 was de leiderster van de Barisan Srikandi een zekere Toeti, een voormalig journaliste van het nieuwsagentschap Antara. Het rapport meldt voorts: ‘De Srikandi’s volgen een speciale spionnenopleiding (werkzaamheden in grote steden speciaal onder “eenzame” militairen.)’¹⁵⁵ Andere Nederlandse rapporten reppen eveneens over BS-spionageactiviteiten, vooral in Oost-Javaanse steden als Malang en Madiun. Spionnen van de Barisan Srikandi infiltrerden deze bevolkingscentra ‘om aan gegevens te komen.’¹⁵⁶ Volgens een Nederlands OM-rapport van 1949 nam de BS ook grote aantallen ‘studentenmeisjes en meisjes van middelbare scholen’ in haar gelederen op en poogde een ‘intermediair’ te zijn tussen ‘de strijdkrachtenorganisatie en de vrouwenbeweging in het algemeen’. Mede dankzij ‘materiële en morele hulp’ van Mustopo

werden de BS-vrouwen bovendien in staat gesteld diverse politieke, maatschappelijke en economische cursussen te volgen. Ronduit gevaarlijk was het onderricht ‘in spionage- en guerilja-oorlogvoering [sic!], natuurlijk op zijn Japans, want de leermeester in de laatstgenoemde vakken was Dokter Moestopo.’¹⁵⁷

Uit Nederlandse rapporten blijkt dat de vrouwen van de Barisan Srikandi soms ook aan andere Republikeinse verzetsorganisaties waren toegevoegd (op welke schaal is echter onduidelijk). Toen de Nederlanders in mei 1947, op aanwijzing van een spion, bij Salatiga een dertigkoppige ‘spionageafdeling’ genaamd Leo Hitam oprolden, bleek de vrouw van de leider bijvoorbeeld tot de Barisan Srikandi te behoren. De arrestanten hadden, aldus een veiligheidsrapport, ‘vele militaire en politieke gegevens’ bij zich die zeer accuraat bleken te zijn, ‘o.a. omtrent de juiste posities van het radio-zendstation, kazernes, artillerie opstellingen en een schets van militaire objecten in de Kanarielaan stonden vermeld; zelfs stond het mijnongeluk, waarbij drie Ned. officieren daags van te voren om het leven gekomen waren, genoteerd.’¹⁵⁸

Binnen – of naast – de Barisan Srikandi stak, wederom op initiatief van Mustopo, nog een bijzondere spionnenafdeling de kop op. Deze organisatie, de White Angels geheten, bestond onder meer uit actrices, prostituees en meisjes uit hogere sociale klassen. Volgens Nederlandse rapporten werden zij opgeleid in het White Angel House te Blitar (Oost-Java).¹⁵⁹ Mogelijk betreft het hier een onderafdeling of een opvolger-organisatie van de BS. De werkwijzen lijken in ieder geval goeddeels overeen te komen. In rapporten van de A-Divisie valt eind 1947 onder meer te lezen: ‘Reeds eerder binnen gekomen berichten melden, dat de vijand de laatste weken meer en meer werkt met vr. spionnen. In Blitar door Gen.-Maj. Dr. Moestopo opgericht “White Angel House”, een internaat waar gegoede meisjes (Nederlands sprekend!) onderricht kregen om een taak in de strijd tegen de Nederlanders te vervullen.’ Deze meisjes werden ‘naar bezette gebieden gestuurd om emplooi te vinden op de kantoren. Taak: copie nemen van alle belangrijke stukken, daarbij gebruik makende van de situaties dat de meeste Hollanders vrijgezel zijn en daaruit alle mogelijke voordelen voor de Republiek verkrijgen. Animo is groot.’¹⁶⁰ In de omgeving van Malang bevond het hoofdkwartier voor de vrouwelijke spionnen van de White Angels zich in het hotel Oke te Kayutangan, aldus een rapport van iets later datum.¹⁶¹ In februari 1948 komen nieuwe aspecten ter sprake: ‘De White Angels blijken hulp te krijgen van een zusterorganisatie, de “Purple Angels”. De gehele “Angels organisatie”

staat onder leiding van mevr. de Wed. Goesti Iboe Djohan, een vriendin¹⁶² van Moestopo. Als centrum wordt nu genoemd Madiun (vroeger Blitar!).¹⁶³ Weer twee weken later bleek dat de White Angels van 'luitenant-kolonel Iboe Djohan' met de 'Staf 5 Stootdivisie' van de TNI samenwerkten.¹⁶⁴

Medio 1948 houdt het Nederlandse archiefspoor over de White en Purple Angels op. Of de organisatie door de TNI werd opgedoekt of onder de Nederlandse radar doorging, is ook uit Indonesische bronnen niet duidelijk. Het fragmentarische bronnenmateriaal maakt het vooralsnog lastig de precieze organisatie, sterkte, aansturing, afbakening en overlap van de takenpakketten van de Barisan P, de Barisan Srikandi en de White (en Purple) Angels te beschrijven. Ook het feit dat de bronnen over deze vrouwen vrijwel allemaal door mannen wier fantasie deels op hol sloeg zijn opgesteld kleurde de beschrijving van hun activiteiten in een bepaald opzicht. Toch kan op basis van vooral de Nederlandse waarschuwingen en de grote aandacht voor deze bijzondere vrouwelijke inlichtingen- en strijdorganisaties worden verondersteld dat Mustopo's idee om deze een belangrijke (spionage)bijdrage aan het welslagen van de Indonesische revolutie te laten leveren succesvol is gebleken. Uit de Nederlandse en Indonesische bronnen blijkt overigens niet of er bij de inzet van de 'prostitutee-spionnen' en andere 'verleidsters' wellicht ook dwang of valse voorwendselen aan te pas zijn gekomen.

De door Mustopo en andere militaire leiders als kolonel Sungkono gecreëerde 'dievenafdelingen' daarentegen, volgens de gedisillusioneerde gouverneur van Oost-Java Murjani opgericht 'om in het Nederlandse gebied ordeverstoringen te bewerkstelligen,' lijken goeddeels averechts te hebben gewerkt. Murjani beklagde zich in april 1948 immers dat deze eenheden 'zich thans lijken te "oefenen" in het verstoren van de orde op Republikeins gebied'.¹⁶⁵ Nadat radicale militaire leiders als Mustopo en Sungkono de gewelddadige geest van deze dievenkorpsen uit de fles hadden gelaten, lijkt dit gewelds- en criminaliteitspotentieel dat het Nederlandse gezag moest ondermijnen zich dus ook – of vooral – tegen de bevolking buiten de steden te hebben gekeerd. Voor het aanvankelijk zwakke centrale gezag in Yogyakarta bleken de diefstallen en het geweld dat deze eenheden pleegden tamelijk onbeheersbaar, met name in Oost-Java.¹⁶⁶

'BABOE'-SPIONAGE

Een geheel andere uitdaging dan de steden voor de Republikeinse inlichtingendiensten vormden de Nederlandse kampementen en (buiten)posten. Deze militaire posities, die (normaliter) niet door prostitutees of figuren

uit de onderwereld konden worden betreden, waren de ‘hoofdprijs’: hier bevond zich, in de vorm van militairen, geheime documenten, dislocatiekaarten, militaire blaadjes, wapens en munitie, min of meer alles wat het Republikeinse spionnenhart begeerde. Drie categorieën Indonesiërs die als burgerpersoneel wél toegang tot de kampementen hadden, waren – in het koloniale jargon – ‘baboes’, ‘terreinkoelies’ (dagloners) en ‘djongossen’ of ‘katjongs’ (huisjongens).

In hoofdstuk 5 over de ‘veldveiligheid’ zijn de infiltraties van deze drie groepen reeds aan bod gekomen, maar vooral de baboes verdienen nog wat extra aandacht omdat zij een onmisbare schakel in de Republikeinse inlichtingketen vormden. Dit is vooral verklaarbaar door hun veelvuldig contact met de Nederlandse militairen, waardoor zij bijzonder goed op de hoogte waren van allerhande ontwikkelingen zoals aanstaande acties

Zo'n 20.000 à 30.000 'baboes' deden gedurende de oorlog tegen betaling de was en verrichtten kook- en schoonmaakwerkzaamheden voor Nederlandse militairen. Omdat zij veelal ook 's nachts op de posten aanwezig waren en de Nederlandse militairen graag praatjes met hen maakten, ontstonden niet zelden vertrouwensrelaties tussen hen. De Republikeinse inlichtingendiensten profiteerden hiervan door een groot aantal baboes voor hen te laten spioneren. Samen met andere vrouwelijke spionnen hadden zij een groot aandeel aan de Republikeinse inlichtingsuccessen. Bron: NIMH / Fotoafdrukken Koninklijke Landmacht

of troepenverplaatsingen. Doordat de baboes tegen betaling de was en de afwas deden, kleding strijken en kookten, en de Nederlandse militairen maar al te graag een praatje met hen maakten, bouwden zij automatisch een vertrouwensrelatie met hen op. Illustratief voor hoe goed baboes doorgaans geïnformeerd waren is dat het bataljonsblad van 3-6 RVA een vaste rubriek genaamd 'De baboe fluistert' kende waarin allerhande nieuwtjes en geruchten te lezen vielen. Volgens artillerist Dallinga waren hun baboes dan ook meestal eerder op de hoogte van aanstaande veranderingen dan zij zelf.¹⁶⁷

Contacten met de baboes vormden een tijdelijke ontsnapping aan of afleiding van de mentaal en fysiek uitputtende oorlog. Oorlogsvrijwilliger Harke Hibma observeerde bijvoorbeeld: 'Het moreel van de troep kwam onder druk te staan. De weerstand werd minder. Als reactie zocht een aantal jongens troost bij de vrouwen, de baboe, wasvrouwen, hulpjes in de keuken en de vrouwtjes in de kampong.'¹⁶⁸ Het aandeel spionnen onder de 20.000 à 30.000 baboes is onbekend, evenals hoe zij precies werden geworven, aangestuurd en eventueel beloond. In het midden blijft ook vaak of zij als losse informanten voor inlichtingendiensten, commandanten of dorpschoude fungeerden of dat zij meer volgens een vast patroon en op basis van vooraf gegeven opdrachten rapporteerden.

Duidelijk is wel dat Nederlandse militairen zich telkens weer verbaasden dat baboes gelieerd waren aan verzetsorganisaties die tot doel hadden hen te bespioneren en hun wapens te stelen.¹⁶⁹ Daarnaast staat vast dat het gebruik van deze categorie vrouwen als spionnen effectief was. Een voorbeeld is Masyitoh, een tiener uit Cianjur (West-Java), die zich voor een baboe uitgaf en zodoende zonder argwaan te wekken Nederlandse kampementen kon betreden. Ze maakte op verschillende wijzen misbruik van haar positie: ze stal voedsel voor hongerige Republikeinse strijders en luisterde allerhande gesprekken af over de situatie in het kamp, aanvalsplannen, sterkte en bewapening. De informatie die zij doorgaf stelde een plaatselijke TNI-commandant in staat een succesvolle aanval op een Nederlandse post te lanceren en wapens te bemachtigen.¹⁷⁰

Een ander voorbeeld van effectieve 'baboe-spionage' staat in een Nederlands gedenkboek beschreven. Volgens deze bron kreeg de IVG op een dag 'belangrijke gegevens in handen, die ook bezwarend materiaal bevatten voor ons burgerpersoneel'. Vervolgens vond in het kampement met hulp van een informant een scheiding van 'de bokken van de schapen' plaats. 'Een van de ergste bokken bleek baboe Annie van de Staf te zijn; in haar

huis in Mindi werden nauwkeurige opgaven van sterkte en doel van patrouilles gevonden. Annie ging in het cachot en de anderen, niet wetend wat hun overkwam, konden [...] huiswaarts keren.¹⁷¹ Het is mogelijk dat een enkele baboe-spion ook doelgericht probeerde militairen venerisch te besmetten. Dat suggereren althans de dagboek aantekeningen van luitenant Bart Hoogstraten (KL) van 3-1 RI: 'Eén van die bespionerende [en gearresteerde] baboes, zwaar geslachtsziek, had o.a. tot taak Hollandse militairen te verleiden die dan ook ziek zouden worden.'¹⁷² Of zij en anderen dit echt met opzet deden blijft echter ongewis. Geslachtsziektes tierden immers welig en de notie van de luitenant kan ook een teken van afschuw, racisme of wantrouwen zijn die past in het negatieve Nederlandse beeld van de verraderlijke 'Oosterse vrouwen'.

Wel is duidelijk dat sommige baboes de nationalistische verzetsbeweging ook van kleding, voedsel en zelfs van munitie poogden te voorzien, waarbij zij deze goederen op alle mogelijke manieren naar buiten trachten te smokkelen, onder meer met vuilniskarren.¹⁷³ Daar staat tegenover dat de meerderheid, waarschijnlijk de overgrote meerderheid, van de baboes 'gewoon' hun werk deed, niet bij spionage was betrokken en goede relaties met Nederlandse militairen onderhield. Uit een gedenkboek van een in Oost-Java gelegerde genie-eenheid, evenals uit veiligheidsrapporten, blijkt voorts dat zij vanwege hun werkzaamheden voor de Nederlandse militairen soms door Republikeinse verzetsorganisaties werden geïntimideerd of gevangengenomen, wat allerhande consequenties kon hebben: 'De voor ons werkende inlanders, met name de baboes, hadden het moeilijk. Een van hen werd [in januari 1949] met haar familie ontvoerd, omdat ze voor ons werkte. Ze woonde in een kampong aan de rand van Blitar. Daarom sliepen de baboes van toen af in de legering in een garage, want ze durfden niet meer naar huis. Ook voor onze eigen veiligheid was dat beter, want onder het personeel konden gemakkelijk mensen zitten, die in contact stonden met de T.N.I. en zodoende inlichtingen zouden kunnen doorgeven.'¹⁷⁴

SPIONAGE, INFILTRATIE EN ANDERE METHODES

Omtrent de activiteiten en methodes van de Republikeinse inlichtingendiensten springen vooral de grootschalige infiltraties van de Nederlandse civiele en militaire instanties en door Nederland bezette steden en gebieden in het oog. De Indonesische inlichtingenorganisaties, ook die van militieën, zorgden ervoor dat hun spionnen dagelijks en in groten getale de door Nederland bezette gebieden binnendrongen: aanvankelijk vooral in de grote

steden. Daartoe deden zich allerhande gelegenheden voor. Jakarta bijvoorbeeld, een stad met 600.000 inwoners (van wie 90 procent Indonesiër), moest van buitenaf continu van rijst en andere waren worden voorzien.¹⁷⁵

Ook Semarang werd van meet af aan door een constante stroom van spionnen geïnfiltreerd. Een begin 1948 opgesteld Nederlands inlichtingenrapport stelde op basis van verhoren vast dat de verschillende Republikeinse inlichtingenorganen hun agenten ‘druppelgewijs en los van elkaar het Semarang-gebied’ inzonden. Opmerkelijk is dat deze spionnen een tijdlimiet meekregen, waaraan hun slagen dan wel falen werd gemeten. Werd deze limiet overschreden, dan gingen de opdrachtgevers ervan uit dat zij gearresteerd waren. Eenmaal in de stad gearriveerd, moesten de spionnen gegevens over zowel Nederlandse troepen als ‘NICA-spionnen’ verzamelen. Daartoe moesten zij in de stad eerst kleine spionageafdelingen (cellen) opbouwen. Het verder reizen naar andere plaatsen, om aan de opdrachtgevers te rapporteren, vond volgens een Nederlands rapport meestal plaats onder een dekmantel van ‘valse naam en pas, welke door de bevoegde Indonesische ambtenaren worden verstrekt’. Overigens waren er ook in Semarang, zo bleek uit een in beslag genomen brief van een Republikeinse spion, niet alleen informanten van Indonesische maar deels ook van Indische komaf.¹⁷⁶ Uit enkele door de Nederlanders in beslag genomen namenlijsten valt voorts op te maken dat de meeste Republikeinse inlichtingendienst-militairen die voor spionage naar door Nederland bezet gebied werden gezonden tussen de 24 en 35 jaar oud waren.¹⁷⁷

Zowel het Republikeinse leger als de politie schreef handleidingen waarin stond hoe de Nederlandse instellingen konden worden geïnfiltreerd. De los van elkaar opererende ‘cellen’ die dit moesten uitvoeren kregen, ook voor de communicatie, codes als bijvoorbeeld ‘T20’. Om betrouwbare netwerken te vormen werden tevens familie- en vriendschapsbanden benut. De voornaamste taak van de door Yogyakarta uitgezonden infiltranten was volgens een Republikeinse handleiding uit West-Java ‘contact zoeken met families en vrienden in het bezet gebied die het liefst reeds bij de Nederl. Regering in dienst zijn’. Met hulp van deze bekenden moesten de infiltranten vooral personen die in het onderwijs, het BB of het dessabestuur werkzaam waren tot spionage bewegen. Op deze wijze moest in alle door Nederland bezette steden een krachtig ‘infiltratie-apparaat’ worden gevormd, ‘teneinde in belangrijke [Nederlandse] kantoren te kunnen komen en zodoende het voor de documentatie zo nodige bewijsmateriaal te kunnen bemachtigen’. Naast civiele instanties vormden militaire instanties en de inlichtingendiensten

begeerde doelwitten: ‘Vooral wordt aandacht besteed aan de mogelijkheid, ook mensen in de Nederlandse defensie-dienststakken en Nefiskantoren [alle inlichtingendienstkantoren] te plaatsen.’¹⁷⁸

In een stad als Semarang boden met name militair logistieke instanties als de Motor Transport Dienst (MTD) of het Leger Organisatie Centrum (LOC) goede spionage-ingangen. Infiltranten rekruteerden hier zelfs uit de plaatselijke Mlaten-gevangenis ontslagen Republikeinse krijgsgevangenen, die – zonder verder onderzoek – emploi bij militaire instanties hadden gekregen, bijvoorbeeld als monteur bij het hoofdkwartier van de A-divisie. Vrijwel in alle steden lukte het de Indonesische inlichtingendiensten voorts de Nederlandse politie te infiltreren.¹⁷⁹ De IVG'en poogden de infiltratiestroom tegen te gaan door onder meer, net de vooroorlogse ARD/PID, vakbonden van onderwijzers te observeren en op militair terrein werkzaam burgerpersoneel te screenen. Niettemin constateerden Nederlandse veiligheidsofficieren overall, zo leek het, niet te stoppen infiltraties die steeds volgens hetzelfde draaiboek verliepen. Zo meldde een veiligheidsrapport van april 1948 dat de ‘toe te passen [Indonesische] methode’ in Midden-Java ‘eveneens dezelfde’ was als in andere regio's, ‘nl., trachten in dienst te komen bij Nederlandse militaire of civiele diensten.’¹⁸⁰

Om de risico's te verkleinen en de kans van slagen te vergroten splitsten de spionagecellen hun taken normaliter op. Dit teamwork blijkt onder meer uit een VDMB-rapport van begin 1947: ‘Ons is bekend dat de tegenstander velerlei spionnen gebruikt met elk een eigen kleine opdracht’. Dat betekende dat sommige spionnen de bewaking en kwetsbaarheden van posten observeerden en anderen contact maakten ‘met Nederlands weermachtspersoneel door mannen als vrouwen (waarbij ook Indo-Europeesche)’ om de stemming en het moreel te peilen. Weer anderen rapporteerden ‘over al onze strijdkrachten, legeringsplaatsen, tank- en autoparken’, terwijl sommigen zich ‘vertrouwd maken bijvoorbeeld als leverancier van groenten, vruchten, enz. om in de kampementen te kunnen neuzen, het openen van kleine warongs als vaste waarnemingsposten bij kampementen, enz.’¹⁸¹

Nederlandse documenten waren bijzonder gewilde objecten voor Republikeinse spionnen. Dit lijkt pas medio 1947 goed tot de Nederlandse veiligheidsinstanties te zijn doorgedrongen. Toen confisqueerden zij namelijk tijdens het eerste grote offensief allerhande geheime Nederlandse stukken die in Republikeinse handen waren gevallen. Deze schokkende ervaring vond later haar weg naar een IVG-instructiebundel: ‘Uit de praktijk is gebleken, o.a. uit tijdens de pol. Actie door de Ned. buitgemaakte documenten, dat

de vij. ID [inlichtingendienst] zich bijzonder toelegt op het verkrijgen van Ned. mil. documenten als kaarten, bevelen, instructies enz.¹⁸² Veel zou deze waarschuwing, zoals we in hoofdstuk 5 hebben gezien, echter niet uithalen.

De Republikeinen poogden ook in offensief opzicht hun voordeel met de via allerhande kanalen vergaarde inlichtingen te doen. Zo vertelde Fajar Soemarmo, een strijder van adellijke komaf uit Ampel (Midden-Java), dat hij en zijn medestrijders geregeld vanuit een hinderlaag op Nederlandse troepen vuurden. 'Van informanten wisten we waar en wanneer ze onderweg waren, zodat we ze konden opvangen en doodschieten.'¹⁸³ Plattegronden, schetsen en foto's van Nederlandse buitenposten waren nuttige hulpmiddelen bij het plannen en uitvoeren van aanvallen. De Republikeinse strijdkrachten beseften verder maar al te goed dat de Nederlanders vanaf medio 1947 kwetsbaar waren bij het openhouden van de lange en veelal onoverzichtelijke bevoorradingslijnen naar hun talrijke buitenposten. In feite was dit hun achilleshiel. Als gevolg van regelmatige, door inlichtingen aangestuurde Republikeinse aanslagen op de konvooien, die veel slachtoffers vergden, noemden Nederlandse militairen de gevaarlijkste verbindingroutes al snel 'dodenwegen'.¹⁸⁴

Hoewel de strijd van de Nederlandse inlichtingendiensten tegen Republikeinse infiltraties vechten tegen de bierkaai was, legden die diensten regelmatig complotten bloot, soms zelfs bij de eigen IVG'en.¹⁸⁵ Hoe groot het aantal infiltranten precies was, is onbekend. Toen de Nederlanders begin 1947 bijvoorbeeld negen KNIL-militairen arresteerden die deel van een complot uitmaakten, bleek uit hun verhoren wel dat alleen al TNI-kolonel Mufraini Mumin 500 TNI-militairen, 'in kleine groepjes als rijst- of vruchtenverkoopers', naar Jakarta had gezonden. Eenmaal in de stad moesten zij militaire inlichtingen verzamelen, maar ook wapens en munitie stelen. De kolonel had voor hun vertrek verklaard dat 'reeds 3.000 man TRI in dienst was van de Tentara Blanda'.¹⁸⁶ Hoe geloofwaardig dit cijfer is, is niet duidelijk.

Nederlandse rapporten van februari 1949 noemen Raden Suwiryono, de voormalige burgemeester van Jakarta die in die maand in Nederlandse hechtenis zat, 'de man van de infiltraties'. Deze nationalistische politicus, die medio 1947 in Jakarta door de Nederlanders was gearresteerd en aan het einde van dat jaar 'uit federaal gebied' was verbannen, had de infiltraties vervolgens vanuit Yogyakarta gecoördineerd: 'Hij was de man geweest die alle Rep. infiltraties in bezette [Nederlandse] gebieden organiseerde.' Deze infiltratiesuccessen waren er mede op gebaseerd dat Suwiryono, zo schetst rapporteur Bakker met de nodige bewondering, eerst de politieke en economische aspecten van de infiltraties 'grondig [had] bestudeerd'. De uitvoering

van de infiltraties lag in handen van hemzelf en zijn staf, die bestond 'uit Officieren van de TNI en prominente [politieke] leiders op dit gebied zoals A.M. Sangadji (Masyumi), Gatot Mangkoepradja (PNI) e.a.'. De infiltraties werden gefinancierd door het Biro Urusan Daerah Pendudukan (BUDP, Bureau voor Aangelegenheden in Bezette Gebieden), 'soms in de vorm van opium, goud of belangrijke ondernemingsproducten'.¹⁸⁷ Ook uit Indonésische documenten blijkt dat bijvoorbeeld generaal-majoor Mustopo van het Republikeinse ministerie van Defensie opium ontving om infiltraties te financieren.¹⁸⁸ Terwijl Suwiryo vooral voor de infiltraties in West-Java verantwoordelijk was geweest, speelde R. Kafrawi, de 'regent ter beschikking gesteld bij de gouverneur van Oost-Java', volgens een Nederlands rapport van maart 1949 'een soortgelijke rol' in Oost-Java. Hij had eerst 'zelf een trip' gemaakt door het 'door Ned. troepen bezet gebied' om, net als Suwiryo, 'de mogelijkheden van een eventuele infiltratie' grondig in kaart te brengen. Deze operaties voerde Kafrawi, die op 6 april 1949 door de IVG zou worden gearresteerd, in samenwerking met de BUDP uit.¹⁸⁹

Bij hun dorst naar gegevens lieten de Republikeinse inlichtingendiensten ook enkele brutale spionageacties uitvoeren. Dit bleek bijvoorbeeld in april 1949, toen de VDMB op basis van in beslag genomen documenten ontdekte dat hun tegenspelers op 17 september 1947 twee leden van de Australische Militaire Missie hadden bespioneerd. Om de politieke houding van deze Missie in kaart te brengen hadden Republikeinse spionnen in hotel Merdeka in Sarangan (Oost-Java) heimelijk koffers en zelfs broekzakken van de Australische militaire waarnemers doorzocht. Deze actie mondde uit in nauwkeurige vastleggingen van de militaire waarnemingen van de Australiërs. De Republikeinse spionnen waren nog verder gegaan door – met matig succes – te proberen de gesprekken die de Australiërs in hun hotelkamer voerden met af luisterapparatuur op te vangen.¹⁹⁰

'CELLENBOUW' BINNEN HET KNIL

Infiltratie was niet alleen een middel om spionnen in militaire instanties te plaatsen, maar ook om de Nederlandse gevechtskracht en het moreel te reduceren. De FP en andere diensten poogden, naast het stelen van wapens, uniformen en munitie, wantrouwen en onrust bij vooral Indonésische KNIL-militairen en hulp troepen te zaaien. 'De Belanda's moeten vallen van binnen en niet zo zeer van buiten!', aldus een Republikeinse instructie.¹⁹¹ Hoe deze ambities concreet werden uitgevoerd blijkt bijvoorbeeld uit de activiteiten van de POSAR-9¹⁹², een inlichtingengroep die aan de Siliwan-

gi-divisie was gelieerd. Commandant van de POSAR-9 was TNI-luitenant Marsudi. Begin 1947 infiltreerde hij door Nederlandse troepen bezet gebied in West-Java.¹⁹³

Om aan inlichtingen en wapens te komen, poogde Marsudi eerst 'betrouwbare kernen' (spionagecellen) te vormen, waarvoor hij Indonesische KNIL-soldaten wilde werven. Zijn eerste 'aanwinst' was Mangsur, een Javaanse KNIL-chauffeur die met geldgebrek kampte en die kon worden overgehaald door hem ontvreemde Nederlandse vuurwapens aan de POSAR-9 te verkopen. Ook een Indo-Europese magazijnbeheerder, eveneens een KNIL-militair, was hierbij betrokken. Het duo mocht een deel van de opbrengsten in eigen zak steken. In de loop van de tijd lukte het de POSAR-9 nog enkele Javaanse soldaten van een KNIL-bewakingseenheid te werven, mede omdat hun was ingeprent dat de terugkeer naar hun geboortedorpen in Republikeins gebied weleens gevaarlijk zou kunnen worden. De POSAR-9 werd uiteindelijk opgerold als gevolg van de achterdocht van een Nederlandse spion en een huiszoeking door de MP. De plaatselijke IVG kwam via een arrestant achter de locatie van wapenopslagplaatsen en de namen van POSAR-leden, waarna nog talrijke arrestaties volgden.¹⁹⁴ De kranten in Jakarta besteedden veel aandacht aan het einde van de 'terreurorganisatie' POSAR-9, vooral omdat deze in december 1947 in Jakarta een aanslag had gepleegd waarbij tien Nederlandse militairen gewond waren geraakt. Medio 1948 werden verschillende POSAR-mensen berecht, waarbij de (civiele) landrechter drie doodvonnissen velde.¹⁹⁵ TNI-luitenant Marsudi eiste, net als de KNIL-militairen onder de POSAR-leden, tevergeefs een berechting door een krijgsraad.¹⁹⁶ Uit de strenge bestraffing bleek hoe beducht de Nederlanders voor het gevaar van 'cellenbouw' binnen het KNIL waren. Mede om die reden ging deze vorm van infiltratie de Republikeinse diensten ook het minst goed af.

DEKMANTELS

Wat opviel, was de enorme bandbreedte aan dekmantels bij de Republikeinse inlichtingenacties. KNIL-militair Math Jalhay beschrijft in zijn memoires, waarschijnlijk doelend op activiteiten van de Barisan Maling, bijvoorbeeld dat zich in 1946 in Jakarta veel spionnen en saboteurs 'onder de duizenden bedelaars' bevonden. Deze werden 'dagelijks nog met honderden van buiten [...] aangevuld'.¹⁹⁷ Ook een VDMB-bericht meldde dat Republikeinse spionnen, evenals zogeheten mijnenleggers, deels bewust in lompen gekleed gingen.¹⁹⁸ Andere inlichtingenrapporten, onder meer vanuit Padang,

waarschuwden voor spionage door ‘etenhalers van de bevolking’ die daarom ‘vooral buiten de [militaire] complexen’ moesten worden gehouden.¹⁹⁹ Volgens een buitgemaakt Indonesisch politierapport werden ook Indonesiërs die vee met zich meedreven voor spionagedoeleinden ingezet. Hetzelfde gold voor personen die aan huidziekten leden.²⁰⁰ Onder de evacués, die bijvoorbeeld medio 1947 voor het eerste Nederlandse offensief naar Republikeinse gebieden waren gevlucht en naar huis wilden terugkeren, bevonden zich eveneens regelmatig spionnen.²⁰¹ Velen van hen lieten zich, aldus een IVG-instructiebundel, bij Republikeins gezinde lurahs officieel als evacués inschrijven om vervolgens met hulp van deze onverdacht ogende status door Nederland bezet gebied te infiltreren.²⁰²

Toen de Nederlanders eind 1947 een Javaanse ‘spion met fototoestel onder Chinese evacués’ aantreffen, bekende deze – ‘na aan de tand gevoeld te zijn’ – dat hij zowel stafid van de zesde TNI-divisie als hoofd van de fotografische afdeling van de divisie-inlichtingendienst was. Volgens deze gevangene bestond zijn afdeling uit veertig fotografen, die voornamelijk met Japanse toestellen waren uitgerust en reeds alle militaire posten in het vak Mojokerto (Oost-Java) hadden gefotografeerd.²⁰³ Weer een andere dekmantel gebruikte de Republikeinse inlichtingen-militair Soerachman, die in 1949 meehielp het door Nederland bezette Yogyakarta te verkennen. Om inlichtingen vanuit de stad naar het platteland te smokkelen nam hij naar eigen zeggen een stootkar mee om vervolgens bij een checkpoint – in het Nederlands – te roepen dat hij rijst ging halen bij de boeren.²⁰⁴ Een Nederlands inlichtingenrapport onderkende nog een dekmantel: uitgezonden Republikeinse spionnen werden van ‘valse ontslagbrieven’ van de TNI voorzien, ‘om zodoende gedekt te zijn voor eventuele arrestatie door de MP alhier’.²⁰⁵ Militair arts Bertus Beukema maakte een ander staaltje spionage mee: ‘Op een gegeven moment kwam iemand uit het veld medicijnen halen. Hij kreeg daardoor de gelegenheid om op zijn gemak rond te kijken. Twee uren later was het snipervuur niet van de lucht. Kennelijk hadden we de medicijnen aan een spion meegegeven.’²⁰⁶

Niet alleen spionnen, ook veel TNI-eenheden gebruikten op initiatief van Lubis allerhande dekmantels. Zo trof een Nederlandse patrouille in september 1947 nabij Ngringin (Midden-Java) een zevenkoppig team van het Indonesische Rode Kruis aan. Zij droegen geen armbanden, maar hadden wel een vlag van het Indonesische Rode Kruis (Palang Merah Indonesia, PMI) en medicijnen bij zich. Volgens de rapporteur was dit allemaal camouflage: ‘Een van de vrouwen had in haar tas een handgranaat. Verder werden bij

dit team aangetroffen groene en zwarte uniformen en compromitterende documenten.²⁰⁷ Het oppakken van PMI-medewerkster Jootje Abdulrachman lijkt erop te wijzen dat deze organisatie wel vaker als dekmantel werd gebruikt. Volgens een begin 1949 opgesteld OM-rapport was zij ‘voorlopig aangehouden als verdacht van spionage’.²⁰⁸ Een ander OM-rapport uit dezelfde periode meldde eveneens dat de PMI in ieder geval in het pas veroverde Yogyakarta ‘relaties onderhoudt met de ondergrondse’.²⁰⁹ Toen de Nederlanders medio 1948 in West-Java gevangengenomen strijders verhoorden en een in beslag genomen archief van een TNI-compagnie analyseerden, stelden zij voorts verbaasd vast dat hun tegenstanders zelfs badminton- en voetbalclubs als ‘dekmantel voor onderbrenging van leden van subversieve groepen’ gebruikten. Overste Agerbeek noteerde: ‘Volgens Duits model (Verein) heeft men dit hier ingevoerd; zelfs muziek- en toneelverenigingen worden hiervoor gebruikt.’²¹⁰

Deze ontdekking leidde ertoe dat zowel de NEFIS als de IVG’ën rondreizende toneelverenigingen voortaan nog scherper in de gaten hielden. Herhaaldelijk stelden de Nederlanders daarbij vast dat door toedoen van de Field Preparation zich in artiestengroepen, die in door Nederland bezette steden optraden, inderdaad Republikeinse militairen en spionnen bevonden.²¹¹ De NEFIS wijdde zelfs een afzonderlijke publicatie aan toneelgezelschappen, waarbij ook over de verstopte nationalistische boodschappen en symbolieken die van spelers respectievelijk coulissen zouden uitgaan werd gespeculeerd.²¹² Dit onderwerp kwam tevens in veiligheidsrapporten ter sprake. Zo hadden de Sandiwara-theatervoorstellingen die begin 1949 in Makassar werden opgevoerd weliswaar een voor het publiek ‘overduidelijk begrepen [...] opruiings tendens’, maar tot leedwezen van de koloniale autoriteiten waren die ‘subversieve’ boodschappen dusdanig verkapt dat ‘de politie niet kan ingrijpen’. Wel kreeg de leider van het gezelschap kort nadien een berisping.²¹³ Begin 1948 hadden in Makassar opgestelde inlichtingenrapporten al gemeld dat onder meer de Field Preparation in Zuid-Sulawesi ‘tallose mantel organisaties’ voor infiltratie- en spionagedoeleinden had ‘ontworpen dan wel ingeschakeld op uiterst geraffineerde wijze’.²¹⁴ In het pas bezette Yogyakarta wederom bleken begin 1949 vooral scholieren- en studentenorganisaties als dekmantels te dienen. Volgens een Nederlands rapport waren deze organisaties juist zeer geschikt om hun ‘ware bedoelingen te bedekken’ omdat zij geen strijdorganisaties waren. Studenten en pemuda verschaften zo onder meer ‘inlichtingen aan de strijdkrachten’, terwijl ‘ook de [politieke] massaorganisaties [...] aan ondergrondse acties’ deden.²¹⁵

TNI-verkenningsspatrouilles waren wederom als op de sawahs werkende tani's verkleed, terwijl hun wapens ergens op de sawahdijkjes of in bamboebosjes lagen.²¹⁶ Net als de spionnen passeerden Republikeinse guerrillastrijders continu – meestal in burgerkleding – de lange demarcatielijnen om 'Nederlandse' gebieden te infiltreren. 'Veelal droegen zij dan de pikolan (draagstok) over de schouder, voorzien van draagmanden, waarin landmijnen, explosieven en uit elkaar gehaalde vuurwapens, waren opgeborgen,' aldus een Nederlands gedenkboek.²¹⁷ Ook enkele memoires reppen over tani's die met landmijnen in hun manden werden betrapt.²¹⁸ Zowel strijders als spionnen waren zeer inventief in het verstoppjen van wapens, munitie en personen. Hiertoe dienden onder meer ondergrondse gangenstelsels, dubbelwandconstructies in huizen, uitgeholde pisangbomen en zelfs (schijn)graven op begraafplaatsen.²¹⁹ Deels was de grote Indonesische vindingrijkheid om wapens, berichten alsmede anti-Nederlands gezinde personen en organisaties te camoufleren te 'danken' aan de rijke ervaring die de nationalistische beweging in het interbellum had opgedaan bij het om de tuin leiden van de ARD/PID.

PROPAGANDA, GERUCHTEN EN DESINFORMATIE

De Republikeinse diensten poogden voorts het Nederlandse berichtenverkeer af te luisteren. Zo waarschuwde een Nederlands politierapport uit Jakarta in 1946 dat geheimhouding was geboden omdat de Republikeinse telefoondienst in deze stad – en in Bogor – 'over een goed georganiseerde luisterdienst' beschikte. Ook de 'radiotelefonische z.g. Intell-gesprekken' konden worden afgeluisterd, had de PTT gemeld, 'aangezien deze gesprekken eveneens over het Rep. telefoonnet loopen.'²²⁰ In Nederlandse archieven bevinden zich nog meer waarschuwingen als deze: 'Lijn II-14 RI naar Emmahaven hoogstwaarschijnlijk afgetapt, gezien zeer hoge weerstand bij doormeting.'²²¹ De radiodienst van de T-Brigade meldde voorts dat een onbekend station op de frequentie van het eigen net was opgetreden. 'Het bleek een Republikeins station te zijn, dat het oproepsein van deze post gebruikte.' Volgens de rapporteur stond vast dat 'de vijand ons afluistert'. Daar kwam bij dat het 'waarschijnlijk' zijn bedoeling was 'om valse berichten te verzenden'.²²²

Inderdaad zetten de Republikeinse inlichtingendiensten, net als hun Nederlandse tegenspelers, ook propaganda en desinformatie in. Dit geschiedde in samenwerking met onder meer het Republikeinse ministerie van Propaganda, sinds oktober 1945 geleid door Amir Sjarifuddin. Daarnaast speelden actoren die buiten het 'staatsapparaat' vielen, zoals krantenuitgevers,

radio-omroepen, studenten, godsdienstgeleerden, pro-Republikeinse buitenlanders, artiesten en semiautonome strijdgroepen, hierbij een belangrijke rol. Dit heterogene conglomeraat verspreidde berichten via toespraken, ‘zingerende torens’ (op straat opgestelde luidsprekers), kranten, foto’s en radio-uitzendingen, maar ook middels fluistercampagnes, pamfletten en geruchten. De Republikeinse propaganda bestond enerzijds uit ‘positieve’ berichten over het eigen politiek-militaire optreden, het recht op zelfbeschikking, de merdeka-boodschap, de noodzaak een nationalistische eenheidsstaat te vormen en andere geluiden die de revolutionaire strijd tegen Nederland moesten legitimeren. Anderzijds produceerde zij een berichtenstroom die vooral was bedoeld het Nederlandse koloniale gezag in diskrediet te brengen en de Nederlandse militairen als een soort monsters weg te zetten.²²³

Voor Nederlandse ‘consumenten’ waren de berichten van de laatstgenoemde categorie veelal dusdanig overtrokken dat ze vooral verwondering en verachting wekten. Dat nam niet weg dat velen ze als effectief beoordeelden. Zo schreef de journalist Alfred van Sprang: ‘De propagandamachine van Djokjakarta draait dag en nacht. De eenvoudige dessaman wordt gebombardeerd met nieuws, dat hem onwillekeurig aan de macht en de bedoelingen van de Nederlanders doet twijfelen. En de Nederlanders zijn in vele gevallen niet in staat de fluistercampagnes te bestrijden. [...] De grootste onzin wordt de wereld ingeslingerd. In een kampong wordt de volgende verklaring gevonden: Cheribon wordt slechts door Ambonese militairen bewaakt. Nederlanders slapen iedere nacht op schepen. Circa 1000 Nederlandse militairen hebben zich te Bandoeng overgegeven en zijn Indonesiër geworden. Idem te Garoet. Het Nederlandse leger wordt over twee weken ontbonden en vervangen door Russen. Het is geen wonder, dat de mensen onrustig worden. En evenmin is het vreemd, dat ze zich onder dergelijke omstandigheden lenen tot medewerking aan strijdorganisaties in de bergen. [...] De bevolking weet niets. Ze ziet niets. Maar in het geheim is er contact met de TNI. Inlichtingen worden verstrekt over sterkte van een post, wachten en hinderlagen. [...] Ze verbergen spionnen van de TNI in hun huisjes; geven hen te eten en beloven wapens en ammunitie op een veilige plaats te verstoppem.’²²⁴

Ook volgens Robert Cribb was het verspreiden van desinformatie en geruchten, ‘bizarre though they might be’, in sommige regio’s een effectief middel om de bevolking te mobiliseren dan wel van samenwerking met de Nederlanders te weerhouden. Dit gold onder meer voor de West-Javaanse streek Karawang, waar de Nederlanders ook na medio 1947 nog geen goed werkend bestuursapparaat hadden weten te installeren. Een pamflet van de

TNI dat meldde dat Nederland voor de Republiek had gecapituleerd, kon zo al snel de nodige onrust en twijfel zaaien.²²⁵ Een ander voorbeeld is een in het plaatsje Randegan (West-Java) begin 1948 door de Nederlanders aange troffen pamflet met ‘Republikeinse leugenpropaganda’. Het stuk, ‘getekend’ door generaal Spoor, verklaarde dat het Indonesische volk voor de ‘niet weinig onkosten’ van de Nederlandse oorlogsvoering, beraamd op 190 miljoen dollar, moest opdraaien. Daarvoor waren ‘grote hoeveelheden goud, juwelen en rijst’ noodzakelijk, zodat voortaan ‘75% van de sawahopbrengst voor de Nederlandse Regering’ moest zijn.²²⁶

Vast bestanddeel van de Republikeinse propaganda was ook stigmatisering: zo zouden alle Molukkers pro-Nederlands zijn.²²⁷ Daarnaast werden via pamfletten, kranten en radio allerhande gruwelverhalen over barbaarse Nederlandse militairen in omloop gebracht, die daardoor werden gedemoniseerd.²²⁸ Deze gruwelberichten moesten zowel de wereld als de eigen bevolking duidelijk maken dat het leed dat de Indonesiërs moesten doorstaan vooral het gevolg van het wrede Nederlandse optreden was. Tegelijk werd daarmee eigen geweld gerechtvaardigd.²²⁹ In de Nederlandse gelederen veroorzaakten dergelijke Republikeinse geruchten en fluistercampagnes, die vrijwel alle dessa’s bereikten, de nodige frustratie. Zo kreeg inlichtingen-militair Henk van Dalen, die was uitgenodigd aan een feest deel te nemen, van de plaatselijke bevolking te horen dat ‘de vijand’ bewust geruchten verspreidde ‘over de Nederlandse soldaten die iedereen zouden doodschieten’.²³⁰ De Nederlanders poogden met eigen propaganda en voorlichting weliswaar tegengas te geven en ook intern te waarschuwen dat desinformatie een vast bestanddeel van de ‘geheime actie’ van de Republikeinse inlichtingen- en propagandadiensten uitmaakte.²³¹ Maar al met al stonden de Nederlanders, zoals de IVG-hoofden van Java als gezegd ook hadden geconstateerd, op dit psychologische oorlogsfront relatief machteloos.

De Republikeinse desinformatie en propaganda waren niet alleen op de bevolking gericht, maar zij moesten ook de Nederlandse troepen verwarren en afmatten. Dit gebeurde onder meer middels radio-uitzendingen en pamfletten die militairen ertoe opriepen over te lopen, naar familie en/of geliefde in Nederland terug te keren en zich niet voor de belangen van het Nederlandse kolonialisme, imperialisme of ‘grootkapitaal’ in te zetten.²³² Nederlandse inlichtingendiensten konden de geruchten, die in de Indonesische maatschappij traditioneel een grote betekenis hadden, ondanks overbelasting niet geheel negeren.²³³ Ze konden immers waar zijn, al was het maar ten dele. Een voorbeeld van een ontregelend bericht geeft artillerist

Dallinga. Volgens hem deed het gerucht de ronde dat ‘de T.N.I. Gombong in brand wil steken’, wat hem ‘een al te fantastisch verhaal’ leek. ‘Spoedig wordt dan ook duidelijk dat het gerucht niet waar is maar dan heeft het al wel weer voor de nodige patrouillediensten gezorgd.’²³⁴ Het verspreiden van geruchten en desinformatie hield Nederlandse inlichtingendiensten en militairen zodoende aan het werk, wat uitstekend in de overkoepelende Republikeinse uitputtingsstrategie paste. Overigens waren ook de Nederlandse inlichtingendiensten, zoals we nog zullen zien, geenszins vies van het verspreiden van valse geruchten. Opmerkelijk is voorts dat de substantiële bijdrage van de Indonesische inlichtingendiensten aan Republikeinse propaganda, die daarvoor als gezegd speciale afdelingen hadden, in de Indonesische historiografie onderbelicht is gebleven.

GEHEIME ALARMERING EN COMMUNICATIE EFFECTIEF ALARMSYSTEEM

De Republikeinse verzetsorganisaties voerden hun inlichtingenstrijd tegen Nederland niet alleen met een omvangrijk en gelaagd intelligence-apparaat, maar tevens met een alarmeringsstelsel. Dit hield in dat de Indonesische strijdkrachten in vrijwel iedere kampong een eenvoudig maar doeltreffend alarmsysteem opzetten, dat zowel uit akoestische als optische signalen kon bestaan. Dit fijnmazige stelsel werd met hulp van burgers, bestuurders, strijders, inlichtingenpersoneel, politieagenten, economische organisaties en zelfs dieren in de lucht gehouden. Het voornaamste doel ervan was voor de aanwezigheid van Nederlandse troepen te waarschuwen, zodat strijders vroegtijdig konden uitwijken of juist tegenacties of hinderlagen konden voorbereiden. Er kon echter ook alarm worden geslagen als in een dessa onbekende Indonesiërs, die mogelijk Nederlandse spionnen waren, werden waargenomen.

Akoestische alarmsignalen

De uit Nederland afkomstige KL-militairen namen het Republikeinse ‘alarmsysteem’ veelal met verbazing waar. Zo viel het artillerist W. Dofferhof op dat vrouwen in Oost-Java bij het betreden van een kampong door Nederlandse militairen er plotseling toe overgingen ‘in een bepaald, niet normaal ritme’ rijst te stampen.²³⁵ Inlichtingenman Willem de Haan (KL) noteerde een iets andere variant: strijders werden voor naderende Nederlandse patrouilles gewaarschuwd ‘door klopsignalen van vrouwen die deden alsof ze rijst stampen.’²³⁶ Inlichtingenrapporten uit Midden-Java meldden

Het eenvoudige maar effectieve Indonesische alarmsysteem stelde Republikeinse strijders in staat de komst van Nederlandse militairen gemakkelijk door te seinen. In enkele gevallen hadden de Nederlanders de optische of akoestische alarmsignalen niet door, bijvoorbeeld als Indonesische vrouwen voor of na hun komst in de kampong het ritme van hun rijststampen veranderden. Plaats en jaartal onbekend. Bron: NIMH/ Fotoafdrukken Koninklijke Marine

een andere akoestische alarmeringswijze: bij nadering van Nederlandse troepen werden op diverse plaatsen duiven opgelaten die aan hun pootjes waren voorzien van fluitjes. Deze maakten tijdens de vlucht een scherp geluid dat op grote afstand hoorbaar was.²³⁷ Soms hadden de Nederlanders, zo blijkt uit een ander rapport, slechts een vermoeden dat zij door geluiden waren verraden: ‘Tijdens een patrouille naar Tangkil (West-Java) werden ondefinieerbare geluiden gehoord gelijkend op vogelgeluiden. Gedacht wordt aan een of ander alarm-systeem van de vijand.’²³⁸

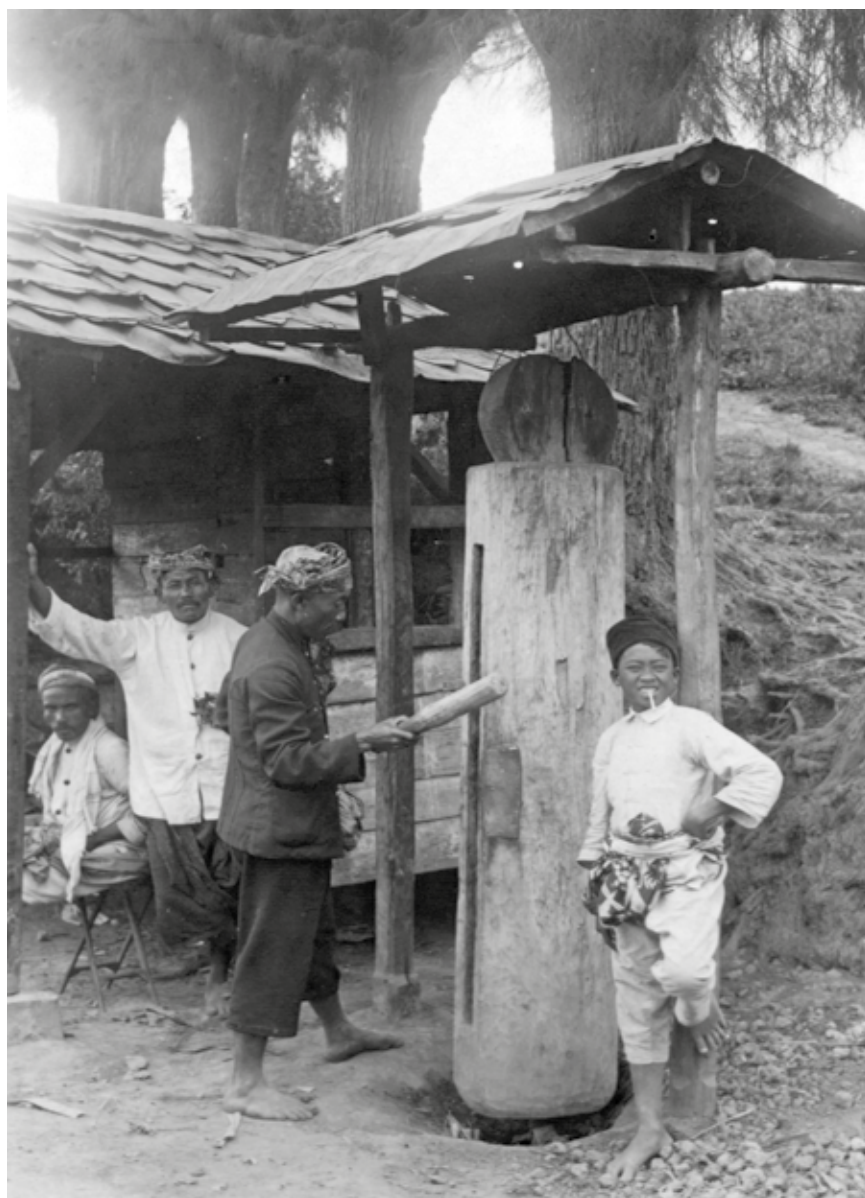
De meeste Nederlandse getuigenissen over ‘het waarschuwingssysteem van de tegenstander’ betroffen ‘het Indonesische telefoonsysteem, de tongtong’ of de *kentongan*: uitgeholde boomstammen met een spleet (of bamboe trommels), waarop met een stuk hout werd geslagen en waarvan het geluid vooral in de nacht erg ver draagt. Dit ‘seinblok’ werd vanouds in de dorpen gebruikt om alarm te slaan of om dorpsvergaderingen bijeen te roepen.

Telkens weer moesten Nederlandse militairen zodoende vaststellen dat de bevolking de TNI met tong-tongs, niet zelden tot hele seinnetwerken aangeschakeld, voor hun komst waarschuwde – of dat op deze wijze andere berichten (in code) aan hun tegenstanders werden doorgegeven door met een bepaalde cadans te slaan.²³⁹ Dofferhof noteerde bijvoorbeeld na de zoveelste mislukte actie gefrustreerd: ‘Hun spionage dienst werkte uitstekend want hun tamtam berichtgeving ging sneller dan onze telefoon.’²⁴⁰ Een veiligheidsrapport uit Midden-Java maakte melding van een andere akoestische waarschuwingsmethode: ‘Patrouilles worden [...] vaak op zeer luidruchtige wijze begeleid door kampongkinderen die met de traditionele duimbeweging en gekrijsch, de troep en de route signaleren!’²⁴¹ Op Bali bestond, aldus een BB-ambtenaar, eveneens een effectief akoestisch alarmsysteem: geluid makende windmolentjes die konden worden gedraaid, waardoor wachtposten kilometers verderop boodschappen ontvingen.²⁴² In de steden was weer een andere methode in zwang: met stenen hard op lantaarnpalen slaan om hele wijken voor de komst van Nederlandse militairen te waarschuwen.²⁴³

Een ander eenvoudig akoestisch alarmsignaal, net als de tong-tongs reeds uit vooroorlogse confrontaties met het KNIL bekend, waren rond TNI-posten en paden gespannen struikeldraden die van geluid makende voorwerpen waren voorzien.²⁴⁴ Overigens gebruikten de Nederlanders dit middel ook rondom hun eigen posten.²⁴⁵ Dieren maakten eveneens deel uit van het akoestische alarmeringssysteem. Zo heeft hondengeblaf verschillende acties en (nachtelijke) patrouilles vroegtijdig verraden. VDMB-inlichtingenpersoneel speelde specifiek op dit probleem in door tijdens hun patrouilles door de dessa's te noteren of, en zo ja hoeveel, kamponghonden aanwezig waren. Als vervolgstap poogden inlichtingen-militairen zelfs – om geblaf bij eventuele vervolgacties te vermijden – ‘goede vrienden’ met deze honden te worden. Omdat eenden en ganzen bij nadering van mensen eveneens veel kabaal konden maken, moesten de VDMB'ers soms ook deze dieren in kaart brengen.²⁴⁶

Optische alarmsignalen

De Indonesiërs gebruikten bovendien allerhande optische waarschuwingsignalen die uiteraard het voordeel hadden dat ze geen kabaal maakten. In de omgeving van de Sumbing-vulkaan in Midden-Java, bijvoorbeeld, was het ‘gêplak’-alarmsysteem in zwang: een acht à tien meter lange bamboepaal met een gevlochten bamboe-paneeltje als ‘vlag’. Bij dreigend gevaar moesten deze gêplak-seinen, die op heuvels in de buurt van bepaalde dessa's waren opgericht, onmiddellijk omvergegooid worden. Dit systeem, waarvan een

Een traditionele methode om alarm te slaan of de dorpsbewoners bijeen te roepen was het slaan op een kentongan (spleettrom of tongtong), waarvan hier een groot exemplaar is afgebeeld in Tosari omstreeks 1920. Ook tijdens de onafhankelijkheidsoorlog werd de trom gebruikt om te waarschuwen voor de komst van Nederlandse eenheden of om gecodeerde boodschappen door te geven. Tot frustratie van veel Nederlandse militairen was dit alarmsignaal een vertrouwd achtergrondgeluid bij hun patrouilles en acties. Bron: UBL, Collectie KITLV, 34404

in dit gebied gelegerde Nederlandse veteraan-auteur pas vier decennia na de oorlog tijdens een ontmoeting met TNI-veteranen het bestaan vernam, bleek erg effectief.²⁴⁷ Op Bali werden eveneens lange bamboestokken op heuvels geplaatst, hier voorzien van een katrol waarmee een witte 'seinbal' gehesen kon worden om alarm te slaan.²⁴⁸ Op het platteland van Oost-Java werd een net weer iets andere methode gebruikt. Hier werd met het omhooghouden van een gevlochten bamboeschijf van ongeveer een halve meter doorsnede gesignaleerd dat Nederlandse militairen in aantocht waren.²⁴⁹ Inlichtingen-luitenant Bert Carper observeerde op Oost-Javaanse pasars nog een variant. Hier werden vogelkooitjes omhooggehouden om onopvallend voor de komst van Nederlanders te waarschuwen.²⁵⁰ Nederlandse veiligheids-officieren noteerden voorts geërgerd dat Indonesische kinderen, zowel in West- als in Midden-Java, vliegers oplieten 'bij nadering onzer patrouilles'.²⁵¹ Ook lichtsignalen komen in diverse rapporten ter sprake, bijvoorbeeld met zaklampen in de nacht afgegeven 'seinen' waardoor Nederlandse patrouilles 'reeds van verre afstand worden gesignaleerd'.²⁵² Johannes Soewondo, lid van een studentenmilitie, noemt weer een ander visueel alarmsignaal: 'Bij het begin van hun dorp plaatsten ze [burgers] langs de weg een wan, zo'n mand om het kaf van de rijst mee te scheiden. Daarmee gaven ze telkens aan of de kust veilig was.'²⁵³

Rooksignalen waren eveneens een veelgebruikt optisch waarschuwingsmiddel. Zo schrijft artillerist H. Harrewijn in een gedenkboek over zijn ervaringen over de vulkaan Merapi als – zwaar – patrouillegebied: 'Jullie kennen allen wel de bekende rookspiralen tegen de helling op. Dit als teken voor anderen daar komen ze aan. Het verrassingselement was dus heel moeilijk.'²⁵⁴ Ook in officiële rapporten komen rooksignalen geregeld ter sprake. In het patrouilleverslag van 26 maart 1948 van het 413e Bataljon Infanterie, bijvoorbeeld, staat onder het kopje 'bijzonderheden' omtrent de situatie in Jatibarang (Midden-Java): 'Er schijnt wel een soort waarschuwingssysteem te bestaan d.m.v. rookvuren (1 vuurtje bij nadering van Nederlandse patrouilles en 2 vuurtjes bij vertrek). Deze vuurtjes werden op een afstand van ca 3 km waargenomen.'²⁵⁵ Volgens een gedenkboek opereerde de eerdergenoemde TNI-kapitein Tjondro, die 'het centrum van het waarschuwings-spinnenweb' vormde, met een enigszins vergelijkbare methode: om de vijfhonderd meter en op alle toegangswegen tot zijn positie had deze commandant zogenaamde rijstwachters geplaatst, die dag en nacht dienstdeden en elkaar aflostten. Zij allen hadden 'een gedroogd bosje rijst en een aansteker bij zich' om hem – met succes – tijdig voor Nederlandse militairen te waarschuwen.²⁵⁶

Inlichtingen-instructeur A.J. Pekelharing beschrijft in zijn memoires een heel ander visueel waarschuwingssignaal, waarover hij ook tijdens zijn cause-riën bij elk bataljon dat hij bezocht vertelde. Militairen van een ‘een kamp waar inheems personeel de was deed’, hadden de voor hen onverklaarbare ervaring opgedaan dat als een van hun patrouilles een nabij het bivak gelegen kampong betrad, er altijd alleen nog maar vrouwen en kinderen aanwezig waren. Op een dag ontrafelde een inlichtingenofficier het geheim: voorafgaand aan iedere uitgaande patrouille hingen de baboes de bonte was aan de – voor de buitenwacht goed zichtbare – waslijnen bij elkaar. ‘Zo niet, dan hing bont, wit en kaki door elkaar.’²⁵⁷

Soms ging het ook om signaalcombinaties. Uit buitgemaakte TNI-documenten blijkt bijvoorbeeld dat pro-Republikeinse burgerchauffeurs van de Motor Transport Dienst (MTD) middels akoestische en optische codes boodschappen aan Indonesische strijders doorgaven: een gele vlag op een wagen betekende ‘uitsluitend vriendjes’; twee claxonsignalen verduidelijkte dat de wagen door infanteristen werd beveiligd, terwijl drie claxonsignalen op een lading militaire goederen duidde.²⁵⁸ Een Nederlands inlichtingenrapport van juni 1947 repte eveneens over signaalcombinaties. Waarschijnlijk met het oog op het aanstaande grote offensief noteerde de rapporteur wat de militairen van het Republikeinse alarmsysteem in West-Java konden verwachten: ‘Snelle waarschuwing door een primitief, doch perfect werkend waarschuwingssysteem door middel van tong-tong, lichtsignalen en zelfs door runners (kleine jongens).’ Volgens hetzelfde rapport zou overigens ook in offensief opzicht ‘goed gebruik’ worden gemaakt van ‘lichtsignalen en tong-tong’, die als waarneming bij door de TNI afgegeven mortiervuur zouden dienen.²⁵⁹

Naast uiteenlopende akoestische en optische signalen maakte een heel netwerk van wacht- en observatieposten deel uit van het Republikeinse alarmsysteem. Dit waren meestal onopvallende waarnemers, die de goed zichtbare Nederlandse militairen bijvoorbeeld vanuit naast bivakken gelegen eethuisjes of – soms ook met verrekijkers – vanuit hoge bomen constant in de gaten hielden.²⁶⁰ In sommige regio’s, zoals in West-Sumatra, werd bovendien een netwerk aan economische organisaties in het Republikeinse alarmsysteem geïncorporeerd.²⁶¹ Vertrektijden en dislocaties van Nederlandse patrouilles of van routes van foeragewagens werden zo nauwlettend geregistreerd en snel doorgegeven.

De Nederlanders leverden bovendien zelf een – zij het onvrijwillige – bijdrage aan het Republikeinse alarmsysteem, namelijk door hun luchtverken-

ningen en inleidende artilleriebeschietingen, die, zo wist ook de TNI, vaak aan 'zuiveringsacties' voorafgingen. De luidruchtige Nederlandse carriers, pantserwagens en vrachtwagens deden menige actie eveneens vroegtijdig mislukken, evenals goed zichtbare troepenverplaatsingen per spoor.²⁶² Niet zelden werden de Indonesiërs echter ook, aldus Carper, door onvoorzichtigheden tijdig gewaarschuwd: 'De manier waarop de mariniers kampongs benaderden, soms al rokend. Dan zijn de mensen die je moet hebben al lang verdwenen. Die weten al lang dat je eraan komt.'²⁶³

NEDERLANDSE FRUSTRATIES

Uiteraard zorgde het effectieve Republikeinse alarmsysteem voor de nodige frustratie onder de Nederlandse militairen. Telkens weer moesten zij vaststellen dat met veel moeite voorbereide grote zuiveringsacties of uitputtende patrouilles in zwaar tropisch terrein weinig tot niets opleverden. Zo noteerde de bataljonscommandant van 3-9 RI op 22 december 1947 in een brief aan zijn meerdere dat zelfs nachtpatrouilles vanwege een 'perfect waarschuwingssysteem van de vijand' geen enkel effect sorteerden.²⁶⁴ Ook in het denkboek van 412 GPI staat vermeld dat een begin 1949 uitgevoerde actie weer niks opleverde: 'Tegen de middag komen ze weer terug met als enig commentaar: "Voor de kat z'n viool."²⁶⁵ Goderd van Heek van 4-9 RI merkte op dat het Republikeinse waarschuwingssysteem 'zowel bij dag als bij nacht uitstekend functioneerde', waardoor het 'zeer moeilijk' werd de TNI 'onverwacht' aan te grijpen.²⁶⁶ *Embedded* journalist Alfred van Sprang schreef zelfs: 'Als er een patrouille [...] komt weten ze [strijders] het bijtijds, want hun inlichtingendienst werkt beter dan de onze.'²⁶⁷ Infanterist J.H. Kakebeen was niet minder gefrustreerd: 'De Inlichtingendienst van de guerrilla's was echter al even perfect met het gevolg dat de vogels bij onze komst meestal gevlogen waren.'²⁶⁸ Volgens carrierchauffeur Janus Verhagen was dit zelfs 'in 9 van de 10 gevallen' het geval.²⁶⁹ Ook inlichtingenrapporten konden er niet omheen: 'Bij de eigenlijke [Nederlandse] operaties blijken de Indonesische strijdkrachten veelal van te voren gewaarschuwd te zijn.'²⁷⁰

Hoe er precies alarm werd geslagen, bleef voor de Nederlandse militairen vaak onduidelijk.²⁷¹ Uit de bronnen blijkt ook niet altijd of zij het wel bij het rechte einde hadden of dat er toeval in het spel was. De vaak complimenteuze beoordeling van het alarmsysteem door Nederlandse militairen was bovendien deels op onwetendheid over Indonesische gebruiken gebaseerd. Zo kon het voorkomen dat zij tong-tongsignalen als een nieuw en ingenieus alarmsysteem beoordeelden omdat zij niet wisten dat dit een traditionele

waarschuwings- en communicatiemethode was. Niettemin is het belangrijkste dat zij doorhadden dat het een alarmsysteem was. Het is voorts duidelijk dat het eenvoudige Republikeinse alarmstelsel zeer effectief was, mede doordat de bevolking mee moest doen. Intimidatie werd daarbij niet geschuwd, terwijl nalatigheid werd gestraft.

Bataljonscommandant Johann Brendgen van KNIL Inf. XXIII rapporteerde bijvoorbeeld dat er in februari 1949 nabij Bondowoso (Oost-Java) ‘door de TNI als represaille tien man [waren] gefusilleerd, omdat er geen alarm was geslagen met de tong-tong’.²⁷² Ook een militieleider in Polombangkeng (Zuid-Sulawesi), zo blijkt uit Indonesisch onderzoek, bedreigde lurahs herhaaldelijk met de dood van de helft van hun dorpsbewoners als zij naderende Nederlandse troepen niet signaleerden.²⁷³ Volgens de eerdergenoemde Van Heek was de – deels afgedwongen – inschakeling van burgers in het alarmstelsel zelfs een bewuste tactiek van de TNI-leiding: hierdoor zouden Nederlanders bij hun acties ook onschuldigen treffen en de haat jegens Nederlanders toenemen.²⁷⁴ Ook volgens kolonel Jan Meijer (KNIL) was het al dan niet gedwongen inschakelen van de bevolking bij het Republikeinse alarmsysteem een van de oorzaken voor het maken van burgerslachtoffers aan Nederlandse zijde.²⁷⁵ Deze stelling bevat weliswaar een kern van waarheid, maar in dit geval lijkt deze commandant zo ook de schuld voor het herhaaldelijk maken van burgerslachtoffers door beschietingen van Nederlandse militairen vooral op de tegenstander af te wentelen. Zoals we in hoofdstuk 4 hebben gezien reageerden de Nederlanders in sommige gebieden op deze Republikeinse methodes door een eigen burgeralarmsysteem op te bouwen dat echter veel minder goed van de grond kwam.

GEHEIME REPUBLIKEINSE COMMUNICATIE

De geheime Republikeinse communicatie verliep hoofdzakelijk via burgerkoeriers, vooral gedurende de guerrillastrijd die vanaf medio 1947 werd gevoerd. Een in beslag genomen Republikeinse instructie vermeldde over ‘geheime koerierposten’ het volgende: ‘Deze kwestie is van zeer groot belang, indien de troepen reeds verspreid zijn. Bovendien, als de radio-, telefoon- en postduivenverbindingen niet meer functioneren, blijft maar één weg over en wel het gebruik van koeriers.’²⁷⁶ Af en toe gebruikten koeriers voertuigen of treinen, maar meestal waren zij te voet – en gingen, net als spionnen en militairen, als handelaren of marskramers met pikolans verkleed.²⁷⁷ Vrouwen en kinderen, die zelden werden gecontroleerd, traden eveneens geregeld als boodschappers op, ook over langere afstanden.²⁷⁸ Sommige koeriers kregen

zelfs een specifieke scholing. Enkele vrouwen onder hen beschikten, aldus een Nederlands informantenbericht, hierdoor ‘over behoorlijke militaire kennis’ en waren in staat de ‘situatie van mil. posten en andere strategisch belangrijke punten in zich op te nemen.’²⁷⁹

Bij grote spoed werden, aldus inlichtingen-sergeant Schulz, renbodes (‘runners’) ingezet, meestal jongens.²⁸⁰ Uit Nederlandse rapportages en in beslag genomen Indonesische documenten blijkt dat berichten vanuit het TNI-hoofdkwartier in Yogyakarta via een *sistem estafet* naar de verschillende commandanten te velde werden overgebracht.²⁸¹ Een koerier moest meestal slechts een route van twee of drie kilometer afleggen tot de volgende post of dessa. Praktisch elke dessa had een koerier en niet zelden zelfs vier tot acht. Om veiligheidsredenen kregen ze indien nodig een wachtwoord mee of er werd een kledingcode afgesproken, zoals een om het middel gebonden sarong. De berichten bevonden zich vaak in bamboekokers, die de koeriers bij gevaar makkelijk konden weggooiden en naderhand weer ophalen. ‘Deze organisatie van e.e.a. is vrij goed,’ aldus een Nederlandse rapporteur over het berichtenverkeer van de tegenstander.²⁸² Zeer belangrijke berichten verstopte de koerier overigens niet in een koker maar in zijn anus.²⁸³ In Nederlandse instanties geïnfiltreerde Republikeinse spionnen trachtten ontdekking van meegesmokkelde documenten op vergelijkbare wijze te voorkomen door deze, aldus een Nederlands veiligheidsrapport, ‘door middel van een pleister achter de schaamdelen vast te plakken’ of in de voering van hun kleding te verstoppert.²⁸⁴ Vrouwelijke koeriers verstopten papiertjes in hun beha’s en op andere intieme plaatsen.²⁸⁵

Ook radiografische verbindingen, tussen onder meer hoofdkwartieren, vliegvelden en met het buitenland, waren voor de Republikeinen een belangrijk communicatiemiddel.²⁸⁶ Vergeleken met Nederland hadden zij echter weinig apparatuur. Wat er wel was, hadden de strijders grotendeels uit Japanse voorraden bemachtigd. De Republikeinse inlichtingendienst in Blitar beschikte bijvoorbeeld over een Japanse zender en een eigen telegrafie- en codedienst, die samen een afdeling vormden. Deze lokale inlichtingenafdeling wist echter niet dat het hoofd een Nederlandse informant was.²⁸⁷ De Republikeinen waren zich ervan bewust dat de Nederlanders, die over meer technologische mogelijkheden beschikten, hun berichten probeerden te kraken. Als tegenmaatregel versleutelden commandanten hun berichten en gebruikten zij allerhande codenamen als ‘Rudy’, ‘Lilly’ of ‘Dolly’, die zij regelmatig wisselden.²⁸⁸ Zenders en apparatuur werden continu verplaatst om traceren en vernietiging te voorkomen. Niettemin nam het aantal in-

zetbare zenders en radiografische toestellen door Nederlandse zoekacties en beschietingen vanuit de lucht gestaag af, zodat het onderhouden van verbindingen vooral in 1949 zeer problematisch was. Stroomuitval vormde een ander obstakel. Daar kwam bij dat het gros van de militaire telefoongesprekken, vanwege het gebrek aan eigen voorzieningen, via het PTT-net moest worden gevoerd. Daarom kwam de PTT volledig in dienst van de TNI te staan, net als de telegrafieverbindingen van de spoorwegen.²⁸⁹

Een andere uitdaging op het vlak van communicatie waren de Nederlandse gebiedsveroveringen, met name tijdens de twee grote offensieven, die aan TNI-zijde de nodige aanpassingen vergden om het verbindingssysteem weer te laten draaien. Vroeg of laat lukte dat echter altijd. Zo meldde TNI-strateeg Simatupang dat het ook na ‘Operatie Kraai’ was gelukt ‘via een systeem van koeriers dat langzamerhand heel Java bestreek’ regelmatig, zij het vrij traag, weer correspondentie te onderhouden, ‘terwijl we al spoedig [weer] radiotelegrafische verbindingen hadden lopen met Sumatra en met onze vertegenwoordigers in het buitenland.’²⁹⁰ Simatupang wist echter niet dat het de CMI was gelukt – zo blijkt uit de talloze intercepties die in de Nederlandse archieven bewaard zijn gebleven – een groot deel van deze berichten te kraken.

Een bijzondere plek in het Republikeinse verbindingstelsel nam de postduivendienst Merpati Pos Tentara (MPT) in, die volgens Indonesische bronnen goede diensten bewees. Een plek waar de herinnering aan de ‘revolutionaire duiven’ voortleeft, is het Brawijaya Museum te Malang (Oost-Java). Opmerkelijk is dat een van de aldaar prominent uitgelichte – en opgezette – postduiven wegens bijzondere dapperheid postuum tot vliegenier-‘luitenant’ werd bevorderd. Deze postduif zou tijdens een koeriersvlucht boven Oost-Java door een Nederlandse scherpshutter zijn beschoten, maar wist zijn bestemming ondanks een verwonding nog te bereiken. Aldaar aangekomen zou de duif, met zijn boodschap, aan de voeten van zijn commandant zijn neergestort en overleden.²⁹¹ Nederlandse bronnen zijn sceptischer over de prestaties van de postduiven. Zo concludeerde een inlichtingenrapport van augustus 1947, op basis van in beslag genomen Republikeinse informatie over allerhande vluchtschema’s en analyses van oefenvluchten, dat de MPT ‘zeer slecht’ werkte.²⁹² In een enkel geval komen – neergeschoten – Republikeinse postduiven in veiligheidsrapporten ter sprake.²⁹³ Overigens beschikten ook het vooroorlogse KNIL en veel andere legers over een militaire postduivendienst.

Enkele bronnen maakten melding van bijzonder geraffineerde staaltjes geheime Republikeinse communicatie. Uit het verhoorrappport van een

Republikeinse inlichtingenofficier blijkt bijvoorbeeld dat de FP-afdeling Special Operations doelbewust gebruikmaakte van Nederlandse kranten. Dit geschiedde ‘middels een onschuldig lijkende advertentie waarvan de strekking aan de Republikeinen bekend is, of een ingezonden stuk, [om] ongemerkt een bepaald bericht door te geven.’²⁹⁴ Volgens het relaas van een hoge TNI-officier werden ook schoolschriften van kinderen gebruikt om gecodeerde militaire inlichtingen te versturen. Daarbij werd het door kinderen overgebrachte bericht met onzichtbare inkt (zout water) opgeschreven en werd de melding vervolgens door de ontvangers met jodium zichtbaar gemaakt en gedecodeerd.²⁹⁵

VELDVEILIGHEID

In tegenstelling tot de Nederlanders lijken de Republikeinen niet over een specifieke veldveiligheidsdienst te hebben beschikt, die de veiligheid van inlichtingen, operaties, personeel en materieel moest waarborgen. Dat gemis neemt niet weg dat TNI-commandanten, inlichtingenofficiëren en bestuurders wel degelijk beseften dat er talrijke potentiële en daadwerkelijke lekken in hun gelederen bestonden, en dat de veiligheid van onder meer inlichtingen en personeel ook in het heetst van de strijd in acht moest worden genomen. Soms moesten niettemin harde lessen worden geleerd, bijvoorbeeld nadat een reeks Nederlandse luchtaanvallen in 1948 een Republikeinse eenheid in Oost-Java vrijwel volledig had vernietigd. Het was deze eenheid noodlottig geworden dat Nederlandse verkenningsvliegtuigen haar was had ontdekt die om te drogen op de grond was gelegd.²⁹⁶

De geheimhouding van operaties bleek eveneens lang niet altijd gewaarborgd. Uit een door de Nederlanders eind 1947 in beslag genomen TNI-document over een aanstaande gevechtsactie blijkt dat vooral de lagere rangen als potentiële lekken werden gezien: ‘Alleen de troepencommandanten mogen met dit plan bekend zijn; de manschappen mogen er niets van weten, anders lekt het geheim uit.’²⁹⁷ Ook een klacht van de chef-staf van een regiment van de Siliwangi-divisie verduidelijkt dat de Republikeinse veldveiligheid weleens tekortschoot. De commandant foeterde over het ‘al dan niet opzettelijk’ overtreden van voorschriften die golden voor het bewaren van militaire geheimen: ‘alsof het advertenties of makloemats [bekendmakingen] zijn, wier zinnen de vitale punten en troependislocaties aangeven.’²⁹⁸ Van eenzelfde strekking was de klacht van de Republikeinse resident van Madiun. Deze functionaris wond zich in augustus 1948 op over de ‘lichtvaardige wijze’ waarop een commandant van de Tentara Pelajar (studen-

tenleger) de vorming van een contraspionagedienst bekendmaakte en ook het takenpakket van deze dienst gedetailleerd beschreef. De resident achtte vooral het versturen van een groot aantal stukken ‘van strict geheimen aard’ als ‘hoogst onbeleidvol’ en trok bij het ministerie van Defensie aan de bel, ook omdat hij vreesde dat de publicatie door de Nederlanders zou kunnen worden ‘uitgebuit’. Het gebrekkige veiligheidsbesef bij de Tentara Pelajar was volgens hem te wijten aan een ‘geringe waakzaamheid’ alsmede aan ‘een gebrek aan levenservaring vermeerderd met jeugdige (over-?)moed en jeugdige elan’.²⁹⁹

Illustratief is tevens een Republikeinse *maklumat* van mei 1948, waarin werd gewaarschuwd dat ‘de vijand (Hollanders)’ in West-Java ‘Pak Banteng’, een lid van de Correspondent Patriot, had gearresteerd. Deze inlichtingenorganisatie was met de Field Preparation respectievelijk de SP-88 gelieerd. Banteng had brieven bij zich gehad met uitvoerige informatie over de Patriot, waaronder de namen van de commandanten (en van andere organisaties) alsmede stukken over een reorganisatie die nog gaande was. Omdat met de arrestatie ook handtekeningen en stempels die in de onderlinge communicatie en in het verkeer met de TNI werden gebruikt, aan Nederlandse ogen waren blootgesteld, beval Patriot-commandant Mohammad Maktal alle namen meteen te veranderen, terwijl hij alle eerder gebruikte handtekeningen en stempels voor ongeldig verklaarde. Op deze wijze wilde Maktal voorkomen dat de Nederlandse inlichtingendiensten, door stempels en handtekeningen na te maken, contacten konden leggen ‘teneinde ons in de val te doen lopen’. Of de voorzorgsmaatregelen van Maktal veel hebben geholpen, valt te betwijfelen. Ook zijn bericht waaruit bleek dat de Patriot voortaan Penerangan Rakyat Daerah Jakarta was gaan heten en hijzelf zijn naam in D. Hermans had veranderd, raakte twee maanden later namelijk in Nederlandse handen.³⁰⁰

Net als in de Nederlandse gelederen was geheimhouding van groot belang en loslippigheid tegenover de talrijke Nederlandse informanten een reëel gevaar. Mariniers troffen bij hun acties nabij Surabaya daarom regelmatig opschriften en aanplakbiljetten aan met teksten als ‘verboden met Nederlanders te praten’ of specifieke waarschuwingen als ‘awas mata-mata moesoeh!’ (pas op spionnen!).³⁰¹ Op deze posters, die vanwege hun strakke design professioneel oogden en al gedurende de Japanse bezettingsperiode werden gebruikt om voor Europese spionage te waarschuwen, waren de ‘vijandelijke ogen’ (*mata-mata moesoeh*) bewust blauw.³⁰² Het grootste deel van de Nederlandse spionnen, zo wisten de contraspionageafdelingen heel

Een in 1946 in Oost-Java door de Nederlanders in beslag genomen Indonesisch affiche die voor vijandelijke spionnen waarschuwt. De tekst luidt vertaald: 'Broeders, pas op. Bewaar geheimen. 7.000 vijandelijke spionnen hebben zich al over veel plaatsen verspreid.' Overijverige en door hogerhand aangestuurde Indonesische spionnenjagers maakten vanwege revolutionaire spionnenvrees met verdachten meestal direct, en niet zelden ook publiekelijk, korte metten. Bron: NA, Van der Plas, 175

goed, waren echter niet-Europees. Ook talrijke Republikeinse pamfletten waarschuwden voor spionage. Een voorbeeld is een begin 1947 in Sidoarjo (Oost-Java) in beslag genomen exemplaar dat stelde dat er reeds 7000 Indonesische ‘mataz moesoeh’ in het gebied actief waren. Naast de tekst is een kwaadaardig grijnzende spion met monsterlijke of zelfs duivelse trekken afgebeeld, die met zijn scherpe tanden een slang met twee hoofden vasthoudt, waaruit het gif van verraad lijkt te stromen. De spion heeft verder een gewoon Indonesisch uiterlijk, wat vermoedelijk als waarschuwing was bedoeld dat een vijandelijke spion ook een vriend of buurman uit de kampung kon zijn.³⁰³

Nasution beschouwde het verder verspreiden van gezagsondermijnende Nederlandse geruchten door TNI-militairen als een ander gevaar voor de veldveiligheid – én voor de eensgezindheid van zowel burgers als militairen. Als voorbeeld gaf hij de Nederlandse bewering dat de Republikeinse noodregering op Sumatra met een wapenstilstand ingestemd zou hebben. Daarom gaf deze commandant begin 1949 het bevel ‘geruchten uit te roeien’. Tevens benadrukte hij dat het verspreiden van geruchten een ‘misdad’ was, die hard door militaire rechters moest worden bestraft.³⁰⁴ Of deze maatregel effect had, is onbekend.

CONTRASPIONAGE EN INDONESISCHE GEWELDPLEGING

De Indonesische inlichtingendiensten waren niet alleen wat combat intelligence en alarmering betreft effectief, maar evengoed op het gebied van contraspionage, waarmee speciale subafdelingen waren belast. Deze konden op een dicht netwerk van inlichtingenmilitairen, spionnen maar ook door de bevolking verstrekte berichten of van de Nederlanders ontfutselde documenten leunen, zodat zij vaak een goed beeld van de Nederlandse spionagepogingen hadden. Dat hield tevens in dat zij soms zelfs de wisselende kwaliteit van de door de Nederlanders ontvangen informantenberichten ervoeren. Zo meldde de Bagian-V-voorloper Badan Pertahanan B [Bagian B Daerah I], die eind 1946 de hand op een NEFIS-rapport had weten te leggen, dat het aan de Jalan Tamblong no. 5 gelegen NEFIS-buitenkantoor van Bandung zich beklaagde over de berichten van Indonesische NEFIS-spionnen. Uit het Nederlandse rapport bleek dat het NEFIS-buitenkantoor reeds talrijke spionnen had gevangengezet of verdreven, ‘omdat velen van hen leugens vertelden’.³⁰⁵ Volgens een ander Indonesisch rapport werkten de vaste informanten vooral ‘om het geld en als bijverdienste’ voor de Nederlanders – of

voor distributiekaarten. Voor losse informanten onder ‘het gewone volk’ als ‘koelies, baboes en djongossen’ waren reeds ‘een paar guldens zakgeld, wat sigaretten en een goede behandeling voldoende om hen “vuile streken” [spionage] te doen uithalen.’³⁰⁶

Een ander zeldzaam inkijsje, wederom via een Indonesische bron, in de Republikeinse contraspionagewerkzaamheden biedt het proces-verbaal van de 18-jarige Roesmini, die als informant voor de Nederlandse inlichtingendienst in Cirebon (West-Java) had gewerkt. Op de vraag van de Republikeinse politieverhoorder ‘Hoeveel mensen van de I.D. en van de NEFIS kent u?’ noemde Roesmini de namen van het hoofd van de inlichtingendienst (Boonhaas), van ruim vijftig IVG- en NEFIS-medewerkers (allen met rang, leeftijd en deels ook functie en adres) én van 23 informanten die in plaatselijke ziekenhuizen, hotels, bordelen, het station en verschillende toko’s werkten.³⁰⁷

Dergelijke gedetailleerde kennis over de grote tegenspeler in de inlichtingenstrijd was geen uitzondering. Zo blijkt uit een Nederlands veiligheidsrapport dat het plaatselijke TNI-hoofdkwartier te Tegal (Midden-Java), dankzij intensieve spionage, eind 1947 over een complete namenlijst van het plaatselijke Nederlandse inlichtingenpersoneel beschikte.³⁰⁸ Ook H. Keegstra beschreef medio 1949 in zijn dagboek de vondst van ‘een tas met waardevolle papieren waarbij o.a. een lijst met de namen van 51 personen, informanten en spionnen van ons.’³⁰⁹ Op Bali en Lombok beschikte de inlichtingendienst van de strijdgroep Serigala, zo bleek in september 1947 na de beslagname van een archief, eveneens over namenlijsten met ‘NICA-spionnen’, deels onderverdeeld in ‘hoofdspion’ en ‘handlangers’.³¹⁰

Illustratief voor hoe nauwlettend de Republikeinse inlichtingendiensten hun tegenspelers in de gaten hielden, is tevens een in augustus 1950 opgestelde zwarte lijst van Nederlandse ‘topspionnen’. Deze accurate namenlijst omvatte maar liefst 46 kopstukken van de inlichtingendiensten die – al dan niet na een eventuele terugkeer uit Nederland of Nieuw-Guinea – moesten worden onderschept of in ieder geval geschaduwd. Op dit tijdstip, lang na de opheffing van de CMI, ging het Indonesische hoofdkwartier er nog steeds vanuit dat Nederland inlichtingenoperaties uitvoerde in Indonesië. Nederland had immers nog grote belangen in Indonesië en er waren nog steeds veel Nederlanders in Indonesië werkzaam, waardoor het als logisch werd verondersteld dat informanten bij onder meer KPM, BPM, Garuda of de Militaire Missie werden aangehouden, die geheime informatie aan de Nederlandse regering zouden doorgeven.³¹¹

Voor de Indonesische diensten betekende de ‘soevereiniteitsoverdracht’ van 27 december 1949 sowieso niet het einde van hun tegen de Nederlanders gerichte spionage. In maart 1950, bijvoorbeeld, werden nog drie Chinese handelaren verhoord, van wie er twee bekenden voor de IVG te hebben gewerkt.³¹² Uit sommige documenten blijkt tevens dat de Indonesische inlichtingendiensten de APRA-coup van Westerling van 22-23 januari 1950 weliswaar niet exact hadden weten te voorspellen, maar wel enkele voorbereidingen hadden waargenomen waaraan zij wellicht te weinig gewicht hadden gegeven.³¹³

Op basis van vrij minutieuze Republikeinse gegevens over de Nederlandse inlichtingendiensten konden Nederlandse spionnen nauwlettend in de gaten worden gehouden – of worden opgepakt of anderszins uitgeschakeld. De daarvoor benodigde informatie was onder meer afkomstig van informanten/spionnen, burgers, politieagenten, bestuurders en militairen. Zo ontving het Republikeinse ministerie van Defensie eind april 1946 vanuit het TRI-hoofdkwartier op de kleine Sunda-eilanden een lijst met vijandelijke spionnen (‘mataz musuh’), die op Bali – een maand eerder door Nederlandse troepen herbezet – veel moeilijkheden zouden veroorzaken.³¹⁴ Ook spionnen als Marsilah, een zestienjarig meisje uit Klitren (nabij Yogyakarta), droegen hun steentje aan de Republikeinse contraspionage bij. Door romantische affaires aan te gaan slaagde Marsilah er herhaaldelijk in Nederlandse spionnen te ontmaskeren. Later, nadat ze was betrap, werd zij het slachtoffer van Nederlandse foltering.³¹⁵

Een van de fundamentele problemen bij de Republikeinse contraspionage was echter dat de grens tussen vermeende en daadwerkelijke Nederlandse informanten/spionnen veelal zeer lastig te trekken was. Om geen risico’s te nemen werden in geval van twijfel, zoals we nog zullen zien, daarom alle personen tegen wie ook maar de verdenking van spionage bestond, in het vizier genomen: letterlijk en figuurlijk. Een vrij listige methode om Nederlandse spionage in ieder geval tijdelijk te dwarsbomen was bovendien het zwartmaken van IVG-spionnen. Volgens een Nederlands rapport van augustus 1948 bedienden de Indonesische inlichtingendiensten zich in Oost-Java van ‘fluistercampagnes en verdachtmakingen, zodat zij [Nederlandse spionnen] zelf door de Nederlanders worden gearresteerd en zodoende onschadelijk worden gemaakt.’³¹⁶ Het ‘onschadelijk maken’ doelt waarschijnlijk op het feit dat Nederlandse troepeninlichtingendiensten de samenwerking met hun ontmaskerde spionnen meestal meteen beëindigden.

Om de bevolking van spionage voor of zelfs van contact met de Nederlanders te weerhouden, greep de Republiek niet alleen naar propaganda, maar ook systematisch naar intimidatie en extreem geweld. Al in de eerste chaotische fase van de onafhankelijkheidsoorlog, toen de pemuda bang waren voor een vroegtijdig einde van de Indonesische revolutie en voor een Nederlandse rekolonisatie, heerste er een 'NICA-fobie' in het algemeen en een spionnenhysterie in het bijzonder. De landing van de eerste Britse en Nederlandse troepen en ambtenaren in het derde kwartaal van 1945 had deze angsten versterkt. Die vrees voor Indonesische en buitenlandse 'vijanden van de Republiek', die de revolutie wilden ondermijnen, leidde al snel tot op muren gekalkte waarschuwingen voor 'mata-mata musuh', terwijl er tegelijkertijd veel vreugde en blijdschap was over de prille onafhankelijkheid en vrijheid.

In deze revolutionaire beginperiode, in Nederland bekend als 'bersiap', vermoordden pemuda, strijdgroepen en andere gewapende groepen zo'n 6000 Indische Nederlanders, Molukkers en Manadonezen. Hun werd enerzijds noodlottig dat zij als pro-Nederlands dan wel anti-Republikeins golden maar anderzijds ook dat zij vaak voor spionnen werden aangezien.³¹⁷ In Surabaya, bijvoorbeeld, arriveerden in oktober 1945 talrijke Indische Nederlanders die poogden aan de gevaarlijke situatie in het binnenland te ontsnappen. Velen van hen 'were murdered as NICA spies', aldus historicus Benedict Anderson.³¹⁸ Ook Chinezen werden geregeld het slachtoffer van Indonesisch extreem geweld. Volgens een schatting van Mary Somers Heidhues vielen onder hen in de oorlogsperiode 1945-1949 alleen al op Java ongeveer 10.000 slachtoffers.³¹⁹ De meer dan twee miljoen Chinezen die in de archipel woonden moesten het bijzonder ontgelden. Al sinds de VOC-tijd hadden veel Indonesiërs een afkeer van deze relatief welvarende en als pro-Nederlands beschouwde *middleman minority*. Deze afkeer werd sinds het begin van de 20ste eeuw verder aangewakkerd door nationalistisch-islamitische partijen als de Sarekat Islam. De hecht georganiseerde Chinese gemeenschap, die haar sociaaleconomische positie doorgaans goed wist te beschermen, bezat in de koloniale samenleving de aparte juridische status van 'Vreemde Oosterlingen'. De anti-Chinese gevoelens waren in de oorlogsjaren 1942-1945 verder aangewakkerd door de felle tegen deze bevolkingsgroep gerichte propaganda van de Japanse bezetter. Het effect daarvan werkte vooral bij Indonesische jongeren nog lang door. Daarbij kwam de verdenking dat de Chinese gemeenschap, die inderdaad niet uitgesproken

pro-Republikeins was, gedurende de revolutie heulde met de Nederlanders en voor hen onder meer spionagetaken verrichtte.

Begin 1946 deden bijvoorbeeld verhalen de ronde dat veel Chinezen zich als spionnen of militairen bij het Nederlandse leger hadden aangesloten. De geruchtenstroom culmineerde in een anti-Chinese haatcampagne van zowel de TRI als de strijdgroepen, terwijl het Republikeinse ministerie van Propaganda tevergeefs poogde xenofobe acties tegen Chinezen, maar ook tegen Arabieren, Molukkers, Manadonezen en Indo-Europeanen, af te remmen. In april 1946 liepen de spanningen in de omgeving van Tangerang (West-Java), een grotendeels door Chinezen bewoond stadje, dusdanig hoog op dat TRI-militairen, milities en Republikeinse politieagenten honderden Chinese inwoners gevangenzetten, verkrachtten, martelden en vermoordden, veelal nadat zij ervan waren beschuldigd 'NICA-spionnen' te zijn. Dit Indonesische extreme geweld escaleerde in mei en juni, na gevechten tussen Indonesische strijdkrachten en Nederlandse eenheden die Tangerang bezetten, nog verder en kostte maar liefst tussen de 700 en 1085 Chinezen het leven (er zijn ook hogere en lagere schattingen). Omdat er bij deze schermutselingen een klein aantal Chinezen (al dan niet in KNIL-uniform) met de Nederlanders meevocht, werden de Indonesiërs die alle Chinezen voor spionnen aanzagen in hun vooroordelen bevestigd. Vanwege de vele verdenkingen en aantijgingen zou het voor de Chinese gemeenschap tot het einde van de onafhankelijkheidsoorlog moeilijk blijven de beschuldiging 'NICA-spionnen' te ontzenuwen.³²⁰

Een Chinese adviseur van Van Mook zocht de oorzaak van de tegen Chinezen gerichte Republikeinse terreur eind 1946 vooral bij een 'overdreven angst voor spionnen en handlangers van den vijand'.³²¹ Tijdens Nederlands-Indonesische gevechten, zoals die van eind 1946, begin 1947 in Palembang (Zuid-Sumatra), kregen de Chinezen het bij de aftocht van de Indonesische strijdkrachten wederom zwaar te verduren, zozeer zelfs dat Sukarno in maart 1947 in de krant *Soeloeh Ra'jat Indonesia* 'diepe spijt' voor dergelijk – ook in Tangerang en Bagansiapiapi (Oost-Sumatra) gepleegd – anti-Chinees Indonesisch extreem geweld betuigde. In Palembang hadden echter ook Nederlandse beschietingen veel slachtoffers gevergd. Nog sterker werd de Chinese gemeenschap geraakt gedurende het eerste Nederlandse offensief van medio 1947, vooral omdat haar leden opnieuw – veelal ten onrechte – voor spionnen werden aangezien. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Salatiga (Midden-Java), waar Chinezen het slachtoffer werden van bloedige wraakacties van terugkerende Indonesiërs die eerder voor Nederlandse

troepen waren gevlucht. In Tegal (Midden-Java) vond eveneens een anti-Chinees bloedbad plaats. In deze stad waren – onduidelijk blijft door wie – via publieke luidsprekers opruiende teksten ten gehore gebracht als: ‘Vermoord alle Chinezen en Indo-Europeanen, [...] want de Indo-Europeanen zijn mata mata moesoeh (spionnen) en de Chinezen zijn andjing NICA (NICA-honden).’ Het laatstgenoemde verwijt had de Laskar Rakyat een jaar eerder in Tangerang ook al verspreid. In Kroya (Midden-Java) konden Nederlandse eenheden op 4 augustus 1947 een massamoord op 500 Chinezen voorkomen. Tegen hen was volgens een inlichtingenrapport gezegd dat zij de volgende dag zouden worden afgemaakt ‘onder de beschuldiging dat zij mata2 van de NICA waren.’ Ondanks enkele geslaagde reddingsacties als deze bestond er aan Nederlandse kant echter een zekere onwil om de Chinezen te beschermen.³²² Sterker nog, uit klachten van Chinese consuls en belangenorganisaties bleek dat Chinese burgers ook met regelmaat slachtoffer van Nederlands extreem geweld en willekeurige arrestaties werden; zij het dat Indonesisch extreem geweld hen zwaarder trof.³²³

De algehele Republikeinse spionnenvrees richtte zich dus tegen als ‘verdacht’ dan wel pro-Nederlands beschouwde etnische minderheden als Chinezen, Indo-Europeanen, Manadonesen of Molukkers. De spionnenhysterie keerde zich echter net zo goed, of zelfs nog sterker, naar binnen: ook Indonesiërs onder verdenking van spionage – of lurahs die met Nederland samenwerkten – werden op grote schaal gedood (waarover later meer); niet zelden, ter afschrikking, zelfs publiekelijk, zodat dit extreme geweld voor iedereen zichtbaar was. Zulke bloedige afrekeningen en verdachtmakingen droegen bij aan een opmerkelijke ambivalentie: tientallen miljoenen Indonesiërs waren vanaf 1945 weliswaar vervuld van revolutionair elan en snakten naar onafhankelijkheid, maar tegelijk was vrijwel iedereen bevreesd om voor spion of vijand van de Republiek te worden uitgemaakt. Deze verlamende angst culmineerde in een sfeer van collectieve argwaan of zelfs paranoia, die ervoor zorgde dat de vrees voor spionnen soms zelfs groter leek dan de vrees voor het Britse en Nederlandse leger. Overigens kenmerken vrijwel alle revoluties en oorlogen zich door een vrees voor spionnen en verraders. Zo gezien verrast het niet dat sommige radicale Indonesische revolutionaire leiders de gespannen sfeer en achterdocht nog verder vergrootten door publiekelijk voor allerlei diffuse vijanden van de revolutie te waarschuwen, met name ‘spionnen’ en ‘oplichters’, en iedereen ertoe op te roepen op zijn hoede te zijn en niemand meer te vertrouwen, zelfs de eigen gezinsleden en vrienden niet.³²⁴

Volgens Sartono Kartodirdjo 'nam de intelligentsia' na de Proklamasi 'de massa bij de hand' met het doel het volk voor de revolutionaire strijd te mobiliseren. Daaraan droeg ook het ideologische beroep op de volkssoevereiniteit van Sukarno c.s. bij – en de oproepen van religieuze leiders (ook van katholieke priesters en protestantse dominees) zich achter de revolutie te scharen. Politieke stromingen als nationalisme, communisme en islamisme, die in potentie strijdig met elkaar waren, vormden voorlopig een enigszins gesloten front tegen de gezamenlijke vijand van buitenaf: de ex-kolonisator Nederland. De revolutie en de sterke strijdgeest kwamen in 1945 bovendien niet zomaar uit de lucht vallen. 'Krachten en idealen die zich al vanaf het begin van de twintigste eeuw binnen de nationalistische beweging hadden ontwikkeld en die militanter werden tijdens de Japanse bezetting' vormden immers, aldus Simatupang, belangrijke impulsen die de revolutie voortstuwden. Publiekelijke bijeenkomsten, kranten, weekbladen, radio-uitzendingen, bulletins, posters en pamfletten wekten met hun revolutionaire boodschap en propaganda echter niet alleen euforie maar ook haat en woede bij de bevolking op. Daardoor nam de agressie toe, schoten strijdgroepen als paddenstoelen uit de grond, begonnen burgers zichzelf te bewapenen en voelden zij zich geroepen de nog fragiele revolutie tegen alles en iedereen te verdedigen. 'De revolutionaire drang' die was ontstaan trok, aldus Uji Nugroho Winardi, vooral jongeren 'als een krachtige magneet aan om zonder aarzelen in de stroom van de revolutie te springen'. De nieuwe nationale regering daarentegen, die aanvankelijk nog niet over een sterk leger beschikte en geen effectief geweldsmonopolie bezat, was eind 1945, begin 1946 nauwelijks in staat de revolutionaire geweldsdynamiek te beteugelen. Het waren daarom vooral lokale politieke leiders en de ontelbare strijdgroepen, vaak met een invloedrijke 'vaderlijke' commandant (bapak) aan het roer, die in deze fase de toon zetten en de politieke bewustwording van de bevolking versterkten.³²⁵

Algauw vonden, afgezien van het extreme Indonesische geweld dat in Nederland als 'bersiap' bekendstaat, in het kader van allerlei 'sociale revoluties' ook buiten de grote steden bloedige afrekeningen met de Indonesische, veelal aristocratische bestuurselite plaats die eerst met de Nederlandse kolonisator en vervolgens met de Japanse bezetters had samengewerkt. Deze lokale 'anti-feodale' omwentelingen waren niet alleen politiek gemotiveerd: ook corruptie, afpersing, voedseltekorten en de angst om, net als tijdens de Japanse bezetting, door deze bestuurders weer als romusha te worden ingezet, speelden een rol. In enkele districten op Java keerden revolutionaire jon-

geren, bijgestaan door religieuze leiders en figuren uit de onderwereld, zich eind 1945, begin 1946 op bloedige wijze tegen de elitaire *pangreh praja*. Dit waren hooggeplaatste Javaanse bestuurders als regenten, die een product van de vooroorlogse koloniale bureaucratie waren. Zij hadden vaak een westerse opleiding en allerhande andere privileges genoten die hen van de rest van de bevolking onderscheidde en gehaat maakten. Ook talrijke lager geplaatste dorps- en districtshoofden (*lurahs* en *wedana's*), de *pamong praja* die feitelijk de bestuurstaken voor de *pangreh praja* (en daarmee het BB) uitvoerden, moesten het aan het begin van de 'sociale revoluties' op Java ontgelden. Hetzelfde gold voor Indonesische rechterlijke ambtenaren. Een andere variant van de 'sociale revolutie' was de poging van militante jongeren en hun strijdorganisaties om in 1946-1947 in Oost-Sumatra de sultansfamilies en hun volgelingen, een elite die traditioneel dicht bij de Nederlanders stond, volledig te elimineren. Ook in Atjeh deed zich een dergelijk sociaal oproer gevoelen. Dit richtte zich vooral tegen de lokale adel en tegen bestuurders die na 1900 door Nederland tot collaboratie waren gedwongen.³²⁶

De op Java bekendste 'sociale revolutie', ook wel *aksi daulat* (daad van volkssoevereiniteit) genoemd, vond in november 1945 in de drie Midden-Javaanse regio's Tegal, Brebes en Pemalang plaats. Hier beroofden grote groepen gemobiliseerde dorpsbewoners en revolutionaire strijdgroepen talrijke *lurahs* van hun gezag, terwijl zich in het kader van de 'defeodalisering' in Surakarta en (later) Delanggu vergelijkbare omwentelingen voordeden. Dat radicale revolutionaire groepen de traditionele rechtsgang, wetten en procedures hierbij geheel terzijde schoven, bleek onder meer uit het optreden van 'massagerechten': *lurahs* uit de oude elite die voor deze pseudotribunalen waren geslept en veelal ter dood werden veroordeeld, kregen geen gelegenheid zich te verdedigen. Bij de gewelddadige incidenten in de drie regio's Tegal, Brebes en Pemalang vielen, aldus Djoko Suryo, 'een enorm aantal slachtoffers', zij het zonder steun van officiële militaire organisaties. Sterker nog, TRI-eenheden (en Hizbullah-troepen) drukten de geweldsgolf in de zogeheten Peristiwa Tiga Daerah ('Drie Regio's affaire') juist de kop in door onder meer 1600 revolutionaire jongeren en religieuze leiders te arresteren. In de loop van de complexe Indonesische revolutie zou de TNI, de opvolgerorganisatie van de TKR en TRI, de militante jongeren en hun strijdorganisaties steeds meer de baas worden en zich als sterkste gewapende macht ontpoppen. Een andere belangrijke ontwikkeling was dat het medio 1946 gerealiseerde 'nationale front' tegen Nederland al snel scheuren vertoonde, met als gevolg dat nationalistische, communistische en religieuze groeperingen onderling slaags raakten

of met de TNI in conflict kwamen. Daarnaast vond tijdens de revolutie soms strijd plaats tussen dorpen en steden of tussen diverse sociale klassen.³²⁷

Willekeurige spionnenjacht

De spionnenangst die in de gespannen, chaotische en gewelddadige revolutionaire sfeer onmiddellijk om zich heen greep, spoorde velen aan om actief aan de antikoloniale strijd deel te nemen. Zo vertelde Iskandar Hadisaputra: 'Ik haatte de Nederlanders niet, maar ik moest wel [meedoen aan revolutie]. Als je niet meedeed, werd je als een spion van de Nederlanders beschouwd. Ik had geen keus.'³²⁸ Deze uitspraak is tekenend voor zowel de heersende spionnenvrees als de mate van willekeur waarmee iedereen van verraad kon worden beschuldigd. Zoiets triviaals als het op zak hebben van een luciferdoosje met een rood-wit-blauwe print, kon al reden genoeg zijn voor een arrestatie of zelfs een executie zonder proces. Het bezit van Nederlands geld of het luisteren naar een Nederlandse radiozender kon eveneens streng worden bestraft. Vormden combinaties van kledingkleuren toevallig een Nederlandse vlag, dan kon dat eveneens fatale consequenties hebben. Dat gold ook voor het dragen van blauwe sokken of rode overhemdsknoppen – of voor een 'ja' op de vraag of men weleens boter, een typisch Nederlands product, had gegeten. Tekenend is voorts de aanhouding van twee treinreizigers door TNI-militairen nabij Kranji (West-Java). Omdat zij bij de controle wat rood, wit en blauw papier in hun bagage hadden, werden zij voor spionnen aangezien. Volgens een Indonesische getuige werden de man van middelbare leeftijd en diens dochter meteen door de militairen vermoord. Het station van Purwakarta (West-Java) was begin 1946 het toneel van een soortgelijk bloedig incident. Hier ging een menigte door het lint omdat een man een zakdoek met een rood-wit-blauw patroon in zijn borstzak bleek te hebben.³²⁹

In de jacht op vermeende verraders werd geen onderscheid gemaakt naar leeftijd. Zo kwam het voor dat jonge jongens of oude mannen wegens een verdenking van spionage werden doodgemarteld of vermoord. Dit gebeurde eind 1945, begin 1946 in Bandung en enige tijd later in Zuid-Sulawesi op veel grotere schaal (waarover later meer). Ook in de rivieren van Sumatra, aldus Mary Steedly, dreven geregeld lijken van 'suspected "collaborators", "spies", and other victims of internecine [Indonesian] violence'. Dergelijk extreem Indonesisch geweld, gericht tegen vermeende spionnen en collaborateurs, heeft een groot maar onbekend aantal slachtoffers gevergd. Kenmerkend was dat de executies meestal – zonder onderscheid naar geslacht of leeftijd –

onmiddellijk en zonder vorm van proces werden voltrokken.³³⁰ Dit geweld duurde tot ver na de ‘bersiap’, namelijk tot eind 1949, voort. Zo waren er volgens militaire autoriteiten in 1948 in tal van regio’s nog steeds ‘banyak mata-mata’ (veel spionnen) aanwezig die moesten worden uitgeschakeld.³³¹

De evidente willekeur bij dit geweld is mede verklaarbaar doordat het onderscheid tussen ‘vriend’ en ‘vijand’ tijdens de chaotische Indonesische revolutie veelal werd gemaakt op basis van uiterlijke kenmerken als huidskleur of iemands kleding of bezit. Als een persoon bijvoorbeeld voorwerpen bezat die als buitenlands of vreemd werden beschouwd, kreeg hij al gauw het etiket ‘NICA-agent’. Verdacht bezit waren bijvoorbeeld ‘luxueuze artikelen’ als witgoed (wasgoed) of sigaretten. Ook personen die qua uiterlijk of anderszins verschilden van de lokale bewoners of van een bepaalde groep liepen een gereede kans van spionage te worden beticht. Hetzelfde gold voor gedrag dat als vreemd of on-Indonesisch werd ervaren. Zo vertelde de bekende Indonesische journalist Mochtar Lubis in 1994 in een Nederlandse documentaire dat hijzelf op een avond eens, ‘met een lang mes op de hals’, door revolutionaire jongeren voor spion werd aangezien. Hij was immers lang en had bloemen voor zijn vrouw bij zich, terwijl – zo kreeg hij van zijn belagers te horen – ‘een Indonesiër ’s avonds geen bloemen meeneemt voor zijn vrouw’. Gelukkig voor Lubis kon diens begeleider Adam Malik, een bekende politieke leider, de wantrouwige jongeren kalmeren en Lubis uit diens hachelijke situatie bevrijden. Ook dit incident, waar Lubis achteraf – vanwege de bloemen – weliswaar om kon lachen, illustreert dat Indonesiërs die van de norm afweken veelal ‘als vreemd en gevaarlijk’ en daarmee als bedreiging werden beschouwd, aldus de Indonesische historicus Ong Hok Ham.³³²

Volgens de Nederlandse embedded journalist J.W. Hofwijk (pseudoniem van Willy Kint), die in 1947 in Mojokerto (Oost-Java) was, nam de in deze stad heersende spionnenrees ‘volkomen onbegrijpelijke vormen’ aan: ‘De hele bevolking werd dan bij elkaar getrommeld, kreeg één order spionnen zoeken! en stooft in alle richtingen weg. Nadere instructies waren niet nodig. Vier Javaanse vrouwen werden bijna doodgeslagen omdat ze een spiegeltje bij zich hadden.’ Hun was bijna fataal geworden dat spiegels als seinmiddel voor ‘NICA-vliegtuigen’ werden gezien. Hofwijk noteerde verder hoe een dame op een pasar, ‘die betalen wilde en haar tas met spiegeltje opensloeg toen er heel hoog een vliegtuig overvloog, [...] praktisch [werd] gelynacht’.³³³ Vanwege dezelfde veronderstelling maakten Indonesische militairen het zoeken naar glas, allesbehalve een uitzonderlijk bezit, zelfs tot een topprioriteit bij personencontroles. Ook witte lakens die buiten werden neerge-

legd om te drogen of een kudde koeien die door een boer in een bepaalde richting werd gedreven, werden soms, aldus uiteenlopende bronnen, als geheime signalen aan Nederlandse vliegtuigen beschouwd. Hoe irrationaal de spionnenvrees veelal was, blijkt tevens uit de wijdverbreide aanname dat spionnen onder hun kleding een speciale lichaamsmarkering zouden dragen. Verdachten – ook vrouwen – moesten zich daarom tijdens controles soms geheel ontkleden.³³⁴

Volgens Mauli, een man wiens broer Jafar in januari 1949 in Situjuh Batur (West-Sumatra) ook door een Indonesiër als spion werd gedood omdat deze een spiegel in zijn bezit had (zie hoofdstuk 6), gingen jeugdige strijders er in dit dorp en omgeving eveneens vanuit dat spionnen lichamelijke markeringen hadden. Daarom controleerden sommigen van hen zelfs de vagina's van door hen aangehouden vrouwen, op zoek naar tatoeages van een Nederlandse vlag. Ook na de wapenstilstand in augustus 1949, aldus Mauli, beschouwde de lokale bevolking alles wat aan de Nederlanders werd gelieerd, vooral de kleur blauw, nog steeds als een gevaarlijk signaal.³³⁵ Zelfs hoge functionarissen als Soetardjo Kartohadikusumo, de eerste gouverneur van West-Java, moesten zich weleens aan lichamelijke controles onderwerpen. Toen Soetardjo zijn familie in Tasikmalaya wilde bezoeken en een TNI-checkpoint moest passeren, verzocht een jonge wachtdoende militair hem begin 1946 zijn hoofdbedekking af te doen, zodat hij zijn schedel kon controleren. Achtergrond van deze inspectie was de overtuiging dat 'NICA-spionnen' met een kleine letter 'N' op hun schedel waren gemarkeerd. De militairen hadden daarom bevel gekregen iedereen aan een dergelijke controle te onderwerpen.³³⁶ In Noord-Sumatra deden eveneens verhalen de ronde dat collaborateurs en informanten/spionnen, vooral Javanen, speciale lichamelijke markeringen als tatoeages zouden dragen.³³⁷ Volgens Indonesische bronnen vermoordde een strijdgroep in West-Java ook een als spion beschouwde man genaamd Naim omdat diens naam zou staan voor 'Nederland anti Indonesia Merdeka'. Een lotgenoot werd fataal dat hij een – in het buitenland gemaakte – bril met de initialen van de fabrikant droeg. De 'rechters' oordeelden dat deze letters een verborgen code voor een vijandelijke spion was.³³⁸

Een getuigenis van Soerachman, die bij de Republikeinse 'veiligheid' zat en spionnen moest identificeren, gaf eveneens blijk van de grote willekeur waarmee vermeende spionnen werden geïdentificeerd: 'Er waren veel spionnen. Je zag het aan hun houding. Ze keken rond, ze deden raar. [...] Die werden dan gedood. We hadden daar veel plekken voor.'³³⁹ Last van spionnen-

vrees, gelukkig zonder dodelijke afloop, had ook verpleegster Roswita Tanis Djajadiningrat (alias Djaja), die gewonde TNI-strijders in een ziekenhuis in Sumberpucung (Oost-Java) verzorgde. Omdat de adellijke Djaja relatief hoog was opgeleid, zagen sommige collega-verpleegsters haar voor een spion aan, die – ook op last van de plaatselijke Polisi Tentara (PT) – in de gaten moest worden gehouden. Djaja, die door de PT langdurig werd verhoord en zich daardoor miskend en vernederd voelde, noteerde in haar dagboek: ‘Heb ik me daarvoor geslachtofferd en ingezet?’³⁴⁰

Ook uit de verklaringen van twee voormalige bemanningsleden van een Duitse onderzeeër, die medio 1947 tijdens het eerste grote Nederlandse offensief in Oost-Java werden gearresteerd, bleek de spionnenhysterie in de Republikeinse gelederen. In zijn verhoor verklaarde een van hen, Hans Schneider, dat hij een aanval van twee Nederlandse vliegtuigen had meegemaakt, ‘waarbij enige doden vielen’. De spionnenvrees die vervolgens de kop opstak had echter nog rampzaliger gevolgen: ‘Het vermoeden, dat deze aanval door verraad mogelijk was gemaakt, veroorzaakte zulk een paniek en slachtpartij bij het zoeken naar de verraders, dat diezelfde mensen elkaar afslachtten onder verdenking het een en ander te hebben gegeven.’ Volgens Schneider stond dergelijk geweld, vooral gepleegd door ‘ongeorganiseerde benden’, geenszins op zichzelf: ‘De beschuldiging mata mata moesoeh (spion van den vijand) door een of ander persoon, is voldoende en is het sein om dadelijk de desbetreffende personen [...] af te maken.’ De beschuldiging van spionage diende volgens Schneider tevens om ‘individuele twisten’ te beslechten: ‘Als een van de twistenden den ander beschuldigde mata mata-moesoeh te zijn, moest deze zijn leven met de smadelijke dood verwisselen.’ Sneider’s medegevangene gaf eveneens aan dat zowel ‘blanken’ als de bevolking ‘het woordje “Mataz Moesoeh”’ bijzonder vreesden.³⁴¹ Ook uit andere bronnen blijkt, zoals we nog nader zullen zien, dat de irrationale spionnenvrees volop gelegenheid bood om oude rekeningen tussen personen en groepen te vereffenen of lokale conflicten uit te vechten door de tegenpartij van spionage te beschuldigen.

Gelegenheden en motieven

Hoewel sommige verklaringen over de spionnenvrees wellicht wat zijn aangedikt, was dit fenomeen zonder twijfel wijdverbreid. Dat blijkt niet in de laatste plaats uit Indonesische bronnen. Die geven aan dat het Indonesische extreme geweld dat op deze vrees was gebaseerd, na maart 1946 vooral tijdens of direct na de twee grote Nederlandse offensieven van me-

dio 1947 en eind 1948, begin 1949 heeft plaatsgevonden, zoals dat ook gold voor het anti-Chinese geweld. Toen de Nederlanders medio 1947 bijvoorbeeld de stad Malang (Oost-Java) veroverden, wilden Indonesische troepen enkele weken later een grote tegenaanval uitvoeren. Omdat hun plannen door berichten van in de stad aanwezige spionnen in Nederlandse dienst waren uitgelekt, mislukte de actie echter. De Indonesische strijdkrachten reageerden met een ondergrondse actie die tot doel had spionnen 'op te ruimen'. Volgens korporaal Taman, een van de betrokken TNI-militairen, werden een (onbekend) aantal vermeende spionnen bij deze wraakactie verdreven en hun huizen afgebrand. Of er ook doden vielen, liet hij in het midden.³⁴²

Nederlandse militairen kwamen vooral met intra-Indonesisch extreem geweld in aanraking als Indonesische eenheden zich haastig voor hen terugtrokken. Dit gebeurde bijvoorbeeld medio 1947 tijdens het eerste offensief in Berastagi (Noord-Sumatra), toen een Nederlandse patrouille een nabij deze plaats gelegen Indonesisch interneringskamp betrad en '38 getelde lijken plus een aantal in een kuil' aantrof. Deze mensen waren allemaal gedood door de beruchte strijdgroep Harimau Liar (Wilde Tijger).³⁴³ Deze moordpartij was geenszins een incident: de Harimau Liar vermoordde in deze periode naar schatting maar liefst tweeduizend mensen die uit door Nederland bezet gebied naar Tapanuli waren gevlucht, waarna een deel van hen van spionage werd verdacht.³⁴⁴ De slachtoffers in het kamp in Berastagi was specifiek fataal geworden dat zij, aldus een Nederlands rapport, als 'feodalen' en daarmee als verraders werden beschouwd.³⁴⁵ De

Het in 1947 door Kusuma Affandi gemaakte schilderij getiteld 'Mata mata musub' [vijandelijke spion] toont een jonge Indonesiër met een hoofdwond en bloedsporen op zijn kleding alsook op de muur; rechts staat een gewapende Indonesische militair. Volgens Affandi was de spion in Bekasi (nabij Jakarta), op de grens met door Nederland bezet gebied, door Indonesische troepen opgepakt. De man was afkomstig uit een nabijgelegen dorp en niet bezig met politiek, maar slechts op zoek naar eten voor zijn familie. Bron: Affandi Museum

Nederlanders stuitten wel vaker op Indonesische gruweldaden. Toen zij eind 1948 tijdens het tweede offensief Magelang (Midden-Java) veroverden, ontdekten zij dat de binnenplaats van de plaatselijke gevangenis bezaaid lag met gedode gevangenen. Tijdens de als burgeroorlog te typeren PKI-opstand (september-december 1948) maakten beide Indonesische partijen zich schuldig aan massa-executies. Een overlevende legde aan Nederlandse militairen uit: ‘Ach mijnheer, ze zeggen wij mata mata blanda, ze zeggen dat wij spionnen voor de Nederlanders zijn. Daarom moesten wij, gevangenen, vlak voordat jullie kwamen, allemaal dood.’³⁴⁶

Hoewel deze gevallen geenszins op zichzelf staan, vormen zij geen vast patroon. In Ambarawa (Midden-Java), bijvoorbeeld, konden Indonesische gevangenen tijdens het eerste offensief ongehinderd hun cellen verlaten. Hun cipiers waren voor de Nederlandse opmars gevlucht zonder hen een haar te krenken.³⁴⁷ Bovendien bleven bloedige intra-Indonesische afrekeningen met vermeende informanten/spionnen niet beperkt tot de ‘piekmomenten’ van de twee grote offensieven en de kortstondige periodes daarna. Zij vonden van 1946 tot 1949 ook plaats tijdens of na grotere of kleinere Nederlandse ‘zuiveringsacties’ en lokale offensieven. In maart 1946, bijvoorbeeld, werden op Bali, als reactie op de landing van Nederlandse troepen, op bevel van de TNI onmiddellijk moordpartijen op vermeende ‘NICA-spionnen’ gepleegd.³⁴⁸ Een ander voorbeeld, zij het op veel kleinere schaal, geeft de Molukse TNI-militair Jack Rontokawoe begin 1949 in Midden-Java in zijn – later door de Nederlanders in beslag genomen – dagboek: ‘Hollanders arriveren, waardoor wij snel moeten vluchten. [...] Wij fusilleren een Nederlandse spion.’³⁴⁹ Overigens vonden er ook talrijke bloedige intra-Indonesische afrekeningen met vermeende spionnen en andere collaborateurs plaats in gebieden die in Republikeinse handen bleven. Daar bleven die moordpartijen buiten het zicht van de Nederlandse troepen.

Geld (‘kopgeld’) speelde niet zelden een rol bij het gevangennemen of doden van spionnen en andere personen die als verraders golden. Zo meldde een Nederlands veiligheidsrapport van oktober 1947 uit Midden-Java ‘dat voor ontvoering van een [als verrader beschouwde] loerah, tjarik, informant resp. werden betaald 3000, 2000 en 1000 ORI’. In een Republikeins document, dat in Tegal (Midden-Java) in Nederlandse handen was geraakt, staan zelfs verschillende prijzen voor de liquidatie van ‘ieder kaalhoofd’ (Nederlanders) of ‘een Chinese hond’ genoteerd. Ook de premies, van hoog naar laag, voor Indonesische ‘landverraders’ zijn na te lezen: ‘re-

gent', 'wedana', 'assistent-wedana', 'KNIL-soldaat (niet-Europeaan)', 'veldpolitieaan', 'spoorwegpersoneel', 'loerah', 'tjarik', 'personeel pandhuis', 'politie dessa' enzovoort worden vermeld. Hoewel informanten/spionnen op deze lijst niet concreet worden genoemd, vormt dit document nog een indicatie dat er soms premies op de hoofden van vermeende landverraders – waartoe spionnen zeker werden gerekend – werden uitgelooft, in ieder geval in Midden-Java.³⁵⁰

Contraspionage, al dan niet uitgevoerd onder het vaandel van de revolutie, raakte geregeld verweven met ordinaire criminaliteit. We zagen dit reeds bij de milities in Karawang, die treinreizigers fouilleerden en zich aan hen verrijkten. Een tweede voorbeeld is het optreden van de verzetsorganisatie Badan Pengawasan Negara dan Kota (BPNK) die aan de westkust van Sumatra opereerde. Begin 1949 had de BPNK onder meer de taak spionnen in de gaten te houden die zich verstoppen in de menigte die voor de Nederlandse opmars vluchtte. De BPNK-strijders misbruikten hun macht echter door vooral rijke vluchtelingen op te pakken, te mishandelen en van hun bezittingen te beroven. Deze praktijken werden pas beëindigd toen hogere Republikeinse instanties een verbod op de uit de hand gelopen zelfverrijking en eigenrichting uitvaardigden.³⁵¹ In dezelfde richting wijst de getuigenis van de strijder Jan Soeroto, die in 1947 in Zuid-Sulawesi door Nederlandse militairen was opgepakt. Volgens hem was 'de zucht naar goud en geld' een veelvoorkomend motief om iemand van spionage te beschuldigen. Ook welgestelde personen die aan anderen geld hadden geleend of rijstvelden hadden verpand liepen volgens Soeroto al snel het gevaar het spionageverwijt te krijgen. De strijder benadrukte tevens dat dit op Sulawesi geenszins uitzonderingen waren maar veel voorkwam.³⁵²

Het spionageverwijt werd in de Indonesische gelederen soms ook gebruikt om moord op politieke tegenstanders of onwelgevallige commandanten uit te voeren of achteraf te rechtvaardigen. Volgens Simatupang liep iedereen die binnen de strijdkrachten impopulair was het risico als NEFIS- dan wel NICA-agent te worden bestempeld.³⁵³ Dit lot trof bijvoorbeeld ex-TNI-majoor A.K. Joesoef, vanaf 1949 commandant van een militie in Purworejo (Midden-Java). Hij had toen een turbulent verleden achter de rug. Medio 1946 was hij bijvoorbeeld prominent bij de ontvoering van premier Sjahrir betrokken geweest. Omdat de TNI deze commandant en diens militie, die tegen de Nederlanders streed, niettemin als een wilde bende beschouwde, belegerde een TNI-eenheid zijn hoofdkwartier. Nadat Joesoef had gecapituleerd moest hij zijn eigen graf graven. Een plaatselijke TNI-commandant, die

hem ten onrechte verweet een Nederlandse spion te zijn, gaf vervolgens het bevel hem te executeren.³⁵⁴ Het kwam tevens voor dat intra-Indonesische moordpartijen, aldus een Indonesische getuige uit Payung (Noord-Sumatra), ‘for no reason at all’ werden gepleegd, althans van buitenaf bekeken. Voor deze en andere Indonesiërs ontspoon zich in de chaos van de revolutie een onoverzichtelijke en onbegrijpelijke terreur van ‘us against us’.³⁵⁵ Militair verslaggever Hofwijk meldde vanuit Oost-Java eveneens, met beroep op burgergetuigen, dat de bevolking door Indonesische strijdkrachten overal en zonder aanleiding in de kraag kon worden gevat, waardoor er een permanent gevoel van angst en onveiligheid heerste.³⁵⁶

De spionnenvrees in de Republikeinse gelederen zat mede zo diep omdat de NEFIS – synoniem voor alle Nederlandse inlichtingendiensten – als een zeer gevaarlijke organisatie werd beschouwd die overal spionnen had. Wanneer zich binnen de TNI moeilijkheden voordeden, dan waren die, aldus Simatupang, altijd aan de NEFIS te wijten. Volgens deze nogal makkelijke zienswijze hadden de Nederlandse inlichtingendiensten door het verspreiden van geruchten en propaganda als ‘de Republiek is een Japans maaksel’, ‘de bevolking is daar en daar op Nederlandse hand’, ‘het Nederlandse wettige gezag zal worden hersteld’, ‘collaborateurs van de Japanners zullen worden berecht’ of ‘de Republiek is communistisch’, een succesvolle zenuwenoorlog ontketend, waarmee zij in belangrijke mate aan de sfeer van angst en wantrouwen in de Indonesische gelederen bijdroegen.³⁵⁷ De Nederlandse inlichtingendiensten – evenals de Regeringsvoorlichtingsdienst (RVD) – poogden op deze wijze verdeeldheid te zaaien in de Republikeinse gelederen. Dat gold overigens evenzeer voor de zogeheten federale politiek dan wel deelstatenpolitiek van gouverneur-generaal Van Mook, waarmee Nederland de Republiek politiek poogde te isoleren. De inlichtingendienst van de x-Brigade trachtte bijvoorbeeld verdeeldheid te bereiken door in oktober 1947 een vervalst rapport met behulp van een naar Yogyakarta gestuurde koerier te verspreiden. Volgens dit rapport, dat na de te verwachten inbeslagname als ‘TNI-voorlichting’ moest dienen, was de bevolking bij Malang op Nederlandse hand en zouden vijfde-colonneactiviteiten ‘onze [Nederlandse] opmars [...] vergemakkelijken’. Het rapport meldde tevens dat enkele ex-KNIL-militairen onder de TNI-commandanten, onder wie chef-staf TNI Urip Sumoharjo, met de NEFIS in contact zouden staan en wilden overlopen.³⁵⁸ Ook met de bewering dat de TNI-commandanten Suharto (de latere president) en Nasution, net als Urip allebei ex-KNIL-militairen, NEFIS-agenten zouden zijn, trachtten de Nederlandse

inlichtingendiensten binnen en buiten de TNI de Indonesische spionnen-vrees doelbewust aan te wakkeren.

Iedere burger een potentieel doelwit

Het voornoemde neemt niet weg dat de angst voor spionnen en (andere) landsverraders van begin af aan, zonder directe Nederlandse bemoeienis, in het Republikeinse kamp al welig tierde. Zoals we nog nader zullen zien, werd het extreme geweld tegen vermeende ‘NICA-spionnen’ – en allerhande ‘collaborateurs’ – door een groot aantal Indonesische militaire leiders, bestuurders en inlichtingenmensen bevolen en uitgevoerd. Nasution deed de fatale spionnenvrees vrijwel volledig af als een slimme NEFIS-provocatie, maar daarmee miskende hij de verantwoordelijkheid van hooggeplaatste commandanten, onder wie hijzelf, voor de talrijke moordpartijen. Hij stak later wel enigszins de hand in eigen boezem door toe te geven dat Indonesische strijders, vanwege de chaotische intra-Indonesische situatie en verdeeldheid, veel te snel en gemakkelijk geloof zouden hebben gehecht aan de door Nederlandse inlichtingendiensten in omloop gebrachte valse berichten over de stemming onder de bevolking.³⁵⁹

Wat Nasution wel goed beseftte, was dat de inlichtingenstrijd, met name de activiteiten van Nederlandse spionnen, cruciaal was voor de afloop van de oorlog. Dit blijkt onder meer uit zijn op 3 maart 1949 uitgegeven troepeninstructie: ‘Het resultaat van zijn [de vijand] acties hangt voornamelijk af van zijn spionnen en de wijze waarop wij ons beveiligen.’ Nasution waarschuwde voorts dat de tegenstander onder meer ‘bij grotere acties’ waarnemers en spionnen uitzond. Volgens hem hadden de Nederlanders door het verspreiden van valse berichten een ‘zenuwenoorlog’ ontketend, die een ‘sfeer van wantrouwen, verdeeldheid en onderlinge strijd’ moest creëren. Hij benadrukte voorts dat veiligheidsmaatregelen, ook tegen spionage, in een ‘totale oorlog’ cruciaal waren. Nasution verwees naar Nederlandse plannen om met ‘uitgezochte spionnen’ doelgericht Indonesische leiders ‘te vernietigen’ (zie hoofdstuk 6). Tegen dergelijke acties ‘kunnen wij ons slechts verdedigen middels “security”’. Als tegenmaatregel eiste hij onder meer dat de ‘vijand en zijn handlangers’ in het nauw werden gedreven. Ten aanzien van het Binnenlands Bestuur, de politie, ‘collaborateurs’ en ‘andere handlangers van de Nica’ gaf hij het bevel uit dat deze personen ‘in hun woningen’ en ‘op hun tochten’ bedreigd, ontvoerd en gevangengenomen moesten worden. Ook zouden er fluistercampagnes tegen hen moeten worden gestart. Plaatsen ‘waar zich een “Nica-wedana” bevindt’

waren legitieme doelwitten: 'hier richten wij onverhoeds onze aanvallen op de BB-ambtenaren, de politie, de gebouwen enz.'³⁶⁰ Nasution legde zijn troepen daarbij geen beperkingen op, terwijl hij evenmin uitlegde hoe 'Nica-handlangers' en informanten/spionnen konden worden geïdentificeerd.

Twee maanden eerder, op 5 januari 1949, had Nasution voor heel Java de belangrijke non-coöperatie-instructie no. 5 doen uitgaan. Daarin stond onder meer: 'Alle burgers van Indonesië die samenwerken met de vijand zullen worden beschouwd als verraders in oorlogstijd en als zodanig voor het gerecht worden gebracht en berecht conform de krijgswetten.'³⁶¹ Veel militairen en milities zullen deze instructie als een vrijbrief voor eigenrichting of moord hebben opgevat, want in de praktijk werden lang niet alle 'verraders' voor een gerechtelijke instantie van welke aard dan ook gebracht. Hoe precies kon worden vastgesteld wie een 'verrader' was, liet Nasution ook ditmaal in het midden.³⁶² Wel voegde hij in een noot toe: 'Wil men de strijd vlotter doen verlopen dan moet tussen patriot en verrader een duidelijke scheidingslijn getrokken worden. Ieder KDM [Komandan Distrik Militer, gebiedscommandant] moet de namen van de verraders in zijn gebied noteren.'³⁶³ Wie de noodzakelijk geachte afrekening moest uitvoeren, blijft onduidelijk.

Ook een instructie van het Republikeinse ministerie van Propaganda³⁶⁴ over de 'leiding van de volksdefensie' legde slechts uit dat het de kampong-wacht van de *desa's* was die 'de aanwezigheid van vijandelijke spionnen, die zich dikwijls als evacuées of tentara-leden vermommen, onmiddellijk moet signaleren'. Wat er vervolgens met deze spionnen moest gebeuren was in lijn met Nasutions instructie, maar weer blijft onduidelijk hoe hun 'schuld' moest worden vastgesteld – en wie ze moest berechten. De instructie vermeldde slechts: 'Deze [spionnen] moeten onmiddellijk gearresteerd en berecht worden zoals het behoort.' Wel worden meer doelwitten aangewezen: ook 'loerachs, tjamat (onderdistricthoofden), wedana's, regenten, leiders enz., die verraad plegen, worden onmiddellijk met de dood bestraft'. Deze functionarissen waren immers 'zwakkelingen' en helpers van de Nederlanders. De instructie legde uit hoe de Nederlanders normaliter te werk gingen: 'Indien mogelijk, worden [na hun gebiedsverovering] alle tentara-en barisanleden [TNI-militairen en milities] gevangengenomen en gemarteld. De zwakkelingen zullen bekennen en zullen vervolgens gedwongen worden om bij hen te werken. Zij trachten een loerah, een tjamat of een leider [onder de opgepakte strijders] te vinden, die zij tot hun loerah, tjamat, etc. kunnen aanstellen.'³⁶⁵

Op basis van de vage instructies zowel van Nasution als het ministerie van Propaganda kon dus vrijwel iedere burger een potentiële verrader zijn, zodat in feite alle burgers (bestuurders inclusief) die als onvoldoende coöperatief of ‘vijandig’ werden beschouwd in het vizier van specifieke spionnenjagers konden geraken – of van ‘gewone’ milities, politieagenten en militairen. In zijn boek *Fundamentals of Guerrilla Warfare* gaf Nasution wel toe, zij het wederom zonder zijn eigen zware verantwoordelijkheid te benoemen, dat in door Nederland bezette gebieden vanaf 1948 ‘intensive activities of agitation and propaganda, intimidation and terrorization’ noodzakelijk waren geweest om met name de passieve burgers tot ‘sympathic friends’ te transformeren. Dat was slechts de eerste stap naar het einddoel: ‘Later on we had gradually to make them into friends who actively assisted us.’³⁶⁶

Blijft de vraag hoe de ‘schuld’ van vermeende spionnen kon worden vastgesteld. Verhelderend voor wat betreft de moeilijkheden om verdenkingen van spionage te controleren, als dit al gebeurde, is een Republikeinse brief die medio 1947 in Kemiri (Oost-Java) door Nederlandse militairen in beslag werd genomen. Dit schrijven, gericht aan een plaatselijke troepencommandant, bevat een reactie op een klacht van deze officier. De auteur, hoogstwaarschijnlijk een hooggeplaatste juridische of bestuurlijke vertegenwoordiger van het Republikeinse gezag of adviseur, schreef dat het ‘inderdaad moeilijk is volwaardige getuigen te vinden of bewijzen te verzamelen’ ingeval ‘aan U een vijandelijke spion wordt overgedragen’. Daarom moesten de bij de arrestatie betrokkenen ervoor zorgen dat er getuigen waren, dat tijd en plaats van de arrestatie werden genoteerd en dat bewijsmateriaal werd geproduceerd. De schrijver vervolgde: ‘Bij foltering van verdachten, dient ervoor gezorgd te worden dat dit geen littekens achterlaat.’³⁶⁷ Hoewel – tussen haakjes weliswaar – nog valt te lezen dat marteling indien mogelijk moest worden vermeden, illustreert dit schrijven dat dit dwangmiddel (waarover later meer) van hogerhand werd gedoogd om zo het moeilijk geachte ‘onderzoek’ naar de schuld van vermeende spionnen te ‘faciliteren’.

Eben Hezen Sinuraya, lid van een militie in de Karolanden (Noord-Sumatra), twijfelde niettemin menigmaal aan de schuld van de vele slachtoffers die als ‘collaborateurs’ en/of ‘spionnen’ werden vermoord. Hij zweeg echter, omdat hij bang was dat hem anders zou worden verweten dat hij collaborateurs hielp: ‘If I’d said don’t kill them, maybe I would have been killed too.’ Zelfs commandanten die twijfel uitten, konden immers worden

De gewonde ex-VDMB-medewerker C.A. Aponno. Volgens diens proces-verbaal stond hij vanwege zijn functie op een zwarte lijst van de islamitische groepering Masyumi. In de avond van 5 augustus 1947 werden hij en zijn gezin in zijn huis in de buurt van Lumajang aangevallen door Masyumi-strijders en woedende burgers die zijn uitlevering eisten. Het huis werd met stenen bekogeld en in brand gestoken. Aponno verstopte zijn vrouw en dochter en verdedigde zich tot diep in de nacht met een revolver. Tijdens de gevechten raakte hij gewond door een speer boven en een steen onder zijn rechteroog. Aponno slaagde erin zichzelf en zijn gezin te redden door met zijn zwaard in de hand naar buiten te gaan en de zoon van de wedana, die hij in de volksmenigte had gezien, als gijzelaar te gebruiken. Rond 8 uur 's ochtends werd Aponno met zijn gezin door een Nederlandse patrouille ontzet. Bron: J.A. Vrugt, NIMH / Mariniersbrigade

geëxecuteerd, aldus Sinuraya.³⁶⁸ Zijn getuigenis illustreert dat er in de Republikeinse gelederen ook een groepsdruk heerste om moordopdrachten ge-disciplineerd, daadkrachtig en zonder morren op te volgen – en tevens een angst om bij weigering of zelfs al het uiten van twijfels zelf het slachtoffer van hardhandige contraspionage te worden.

Uitvoering en legitimering van liquidaties

De uitvoering van opdrachten om spionnen te elimineren werd te velde vaak onorthodox en naar eigen inzicht ingevuld, zoals blijkt uit een getuigenis van een door de Japanners opgeleide inlichtingsofficier van de Tentara Pelajar (studentenleger), die ook door Lubis was gevormd. Door een onderzoeker gevraagd wat counter-intelligence concreet behelsde, antwoordde deze veteraan die in Oost-Java aan het hoofd van een contra-inlichtingengroep had gestaan: 'It was all new. We knew nothing. All a matter of our imagination. We knew we had to send people [eigen spionnen] into the Dutch areas. A lot of it [contraspy] was killing traitors, the ones collaborating with the Dutch – merchants, intellectuals, pamong pradja, Chinese. Anyone important who helped the Dutch. [...] The real danger was the pamong pradja, the colonial civil servants who chose to support the Dutch.'³⁶⁹ Op basis van deze zienswijze kon het bestuurders die op enigerlei wijze met Nederland in verband konden worden gebracht zelfs noodlottig worden dat zij 'verkeerde' noodhulp aan hun dorpsgenoten hadden verleend. Zo meldden Nederlandse politie- en BB-rapporten in april 1947 dat Republikeinse strijdkrachten in West-Java zeven lurahs en andere personen hadden opgepakt, waarbij drie bestuurders met zekerheid de dood vonden. 'Hun eenige zonde' was geweest, aldus de resident van Bogor, dat zij met het plaatselijke BB hadden samengewerkt 't.b.v. de voedselvoorziening van hun landgenoten'.³⁷⁰

Volgens Nederlandse en Indonesische rapporten waren het vooral contraspy-afdelingen van de Republikeinse inlichtingendiensten die jacht op vermeende informanten/spionnen maakten of daartoe opdracht gaven. Ook andere personen die als 'collaborateurs' werden beschouwd, met name met het BB gelieerde bestuurders, werden vooral door hen op de korrel genomen. Zo waren, aldus een Nederlands verslag dat een koloniaal perspectief inneemt, de drie hoofdtaken van de rond Padang actieve contraspydienst Badan Penyelidik (BP) het 1) 'opruimen en/of intimideren van Nederlands georiënteerde personen', 2) 'opruimen van medewerkers van Ned. inlichtingendiensten' en 3) 'intimidatie der kampongbevolking welke door den terreur weer wordt teruggeleid tot de Republikeinse gedachte'. De kleine BP-cellen die deze taken uitvoerden bestonden uit 'een spion, een aantal militairen en een z.g. kaderlid'. De spion moest de actie beveiligen en de uitvoering door het kaderlid en de militairen controleren.³⁷¹ In een in augustus 1948 opgesteld werkschema van de troepeninlichtingendienst Field Intelligence Service (FIS) van

de in West-Sumatra gelegerde negende TNI-divisie staat over contraspi-onagetaken: ‘Het bespionneren en verdelgen van vijandelijke handlangers.’³⁷² Een Republikeins inlichtingenrapport van de Bagian v uit Midden-Java van oktober 1947 meldde eveneens dat ‘als gevaarlijk geïdentificeerde personen tijdig [dienen] te worden opgeruimd.’³⁷³ Ook de SP-88 riep er in 1948 middels bekendmakingen toe op om spionnen (‘verraders van het volk’) en BB-ambtenaren als wedana’s die met Nederland samenwerkten te ‘verpletteren door het rad van de revolutie, d.w.z. zij moeten van het leven beroofd worden.’³⁷⁴

Het waren echter niet alleen de Republikeinse inlichtingendiensten, maar ook (schaduw)bestuurders, pemuda, TNI- en strijdgroepencommandanten en politiefunctionarissen die via bevelschriften en brieven aanspoorden tot het liquideren van bepaalde personen. Zo beval de TNI-sectorcommandant van Lenggang (Midden-Java) in december 1947 ‘de vijandelijke spionnen op grote schaal te vernietigen’. Kennelijk gingen eerdere inspanningen nog niet ver genoeg: ‘Het elimineren van de spionnen door de bevolking moet worden geïntensiveerd.’³⁷⁵ Een in november 1947 uitgegeven bevel van ‘Wehrkreis III van het Zuidelijke Gebied’ (van de 6e Brigade van de 2e TNI-divisie) stelde het bestraffen van ‘pro-Nederlands personeel’ en ‘Nederlandse handlangers’ eveneens verplicht. Om te ‘voorkomen dat in Nederlands gebied orde en rust heersen’, moesten bovendien ‘rampokpartijen en verkrachtingen’ worden ‘geïntensiveerd.’³⁷⁶ Twee weken later gaf ook deze TNI-officier het bevel ‘het vermoorden van spionnen’ te ‘intensiveren.’³⁷⁷ Terecht noemt historicus Frederick orders als bovengenoemd om vermeende spionnen te liquideren ‘remarkably bureaucratized.’³⁷⁸

Dergelijke bevelen gingen ook van militieiders uit. In januari 1948 gaf Sarpan, een lid van een in Oost-Java actieve strijdgroep, bijvoorbeeld het bevel drie Indonesiërs te vermoorden. Nadat dit trio uit Nederlandse hechtenis was ontslagen, waren de mannen volgens hem ‘mata-mata moesoeh’ van de Nederlanders geworden. Sarpan concludeerde: ‘Deze lieden zijn niet meer voor rede vatbaar, weshalve ik gedwongen ben hen ter dood te veroordelen. Weg uit de wereld naar de hel.’³⁷⁹ Een commandant van een andere militie bekende medio 1948 tijdens een verhoor dat hij nabij Probolinggo (Oost-Java) betrokken was geweest bij de moord op drie burgers die van spionage werden verdacht, terwijl hij zijn eenheid tevens de algemene opdracht ‘spionnen opruimen’ had gegeven.³⁸⁰ Ook de rond Medan actieve strijdgroep Gerakan Beruang Hitam (GBH, Zwarte Beer-beweging) gaf begin 1948 het bevel in de kampongs aanwezige ‘ver-

raders', onder meer spionnen, 'uit te roeien'. Indien een kampong weigerde, 'dan zal (moet) de kampong door de GBH in brand gestoken worden en de bewoners levend verbrand'.³⁸¹ Onbekend is in hoeverre hieraan ook gevolg werd gegeven.

Eind 1947 verzocht de wedana van Karangampel (Midden-Java) een TNI-commandant een viertal Indonesische collaborateurs 'uit de weg te ruimen'. Hij beschouwde hen als de gevaarlijkste 'belhamels' van zijn onderdistrict. Het plaatselijke hoofd van de politie tekende dit verzoek 'gezien en akkoord [...] met de opruiming dier handlangers'. Dat het 'opruimen' van het viertal wat de wedana betrof eigenlijk maar het begin was, blijkt uit een door hem bijgevoegde lijst met maar liefst 35 namen. Deze 'Nederlandse handlangers' dienden volgens hem eveneens uit de weg geruimd te worden: diverse (andere) wedana's, assistent-wedana's, mantri's, schrijvers, oppassers, lurahs, dessa-politieagenten, 'leveranciers van rijst voor de Nederlanders' en vijf spionnen. Opnieuw stemde het politiehoofd in met de 'spoedigste opruiming' van deze mensen. De wedana rechtvaardigde zijn handelen als volgt: 'Al blijft er van de Javanen maar de helft over, wij blijven onafhankelijk als de Nederlanders opgeruimd zijn'.³⁸²

Zulke 'zwarte lijsten' kwamen meer voor. Zo beval een militieleider in het onderdistrict Karangtengah (West-Java) de lurahs van maar liefst zeventien dessa's – heimelijk en binnen slechts enkele dagen – een lijst van 'personen die met de vijand samenwerken (mata mata moesoeh)' op te stellen, die hij dan weer aan de TNI zou doorgeven.³⁸³ Het tegen dwarsliggende of verdachte Indonesiërs gerichte extreme geweld werd in orders meestal gelegitimeerd door te wijzen op de noodzakelijk geachte bescherming van de revolutie of de jonge Republiek door het 'uitschakelen', 'opruimen', 'verdelgen', 'eliminieren' en doden van die personen die onder meer voor 'landverraders', 'vijandelijke spionnen', 'collaborateurs', 'NICA-handlangers', 'vijanden van de Republiek' of 'wormen des Lands' werden uitgemaakt.³⁸⁴

Een ander voorbeeld van de ontmenselijking van de tegenstander in de eigen Indonesische gelederen was dat van een militie in Kroya (Midden-Java) die, aldus een Nederlands veiligheidsrapport, op 'de huizen van Indonesiërs die ervan verdacht werden pro-Nederlands te zijn bordjes "Awas pes!" [pas op, ongedierte/pest!] aanbracht'.³⁸⁵ Orders van hoge militaire leiders als Nasution, maar ook van lagere TNI-officieren, militieleiders en andere instanties, legden – zij het soms in voorzichtiger bewoordingen – de basis voor de vaak nietsontziende Republikeinse praktijken om vermeende 'verraders' (soms met hun gezinnen) te bestrijden. Verder valt op dat, zoals in het ver-

zoek van de wedana van Karangampel, de grens tussen ‘spionnen’ en ‘collaborateurs’ veelal fluïde was. Beide categorieën moesten worden uitgeschakeld.

Weliswaar werden deze twee categorieën in orders, instructies en lijsten deels apart opgevoerd, maar vanuit het perspectief van de opdrachtgevers verdienden beide de doodstraf. Dat er een krachtige noodzaak werd gevoeld ‘NICA-aanhangers’ en vooral ‘NICA-agenten’ (spionnen) te bestraffen, bleek ook uit het meedogenloze optreden van de TII en zijn geheime dienst, de beruchte Mahdijin in West-Java. In 1949 maakte de Mahdijin zich vrijwel dagelijks schuldig aan arrestaties, moorden en brandstichtingen. Met name als pro-Nederlands geldende politieambtenaren, dorpschoude, onderwijzers, bestuursambtenaren, opzichters bij het Boswezen, ploegbazen op plantages en ondernemingswachten konden op zwarte lijsten belanden van personen die moesten worden vermoord. Uiteraard gold dat ook, of vooral, voor informanten/spionnen.³⁸⁶

Menig Republikeins document maakte zelfs melding van uitgevoerde liquidatieopdrachten, naam, beroep en woonplaats van de slachtoffers inclusief. Zo rapporteert compagniescommandant P. Amin onder het kopje ‘het doden van spionnen’: ‘Wij hebben een vrouw, genaamd B. Kasmiten, 40 jaar oud, woonachtig te Sempoesari, op 21-12-’47 naar de andere wereld gezonden, daar zij heeft bekend de verblijfplaatsen van de leiders en de troepen [aan de Nederlanders] te hebben aangewezen.’³⁸⁷ Op 19 september 1949 werd een zekere Bok-Ra’Pia in Kandangjati-Kulon (Oost-Java) door het plaatselijke bestuur van Kraksaan omgebracht, aldus een klacht van een assistent-wedono van een ander district (waar de gedode vrouw woonde). Het slachtoffer had zich verdacht gemaakt door een IVG-gebouw te betreden.³⁸⁸ Soms kregen ook Nederlandse militairen als H. Keegstra Republikeinse zwarte lijsten onder ogen: ‘Bij alle [ongeveer 50] namen stond de datum waarop, de manier waarop en met hoeveel man bepaalde personen uit de weg geruimd moesten worden.’ In dit geval was een deel van het beulswerk reeds verricht: ‘Verder de naam van enigen die al geliquideerd zijn in de laatste tijd.’³⁸⁹

Volgens historicus Ong Hok Ham is niet bekend hoeveel van de slachtoffers van de Indonesische jacht op vermeende spionnen en andere collaborateurs werkelijk NICA-agenten waren.³⁹⁰ In absolute cijfers kan dit, net als het totale Indonesische verliescijfer van de onafhankelijkheidsstrijd, inderdaad niet meer worden vastgesteld.³⁹¹ Dat het hoe dan ook om aanzienlijke aantallen gaat, blijkt uit Nederlandse bronnen die vrijwel dagelijks over dergelijke moordpartijen rapporteerden. Zo maakten twee IVG-berichten

uit Zuidoost-Kalimantan in 1948 melding van tegen spionnen gerichte rampok- en moordpartijen waarbij ‘vooral berichtgevers van de A.P. [Algemene Politie] en het B.B. [Binnenlands Bestuur]’ het moesten ‘ontgelden’.³⁹² In dit geval waren de slachtoffers dus werkelijk informanten van de Nederlanders geweest. Ook in een groot aantal Nederlandse gedenkboeken, memoires en dagboeken worden zeer geregeld en tamelijk routinematig dergelijke meldingen gedaan.³⁹³ In het gedenkboek van 4-11 RI staat bijvoorbeeld: ‘We vonden ook 2 spionnen van ons die waren door de tegenpartij levend begraven.’³⁹⁴ Het gedenkboek van 6-2 RI op zijn beurt meldt: ‘Al onze informanten in Gemolong [...] worden door de vijand geliquideerd.’³⁹⁵ Soms, zoals in het gedenkboek van het derde bataljon Garderegiment Jagers, worden de slachtoffers zelfs met naam genoemd: ‘Te Tjiwalen-Peuntas [...] werd Sanoesi, informant van 4-10-R.I., vermoord; zijn geweer werd medegenomen.’³⁹⁶ Zeker is dat een deel van de slachtoffers daadwerkelijk spion was, maar een fors deel ook niet.

Het vermoeden van onschuld geldt in ieder geval voor het grootste deel van de 291 mensen die tussen september 1946 en begin januari 1947 door de strijdgroep Tentara Lipan Bajeng (Bajengs Duizendpotenleger, LB) in Zuid-Sulawesi als ‘Nica-spion’ zijn vermoord. Deze huiveringwekkende liquidatiereeks blijkt uit een lange door het LB opgestelde en door KNIL-militairen in beslag genomen slachtofferlijst. Deze en andere lijsten werden naderhand als bijlagen aan het in 1948 vervaardigde maar niet gepubliceerde rapport-Enthoven toegevoegd. De commissie-Enthoven had de taak de spraakmakende Nederlandse massamoord in Zuid-Sulawesi te onderzoeken, maar legde het accent vooral op Indonesische moord- en rampokpartijen. De LB was een sterke nationalistische militie die in de regio’s Makassar, Goa, Takalar en Jenepono tegen de Nederlanders streed en tevens in de kampongs vermeende ‘vijanden’ van de revolutie liquideerde. Voor de uitvoering van dit bloedige handwerk had de Lipan Bajeng, aldus de Indonesische historicus Taufiq Ahmad, tientallen algojo’s (beulen) in dienst. Nuchter-bureaucratisch staan naam, leeftijd, kampong en beroep van de bijna driehonderd slachtoffers op de dodenlijst genoteerd, waarbij onder het kopje ‘beroep’ meestal ‘spion’ is geschreven – en een enkele keer ‘verraadster’, ‘onderwijzer’, ‘landbouwer’ of ‘handelaar’. In een aparte column staat verder: ‘datum opgeruimd’. Bij de analyse van de namenlijst valt tevens op dat er enkele kinderen van tien jaar en ouder op staan – die eveneens als ‘spionnen’ werden gedood – terwijl de oudste slachtoffers ongeveer zestig jaar oud waren. In de stukken van de Lipan

Bajeng bevindt zich verder nog een tweede, vergelijkbare dodenlijst met achttien namen.³⁹⁷

Dit aantal van 309 slachtoffers in deze regio staat niet op zichzelf. Het KNIL trof in het archief van een andere strijdgroep, de Laptoer (Laskyar Pembontak Toeratea) die in Jenepono actief was, nog drie andere executielijsten aan, waarop de namen van respectievelijk 31, 56 en 96 slachtoffers staan. Ook deze 183 slachtoffers werden – grotendeels in december 1946, januari 1947 – vrijwel allemaal als ‘spion van de vijand’ vermoord, samen met enkele ‘verraders’. De drie lijsten van de Laptoer bevatten, vermoedelijk om een soort (pseudo)rechtspraak te suggereren, aantekeningen als: ‘afgemaakt door de jongeren van het leger omdat hij spion van de vijand was. Goedgekeurd door volk en leden [van de organisatie].’ Uit stempels, geadresseerden en ondertekeningen van de documenten van zowel Lipan Bajeng als Laptoer blijkt dat het totaal van 492 moorden werd gepleegd met medeweten van de mantripolitie, lokale bestuurders, twee TNI-officieren en het hoofdkwartier van de grotere verzetsorganisatie Lapris (Laskar Pembontak Rakyat Indonesia Sulawesi), waarvan de Laptoer deel uitmaakte en die zich onder meer in spionnenjacht had ‘gespecialiseerd’. Onder deze slachtoffers bevonden zich wederom enkele kinderen van acht tot tien jaar oud – en zelfs een kindje van slechts één jaar. Maanden later, in september 1947, overhandigde het Indonesische bestuurshoofd (controleur) van Jenepono, Sampara DaEng Lili, nog een lijst van 481 tussen juli 1946 en juli 1947 gedode personen aan de onderzoekscommissie-Enthoven, waarvan hij zelf deel uitmaakte. Ook deze slachtoffers, zo leert de lijst, kwamen grotendeels om vanwege de verdenking een ‘Nica spion’ te zijn.³⁹⁸

Tussen de lijst van bestuurshoofd Sampara (482 slachtoffers) en de andere vijf slachtofferlijsten (492 slachtoffers) van de twee strijdgroepen bestaat enige overlap³⁹⁹, maar onder de streep maken al deze geregistreerde doden deel uit van de ongeveer 1500 slachtoffers van intra-Indonesisch geweld die de commissie-Enthoven voor de periode van 1 juli 1946 tot 1 juli 1947 vaststelde, en waar historicus Willem IJzereef ook al op wees. Los van de vraag hoe nauwkeurig dit cijfer is, is ook op basis van Indonesisch onderzoek duidelijk dat de Republikeinse verzetsbeweging in delen van Zuid-Sulawesi honderden mensen, onder wie talrijke vrouwen en kinderen, heeft vermoord op verdenking van spionage of andere vormen van collaboratie met Nederland. De slachtofferlijst van Sampara, die tot juli 1947 doorloopt, illustreert tevens dat dergelijke intra-Indonesische moorden in Zuid-Sulawesi ook na het terugtrekken van het beruchte DST van kapitein Raymond Westerling

(begin maart 1947) nog doorgingen. Overigens hebben de hardhandige Nederlandse acties van vooral het DST en het KNIL, grotendeels moordpartijen op vermeende verzetsleden, meer dan twee keer zoveel slachtoffers geverg'd.⁴⁰⁰

De intra-Indonesische moordpartijen in Zuid-Sulawesi in 1946-1947 zijn een complex vraagstuk. Deze terreur is immers het resultaat van de wisselwerking tussen Nederlandse en Indonesische militaire en politieke acties en van een geleidelijke escalatie van geweld. De moorden die Indonesische milities op vermeende spionnen en collaborateurs pleegden kunnen bijvoorbeeld niet los worden gezien van de door Nederland als vanzelfsprekend geachte terugkeer van het oude koloniale gezag, de Nederlandse arrestaties van moderate politieke leiders en een verbod op de PNI (Partai Nasional Indonesia), evenals de geregelde moord- en martelpraktijken van het KNIL nog voor de aankomst van de doodseskaders van het DST (in december 1946) en van conflicten tussen aanhangers van de Republiek en enkele aristocraten die aan de Nederlandse zijde stonden.⁴⁰¹

Daders

Vooralsykers en bijzondere contraspionageafdelingen van de Republikeinse inlichtingendiensten maakten jacht op 'spionnen' en andere 'verraders'. Ook hoge TNI-commandanten verstrekten echter dergelijke opdrachten. Belangrijke aanvullende informatie over hardhandige contraspionage en daderschap binnen de TNI is afkomstig van de eerdergenoemde overste Suhud Prawiroatmojo, die begin 1947 in Oost-Java was gevangengenomen en verhoord. Deze regimentscommandant, die desgevraagd Republikeinse ontvoeringen en moordpartijen ruitelijk toegaf, benadrukte dat dergelijk beulswerk buiten zijn verantwoordelijkheid was uitgevoerd. Veeleer werden de liquidatieplannen, aldus Suhud, 'uitgewerkt door majoor Kadim, Chef van de "Staf I Siasat", en uitgevoerd door de "PD" (Penggempoe Dalem, "Strijdgroep van binnenuit") en de Polisi Tentara.'⁴⁰²

Als deze gedetailleerde informatie van Suhud, volgens de Nederlandse inlichtingendiensten een zeer geloofwaardige getuige, juist is, zou dat betekenen dat door de TNI verordonneerde moordpartijen, in ieder geval in 1946-1947 in Oost-Java, door speciale liquidatieploegen binnen de troepeninlichtingendiensten van de TNI en door de Militaire Politie (Polisi Militer) werden uitgevoerd. Het Corps Polisi Militer was overigens ook tijdens de Madiun-opstand betrokken bij het 'opruimen' van talrijke 'vijanden van de Republiek'. TNI-majoor Kadim Prawirodirdjo

was in 1947 de chef-staf van de eerdergenoemde generaal-majoor Sungkono. Onder diens bevel mocht ook de voor onder meer publiekelijke liquidaties van NICA-spionnen beruchte psychopaat en massamoordenaar Sabarudin⁴⁰³ lange tijd het bevel over een TNI-bataljon voeren. Het heeft er dus alle schijn van dat Sungkono prominent bij de planning en coördinatie van talrijke moorden in Oost-Java betrokken was of deze in ieder geval gedoogde. Onduidelijk blijft daarentegen of deze divisiecommandant, tevens oprichter van het dievenkorps Barisan Maling (zie p. 418), eigenmachtig handelde of op last van het hoogste gezag in Yogyakarta. Dat hij in ieder geval in de geest van de legerleiding optrad, blijkt wel uit het voornoemde non-coöperatiebevel van Nasution van begin 1949. De strekking van dit bevel was immers dat ontvoering en doding van ‘spionnen’ en ‘collaborateurs’ formeel Republikeins beleid was.

Het bovenstaande neemt niet weg dat dergelijke opdrachten lang niet altijd en overal even consequent werden uitgevoerd, omdat de lokale context sterk kon verschillen en de beoogde ‘schoonmaak’ op veel plaatsen op verschillende wijzen werd uitgevoerd. Bovendien hadden zeker niet alle moorden onder het mom van zuiveringen of contraspionage de goedkeuring van de hoogste Republikeinse politieke en militaire autoriteiten, vooral waar het in feite ging om afrekeningen met rivaliserende groepen en personen of om zuiver crimineel gemotiveerd geweld. De moorden die sterke en eigengereide milities en groepen als de Harimau Liar, de Laskar Rakyat en de Darul Islam pleegden waren die autoriteiten daarom vaak een doorn in het oog. Het probleem was echter dat zij maar beperkt gezag over deze milities, politieke organisaties en sommige TNI-onderdelen hadden.

Toch kwam het ook voor dat door milities gepleegde moorden wel met goedkeuring of in opdracht van plaatselijke civiele én militaire autoriteiten plaatsvonden, vooral als deze anti-Nederlands of anticommunistisch gemotiveerd leken. De moordpartijen van de Laptoer en Lipang Bajeng in Zuid-Sulawesi laten dat zien. Verder is gedocumenteerd dat pro-Republikeinse bestuurders als wedana’s en politiefunctionarissen bereidwillig alerhande – vaak tijdelijke – allianties met pemuda, strijdgroepen, TNI-militairen en inlichtingendiensten aangingen en voor hen zwarte lijsten opstelden of arrestaties uitvoerden, met alle fatale gevolgen van dien. Ook waren er, in Oost-Java bijvoorbeeld, politieke bewegingen als de Gerakan Kebaktian Rakyat (Beweging voor Volksloyaliteit) actief. Volgens Murjani, de civiele gouverneur van Oost-Java, was hun doel ‘alle mensen te ver-

moorden die naar hun mening verraad plegen tegenover den Staat'. Dit doel betekende dat ook een regeringskantoor als in Turen meermalen werd bespied om te achterhalen of medewerkers eerder 'al bij de Nederlanders hebben gewerkt'.⁴⁰⁴

In weer andere gevallen vermoordden door spionnenvrees opgehitste *pe-muda's*, volksmenigtes of individuele burgers op eigen initiatief vermeende spionnen. Dorpschouffden, aristocratische elites of militieleiders wezen *desa-* of dorpswachters maar ook wel (onbetaalde) burgers voor dit beulswerk aan, zoals in de Karolanden (Noord-Sumatra), Zuid-Sulawesi en op Bali. Volgens de Indonesische historicus Taufik Achmad waren deze zogeheten *algojo's* (beulen) in Polombangkeng (Zuid-Sulawesi) en omstreken 'tasked with executing those who were considered traitors'. Hun taak was vooral '[to] execute those who were suspected of being spies for the Dutch'. Als reactie op deze mensenjacht ontstonden echter ook 'pro-NICA'-*algojogroepen*. Deze beulen aarzelden op hun beurt niet burgers te vermoorden die nationalistische milities zouden steunen. Al deze geweldplegers lijken gemeen te hebben dat zij, ook al twijfelden zij over de 'schuld' van de verdachten die bij het minste of geringste op zwarte lijsten konden belanden, het zekere voor het onzekere namen en tot liquidatie overgingen. Vooral personen die, los van hun sociale klasse, ervan werden verdacht 'NICA-spion' te zijn werden *de facto* beschouwd als vogelvrijverklaarden die ogenblikkelijk moesten worden gedood.⁴⁰⁵

Sommige Indonesische bronnen, waaronder een radiografisch bericht van Nasution van maart 1949, wonden er weliswaar geen doekjes om dat aan 'het vermoorden van collaborateurs [...] door de bevolking steeds actief [wordt] deelgenomen', maar op wiens bevel dit precies gebeurde en hoe zij hun doelwitten kozen bleef meestal in het midden.⁴⁰⁶ Er zijn voorts indicaties dat militairen, al dan niet met hulp van plaatselijke bestuurders, burgers soms dwongen bij moordpartijen op vermeende spionnen te helpen. Dit lijkt bijvoorbeeld op 22 juli 1947 in Kuripan (Oost-Java) te zijn gebeurd, toen acht Chinezen, twee Javanen en een Indo-Europese vrouw de dood vonden. Uit een verklaring van zes bij het transport betrokken burgergetuigen van het buurdorp Bantaran bleek dat de elf gevangenen, volgens de hen begeleiden- de TNI-militairen allemaal spionnen, in Kuripan werden ontkleed (afgezien van de vrouw), aan elkaar werden vastgebonden en naar een nabijgelegen bos werden gebracht. Toen de stoet aldaar arriveerde werden de elf vermeende spionnen, onder meer door burgers uit Kuripan, met steekwapens gedood en hun lijken op last van de TNI verbrand.⁴⁰⁷

Sommige personen werden door al dan niet ad hoc gevormde ‘krijgsraden’ en ‘rechtbanken’ vanwege spionage ter dood veroordeeld. Dat lot trof begin 1948 bijvoorbeeld Abdul Rachman ‘in verband met door hem als spion (handlanger van de N.I.C.A.) bedreven handelingen’. Hij had nabij Balong (Oost-Java) Nederlandse eenheden ‘naar verschillende plaatsen’ geleid voor het houden van zuiveringsacties.⁴⁰⁸ Toen de Nederlandse overloper Poncke Princen beseftte dat hij en zijn TNI-compagnie door twee – kennelijk geïntimideerde – eigen mensen aan de Nederlandse inlichtingendienst waren verraden, werden de betrokkenen eveneens (snel) ‘berecht’: ‘Er is toen een soort krijgsraad te velde gehouden, waarbij de jongens ter dood werden veroordeeld. Ze zijn nog dezelfde dag in Batoe Sirap [West-Java] gefusilleerd. Ook al zag ik de noodzaak van de maatregel wel in, het gebeuren heeft nog lang bij mij doorgewerkt. Niet iedereen kan een held zijn en zijn mond houden als hij wordt bedreigd.’⁴⁰⁹ Ook de Militaire Politie paste bij menige executie ‘snelrecht’ toe.⁴¹⁰ Naast vermeende spionnen werden in de laatste fase van de revolutie vooral communistische leiders als Tan Malaka en Amir Sjarrifudin en hun belangrijkste volgelingen door de TNI geliquideerd, waarbij dit in het geval van Tan Malaka zelfs tegen het expliciete bevel van premier Hatta indruiste.⁴¹¹

MARTELINGEN

Vermeende spionnen en verraders in de Republikeinse gelederen werden ook geregeld mishandeld en gemarteld. Dit blijkt onder meer uit het optreden van de Siliwangi-Divisie tijdens de communistische Madiun-opstand, waarbij de TNI-troepen meedogenloze ‘zuiveringen’ hielden tegen de PKI en iedereen die van linkse sympathieën werd verdacht. De dichter Kuslan Budiman, die in Maospati woonde (een stadje dicht bij Madiun), zag dat dit met martelingen gepaard ging. Journalist Dirk Vlasbom noteerde in 2016: ‘In de plaatselijke gevangenis [in Maospati] werd systematisch gemarteld. Kuslan kon dat zien en horen vanuit een boom naast de gevangenis.’⁴¹² Martelingen van onder meer PKI-lurahs waren tijdens het neerslaan van de Madiun-opstand ‘blijkbaar [ook] gebruikelijk om informatie te verkrijgen’, aldus Poeze.⁴¹³

In Nederlandse inlichtingenrapporten komen Republikeinse martelingen, meestal in verband met een verdenking van spionage, eveneens herhaaldelijk ter sprake. Zo meldde een inlichtingenrapport van 3-1 RI dat twee vrouwen in september 1947 nabij Cirebon (West-Java) werden aangehouden door vier met goloks [kapmessen] bewapende mannen.

‘Toen deze mannen op de vrouwen een pasfoto vonden van haar werkgever te Cheribon verklaarden zij hen tot NICA-spionnen en werden zij meegesleurd naar kampong Mandapa. In het bijzijn van den koewoe [desa-hoofd] en de desa-politie van deze kampong werden zij zwaar mishandeld. De vrouwen met golokhouwen in borst, gezicht en nek in de kali geduwd. Eén vrouw was op slag dood, de ander wist echter uit de kali te kruipen, en over de sawah’s te ontkomen naar het kampement te Soetawangi, waar ze geheel ontkleed en overdekt met houwen aankwam.’⁴¹⁴ Soms nam de bevolking aan de mishandelingen van vermeende spionnen deel, zo meldde althans een Nederlands bestuurlijk verslag uit Zuid-Sumatra van eind augustus 1947. Volgens de rapporteur had de Republikeinse politie zes landbouwers nabij een TNI-stelling bij Muara Baru opgepakt. Het zestal was ‘verdacht alleen al door het feit, dat zij uit de richting Kajoe-Agoeng kwamen. Gedurende 3 dagen werden zij voortdurend mishandeld, waaraan de geheele kampongbevolking en vooral de jeugd, al of niet onder pressie, deelnam.’⁴¹⁵ Ook Chinezen werden veelvuldig door zowel TNI-militairen als milities gemarteld.⁴¹⁶

In de praktijk liep de marteling van een vermeende spion meestal uit op zijn dood. Volgens een Indonesische getuige gebeurde dit bijvoorbeeld in Oost-Java met een marskramer, die een spiegeltje in zijn bezit had en tien dagen eerder met Nederlandse militairen had staan praten. Een strijdgroep arresteerde de man en droeg hem in Sumobito over aan de TNI. ‘Aldaar werd hij op 10-4-’47 door de TRI tijdens de ondervraging gemarteld en tenslotte [...] met knuppels doodgeslagen.’⁴¹⁷

De beruchtste folteraar was in dit opzicht de reeds genoemde Sabarudin. Deze ‘beul van Sidoarjo’, die zich onder meer schuldig maakte aan het levend verbranden van zijn slachtoffers en het slepen achter vrachtwagens tot de dood volgde, stond bekend om zijn schrikbewind. In de beginperiode van de revolutie maakte deze majoor van de Militaire Politie in Oost-Java jacht op ‘NICA-spionnen’ en andere ‘verraders’, wier ‘schuld’ nog niet was vastgesteld. Volgens Poeze voerde hij zijn taken uit met ‘felheid, wreedheid en willekeur, met marteling als regel en veelvuldig executie tot slot.’⁴¹⁸

Folter werd niet alleen ingezet om informatie te vergaren of om een afschrikwekkend voorbeeld te stellen, maar ook om bekentenissen af te dwingen. Dit bleek bijvoorbeeld, zoals in hoofdstuk 6 beschreven, nadat Nederlandse eenheden op 15 januari 1949 in Situjuh Batur (West-Sumatra) een geheime vergadering van lokale politieke en militaire Republikeinse leiders overvielen. Omdat dit treffen door een spion was verraden

Volgens Nederlandse informatie troffen Nederlandse militairen in een vernielde woning in Palembang (Zuid-Sumatra) een hok van 1 bij 2 meter aan dat door Indonesische strijders als martelkamer zou zijn gebruikt. Een kogelgat en een lege patronenhuls deed vermoeden dat hier ook executies van vermeende spionnen en collaborateurs hadden plaatsgevonden. Op een deur werd een opschrift aangetroffen dat vertaald luidde: 'Pas op. Gevangenis voor mensen die gevaarlijk zijn voor het Vaderland.' Bron: NA / DLC

maakten plaatselijke strijdgroepen en burgers op grote schaal jacht op vermeende spionnen. Na aanhouding van enkele personen werden zij, om 'bekentenissen' af te dwingen, gemarteld om uiteindelijk te worden geëxecuteerd. Het afdwingen van bekentenissen blijkt ook, om nog een tweede voorbeeld te noemen, uit de getuigenis van de voorzitter van een Chinese belangenvereniging. Deze man zat in 1947, vanwege verdenking van spionage, in Demak (Midden-Java) maandenlang in de gevangenis. 'Bij de verhooren [door in dit geval de Militaire Politie] werden de personen mishandeld tot dat ze op alle vragen "ja" antwoordden,' aldus het folterslachtoffer.⁴¹⁹

Zoals gezegd, gaf de (onbekende) schrijver van de brief over de moeilijkheden bij onderzoek naar de schuld van spionnen (zie p. 468) het bevel bij foltering geen zichtbare sporen achter te laten. Hij voegde er echter aan toe dat 'zo mogelijk' van het toepassen van dwangmiddelen moest worden afgezien.⁴²⁰ Deze opmerking werpt de vraag op of er in de Republikeinse gelederen meer pogingen werden ondernomen om moord, folter en andere vormen van extreem geweld tegen vermeende spionnen, collaborateurs en verraders tegen te gaan of deze praktijken beter te reguleren. Een indicatie dat in ieder geval het laatstgenoemde soms gebeurde is een dagboek-aantekening van overste A.J. Mokoginta, commandant van het Corps Polisi Militer van Java en tijdens de Japanse bezetting het PID-hoofd van Jakarta. Waarschijnlijk met het oog op de bloedige confrontaties tussen communistische en nationalistische eenheden tijdens de Madiun-opstand noteerde Mokoginta op 30 oktober 1948, helaas zonder verdere toelichting: 'Order voor het "reglementeren van fusillades" om "moorden" te voorkomen.'⁴²¹

Omdat eigenrichting en massa-executies binnen de TNI tijdens de bestrijding van de communistische coup gangbare praktijken waren, intensiverde de TNI inderdaad de militaire rechtspraak (*hukuman militer*).⁴²² In veel gevallen boden dergelijke berechtingen echter slechts een schijnlegaliteit. Zij kunnen zodoende niet als een volwaardige vorm van rechtspraak worden beschouwd.⁴²³ Een concreter voorbeeld van geweldsbeperking is het reeds genoemde afremmen van de BPNK (zie p. 464) door het centrale gezag in Yogyakarta. Ook politieke leiders als Hatta grepen weleens in om buitenrechtelijke executies tegen te gaan.⁴²⁴ Een ander voorbeeld is de bekendmaking van TNI-majoor Affandy. Deze regimentscommandant van de Siliwangi-Divisie beval eind 1946 dat het 'verboden wordt om spionnen of verdachte personen wreed te vermoorden of mishandelen. Zij moeten worden overgegeven aan de dichtstbijzijnde politiepost. Overtredingen zullen voor de krijgsraad komen. De commandanten zijn verantwoordelijk voor hun ondergeschikten.'⁴²⁵ Ook een commandant van een Balinese strijdgroep bekritiseerde medio 1947 in instructies 'het doden van personen, wier schuld (nog) niet duidelijk is of in het geheel onschuldig zijn' en riep ertoe op deze moorden te beëindigen.⁴²⁶

Militaire instanties wisten bovendien de voor zijn willekeurige moordpartijen en sadisme gevreesde Sabarudin begin 1946 tijdelijk te neutraliseren door hem in hechtenis te nemen. Medio 1947 wist deze beul tijdens

het eerste Nederlandse offensief echter uit de gevangenis van Ambarawa te ontsnappen om vervolgens, dankzij machtige beschermers als Sungkono en Mustopo, weer in de TNI-gelederen te worden opgenomen, ditmaal als bataljonscommandant. Zoals kon worden verwacht verviel Sabarudin snel weer in oude gewoontes door op wrede wijze oude rekeningen te vereffenen en tijdens de Madiun-opstand vooral TNI-officieren met communistische sympathieën uit de weg te ruimen. Nadat Sabarudin begin 1949 echter weer in conflict met de militaire leiding was geraakt, werd hij opnieuw gearresteerd en in november zelf geëxecuteerd.⁴²⁷ Er zijn dus wel, ook gedurende de 'bersiap', Republikeinse geweldsbeperkingen gedocumenteerd, maar deze lijken al met al relatief zeldzaam en weinig effectief te zijn geweest. Te velde werden deze orders, als men er al vanaf wist, lang niet altijd opgevolgd. Net als aan Nederlandse zijde heiligde het doel de extreme middelen en werden instructies om niet te martelen en te moorden veelvuldig genegeerd.

SLACHTOFFERS EN HEDENDAAGSE PERCEPTIE

Over perspectieven van de slachtoffers van de hardhandige intra-Indonesische 'zuiveringen' van mensen onder verdenking van spionage of andersoortige collaboratie met Nederlandse militairen, bestuurders of ondernemers is, afgezien van de 'bersiap'-periode, relatief weinig bekend, zeker in Nederland. In de Nederlandse archieven zijn hierover (ook) slechts enkele getuigenissen bewaard gebleven. Zo schetste Soelastri Dibyomiharso, de vrouw van de mantri (opzichter) bij de Landbouwvoorlichtingsdienst te Lumajang (Oost-Java), in een verklaring die zij voor de Veldpolitie aflegde, hoe haar man op 24 juni 1948 werd omgebracht. De daders waren '4 boosdoeners' die zij onder meer vanwege de duisternis niet nader zei te kunnen omschrijven. Volgens Soelastri sliepen zij, haar man en hun zes kinderen, toen het viertal rond middernacht eerst aanklopte en daarna het huis binnendrong, 'terwijl buiten ook vele mensen waren. [...] Toen ik hen [de vier daders] mijn man naar buiten zag brengen, liep ik met (een van) mijn kinderen achterna en zag daar, dat de boosdoeners een schot uit een pistool op hem losten, dat trof.' Toen Soelastri haar man te hulp schoot, werd ook zij beschoten, waarbij zij een schampschot kreeg. Nadat zij om hulp had geroepen, vluchtten de moordenaars weg, 'terwijl mijn man [nog] zelf naar huis liep. Ik zag dat hij [...] getroffen was; mijn man sprak: "Op deze manier zullen er nog velen van mijn volk dood gaan." Nadat hij deze woorden had gezegd, stierf hij.'⁴²⁸ Of de vier moordenaars

later werden opgepakt en welke rol de om het huis verzamelde menigte precies had gespeeld, blijkt niet uit het dossier.

Tot op heden is in Indonesië het vooral tijdens het Suharto-tijdperk gecreëerde officiële geschiedbeeld van de onafhankelijkheidsoorlog nog steeds vrij dominant. Het leger-narratief benadrukt vooral heldendaden en schetst een eendimensionaal beeld van een eensgezinde nationale vrijheidsstrijd.⁴²⁹ Gelukkig hebben Indonesische historici, journalisten en anderen in de laatste decennia steeds meer gedegen onderzoek naar intra-Indonesisch geweld en andere zwarte bladzijdes van de Indonesische revolutie gedaan. Dit kan worden gezien als het begin van een proces van nuancering van het geschiedbeeld van de Indonesische revolutie. Los van de kritische bijdragen van deze Indonesische historici en van geschiedenistijdschriften als *Historia* op macroniveau is op microniveau ook de persoonlijke herinnering aan het extreme geweld van de Indonesische contraspionage nog aanwezig. Dit geldt in ieder geval voor enkele hoogbejaarde TNI-veteranen, die hiervan getuige waren of zelf aan moordpartijen deelnamen. Veteraan H. Moehamad Roeslan, bijvoorbeeld, herinnerde zich tijdens een medio 2022 gehouden interview nog levendig twee buitenrechtelijke Indonesische executies: van de lurah van Semanding (Midden-Java) in december 1948 en van de lurah van Gombong (Midden-Java) in 1949. De eerste functionaris werd door de TNI gedood, aldus Roeslan, vanwege zijn samenwerking met de 'NICA', terwijl het de tweede bestuurder fataal werd dat hij door plaatselijke lasykers als 'mata-mata NICA' (spion) werd beschouwd.⁴³⁰

TNI-veteraan Edi Koencoro bevestigde, eveneens in een recentelijk afgenomen (en in het Engels vertaald) interview, dat hij en zijn medestrijders vermeende spionnen ombrachten, zelfs al stond de verdenking niet geheel vast. Zo vatte zijn eenheid in 1948 of 1949 in Midden-Java een verdachte Javaan in de kraag: 'He was a spy, working for the Dutch. [...] Our own kind. We killed him.' Dorpsfunctionarissen hadden het slachtoffer als spion aangewezen, wat voor Koencoro bewijs genoeg was. Op de vraag of er geen alternatieven waren, antwoordde de veteraan: 'He was a spy. What should we do to him?' De man in een gevangenis opsluiten was, net als vrijlaten, kennelijk geen optie: 'Where? There was no prison. We were mobile. We moved from one place to another. He was a liability. So we had to kill him. Done.' Onder de handvol personen die Koencoro vanwege verdenkingen van spionage executeerde, bevond zich ook een jonge Indonesische vrouw. Zij was door bestuurders betrappt toen zij inlichtingen aan de Nederlanders zou hebben verstrekt. Hoewel zij om haar leven smeekte, voerde hij haar weg

naar een rijstveld en gaf haar de kogel. Naar zijn huidige visie op deze bloedige eigenrichting gevraagd, zegt de veteraan: 'I did that for the country and the people. I was certain that I did the right thing. They were guilty people. They were the people that did not deserve to live in this country. But after the ceasefire, I regretted it and asked for forgiveness.'⁴³¹

Ook ooggetuige Adnan Buyung Nasution zag, destijds als jongen, hoe een Molukse tiener op wie een spionageverdenking was gevallen in Jakarta door jonge revolutionaire strijders uit een tram werd gesleurd, geslagen en vermoord. Het incident maakte zoveel indruk op hem dat hij enkele dagen niet kon slapen en het tot heden niet kan vergeten.⁴³² Opmerkelijk is voorts de (vertaalde) getuigenis van Sudarman Sulaiman. Hij is de zoon van de militaire leider Chatib Sulaiman, die op 15 januari 1949 in Situjuh Batur (West-Sumatra) door Nederlandse militairen werd doodgeschoten, waarna plaatselijke strijdkrachten en burgers jacht op vermeende spionnen maakten. Op de vraag hoe Sudarman vandaag op het Nederlandse geweld terugblijkt waarvan zijn vader het slachtoffer is geworden, geeft hij een afgewogen antwoord: 'So when there are [Dutch] murder tragedies, heinous murders, like in Situjuh Batur, or in other areas in Indonesia, actually at that time that was a common thing. As we can also see the existence of betrayals [by Indonesian spies in Dutch service] in other places such as in Situjuh. Our people also carry out harsher punishments than that. [...] That was a normal thing [too]. But later on, this will be a tragedy for the Indonesian people, but [also] for other nations this is a normal thing to defend their interests.'⁴³³

TER AFSLUITING

In het kader van een totale volksoorlog voerde de Republiek ook een totale inlichtingenstrijd. Daarbij hebben de leiders van de Indonesische inlichtingendiensten, na aanvankelijke improvisatie en de nodige organisatorische strubbelingen en onderlinge twisten, een groot aantal inlichtingenmilitairen gemobiliseerd. Deze werden gesteund door een vooral ideologisch gedreven spionnenleger dat reeds vroeg en op grote schaal in de Nederlandse civiele en militaire instanties wist te infiltreren. Deze infiltranten brachten door het af luisteren van gesprekken en het ontfoetselen of kopiëren van Nederlandse rapporten, kaarten, oleaten en militaire bladen, een gestage en uitermate belangrijke inlichtingenstroom op gang. Deze gegevens stelden de TNI geregeld in staat tijdig op Nederlandse acties te reageren en bijvoorbeeld uit te wijken of zelf aanvallen op kwetsbare doelen als kleine posten, eenheden of konvooien uit te voeren. Een bijzondere rol bij deze spionage speelden al

dan niet in speciale spionageorganisaties ingeschakelde vrouwen. Vooral als baboe of prostituee gecamoufleerde spionnen hebben hun meerderen ook waardevolle gegevens over onder meer Nederlandse (inlichtingen)militairen en informanten/spionnen verschaft.

De inschakeling van de grotendeels bereidwillige bevolking stelde de Republikeinse diensten in staat een nog fijnmaziger inlichtingennet te creëren dat vrijwel de hele archipel afdekte. Burgers verstrekten talrijke gegevens over Nederlandse activiteiten en maakten tevens deel uit van een eenvoudig maar effectief alarmsysteem dat talrijke Nederlandse militaire acties, mits niet reeds anderszins uitgelekt, heeft doen mislukken. Ook bij de contraspionage speelden de lurahs en de bevolking een belangrijke rol. Deze 'voelsprietten' van de Republikeinse inlichtingendiensten bemoeilijkten het optreden van informanten van de Nederlanders. De bevolking maakte, onder meer in de rol van koeriers, tevens deel uit van de geheime Republikeinse communicatie.

Om de burgers ertoe te bewegen aan de volksoorlog deel te nemen en om het moreel van de strijders hoog te houden hebben speciale afdelingen van de Republikeinse inlichtingendiensten ook veel voorlichtings- en propagandawerk verricht. Om burgers alsmede rivaliserende milities en politieke organisaties te controleren hebben de Indonesische diensten tevens veel aandacht aan interne spionage besteed. Op deze wijze werden ook mogelijke spionnen, verraders en vijfde colonnes gerapporteerd. Deze personen werden van hoog tot laag als groot gevaar voor de jonge Republiek beschouwd, zodat onder meer de inlichtingendiensten op meedogenloze wijze jacht op hen maakten. Afgezien van spionnenvrees en de wil om collaborateurs uit te schakelen vormden criminele en politieke afrekeningen, premies, wraak en sadisme belangrijke motieven.

De opmerkelijk sterk gebureaucratiseerde gewelddadige contraspionage ging gepaard met een grote willekeur, routine en koelbloedigheid. Ook personen van wie niet zeker was dat zij spionnen of collaborators waren werden op last van de legerleiding of hoge commandanten in groten getale gearresteerd, gemarteld of vermoord, zonder aanzien des geslacht of leeftijd. Bij deze onder het vaandel van merdeka georganiseerde achtervolgingen pasten uiteenlopende officiële Republikeinse militaire en bestuurlijke instanties evenals milities, deels met hulp van bestuurders en burgers, systematisch extreem geweld tegen landgenoten toe, waarbij de inlichtingendiensten het voortouw namen. Omdat spionnenvrees een bruikbaar middel was om de bevolking te controleren deden de Republikeinse autoriteiten voorts geen

noemenswaardige pogingen deze angst af te remmen. Als gevolg van dit buitenrechtelijke Indonesische geweld is een onbekend maar groot aantal Indonesiërs om het leven gekomen. De Republikeinse inlichtingenstrijd tegen Nederland was dus al met al gelaagd, vastberaden, inventief en vrij effectief, maar vooral naar binnen toe ook extreem gewelddadig en nietsontziend.

8.

Balans van de inlichtingenstrijd

Nu de belangrijkste aspecten van het optreden van de Nederlandse en Republikeinse inlichtingendiensten zijn behandeld, is het tijd om de balans op te maken. Er wordt een schets gegeven van het verloop van de Republikeins-Nederlandse inlichtingenstrijd – in wisselwerking met het algemene verloop van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog – alsook een verklaring voor deze ontwikkeling. Deze balans richt zich vooral op de twee belangrijkste strijdtonelen Java en Sumatra en beperkt zich tot de hoofdlijnen. De inlichtingenstrijd was immers te complex en langdurig om alomvattend weer te geven.

Accurate en actuele inlichtingen waren cruciaal voor het verloop van de overkoepelende Nederlands-Indonesische oorlog. Aan weerskanten waren inlichtingen ook voor individuele militairen van levensbelang. Op deze opname van begin 1949 maakt een Nederlandse militair in de buurt van Lamongan een Republikeinse trekbom onschadelijk. De TNI baseerde de inzet van trekbommen en mijnen, die aan Nederlandse zijde vermoedelijk de meeste gesneuvelden en gewonden hebben geleverd, op inlichtingen over de Nederlandse militairen en hun verbindingslinies. De Nederlandse diensten probeerden hunnerzijds de ligging van dergelijke wapens of beraamde aanvallen op kleine posten, eenheden, steden of konvooien vroegtijdig te achterhalen, wat hen echter lang niet altijd lukte. Bron: NIMH / Fotoafdrukken Koninklijke Marine

In het verloop van de inlichtingenstrijd vallen drie opeenvolgende fases te onderkennen. De eerste periode van geïmproviseerd inlichtingenwerk en wederzijds aftasten vangt aan op de dag van de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring (17 augustus 1945) en loopt tot aan het eerste grote Nederlandse offensief van medio 1947. Deze militaire actie is een eerste grote cesuur. Dat geldt voor de Nederlands-Indonesische oorlog in het algemeen, maar zeker ook voor de inlichtingenstrijd. De tweede fase omvat de periode vanaf medio 1947 tot het tweede grote Nederlandse offensief eind 1948. In deze tijdspanne, die zich vooral door guerrilla en contraguerrilla kenmerkte, moesten de Nederlandse inlichtingendiensten meehelpen de grote, tijdens de opmars veroverde gebieden te beheersen, terwijl de Indonesische troepen en hun inlichtingendiensten dit juist poogden te dwarsbomen. De derde fase omvat het jaar 1949: de bloedige eindstrijd van de oorlog.

Het tweede deel van dit hoofdstuk geeft antwoord op de vraag waarom Nederland de inlichtingenstrijd – en mede daardoor uiteindelijk de gehele oorlog – heeft verloren (en de Republiek deze heeft gewonnen). Deze analyse zal ook een beknopte internationale vergelijking met de inlichtingenstrijd van andere koloniale mogendheden bevatten.

INLICHTINGENSTRIJD IN VOGELVLUCHT DE IMPROVISATIEFASE (17 AUGUSTUS 1945 – 21 JULI 1947)

Nadat de eerste KNIL-eenheden in het Britse kielzog op Java en Sumatra waren gearriveerd of ter plaatse geformeerd, begonnen zij meteen inlichtingen te vergaren en informanten te werven, zij het op geïmproviseerde wijze. In het laatste kwartaal van 1945 was dit moeilijke werk vooral een aangelegenheid van een klein aantal inlichtingenmensen en commando's. Zij beperkten zich aanvankelijk tot stedelijke bruggenhoofden als Jakarta, Bandung en Medan en – vooral op Sumatra – tot de voormalige Japanse interneringskampen waar RAPWI-eenheden en NICA-detachementen waren gelegerd. Deze militairen moesten, evenals de NEFIS, hun inlichtingenactiviteiten afstemmen met de Britten. Alleen op eilanden als Sulawesi en Kalimantan, waar Nederlandse eenheden aanvankelijk onder Australisch oppergezag stonden en meer handelingsvrijheid hadden, kregen zij relatief meer ruimte om hun eerste praktijkervaringen met inlichtingenwerk op te doen.¹ In november 1945 richtte het Basiscommando Batavia een eerste troepeninlichtingendienst op die aanvankelijk slechts uit vijf man bestond.²

Tot hoofd van de MID van het Basiscommando Batavia werd de 55-jarige overste Herman Agerbeek (KNIL) benoemd die in het interbellum al enig inlichtingenwerk had verricht. Omdat zijn collega's in deze kleine inlichtingensectie op dit terrein volledig onervaren waren, was hij koning eenoog in het land der blinden. Een militaire inlichtingendienst die vooral gevecht-sinlichtingen vergaarde was immers, zo noteerden ook de onderzoekers Van Doorn en Hendrix, 'een specialisatie die het [vooroorlogse] KNIL in feite niet kende'.³ Ook voor deze weer van stal gehaalde 'spionnenbaas' Agerbeek was de situatie die hij aantrof, namelijk een breed en in de hele Indonesische archipel gedragen volksopstand, echter volledig nieuw. Veelzeggend voor zijn beperkte kennis was dat deze KNIL-officier, die zijn bijscholing in ieder geval serieus nam, eind 1945 via een Engelse brochure het nodige over het moderne inlichtingenwerk probeerde op te steken.⁴

Te velde begonnen de nog zeer kleine Nederlandse troepeninlichtingendiensten eind 1945, begin 1946 met de Britse inlichtingendiensten samen te werken, zij het niet altijd van harte. De Britse troepen waren na de verrassend hevige slag om Surabaya tot het pijnlijke besef gekomen dat zij in een koloniale oorlog waren beland waaraan zij part noch deel wilden hebben. Vooral om hun veiligheid te vergroten integreerden zij op zowel Java als Sumatra Nederlands inlichtingenpersoneel in hun gelederen. Eind 1945 voerden de Britten in Jakarta en omstreken een deels op Nederlandse inlichtingen gebaseerde grote zuiveringsactie ('Operation Pounce') uit, met het doel een einde te maken aan de wanorde die het gevolg was van het zogeheten bersiap-geweld. Door deze operatie, die gepaard ging met de arrestatie van een groot aantal Indonesische nationalisten, werd het in de stad inderdaad een stuk rustiger. De strijd om Jakarta was uit Indonesisch perspectief voorlopig verloren. De Republiek reageerde hierop door haar regeringszetel te verplaatsen naar Yogyakarta.

Vroege Republikeinse spionage

De eerste Indonesische inlichtingendiensten, die door Japans geschoolde leiders als kolonel Lubis waren geformeerd, zetten meteen na aankomst van de eerste geallieerde eenheden hun eerste spionageactiviteiten op. Al vroeg lukte het hun, met behulp van als werkkrachten vermomde spionnen, de Britse en Nederlandse gelederen te infiltreren. Deze infiltraties beperkten zich niet tot Jakarta en omgeving, maar omvatten eind 1945, begin 1946 ook andere geallieerde bruggenhoofden als Semarang, Surabaya en Medan. De Republikeinse eenheden waren daardoor vrijwel altijd tijdig op de hoogte van de

militaire acties van hun tegenstanders. De Britten daarentegen tastten tot hun vertrek nagenoeg volledig in het duister als het ging om de dislocatie, sterktecijfers, organisatie en plannen van de Indonesische strijdkrachten. De belangrijkste oorzaken voor hun slechte inlichtingenpositie waren, afgezien van een laag moreel en een tekort aan kennis van taal, land en cultuur, dat ze over weinig inlichtingenpersoneel beschikten en dat zij nauwelijks bekwame en betrouwbare informanten hadden kunnen werven.

Uiteraard volgden de Republikeinse inlichtingendiensten van het eerste uur ook met argusogen de Nederlandse militaire activiteiten, hun directe tegenspelers NEFIS en de nog embryonale Nederlandse troepeninlichtingendiensten inbegrepen. Net als de Britten stelden de Nederlandse inlichtingendiensten al snel herhaaldelijk vast dat hun Republikeinse tegenstanders van meet af aan bekwaam inlichtingenwerk leverden. Zo maakten zij reeds eind 1945 documenten buit waaruit bleek dat de Indonesische strijdkrachten ‘dikwijls goed op de hoogte waren’ van de inrichting van Nederlandse bivakken, beveiligingsmaatregelen en vertrektijden en routes van konvoeien. Dankzij hun ‘uitgebreide spionagesysteem’, waarbij ook de bevolking werd ingeschakeld, konden zij Nederlandse offensieve acties bovendien doorgaans tijdig ontwijken.⁵

Vuurdoop voor de KL

In maart 1946 lieten de Britten toe dat de uit Nederland verscheepte oorlogsvrijwilligerbataljons op Java en Sumatra debarkeerden. In dezelfde maand bezetten Nederlandse eenheden Bali en Lombok. Volgens een Brits rapport had de landing op Bali het Indonesische inlichtingensysteem enigszins verrast, maar blonk het vervolgens uit (‘it excelled itself’) door de landing op Lombok reeds drie dagen van tevoren te melden.⁶ In de komende maanden droegen de toenemend aan ‘vertrekkoorts’ lijdende Britten steeds meer posities – maar weinig bruikbare inlichtingen – aan de Nederlanders over. Tot ergernis van de Britten veroverde hun alsmaar sterker en zelfstandiger wordende kleine bondgenoot geleidelijk terrein op de Republiek. De TNI en enkele strijdgroepen deden hunnerzijds verwoede pogingen de Nederlandse eenheden met frontale aanvallen uit de stedelijke key areas te verdrijven.⁷ Ten koste van hoge verliezen liepen zij zich echter telkens stuk op de versterkte Nederlandse posities, zoals in augustus 1946 in Semarang.

De inlichtingenmilitairen uit Nederland kregen in het tweede en derde kwartaal van 1946 hun eigenlijke vuurdoop. De aankomst van de C-Divisie bestaande uit dienstplichtigen deed de Nederlandse slagkracht verder toe-

nemen. Inlichtingenmilitairen van de KL betrokken kleine posten in dessa's vlak buiten de door de geallieerden gecontroleerde grote steden of poogden hun werk in deze urbane centra te doen. Ook de nieuw geformeerde VDMB begon in deze fase zijn werkzaamheden. Deze dienst voorzag de in Oost-Java gelegerde Mariniersbrigade van militaire inlichtingen, onder meer met hulp van gemilitariseerde burgers (ESD'ers) en geleidelijk opgebouwde informanten-netwerken. De eerste werkzaamheden van de IVG'ers en VDMB'ers leidden tot frustratie en gevoelens van onmacht, vooral omdat zij door hun slechte inlichtingenpositie de aanhoudende Republikeinse infiltraties in de door Nederland bezette steden niet konden stoppen.

Grootschalige infiltraties

Medio 1946 vonden op inlichtingenvlak belangrijke reorganisaties aan Republikeinse zijde plaats en sloeg onder meer de Field Preparation vanuit Java haar vleugels uit naar Bali, Sumatra, Kalimantan en Sulawesi. De infiltranten van de FP richtten daar kleine spionagegroepen op die volgens een sneeuwbalstelsel meer spionnen ter plaatse moesten werven en de revolutionaire strijd op deze eilanden verder moesten aanwakkeren. De infiltraties bleven zich echter hoofdzakelijk op de door Nederland bezette gebieden op Java richten. Daar was immers het gros van de alsmaar sterker wordende Nederlandse troepenmacht gelegerd en de dreiging voor de Republikeinse 'stamlanden' het grootst. De onder uiteenlopende dekmantels werkende infiltranten, onder wie vrouwen en kinderen, staken 'druppelsgewijs' onopvallend de demarcatielijnen of de stadsgrenzen over en formeerden kleine, los van elkaar opererende spionagecellen. Mocht het de Nederlanders lukken een van deze cellen te ontmantelen, dan konden de gearresteerden, als zij bij de verhoren al informatie loslieten, zodoende maar zeer beperkt 'doorslaan'. De infiltranten die zich als werkkrachten voordeden, speelden handig in op het chronische personeelstekort bij vrijwel alle Nederlandse bedrijven en bestuurlijke en militaire instanties. Zij luisterden gesprekken af, legden de hand op documenten en lieten geregeld wapens, munitie en uitrustingsstukken uit de Nederlandse posten en magazijnen verdwijnen.

In het algemeen achtten de Republikeinse diensten personen die goed Nederlands spraken (of tenminste verstonden) en daardoor doorgaans weinig argwaan wekten, bijzonder geschikt als informanten/spionnen. Dit gold helemaal voor Republikeins gezinde Indo-Europeanen, Molukkers of Manadonezen, van wie de Nederlanders meestal als vanzelfsprekend achtten dat zij aan hun kant stonden. Op basis van grootschalige infiltraties

lukte het de Indonesische inlichtingendiensten een doel te bereiken dat voor hun Nederlandse tegenspelers voorlopig onhaalbaar bleek, namelijk het nauwkeurig in kaart brengen van talrijke dislocaties, sterktes, bewapening, konvooien en geplande acties van 'de vijand'. Dit inlichtingensucces was ook het gevolg van de sabotage- en spionageactiviteiten die Republikeinse dievenkorpsen en andere bijzondere strijd- en inlichtingenorganisaties als de Barisan Srikandi in de loop van 1946, en deels ook al eerder, op Java begonnen te ontplooiën. Nog belangrijker waren de werkzaamheden van de decentrale troepeninlichtingendiensten van de TNI-eenheden en de inlichtingen-activiteiten van de Polisi Militer (PM), de vele milities en pemuda-organisaties.

De Republikeinse inlichtingendiensten leverden tevens een bijdrage aan de voorlichting van de bevolking. Zij hadden daarvoor speciale propaganda-afdelingen. De Republikeinse diensten beseften al vroeg dat vooral de steun van de bevolking cruciaal was voor het welslagen van de inlichtingensrijd en daarmee van de Indonesische revolutie. In het verlengde hiervan vormde 'interne spionage' reeds vanaf 1946 een belangrijke taak van zowel militaire als civiele inlichtingendiensten, evenals van de PM en de politie. Zij hielden de loyaliteiten en het gedrag van de eigen burgers, bestuurders, politiemensen, milities en militairen nauwlettend in de gaten. Door verdachte personen te intimideren, van hun posten te verwijderen, te arresteren, te mishandelen of zelfs te doden probeerden zij bij de bevolking desnoods gehoorzaamheid af te dwingen.

Vrije hand na het Britse vertrek

Kort na de totstandkoming van de Linggajati-overeenkomst op 15 november 1946 en het Britse vertrek aan het einde van die maand vonden er, na geschillen over demarcatielijnen, provocaties, beschietingen en wederzijdse troepenopbouw, in en om steden als Medan en Palembang hevige gevechten tussen Nederlandse en Indonesische eenheden plaats, die tot Nederlandse terreinwinst leidden. Ook ten westen van Surabaya en ten zuiden van Semarang schoven de Nederlanders, nu niet langer onder Britse voogdij, hun posities begin 1947 geleidelijk verder naar voren. Deze militaire confrontaties met de veel beter gewapende Nederlandse troepen eindigden stevast in hoge Indonesische verliezen, ook onder burgers. In Zuid-Sulawesi daarentegen vonden van december 1946 tot eind februari 1947 geen of nauwelijks gevechten tussen Nederlandse troepen en Indonesische strijdkrachten plaats. In plaats daarvan vermoordden de beruchte commando's van kapi-

tein Westerling en hen assisterende KNIL- en politie-eenheden minimaal 3500 personen. Het doel van deze terreur was Nederland weer greep op de bevolking te geven.

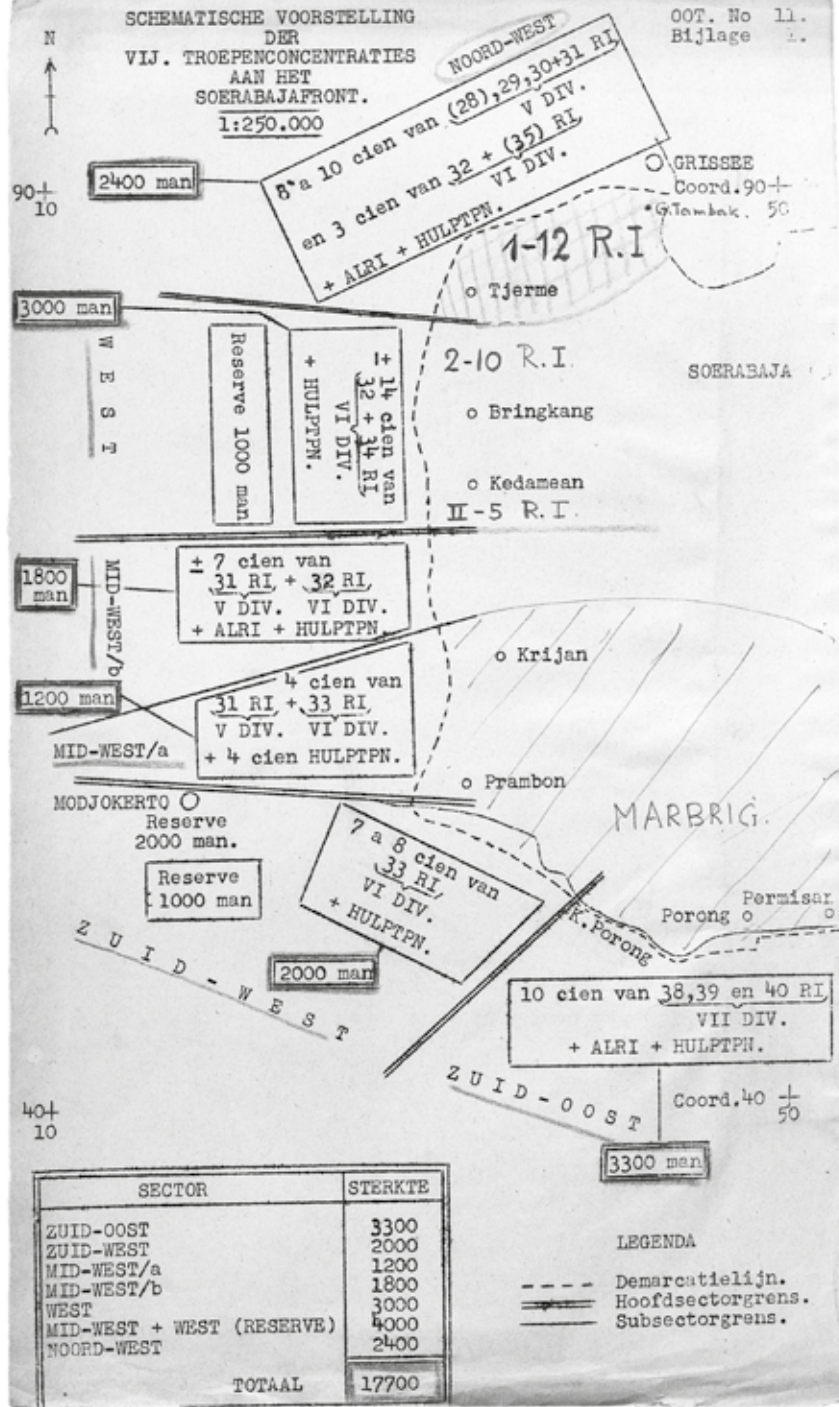
Deze in het Nederlandse kamp als successen gevierde militaire ontwikkelingen veranderden maar weinig aan de slechte Nederlandse inlichtingenpositie. Wel kwam het de Nederlanders, in open gevechten de bovenliggende partij, goed uit dat de Republikeinse strijdkrachten nog steeds goeddeels op conventionele wijze de strijd aangingen en veelal frontaal en in hechte formaties de aanval kozen. In sommige gevallen kwamen Nederlandse inlichtingendiensten plannen voor Republikeinse stormaanvallen tijdig te weten, zodat Nederlandse eenheden zich daar goed op konden voorbereiden, onder meer door de aanvoer van versterkingen.⁸ Aan de forse Indonesische verliezen bij deze open gevechtsconfrontaties droeg ook bij dat legercommandant Sudirman het fatale bevel gaf om bij Nederlandse uit- of aanvallen niet terug te trekken.⁹ De dure lessen die de Republikeinse strijdkrachten hier leerden, markeerden het begin van een geleidelijke en, zo zou blijken, doorslaggevende aanpassing van een grotendeels conventionele naar een grotendeels guerrillastrijdwijze.

Aan Nederlandse kant daarentegen werden Spoor en zijn belangrijkste ondercommandanten in hun laatdunkende KNIL-denkbelden over de geringe Indonesische gevechtswaarde bevestigd. De zegereeks van begin 1947 voedde bij hen tevens de overtuiging dat een eventueel grootschalig militair offensief en de aansluitende 'zuivering' van de veroverde gebieden geen al te zware opgave zouden zijn. De Nederlandse politieke en militaire leiders achtten in het tweede kwartaal van 1947 een dergelijk beslissende genadeklap aan de Republiek noodzakelijk omdat Yogyakarta aan de onderhandelingstafel maar niet wilde meewerken. De opstelling van de Republiek was overigens begrijpelijk gezien Nederland zich niet aan de afspraken hield en onrealistische eisen stelde als het opdoeken van de TNI en het stopzetten van buitenlandse betrekkingen.

Los van deze politieke en militaire ontwikkelingen bleef in de eerste helft van 1947 op inlichtingenvlak in het Nederlandse kamp de veiligheid van de eigen inlichtingen en operaties een zorgenkind. Een grote, maar zonder politieke goedkeuring op touw gezette actie op 24 januari 1947 in Krian in de Porong-delta (Oost-Java) lekte bijvoorbeeld uit.¹⁰ Een dergelijk falen, dat zich ook elders manifesteerde, was het gevolg van nonchalance, loslippigheid en een chronische onderschatting van de tegenstander.¹¹ In april 1947 was na talrijke klachten van veiligheidsofficieren voor de legerleiding de maat vol.

SCHEMATISCHE VOORSTELLING
DER
VIJ. TROEPENCONCENTRATIES
AAN HET
SOERABAJAFRONT.
1:250.000

OOT. No 11.
Bijlage 1.

TASTEN IN HET DUISTER

Alle troepencommandanten ontvingen de volgende waarschuwing: ‘Aangezien kortelings bij een overvalling van T.R.I.-onderdelen deelen van een zeer geheim overzicht in handen van de Indonesiërs zijn aangetroffen, wordt U verzocht bij Uw onderhebbende onderdelen de scherpste maatregelen te doen treffen, opdat ontvreemding, c.q. inzage van onbevoegden van geheime stukken worde belet. Tevens gelieve U zich ervan te vergewissen, dat personeel, hetwelk toegang heeft tot geheime archieven, volledig betrouwbaar is.’¹² Dit zou bij lange na niet de laatste waarschuwing zijn.

Bij hun contraspionage probeerden de Nederlanders onder meer, afgezien van de pogingen de vele Indonesische infiltraties tegen te gaan, de complexe organisatiestructuur van de Republikeinse inlichtingendiensten in kaart te brengen. De voornaamste Nederlandse inlichtingbronnen hiervoor waren informantenberichten en verhoren van gearresteerde leden van de Republikeinse inlichtingendiensten. Beide typen bronnen gaven echter lang niet altijd even bruikbare of betrouwbare informatie. Acties van de Republikeinse inlichtingendiensten bleven mede daardoor onvoorspelbaar, terwijl de zo ingewikkelde en veranderlijke organisatiestructuur van overkoepelende diensten als de PMC, PMU, Brani, Field Preparation en Bagian V de Nederlanders eveneens parten speelde.

Nederlandse rapporteurs meldden dan ook dat zij ‘een zeer verward beeld’ van de vele Indonesische inlichtingendiensten hadden.¹³ Zo konden zij niet achterhalen wanneer de door Lubis geleide PMC was opgericht. Wel was hun op basis van in beslag genomen documenten reeds medio 1946 gebleken dat ‘de opleiding van de PMC geheel steunt op militaire instructie van de Japanners aangaande ondergrondse actie en guerrillavoering’.¹⁴ Hoewel de Nederlandse autoriteiten en met hen de inlichtingendiensten er gedurende de hele oorlog om politieke redenen naar neigden de Japanse invloed op alle instanties, leiders en burgers van de Republiek steevast groter voor te stellen dan die in werkelijkheid was, was de vaststelling dat de Republikeinse diensten sterke Japanse wortels hadden in de kern wel juist.

Een in het tweede kwartaal van 1947 door de IVG van I-12 RI gemaakt overzicht van het ‘front’ ten westen van Surabaya. Aan de rechterkant van de demarcatielijn zijn de rayons van de Mariniersbrigade en drie bataljons van de X-Brigade afgebeeld en aan de linkerkant de TNI-, ALRI- en hulptroepen en hun sterktes die daar tegenover de Republikeinse verdedigingsring vormden. Vanwege het tekortschieten van het Nederlandse inlichtingenapparaat waren de Republikeinse posities en de sterktestaten echter veelal niet meer dan giswerk. Bron: NA, SNI, 3389

Terwijl het verkrijgen van een adequaat beeld van de organisatie van Republikeinse diensten als de door Lubis geleide Field Preparation voor de Nederlanders al geen haalbare kaart was, hadden zij in het algemeen nog minder zicht op de organisatie van de decentrale Republikeinse troepeninlichtingendiensten en de diensten van de ontelbare strijd- en pemuda-organisaties. Wat hen daarbij hinderde was dat deze diensten en ondergrondse organisaties, om de vijand te verwarren, continu van naam wisselden en zich op uiteenlopende wijze camouflerden. Bovendien gebruikten hun commandanten allerhande schuilnamen. De Nederlanders hadden eveneens weinig zicht op de vele spanningen binnen het Republikeinse inlichtingenapparaat – tussen Lubis en Amir Sjarifuddin bijvoorbeeld – en op de personele en organisatorische veranderingen die daarmee gepaard gingen. Daarbij moet worden aangetekend dat deze ontwikkelingen zelfs binnen de TNI en de Republikeinse regering lang niet altijd even duidelijk lijken te zijn geweest.

In de loop van 1947 lukte het de Republikeinse diensten hun reeds grotere kennis van hun directe tegenspelers, de Nederlandse inlichtingendiensten, verder te verfijnen. In maart stelden zij bijvoorbeeld terecht vast dat hun antagonisten met een groot tekort aan ervaren en bekwame krachten kampten.¹⁵ Tevens konden FP en consorten, mede dankzij infiltraties, ook in de NEFIS, IVG'en of de VDMB zelf, geregeld de plaatselijke personeelsformaties van deze diensten achterhalen, soms zelfs complete namenlijsten van hun informanten. In juni lukte het deze diensten bijvoorbeeld ook, dankzij spionage en omkoping van voor de Nederlanders werkzaam personeel, de adressen en complete blauwdrukken van de MID, NEFIS, MP, AP en andere in Jakarta werkzame instanties te bemachtigen, inclusief de namen van de hoofden daarvan. Ook kwamen zij zo achter Nederlandse methodes om Republikeinse strijdkrachten en verborgen wapens op te sporen, terwijl Republikeinse spionnen tevens redelijk accurate organisatieschetsen van de 'Intelligence Services Belanda' wisten te maken en Nederlandse luchtfoto's in handen kregen. Daaruit konden zij konden opmaken welke doelen de Nederlanders vanuit de lucht wilden beschieten. Daarnaast was het hun bekend dat de NEFIS en de troepeninlichtingendiensten geen arrestatiebevoegdheden hadden en in dit opzicht van de MP en AP afhankelijk waren. Opmerkelijk is voorts dat de Republikeinse diensten reeds in deze fase expliciet vaststelden dat een troepeninlichtingendienst als de MID van het Basiscommando Batavia er een 'ruwere werkmethode' dan de NEFIS op na hield. Dit alles lazen de Nederlanders in Republikeinse spionnenberichten en inlichtingenrapporten die zij bij een treincontrole in beslag hadden genomen.¹⁶

Het eerste grote Nederlandse offensief van 21 juli tot 5 augustus 1947 vormde een cesuur in de Nederlands-Indonesische oorlog. De opmars zorgde vooral op Java voor enorme gebiedsveroveringen die Nederlandse eenheden naderhand moesten zien te 'zuiveren' en beveiligen, terwijl de Republikeinse legerleiding besloot over te gaan op een guerrillastrijd met daarbij horende hit-and-runtactieken. De Republikeinse militaire leiders, die aan zich terugtrekkende TNI-troepen het bevel gaven om inlichtingenmilitairen achter te laten, zetten voortaan vooral in op het uitputten van de Nederlandse troepen.¹⁷ Ook voor de Nederlands-Indonesische inlichtingenstrijd vormde, zoals we zullen zien, de Agresi Militer Belanda I, oftewel Operatie Product, een keerpunt.

De ambitieuze Nederlandse plannen voor dit offensief waren al in mei 1947, en vermoedelijk nog eerder, bij de Indonesiërs bekend. Hun inlichtingendiensten hadden – op welke wijze precies blijft onduidelijk – Nederlandse documenten over het aanstaande offensief in handen gekregen. Daarnaast hadden zij Nederlandse troepenbewegingen naar de demarcatielijnen waargenomen.¹⁸ De Nederlanders waren zich er overigens van bewust dat hun als verrassingsoffensief bedoelde actie was uitgelekt. Al tijdens de opmars vielen de verdenkingen van de legerleiding op de burgerlijke autoriteiten.¹⁹ Op basis van latere Nederlandse evaluaties van het uitlekken van het offensief – en van talloze kleinere operaties en 'zuiveringsacties' nadien – bleek echter dat de aanstaande opmars bij (te) veel militairen bekend was geweest en dat er binnen de krijgsmacht geen of nauwelijks maatregelen tot geheimhouding waren getroffen. Zo waren de plannen voor een amfibische landing van de Mariniersbrigade op Madura op 4 augustus eveneens binnen de kortste tijd in brede kring bekend geworden en waren ook Indonesiërs ervan op de hoogte.²⁰

Tijdens het offensief, dat uit militair oogpunt niettemin succesvol was, trokken de inlichtingendiensten mee met de gemotoriseerde aanvalscolonnes van de troepen die de riskante 'speerpuntenstrategie' van Spoor moesten uitvoeren. Deze strategie behelsde in de eerste fase een soort blitzkrieg, die de Republiek moest imponeren en demoraliseren, gevolgd door een tweede 'pacificatie'-fase waarin de bij de opmars veroverde gebieden en – eerder door de diensten in kaart gebrachte – ondernemingen en plantages van uiteengeslagen 'bendes' moesten worden 'gezuiverd'.²¹ De inlichtingensecties hadden daarbij de handen meer dan vol aan het analyseren van de vele documenten die de Nederlanders op de zich terugtrekkende TNI-eenheden buitmaakten,

het zoeken naar wapenopslagplaatsen en het verhoren van duizenden arrestanten.²² Generaal-majoor De Waal kraakte naderhand echter harde noten. Volgens hem was de inlichtingendienst tijdens de opmars 'over de gehele lijn' in gebreke gebleven. Vooral de ondervraging van het grote aantal Republikeinse krijgsgevangenen had de nodige problemen opgeleverd omdat niemand hen behoorlijk had geadministreerd en dus niemand hun gegevens nog wist. Bovendien had het ontbroken aan tolken.²³

Dergelijke klachten over de inlichtingendiensten stonden niet op zichzelf. Veelal hingen deze samen met de omstandigheid dat de kleine IVG'en en de VDMB-detachementen enorme, hun onbekende rayons met grotendeels Republikeins gezinde burgers kregen toegewezen en dat daar het BB en de politie eveneens (nog) nauwelijks functioneerden. Het personeelstekort begon nu helemaal zwaar te drukken, ook omdat het takenpakket van de IVG in de nu volgende contraguerrilla sterk toenam, met onder meer veel politionele werkzaamheden. Het accent kwam meer op counter-intelligence te liggen, terwijl door de veel langere 'frontlijn' en de enorme rayons het belang van veiligheid eveneens toenam. De accentverschuiving naar counter-intelligence en veiligheid betekende echter geenszins dat de kerntaak, het vergaren van gevechtsinlichtingen, minder betekenisvol werd. Integendeel, als gevolg van zijn guerrillatactieken bleek de tegenstander nu nagenoeg onzichtbaar en ongrijpbaar, zodat accurate kennis over zijn dislocaties en plannen nog belangrijker werd maar tevens moeilijker te achterhalen was. Feitelijk stonden of vielen de ambitieuze Nederlandse contraguerrillaplannen goeddeels met de resultaten van het werk van de inlichtingendiensten.

De Nederlandse problemen stapelen zich op

Het vele werk en de hoge verwachtingen groeiden de kleine diensten al snel boven het hoofd. De commandant van de C-Divisie, generaal-majoor Dürst Britt, sprak bijvoorbeeld van een 'inlichtingen-vacuüm' dat vanwege de vergaande versplintering van de Nederlandse krachten in West-Java was ontstaan.²⁴ Er was tevens een groot tekort aan ervaren en taalkundig onderlegde inlichtingenmilitairen van het KNIL, zodat ook uit andere regio's als Oost-Java noodkreten van inlichtingenkopstukken te vernemen waren, waarop de legerleiding echter geen antwoord had. Tot overmaat van ramp kregen de kleine IVG-posten veelal te weinig militaire ruggensteun. Het Nederlandse leger had nauwelijks troepenreserves. De opbouw van informantennetwerken verliep eveneens moeizaam. Problematisch waren voorts de vele verplaatsingen van de bataljons die de legerleiding – om tactische

redenen – tussen (en na) de twee grote offensieven beval. De opgebouwde lokale kennis en persoonlijke (informanten)netwerken, cruciaal menselijk ‘inlichtingenkapitaal’, gingen zo telkens verloren. De vele troepenaflossingen, met name van de inmiddels ervaren oorlogsvrijwilligers, veroorzaakten een vergelijkbaar effect.²⁵

Daar kwam bij dat reorganisaties nauwelijks een merkbaar effect hadden. De nieuwe rayons waren dusdanig uitgestrekt dat grote delen daarvan niet of nauwelijks door Nederlandse militairen of spionnen werden bezocht. De Nederlandse militaire posten lagen als eilandjes in een oceaan van Indonesische strijders. De Mariniersbrigade kwam ondanks haar wat modernere uitrusting in Oost-Java ook niet veel verder dan het beveiligen van de stedelijke centra en de belangrijkste economische objecten. Diverse eenheden, vooral van de dienstplichtige KL-bataljons, beperkten zich vooral tot bivakverdediging, waardoor er van een efficiënte contraguerrilla geen sprake was.²⁶ Daarnaast hekelde Spoor in november 1947 het feit dat met name de dienstplichtige troepen van de C-Divisie niet onmiddellijk op de wél voorhanden zijnde inlichtingen reageerden. Hij bekritiseerde bovendien de passiviteit van menige inlichtingendienst. In West-Java, waar ook de sterke islamitische militie Darul Islam actief was, werden zodoende nauwelijks successen geboekt.²⁷

Spoor hield hiervoor vooral Dürst Britt, de enige KL-officier in de leger-top, verantwoordelijk, omdat deze divisiecommandant te weinig gebruik zou maken van de ‘beproefde’ KNIL-tactieken. Vanwege de aanhoudende problemen in West-Java zou de legercommandant deze ‘buitenstaander’ van de KL uiteindelijk de laan uitsturen en door een KNIL-officier vervangen. Een belangrijke reden voor de problemen bij de ‘pacificatie’ van West-Java was echter dat Spoor meer dan een maand lang sterke eenheden in reserve had gehouden, in de ijdele hoop dat hij toestemming zou krijgen het eerste offensief, dat in zijn ogen te vroeg was stopgezet, te hervatten. Met deze troepen, die zo tijdelijk aan de contraguerrilla waren onttrokken, wilde de legercommandant eventueel toch nog een opmars naar de Republikeinse hoofdstad Yogyakarta uitvoeren. Dat ook dit gevaar niet voor de Indonesische inlichtingendiensten verborgen was gebleven, bleek uit een in Nederlandse handen geraakt wekrapport van de Bagian v.²⁸

Ook andere Indonesische inlichtingenrapporten maken onweerlegbaar duidelijk dat de Republikeinse inlichtingendiensten, onderverdeeld naar verschillende regio’s en districten op Java, Sumatra en andere eilanden, eind 1947 vrij accuraat over Nederlandse dislocaties, sterktes, wapens, acties, namen van troepencommandanten en meer relevante gegevens waren geïn-

formeerd.²⁹ Dat zij al enige tijd over dergelijke cruciale militaire gegevens beschikten, bleek opnieuw in april 1948 door geconfisqueerde Republikeinse documenten. Toen meldde de Republikeinse inlichtingen-voorman Adulrachman: 'Enige maanden voor en na de koloniale oorlog [het offensief van medio 1947] ontving mijn afdeling geregeld rapporten van de NEFIS, A.H.K. [Algemeen Hoofdkwartier], Staf Div. 7 Dec., Staf Terr. [Territoriaal tevens Troepencommando], e.d., alsmede de negatieven van Nederlandse plannen.'³⁰

Dergelijke berichten over aanstaande acties moesten uiteraard, wilden zij van nut zijn, ook snel op de juiste plekken terechtkomen, wat onder meer via het systeem estafet van koeriers moest worden bewerkstelligd. Een goed voorbeeld dat de Republikeinse diensten de informatie die zij van de Nederlanders ontfoetselden wel vaak tijdig bij de juiste afnemers kregen, is de eerder beschreven vondst van een Republikeinse aktetas in oktober 1947 waarin zich plannen bevonden van een meerdaagse Nederlandse actie die nog gaande was. Uiteraard waren de diensten niet altijd zo succesvol.

De strijd om de bevolking en verharding

Voor de Indonesische (inlichtingen)strijd hadden strategen als Nasution al vroeg onderkend dat de steun van de bevolking cruciaal was. In het kader van de Republikeinse 'totale volksoorlog' die zij na het eerste offensief gelastten, werden burgers daarom bij het inlichtingenstelsel betrokken. Behalve vanwege het veel grotere aantal (inlichtingen)militairen en milities was het Indonesische inlichtingennet vooral dankzij de steun van de bevolking veel groter en fijnmaziger dan het Nederlandse. Mede door deze samenwerking waren de Indonesische inlichtingendiensten – en daarmee de strijdkrachten – meestal goed op de hoogte van Nederlandse patrouilles, acties en konvoien, tot hun exacte vertrektijden aan toe. De burgers waren tevens, actief of passief, van grote waarde door het bieden van hulp en onderdak aan Republikeinse (inlichtingen)militairen, spionnen, gidsen en koeriers.

Cruciaal was de medewerking van de lurahs, die in hun kampongs traditioneel veel gezag genoten. De meesten kozen om ideologische redenen vrijwillig de Republikeinse kant. Daarbij hielp ongetwijfeld de – mede door de inlichtingendiensten verspreide – krachtige Republikeinse propaganda. Deze via radio, kranten, pamfletten en geruchten in omloop gebrachte Republikeinse voorlichting was, tot grote frustratie van Nederlandse inlichtingsofficieren, vele malen effectiever dan de Nederlandse. De Republikeinse militaire leiders verplichtten de lurahs en burgers, zoals vóór het eerste offen-

sief ook al was gebeurd, mee te werken aan het eenvoudige, maar uitermate efficiënte Republikeinse alarmsysteem. Dit waarschuwingstelsel zorgde ervoor dat veruit de meeste Nederlandse militaire acties en patrouilles, indien niet al eerder via andere kanalen uitgelekt, vroegtijdig bekend werden. De sociale controle van de lurahs en bewoners van de kampongs maakte het tevens voor informanten in Nederlandse dienst lastig – en levensgevaarlijk – hun werk uit te voeren.

Het Republikeinse leiderschap kreeg extra greep op de bevolking door de installatie van parallelle besturen ('schaduwbesturen') in de bezette gebieden. Een stok achter de deur was ook dat als onderdeel van het gelaagde 'volksdefensiesysteem' in vrijwel iedere kampong wel een paar leden van de TNI, strijdgroepen of inlichtingendiensten aanwezig waren. Republikeinse autoriteiten aarzelden niet de cruciale medewerking van bestuurders en burgers desnoods met intimidatie of geweld af te dwingen. Vooral vermeende spionnen en andere personen die met Nederland zouden samenwerken, met name bestuurders, werden in het vizier genomen en uitgeschakeld. Bij de intimidaties, arrestaties en moordpartijen speelden de inlichtingendiensten, die daarvoor deels speciale afdelingen hadden en zwarte lijsten opstelden, een sleutelrol.

Uiteraard poogden ook de Nederlanders de bestuurders en de bevolking voor zich te winnen, met name om inlichtingen te krijgen. Zij deden dit eveneens met propaganda, die doorgaans echter weinig overtuigend werkte, terwijl zij tevens allerlei 'wortels' uitdeelden, zoals het doen van beloftes, het bevorderen van bestuurders, het geven van geld en het verlenen van hulp. Bij dit alles speelden de inlichtingendiensten een prominente rol. Ook door zichtbaar aanwezig te zijn in de kampongs of door het bestrijden van 'rampokkwaad' probeerden Nederlandse eenheden het vertrouwen van de bevolking te winnen. Meestal slaagden zij daar echter niet in, omdat zij de taal slecht spraken en zij de meeste kampongs vanwege troepentekort slechts met grote tussenpozen bezochten, waardoor de contacten met de burgers oppervlakkig bleven. Inlichtingenmilitairen probeerden wel meer in de kampongs te zijn, maar konden het tij meestal ook niet keren. Nederland zette daarom veelal in op het afdwingen van medewerking.

Nederlandse eenheden, de IVG'en voorop, bedreigden of bestraffen daarbij met regelmaat oncoöperatief geachte Indonesische bestuurders en burgers. Daarnaast legden zij hun registratie- en meldingsverplichtingen op en dwongen zij hen een avondklok in te stellen. Bestuurders werden bovendien in het Nederlandse alarmstelsel ingeschakeld, met alle risico's – voor hen – van dien. Sommige (inlichtingen)officieren deden dit ook door bestuurders

met geschenken en bezoeken als grote ‘belanda-vriend’ te compromitteren, zodat deze dan uit angst voor Indonesische represailles wel moesten meewerken in de hoop op bescherming. Massa-arrestaties van als collectief verdacht beschouwde Indonesiërs, die de (inlichtingen)militairen in het kader van een guerrillastrijd veelal niet van strijders konden onderscheiden, was een ander repressief middel om burgers tot medewerking te dwingen. Gezegeld straffen Nederlandse (inlichtingen)militairen bestuurders en burgers ook collectief of als ‘afschrikwekkend voorbeeld’, door bijvoorbeeld brand te stichten en mensen te vermoorden.

Vooraf in gebieden die door criminele bendes, milities, TNI-dievenkorp- sen of anderszins door ongedisciplineerde TNI-militairen werden geteisterd kregen de Nederlanders wel gemakkelijker vrijwillig steun van de bevolking, maar dat bleven uitzonderingen. De strijd om de bevolking bleek voor de Nederlandse bezettingsmacht, die hiervoor ook geen centrale plannen ontwikkelde, niet te winnen. Burgers gaven de Nederlanders meestal slechts nietszeggende, achterhaalde of vage inlichtingen. De inlichtingendiensten slaagden er tevens nooit in de lokale Republikeinse schaduwbesturen, waar zij maar beperkt zicht op hadden, de kop in te drukken. En zelfs daar waar zij vrijwillige medewerking van lurahs kregen, was dat vaak maar schijn. Zo bleek menig aan Nederland gelieerde bestuurder voor de Republiek te spioneren.

Doordat de guerrillafase maar niet vlotte en leidde tot onmacht en frustratie, grepen Nederlandse inlichtingendiensten steeds vaker naar extreem geweld. Om cruciaal geachte inlichtingen van gevangenen los te krijgen werden mishandeling en marteling, op papier klip en klaar verboden, binnen de Nederlandse krijgsmacht wijdverbreide praktijken en zelfs inofficieel beleid. Het extreme geweld werd verder in de hand gewerkt door de grote druk op de reeds overbelaste troepeninlichtingendiensten, die, als ze maar met bruikbare inlichtingen kwamen, de vrije hand kregen. Het IVG-personeel voelde zich daardoor van hogerhand gedekt. Het pleegde bovendien talrijke moorden op bij verhoren ‘uitgeperste’ en daarna overbodig geachte gevangenen en op personen die als overlopers, spionnen, rampokkers of ‘bendeleiders’ werden beschouwd. In sommige onrustige gebieden, vooral dicht bij de demarcatielijnen, voerden overvraagde IVG’ën zelfs doelbewust een open schrikbewind. In combinatie met een vrij zwakke daadwerkelijke Nederlandse gebiedsbeheersing bleek dergelijke terreur echter achteraf meestal averechts te hebben gewerkt. Het vergrootte bij de bevolking niet de loyaliteit maar hooguit de angst en haat.

Renville-overeenkomst en blinde vlekken

In 1948 gingen de Republikeinse infiltraties van civiele en militaire Nederlandse instanties en van bevolkingscentra onverminderd door en namen zelfs in omvang toe. Het hielp daarbij uit inlichtingenooqpunt niet dat politieke overeenkomsten met de Republiek, zoals het Renville-akkoord van begin 1948, in de Nederlandse gelederen ten onrechte een gevoel van veiligheid creëerden. De overeenkomst behelsde onder meer de, door de Republiek in grote lijnen nageleefde, terugtrekking van tienduizenden TNI-troepen uit West-Java en leidde tijdelijk tot een afname van Indonesische aanvallen op Nederlandse posten, eenheden en plantages. Veiligheidsofficieren bleken met hun ontelbare klachten over een geheel ontbrekend veiligheidsbesef binnen de krijgsmacht roepende in de woestijn en zagen de nonchalance met lede ogen aan.

De Nederlandse inlichtingenpositie bleef in 1948 zorgwekkend. De IVG'en en de VDMB hadden, zo bleek ook uit talrijke klachten over tekortschietende inlichtingen vanuit 'de troep', nauwelijks zicht op Indonesische dislocaties, sterktes en plannen. Op Sumatra waren de Nederlanders nog minder goed op de hoogte van de politieke en militaire ontwikkelingen in het Republikeinse kamp dan op Java. Daaraan droeg ongetwijfeld bij dat zij dit eiland nooit geheel wisten te veroveren, zodat de mobiele Indonesische strijdkrachten gedurende de hele oorlog veilige gebieden hadden om zich terug te trekken en in relatieve afzondering acties voor te bereiden. Maar ook op Java kampten de Nederlanders met een groot aantal blinde vlekken. Zoals gezegd, tastten de IVG'en zelfs in de gebieden die door Nederland waren herbezet, vanwege een tekort aan informanten/spionnen op veel plaatsen vrijwel volledig in het duister.

Over de ontwikkelingen in de door de Republiek gecontroleerde gebieden zoals Banten en die in Midden-Java wisten de IVG'en nog veel minder. Conform de IVG-instructies reikten deze riskante spionageactiviteiten meestal niet verder dan enkele kilometers aan de andere kant van de demarcatielijnen. Daarnaast maakten de diensten gebruik van een beperkt aantal informanten die in Republikeins gebied woonden. Inlichtingen- en commandogroepjes voerden in deze gebieden weliswaar hardhandige raids uit, maar die waren meer gericht op het uitschakelen van 'bendeleiders' en 'verzetshaarden' en niet of nauwelijks op het verkrijgen van inlichtingen. Ook deze clandestiene acties waren bij de Republikeinse inlichtingendiensten overigens bekend, tenminste in grote lijnen. Al met al waren de Nederlandse verslagen over de Republikeinse gebieden daarom meestal niet veel meer dan relatief vage, laag gewaardeerde berichten die veel weg hadden van giswerk.

Het lukte de Nederlanders, zo blijkt uit zowel Nederlandse als Indonesische bronnen, bovendien maar zelden Republikeinse militaire en politieke instanties langdurig te infiltreren. Ook in defensief opzicht liepen de Nederlandse krijgsmacht en met name de veiligheidsdiensten continu achter de feiten aan. Zo klaagden de IVG-hoofden op Java in februari 1948 dat nog steeds te veel Nederlandse acties uitlekten en daardoor mislukten. Het fundamentele veiligheidsprobleem bleek onoplosbaar. Volgens de gefrustreerde divisiecommandant De Waal was het zelfs onmogelijk om acties van enige grootte te beramen zonder dat deze vooraf bij de tegenstander bekend waren.

Druppels op een gloeiende plaat

Niettemin konden de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten ook in de guerrillafase enkele successen boeken, vooral na confiscatie van documenten en soms zelfs hele archieven van TNI-eenheden. Zo leidden in mei 1948 de arrestatie van een koerier van de Field Preparation in West-Java en de inbeslagname van documenten tot huiszoekingen, vervolgarrestaties en buitmaking van nog veel meer stukken als brieven, orders, instructies en bekendmakingen. Dankzij deze informatie konden de Nederlanders de complexe Republikeinse inlichtingendienst-reorganisaties vrij goed in kaart brengen, wat hun tot dan toe nauwelijks was gelukt. Bovendien kregen zij zicht op belangrijke activiteiten, het uiteenlopende takenpakket, de organisatie en sterktestaten van de plaatselijke TNI-troepeninlichtingendienst SP-88.³¹ Een door de IVG aangestuurde kleine hit squad, waarvan de leden zich als Indonesische guerrilla's verkleedden, liquideerde enkele maanden later ook de plaatselijke SP-88-commandant. De frequentie van dergelijke brute overvalacties, aangemoedigd door het uitloven van premies, lijken de Nederlanders vooral na het eerste offensief te hebben opgevoerd.

Op basis van inlichtingen uit uiteenlopende bronnen slaagden Nederlandse eenheden er eveneens geregeld in radiozenders, wapenopslagplaatsen en gezochte personen op te sporen en soms ook tijdig Republikeinse aanvalsplannen op posten of steden te achterhalen. Op het gebied van contra-inlichtingen lukte het de IVG'en en de VDMB voorts enkele Republikeinse complotten te onthullen, infiltraties te stoppen en spionnen te arresteren. Af en toe waren er ook toevalstreffers. Zo verstreekte een begin 1948 in Oost-Java gedeserteerde Republikeinse inlichtingsofficier van de Bagian v waardevolle gegevens over de organisatie en de kopstukken van het gehele Republikeinse inlichtingendienststelsel. Tevens overhandigde hij Republikeinse inlichtingenrapporten, waaruit de Nederlanders konden opmaken

wat hun tegenspelers wisten over de ‘Dislocatie Tentara Belanda’ op Java en Sumatra.³² Dat bleek tot hun schrik behoorlijk veel en accuraat te zijn.

Een nieuwe Nederlandse methode die eind 1947 in West-Java werd geïntensiveerd, was de vorming van specifieke contraguerrilla-eenheden: de IVG-stoottroepen, die bij het uitvoeren van verkennings- en opsporingsacties enkele successen zouden boeken. Aan de basis bestonden deze eenheden grotendeels uit Sundanese lasykars die na botsingen met de TNI waren overgelopen. Plaatselijk geworven informanten werden aan deze stoottroepen toegevoegd. Deze kleine eenheden, die vooral door KNIL-inlichtingenmilitairen werden aangestuurd en uitgerust en bewust niet in uniform waren gestoken, traden soms ook geheel zelfstandig op. Sommige van deze eenheden, die deels ook criminelen in hun gelederen hadden, sloegen echter aan het plunderen of bleken anderszins moeilijk in de hand te houden. In combinatie met het chronische personeelstekort van de IVG'en in andere regio's bleef het experiment met irreguliere IVG-stoottroepen, enkele uitzonderingen daargelaten, zodoende tot West-Java beperkt.

Terwijl commandanten, om in gevechtscontact met Republikeinse eenheden te komen, grote waarde aan actionable inlichtingen hechtten, was het voor de gemiddelde Nederlandse soldaat op een kleine buitenpost, die vooral op overleven was bedacht, vooral belangrijk dat de IVG'en en de VDMB plannen voor aanvallen op hun posities of konvooiën konden achterhalen en te weten konden komen waar de tegenstander mijnen had gelegd. Ondanks alle problemen lukte dit de inlichtingendiensten geregeld, maar – zo blijkt uit talrijke, vaak fatale incidenten met vooral mijnen – vaak genoeg ook niet. Bovendien hadden zelfs uit Nederlands perspectief geslaagde acties als het ombrengen van de SP-88-commandant geen merkbaar effect. Sterker nog, dergelijke opsporings- en liquidatieacties lijken meestal averechts te hebben gewerkt. Zo schroefde de SP-88 zijn clandestiene activiteiten alleen maar verder op. Dit illustreert enerzijds de veerkracht en vastberadenheid van de Republikeinse inlichtingenorganisaties en anderzijds dat de onthoofdingsstrategie die vooral KNIL-officieren als redmiddel propageerden, ook op lager niveau niet werkte. De Nederlandse inlichtingensuccessen waren al met al niet meer dan druppels op een gloeiende plaat.

De militaire vlucht naar voren

Te velde, bij ‘de troep’, groeide de frustratie over de tegenvallende contraguerrilla vanaf medio 1948 gestaag. De relatieve ‘adempauze’ na het Renvil-

le-akkoord had slechts enkele maanden geduurd. De weer in alle hevigheid oplaaiende Republikeinse guerrilla, die zich vooral in een toename van de aanvallen op militaire posten, konvooien en ondernemingen vertaalde, werd nog steeds hoofdzakelijk met op inlichtingen gebaseerde grote en kleinere Nederlandse 'zuiveringsacties' bestreden. Dit waren doorgaans slagen in de lucht. De Republikeinse ongrijpbaarheid was vooral het gevolg van een wisselwerking tussen gebrekkige Nederlandse inlichtingen enerzijds en een vrij effectief Republikeins spionage- en alarmsysteem anderzijds. Met hun goed zichtbare en hoorbare militaire acties bewerkstelligden de Nederlanders hooguit tijdelijk een waterbedeffect: mobiele TNI-eenheden en strijdgroepen, door spionage reeds van tevoren geïnformeerd of tijdig door hun waarschuwingsstelsel gealarmeerd, weken uit en keerden na afloop weer terug.

De Nederlandse legerleiding schreef de 'pacificatie'-problemen van het derde kwartaal van 1948 vooral toe aan het 'gestook' vanuit de 'pesthaard' Yogyakarta en beschouwde de militaire situatie in het derde kwartaal van 1948 als onhoudbaar. Daarom wilden Spoor en zijn medestanders een tweede groot offensief ontketenen om de Republiek eindelijk van de kaart te vegen. Deze beoogde vlucht naar voren kreeg in november momentum door het wegvallen van de 'politieke grendel' Van Mook. De 'oorlogspartij', die in deze periode steeds dominanter werd, bestond onder meer uit militaire en politieke hardliners als Spoor, Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon Beel en procureur-generaal Felderhof in Jakarta en KVP-voorman Romme en minister van Overzeese Gebiedsdelen Sassen in Den Haag. In deze cruciale periode, die het begin van de eindstrijd zou markeren, zaten de Nederlandse inlichtingendiensten nog steeds slecht in hun personeel. De repatriëringen hadden met name een zorgwekkend officierstekort veroorzaakt. Zo foeterde generaal-majoor Baay: 'Dit kan zo niet langer doorgaan, want hierdoor wordt de zo uitermate belangrijke inlichtingendienst lamgelegd.'³³

Niettemin leverden de inlichtingendiensten een cruciale bijdrage aan het ontketenen van een tweede offensief. Zij deden dit vooral door een rooskleurig beeld van de houding van de bevolking te schetsen. In november en december 1948 stelden Dick Reinderhoff, inmiddels hoofd van het Kantoor Inlichtingen van de Generale Staf, en andere hooggeplaatste rapporteurs op basis van inlichtingenrapporten uit Midden- en Oost-Java dat de bevolking bij een tweede offensief waarschijnlijk geen steun aan de TNI en de strijdgroepen zou geven. Ondanks hun gebrekkige kennis over de situatie in Republikeinse gebieden beweerden zij stellig dat 'Republikeins wanbeheer' op economisch gebied en de chaos die de Madiun-opstand van september

1948 had veroorzaakt het nationalistische vuur bij de bevolking in het Republikeinse gebied zouden hebben gedoofd. Volgens hen was ook in de reeds door Nederland bezette gebieden het nationalistische elan fors verminderd. De steun die de TNI en de strijdgroepen daar in sommige streken nog ontvingen, schreven de diensten vrijwel uitsluitend toe aan de Republikeinse ‘terreur-methoden’, intimidatie en propaganda. Slechts een klein deel van de bevolking, vooral de intelligentsia, zou werkelijk Republikeins gezind zijn.³⁴

Spoor, die deze inschattingen onderschreef en ook zelf uitdroeg, hamerde er daarom op dat het hart – Yogyakarta en de politieke en militaire leiders – eindelijk uit het Indonesische verzet moest worden gesneden, zodat de verzetsbeweging zou imploderen. Omdat ook hij het nationalisme van de burgers en de gevechtswaarde van de Indonesische strijdkrachten nog steeds geringschatte, beraamde de legercommandant de duur van de beoogde zuiveringsfase na het tweede offensief op slechts drie tot zes maanden. Met de mogelijkheid dat de oorzaak van het falen van zijn contraguerrilla-aanpak weleens een andere kon zijn dan ‘gestook’ vanuit Yogyakarta, hield hij geen rekening. Zijn gewaagde strategie stond of viel echter, net als medio 1947, met de juistheid van zijn analyse van het karakter en de kracht van de steun van de bevolking aan de Indonesische revolutie.³⁵

Al snel zou blijken dat de generaal zich deerlijk vergiste. Hoezeer wensden eind 1948 bij de legerleiding de toon zette, bleek – om een illustratief voorbeeld te noemen – uit het gemak waarmee Spoor en zijn medestanders de dringende waarschuwingen van de ervaren bestuurder Jan van de Velde negeerde om de ‘fel-Republikeinse’ Minangkabau in West-Sumatra niet te veroveren. Dit zou volgens Van de Velde een kansloze missie zijn die politiek en militair averechts zou uitpakken. De legercommandant hechtte echter liever geloof aan één enkel en volgens Van de Velde vervalst spionnenbericht uit Singapore. Deze bron had het bestaan van een krachtige pro-federale (en daarmee anti-Republikeinse) beweging in de Minangkabau gemeld, die, zo werd later duidelijk, totaal verzonnen bleek.³⁶

DE EINDSTRIJD: 19 DECEMBER 1948 – 27 DECEMBER 1949

Mede op basis van de optimistische inschattingen uit de archipel besloot Den Haag aan de sterke druk van vooral Spoor toe te geven. Met het opnieuw spelen van de militaire kaart kreeg de ‘oorlogspartij’ zijn zin. Nederlandse troepen zetten op 19 december 1948 – bewust tijdens het kerstreces van de VN – hun tweede grote militaire offensief in gang. Deze militaire

agressie, die Nederland in de internationale politieke arena verder isoleerde, begon vanuit het perspectief van de legerleiding hoopvol. Zo veroverden de Nederlanders zonder veel weerstand de Republikeinse hoofdstad Yogyakarta en raakte heel Java, zo leek het althans, snel onder Nederlandse controle, terwijl zij ook op Sumatra substantiële terreinwinst boekten.

Tijdens het tweede offensief maakten de Nederlandse inlichtingendiensten die met de eenheden optrokken, een groot aantal Republikeinse archieven buit, vooral in Yogyakarta. Voor de Nederlanders, die daarbij ook legio eigen geheime documenten aantroffen, was het een schok om te ontdekken dat de Republikeinse inlichtingendiensten hen jarenlang op grote schaal hadden geïnfiltrerd. De Republikeinse documenten boden tegelijkertijd een schat aan informatie, maar de reeds overbelaste inlichtingendiensten hadden nauwelijks middelen om de enorme hoeveelheid stukken te analyseren, te evalueren, deels te vertalen en in rapporten te verwerken. In enkele gevallen, zoals bij de inname van Madiun, werden Republikeinse documenten door eigen infanteristen die aan het plunderen waren geslagen bovendien vernietigd, wat eens te meer onderstreept dat ‘de troep’ lang niet altijd voldoende inlichtingenbesef had. De kleine IVG – slechts vijf man – van het voor deze vernieling verantwoordelijke bataljon, KNIL Inf. I, had machteloos moeten toekijken.³⁷

De Republikeinse inlichtingendiensten hadden, ondanks de aandacht die de communistische Madiun-opstand van hen had gevergd, het offensief minimaal al weken van tevoren zien aankomen. Deze informatie stelde de TNI in staat vroegtijdig met de voorbereiding van een politiek der verschroei-de aarde te beginnen en ook anderszins beter op de Nederlandse opmars in te spelen dan medio 1947 was gebeurd. Langs de vermoedelijke Nederlandse opmarsroutes had de TNI vernielingen en mineringen (het plaatsen van mijnen) geprepareerd, waarvan het offensief inderdaad fors hinder zou ondervinden. De Nederlandse inlichtingendiensten hadden hier geen precieze gegevens over gehad. Wel hadden zij via intercepties van radioverkeer vernomen dat de hoofdstad Yogyakarta door oefeningen die TNI-eenheden buiten de stad hadden gepland, minder goed verdedigd zou worden. De Nederlandse luchtlandingsoperatie die tot de inname van Yogyakarta leidde, verliep daardoor vrij soepel. Elders leverde de TNI, alvorens conform plan naar voorbereide posities in het zijterrein uit te wijken, meer weerstand dan tijdens het eerste offensief. Het belangrijkste wapenfeit uit Indonesisch perspectief was echter dat de Republikeinse strijdkrachten zich zoals gepland opnieuw aan de Nederlandse omsingelings- en vernietigingspogingen wis-

ten te onttrekken. Zij trokken zich terug in bergachtige, voor de guerrilla uitermate geschikte gebieden.³⁸

De problemen herhalen zich op grotere schaal

Er volgden snel meer decepties voor Nederland. Terwijl politieke leiders als Sukarno en Hatta zich in Yogyakarta door de Nederlanders bewust gevangen lieten nemen, trok ook de Republikeinse legerleiding zich terug op moeilijk begaanbaar terrein. Terwijl Nederlandse (inlichtingen)militairen vervolgens poogden de aan tuberculose lijdende legercommandant Sudirman, die door zijn getrouwen op een draagbaar van schuilplaats naar schuilplaats werd gedragen, op te sporen en uit te schakelen, zetten de Republikeinse troepen de guerrillastrijd in ongekende hevigheid voort. De beoogde militaire genadeklap voor de Republiek, die in het grotendeels onbezette Sumatra een noodregering installeerde, bleek een illusie. Snel zou blijken dat de fundamentele ‘pacificatie’-problemen waarmee de Nederlandse strijdkrachten sinds medio 1947 worstelden, in 1949 alleen maar erger waren geworden, omdat de bataljons over nog grotere gebieden waren uitgesmeerd. Militaire leiders als Nasution verhoogden vanaf begin januari bovendien de druk op lurahs en burgers door samenwerking met of steun aan de Nederlanders op straffe des doods te verbieden. Dat dit geen loos dreigement was, bleek onder meer uit het gegeven dat in de eerste helft van 1949 op Java en Sumatra – volgens Nederlandse militaire rapporten althans – 609 lurahs werden gedood en 913 ontvoerd.³⁹ Zij zaten tussen hamer en aambeeld.

Als gevolg van een *overstretch* raakten de uitgeputte Nederlandse troepen na het offensief al snel het initiatief kwijt en werden in het defensief gedrongen. Van begin tot medio 1949 liepen de militaire verliezen aan beide kanten ook nog eens sterk op, terwijl de stroom Republikeinse (krijgs)gevangenen volgens Nederlandse bronnen met ongeveer 40.000 man een hoogtepunt bereikte.⁴⁰ Net als de berg geconfisqueerde documenten viel ook dit enorme aantal voor de overbelaste Nederlandse diensten nauwelijks te verwerken. Nog veel zwaarder woog dat, in tegenstelling tot wat de inlichtingendiensten eind 1948 stellig hadden beweerd, de bevolking van de nieuw veroverde gebieden uitermate vijandig was. Deze burgers, die reeds drieënhalf jaar onder Republikeins gezag hadden geleefd, keurden de Nederlandse bezetting sterk af. Als gevolg daarvan verstrekten lurahs en burgers vrijwel geen inlichtingen, terwijl de IVG'en veel moeite hadden ter plaatse dringende informanten te werven. Hoe vastberaden de bevolking kon zijn, bleek uit het door Nederlandse rapporteurs met enige ontsteltenis gemelde feit

dat bewoners van kampongs rond Yogyakarta er soms zelfs niet voor terugdeinsden het allerhoogste offer te brengen door Nederlandse eenheden met eenvoudige steekwapens aan te vallen.⁴¹

De Nederlandse inlichtingenpositie in de nieuw bezette gebieden op Java en Sumatra was in de eerste helft van 1949 dan ook bedroevend slecht. Daar kwam bij dat de legerleiding de militaire bezettingsgraad van de reeds medio 1947 veroverde gebieden gevaarlijk had teruggeschroefd, om het tweede offensief en de beoogde zuivering van de nieuw veroverde gebieden te kunnen uitvoeren. Zij wentelde de verantwoordelijkheid voor deze nooit daadwerkelijk onder controle gebrachte gebieden goeddeels af op de politie en de hulptroepen, die voor deze taak echter niet waren opgeleid en uitgerust. Het resultaat was dat de Nederlandse inlichtingenpositie daar nog verder verslechterde.

Als gevolg van het tweede offensief kwamen ook enkele grote steden als Yogyakarta, Surakarta (Solo), Madiun en Bukittinggi onder Nederlands gezag. Het tegengaan van ondergrondse activiteiten en spionage aldaar bleek voor de IVG'en en de inmiddels sterk gekrompen VDMB een zeer lastige opgave. Volgens veiligheidsofficier Bakker legde de IVG van de T-Brigade zich in Yogyakarta toe op het opsporen en arresteren van het Republikeinse 'hogere en lagere gebroed, oorlogsmisdadigers, achtergebleven Jappen en Duitsers, deserteurs en communisten', maar kreeg deze dienst de ondergrondse activiteiten in de hoofdstad nooit geheel onder controle – en in de omstreken al helemaal niet.⁴² Dit gold, zoals door Van de Velde voorspeld, evenzeer voor de fel-Republikeins gezinde Minangkabau in West-Sumatra. In de stad Payakumbuh, die in deze regio lag, namen de met de rug tegen de muur staande Nederlandse inlichtingendiensten zelfs hun toevlucht tot in alle openheid toegepaste terreur. Uit dergelijk optreden bleek dat in 1949 niet alleen de hele Nederlandse oorlogsvoering verhardde, maar ook de Nederlandse inlichtingenstrijd.

Exemplarisch voor het veeleisende karakter van het inlichtingenwerk in 1949 in de nieuw bezette gebieden zijn de meldingen in het gedenkboek van 5-6 RI: 'Het is moeilijk zich in te denken wat een werk een stad als Solo voor de inlichtingendienst betekent. Solo was haast nog meer dan Djokja het brandpunt van politieke stromingen in de Republiek. [...] Daarbij kwamen intriges in de beide vorstenhuizen [...]. De bevolkingsdichtheid van Solo was zeer groot en het aantal inwoners bewoog zich rond het miljoen. Een volledig beeld was dan ook voor ons niet één twee drie gevormd.' De IVG van 5-6 RI, die ook met taalproblemen kampte, werd na enkele weken alweer over-

geplaatst en kreeg de twee aan elkaar grenzende regentschappen Wonogiri (Midden-Java) en Pacitan (Oost-Java) toegewezen. Uitermate frustrerend voor de mannen van 5-6 RI was dat zij met hun schaarse middelen niet in staat waren zowel goed inlichtingenwerk af te leveren als voor gebiedsbeveiliging te zorgen. Hun gebied vormde tactisch gezien immers ‘niet meer dan een lange slurf in Republikeins gebied’, omdat de andere bataljons zowel aan de oost- als de westkant van hun rayon verstek lieten gaan. Aan beide zijden bleven daardoor enorme gebieden ‘practisch een vrijplaats’ voor de TNI.⁴³

Verbulde militaire uitzichtloosheid

De klachten over tegenvallers binnen de Nederlandse inlichtingenorganisatie namen ook algauw weer toe. Daarbij ging het onder meer om personeels- en vooral officierstekorten, een tekort aan kennis en ervaring bij het wel beschikbare inlichtingenpersoneel, de vele overplaatsingen die tot verlies van menselijk inlichtingenkapitaal leidden, de grote afstanden en slechte verbindingen.⁴⁴ De effectiviteit van de contraguerrilla had tevens te lijden onder de achteruitgang van de discipline en het moreel bij ‘de troep’, een ontwikkeling die ook op de inlichtingendiensten betrekking had.⁴⁵ De Nederlandse opbouw van een bestuursapparaat en politie kwam eveneens nauwelijks van de grond. In het eerste kwartaal van 1949 werd de militaire situatie op zowel Java als Sumatra voor Nederland dan ook steeds uitzichtlozer.

De legerleiding sloot echter de ogen voor het falen van haar strategie. Spoor en zijn ondercommandanten zochten hun heil nog steeds bijna wanhopig in talrijke grote en kleine ‘zuiveringsacties’ en de veelvuldige inzet van het KST. Al deze inspanningen leverden echter veel te weinig op. Vanwege de nog steeds zeer succesvolle Republikeinse infiltraties lekten deze acties vrijwel allemaal vroegtijdig uit. Tot hun frustratie slaagden de veiligheids-officieren er maar heel zelden in de lekken in de eigen gelederen te identificeren, zelfs niet als er van hogerhand een uitgebreid onderzoek in gang was gezet. Tot overmaat van ramp voor de Nederlanders liepen ook in Midden-Java veel van hun acties op een mislukking uit door toedoen van een efficiënt en door burgers ondersteund Republikeins alarmsysteem. Ook de inlichtingen-gestuurde Nederlandse inzet van zware wapens als artillerie en vliegtuigen kon het tij niet keren. Deze beschietingen waren, aldus interne klachten, deels gebaseerd op onnauwkeurige inlichtingen of vonden plaats zonder dat er een ‘grondactie’ op volgde. Zij hadden daarom nauwelijks effect – of werkten omdat daarbij burgerslachtoffers vielen zelfs averechts.⁴⁶

De Nederlandse legerleiding bleef echter halsstarrig dezelfde koers varen.

Ook de belangrijkste ondercommandanten van Spoor brachten geen noemenswaardige tactische alternatieven naar voren. Eens te meer wreekte het zich dat de generaal bij de bezetting van de militaire top minder op capaciteiten en meer op vermeende loyaliteit had gelet. De legercommandant omgaf zich vrijwel uitsluitend met KNIL-commandanten en hooggeplaatste inlichtingenofficieren met de juiste (lees: zijn) politiek-militaire denkbeelden. Zodoende bestond de legerleiding vooral uit jaknikkers die zijn optimisme deelden en zijn geringschatting van het Indonesische nationalisme en de militaire kracht van de Republiek onderschreven.⁴⁷ Veel hoge officieren die realistischer oordeelden, zoals generaal-majoor Schilling, lijken echter ook niet voorhanden te zijn geweest – of hielden zich gedeisd.

De geenszins verslagen TNI voerde vanaf maart 1949 zelfs weer groot-schalige conventionele aanvallen op bevolkingscentra als Yogyakarta en Surakarta uit, maar concentreerde zich verder vooral – met enig succes – op de lange verbindingslijnen, al sinds 1947 de zwakste schakel in het Nederlandse veiligheidsstelsel. Kleine, vaak slecht beveiligde Nederlandse eenheden en posten waren eveneens aantrekkelijke aanvalsdoelen. Tekenend voor de onhoudbare Nederlandse veiligheidssituatie was dat het een kleine Republikeinse eenheid in april lukte een vijf-koppige marinierspost te overrompelen zonder dat de Nederlanders ook maar een schot hadden kunnen lossen. De aanvallers namen de wapens van de mariniers mee. In de geschiedenis van de Mariniersbrigade was een ‘onverhoedse overrompeling’ als deze nog nooit voorgekomen, aldus de ontzette rapporteur die geen goed woord overhad voor het gebrekkige veiligheidsbesef in de eigen gelederen. Volgens hem was deze overrompeling, die ook het prestige van de mariniers zou aantasten, alleen mogelijk geweest door een voorafgaande infiltratie van de post. De ‘beste waarborg’ voor veiligheid was dan ook, afgezien van waakzaamheid en discipline, ‘elke inheemse werkkracht a priori te wantrouwen en scherp in het oog te doen houden. Ziet wel toe, wie en wat ge in Uw post haalt.’⁴⁸

De riskante Nederlandse ‘onthoofdingsstrategie’ bleek dus geenszins te werken. Dat het hardnekkige Indonesische volksverzet op een breed gedragen nationalisme rustte was inmiddels iedere Nederlandse bestuurder in Jakarta, hoe behoudend ook, wel duidelijk geworden. Niettemin negeerden Spoor en zijn medestanders in april 1949 de sombere realiteit te velde door optimistisch naar Den Haag te rapporteren en zich relatief tevreden over de pacificatieresultaten te betonen. De legercommandant deed het optreden van de Republikeinse verzetsbeweging nog steeds af als losse acties van reeds door zijn troepen uiteengeslagen ‘zeer kleine terreurbendetjes’. Deze

moesten volgens hem slechts nog door de Nederlandse inlichtingendiensten worden opgespoord en vervolgens door patrouilles worden vernietigd. Paradoxaal was wel dat hij om een beduidend langere ‘pacificatietermijn’ van maar liefst 18 maanden vroeg.⁴⁹

Het sombere inzicht dat Nederland een niet te winnen strijd leverde kwam in deze fase deels wel naar voren in de rapporten van de troepen-inlichtingendiensten, maar vanwege selectief gebruik van de afnemers in de legerleiding bereikten die Den Haag niet. Nog veel sterker was dit pessimisme terug te lezen in de politieke overzichten van hooggeplaatste bestuurders als Van de Velde. Ook diens collega H.J. Wijnmaalen schreef, in zijn geval met het oog op Zuid-Sumatra, openhartig over de zware taken van de militairen, de afnemende bevolkingssteun en het algemene troepentekort. Wijnmaalen legde tevens een expliciet verband met de slechte inlichtingenpositie: ‘Door de [gebrekkige] medewerking van de bevolking en het te geringe aantal personeel van de inlichtingendienst, zijn bij de Territoriale Staf en de Bataljonscommandoposten onvoldoende gegevens aanwezig omtrent deze bendes, zodat uitgezonden patrouilles vaak onverrichterzake terugkeren daar de bendes, gewaarschuwd door de bevolking, gevechtsaanraking weten te vermijden.’⁵⁰ Uiteindelijk waren het vooral de wake up calls van kritische bestuurders als Van de Velde, Wijnmaalen en P-J Koets en van gezaghebbende diplomaten als Herman van Roijen die Den Haag wezen op de voor Nederland onhoudbare militaire en politieke situatie in de archipel. Zij repten onder meer over ‘romantiek in onze berichtgeving’ en ‘pertinente leugens’ van de generaal. Deze en andere signalen deden de twijfel aan Spoor’s optimistische inschattingen toenemen en maakten de geesten rijp voor onderhandelingen met de Republiek over de Nederlandse aftocht.⁵¹

Het zinkende schip

Deze politieke koersverandering deed de toch al slechte Nederlandse inlichtingenpositie definitief de das om. De in Jakarta gestarte onderhandelingen met de Republiek leidden er vanaf april 1949 toe dat steeds meer informanten, ondernemingswachten en politiemensen het vertrouwen in de Nederlanders verloren. Zij beseften nu definitief dat zij op het verkeerde paard hadden gewed en begonnen een bijtjesdag te vrezzen. Een deel van hen liep over of beëindigde de samenwerking met de Nederlanders, terwijl ook de karige inlichtingensroom van burgers en lurahs vrijwel opdroogde. ‘De inlichtingendienst stond met bijna lege handen,’ aldus inlichtingenofficier Steenhuis over deze zware periode voor zijn in Midden-Java gelegerde IVG.⁵²

De in deze fase opgestelde inlichtingenrapporten uit bijvoorbeeld Bali meldden dat er ondanks steeds meer afhakende informanten nog wel enkele berichten binnenkwamen, ‘maar deze zijn van twijfelachtige aard. Op grond van deze berichten ondernomen acties, hebben tot heden geen resultaten opgeleverd.’³³

Ondanks de ondermaatse inlichtingenpositie voerden veel onverzoenlijke Nederlandse commandanten in vooral Midden- en West-Java nog veel zuiveringsacties uit, tot de wapenstilstand van medio augustus 1949 (en deels zelfs langer). Ook deze leverden doorgaans weinig op. Spoor, die op 25 mei aan een hartaanval was overleden, maakte dit niet meer mee. De verminderde noodzaak om na de wapenstilstand gevechtinlichtingen te verzamelen en de nakende Nederlandse aftocht leidden ertoe dat de inlichtingendiensten steeds passiever werden en in 1950 nauwelijks nog militaire inlichtingen vergaarden. Inlichtingenmilitairen van de KL, zo blijkt uit hun dagboeken, toonden zich in de tweede helft van 1949 vooral gefrustreerd en gedesillusioneerd. Zij wilden zo snel mogelijk naar huis. De Republikeinse inlichtingendiensten daarentegen, opgeschrikt door de APRA-coup van Westerling op 23 januari 1950 en een rebellie van Molukse KNIL-eenheden in Sulawesi in april van hetzelfde jaar, bleven de Nederlanders (en hun voormalige federale bondgenoten) tot aan de aftocht van de laatste militairen in 1951 nauwlettend in de gaten houden. Dankzij spionage en enkele overlopers uit de Nederlandse gelederen hadden zij weliswaar enkele aanwijzingen voor de APRA-coup gekregen, maar tijdstip en plaats van deze relatief zwakke, laatste stuiptrekking van reactionaire krachten niet exact voorspeld. Algauw richtten de Republikeinse diensten zich vooral op sterke regionale verzetsgroepen als de Darul Islam, die nu openlijk de macht van Yogyakarta uitdaagden, en op het laatste Nederlands-Indonesische strijdtoneel Nieuw Guinea/Irian Jaya, de huidige Indonesische provincies Papua en Papua Barat.

DE REPUBLIEK WINT DE INLICHTINGENSTRIJD

Uit het chronologisch overzicht wordt duidelijk dat Nederland de inlichtingenstrijd van de Republiek Indonesië op alle fronten heeft verloren. Deze nederlaag was te wijten aan een veelheid van factoren die hierna op een rijtje zullen worden gezet.

Om te beginnen profiteerde de Republiek van een veel betere uitgangspositie. Reeds de Japanse bezetting, hoewel voor de Indonesische bevolking een onvoorstelbare catastrofe, creëerde gunstige voorwaarden voor de (inlichtingen)strijd tegen oud-kolonisator Nederland. De vreselijke hon-

gersnoden, de dood van honderdduizenden romusha's, de nietsontziende Kenpeitai-praktijken en de Japanse arrogantie hadden het nationale gevoel onder de Indonesiërs versterkt en de samenhang tussen de sociale klassen vergroot. Bovendien was het zelfbewustzijn van vooral hoger opgeleide Indonesiërs flink toegenomen omdat zij op functies waren geplaatst die waren vrijgekomen nadat de Nederlanders hardhandig door de Japanners uit de Indonesische samenleving waren verwijderd. Een groot deel van de Indonesische jeugd en jongvolwassenen had voorts een militaire training van de Japanners gekregen, deels specifiek in inlichtingen- of recherchewerk en in guerrillatactieken. De bezetter had met hulp van Indonesische voormannen ook de bevolking gemobiliseerd en haar politieke bewustzijn met antiwesterse indoctrinatie versterkt. Bovenal had de Japanse terreur bij de ongeveer zeventig miljoen Indonesiërs de dorst naar merdeka en een einde aan alle vormen van koloniale overheersing ('nooit meer!') vergroot.⁵⁴

Nederland daarentegen begon de (inlichtingen)strijd onder zeer ongunstige voorwaarden. De ooit zo trotse Nederlandse kolonisten waren nog lange tijd afhankelijk van geallieerde militaire hulp. Belangrijk was ook dat het KNIL in 1942 nota bene tegen een Aziatische tegenstander zijn vooroorlogse aura van onverslaanbaarheid had verloren – en Nederland daarmee veel prestige. Op inlichtingenvlak beschikte Nederland, dat de inlichtingenrevolutie van de Eerste Wereldoorlog had gemist en in het interbellum in de archipel geen eigenlijke gevechtsinlichtingendienst had gehad, vanaf 1942 over de in Australië geformeerde NEFIS. Deze dienst blonk tot 1945 echter vooral uit in gebrekkig veiligheidsbesef, amateurisme en wensdenken. Daar kwam bij dat de KNIL-militairen die binnen de NEFIS de dienst uitmaakten, weinig affiniteit met militair inlichtingenwerk in het algemeen en met on-eervol geachte spionage in het bijzonder hadden. Ook was de samenwerking met andere Nederlandse en geallieerde diensten zowel voor de Japanse aanval als tijdens de Japanse bezettingsjaren flink tekortgeschoten.

De Republiek Indonesië begon de inlichtingenstrijd op eigen bodem dus onder gunstiger voorwaarden. Daarnaast beschikte het Indonesische inlichtingenapparaat nog over andere nauwelijks te overschatten troeven. Zo waren alle losse en vaste medewerkers bekend met de omgeving, de taal en de cultuur. Verder beschikten zij, vergeleken met de Nederlanders, aan weerskanten van latere demarcatielijnen over veel grotere persoonlijke netwerken, ook in dessa-, familie- en vriendenkringen: cruciaal 'inlichtingenkapitaal'. Bovenal was het voor de Republikeinse inlichtingenmilitairen en spionnen, die in de steden en kampongs nauwelijks opvielen, vrij gemakkelijk om on-

zichtbaar en ongrijpbaar te blijven. Daar kwam als misschien wel belangrijkste troef bij dat zij de steun van de meerderheid van de bevolking en van de plaatselijke bestuurders kregen. De Republikeinse diensten vormden met hun hulp een fijnmazig inlichtingennet dat een gestage stroom aan inlichtingen voortbracht. Daarnaast werd de bevolking in het kader van een volksdefensiesysteem bij een eenvoudig maar efficiënt alarmstelsel ingeschakeld. Alleen al door de tijdige waarschuwingen die de Republikeinse eenheden op deze wijze ontvingen, mislukten talrijke acties van de Nederlandse eenheden. Vanaf medio 1947 begonnen deze steeds meer op de aan het begin van dit boek genoemde geblinddoekte bokser te lijken.

De Nederlandse tegenstander ontbrak het aan dergelijke troeven. Afgezien van de KNIL-militairen en ESD'ers kampten de Nederlandse inlichtingmilitairen met taalproblemen. Ook de gebrekkige kennis van land en cultuur speelde hun telkens weer parten. Toevoeging van ervaren KNIL-tolken en 'specialisten' moest soelaas bieden, maar deze mannen waren lang niet altijd voorhanden. Bovendien losten dergelijke versterkingen de problemen lang niet altijd op – of zij creëerden nieuwe problemen. Zo kon hun aanwezigheid voor KL-militairen een rem zijn om de taal wel goed te leren. Ook verstonden vooral Indonesische KNIL-manschappen die bij KL-eenheden werden ingedeeld vaak geen Nederlands, zodat de onderlinge communicatie eveneens een probleem was. Daarnaast kwam het geregeld voor dat Indonesische KNIL-militairen die in andere regio's waren geworven niet de ter plaatse vereiste taal spraken. Taalproblemen speelden deels ook bij de Nederlandse, Indo-Europese of Indonesische vertalers die voor de NEFIS en IVG'en werkten en soms binnen korte tijd enorme hoeveelheden geconfisqueerde Indonesische stukken moesten vertalen. Uit interne vermaningen en correcties blijkt dat zij daar niet altijd even bekwaam in waren. Bovendien bleek de keuze welke documenten er moesten worden vertaald niet altijd even gelukkig, zodat zij bijwijlen algemene verhalen zonder belang of urgentie vertaalden, terwijl relevante stukken bleven liggen.

Dat de KNIL-militairen die voor de buitendienst van de IVG'en werkten veelal geen inlichtingen-achtergrond of opleiding hadden hielp ook niet mee. De afhankelijkheid van de KNIL-militairen, ESD'ers en vooral de Indonesische informanten/spionnen werd nog vergroot doordat het voor Nederlandse militairen vrijwel onmogelijk was zich ongezien in de steden en dorpen te verplaatsen. Voor Nederlandse (inlichting)militairen was het vanwege hun gebrekkige taal- en cultuurkennis bovendien, als zij dat al wilden, zeer moeilijk om burgers van strijders te onderscheiden, zodat zij

veelal tot willekeurige massa-arrestaties overgingen. Deze arrestaties zetten veel kwaad bloed bij de bevolking die daardoor nog minder geneigd was tot het geven van inlichtingen. De verhoren van de grote aantallen vaak lukraak opgepakte arrestanten vergden tevens veel tijd van de toch al overbelaste inlichtingendiensten.

De factor tijd werkte sowieso niet in het voordeel van de Nederlanders. Voor inlichtingenmilitairen als Schulz, Sytsema of Van Dalen was het telkens weer, als het al lukte, een langdurig proces om een goede lokale inlichtingenpositie op te bouwen. Het werven van voldoende kundige en betrouwbare informanten, die grote risico's liepen, was immers tijdrovend en ging vaak met tegenslagen gepaard. Funest waren de Nederlandse troepenverplaatsingen, die vooral vanaf medio 1947 veelvuldig voorkwamen, waardoor telkens weer waardevolle plaatselijke kennis verloren ging en banden met informanten en lurahs werden verbroken. De aflossers waren daardoor weer terug bij af. Het vertrek van ervaren oorlogsvrijwilligers of KNIL-militairen, die de dienst verlieten omdat zij werden afgelost of met groot verlof gingen, vormde eveneens een hard gelag voor de Nederlandse diensten. Hetzelfde geldt voor de door bezuinigingen ingegeven inkrimping van de VDMB.

Voor de Republikeinse (inlichtingen)militairen die naar het schijnt meestal lange tijd in dezelfde regio actief waren, speelden al deze problemen niet. Wel kampten ook zij met een identificatieprobleem, in de zin dat zij de voor Nederland werkzame spionnen uit de zee van onschuldige burgers moesten zien te vissen. De methoden die zij daarbij gebruikten waren hardhandig, soms ronduit wreed, maar doorgaans wel effectief. Juist de combinatie van afschrikwekkende intimidatie en geweld, intensieve spionage ook in de eigen gelederen, surveillance van de bevolking, de installatie van schaduwbesturen, de algemene spionnenvrees en een fijnmazig, tot in vrijwel alle kampongs vertakt inlichtingennet zorgde ervoor dat de Nederlanders – die ook nog eens veel minder kandidaten hadden om dit riskante werk uit te voeren – veel minder goed in staat waren de Indonesische civiele en militaire instanties te infiltreren dan omgekeerd.

Ook met betrekking tot het vaste inlichtingenpersoneel waren de Republikeinse diensten, afgezien van de reeds genoemde taal- en kennisvoorsprong, in het voordeel. In kwantitatief opzicht was dit evident; zij hadden veel meer vast personeel in dienst. Dit betekende tevens dat zij minder vatbaar waren voor overbelasting, taken beter en gericht konden verdelen, veel meer acties konden ondernemen en meer risico's konden nemen, en mislukkingen of verliezen verhoudingsgewijs minder zwaar wogen. Ook

kwalitatief lagen de personele voordelen grotendeels aan Republikeinse zijde. Hun kopstukken waren, deels dankzij een intensieve Japanse scholing, beter en langer opgeleid dan hun Nederlandse antagonisten. Dit lijkt goeddeels ook voor het lagere kader te hebben gegolden. Mede dankzij spionageactiviteiten voor de vooroorlogse ARD/PID, de Japanse Kenpeitai en/of de Indonesische politie gedurende de Tweede Wereldoorlog hadden veel Indonesische inlichtingenmilitairen voorts meer praktijkervaring in (contra)spionage en ander inlichtingen- en recherchewerk dan de Nederlanders. Zwaar woog tevens dat zij in het kader van hun vrijheidstrijd sterker ideologisch gedreven waren dan de meeste Nederlandse inlichtingenmilitairen en dan vooral de dienstplichtigen onder hen. Zij hadden daardoor een hoger moreel en legden meer vastberadenheid aan de dag. In het algemeen lijken de Indonesische diensten ook inventiever en tactisch flexibeler te zijn geweest.

De Nederlandse inlichtingendiensten kampten met een gebrekkige of zelfs ontbrekende scholing en lang niet altijd optimale selectie, waardoor velen van hen niet opgewassen waren tegen hun taken en soms ronduit ongeschikt waren. Tekenend is dat de inlichtingenmensen zichzelf deels als amateurs omschrijven, zelfs in officiële rapporten. Boekdelen spreekt ook een evaluatie van De Waal, die begin 1949 stelde dat slechts 50 van de totaal 600 in Oost-Java actieve inlichtingenmilitairen als 'goed' waren beoordeeld, nog geen tien procent dus.⁵⁵ Vanwege de zwakte van het BB en de politie moesten deze militairen en hun hulppersoneel ook nog eens een grote hoeveelheid taken op bestuurlijk en politieel terrein uitvoeren. Dat zij (ook) hiervoor niet waren opgeleid werkte hun toch al sterke overbelasting nog verder in de hand. Een snel proces van *learning on the job* en het inschakelen van grote aantallen informanten en lasykars om het riskante spionage- en verkenningwerk uit te voeren, konden deze fundamentele zwaktes soms mitigeren maar nooit volledig wegnemen. Ook de voortdurende reorganisaties, nog een indicatie voor tegenvallende prestaties, konden het tij niet keren.

De factor ruimte deed de Nederlanders in combinatie met de chronische personeelstekorten pas echt de das om. In de loop van de oorlog werd de omvang van het te beheersen en te beveiligen gebied steeds groter, waardoor vrijwel alle voornoemde problemen, voor wie het wilde zien, onoplosbaar werden. Commandanten, wanhopig op zoek naar successen, begonnen steeds meer van hun vrij zelfstandig opererende inlichtingen- en veiligheidsdiensten te vragen, terwijl leiding, coördinatie en toezicht tekortschoten en militaire ruggensteun veelal ontbrak. Bovendien keken de hogere echelons

weg van de extreem gewelddadige methoden als martelingen en moordpartijen; (verboden) middelen die door de doelen werden geheiligd en veelal een uitvloeisel van Nederlandse onmacht waren. De inlichtingenpositie van de in het defensief gedrongen Nederlanders was veelal ondermaats en de accuratesse van de rapporten ver te zoeken. Afgezien van vage of nietszeggende inlichtingen van lurahs, burgers en krijgsgevangenen was dit onder meer het gevolg van een gebrek aan kundige en betrouwbare informanten en van inlichtingenmilitairen die hen niet goed aanstuurden, beschermden en begrepen. Tot slot zorgde bij de analisten, die vanwege de vereiste snelheid van het rapportageproces veelal meer waarde aan kwantiteit dan aan kwaliteit van hun rapporten hechtten, eenzelfde combinatie van onkunde en overbelasting, gekoppeld aan de nodige onderlinge rivaliteit, eigen agenda's en profileringsdrang, voor een reeks intelligence failures. De hogere echelons, die de rapporten waarop zij hun besluitvorming baseerden veelal selectief lazen, gingen daarbij ook niet vrijuit.

Het werk van de vanaf medio 1947 in het defensief gedrongen inlichtingendiensten werd verder bemoeilijkt door het geheel ontbreken van veiligheidsbesef in de krijgsmacht. Zowel militaire als civiele instanties bleken zo lek als een mandje, terwijl de krijgsmacht inzake veldveiligheid tot het einde van de oorlog naïef, nonchalant en hardleers was. Hoewel vooral de veiligheidsdiensten wel beseften dat zij op inlichtingenterrein tegen een geduchte tegenstander streden en ook voortdurend op het grote infiltratiegevaar waren, bleven de Nederlanders de Indonesiërs en dan vooral de vrouwen schromelijk onderschatten. Dat inlichtingenmilitairen soms zelf voor veiligheidsincidenten zorgden en ook hun diensten werden geïnfiltreerd, illustreert echter dat zij evenmin vrijuit gingen. Bovendien was het hun primaire taak voor veldveiligheid te zorgen. De reeds in de NEFIS-tijd in Australië geëtaleerde onkunde op dit vlak werd tijdens de oorlog tegen de Republiek niet verholpen. Door deze defensieve zwaktes, waar de Republikeinse diensten handig op inspeelden, lekten ontelbare Nederlandse kleinere en grotere acties vroegtijdig uit. De Nederlandse diensten konden de lekken meestal niet traceren, wat ook spreekt voor de kwaliteit van de Republikeinse spionage.

Een andere indicatie dat de Republikeinse diensten hun tegenstanders vaak te slim af waren, zijn de talrijke complimenten van hun Nederlandse tegenhangers. 'Voor de zoveelste maal bleek, dat het vijandelijke spionagenet voortreffelijk functioneerde,' aldus een Nederlands gedenboek na een mislukte grote actie op 12 mei 1949 in Oost-Java.⁵⁶ Een Nederlandse inlichtingenofficier uit Midden-Java gaf een ander voorbeeld: 'De bevolking

is hier ingeschakeld in het waarschuwingssysteem, terwijl een vrij goed georganiseerd spionage systeem het aangrijpen van de hier aanwezige vijandelijke eenheden weinig effectief doet zijn.⁵⁷ Ook vanuit Kalimantan kwam, als derde en laatste voorbeeld, erkenning voor het vijandelijke inlichtingenwerk: ‘Het geperfectioneerde waarschuwings- en inlichtingensysteem van de verzetsbeweging, waarbij spionnen als koelies, bedienden, verkopers en geniepersoneel tot in de kampementen weten door te dringen, maakt een verrassend optreden ondanks het toepassen van allerlei listen vrijwel onmogelijk.’⁵⁸

Nu kan men dergelijke complimenten ook opvatten als een poging het eigen falen te verzachten. De lovende woorden, ook van inlichtingenmilitairen zelf, lijken echter veelal oprecht gemeend en zijn zo talrijk, gevarieerd en gedetailleerd dat ze al met al overtuigend zijn. Er bestond op inlichtingenterrein dus een duidelijke asymmetrie ten gunste van de Indonesische diensten, die voor de Republiek een belangrijke pijler was voor het welslagen van haar uitputtingsstrategie. In zowel de Nederlandse als de Indonesische historiografie is deze factor tot dusver onderbelicht gebleven.

Een belangrijke kanttekening is wel dat ook het Indonesische inlichtingenwerk lang niet uitsluitend een succesverhaal was, terwijl de Nederlandse diensten toch ook geregeld successen boekten. Aan Indonesische kant stond vooral aan het begin improvisatie voorop en liep lang niet alles op rolletjes, zo blijkt onder meer uit getuigenissen van Indonesische inlichtingenmilitairen. Er werden eveneens geregeld verkeerde taxaties gemaakt, bijvoorbeeld bij de inschatting van de aantallen Nederlandse militaire voertuigen.⁵⁹ Een tegenvaller voor de Indonesische diensten was ongetwijfeld ook dat zij bijvoorbeeld wel op de hoogte waren van de voorbereidingen van het tweede Nederlandse offensief maar de exacte begindatum daarvan niet hadden kunnen voorspellen. Bij de hardhandige contraspionage die zich vooral tegen de eigen bevolking richtte, bleken berichten en aantijgingen eveneens lang niet altijd te kloppen. Ondanks hun fijnmazige inlichtingennet en alarmstelsel konden de Republikeinse diensten evenmin verhinderen dat hun Nederlandse tegenspelers geregeld arrestaties verrichtten – ook van hun eigen personeel –, alsmede documenten, wapens en munitie in beslag namen, complotten onthulden en tijdig aanvalsplannen of de ligging van mijnen ontdekten.

Ook op organisatorisch vlak lieten de Indonesiërs, net als de Nederlanders, de nodige steken vallen, zo blijkt alleen al uit de vele reorganisaties die hun inlichtingenorganisaties doorliepen. Daarnaast lijkt hun onderlinge

rivaliteit vooral op hoger niveau nog veel groter te zijn geweest dan aan de Nederlandse kant, zodat zij, bijvoorbeeld, soms bewust geen rapporten met elkaar deelden. De belangrijkste fricties deden zich voor tussen politieke en militaire organisaties en tussen de inlichtingengroepen van milities en het leger. Binnen de TNI heersten eveneens de nodige spanningen, die vaak samengingen met persoonlijke rivaliteiten tussen militaire en politieke (inlichtingen)kopstukken, waardoor de Indonesische diensten al met al waarschijnlijk nog vaker langs elkaar heen hebben gewerkt dan de Nederlandse.

De Republikeinse diensten hadden bovendien veel minder moderne apparatuur om Nederlandse berichten te decoderen, nauwelijks verkenningsvliegtuigen en luchtfoto's en minder moderne verbindingsmiddelen en transportmogelijkheden. Ook op financieel vlak beschikten zij over minder mogelijkheden. Deze materiële minpunten werden echter gecompenseerd door tragere maar betrouwbare lowtech middelen als het koerier-estafettesysteem. Daarnaast konden zij rekenen op miljoenen scherpe ogen en behulpzame handen van burgers alsmede de vlugge voeten en de vindingrijkheid van de (inlichtingen)militairen en spionnen. Het Nederlandse technologische voordeel bij de verbindingen kon bovendien een nadeel in de inlichtingenstrijd zijn. Zo maakten de Republikeinse diensten gretig gebruik van de mogelijkheid telefoon- of radioberichten af te luisteren en te decoderen.

Een moeilijkheid bij het beoordelen van de mate van efficiëntie van het Indonesische inlichtingenwerk is dat onbekend is hoeveel spionageacties mislukten. Duidelijk is wel dat, zo blijkt uit Nederlandse arrestaties van als 'baboe', secretaresse, klerk of dagloner vermomde infiltranten, dergelijke ondernemingen riskant waren. Toch was de waarde van deze infiltraties zo hoog dat de Republikeinse diensten ze van begin af aan toepasten en de aantallen gestaag lijken te hebben opgevoerd. Vergeleken met de Nederlandse diensten is ook minder over de Republikeinse inlichtingencirkel bekend, met name over de verwerkingsprocessen en de verspreiding van rapporten. Zowel uit Nederlandse als uit Indonesische bronnen blijkt evenwel dat de kwaliteit van de Indonesische inlichtingenrapporten in het algemeen vrij hoog was.

IN VERGELIJKEND PERSPECTIEF

Nu de nevelen rond het optreden van de Nederlandse inlichtingendiensten zijn opgetrokken, dringt zich nog de vraag op hoe uniek dit was in vergelijking met andere koloniale mogendheden. Elke vergelijking gaat strikt genomen

mank omdat oorlogen zich altijd van elkaar onderscheiden wat betreft tijdstip, plaats en randvoorwaarden. Niettemin geven vergelijkingen vaak waardevolle inzichten in algemene en meer unieke factoren van invloed. Helaas zijn internationaal vergelijkende studies omtrent dekolonisatieoorlogen, *wars of liberation*, revolutionaire oorlogen, koloniale *counterinsurgencies* of hoe men zo'n strijd ook wil noemen, schaars. Gelukkig vult de ODGOI-publicatie *Empire's Violent End* deze leemte voor een deel op, maar deze studie bevat geen specifieke vergelijking op inlichtingenvlak. Jammer genoeg zijn de inlichtingenoorlogen die tussen koloniale mogendheden en nationalistische of communistische verzetsbewegingen zijn gevoerd in het algemeen ook nog onvoldoende onderzocht, zodat niet altijd even duidelijk is wie deze specifieke strijd in andere oorlogen heeft gewonnen en waarom. Wel worden in studies over koloniale *counterinsurgencies* veel elementen van de inlichtingensrijd benoemd, zodat belangrijke overeenkomsten en verschillen zichtbaar worden.

Wat in internationaal vergelijkend opzicht misschien wel het meest opvalt is dat de overeenkomsten, net als bij de overkoepelende oorlogsvoering, in het algemeen veel groter zijn dan de verschillen. Dat begint al met de slechte uitgangspositie van alle koloniale bezettingslegers. 'No matter how sophisticated the informant networks and intelligence-gathering apparatus created by colonial security forces, their starting point was that of an outsider,' noteren Roel Frakking en Martin Thomas daarover terecht.⁶⁰ Een andere overeenkomst is het gebrek aan taal- en cultuurkennis bij het personeel van bijvoorbeeld de koloniale Nederlandse, Franse en Britse inlichtingendiensten (en bij de gewone militairen) in Indonesië, Algerije, Kenia, Maleisië (waartoe het voormalige Malakka behoort) of Vietnam (dat deel was van het voormalige Indochina). Dit culmineerde overal in een identificatieprobleem: burgers konden nauwelijks van strijders worden onderscheiden. De ontbrekende kunde of wil om onderscheidend op te treden leidde ertoe dat de bevolking als collectief verdacht werd beschouwd en dat arrestanten veelal over één kam werden gescheerd.⁶¹

Alle koloniale mogendheden hebben deze en andere problemen met de werving van grote aantallen plaatselijke informanten geprobeerd te onderwerpen. Dergelijke mobilisaties onderstrepen waarom informantennetwerken in de internationale vakliteratuur als cruciale 'COIN-tools' gelden.⁶² Het belang van lokale informanten was in koloniale oorlogen extra groot omdat dergelijke oorlogen sterk op de bevolking waren gericht. De strijd vond niet alleen op het slagveld, maar vooral onder de burgers plaats. Beide 'hoofdpactijen', die in werkelijkheid uit allerlei complexe, deels rivaliserende fracties

bestonden die tijdelijke allianties aangingen, beschouwden de bevolking ook als cruciale inlichtingenbron. Burgers moesten beide partijen onder meer over de identiteit, posities en intenties van de tegenpartij informeren, zodat zij veelal tussen hamer en aambeeld terechtwamen. Bovendien werden uit hun midden grote aantallen informanten/spionnen geworven. Daar kwam nog bij dat de koloniale legers ook inzetten op de mobilisering van plaatselijk geworven (of overgelopen) hulpkorpsen en politie, zodat alle koloniale counterinsurgencies sterke elementen van een burgeroorlog omvatten.

Bij een vergelijking tussen bijvoorbeeld de (inlichtingen)strijd van Frankrijk in Algerije (1954-1962) en die van Nederland in Indonesië, zien we ook overeenkomsten in het door deze landen gepropageerde vijandbeeld, met gebruik van termen als 'extremisten', 'terroristen' en 'onruststokers'. Hieraan ten grondslag lag in het kader van *othering* ook de neiging om de tegenstander te stereotyperen, niet in de laatste plaats door inlichtingenpersoneel dat het conflict door een oriëntalistisch prisma bekeek. Overeenkomsten zijn tevens bij de toepassing van Frans en Nederlands extreem geweld te constateren, met name bij door hogerhand gesanctioneerde systematische martelingen van arrestanten door de inlichtingendiensten, in het geval van Frankrijk wel nog meer geïnstitutionaliseerd en van bovenaf gedirigeerd. Beide koloniale mogendheden verboden folter ook op papier, maar gedoogden het in de praktijk en lieten daders doorgaans ongestraft. Bij de methodiek valt verder op dat de inlichtingendiensten van beide landen hun gevangenen veelal op inhumane wijze vastbonden en martelden met methodes die de verhoorders meestal ter plaatse leerden en die geen zichtbare sporen achterlieten: elektrocutie en waterboarding. Wel lijken de Nederlandse martelingen in Indonesië zich door een nog sterkere wildgroei aan methodes te hebben gekenmerkt. Hoezeer de normen van zowel de Franse als de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten vervaagden bij de door hen beoogde militaire handhaving van rust, 'recht', orde en veiligheid blijkt tevens uit het feit dat zij zich beide schuldig maakten aan het laten 'verdwijnen' van een groot aantal gevangenen die zij eerder hadden verhoord.⁶³

In het geval van Frankrijk vonden dergelijke moorden niet alleen in Algerije plaats, maar ook in de Vietnamese onafhankelijkheidsoorlog (1946-1954). Zowel Frankrijk als Nederland heeft al deze misdaden decennialang getracht te verhullen. In Frankrijk zorgde niettemin vooral 'la torture' in Algerije voor verhitte discussies, terwijl in Nederland de moordpartijen van Westerling en diens doodseskaders op de voorgrond raakten. Deze nationale schijnwerpers hadden wel het nadeel dat vele andere misdaden die Frankrijk

en Nederland in Algerije respectievelijk Indonesië hebben gepleegd goedeels in de vergetelheid raakten.⁶⁴

Gezien de vele overeenkomsten in de koloniale inlichtingenstrijd is het niet verrassend dat ook de werkwijze van de nationalistische onafhankelijkheidsbewegingen op inlichtingenvlak na de Tweede Wereldoorlog op elkaar leken. Zo opereerden de Indonesische inlichtingendiensten met kleine, los van elkaar opererende spionagecellen, terwijl ook het Algerijnse Front de Libération Nationale (FLN) zijn (inlichtingen)strijd op deze wijze voerde. De Algerijnse verzetsbeweging nam eveneens, net als de Indonesische (inlichtingen)militairen vanaf medio 1947, kleine eenheden, posten en konvooien op de korrel, maar evengoed civiele doelen als vertegenwoordigers van de Franse administratie en hun repressieve apparaat.⁶⁵ Ook het hardhandig optreden van de counter-intelligence was een gemeenschappelijk kenmerk van de verschillende verzetspartijen. Het Malaysian People's Liberation Army (MPLA), dat tijdens de Malayan Emergency (1948-1960) tegen de Britten streed, pleegde bijvoorbeeld talrijke moorden op *running dogs*: vermeende informanten, verraders en sympathisanten van de koloniale regering.⁶⁶ Ook over het inlichtingenapparaat van de Vietminh in zijn strijd tegen de Fransen is vergelijkbaar optreden aan te wijzen. Maar geweld was zeker niet het enige instrument waarmee dergelijke apparaten opereerden. Diensten als die van de Vietminh doorliepen, net als de Indonesische, gedurende hun strijd een proces van professionalisering en gingen steeds meer bronnen aanboren. Voor de tactisch minder flexibele kolonisator, in dit geval de Fransen, bleven zij bovendien meestal onzichtbaar en onvoorspelbaar.⁶⁷

Kortom, deze slechts zeer globale vergelijking met andere bevrijdingsoorlogen laat zien dat de grimmige en complexe Nederlands-Indonesische inlichtingenstrijd zeker in grote lijnen niet uniek in zijn soort was.

BLINDE VLEK VOOR INDONESISCH NATIONALISME
Eén zeer belangrijk aspect is in het voorgaande nog nauwelijks benoemd: het volslagen verkeerd inschatten van de kracht van het Indonesisch nationalisme en de drang naar merdeka door de overgrote meerderheid van de Indonesische bevolking. Interessant is in dit opzicht een vergelijking met de dekolonisatieoorlog van de Britten in Maleisië, waar zij – in overigens sterk afwijkende omstandigheden – in de loop van de strijd een relatief goede inlichtingenpositie verkregen en langzaam begrepen dat zij vooral geduld moesten hebben en, ook al was dat vooral om tactische redenen, niet alleen hun toevlucht moesten nemen tot militaire middelen. Terwijl er bij de Ne-

derlanders in Indonesië niet of nauwelijks sprake van veranderend inzicht was, realiseerden de Britten vooral dat zij zich ook moesten richten op *understanding insurgencies* en het winnen van *hearts and minds* van de bevolking.⁶⁸ De belangrijkste drijfveer van de Indonesische onafhankelijkheidsbeweging was haar nationalisme en de stuwende kracht die daarvan uitging. De Nederlandse diensten hadden in dit opzicht echter een blinde vlek die tevens de belangrijkste oorzaak van hun falen was, met verstrekkende gevolgen voor zowel Nederlanders als Indonesiërs.

Reeds in 1945 had de toen door Spoor geleide NEFIS, vrijwel zonder kennis over de daadwerkelijke toestand in de archipel, voorspeld dat de Indonesische bevolking eigenlijk welwillend was en de Nederlandse terugkeer zou toejuichen. Deze stellige overtuiging leefde toen bij vrijwel de gehele Nederlandse militair-civiele top en ook bij lagere echelons. Het enige obstakel zouden enkele marginale anti-Nederlandse stromingen van Japanse makelij zijn, die door enig machtsvertoon gemakkelijk zouden kunnen worden uitgeschakeld. Vervolgens zou de bevolking, voor haar eigen bestwil, zich weer achter de Nederlanders scharen. Deze wisten immers het beste wat goed voor 'de kinderen des lands' was. Daarna zouden de oud-kolonisatoren, die zichzelf als onmisbaar beschouwden, hun door de Japanse bezetting onderbroken 'beschavingsmissie' kunnen voortzetten.

De Nederlandse inlichtingendiensten en besluitvormers grepen daarmee terug op de mythe van de welwillende bevolking die reeds in het interbellum (en eerder) in zwang was. Dat het de Nederlandse bestuurders en militairen in de komende vier jaren maar niet lukte de gunst van de burgers te winnen dan wel controle over de bevolking te krijgen, hield in sterke mate verband met hun verkeerde perceptie van het beeld dat de Indonesische bevolking van hen had. Vooral voor het Indonesische nationalisme hadden de inlichtingendiensten, net als de legerleiding, opvallend weinig oog.

Deze door wensdenken en zelfbedrog ingegeven perceptie was onder meer het gevolg van een diepe politieke, culturele, sociale, mentale en taaltechnische kloof tussen het Nederlands inlichtingenpersoneel en de desabewoners. Typerend zijn de dagboekaantekeningen van inlichtingenkorporaal Jan Berenbak (KL), die bij 3-9 RI tientallen of zelfs honderden inlichtingenrapporten voor zijn bataljon opstelde. Pas na bijna een jaar in functie begon deze kantoorkracht iets meer, schreef hij, over de adat (leefregels en gebruiken) en de Indonesische bevolking te leren. Dit gebeurde nota bene pas nadat hij zijn inlichtingenwerk had neergelegd om leiding te geven aan een nieuw militair rusthuis. Om dit centrum in te richten, te beveiligen en

van levensmiddelen en hulpkrachten te voorzien, moest Berenbak met de plaatselijke lurah en bevolking samenwerken en zodoende echt met hen in contact komen.⁶⁹ Hoe weinig kennis Berenbak en zijn collega's van de Indonesiërs hadden, was al eerder tijdens een oefening gebleken, waarbij zij de leeftijden van tien 'inlandse' gevangenen hadden moeten raden. Met het voor (inlichtingen)militairen kenmerkend oriëntalisme noteerde de korporaal: 'Soms zaten we er wel 10 jaar naast, die lui hebben ook zulke gekke koppen.'⁷⁰ Ook militair arts F. Doeleman schreef dat contacten tussen Nederlandse militairen en de Indonesische bevolking hooguit uit oppervlakkige individuele sociale relaties bestonden.⁷¹

Veruit de meeste Nederlandse bestuurders en militairen hadden vanuit een sterk paternalistische en niet zelden ook racistische visie een lage dunk van het Indonesische nationalisme, de Republiek of het politieke bewustzijn van de Indonesiërs. Een ongedateerd maar waarschijnlijk in 1949 opgetekend dagboekfragment van inlichtingen-sergeant A. van Niele (KNIL) van Inf. II spreekt boekdelen. Hij merkte op dat de Indonesische burgers 'geen alleszins volwaardige staatsburgers zijn. Denk nou niet dat ze er als natie wel komen [...], ze weten absoluut niet wat vooruitdenken is.'⁷² Inlichtingen-sergeant Schulz noteerde in maart 1947 op basis van een enkele slecht bezochte Republikeinse manifestatie, dat het nationalisme weinig voorstelde en dat 'de Republikeinse vrijheidsgedachte aan het Javaanse volk is opgedrongen.'⁷³ Bij zijn beoordeling woog hij echter niet mee dat de manifestatie onder toezicht oog van Nederlandse veiligheidsdiensten in Mojokerto had plaatsgevonden, wat zeker een remmende werking op de opkomst had gehad. Dat er eerder ook al Republikeinse manifestaties hadden plaatsgevonden waar enorme mensenmassa's op af waren gekomen liet hij eveneens buiten beschouwing.

Ook inlichtingenofficieren van de in West-Java gelegerde C-Divisie ontkenen in 1946 en 1947 stellig dat het nationalisme breed werd gedragen – en peperden dit de militairen in. Het door Patrick Porter vastgestelde oriëntalisme dat in veel westerse militaire bronnen wordt gebezigd spatte ook van hun lezingen af.⁷⁴ Dit blijkt uit bewaard gebleven voorlichtingspraatjes die zij hielden. Politieke mondigheid was volgens de inlichtingenofficieren niet aan de Indonesische volksmassa's besteed, terwijl het nationalisme psychologisch gezien slechts een compensatie voor een Indonesisch 'minderwaardigheidscomplex' was. Zij benadrukten dat de opstandigheid een product was van de Japanse overheersing en van 'geraffineerde propaganda'. Volgens hen was daardoor nog altijd sprake van een 'geestelijke penetratie, een kritiekloos aanvaarden van de Japansche ideeën'. De Republiek typeerden zij

steevast als een totalitaire en autoritaire entiteit die door ‘collaborateur’ Sukarno werd geleid. De inlichtingspecialisten stelden de Republiek als ‘volkomen ongeordend’ voor en als een constructie die, om zich te handhaven, overal op Java en Sumatra naar ‘terreur’ en onderdrukking greep. Slechts terloops erkenden zij dat de Republiek – stand september 1946 – inmiddels wat meer aantrekkingskracht uitoefende op gematigde krachten en ‘meer ontwikkelden.’⁷⁵

Als inlichtingenfunctionarissen al oog hadden voor het nationalisme, dan kwamen zij meestal niet verder dan de constatering die de IVG-hoofden van Java in februari 1948 maakten, namelijk dat de ‘patriottische gevoelens’ van de bevolking ‘tot op een zekere hoogte aanwezig’ waren, maar zij verbonden er geen consequenties aan of negeerden ze eenvoudigweg. In plaats daarvan legden zij in hun rapporten veel nadruk op Republikeinse intimidatie en geweld tegen ‘loyale’ bestuurders. En als zij moesten vaststellen dat de van nature ‘goedwillende’ bevolking toch pro-Republikeinse sympathieën aan de dag legde, dan weten zij dat steevast aan Republikeinse ‘terreur’ en intimidatie of aan een tekort aan Nederlandse bescherming. Het VPTL droeg dit cliché ook uit en benadrukte dat de sympathie van de ‘eenvoudige mens [...] natuurlijk uit[gaat] naar Nederlanders.’⁷⁶

Veel Nederlandse militairen hadden echter op basis van eigen ervaringen of andere informatiekanalen wel degelijk door dat de Republiek veel aanhang onder de bevolking had en dat zij met name om die reden nauwelijks waardevolle inlichtingen kregen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een melding uit het gedenkboek van 402 BI. Nadat een kampement van dit in Midden-Java gelegerde bataljon vanuit een kampong was beschoten, gingen vijf soldaten ‘effe in de kampong kijken’. Zij vonden slechts wat lege hulzen achter een heuveltje. ‘De bevolking weet van niets... niets gehoord en niets gezien toean... Zo is het altijd, ze weten van niets, zeggen ze. Och, we weten het, het overgrote deel van de bevolking is tegen ons in dit gebied. Al wil “men” dat wel eens anders voorstellen.’⁷⁷ KL-veteraan Jan Berend Kleinstra zag het eveneens duidelijk: ‘Er was, hoe je het ook draait, een bevolking die als geheel tegen ons was. [...] Politiek stonden ze niet aan onze kant.’⁷⁸ Ook militair arts Van der Burg diagnosticeerde, zo schreef hij medio 1949 aan de minister van Oorlog en Marine, dat de bevolking ‘grotendeels latent-vijandig’ was.⁷⁹

Om de bewering dat de Republiek een wanordelijk maaksel van Japanse origine was, te staven en diplomatiek goed te kunnen uitbuiten, verlangde Spoor van zijn ondercommandanten dat hij rapporten over de Japanse wor-

tels en de fascistische elementen van de verzetsbeweging onder ogen kreeg, 'het liefst met foto's' erbij.⁸⁰ Daarom kregen de IVG'en, aldus Berenbak, in 1947 op last van de legerleiding 'een prachtige Kodak-klapcamera' uitgereikt, waarmee zij vooral 'wegvernielingen', 'doodgemaakte Chinezen' en (gesneuvelde of opgepakte) 'stoute mannetjes uit het land van de Rijzende Zon' (Japanners) moesten fotograferen.⁸¹ Deze rapporten en foto's dienden volgens de legercommandant 'ter doorzending naar [VN-]veiligheidsraad voor versteviging van onze positie in internationale zin, waarvan tenslotte verder verloop van [de] Indonesische zaak afhankelijk is.'⁸² Met deze speciale opdracht maakte Spoor, vanuit zijn hoofdkwartier in Jakarta, zijn commandanten en inlichtingendiensten te velde dus duidelijk welke 'werkelijkheid' zij moesten waarnemen en moesten rapporteren. En dat terwijl hij wist of had moeten weten dat in werkelijkheid slechts een beperkt aantal Japanse militairen zich bij de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd had aangesloten.⁸³

Slechts af en toe prikten de inlichtingendiensten, meestal op lager niveau, door het simplistische Nederlandse narratief heen, zodat – voor de buitenwacht onzichtbare – scheurtjes in de officiële stereotypen ontstonden. Het grote contrast tussen de Nederlandse propaganda enerzijds en de tegenvallende realiteit anderzijds werd al duidelijk tijdens het eerste grote offensief van medio 1947. Admiraal Pinke schetste in een dagorder een beeld van een chaotische en onverantwoordelijke Republiek, die zich tegenover haar eigen bevolking uitsluitend aan terreur, brandstichting, moord, honger en wanbestuur schuldig maakte. Van Mook, die zich nadrukkelijk op 'tallose voorbeelden in de legerrapporten' beriep, beweerde kort nadien in de ministerraad in Den Haag dat Nederlandse troepen bij hun opmars niet met een vijandige houding van de bevolking werden geconfronteerd en dat de burgers 'de nieuwe toestand met vreugde [hadden] aanvaard'. VDMB-commandant Groenewoud daarentegen benadrukte dat het geenszins klopte 'dat de bevolking enthousiast was over onze komst'. Volgens hem heerste in Oost-Java voor de komst van de Nederlanders ook geen wanorde, laat staan wanbestuur: het gebied was zelfs 'goed bestuurd'. Een VDMB-weekrapport van augustus 1947 meldde eveneens dat de Nederlandse troepen in Oost-Java een 'uiterst rustige en vredige samenleving' hadden aangetroffen. De rapporteur nam geen blad voor de mond: 'Voorlopig heeft onze bezetting geen vermeerdering van orde en rust gebracht, maar een grote mate van onrust en onveiligheid. Moge de [door de voorlichtingsdienst geïnformeerde] pers dit anders willen voorstellen, wij hebben met de feiten te werken.'⁸⁴ Dergelijke berichten bleven echter uitzonderingen.

Bij de aanvang van het tweede offensief onderschatte de Nederlandse politieke en militaire leiding het Indonesische nationalisme nog altijd sterk. Hetzelfde deden de inlichtingendiensten die stelden dat de bevolking de TNI noch in de reeds bezette, noch in de nog te veroveren gebieden zou steunen, hoewel zij over de situatie in de Republikeinse gebieden nauwelijks gegevens hadden.⁸⁵ Niets bleek minder waar. Noemenswaardig is dat ook de rapportage van de CMI, die zwaar op de rapportage van de troepeninlichtingendiensten leunde maar deze nog toespitte en politiek bijkleurde, een belangrijke rol bij de totstandkoming van de twee Nederlandse offensieven speelde. Reeds in de jaren 1946 en 1947 waren de NEFIS-rapporten volgens afnemers als Van Mook vooringenomen en sterk politiek gekleurd geweest. Deze dienst had daarbij, net als de voormalige ARD/PID, het communistische gevaar sterk aangezet. Deze acute dreiging zou, in lijn met de doelstellingen van de legercommandant, militaire actie rechtvaardigen. Het was velen dan ook duidelijk dat ex-NEFIS-directeur Spoor de NEFIS/CMI een politieke rol had toebedeeld. Van de *politicised intelligence* die de CMI voortdurend fabriceerde maakte hij eind 1948 opnieuw dankbaar gebruik om Den Haag zover te krijgen toestemming voor een tweede offensief te geven. De medio 1948 door hem geïnstalleerde autoritaire CMI-directeur Sommer speelde de rapporten van zijn dienst zelfs – achter de rug van Van Mook om – rechtstreeks in handen van politici met vergelijkbare denkbeelden als van Spoor en hemzelf. Het was dan ook geen verrassing dat Spoor ‘zijn’ CMI, ondanks de vanaf medio 1948 opnieuw aanzwellende kritiek op zijn tendentieuze rapportages, telkens de hand boven het hoofd hield.⁸⁶

De miskennis van het Indonesische nationalisme en het geloof dat de Indonesische verzetsbeweging een Japans of communistisch product was, zijn goede voorbeelden van wat in de vakliteratuur als *confirmation bias* bekendstaat. In de koloniale context, waarin de inlichtingenvergaring in het algemeen sterk gepolitiseerd was, waren zulke vooroordelen vaak cultureel ingegeven. Zij wortelden in de aanvankelijk vooral door KNIL-officieren verinnerlijkte racistische en paternalistische overtuiging dat een Europese elite aan de top van een sterk gesegregeerde koloniale samenleving behoorde te staan. Martin Thomas verwoordt de consequenties die daaruit voor het merendeel van inlichtingenverzamelaars volgden: ‘Trapped by their cultural outlook, in such circumstances intelligence analysts simply told their political masters what they expected – or wanted – to hear.’⁸⁷ Intelligence to please dus.

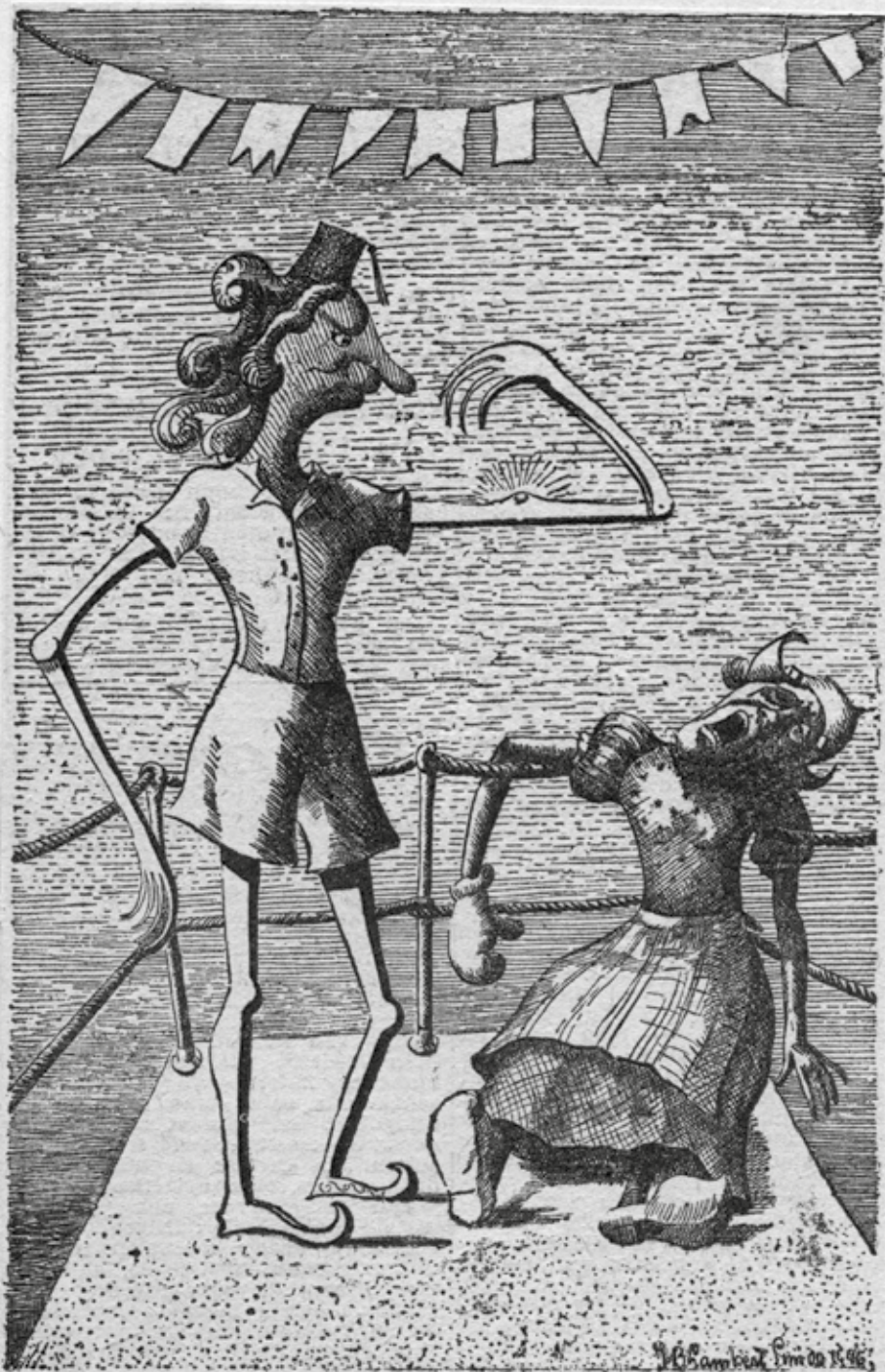
Naar ‘speaking truth to power’, het adagium van de hedendaagse westerse inlichtingendiensten die daarmee hun regeringen écht van dienst pogen te

zijn, konden of wilden de Nederlandse inlichtingspecialisten in Indonesië met andere woorden niet handelen. Politisering van inlichtingen, koloniaal-racistische vooroordelen en culturele arrogantie waren schering en inslag. De politisering van inlichtingen bleek ook uit opdrachten aan de IVG'en om speciale rapporten over Republikeinse bestandschendingen en gruweldaden op te maken. De oplossing om hun overduidelijke *cultural bias* te verminderen zou onder meer zijn geweest zich vaker onder de mensen te begeven en zich echt in hun wel en wee te verdiepen. De meeste rapporteurs lieten dat echter na, zodat zij de mythes van de welwillende bevolking die zij zelf mede creëerden veelal geloofden en intelligence failures onvermijdelijk waren. En degenen die wel objectiever wilden of konden rapporteren, durfden dat wellicht niet omdat zij maar al te goed beseften op welke berichten de uit halsstarrige KNIL-officieren bestaande legerleiding zat te wachten en welk repressief beleid zij voorstond. De enkele rapporteur die wel kritisch was of twijfels uitte, werd genegeerd door de dominante militaire en politieke hardliners in Batavia en Den Haag, die Oost-Indisch doof waren en te zeer overtuigd van de noodzaak om de militaire kaart te moeten spelen. Dat negeren gold (te) lang evengoed voor andere waarschuwende stemmen, zoals die van sommige bestuurders.

Ook de Nederlandse propaganda van het brengen van 'rust en orde' en 'recht en veiligheid' droegen in belangrijke mate bij aan de tunnelvisie van de meeste (inlichtingen)militairen, evenals hun militaire vorming. De militaire voorlichtingsdiensten, die de TNI en de milities vooral als van de bevolking geïsoleerde terroristen en criminelen afschilderden, verdiepten zich nooit in het nationalisme als belangrijkste drijfveer van het Indonesische volksverzet. Militairen kregen daardoor veelal de indruk dat het Indonesische vrijheidsstreven nauwelijks leefde of hooguit een marginaal, op het 'bendewezen' gebaseerd verschijnsel was. De 'goedwillende' bevolking had bovendien baat bij een Nederlandse bevoogding, zo was het alle manschappen en officieren van de KL door legerleiding, voorlichtingsdiensten, VPTL en soldatenblaadjes stevast ingeprent – en ook al tijdens hun opleiding door KNIL-instructeurs, die als deskundige leermeesters en insiders werden beschouwd. Het was daardoor simpelweg onvoorstelbaar dat Nederland in 'ons Indië', de 'gordel van smaragd', geen rol meer zou spelen. Veel (inlichtingen)militairen waren bovendien patriottisch en trots op het enorme Nederlandse koloniale 'bezit' in 'de Oost' waardoor zij, net als veel Franse militairen tijdens de Algerijnse oorlog, een imperiale identiteit ontwikkelden.⁸⁸ Over een Indonesische respectievelijk Algerijnse identiteit daarentegen dachten zij nauwelijks na.

De meeste Nederlandse militairen hadden dan ook geen flauw benul dat een autoritaire Nederlandse politiestaat het Indonesische nationalisme reeds in het interbellum stevig had onderdrukt. Op school hadden zij dit nooit geleerd. Hoogstwaarschijnlijk wisten hun onderwijzers in Nederland daar zelf eveneens weinig vanaf. Dat gold evengoed voor het extreme geweld dat het KNIL bij de stapsgewijze verovering van de archipel structureel had toegepast – alsook het racisme, de surveillance, de rechtsongelijkheid, de gevangenschappen en de economische uitbuiting die de sterk gesegregerde koloniale samenleving hadden gekenmerkt. Het duurde daarom tot na de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog tot het volgende cruciale besef tot een inlichtingenofficier als Menno Steenhuis doordrong: ‘Wij waren als met oogkleppen op naar Indië gezonden om de inheemse bevolking te bevrijden van zogenoemde extremistische opstandelingen. Ik heb die oogkleppen te lang gedragen en stond daarin bepaald niet alleen.’⁸⁹

De Indonesische strateeg Simatupang, die in zijn memoires wellicht wat te eenzijdig benadrukt dat Nederland van 1945 tot 1949 niet alleen tegen de TNI maar tegen de hele nationalistisch gezinde Indonesische bevolking had gestreden, sloeg met zijn volgende analyse de spijker echter wel op de kop: ‘Naar mijn mening heeft de Nederlandse inlichtingendienst over het algemeen genomen gefaald, door de kracht van de Republiek verkeerd te beoordelen. Daardoor was het Nederlandse beleid betreffende de Republiek gebaseerd op een onjuiste evaluatie van de situatie. [...] Waarschijnlijk hebben Spoor en zijn NEFIS [hier te verstaan als alle Nederlandse inlichtingendiensten] te veel nadruk gelegd op de technische en organisatorische zwakheid van de Republiek, zowel militair als bestuurlijk, en hebben ze niet begrepen welke historische krachten de Republiek vertegenwoordigde.’⁹⁰ Hoe fataal deze inschattingsfout was, die na de Tweede Wereldoorlog ook door andere koloniale mogendheden werd gemaakt, wordt goed duidelijk aan de hand van een treffende analyse van William Pfaff. Hij kwalificeerde het fenomeen nationalisme in 1993 als ‘the most powerful political force of the twentieth century which is likely to prove the most powerful of the twenty-first as well.’⁹¹

Sultan van Pontianak: „Sjahir's kracht ligt o.m. in de
Nederlandsche zwakheid”

Conclusie

Tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog tastten de Nederlandse inlichtingendiensten veelal in het duister. Zij slaagden er niet in op accurate wijze te functioneren als de ‘ogen en oren’ van de bataljons. De modern uitgeruste Nederlandse krijgsmacht ageerde daardoor gedurende de moeizame contraguerrilla tegen de Indonesische strijdkrachten als een ‘geblinddoekte bokser’, die vooral slagen in de lucht produceerde en in toenemende mate uitgeput en gefrustreerd raakte. De gebrekkige Nederlandse inlichtingenpositie en het evidente Indonesische overwicht in de inlichtingenstrijd waren belangrijke oorzaken waarom de Republikeinse uitputtingsstrategie op het strijdtoneel uiteindelijk zegevierde – en Nederland zijn driekleur in Indonesië definitief moest strijken. Tot dusver is het cruciale belang van in-

De Nederlandse krijgsmacht was door gebrekkige inlichtingen in feite een geblinddoekte bokser. Ook in deze in september 1946 in een Nederlandse krant afgebeelde spotprent wordt de ‘Nederlandsche zwakheid’ in de figuurlijke boksring afgebeeld. De spotprent verwees naar uitspraken van de sultan van Pontianak over de machtsverhoudingen tussen de Republiek en Nederland in verband met de politieke onderhandelingen die aan de gang waren. Bron: J.B. Lambert Simon, BeeldbankWO2 - NIOD, afgedrukt in: De Tijd, 9 september 1946

lichtingen tijdens de onafhankelijkheidsoorlog in de historiografie evenwel nauwelijks benoemd.

Deze studie toont weliswaar aan dat de Nederlandse diensten de inlichtingstrijd duidelijk verloren en al met al faalden, maar ook dat de ongeveer 5000 inlichtingenmilitairen van het KNIL, de KL en de Mariniersbrigade in feite met een onhaalbare opdracht waren belast. Zij werden immers met (veel) te weinig personele middelen, een aanvankelijk gebrekkige organisatie en vooral zonder noemenswaardige aansturing, ervaring en opleiding min of meer in het diepe gegooid. De uit Nederland afkomstige KL-militairen en mariniers belandden daarbij in een voor hen volstrekt onbekende omgeving, zowel qua klimaat en terrein als qua taal en cultuur. Het wreekte zich voorts dat het neutrale Nederland tot en met de Tweede Wereldoorlog weinig affiniteit en ervaring met militair inlichtingenwerk had opgedaan en dat het in het interbellum afgeslankte KNIL niet over een noemenswaardige militaire inlichtingendienst beschikte. Van de Britten, met wie de Nederlandse militairen tot eind 1946 samenwerkten maar die zelf met de nodige problemen kampten en weinig bruikbare inlichtingen vergaarden, konden de inlichtingenmilitairen bovendien weinig opsteken. Na het eerste grote militaire offensief medio 1947 en vervolgens na het tweede eind 1948, begin 1949 kregen zij steeds grotere, veelal dichtbevolkte rayons toegewezen, waar vele groepen mobiele, 'onzichtbare' en vastberaden Indonesische strijdkrachten actief waren. De taak van het inlichtingendienstpersoneel werd in de loop van de tijd extra verzawaard doordat zij noodgedwongen ook op bestuurlijk en politieel vlak allerhande werkzaamheden moesten uitvoeren. Weliswaar kregen de vaak piepjonge, overvraagde en overbelaste KL-inlichtingenmilitairen en de mariniers steun van KNIL-collega's of van zogeheten tolken die de taal (meestal) wel spraken en als insiders golden, maar ook die waren vaak niet of nauwelijks voor het veeleisende inlichtingenwerk opgeleid. Bovendien bleek hun aantal eveneens onvoldoende.

GEMANKEERDE NEDERLANDSE INLICHTINGEN

Gezien het voornoemde ging er in alle fasen van de Nederlandse inlichtingencirkel veel mis, te beginnen bij de inlichtingenvergaring aan de basis via vooral menselijke bronnen (humint). Zo gaven Indonesische arrestanten en krijgsgevangenen, als zij, al dan niet op basis van het gebruik van dwangmiddelen (martelingen), tot praten bereid waren, weliswaar geregeld informatie die tot vervolgarrestaties en wapen- en munitievondsten leidde, maar nog veel vaker leverden zij gegevens die niet klopten of verouderd waren. Ook

Indonesische burgers en bestuurders, door de oorlog tussen twee vuren geraakt, bleken lang niet altijd een even gewillige en betrouwbare inlichtingsbron. Naarmate de Republiek, die waar het kon haar eigen parallelle besturen in de dessa's achterliet of opnieuw installeerde, de cruciale strijd om de bevolking begon te winnen, droogde deze inlichtingenstroom ook nog eens geleidelijk op. Er was, voor wie het wilde zien, in menig door Nederland veroverd gebied sprake van een neerwaartse spiraal: mede door het gebrek aan inlichtingen van bestuurders en bevolking nam de daadwerkelijke Nederlandse gebiedscontrole af, waardoor inlichtingen nog meer achterwege bleven, et cetera.

De belangrijkste bron waren de tienduizenden, grotendeels Indonesische, betaalde informanten respectievelijk spionnen in Nederlandse dienst. Zij leverden weliswaar een vloed aan onmisbaar geachte gegevens, maar voerden hun – moeilijke – werk lang niet altijd even bekwaam uit. Hun methodes om sterktes en bewapening van Indonesische strijdgroepen in te schatten, schoten bijvoorbeeld geregeld tekort. Dat zij nauwelijks militaire kennis hadden en ook anderszins niet voor inlichtingenwerk waren opgeleid, werkte miscalculaties in de hand. Er zaten bovendien talrijke dubbelspionnen tussen die opzettelijk vage of onjuiste gegevens aanleverden. Anderen deden dat uit onverschilligheid. Het kwam tevens voor dat juiste berichten vanwege de lange afstanden die informanten, meestal te voet, moesten afleggen te laat aankwamen bij de inlichtingenpost. Vertragingen werden voorts in de hand gewerkt doordat informanten die in een vijandelijke omgeving opereerden hun meerderen uit veiligheidsoverwegingen vaak alleen 's nachts konden ontmoeten. Problematisch was verder dat informanten/spionnen vooral door geld werden gedreven. Daarom hechtte een deel van hen dikwijls meer waarde aan de kwantiteit dan aan de kwaliteit van hun berichten. Daarnaast kwamen zij geregeld met informatie waarvan zij dachten dat hun IVG-meerderden die wilden horen: *intelligence to please* reeds op het laagste niveau. Eigen agenda's, ten slotte, zoals de behoefte om wraak te nemen of schuldeisers, rivalen en andere onwelgevallige personen uit te schakelen of te beroven, zorgden eveneens voor onjuiste informantenberichten.

De IVG- en VDMB-militairen voor wie de informanten/spionnen werkten bleven eveneens vaak in gebreke. Om te beginnen was het voor hen zeer lastig en tijdrovend om ter plaatse voldoende betrouwbare én bekwame informanten te werven, niet in de laatste plaats omdat dit voor de betrokkenen – door de Republiek steevast als verraders beschouwd – uitermate

riskant werk was. Bovendien kregen de IVG-operateurs van hun meerderen nauwelijks bruikbare instructies hoe zij informantennetwerken moesten opbouwen en de betrouwbaarheid van de kandidaten konden controleren. Zodoende kampten de versplinterde kleine IVG-posten – meestal drie tot vijf man vast personeel en enkele tientallen informanten onder commando van een onderofficier – in hun rayons veelal met blinde vlekken op hun inlichtingenradar. Maar ook als wel voldoende informanten waren geworven, stuurden de onervaren inlichtingenmilitairen hen vaak gebrekkig aan, gingen onzorgvuldig met hun persoonsgegevens om en konden hen in geval van nood niet altijd voldoende beschermen. Niet zelden koesterden de IVG-operateurs ook onrealistische verwachtingen of begrepen ze, soms vanwege een gebrekkige taal- en cultuurkennis, hun informanten/spionnen en de complexe lokale context waarin deze opereerden niet of onvoldoende, wat eveneens de nodige fouten en vergissingen in de hand werkte.

Zwaar woog tevens dat niet alleen aan de basis maar zeker ook hogerop, bij het evalueren en bewerken van de uit verschillende bronnen vergaarde informatie tot eigenlijke inlichtingen, met regelmaat *intelligence failures* plaatsvonden. De verwerking werd meestal uitgevoerd door gebrekkig geschoolde en met weinig ervaring en lokale kennis behepte Nederlandse inlichtingen-analycici. Een deel van deze rapporteurs, overwegend KL-inlichtingenofficieren en onderofficieren, werkte uitsluitend op kantoor. Daar kwam bij dat zij de Indonesische Revolutie steevast door een oriëntalistische bril bekeken. Hun culturele onwetendheid, superioriteitsgevoelens, taalbarrières en hooguit oppervlakkige sociale contacten met de bevolking creëerden een vrijwel onoverbrugbare kloof tussen hen en de apolitiek en onmondig geachte Indonesische burgers en bevorderden tevens misverstanden met de eigen informanten. Daarnaast bleken zij lang niet altijd even kundig in het combineren en controleren van de uit verschillende bronnen verkregen informatie, des te meer doordat ook op dit vlak instructies, aansturing en controles door hun meerderen tekortschoten. In de praktijk moesten de commandanten van de IVG-posten onder het mom van ‘zoek het zelf maar uit’ in hun rayons de zo cruciale inlichtingenvergaring en de rapportage veelal zelf maar zien te regelen. Dat deze rapporteurs zeer diverse achtergronden en werkwijzen hadden, ook afhankelijk van waar en bij welke eenheid en inlichtingen(onder)officier zij na hun aankomst in de archipel ‘stage’ hadden gelopen, maakte een enigszins consistente rapportage nog lastiger. Het chronisch gebrek aan administratief geschoold personeel en het tekort aan typemachines en schrijfgerei bij de

IVG'ën kwamen de kwaliteit en het tempo van de inlichtingenrapporten evenmin ten goede.

Om commandanten handvatten voor hun op een vloed aan inlichtingenrapporten gebaseerde besluitvorming te geven, namen de diensten van de Britten het evaluatiesysteem van A1 tot F0 over. Dit hulpmiddel bood weliswaar enkele voordelen, maar bleek tevens problematisch omdat de nuchtere cijfer-en-lettercombinaties een schijnobjectiviteit en daardoor een schijnzekerheid creëerden. Inlichtingenmilitairen kwalificeerden hun veelal haastig uitgevoerde evaluaties van berichten overigens deels zelf als nattevingerwerk. Soms lieten rapporteurs ook eigen agenda's prevaleren en gaven bijvoorbeeld, om militaire acties in hun onrustige rayons uit te lokken, bewust te hoge evaluaties aan berichten. In andere gevallen probeerden commandanten de rapportages van hun IVG'ers te beïnvloeden door te verlangen dat zij een hoger aantal patrouilles vermeldden dan daadwerkelijk waren gelopen of dat zij de militaire situatie als minder zorgwekkend afschilderden dan feitelijk het geval was. Ook door dergelijke beïnvloeding ontstonden papieren werkelijkheden. Problematisch was verder dat lang niet alle inlichtingenofficieren voldoende steun kregen van de commandanten en overige militairen van de eenheid waaraan hun IVG was toegevoegd, onder meer omdat zij niet of nauwelijks inlichtingenbewust of zelf overbelast waren. Ruis op de inlichtingenlijn ontstond tevens doordat menig rapporteur met onnodig veel rapporten of details zijn ijver en alertheid wilde onderstrepen om een wit voetje bij zijn meerdere te halen of rivaliserende IVG-posten de loef af te steken. Bij het verspreiden van de inlichtingenrapporten, ten slotte, ging eveneens veel mis. Regelmatig raakten rapporten door slordigheid of laksheid in Indonesische handen of kwamen nooit, onvolledig of veel te laat aan.

Maar zelfs als de rapporten accuraat waren en ze tijdig en volledig bij de commandanten van de eenheden belandden, bestond er nog steeds een redelijke kans op kinken in de inlichtingenkabel. Menig met werk overstelpte commandant kon of wilde de stapels 'paperassen' van de inlichtingendiensten en andere militaire en bestuurlijke instanties immers niet (grondig) lezen – of las ze selectief. Bovendien reageerde lang niet iedere commandant, tot frustratie van de IVG'ers en ook menig bestuurder, tijdig en adequaat op hun moeizaam geproduceerde inlichtingen. Deze neiging werd versterkt als inlichtingen volgens de militairen niet deugden, wat geregeld voorkwam.

De personele tekortkomingen, vervormingen van berichten en ingebakken vertragingen in het Nederlandse inlichtingenproces resulteerden erin

dat patrouilles en acties vaak waren gebaseerd op onjuiste of verouderde gegevens over intenties en capaciteiten van de tegenstander. De militaire ‘gebruikers’ van de inlichtingen hadden hierop veel kritiek en voelden zich dikwijls machteloos. Waar de tegenstander zich bevond, hoe sterk hij was en wat diens plannen waren bleef voor hen veelal giswerk, zodat acties weinig opleverden, van daadwerkelijke gebiedsbeheersing geen sprake kon zijn en veel Nederlandse militairen slachtoffer van hinderlagen en mijnen werden. Dit alles impliceert niet dat acties die wel op gedegen en actuele inlichtingen waren gebaseerd, altijd succesvol waren; een slechte planning of een te luidruchtige uitvoering, zo bleek maar al te vaak, konden alsnog roet in het eten gooien. Desalniettemin dienden de inlichtingendiensten bij ‘de troep’ in zulke gevallen geregeld ook dan als zondebok.

Ondanks de vele problemen, fouten en tegenslagen was natuurlijk niet alles kommer en kwel. Nederlandse inlichtingenmilitairen leverden immers ook talrijke accurate inlichtingenrapporten af die tot gevechtscontacten leidden, deden vooral ‘on the job’ waardevolle ervaringen op en verdiepten hun kennis van taal, land en cultuur. Dit boek beschrijft dan ook de nodige inlichtingen-‘successen’, uit Nederlands perspectief, in de vorm van arrestaties, onthulde complotten, ontdekte wapen- en munitiedepots, ontmantelde trekbommen en mijnen, uit de lucht gehaalde radiozenders, gedegen intercepties, talrijke in beslag genomen Indonesische documenten en archieven alsmede tijdig achterhaalde Republikeinse aanvallen en hinderlagen. Deze successen hebben uit militair oogpunt een onbekend maar substantieel aantal levens van Nederlandse militairen gered – en hebben omgekeerd levens van Republikeinse strijders gekost.

INDONESIË ALS WINNAAR VAN DE INLICHTINGENSTRIJD

Al met al was het voornoemde echter onvoldoende. De Nederlandse diensten verloren de overkoepelende inlichtingenstrijd tegen de Indonesiërs overduidelijk. Terwijl de asymmetrie van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog in de open gevechten, voor zover deze plaatsvonden, onmiskenbaar in het voordeel van de veel beter bewapende Nederlandse troepen was, was het op het inlichtingenvlak juist omgekeerd en waren de Indonesiërs de Nederlanders meestal te slim af. Doorslaggevend voor deze Indonesische superioriteit op inlichtingenterrein bleek onder meer het ‘thuisvoordeel’ in de vorm van uitstekende kennis van land, taal en cultuur en wijdvertakte persoonlijke netwerken in vrienden-, familie- en werkgeverskringen en in

maatschappelijke organisaties; cruciaal inlichtingenkapitaal waarvan de Indonesiërs telkens weer profiteerden. In vergelijking met de Nederlanders beschikten de Republikeinse diensten tevens over een veel groter aantal inlichtingenmilitairen en informanten/spionnen, zodat zij ook meer risico's konden nemen en verliezen of mislukkingen minder zwaar wogen.

Andere troeven waren een vergeleken met hun Nederlandse tegenhangers hoger moreel – zij streden voor een aantrekkelijk politiek ideaal: merdeka –, een vooral bij de kopstukken betere opleiding, onder meer door Japanse scholing, meer ervaring in het inlichtingenwerk en een grotere inventiviteit. Bovendien toonden zij meer affiniteit met spionage en contraspionage, een belangrijk aspect van het inlichtingenwerk waarop aan Nederlandse zijde van oudsher werd neergekeken. Cruciaal bleek voorts dat de Republikeinse diensten met hulp van allerhande dekmantels vrijwel alle Nederlandse militaire en civiele instanties al vroeg op grote schaal wisten te infiltreren. Weliswaar mislukte menige infiltratie maar de baten waren uit Indonesisch perspectief dusdanig groot dat deze spionageacties gedurende de hele oorlog overal plaatsvonden en werden geïntensiveerd. De Republikeinse inlichtingendiensten, die met kleine spionagecellen opereerden, speelden hierbij handig in op de enorme Nederlandse behoefte aan werkkrachten bij de militaire en bestuurlijke posten en bedrijven. Zij profiteerden daarbij van de algehele Nederlandse nonchalance bij de veiligheid van inlichtingen, operaties en materieel. Met name 'baboes' en andere Indonesische vrouwen, die hiervoor deels in speciale korpsen waren geschoold, leverden, ook middels seksspionage, een cruciale bijdrage aan het ontfutselen van informatie en materieel.

Het chronische gebrek aan veiligheidsbesef en waakzaamheid aan Nederlandse zijde stelde onder meer op onderschatting van de Indonesiërs in het algemeen – en van vrouwen in het bijzonder. Tot grote ergernis van de machteloze legerleiding en tot bijzondere frustratie van de veiligheidsdiensten die dit moesten tegengaan, bleken de achteloze Nederlandse instanties al met al zo lek als een mandje. Ondanks de nodige voordrachten, alarmistische affiches, uitbranders en andere waarschuwingen toonden de 'praatzieke' en loslippige militairen gedurende de hele oorlog in dit opzicht geen enkel lerend vermogen. Nederlandse commandanten konden daardoor nauwelijks grotere militaire acties of verplaatsingen plannen zonder dat deze vroegtijdig bij de tegenstander bekend waren – of zelfs bij vrijwel de gehele plaatselijke bevolking. Tot hun schrik troffen Nederlandse militairen onder geconfisqueerde Republikeinse stukken of archieven dan ook met regel-

maat grote hoeveelheden Nederlandse documenten aan. Natuurlijk hebben de Nederlandse diensten omgekeerd eveneens geprobeerd de Indonesische instanties te infiltreren, maar alleen al vanwege het veel kleinere aantal geschikte kandidaten om dit riskante werk te doen lukte hun dat veel minder vaak.

Een ander Indonesisch pluspunt, dat nauwelijks kan worden overschat, was de hulp van de bevolking. In het kader van de ‘totale volksoorlog’ voerde de Republiek tevens een totale inlichtingenstrijd. Juist op inlichtingenterrein mobiliseerden de Indonesische autoriteiten, waar nodig met behulp van – ook door speciale afdelingen van de inlichtingendiensten gevoerde – effectieve propaganda en pressie (zie hierna), met succes de meerderheid van de Indonesische burgers. Hierdoor creëerde de Republiek een veel groter en vooral fijnmaziger inlichtingennet dan de Nederlanders, terwijl miljoenen paren oplettende ogen tevens het werk van de Indonesische informanten/spionnen in Nederlandse dienst ernstig bemoeilijkten. De bevolking hielp voorts met het verlenen van onderdak en voedsel aan Republikeinse (inlichtingen)militairen alsook bij het uitvoeren van koeriersdiensten. Daarnaast schakelden de Indonesische autoriteiten de bevolking – door argwanende militaire, politieke en politionele geheime diensten nauwlettend gadeslagen – bij het eenvoudige maar effectieve optische en akoestische Republikeinse alarmstelsel in. Dit systeem waarschuwde de Indonesische eenheden met bijvoorbeeld trommel- of rooksignalen meestal tijdig voor de komst van Nederlandse troepen. Hierdoor en op basis van via spionage en infiltraties vergaarde inlichtingen lukte het de Republikeinse troepen in de meeste gevallen tijdig uit te wijken of anderszins op Nederlandse acties in te spelen.

HET DOEL HEILIGT EXTREME MIDDELEN

Een schaduwkant van het vergaand inschakelen van burgers in de totale volksoorlog was dat Republikeinse (inlichtingen)militairen de bevolking zo nodig met intimidatie of extreem geweld tot gehoorzaamheid dwongen en in het gareel poogden te houden. De Republikeinse inlichtingendiensten voerden, met gedoogsteun of op bevel van de legerleiding en invloedrijke ondercommandanten, van begin af aan een nietsontziende contraspionage tegen de eigen landgenoten om hen van medewerking met de Nederlanders te weerhouden. Andere militaire en civiele instanties en niet zelden ook burgers waren eveneens betrokken bij de systematische moorden op spionnen en collaborateurs, die overal werden vermoed. Tot de ruim opgevatte cate-

gorie vijandelijke spionnen (mata mata musuh) werd niet alleen vast aangesteld (ook voormalig) Indonesisch, Indo-Europees, Moluks of Chinees IVG- en VDMB-personeel gerekend, maar tevens informanten/spionnen in Nederlandse dienst en niet zelden ook lurahs en burgers die informatie aan Nederlanders zouden hebben verstrekt. Soms volstond het al als laatstgenoemden slechts met Nederlandse militairen hadden gepraat of als zij 'verdachte' uiterlijke kenmerken, kledingstukken of voorwerpen bezaten. De Republikeinse inlichtingendiensten speelden een hoofdrol bij deze hardhandige spionnenjacht, die zich kenmerkte door willekeur, misplaatst patriotisme, overdreven ijver en die, als er al 'onderzoek' naar de schuld van onder verdenking geraakte personen plaatsvond, niet zelden gepaard ging met het door marteling afdwingen van bekentenissen. Afgezien van de officiële moordopdrachten van hogerhand was een deel van dit onder het vaandel van merdeka gepleegde intra-Indonesische extreme geweld ingegeven door wraak, familieconflicten of diffuse en disproportionele revolutionaire vrees voor spionnen en vreemdelingen. Complexe lijnen van politiek en crimineel gemotiveerd extreem geweld liepen vaak door elkaar en vermengden zich met persoonlijke afrekeningen op individueel of dorpsniveau.

Ook Nederland voerde een extreem gewelddadige inlichtingenstrijd, die zich eveneens vooral tegen Indonesiërs richtte. Zo maakten ook de Nederlandse diensten geregeld korte metten met vermeende vijandelijke spionnen of overlopers. Minstens zo ernstig was, zo blijkt uit een groot aantal uiteenlopende Nederlandse en Indonesische ambtelijke en niet-ambtelijke bronnen, dat de IVG'en en de VDMB een groot aantal reeds verhoorde en 'overbodig' geachte Indonesische arrestanten liquideerden. Deze moorden, met een bepaalde vanzelfsprekendheid en meestal door laaggeplaatst inlichtingenpersoneel en hun assistenten gepleegd, vonden doorgaans buiten de posten en zonder 'pottenkijkers' plaats. Voor zover bekend handelden de daders weliswaar niet op expliciet (schriftelijk) bevel van hun meerderen, maar vaak wel in hun geest. Deze impliciete goedkeuring verklaart waarom deze moordpartijen doorgaans onbestraft bleven, hoewel zij in ieder geval in grote lijnen ook bij hogere echelons bekend waren. Daarnaast hebben voor Nederlandse inlichtingendiensten werkzame verhoorders en hun assistenten, zo was binnen het leger in brede kringen bekend, op systematische wijze Indonesische arrestanten gemarteld, vooral om cruciale inlichtingen te verkrijgen, bekentenissen af te dwingen of hun gevoelens van wraak en haat te botvieren. Daarbij gebruikten de verhoorders, om geen zichtbare sporen achter te laten, het vaakst de tortuur met stroom en water. Dit boek

toont verder aan dat zij tevens een hele waslijst aan andere, meest gruwelijke foltermethodes toepasten. Ook schijnexecuties alsmede inhumane en veelal illegale opsluitingen waren middelen om zwijgzame gevangenen te breken dan wel aan de praat te krijgen. Dat alles neemt niet weg dat verhoorders tevens naar andere – legale – middelen als geduld, tact, list, beloftes of betaling grepen. Gevangenen werden voorts op grote schaal vrijgelaten.

De Nederlandse inlichtingendiensten waren echter bij nog meer vormen van extreem geweld betrokken. Zo ondernamen speciale, niet in uniform gestoken en feitelijk van een license to kill voorziene hit squads of individuele inlichtingenmilitairen, al dan niet achter de demarcatielijnen, talrijke meedogenloze opsporings- en overvalacties. Hoe vaak dit gebeurde moet vanwege onderrapportage in het midden worden gelaten, maar dergelijke clandestiene missies behoorden wel, zo blijkt onder meer uit de IVG-instructies, tot het vaste takenpakket van het counterintelligence-apparaat van de inlichtingen- en veiligheidsgroepen. Deze bloedige en riskante acties, deels aangemoedigd door premies (kopgeld), droegen een sterke KNIL-signatuur en hadden tot doel Republikeinse ‘bendeleiders’ en ‘verzetshaarden’ te elimineren. Het absolute dieptepunt van het toepassen van extreem geweld door de inlichtingendiensten was echter het doelbewust voeren van een schrikbewind in plaatsen als Payakumbuh (West-Sumatra), waar de Nederlandse troepen begin 1949 met de rug tegen de muur stonden. Vrijwel alle denkbare vormen van geweld kwamen daar samen. De inlichtingendiensten vermoordden, aldus een Nederlands rapport, onder meer op klaarlichte dag en voor iedereen zichtbaar minimaal 123 vermeende verzetslieden. Wat de methodiek (niet de schaal) betreft, was deze Nederlandse terreur vergelijkbaar met het wederrechtelijke optreden van Westerling en diens commando’s van het Depot Speciale Troepen in Zuid-Sulawesi en elders. Ook op enkele plaatsen zoals Salatiga (Midden-Java) is gedocumenteerd dat inlichtingendiensten openlijk dood en verderf hebben gezaaid om het wankelende Nederlandse gezag te handhaven en burgers van medewerking met de Republiek te weerhouden. Dit gebeurde vooral in gebieden die uit Nederlands perspectief als chronisch onrustig golden, pas veroverd waren of dicht bij de demarcatielijnen lagen. Het doelbewust gevoerde IVG-schrikbewind in Payakumbuh stond dus niet op zichzelf, maar lijkt geen standaardpraktijk te zijn geweest.

Uit dit boek blijkt verder dat de inlichtingendiensten op verschillende manieren aan door andere, niet-specialistische Nederlandse militairen gepleegd extreem geweld bijdroegen. Zo namen inlichtingenmilitairen, die als gidsen en deskundigen optraden, tijdens gezamenlijk uitgevoerde patrouilles en

acties met onervaren reguliere militairen vaak het initiatief bij hardhandige razzia's, massa-arrestaties en collectieve straffingen van burgers. Zij waren daardoor medeverantwoordelijk voor normvervaging en verruwing bij 'de troep'. Nederlands inlichtingendienstwerk kon ook anderszins fatale (indirecte) consequenties voor Indonesiërs hebben. Zo wezen de diensten, na bijvoorbeeld het vinden van mijnen of het signaleren van strijders, 'foute' kampings aan, soms zonder veel onderzoek. Deze dorpen konden vervolgens het doel van Nederlandse beschietingen of strafexpedities worden, waarbij Nederlandse troepen verdachten arresteerden of zonder proces doodschoten, huizen plunderden of in brand staken en voorraden vernietigden. Daarnaast belandde menig Indonesische arrestant van wie IVG- of VDMB-verhoorders eerder met intimidatie of foltering een 'bekentenis' hadden afgedwongen voor lange tijd in de gevangenis – of voor een Nederlands vuurpeloton. De vaak willekeurige arrestaties en wederrechtelijke vrijheidsberovingen van burgers en bestuurders, waarbij inlichtingenmilitairen niet zelden het voortouw namen, bevoegdheden en regels negeerden en weinig onderscheidend optraden, leidden eveneens tot geweld of andere vormen van leed. Dit raakte tevens de gezinnen van de betrokkenen die veelal hun kostwinner kwijtraakten. Kortom, de relatief kleine decentrale inlichtingendiensten hadden een onevenredig groot aandeel in het extreme geweld dat de Nederlandse krijgsmacht van 1945 tot en met 1949 heeft gepleegd. Dit betrof niet alleen misdaden binnen de verhoorkamers, maar zeker ook daarbuiten. Juist dat aspect is in de historiografie tot dusver onderbelicht gebleven.

Bij de analyse van de verbeterde gevoerde inlichtingenstrijd valt verder op dat zowel de Nederlanders als de Indonesiërs het belang van inlichtingen kennelijk zo groot achtten dat de hoogste echelons het toepassen van extreem geweld op arrestanten, spionnen en collaborateurs bevolen of in elk geval gedoogden en zo tot dagelijkse routine maakten. Beide voornaamste conflictpartijen leken evenmin geplaagd te worden door twijfel en arresteerden, martelden of vermoordden bij verdenkingen liever een onschuldige te veel dan een schuldige te weinig. In de praktijk werden regels, verboden en de weinig doortastende pogingen het geweld te beperken genegeerd, zodat martelingen en al dan niet als standrecht gecamoufleerde eigenrichting in de inlichtingenstrijd aan weerskanten hoogtij vierden. Dat de inlichtingenstrijd zo nietsontziend was kwam mede doordat de Nederlands-Indonesische oorlog grotendeels een guerrillaoorlog was – waarin vrijwel alles draaide om het verkrijgen van steun van de bevolking, goedschiks of kwaadschiks – én sterke kenmerken van een burgeroorlog vertoonde. Het laatste werd mede aangewakkerd door het *going*

native van de op deze (betaalde) hulp aangewezen Nederlanders, die daarmee ook hun traditionele koloniale verdeel-en-heers-aanpak voortzetten. Juist op het inlichtingenterrein leunden zij zwaar op Indonesische informanten/spionnen, op Indonesische, Indo-Europese en Molukse KNIL-militairen (en politiepersoneel), alsmede – vooral in West-Java – op overgelopen lasykers die in zogeheten IVG-stootgroepen werden opgenomen.

In de zeer onoverzichtelijke guerrilla- en contraguerrillastrijd was vrijwel iedereen potentieel verdacht – en daarmee een potentieel doelwit. In combinatie met de veelal beperkte kunde en vooral de onwil om onderscheid te maken tussen burgers en strijders (in het geval van Nederland) of burgers en informanten/spionnen (in het geval van de Republiek) mondden de doorgaans (te) snel gemaakte verdenkingen veelal uit in intimidaties, willekeurige arrestaties en extreem geweld. Dit alles past in het algemeen bekende verschijnsel dat vooral in ‘vuile’ irreguliere conflicten of burgeroorlogen normen zichtbaar vervagen en de strijdende partijen in een *race to the bottom* morele en juridische principes snel overboord gooien. De koloniale geweldplegers rechtvaardigden hun misdaden door te wijzen op vermeend barbaarse methodes van de ‘ongeciviliseerde’ tegenstander, die op dezelfde manier ‘moesten’ worden beantwoord, terwijl de antikoloniale geweldplegers hun misdaden legitimeerden met het argument dat zij stredden tegen een in hun ogen monsterlijke bezetter en dat voor het welslagen van de revolutie een ‘schoonmaak’ in de eigen gelederen noodzakelijk was.¹

NEDERLANDSE SCHULD EN VERANTWOORDELIJKHEID

Waar twee vechten hebben dus twee schuld? Ja en nee. Vaststaat dat zowel Nederland als Indonesië gedurende de (inlichtingen)strijd op grote schaal en al met al op systematische wijze extreem geweld heeft toegepast. Dat kan niet worden gerechtvaardigd, ook niet door te wijzen op militaire noodzaak – een zeer rekbare en voor buitenstaanders nauwelijks te toetsen term overigens – of de legitimiteit van de vrijheidstrijd. Beide partijen hebben immers voortdurend ook toentertijd geldende morele en juridische grenzen overschreden en (oorlogs)misdaden gepleegd. Toch zijn hierbij wel enkele belangrijke kanttekeningen te plaatsen. Zo voerden de Indonesiërs een gerechtvaardigde oorlog tegen een koloniale macht die hun land na het Japanse interregnum als vanzelfsprekend opnieuw wilde bezetten en de naar onafhankelijkheid strevende Republiek van de kaart wilde vegen. De Nederlandse imperiale wil om de pax Neerlandica te herstellen lag daarmee in principe

ten grondslag aan alle geweldplegingen (al was dat voor de Republiek geen vrijbrief om extreem geweld toe te passen). Wat daarbij kwam, was dat de Nederlandse troepen ondanks het tijdelijke terugdringen van het Republikeinse gezag en met name de TNI grote delen van de herbezette gebieden niet effectief onder controle kregen. Daardoor benutten andere politieke, militaire of criminele groepen deze lokale gezagsvacua en werden allerlei afrekeningen met vermeende spionnen en verraders in de hand gewerkt. Ook een deel van het tegen vermeend pro-Nederlandse lurahs gepleegde Indonesische geweld is de Nederlandse (inlichtingen)militairen mede aan te rekenen. Ondanks de voor deze bestuurders levensgrote gevaren hebben zij hen in het Nederlandse alarmstelsel geïncorporeerd en daarmee ook de militaire verantwoordelijkheid voor gebiedsbeheersing ten dele op hen afgewenteld. Nederlandse (inlichtingen)militairen deden dit met beloftes, door lurahs met onder meer geschenken openlijk als pro-Nederlands te compromitteren of met andere (dwang)middelen. Als Republikeinse of andere Indonesische eenheden represailles tegen deze functionarissen ondernamen, lieten de Nederlanders hen bovendien vaak in de steek.

Kijken we specifiek naar het door de Nederlandse inlichtingendiensten gepleegde geweld, dan droegen op macroniveau politici en bestuurders een grote verantwoordelijkheid door van noemenswaardige controle op de diensten af te zien. De zwaarste verantwoordelijkheid droeg de legerleiding, waaraan de diensten direct ondergeschikt waren. Omdat het primaat van de oorlog gold en voor haar de doelen de middelen heiligden, liet zij consequent na bij de martelingen en andere misdaden in te grijpen. Het officieel verboden martelen werd daardoor in feite inofficieel beleid. Dat gold tevens voor het liquideren van bij verhoren 'uitgeperste' gevangenen, waarvan de militaire (en politieke) leiders wisten dat het veelvuldig gebeurde. Deze gedoogsteun van de legerleiding, die deze misdaden doorgaans ontkende of verhulde, verklaart tevens waarom nauwelijks onderzoeken plaatsvonden en daders meestal ook niet werden bestraft en dus vrijuit gingen. Op mesoniveau lag een substantiële verantwoordelijkheid bij de commandanten van brigades, bataljons en compagnieën waaraan de inlichtingen- en veiligheidsgroepen waren toegevoegd – en bij de hogere inlichtingenofficieren die deze aanstuurden. Zij gaven de inlichtingenmilitairen die onder grote prestatiedruk stonden om cruciaal geachte inlichtingen te leveren veelal de vrije hand, terwijl (ook) zij de ogen sloten voor extreme gewelddaden die op basis van deze vergaande mandatering te verwachten waren. Uiteraard gingen de verhoorders, de leden van de hit squads, andere hardhandig optredende bui-

tendienstmedewerkers en (Indonesisch) hulppersoneel evenmin vrijuit: ook op microniveau maakten betrokkenen altijd keuzes en wisten zij heel goed dat ze misdaden pleegden. Vanwege het grote belang van inlichtingen en het Nederlandse gedoogbeleid meenden velen van de deels zeer gewillige daders echter boven de wet te staan en/of door hogerhand te worden beschermd.

Wat de systematische martelingen in Nederlandse verhoorkamers betreft valt op dat laaggeplaatste autochtone KNIL-militairen, ESD'ers en Indonesisch hulppersoneel oververtegenwoordigd waren. KL-militairen konden hen daardoor, ook in later geschreven memoires, makkelijk tot zondebok maken wat betreft het gebruik van extreem Nederlands geweld. Daarbij kwamen geregeld, expliciet of impliciet, racistische vooroordelen en culturele verklaringen over de vermeend wrede 'oosterling' bovendrijven. Dat autochtone verhoorders in Nederlandse dienst inderdaad disproportioneel vaak martelden, kwam echter vooral doordat zij de taal beheersten en land en cultuur kenden. Juist om die reden stelden Nederlandse commandanten vooral hen aan als verhoorders van Indonesische arrestanten, die zelden zonder meer tot praten bereid waren. In lijn met de traditionele koloniale machtsverhoudingen knapten zij zo tevens het vuile werk voor de Nederlandse militairen op, wat deze niet in de verhoorcentra aanwezige wapenbroeders doorgaans zeer waardeerden – ondanks hun kritiek op de hardhandige IVG- en VDMB-verhoormethodes. Noemenswaardig is voorts dat de (hoofdverantwoordelijke) Nederlandse IVG-meerderden van de verhoorders deels wel bij de ondervragingen aanwezig waren of in andere gevallen juist, al dan niet bewust, verzuimden toezicht te houden. Dat de neiging uitsluitend het autochtone verhoorpersoneel tot zondebokken te bestempelen geenszins terecht is, blijkt tevens uit het feit dat ook witte militairen van de IVG'en of de VDMB veelvuldig bij verhoren over de schreef gingen.

Nogmaals zij echter benadrukt dat zeker niet alle inlichtingenmilitairen of alle IVG'en en VDMB-secties extreem geweld pleegden. Hun veelomvattende werkzaamheden bestonden immers niet alleen uit het al dan niet hardhandig verhoren van arrestanten maar ook, en wel voor het grootste deel, uit het op niet-bloedige wijze vergaren, combineren, evalueren en verwerken van uit vele bronnen verkregen inlichtingen – en in mindere mate het uitvoeren van andere politionele, juridische en bestuurlijke taken. Een deel van hen achtte extreem geweld bovendien contraproductief. Vermeldenswaardig is voorts dat zij in het kader van de aan hen toegewezen bestuurstaken ook, zij het goeddeels om tactische of opportunistische redenen en op bescheiden schaal, hulp aan lurahs en burgers hebben verleend.

O O G K L E P P E N E N O O S T - I N D I S C H E D O O F H E I D

Als gezegd verkeken zowel de bewindslieden als de militaire leiders van hoog tot laag en de inlichtingendiensten zich van 1945 tot 1949 op talrijke aspecten van de strijd tegen de Republiek. De ‘moeder’ van alle Nederlandse inschattingfouten op alle niveaus was echter de – reeds in het interbellum geëtaleerde – chronische onderschatting van het Indonesische nationalisme. Bijna alle politieke en militaire leiders, behept met een paternalistisch-orientalistische mentaliteit en gevangen in het schijnbaar idyllische koloniale verleden, leden aan zelfbedrog. Zij konden of wilden maar niet beseffen dat de overgrote meerderheid van de 70 miljoen Indonesiërs de terugkeer van het Nederlandse gezag afkeurde – en dat de op 17 augustus 1945 uitgeroepen en als Japans maaksel beschouwde Republiek Indonesië niet met militaire middelen kon worden bedwongen. De inlichtingendiensten waren evenmin in staat een correctief op dit Nederlandse wensdenken aan te brengen en de ware aard en de motieven van het breed gedragen Indonesische volksverzet treffend te analyseren. *Understanding local agency* was ook aan hen niet besteed. De Indonesische strateeg Simatupang omschreef deze opvallende blinde vlek als volgt: ‘De Nederlanders zagen (...) niet in hoe de mentaliteit van ons volk was veranderd sedert ze in 1942 door de Japanners uit Indonesië waren verjaagd. Ze konden de stuwkracht niet begrijpen van de [nationalistische] idealen waarop onze strijd was gebaseerd, niet alleen bij de militairen maar ook bij de burgerbevolking.’²

Door dit onvermogen schoot de algemene Nederlandse perceptie van de feitelijk gecriminaliseerde tegenstander en diens motivatie tekort, terwijl dit juist een primaire taak van de inlichtingendiensten en een vereiste voor een succesvolle contraguerrilla was. De diensten beoordeelden het moreel, de werkwijzen, de logistiek, de sterkte, de bewapening en andere relevante informatie over de Indonesische strijdkrachten geregeld verkeerd. Net als de legerleiding deden de inlichtingenanalytici, als ze er al op ingingen, nationalistisch geïnspireerde strijders af als bendes, rovers en extremisten, terwijl de bevolking onderworpen zou zijn aan het ‘gestook’ en de ‘terreur’ van een kleine en onverantwoordelijke groep Republikeinse leiders in Yogyakarta. Het inlichtingenpersoneel droeg, samen met de legerleiding, de propagandadiensten, de soldatenblaadjes en de KNIL-instructeurs en -voorschriften hardnekkig de reeds in het interbellum gecreëerde mythe van een ‘welwillende bevolking’ uit. Deze bevolking zou, voor haar eigen bestwil, ‘natuurlijk’ pro-Nederlands zijn en het Nederlandse gezag toejuichen maar daar uit vrees voor represailles van de Republiek niet openlijk voor uit durven komen.

Het inlichtingenpersoneel van de KL slaagde er, net als de overige KL-militairen, dan ook niet of nauwelijks in een eigen visie op de oorlog en 'de' Indonesiërs te ontwikkelen. Daarvoor was hun vorming door Nederlandse propaganda en KNIL-instructeurs te sterk en hun afhankelijkheid van de zichzelf als alleskunnende en alleswetende etalerende KNIL-inlichtingenmilitairen te groot – dominante leermeesters die zich nooit in het Indonesische nationalisme verdiepten en zijn aanhangers verachtten. Zeer belangrijk was voorts de invloed van legercommandant Spoor. Deze autoritaire en halsstarre KNIL-officier was doordrongen van de beruchte aloude KNIL-ideologie van *frappez toujours*, collectieve afschrikking en het bijna obsessief uitschakelen van vijandelijke leiders en 'verzetshaarden'. Ook hij liet zich doorgaans zeer neerbuigend uit over het Indonesische nationalisme en de gevechtswaarde van de Indonesiërs. Vanwege zijn sterke, maar eenzijdig afgestelde, politieke antenne werd deze oud-inlichtingenman – in Australië en een half jaar daarna was hij NEFIS-directeur geweest – ook wel 'de politieke generaal' genoemd. Na zijn benoeming tot legercommandant begin 1946 maakte hij de onder de Generale Staf geplaatste inlichtingendiensten – zeker ook de NEFIS/CMI – tot instrument van zijn agressieve beleid. Die aanpak was vooral gebaseerd op onderschatting van de Indonesiërs en leunde sterk op schijnbaar beproefde aloude KNIL-tactieken. Deze tactieken stamden echter uit de laatste fase van de Atjehoorlog, toen het belangrijkste anti-Nederlandse verzet al was gebroken. Zij volstonden zeker niet om een breed gedragen antikoloniale volksopstand, die vanaf 1945 ook nog eens de hele archipel omvatte, te trotseren.

De meeste inlichtingenmilitairen gingen daar niettemin, al dan niet bewust, bereidwillig in mee. Zij wisten maar al te goed welk beleid de optimistische en zelfbewuste legerleiding voorstond en welke 'realiteit', ook in de internationale politieke arena als munitie gebruikt, zij in hun rapporten wilde teruglezen; onder meer dat de Republiek niet veel steun genoot, continu bestandsschendingen en terreurdaden beging en dat een groot aantal Japanse militairen in haar gelederen meestreden. Het duidelijkst zichtbaar was deze intelligence to please aan de vooravond van het tweede grote Nederlandse offensief van eind 1948, begin 1949. Ondanks hun zeer gebrekkige inlichtingenpositie verzekerden de inlichtingendiensten stellig dat de Indonesische burgers en strijders hun nationalistische elan zouden hebben verloren. De opmars naar Yogyakarta en aansluitende 'pacificatie' van de bezette gebieden, zo suggereerden zij in lijn met het wensdenken van Spoor, zou niet al te moeilijk zijn en de genadeklap voor de Republiek

betekenen. Deze dure vergissing, in feite een luchtkasteel, resulteerde in een verharding van de oorlog en sterk oplopende verliescijfers.

Een belangrijke kanttekening bij deze gepolitiseerde inlichtingen is wel dat inlichtingenrapporten van de IVG'en en de VDMB, vooral op lager en op lokaal niveau, soms ook scherpe observaties, kritiek en objectief ogende beschrijvingen van militaire, politieke of bestuurlijke tegenslagen, onwillige of vijandelijke burgers en uiteenlopende incidenten bevatten. Maar dergelijke 'ongewenste' berichten bereikten de hardliners in de militaire en civiele top, die vooral naar bevestiging van hun reeds bestaande denkbeelden en inschattingen (confirmation bias) verlangden, niet of nauwelijks – of werden door hen selectief gelezen of simpelweg genegeerd.

VERGEVEN EN VERGETEN?

De Indonesische bestuurders en bevolking zaten in de inlichtingenstrijd tussen hamer en aambeel en betaalden een hoge prijs voor het verkrijgen van de Indonesische onafhankelijkheid. In Indonesië heeft de spionageoorlog veel herinneringen achtergelaten en diepe fysieke en mentale wonden geslagen. Er zijn dan ook nog steeds, zowel onder veteranen als onder burgers, hoogbejaarde getuigen die zowel de Nederlandse als de Indonesische martelingen en moordpartijen niet zijn vergeten. Het extreme, vooral tegen landgenoten gerichte geweld in het kader van contraspionage heeft bovendien, zowel bij slachtoffers als bij daders, trauma's en schuldgevoelens veroorzaakt. Met name de in verband met de inlichtingenstrijd gepleegde Nederlandse misdaden leven in Indonesië nog steeds, zoals blijkt uit diverse herdenkingen, monumenten, films, *re-enactments* en tentoonstellingen. Het onderzoek naar het Nederlandse schrikbewind in Payakumbuh toont eveneens dat deze extreme gewelddaden in Indonesië lang niet altijd zijn vergeten en vergeven. De recente rechtszaak die het hoogbejaarde (en inmiddels overleden) martelslachtoffer Yaseman – met succes – tegen de Nederlandse Staat heeft gevoerd is hiervan een ander duidelijk voorbeeld. Wrok over het onder meer door Nederlandse inlichtingendiensten gepleegde extreme geweld wordt deels van generatie op generatie overgedragen. Nederlandse veteranen en anderen die liever niet kritisch op de Nederlandse geweldpleging kunnen of willen terugblikken en niet zelden beweren dat de Indonesiërs alleen maar vooruit willen kijken, zien dit geregeld over het hoofd.

Ook aan Nederlandse kant zijn uiteenlopende reacties en overpeinzingen gedocumenteerd. Terwijl sommige (inlichtingen)militairen, vooral na de oorlog, spijt hadden of zelfs walgden van met name de tijdens verhoren ge-

pleegde misdaden en in enkele gevallen ook naar Indonesië teruggingen om ter plaatse persoonlijk excuses aan te bieden, hebben andere militairen het extreme geweld – deels tegen beter weten in – ontkend of gebagatelliseerd. De meesten zwegen echter, zeker publiekelijk, en droegen hun herinneringen als een mentale last met zich mee. Als Nederlandse inlichtingenmilitairen, vooral in na de oorlog geschreven getuigenissen, zelf al op hun extreem gewelddadige optreden reflecteerden, koppelden zij dit meestal aan wat zij – en hun meerderen – beschouwden als een noodzakelijk kwaad om cruciale inlichtingen los te krijgen en zo de eigen verliezen te beperken. Enkele inlichtingenmilitairen, die daarbij soms aan het oorlogsrecht refereerden, karakteriseerden de afweging tussen ethiek en ‘noodzaak’ als een moreel dilemma, waarbij zij erkenden dat hun handelen – ook volgens toenmalige referentiekaders – wettelijk en moreel gezien niet door de beugel kon. Niettemin laten ook referenties aan schijnbare ethische dilemma’s onverlet dat deze militairen deels poogden hun eigen misdaden goed te praten.

T O T S L O T

In 2005 deed minister Ben Bot de bekende – en terechte – uitspraak dat Nederland van 1945 tot 1949 aan ‘de verkeerde kant van de geschiedenis’ had gestaan. Hij benadrukte tegelijk dat de oorlog die Nederland tegen Indonesië had gevoerd te lang had geduurd en met meer geweld gepaard was gegaan dan nodig was geweest. Deze Nederlands-Indonesische oorlog heeft meer dan 100.000 mensen, vooral Indonesiërs, het leven gekost – alsmede dat van circa 10.000 Chinezen, zo’n 2000 Britten en Japanners, 5300 Nederlandse militairen en van ongeveer 6000 Nederlandse of Indo-Europese en Molukse burgers. Het (onbekende) aantal slachtoffers van het intra-Indonesische geweld is hierbij niet meegerekend.

Het voeren van deze oorlog en daarbinnen het ontplooiën van grote offensieven was, zoals deze studie aantoont, in sterke mate gebaseerd op politiek gekleurd, vooringenomen en amateuristisch Nederlands inlichtingenwerk. Deze activiteiten stoelden nog voornamelijk op de aloude KNIL-doctrine voor het (hardhandig) neerslaan van opstanden en paternalistische, oriëntalistische en racistische mentaliteiten die diep in het koloniale verleden wortelden. Terwijl de sterk door het KNIL gedomineerde inlichtingendiensten jarenlang rooskleurige rapporten produceerden die bij het wensdenken van de agressieve Nederlandse legerleiding aansloten, bekeek deze laatste het ‘Indonesische vraagstuk’ van begin af aan vooral door de bril van de jaren dertig. Toen was het Nederlandse inlichtingenwerk op de archipel ook al

sterk gepolitiseerd en leek het Indonesische nationalisme, op basis van surveillance, repressie en koloniaal zelfbedrog, nog geen gevaar. Deze mentaliteiten en beleidslijnen kwamen vanaf 1945 allemaal weer bovendrijven. Het gevolg van de daaruit volgende gekleurde rapportage was beslist een, ook de militaire inlichtingendiensten aan te rekenen, intensivering, verharding en verlenging van een koloniale oorlog die Nederland – zeker achteraf gezien – nooit had moeten voeren.

Epiloog

De Nederlandse strijd tegen de Republiek was eind 1949 gestreden, ten koste van vooral aan Indonesische zijde veel levens. Nederland trok zijn krijgsmacht terug maar klampte zich nog wel, niet in de laatste plaats uit gekrenkte trots, aan Nieuw-Guinea vast. De grootste verliezers aan Nederlandse kant waren in deze periode de Indonesiërs die op een of andere wijze met het koloniale bestuur of leger hebben samengewerkt. Zij raakten tussen wal en schip. Over het lot van deze mensen is doorgaans weinig bekend. Over dit vraagstuk dat eveneens in andere koloniale respectievelijk bevrijdingsoorlogen speelde bestaat ook internationaal maar weinig literatuur. Deze epiloog over het lot van de voor de IVG'en en de VDMB werkzame Indonesische informanten of spionnen is een eerste voorzichtige poging hier wat duidelijkheid in te geven, temeer omdat het thema, gelet op de voor Nederland werkzame 'tolken' in Afghanistan, nu actueel is. Het zij benadrukt dat

Op 7 oktober 1950 werd de Nederlandse vlag neergehaald en het Marinekamp Morokrem-bangan in Surabaya door de Commandeur Van Dongen overgedragen aan kolonel Natsir van de Indonesische Marine (ALRI). Terwijl de meeste Nederlandse en Molukse troepen van de KL en het KNIL naar Nederland vertrokken gingen de Indonesische KNIL-mans- schappen en de tienduizenden informanten die hun levens voor de Nederlandse zaak hadden geriskeerd een ongewis lot tegemoet. Bron: NIMH / Fotoafdrukken Koninklijke Marine

deze epiloog de voor Nederland actieve informanten, die veelal als verklikkers optraden en zelf ook geregeld geweld toepasten, niet als slachtoffers wil wegzetten en daarbij ook geenszins pretendeert volledig te zijn. Sterker nog, het is een pleidooi om, vooral met hulp van Indonesisch bronnenmateriaal en interviews ter plaatse, meer onderzoek te doen.

Vanaf de Van Roijen-Rum-overeenkomst van mei 1949 trokken de Nederlandse militairen zich stap voor stap uit steeds meer steden en regio's terug, waarna de toch al zeer beperkte bescherming van de informanten/spionnen zienderogen verder afnam. Of daarmee ook het aantal aanslagen op, of afrekeningen met hen een hoge vlucht nam, valt vanwege de gefragmenteerde bronnensituatie niet met zekerheid te zeggen. Wel zijn er indicaties die in die richting wijzen. Een daarvan zijn de gebeurtenissen in Probolinggo. De Mariniersbrigade, die in het laatste oorlogsjaar vanwege bezuinigingen fors werd ingekrompen en onder de naam Amfibisch Bataljon verderging, ont ruimde deze Oost-Javaanse stad in maart 1949, waarbij zij door een KL-eenheid werd afgelost. 'Na het vertrek van de Mariniersbrigade', aldus een VDMB-verslag, kwam het 'herhaaldelijk voor dat ex-VDMB-medewerkers, zowel ESD'ers als informanten, gemolesteerd worden door Tentara's [TNI-militairen] en andere subversieve elementen'. Het rapport maakt ook specifiek melding van het afbranden van huizen van informanten. Bovendien hadden 'de familie-leden van alle bij de VDMB werkzaam geweest zijnde personen dreigbrieven ontvangen'.¹

In dezelfde periode stelde de VDMB, die zelf ook een stuk kleiner werd, alle voor deze dienst werkzame 'tolken' (ESD'ers) en informanten op non-actief. De ontslagen ESD'ers – die ook hun wapens moesten inleveren – kregen drie maanden soldij mee. Een deel maakte de overgang naar het Amfibisch Bataljon, dat nog wel een aantal inlichtingenagenten nodig had.² De VDMB-informanten die naar hun dessa's moesten terugkeren, ontvingen volgens Birney een 'zogenaamde bonus, bestaande uit pakketten bankbiljetten roepia's'. Zowel de ontslagen ESD'ers als informanten moesten het verder zelf maar uitzoeken.³

Birney beschreef allerhande acties waarmee het hem, met hulp van andere ex-ESD'ers als Piet Tuankotta, enkele VDMB-kopstukken en back-up van mariniers, lukte van oktober tot december 1949 het 'grootste deel van het tolkenbestand van de VDMB' in veiligheid te brengen. Zij deden dit door deze oud-collega's en hun gezinsleden op onopvallende wijze, meestal 's nachts, over te brengen naar de Willemsoordkazerne in Surabaya. Birney meldde voorts dat hij en andere voormalige ESD'ers tevens poogden hun ex-infor-

manten te beschermen, maar ‘in vele gevallen’ te laat waren gekomen. Volgens hem was hun bescherming noodzakelijk omdat ESD’ers, en met hen hun informanten, boven aan de zwarte lijsten van de Indonesische inlichtingendiensten stonden. Tot zijn grote woede werd het bloedige handwerk van de ‘doodseskaders’ van deze diensten gefaciliteerd door naar de Republiek overgelopen ESD’ers, ex-informanten en dubbelspionnen, die de namen en adressen van de slachtoffers aanleverden. Ook een rapport van de Mariniersbrigade vermeldde: ‘een grote bedreiging vormt het feit, dat enige ex-VD-MB-ers zijn overgelopen naar de TNI c.q. bij de VDMB waren ingeschoven’. Deze vier ‘lieden’ waren ‘omstreeks augustus op eigen verzoek uit de VDMB [...] ontslagen’. De gerichte Indonesische mensenjacht culmineerde in het vermoorden van enkele ex-ESD’ers en ex-informanten, soms met hun families, terwijl enkele anderen als vermist werden opgegeven.⁴ Bijzonder veel indruk in de Nederlandse gelederen maakte de gruwelijke moord op ESD’er A. (Toontje) da Costa, die begin december 1949 aan een brug gespijkerd werd teruggevonden.⁵

Voor het gros van de Europese en Molukse ex-ESD’ers en hun gezinnen liep het uiteindelijk goed af, in de zin dat zij gevrijwaard bleven van Indonesische represailles. In oktober 1949 had het overgrote deel van hen, zo lijkt het althans, de administratieve overstap naar het KNIL gemaakt. In december 1949 werden de meesten vanuit Surabaya naar het laatste stukje Nederlands koloniaal bezit in de ‘Oost’ – Nieuw-Guinea – overgebracht, waar zij werden gedemobiliseerd. Enkelen reisden vanuit Nieuw-Guinea, soms met vervalste paspoorten, door naar Nederland. Een kleiner deel van de ex-ESD’ers ging vanuit Surabaya (eerder of later) rechtstreeks naar Nederland.⁶ Vier van hen werden op hun verzoek vanuit Oost-Java naar Oost-Indonesië overgebracht, terwijl één man naar West-Java vertrok. Van het ‘intelligentie-personeel’ dat voor de mariniers had gewerkt waren tot aan februari 1950 148 personen (82 ESD’ers met 31 vrouwen en 35 kinderen) in veiligheid gebracht, terwijl zeven ESD’ers (plus gezinsleden) nog niet waren ‘afgevoerd’ en zes ESD’ers (plus gezinsleden) om ‘onbekende reden niet naar Nieuw-Guinea waren vertrokken’. Volgens een ambtelijke opgave was ‘hun verblijfplaats hier te lande momenteel niet bekend’.⁷

Net als Birney voelde ook Jan Bakker (KNIL), na het tweede offensief hoofd IVG van de in Midden-Java gelegerde T-Brigade, zich voor zijn medewerkers verantwoordelijk. Met ontzetting registreerde hij Indonesische represailles tegen IVG-‘burgerpersoneel’, waarmee hij vooral informanten bedoelde. Hij merkte op dat er in Midden-Java ook in de periode tussen de

wapenstilstand (11 augustus 1949) en de soevereiniteitsoverdracht (27 december 1949) ‘geïnfiltreerde TNI-eenheden [...] veelal succesvolle pogingen [...] tot ontvoering, moord, intimidatie en terreur’ hadden gedaan, ‘waarvan ihb het burger Inlichtings personeel het slachtoffer werd’.⁸

Talrijke informanten moeten zich vanaf de tweede helft van 1949 dan ook als bemanningsleden van een zinkend schip zonder veel reddingsboten hebben gevoeld. Bij de in West-Sumatra gelegeerde inlichtingendienst van KNIL Inf. II werd medio 1949 bijvoorbeeld medegedeeld dat ‘niet tot militarisering van ID informanten’ kon worden overgegaan, omdat de ‘werving bij het KNIL (voorlopig) is stopgezet’. In de praktijk betekende deze ambtelijke formulering dat de informanten aan hun lot werden overgelaten. De commandanten van de totaal 121 nog voor de inlichtingendienst van Inf. II werkzame informanten werd wel geadviseerd hen naar het ‘wervingscentrum van het Federale Leger’ (TNI) te verwijzen, waarvoor echter ‘alleen Indonesiërs geboortig te Sumatra’ in aanmerking kwamen.⁹ Hoe hun ontvangst daar zou zijn laat de notitie in het midden.

Als pleister op de wonde kregen enkele informanten van Inf. II in augustus 1949 waarschijnlijk nog wel distributiezegels en ‘klamboe-stof’ voor hun gezinnen. Een maand later beval de inlichtingsofficier van dit bataljon evenwel dat ‘de beloning voor losse informanten met geld de grootste zuinigheid’ moest geschieden omdat de bataljonskas vrijwel leeg was. Hij gaf dan ook de voorkeur aan hulp in natura, dat wilde zeggen ‘met goederen (beras-blikjes)’.¹⁰ In september 1949 werd bij Inf. II tevens vastgesteld dat ‘de reorganisatie van deze ID [...] momenteel inderdaad nogal chaotisch is’.¹¹ Van Indonesisch burgerpersoneel van de IVG van dit bataljon, dat bijvoorbeeld als typist werkzaam was, werd het loon in ieder geval in september en oktober 1949 nog uitbetaald.¹² Wanneer deze betalingen ophielden is onduidelijk, waarschijnlijk tot en met de aftocht van deze inlichtingendienst uit West-Sumatra.

Terwijl het bij de VDMB of de IVG’en werkzame Europese inlichtingenpersoneel vanwege hun inzet ‘in voorste lijn’ en mogelijke Indonesische aanslagen als eersten naar Nederland werden geëvacueerd,¹³ lijkt na de zogeheten soevereiniteitsoverdracht vrijwel niemand zich om het zeer veel grotere aantal Indonesische IVG- en VDMB-informanten en hun gezinsleden te hebben bekommerd. Zij waren niet, zoals dat in het toenmalige ambtelijke jargon heette, ‘evacuatiegerechtigd’. Net als de circa 50.000 Indonesische KNIL-militairen, die na de opheffing van het KNIL medio 1950 een ongewisse toekomst tegemoetgingen, kregen zij van de Nederlandse autoriteiten geen aanbod om naar Nederland te komen.

De ruim 12.000 (Indisch-)Nederlandse KNIL-militairen daarentegen kregen in 1950 drie opties voorgelegd: tot de TNI toetreden (na aanvaarding van het Indonesische staatsburgerschap, wat slechts 166 man deden), demobiliseren of toetreden tot de KL in Nederland. Een geval apart waren de Molukse KNIL-militairen die grotendeels op Java waren samengebracht. De meesten van hen steunden het streven naar een onafhankelijke Molukse republiek. Aanvankelijk legde de Nederlandse overheid hun dezelfde, voor hen onverteerbare keuze als de Indonesische KNIL-wapenbroeders voor: na aanvaarding van het Indonesisch staatsburgerschap tot de door hen gehate TNI toetreden of demobiliseren. Pas nadat duizenden van hen in oktober 1950 nog geen besluit hadden genomen en er nog rechtszaken liepen, zochten de autoriteiten naar andere oplossingen. Uiteindelijk kregen de Molukse militairen net als de Europese KNIL-militairen het aanbod van evacuatie naar Nederland, wat door velen van hen als een dienstbevel is opgevat. Voor de Indonesische KNIL-militairen was het op een andere wijze een kwestie van slikken of stikken: zij konden demobiliseren of tot de TNI toetreden, wat bijna 26.000 mannen deden.¹⁴

De 50.000 in Indonesië achtergebleven – of achtergelaten – Indonesische KNIL-militairen lijken, uitzonderingen daargelaten, zonder al te veel problemen in de TNI-gelederen te zijn opgenomen of als burgers in de Indonesische samenleving te zijn opgegaan. Misschien zijn er her en der nog een paar oude rekeningen vereffend of hebben oud-KNIL-militairen hachelijke situaties meegemaakt, maar een door veel KNIL-militairen en de Nederlandse legerleiding gevreesde grootschalige bijltjesdag heeft, voor zover bekend, niet plaatsgevonden.¹⁵ Mogelijk speelde hierbij een rol dat de TNI-leiders, in het bijzonder wellicht de kleine maar invloedrijke vooroorlogse KNIL-fractie, zich tegen afrekeningen hebben gekeerd. Daar kwam bij dat de Republiek de ervaren oud-KNIL-militairen goed kon gebruiken bij het neerslaan van hardnekkige regionale opstanden in West-Java, de Molukken en Sulawesi. Aannemelijk is voorts dat een groot deel van de ongeveer 24.000 oud-KNIL-militairen die niet tot de TNI wilden toetreden, naar een ander district, regio of eiland dan waar zij waren ingezet zijn verhuisd of naar hun geboorteplaatsen teruggekeerd om daar als burgers in de relatieve anonimiteit te verdwijnen.

Naar een andere regio verhuizen deden in ieder geval drie Chinese en Javaneze oud-medewerkers van de IVG van 403 BI. Volgens hun oud-commandant Menno Steenhuis waren zij nu immers Indonesische staatsburgers ‘met een belast verleden’. Volgens hem was het afscheid verdrietig maar kregen zij financiële steun uit de bataljonskas.¹⁶ Een relatief soepele integratie beleef-

den waarschijnlijk ook de tienduizenden Indonesiërs die bij de Nederlandse politie hadden gewerkt, al gaf onder anderen de voormalige inspecteur van politie Karel Smit wel aan dat na 1950 'helaas een paar mensen' van zijn politiekorps, die op Sumatra waren achtergebleven, door hun landgenoten waren vermoord.¹⁷ De integratie van het gros van de duizenden ex-IVG-informanten in de Indonesische maatschappij daarentegen, door de Republikeinse autoriteiten als belangrijkste verraders en verklikkers beschouwd, lijkt in het algemeen moeizamer te zijn verlopen.

Iemand die dit had gevreesd en zien aankomen was de eerdergenoemde Jan Bakker van het KNIL. Op 17 november 1949 richtte hij een *cri de coeur* aan generaal-majoor Rein van Langen (KNIL), chef van de Generale Staf en oud-commandant van de T-Brigade: 'Vooraf Indonesiërs die ook maar in de verste verte met een Inlichtingen Dienst of IVG hebben samengewerkt, moeten het ontgelden en worden doorgemarteld. Reeds diverse vroegere informanten zijn op deze wijze op een beestachtige manier aan hun eind gekomen; één werd zelfs levend begraven.' De inschakeling van internationale waarnemers zou niets helpen, aldus het IVG-hoofd, en het 'Inheemse burger Inlichtings personeel' zou 'vertwijfeld' worden, 'vooral nu de soevereiniteits-overdracht voor de deur staat'. Bakker bekritiseerde ook dat de 'plechtige Republikeinse beloftes dat geen represailles zullen worden genomen' slechts 'holle frasen' waren, evenals de veiligheidsgaranties van onder meer de sultan van Yogyakarta. 'Gedocumenteerde feiten als de arrestatie van ca. 1000 personen direct na het vertrek van de "T" Brigade uit Djokja, welke beschuldigd werden van "mata-mata en kaki-tangan NICA" [...] spreken voor zichzelf', aldus Bakker, die hier nog aan toevoegde dat zich onder deze opgepakte mensen niet eens 'werkelijke informanten' bevonden.¹⁸

Het IVG-hoofd benadrukte voorts dat alleen de 'zorg over het Inheemse Knil en burgerpersoneel' hem van 'onmiddellijke demobilisatie' weerhield. Dit personeel zou er 'unaniem met de meeste klem' op aandringen 'om onder geen omstandigheden te worden achtergelaten doch het Nederlandse leger te willen volgen, onverschillig waarheen, aangezien zij anders een zekere dood tegemoet gaan'. Bakker schreef dat hij al geruime tijd bezig was 'deze mensen [...] met hun gezinnen van Java weg te krijgen, zo mogelijk naar Nieuw Guinea wat vele ambiëren. Alhoewel ik hierbij nog vele moeilijkheden zal hebben te overwinnen vertrouw ik er op dit voor de soevereiniteitsoverdracht te kunnen bewerkstelligen, al moest ik er zelf een prauw voor huren.'¹⁹ Een week later gaf Bakker aan Van Langen door welke informanten van de IVG van de T-Brigade – en die van TIG 5 en 426 BI – hij tot de 'meest urgente gevallen'

rekende: 47 mannen met hun 82 vrouwen en kinderen. In tabellen meldde Bakker nauwgezet hun functie(s) en gewenste standplaatsen (Nederland, Suriname of Nieuw-Guinea), aangevuld met een beknopte toelichting van de redenen voor evacuatie. Zo noteerde hij bij een informant: 'door zijn werkzaamheden als CI-[counterintelligence]informant, verhoorder en lid arrestatieploeg. Herhaaldelijk bedreigd.' Voor het militaire KNIL- en KL-personeel van de eerdergenoemde drie IVG'en, in het geval van de KL deels al gerepatriëerd, maakte Bakker overigens soortgelijke evacuatielijsten.²⁰

In 1999 vertelde Bakker in een interview dat zijn evacuatieplan voor de informanten op allerlei bureaucratische bezwaren was gestuit, maar dat hij een deel van hen met hulp van Van Langen naar Kalimantan had weten te brengen, terwijl het (Europese) KNIL- en KL-inlichtingenpersoneel van delen van de T-Brigade, 'betrouwbare en moedige kerels', 'allen goed [zijn] teruggekomen in Nederland'.²¹ Er zijn nog enkele in 1950 uitgevoerde evacuaties van informanten naar Kalimantan gedocumenteerd, onder meer die op initiatief van overste der mariniers W.A. van Heuven. In *De laatste man* van Wim Hornman staat bijvoorbeeld: 'De kepalla-kampong van een dorp kwam met zijn zoon helemaal uit Oost-Java naar hem [de vanaf februari 1950 in Jakarta gelegerde Van Heuven], omdat diens leven gevaar liep. Hij goochelde het tweetal naar Balikpapan, waar ze voorlopig veilig waren.'²² Voor Bakker was het (voorlopige) veiligstellen van zijn meest bedreigde informanten naar Kalimantan en de afvoer van zijn Europese IVG-militairen naar Nederland kennelijk het maximaal haalbare.

In het laatste kwartaal van 1949 botste namelijk de wens van de legerleiding en van bezorgde IVG-hoofden als Bakker om ook bijzonder bedreigde niet-Europese KNIL-militairen van onder meer de inlichtingendiensten en de Speciale Troepen niet onbeschermd in Indonesië achter te laten met de wens van het kabinet-Beel om de Nederlandse troepen conform de akkoorden van de Ronde Tafel Conferentie (van 23 augustus tot 2 november 1949) zo snel mogelijk uit Indonesië terug te trekken. Uiteindelijk maakte de Nederlandse regering toch een klein gebaar: los van de 'evacuatie' van 3600 Molukse KNIL-militairen (plus zo'n 8000 gezinsleden), die er ten onrechte van uitgingen dat hun verblijf in Nederland slechts tijdelijk zou zijn en dat zij net als Europese KNIL-militairen in Nederland tot de KL mochten toetreden, werd een kleine groep van 88 niet-Europese KNIL-militairen naar Nederland overgebracht. Om onduidelijke redenen waren ongeveer de helft van hen Molukkers.²³

Een van deze 'veiliggestelden' was de Sundanese KNIL-militair en IVG-medewerker Salki, die onder Bakker had gediend.²⁴ Volgens laatstgenoemde,

die zich in 1954 middels een aan een aalmoezenier gerichte brief opnieuw voor hem inzette, was het ‘dank zij hem’ begin januari 1947 gelukt ‘een gevaarlijke [Republikeinse] spionage- en sabotage organisatie’ op te rollen, waardoor Salki destijds ook tot korporaal was bevorderd. In dat licht is het wel ironisch dat uitgerekend de anti-Republikeinse spionnenjager Salki, die eind 1951 in Nederland in een Moluks woonoord terecht kwam, daar door zijn Molukse burens die eveneens ex-KNIL-militairen waren ‘voor spion van de Nederlandse regering werd aangezien’, omdat hij ‘alleen voor de Nederlandse vlag in de houding wenste te staan en geen kritiek wilde horen op de Regering voor wie hij meer dan 30 jaar had gediend.’²⁵

Salki had mogelijk ook reden tot enige dankbaarheid jegens de Nederlandse overheid, omdat hij op last van de legerleiding in Nederland terecht was gekomen. De tienduizenden oud-burgerinformanten daarentegen, in feite de meest bedreigde en kwetsbare categorie van alle bij de strijd tegen de Republiek betrokken personen, vielen geheel buiten de boot. Wat er vanaf 1950 met hen gebeurde is nagenoeg onbekend. Slechts enkele egodocumenten en bewaard gebleven archiefsnippers geven een klein inkijkje. Zo is er bijvoorbeeld een nominatieve opgave van zeven Indonesiërs die in maart 1950 nog als burgerpersoneel bij de inlichtingendienst van KNIL Inf. II werkzaam waren en ‘in aanmerking komen voor pokken (re)vaccinatie.’²⁶ Maar verder is er heel weinig bekend.

Zo weten we helaas niet hoeveel van de 47 bijzonder bedreigd geachte informanten van de T-Brigade-IVG (alsmede van TIG 5 en 426 BI) op Kalimantan arriveerden, laat staan hoe het hun daarna verging. Ook is vrijwel niets bekend over eventuele reddingsacties voor informanten van de andere IVG’ën van de T-Brigade, om over de IVG’ën van andere onderdelen van de KL en het KNIL – alsmede de informantenlegertjes van de VDMB, MARID, CMI of van het BB en de politie – maar te zwijgen. Onduidelijk is ook of bedreigde informanten, zoals Bakker had geambieerd, al dan niet op eigen houtje in Nieuw-Guinea zijn gearriveerd. Zelf kwam hij daar in ieder geval wel terecht, zij het langs een omweg via Nederland. Uit Indonesische bronnen blijkt dat Bakker, die in het laatste oorlogsjaar naar eigen zeggen in Indonesië als ‘staatsvijand nr. 1’ werd beschouwd, inderdaad op een zwarte lijst stond. Om die reden werd hij medio december 1949 naar Nederland ‘veiliggesteld’ – om een jaar later, ditmaal als hoofd van de Militaire Veiligheidsdienst van de KL, naar Nieuw-Guinea terug te keren. De twijfelachtige eer om boven aan de zwarte lijst van de Indonesische inlichtingendiensten te staan had de in Bandung opgegroeide Bakker, vanwege zijn rossige haar

en zijn rode baret ook wel 'rode duivel' genoemd, aan zijn nogal opvallende optreden en verschijning te danken. Zo had hij begin 1949 onder meer Sukarno verhoord, Hatta gearresteerd, leidinggegeven aan talrijke razzia's en arrestaties in Yogyakarta en zich, zichtbaar voor iedereen, de groene luxe auto van het hoofd van de Republikeinse staatspolitie toegeëigend.²⁷

Duidelijk is wel dat ook na de soevereiniteitsoverdracht een onbekend aantal informanten hun inzet voor de Nederlandse zaak met hun leven hebben betaald. Zo meldde luitenant C.H.F. Vesseur, hoofd van de voormalige Territoriale Inlichtingen Groep Buitenzorg (Bogor), dat hem was opgevallen 'dat in de maand januari 1950 diverse ex-informanten gearresteerd, vermoord of ernstig bedreigd werden'.²⁸ Precies in die tijd vond in deze West-Javaanse regio ook de zogeheten APRA-coup van Westerling plaats, die weliswaar jammerlijk mislukte maar de toch al gespannen relaties tussen de nu definitief onafhankelijke Republiek Indonesië en Nederland verder op scherp zette. Uit de stukken van onder meer Vesseur blijkt dat gewapende Indonesiërs minimaal drie informanten hadden vermoord en zes gearresteerd. Een collega-IVG'er, J.H. van Hulst, verklaarde bovendien dat ook 'een familielid van een ex-informante' was vermoord. Hoe het met de zes gearresteerde ex-informanten was afgelopen was volgens Van Hulst 'moeilijk na te gaan' vanwege hun hechtenis, maar: 'Gevreesd wordt voor hun leven'.²⁹

Volgens Vesseur, Van Hulst en nog een derde getuige van de IVG waren in ieder geval drie informantenmoorden het directe gevolg van het verraad van hun voormalige collega korporaal Beekman (zie p. 164), die vanaf eind 1949 als informant voor de Indonesische inlichtingendiensten optrad en de identiteit van diverse Indonesische IVG-informanten (onder wie politiemedewerkers) had verklikt. De bezorgde Nederlandse troepencommandant van West-Java besloot in dat kader drie (nog) ongemoeid gelaten KL- en KNIL-militairen, wier identiteit Beekman eveneens aan een van zijn TNI-contacten had verraden, naar 'rayons buiten Java' over te plaatsen.³⁰

Het in Bogor zichtbare liquidatiepatroon komt overeen met het relaas van Birney en een nota van de Mariniersbrigade, die omtrent Oost-Java meldden dat Indonesische inlichtingendiensten bij het opstellen van hun zwarte lijsten hulp kregen van civiele en militaire overlopers uit de gelederen van de Nederlandse inlichtingendiensten. Ook op Bali maakten Republikeinse strijders nog steeds jacht op wat zij als 'verraders' zagen, met name voormalige Nederlandse informanten, medewerkers van de (Militaire) Hulppolitie en bestuurders die als pro-Nederlands bekend hadden gestaan. Tot diep in de jaren vijftig werden daarbij naar verluidt honderden personen

vermoord. Alleen al in Noord-Bali vonden in de maanden na de uitroeping van de Indonesische eenheidstaat, op 15 augustus 1950 door Sukarno, meer dan vijftig moorden plaats op voormalige 'helpers' van de Nederlandse militaire inlichtingendienst.³¹

Ook Bakker meldde dat het tegen informanten gericht extreme geweld 'in de maanden volgende op de soevereiniteits overdracht' aanhield. Volgens hem was de 'stroom van rapporten en rapporten' die hierover bij de Nederlandse instanties binnenkwamen hiervoor het beste bewijs.³² Net als Birney noteerde ook Bakker dat 'deze mensen' aan de hand van 'zwarte lysten' werden opgespoord, om eraan toe te voegen dat zij vervolgens 'op Japanse Kempei tai manier' zouden worden mishandeld en afgemaakt. Bakker uitte voorts zware kritiek op de 'karakterloze, halfslachtige en onverantwoordelijke politiek' van de Nederlandse regering, die al veel te laat met het veiligstellen van de Europese KNIL-militairen was begonnen, terwijl men 'aan het Indonesische KNIL nog niet toe was, laat staan de burger informanten en medewerkers, die men volgens officieuze uitlatingen zou moeten abandonneren!'³³

Bakker was niet de enige Nederlandse inlichtingenofficier die zich verantwoordelijk voelde. Ook Benjamin Asscher trok zich hun ongewisse lot aan. Zoals eerder beschreven had hij een aantal TNI-krijgsgevangenen gedwongen om als informant voor zijn IVG te werken, door hen als schijnbaar pro-Nederlands te compromitteren. Wat Asscher, die na zijn diensttijd in Indonesië (tot mei 1950) advocaat en rechter zou worden, deze onvrijwillige overlopers had aangedaan, beseft hij pas toen hij in januari 1950 diverse 'smeebriefjes' van hen kreeg. 'Briefjes of wij ze konden helpen naar Nieuw Guinea te immigreren, want ze voelden zich niet meer veilig in hun dorp, omdat ze verraders waren.' In tegenstelling tot Bakker legde Asscher zich bij zijn onmacht neer: 'En ik kon... ja wat was ik, tweede luitenant, ik kon niks voor die jongens doen. Ik moest gewoon loslaten. [...] Wij hebben die mensen gewoon verraden. [...] Die mensen waren overgeleverd aan hun eigen jurisdictie, aan hun eigen mensen, en of ze dood zijn gemaakt dat weet ik niet. Dat is ook een stukje schande van ons Nederlanders, van mij in ieder geval. [...] Nog altijd voel ik me daar schuldig over.'³⁴

Volgens Bakker had de 'persoonlijke bemoeienis' van de chef-staf en de legercommandant de (re)patriëring van in ieder geval het Europese IVG-personeel 'enigszins bespoedigd'. Het voorkomen van Republikeinse represailles op Indonesisch IVG-burgerpersoneel (met name informanten) had men tot zijn grote ergernis echter simpelweg aan hem en andere IVG-hoofden

overgelaten. Zij moesten maar ‘op eigen initiatief’ maatregelen nemen. Tot overmaat van ramp bleek de mogelijke uitweg Nieuw-Guinea, waarheen het gros van de ‘in de steek gelaten categorie wenste te vluchten’ om niet nader toegelichte redenen ‘gesloten!!’ De verontwaardigde Bakker noteerde bovendien dat ‘naar Makassar geëvacueerde leden van de Inlichtingen Dienst van Oost-Java’ wanhopige ‘requesten’ aan het Comité Nationaal Reveille hadden gericht, omdat ze wisten dat aan het verantwoordelijke ministerie gerichte hulpverzoeken ‘in de doofpot’ zouden worden gestopt. Dit naar Zuid-Sulawesi gebrachte inlichtingenpersoneel had aangegeven dat zij ‘werden achtervolgd door speciaal uit Oost-Java overgekomen TNI-intelligence officieren’. Zij zouden pas met rust worden gelaten als zij ‘geheimen der Ned. Inlichtingen Dienst hadden prys gegeven’, iets wat zij niet wilden doen. Maar om die reden drongen zij wel aan ‘op spoedige veiligstelling naar Nieuw-Guinea of Nederland’.³⁵

Of dat ook gebeurde, welke personen het betrof (al dan niet Indonesische IVG-militairen, VDMB-militairen, ESD’ers of informanten) en om welke aantallen het ging, blijft echter – net als bij de naar Kalimantan overgebrachte informanten – onduidelijk. Bakker was het in zijn brandbrief vooral te doen om de grote dreiging die in Indonesië voor ‘gedupeerd en geabandonneerd’ ex-inlichtingenpersoneel bestond, en trad niet verder in detail. Wel gaf hij de chef van de CMI een veeg uit de pan. De directeur van de officieel op 20 december 1949 opgeheven CMI, luitenant-kolonel Reinderhoff, was immers ‘uit hoofde van zijn opdracht en functie verantwoordelijk voor veiligstelling van het inlichtingenpersoneel’. Tot ontzetting van Bakker had de CMI-baas het echter nodig gevonden in februari 1950 met verlof naar Nederland terug te keren.³⁶ Bakker maakte zich ook kwaad op de Nederlandse overheid, die allerhande toezeggingen aan de inmiddels wel naar Nederland overgebrachte (Europese) inlichtingendienst-militairen niet was nagekomen. Hij sloot zijn tirade over het in de steek laten van inlichtingenpersoneel op cynische wijze af: ‘Der Mohr hat seine Schuldigkeit getan, der Mohr kann gehen.’³⁷

Noten

Inleiding

- 1 S.A. Lapré, *Ned. Indië 1940-1950 in kort bestek. En enkele gevolgen, o.a. de coup-Westerling en het Zuidmo-lukse verzet* (Ermelo 1989) 164.
- 2 Constant Hijzen, *Vijandbeelden. De veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992* (Amsterdam 2016) 11.
- 3 *Joint Doctrine Publicatie 2 Inlichtingen*, Ministerie van Defensie (16 maart 2012), defensie.nl/downloads/publicaties/2012/03/16/joint-doctrine-publicatie-2-inlichtingen-nl.
- 4 David H. Ucko, 'Wither counterinsurgency. The rise and fall of a divisive concept', in: Paul B. Rich en Isabelle Duyvesteyn (eds.), *Routledge handbook of insurgency and counterinsurgency* (Hoboken NJ 2012) 67-79; Raphaëlle Branche, 'Comparing the Afterlives, Political Uses, and Memories of Extreme Violence during the Wars of Decolonization in France, the Netherlands, and Britain', in: Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttkhuis (eds.), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decoloni-zation, 1945-1962* (Ithaca NY, Londen 2022) 162-180, aldaar 167.
- 5 David Galula, *Counterinsurgency Warfare, Theory and Practice* [voorwoord John A. Nagl] (Westport CT 2006) vii.
- 6 C.M. Schulten, H.L. Zwitter en J. Hoffenaar (eds.), *1 Divisie '7 December'* (Amsterdam 1986) 81.
- 7 Zie bijvoorbeeld over de perceptie van inlichtingen: Robert Thompson, *Defeating communist insurgency: experiences from Malaya and Vietnam* (Londen 1966) 84; Frank Kitson, *Low intensity operations: subver-sion, insurgency, peace-keeping* (Londen 1991) 73; Richard Trinquier, *Modern warfare: a French view of counterinsurgency* (Westport CT 2006) 35; Galula, *Counterinsurgency Warfare*, 19-26, 87-88, 107-109.
- 8 Stathis Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War* (New York NY 2006) 174.
- 9 *Oefeningsaanwijzing nr. 29 Militaire Bijstand (ten behoeve van de opleiding bij het Indisch Instructiebatal-jon)*, Chef van den Generalen Staf, uitgegeven op 23 mei 1946, z.p.
- 10 Britta Stime, 'Counterinsurgency agent networks and noncombatant-targeted violence', *Intelligence and National Security* 32:1 (2017) 107-125, aldaar 108.
- 11 Robert R. Tomes, 'Relearning Counterinsurgency Warfare', *Parameters* 34:1 (2004) 16-28, aldaar 19, 27.
- 12 Kalyvas, *Logic of Violence in Civil War*, 90.
- 13 Martin Thomas, *Empires of intelligence: security services and colonial disorder after 1914* (Berkeley CA 2008) 293-303.

- 14 Philip Dwyer en Amanda Nettelbeck, '“Savage Wars of Peace”: Violence, Colonialism and Empire in the Modern World', in: Dwyer en Nettelbeck (eds.), *Violence, Colonialism and Empire in the Modern World* (Cham 2018) 1-22, aldaar 2.
- 15 Ronald Robinson, 'Non-European foundations of European imperialism: Sketch for a theory of collaboration', in: Roger Owen en Bob Sutcliffe (eds.), *Studies in the theory of imperialism* (Londen 1972) 117-142.
- 16 Petra Groen e.a., *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid, 1816-2010* (Amsterdam 2021) 177-183, 225; Dwyer en Nettelbeck, '“Savage Wars of Peace”', 7-9.
- 17 Thomas, *Empires of intelligence*, 296
- 18 Bob de Graaff, *Data en dreiging. Stap in de wereld van intelligence* (Amsterdam 2019) 122, 128-129.
- 19 Thomas, *Empires of intelligence*, 296-297.
- 20 Richard J. Aldrich, 'Britain's Secret Intelligence Service in Asia during the Second World War', *Modern Asian Studies* 32:1 (1998) 179-217, aldaar 217. Zie hierover ook Walter Laqueur, *A world of secrets: the uses and limits of intelligence* (New York NY 1985).
- 21 Sun Tzu, *The art of war* [vert. Lionel Giles] (oorspr. Chinees 6e eeuw v.Chr.; herdruk van 1944, Mineola NY 2002) 60-61, 65-68, 96-97.
- 22 Dick Engelen, *De Militaire Inlichtingen Dienst 1914-2000* (Den Haag 2000) 9.
- 23 Hijzen, *Vijandbeelden*, 12.
- 24 Nadine Akkerman, *Invisible agents: women and espionage in seventeenth-century Britain* (Oxford 2018).
- 25 Engelen, *Militaire Inlichtingen Dienst*, 9.
- 26 Hijzen, *Vijandbeelden*, 14; Edwin Ruis, *Spionnenest 1914-1918. Spionage vanuit Nederland in België, Duitsland en Engeland* (Meppel 2012) 19.
- 27 Bob de Graaff, *Ongekend en onderscheidend. De geheime geschiedenis van de MIVD* (Amsterdam 2022) 16-35; Engelen, *Militaire Inlichtingen Dienst*, 39-62; Hijzen, *Vijandbeelden*, 44-84, 93, 114-115.
- 28 Engelen, *Militaire Inlichtingen Dienst*, 63-68; Hijzen, *Vijandbeelden*, 85-104.
- 29 *Joint Doctrine Publicatie* 2, 11.
- 30 De Graaff, *Data en dreiging*, 93-116.
- 31 Hijzen, *Vijandbeelden*, 10-11.
- 32 Mathias Desmet, 'Spionage: een juridische analyse en evaluatie' (Masterscriptie Rechten Universiteit Gent 2020), 16-17.
- 33 Geoffrey B. Demarest, 'Espionage in International Law', *Denver Journal of International Law & Policy* 24:2 (1996) 321-348, aldaar 321.
- 34 Ross Bellaby, 'What's the Harm? The Ethics of Intelligence Collection', *Intelligence and National Security* 27:1 (2012) 93-117, aldaar 93-95, 116; *Joint Doctrine Publicatie* 2, 88-89.
- 35 J.G.M.H. Corbeij en P. Vroemen, *Vijf-zes. Hoe het reilde en zeilde* (s.l. 1950) 48.
- 36 Uitzondering is een artikel van Harry Poeze over de PID. Marieke Bloembergen heeft in haar studie over de koloniale politie eveneens aspecten van het inlichtingenwerk beschreven.
- 37 Piet Hagen, *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing* (Amsterdam 2018); David Van Reybrouck, *Revolusi. Indonesië en het ontstaan van de moderne wereld* (Amsterdam 2020); Martin Bossenbroek, *De wraak van Diponegoro. Begin en einde van Nederlands-Indië* (Amsterdam 2020); Groen e.a., *Krijgsgeweld*; Anne-Lot Hoek, *De strijd om Bali. Imperialisme, verzet en onafhankelijkheid, 1846-1950* (Amsterdam 2021); Harry Poeze en Henk Schulte Nordholt, *Merdeka. De strijd om de Indonesische onafhankelijkheid en de ongewisse opkomst van de Republiek 1945-1950* (Zutphen 2022).
- 38 Michel Maas, '“Er is meer dan het koloniale verhaal”, Interview historicus Hilmar Farid', *De Groene Amsterdammer*, 18 mei 2023.
- 39 Koninklijk Instituut voor Taal-, Land-, en Volkenkunde, Leiden (hierna: KITLV) Database *Soldaat in Indonesië* [Gepubliceerde egodocumenten Nederlandse militairen in Indonesië 1945-1950]
- 40 Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag (hierna: NIMH) Dagboekenproject Nederlandse militairen in Indonesië 1945-1949.
- 41 Ann Laura Stoler, *Along the archival grain: epistemic anxieties and colonial common sense* (Princeton NJ 2009) 1-15; Alicia Schrikker, *De vlieders van Boven-Digoel. Verborgene verhalen over kolonialisme* (Amsterdam 2021) 13; Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 17.
- 42 Patrick Porter, *Military orientalism: Eastern war through Western eyes* (Londen 2009) 191-198.
- 43 NIMH, 591 Collectie P.M.H. Groen (Indonesische bronnen) (hierna: Groen).
- 44 Nationaal Archief, Den Haag (hierna: NL-HaNA), 2.10.62, Marine en Leger Inlichtingendienst, de Netherlands Forces Intelligence Service en de Centrale Militaire Inlichtingendienst in Nederlands-Indië (hierna: NEFIS/CMI).

- 45 Voor verdere onderbouwing, zie 'Tussenbalans', in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (eds.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 105-109; Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttkhuis, 'De koloniale schuldclassificatie voorbij. Nederlands, Brits en Frans extreem geweld in vergelijkend perspectief, 1945-1962', in: *Ibidem*, 381-407, aldaar 385-388 en Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttkhuis, 'Introduction: Beyond the League Table of Barbarity: Comparing Extreme Violence during the Wars of Decolonization', in: Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttkhuis (eds.), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca NY, Londen 2022) 1-24, aldaar 7-9.

1. Het belang van inlichtingen (1900-1945)

- 1 Henk Schulte Nordholt, *Een staat van geweld* (Rotterdam 2000) 6-9; Groen e.a., *Krijggeweld*, 132.
- 2 Marieke Bloembergen, *De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië. Uit zorg en angst* (Amsterdam 2009) 18; Harry A. Poeze, 'Political intelligence in the Netherlands Indies', in: Robert Cribb (ed.), *The late colonial state in Indonesia: political and economic foundations of the Netherlands Indies, 1880-1942* (Leiden 1994) 229-245, aldaar 238, 242; Bloembergen, 'Koloniale staat, politiestaat? Politieke politie en het rode fantoom in Nederlands-Indië', *Leidschrift* 21:2 (2006) 69-90, aldaar 75, 89; Groen e.a., *Krijggeweld*, 164, 216, 261-263; Allan Akbar, *Memata-matai kaum pergerakan. Dinas intelijen politik Hindia-Belanda 1919-1934* (Tangerang 2013) 5.
- 3 Bloembergen, *Uit zorg en angst*, 22; J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië: ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 1994) 23.
- 4 Charles Jeurgens, 'Met het oog op de Islam. Informatieverzameling en archiefvorming in een koloniale context', *Archievenblad* 114:4 (2010) 27-29.
- 5 Takashi Shiraishi, 'A New Regime of Order: The Origin of Modern Surveillance Politics in Indonesia', in: James T. Siegel en Audrey R. Kahin (eds.) *Southeast Asia over Three Generations. Essays Presented to Benedict R. O'G. Anderson* (Ithaca NY 2003) 47-74, aldaar 50-52; Bloembergen, *Uit zorg en angst*, 96-97.
- 6 C. van Dijk, *The Netherlands East Indies and the Great War, 1914-1918* (Leiden 2007) 328; Bloembergen, 'Koloniale staat, politiestaat?', 73; Shiraishi, 'A New Regime of Order', 54.
- 7 Bloembergen, *Uit zorg en angst*, 176-177, 191-197.
- 8 Hans Meijer, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw* (Amsterdam 2004) 22-25, 65-67; Van Dijk, *The Great War*, 61, 470-471; Van Doorn, *Laatste eeuw*, 59. Het gedachtegoed van Indisch nationalisme van de verbannen IP-frontman E.F.E. Douwes Dekker leefde voort in de Vereniging Insulinde, die in 1919 in de Nationaal Indische Partij (NIP) veranderde. De NIP werd in 1923 verboden.
- 9 Hagen, *Koloniale oorlogen*, 511.
- 10 Van Doorn, *Laatste eeuw*, 41, 157.
- 11 Herman Burgers, *Garoea en de ooievaar. Indonesië van kolonie tot nationale staat* (Leiden 2010) 155.
- 12 Groen e.a., *Krijggeweld*, 14, 221.
- 13 *Ibidem*, 209-210.
- 14 Anthony Reid, *The blood of the people: Revolution and the end of traditional rule in Northern Sumatra* (Kuala Lumpur 1979) 39; H.W. van den Doel, *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (Amsterdam 1996) 193.
- 15 Meijer, *In Indië geworteld*, 27.
- 16 Akbar, *Memata-matai*, 57; Van Dijk, *The Great War*, 557; Van Doorn en Hendrix, *Het Nederlands/Indonesisch conflict. Ontsporing van geweld* (2e, herz.dr.; Dieren 1985) 60; Burgers, *Garoea*, 163.
- 17 Poeze, 'Patjar Merah, de Indonesische Rode Pimpernel. Misleiding van de Politieke Inlichtingen Dienst in de jaren dertig', *Indische Letteren* 17 (2002) 50-57, aldaar 51; Poeze, 'Political intelligence', 238; Hagen, *Koloniale oorlogen*, 583.
- 18 Robert D. Haslach, *Nishi no kaze, hare. Nederlands-Indische inlichtingendienst contra agressor Japan* (Weesp 1985) 37; Akbar, *Memata-Matai*, 103.
- 19 Van Dijk, *The Great War*, 558.
- 20 Theodore Friend, *The blue-eyed enemy. Japan against the West in Java and Luzon, 1942-1945* (Princeton NJ 1988) 35.
- 21 Poeze en Schulte Nordholt, *Merdeka*, 31; Hagen, *Koloniale oorlogen*, 536; Schrikker, *Vlinders van Boven-Digoel*, 239.
- 22 M.C. Ricklefs, *A history of modern Indonesia since c. 1300* (2e herz.dr., Basingstoke 1993) 174.
- 23 Van Dijk, *The Great War*, 560; Van Doorn, *Laatste eeuw*, 64-65.
- 24 Van Dijk, *The Great War*, 561; Groen, *Krijggeweld*, 241-243.
- 25 Groen e.a., *Krijggeweld*, 242.

- 26 Ibidem, 242; Van Reybrouck, *Revolusi*, 126-127; Burgers, *Garoeda*, 221-224.
- 27 Bloembergen, *Uit zorg en angst*, 192; Poeze, 'Political intelligence', 231.
- 28 Bob de Graaff en Elsbeth Locher-Scholten, *J.P. Graaf van Limburg Stirum, 1873-1948. Tegendraads landvoogd en diplomaat* (Zwolle 2007) 247.
- 29 Poeze, 'Political intelligence', 230-234; Bloembergen, *Uit zorg en angst*, 267-270.
- 30 Poeze, 'Pajjar Merah', 51; Elsbeth Locher-Scholten, 'State violence and the police in colonial Indonesia circa 1920: exploration of a theme', in: Freek Colombijn en J. Thomas Lindblad (eds.), *Roots of violence in Indonesia: contemporary violence in historical perspective* (Leiden 2002) 81-104, aldaar 95.
- 31 Locher-Scholten, 'State violence and the police', 92.
- 32 Poeze, 'Political intelligence', 230-234; Friend, *Blue-eyed enemy*, 36; Locher-Scholten, 'State violence', 95; Burgers, *Garoeda*, 167.
- 33 Friend, *Blue-eyed enemy*, 35.
- 34 Reid, *Blood of the people*, 39, 61; Stoler, *Capitalism and Confrontation in Sumatra's Plantation Belt, 1870-1979* (New Haven CT, Londen 1985) 42, 53, 62; Takashi Shiraishi, 'Policing the Phantom Underground', *Indonesia* 63:1 (1997) 1-46, aldaar 19-24.
- 35 Poeze, 'Political intelligence', 230.
- 36 Hermann Hülsmann en Noor Bekius-Hülsmann (ed.), *Mijn reis naar Indië 1928-1929. Persoonlijk dagboek van Hermann Hülsmann* (Volendam 2018) 215-217, 294.
- 37 'Delische causerieën', *De Indische Courant*, 29 augustus 1934.
- 38 'Majoer Rhemrev. "De kompanie bestaat nog"', *De Indische Courant*, 1 februari 1927; 'Belangrijke aanhouding', *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 22 juni 1935.
- 39 Bij de oprichting heette de partij Perserikatan Nasional Indonesia (Indonesische Nationale Vereniging). Een jaar later werd de naam in Partai Nasional Indonesia veranderd.
- 40 H.Th. Bussemaker, *Paradise in peril. Western colonial power and Japanese expansion in South-East Asia, 1905-1941* (proefschrift Universiteit van Amsterdam 2001) 281; Poeze, 'Political intelligence', 231-232; Akbar, *Memata-matai*, 86; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 60; Poeze en Schulte Nordholt, *Merdeka*, 31; Burgers, *Garoeda*, 205.
- 41 Alicia Schrikker, *Vlinders van Boven-Digoel*, 230, 239; Bloembergen, *Uit zorg en angst*, 191, 275; Akbar, *Memata-matai*, 57; Poeze, 'Pajjar Merah', 52; Shiraishi, 'Policing the phantom underground', 17; Poeze, 'Political intelligence', 236; 'Zingende propaganda', *De Indische Courant*, 18 november 1933.
- 42 Thomas, *Empires of intelligence*, 1-6, 295-303.
- 43 Poeze, 'Political intelligence', 231-232; Shiraishi, 'A New Regime of Order', 60.
- 44 Friend, *Blue-eyed enemy*, 42.
- 45 Poeze, 'Political intelligence', 235-237.
- 46 Reid, *Blood of the people*, 61.
- 47 William H. Frederick, *Indonesian urban society in transition: Surabaya, 1926-1946* (proefschrift University of Hawaii, Honolulu 1978) 85-86.
- 48 Shiraishi, 'Policing the Phantom Underground', 10-17, 45; Burgers, *Garoeda*, 167.
- 49 Poeze, 'Political intelligence', 236; Akbar, *Memata-matai*, 28, 45-46.
- 50 Bloembergen, 'Koloniale staat', 80.
- 51 Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 167; Akbar, *Memata-matai*, 104; 'De chaos op Sumatra's Westkust', *Deli Courant*, 27 januari 1927.
- 52 Bloembergen, 'Koloniale staat', 89; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 34; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 62; Ricklefs, *History of modern Indonesia*, 179; Van den Doel, *Stille macht*, 394-395; Ruth McVey, *The Rise of Indonesian Communism* (Ithaca NY 1965) 353; Akbar, *Memata-matai*, 74-75.
- 53 De munitierij in 1933 was ook ernstig maar was in de kern een sociaal protest en niet geheel antikoloniaal gemotiveerd.
- 54 Poeze, 'Political intelligence', 239-240.
- 55 Shiraishi, 'Policing the phantom underground', 4-5; Shiraishi, 'A New Regime of Order', 65; Akbar, *Memata-matai*, 76-77.
- 56 Handelingen van den Volksraad, zittingsjaar 1927-1928, 4e vergadering 15 juni 1927, 1927-1928-1.
- 57 Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 169.
- 58 Zie Harry Poeze (ed.), *Politiek-politioneële overzichten van Nederlands-Indië*, 4 vols. (Den Haag, Leiden 1982-1994).
- 59 Shiraishi, 'Policing the phantom underground', 44.
- 60 Mestika Zed, 'Rivaliteit binnen allianties. De rol van politieke en economische "brokers" tijdens de revolutie in Palembang 1945-1950', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit*

- de *Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 209-234, aldaar 213-215.
- 61 Hoek, *Strijd om Bali*, 86-87.
- 62 Karin Amatmoekrim, 'Hoe Nederland zijn strafkamp in Nieuw-Guinea trachtte te vermommen', *De Correspondent*, 7 maart 2018; Van Reybrouck, *Revolusi*, 112-114, 123; Friend, *Blue-eyed enemy*, 37-38; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 63; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 11a, eerste helft [publ.ed.] (s-Gravenhage 1984) 310-315; Jan Breman, *Kolonialisme en racisme. Een postkoloniale kroniek* (Amsterdam 2021) 251; Hoek, *Strijd om Bali*, 87.
- 63 Poeze, 'Political intelligence', 233-234; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 60; Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 165; Burgers, *Garoeda*, 228.
- 64 De Jong, *Koninkrijk*, 11a, eerste helft [wet.ed.] 298.
- 65 Bloembergen, 'Koloniale staat', 89; Bloembergen, *Uit zorg en angst*, 297, 358.
- 66 Locher-Scholten, 'State violence', 95; Van Doorn, *Laatste eeuw*, 89; Poeze, 'Political intelligence', 240-242; Burgers, *Garoeda*, 228; Friend, *Blue-eyed enemy*, 38.
- 67 Dit waren A.E. van der Lely en B.R. van der Most. Beiden hadden een politieachtergrond.
- 68 Shiraishi, 'A New Regime of Order', 66; Poeze, 'Political intelligence', 234.
- 69 Ibidem, 242.
- 70 Ibidem, 242; De Jong, *Koninkrijk*, 11a, eerste helft [wet.ed.] 337.
- 71 Akbar, *Memata-matai*, 98-101; Locher-Scholten, 'State violence', 81; Van Reybrouck, *Revolusi*, 127; Burgers, *Garoeda*, 228. Voor een indrukwekkend verslag van een PID-razzia bij een Indonesische onderwijzers echtpaar zie: Soewarsih Djojopoespito, 'Buiten het gareel (1940)', in: Harry A. Poeze en Henk Schulte Nordholt (eds.), *De roep om Merdeka. Indonesische vrijheidslievende teksten uit de twintigste eeuw* (Amsterdam, s-Gravenhage 1995) 79-90, aldaar 79-89.
- 72 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 62.
- 73 Harry A. Poeze, *Verguisd en vergeten. Tan Malaka, de linkse beweging en de Indonesische revolutie, 1945-1949*, vol. 1 (Leiden 2007) 399.
- 74 Shiraishi, 'Policing the phantom underground', 32-43; Akbar, *Memata-matai*, 79; René Onraet, *Singapore – a police background* (Londen 1942) 109-110.
- 75 'Een onderhoud met den gouverneur-generaal', *Deli Courant*, 4 april 1936.
- 76 Meijer, *In Indië geworteld*, 169-171; E. Touwen-Bouwsma, 'De Indonesische nationalist en de oorlog met Japan: houding en reacties', in: Petra Groen en Touwen-Bouwsma (eds.), *Nederlands-Indië 1942. Illusie en ontgoocheling* (s-Gravenhage 1992) 57-73, aldaar 60-64, 72-73; Poeze en Schulte Nordholt, *Merdeka*, 37-38; Burgers, *Garoeda*, 153, 234-257.
- 77 Locher-Scholten, 'State violence', 95.
- 78 'Waakzaamheid', *Algemeen Handelsblad voor Nederlandsch-Indië*, 14 oktober 1936.
- 79 Poeze, 'Political intelligence', 240-242.
- 80 Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 167-169; Bloembergen, *Uit zorg en angst*, 297; 'Het bevolkingsverzet te Kepeoh', *De Sumatra Post*, 8 mei 1934.
- 81 De Jong, *Koninkrijk*, 11a, tweede helft [wet.ed.], 1028.
- 82 Hoek, *Strijd om Bali*, 94.
- 83 Poeze, 'Political intelligence', 242.
- 84 Twee voorbeelden zijn in 1930 de dood van Subakat, de secretaris van de Partai Republik Indonesia, een in 1927 opgerichte communistische partij, en in 1938 de dood van Wage Rudolf Supratman, schrijver en componist van het (door Batavia verboden) Indonesische volkslied (Indonesia Raya). Voor Subakat, zie Poeze, *Tan Malaka*, 397-403, 463; Shiraishi, 'Policing the phantom underground', 31-34 en voor Supratman, zie 'Lagu Indonesia Raya dan Kontroversinya', *Tempo*, 28 oktober 2012, nasional.tempo.co/read/438197/lagu-indonesia-rama-dan-kontroversinya; Oleh Aryono, 'Mengulik Lirik Indonesia Raya', 31 oktober 2012, *Historia*, historia.id/politik/articles/mengulik-lirik-indonesia-rama-Pd77v; Profil Pahlawan Nasional (2017), 587-592; biografiku.com/biografi-wr-soepatman/; 'Inheems componist overleden', *Soerabaijasch Handelsblad*, 19 augustus 1938.
- 85 Mohammad Husni Thamrin, 'De volksraadinterpellatie van M.H. Thamrin (1933)', in: Poeze en Schulte-Nordholt (eds.), *De roep om Merdeka*, 69-78, aldaar 74; Akbar, *Memata-matai*, 97-98.
- 86 Bloembergen, *Uit zorg en angst*, 300-301.
- 87 Handelingen Volksraad, zittingsjaar 1927-1928. Onderwerp 1 – algemeen gedeelte – stuk 3, Afd. Versl., 5.
- 88 Handelingen Volksraad, zittingsjaar 1927-1928, 4e vergadering 15 juni 1927, 156, 1927-1928-1.
- 89 Handelingen Volksraad, 5e vergadering 18 juni 1927, 183-184.
- 90 Handelingen Volksraad, 7e vergadering 21 juni 1927, 261.

- 91 Handelingen Volksraad, 26e vergadering 14 juli 1927, 924.
- 92 Handelingen Volksraad, 23e vergadering, 6 juli 1928, 763-764.
- 93 Bloembergen, *Uit zorg en angst*, 301.
- 94 Ibidem, 303-314.
- 95 Breman, *Kolonialisme en racisme*, 73-101, 123; Hagen, *Koloniale oorlogen*, 498-507.
- 96 Reid, *Blood of the people*, 61.
- 97 Handelingen Volksraad, zittingsjaar 1927-1928, Onderwerp 21, stukken 1-3, 11-12.
- 98 'De crisis in Indië', *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 27 mei 1932.
- 99 'De Deli Planters Vereeniging', *Deli Courant*, 28 mei 1938.
- 100 Azarja Harmanny, "Vertrouwbare berigten". Inlichtingen tijdens de Atjehoorlog 1873-1880' (MA-thesis Universiteit Leiden 2009) 93-94; Martijn Kitzen, *Oorlog onder de mensen. Militaire inzichten uit Atjeh en Uruzgan* (Amsterdam 2016) 52-53, 64; Groen e.a., *Krijggeweld*, 142.
- 101 Groen e.a., *Krijggeweld*, 120.
- 102 Kitzen, *Oorlog onder de mensen*, 119-126.
- 103 Tom Menger, The colonial way of war. Extreme violence in knowledge and practice of colonial warfare in the British, German and Dutch colonial empires, c. 1890-1914 (proefschrift Universität Köln, Keulen 2021) 290-291; Hagen, *Koloniale oorlogen*, 469; Kitzen, *Oorlog onder de mensen*, 126.
- 104 Groen e.a., *Krijggeweld*, 126.
- 105 Ibidem, 120.
- 106 Harmanny, "Vertrouwbare Berigten", 93-94; Poeze, 'Political intelligence', 230.
- 107 Bloembergen, *Uit zorg en angst*, 192.
- 108 Haslach, *Nishi no kaze, hare*, 50.
- 109 'Ronkes Agerbeek weer voor het voetlicht', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 22 mei 1935.
- 110 'Marine-...beleid', *Soerabaijisch Handelsblad*, 22 juni 1933.
- 111 Engelen, *Militaire Inlichtingen Dienst* 54; 'De zuivering bij de marine. Eigen politieke inlichtingendienst', *De Locomotief*, 24 juli 1934.
- 112 'Leger en politiek', *Soerabaijisch Handelsblad*, 21 juni 1932.
- 113 J.A. de Moor, 'Afscheid van Indië? Counter-insurgency in Nederlands-Indië, 1816-1949', *Militaire Spectator* 177 (2008) 135-143, aldaar 140; Marieke Bloembergen, 'Een ideale politiemans: Politie, beschaving en geweten in Sumatra's Westkust', in: Marieke Bloembergen en Remco Raben (eds.), *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden 2009) 54-82, aldaar 55; J.J. Nortier, 'Het moreel van de landstrijdkrachten van het KNIL tijdens de strijd om Nederlands-Indië', in: Groen en Touwen-Bouwisma (eds.), *Nederlands-Indië 1942. Illusie en ontgoocheling*, 91-101, aldaar 93; Bloembergen, *Uit zorg en angst*, 357.
- 114 Groen e.a., *Krijggeweld*, 166.
- 115 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 55; *Aanhangsel van het Voorschrift voor de Uitoefening van de Politiek-Politieele taak van het Leger*. D.v.O. VII A No. 8 (Wetevreden 1929) 111-118.
- 116 J.A. de Moor, 'Met klewang en karabijn. Een militaire geschiedenis van Nederlands-Indië (1815-1949)', in: J.R. Bruijn en C.B. Wels (eds.), *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003) 199-244, aldaar 226-227; Groen e.a., *Krijggeweld*, 210-211.
- 117 J.J. Nortier, *Acties in de Archipel. De intelligence-operaties van NEFIS-III in de Pacific-oorlog* (Franeker 1985). 59.
- 118 *Aanhangsel VPPTL*, 64.
- 119 *Aanhangsel VPPTL*, 286-289.
- 120 *Aanhangsel VPPTL*, 120.
- 121 *Aanhangsel VPPTL*, 109-111, 119-130, 144, 198-200.
- 122 *Aanhangsel VPPTL*, 354.
- 123 *Aanhangsel VPPTL*, 17-19.
- 124 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 55.
- 125 *Aanhangsel VPPTL*, 48-52.
- 126 *Aanhangsel VPPTL*, 334-342, 360.
- 127 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 164; Bloembergen, *Uit zorg en angst*, 299.
- 128 *Aanhangsel VPPTL*, 117, 118.
- 129 VPPTL, Herdruk uitgave 1935, 37; Herdruk uitgave KNIL 1945, 28.
- 130 *Uittreksel (s.r.o.i.) uit het Voorschrift Velddienst* (no. 41), deel II, 33. Inzake voorschriften voor bestrijding van de 'inlandse' tegenstander zie ook Christiaan Harinck, *Zoeken, aangrijpen en vernietigen! Het Nederlandse militaire optreden in Indonesië 1945-1949* (Amsterdam 2022) 49-57.

- 131 *Bepalingen uit het conventionele oorlogsrecht*, Directie voor Opleidingen, uitgave 1930, 60-61; *Uittreksel uit de bepalingen uit het conventionele oorlogsrecht*, Directoriaat Centrale Opleidingen, uitgave 1948, 11-12.
- 132 S.J. de Groot, 'Gidsen, berichtbrengers, spionnen en krijgsgevangenen. Optreden in voormalig Nederlands-Indië, 1900-1949', *Militaire Spectator* 178:1 (2009) 43-55, aldaar 50-51.
- 133 'Wekker' (W.A. van Oorschot), *Hoe beschaafd Nederland in de 20e eeuw vrede en orde scheidt op Atjeh* ('s-Gravenhage 1907) 51, 53, 57-61, 78-79, 103, 110; Menger, *Colonial Way of War*, 141-142; Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 128; Hagen, *Koloniale oorlogen*, 471-475.
- 134 Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 152.
- 135 Ibidem, 168; Audrey R. Kahin, 'The 1927 Communist Uprising in Sumatra: A Reappraisal', *Indonesia* 62 (1996) 19-36, aldaar 33-34; 'De chaos op Sumatra's Westkust', *Deli Courant*, 27 januari 1927; 'Slamatan', *Sumatra-bode*, 23 maart 1927; 'Nederlands Indië', *De Gooi- en Eemlander*, 16 juli 1933.
- 136 'De opstand ter Westkust', *De Indische Courant*, 17 januari 1927; 'De chaos op Sumatra's Westkust', *Deli Courant*, 27 januari 1927.
- 137 'Actie tegen Java-rampokkers', *Deli Courant*, 14 april 1937.
- 138 'Priaman en de Ommelanden', *De Locomotief*, 28 januari 1927.
- 139 Hagen, *Koloniale oorlogen*, 578.
- 140 'Majoor Rhemrev. Waarom hij ontslagen werd', *De Indische Courant*, 4 oktober 1928; 'Kroniek', *De Locomotief*, 11 oktober 1928; 'Wie volgt?', *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 9 oktober 1928; 'Uit Padang', *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 18 oktober 1928.
- 141 Handelingen Volksraad. zittingsjaar 1927-1928, 1927-1928-5. Onderwerp 1 – algemeen gedeelte – stuk 3, Afd. Versl., 28 mei 1927, 5.
- 142 Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 168; 'Majoor Rhemrev. Waarom hij ontslagen werd', *De Indische Courant*, 4 oktober 1928.
- 143 Handelingen Volksraad, 55e vergadering, 1645, 8 november 1928.
- 144 'Majoor Rhemrev. Waarom hij ontslagen werd', *De Indische Courant*, 4 oktober 1928.
- 145 NIOD. Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam (hierna: NIOD), 400 Indische Collectie (hierna: IC), 8293, Verzameld archiefmateriaal en aantekeningen van Van Doorn en Hendrix, aantekeningen interview Herman Agerbeek, 28 februari 1971.
- 146 'Overste Agerbeek nam afscheid van Batavia', *Het Dagblad*, 27 maart 1949; Petrik Matanasi, 'Herman Agerbeek, Intel Belanda di Front Jakarta', *Tirto*, 16 november 2018, tirto.id/herman-agerbeek-intel-belanda-di-front-jakarta-c5NF
- 147 NIOD, IC, 8293, Interview Agerbeek; 'Mutaties', *Soerabaijisch Handelsblad*, 14 september 1931.
- 148 NIOD, IC, 8293, Interview Agerbeek.
- 149 Ibidem, Interview Agerbeek.
- 150 Ibidem, Interview Agerbeek; 'Overste Agerbeek nam afscheid van Batavia', *Het Dagblad*, 27 maart 1949.
- 151 Engelen, *Militaire Inlichtingen Dienst*, 60; Hijzen, *Vijandbeelden*, 42; G.J. van Ojen jr., *Leven en werken van Henri Koot (1883-1959)* ('s-Gravenhage 1978) 66.
- 152 De Graaff, *Ongekend en onderscheidend*, 15-43.
- 153 P.J. Koene, 'De Gevechtinlichtingendienst (G.I.D.)', *Militaire Spectator* 118:6 (1949), 357-363.
- 154 *Regeerings-almanak voor Nederlandsch-Indië*. 1942 eerste gedeelte (Batavia 1941) 428.
- 155 Bob de Graaff, 'Hot intelligence in the tropics. Dutch intelligence operations in the Netherlands East Indies during the Second World War', *Journal of Contemporary History* 22:4 (1987) 563-584, aldaar 564.
- 156 Nortier, *Acties in de Archipel*, 59.
- 157 Haslach, *Nishi no kaze, hare*, 17, 28, 40, 53.
- 158 J.J. Nortier, P. Kuijt en P.M.H. Groen, *De Japanse aanval op Java. Maart 1942* (Amsterdam 1994) 23, 33; Haslach, *Nishi no kaze, hare*, 214-217.
- 159 Ger Teitler, 'Portrait of the enemy. The Japanese armed forces from a Dutch perspective (1900-1941)', Ger Teitler en Kurt W. Radtke (eds.), *A Dutch spy in China. Reports on the first phase of the Sino-Japanese War (1937-1939)*, 9-48.
- 160 Nortier, *Acties in de Archipel*, 22.
- 161 Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 288, 292; Groen, 'The War in the Pacific', Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden; Boston MA 2010) 6-20, aldaar 10; Nortier, *Acties in de Archipel*, 319.
- 162 Touwen-Bouwsma, 'De Indonesische nationalist', 64; Nortier, 'Moreel van de landstrijdkrachten', 98.
- 163 NL-HaNA, 2.22.21 *Afscheid van Indië*, 655, Visit to N.E.I. Army Headquarters, 3-4 december 1941 (auteur onbekend); Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 294; Nortier, *Japanse aanval*, 14, 50-52; Haslach, *Nishi no kaze, hare*, 53, 189-190, 220.

- 164 Ibidem, 136, 171, 215-216; De Graaff, 'Hot intelligence', 564.
- 165 Nortier e.a., *Japanees aanval*, 57-58; De Jong, *Koninkrijk*, deel 11a, tweede helft [publ.ed.], 960-962; Nortier, 'Moreel van de landstrijdkrachten', 98.
- 166 Haslach, *Nishi no kaze, hare*, 107-121; De Jong, *Koninkrijk*, deel 11a, eerste helft [wet.ed.], 515-521.
- 167 Haslach, *Nishi no kaze, hare*, 216.
- 168 Peter Post, 'Yoshizumi Tomogoro', in: Peter Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden, Boston MA 2010) 623-624; Karel Steenbrink, 'Christianity', in: idem, 312-318, aldaar 316; Nortier e.a., *De Japanees aanval*, 30; Haslach, *Nishi no kaze, hare*, 145-150.
- 169 Haslach, *Nishi no kaze, hare*, 125-126, 141-153, 174; L.G.M. Jaquet, *Aflossing van de wacht. Bestuurlijke en politieke ervaringen in de nadagen van Nederlandsch-Indië* (Rotterdam 1978) 82-84.
- 170 Dit in tegenstelling tot de bijna 2800 'Duitsers', onder wie Indische jongens die geen woord Duits spraken, die de koloniale politie en ARD/PID in mei 1940 hadden geïnterneerd.
- 171 De Moor, *Generaal Spoor*, 112-113.
- 172 Het witboek met de titel 'Ten Years of Japanese Burrowing in the Netherlands East Indies' zou ook in de VS de ronde doen. Zowel de Nederlands als de Engelse versie werd in 1942 gepubliceerd.
- 173 Greg Poulgrain, 'The Loveday Exchange, Australia 1942: The Japanese Naval Spies Return to Java', *Indonesia* 55 (april 1993) 141-149.
- 174 Nortier e.a., *De Japanees aanval*, 55.
- 175 Touwen-Bouwisma, 'De Indonesische nationalist', 62-64.
- 176 De Jong, *Koninkrijk*, deel 11a, tweede helft [wet.ed.] 841.
- 177 Hagen, *Koloniale oorlogen*, 631.
- 178 Steenbrink, 'Christianity', 315.
- 179 Groen, 'Prisoners of war, prisoners of peace', in: Elly Touwen-Bouwisma en Petra Groen (eds.), *Tussen Banzai en Bersiap. De afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag 1996) 43-58, aldaar 43; Remco Raben, 'Nieuw Borneo. Beschaving, recht en legitimering van de Japanees bezetting', in: Marieke Bloembergen en Remco Raben (eds.), *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden 2009) 241-266, aldaar 244-245; Rémy Limpach, *De brandende kampen van Generaal Spoor* (Amsterdam 2016) 51.
- 180 Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 303; David Jenkins, 'Soeharto and the Japanese Occupation', *Indonesia* 88 (2009) 1-103, aldaar 6; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 69; Nortier e.a., *Japanees aanval*, 15; Menno Steenhuis, *Onoorbaar groeit de padi. Front-soldaten in een verloren oorlog. Indonesië 1948-1950* (Glimmen 2005) 83.
- 181 Benedict R. O'G. Anderson, *Java in a Time of Revolution: Occupation and Resistance 1944-1946* (Ithaca NY 1972) 20-26, 40; Burgers, *Garoeda*, 308-313; Poeze en Schulte Nordholt, *Merdeka*, 55-60; Jenkins, 'Soeharto', 6-7, 25, 81; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 72-74; Teti Hestiliani en Miftahuddin, 'The nationalism of Giyugun officers in South Sumatra', *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 398 (2020) 44-48.
- 182 Peter Post, 'Policing society', in: Peter Post e.a.(eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden, Boston MA 2010) 148-159, aldaar 154; Jenkins, 'Soeharto', 12.
- 183 Poeze en Schulte Nordholt, *Merdeka*, 51, 61-65, 70; Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 303; Anderson, *Java in a time*, 27; Anton Lucas, *One soul one struggle: region and revolution in Indonesia* (Sydney 1991) 55-60; Ethan Mark, *Japan's occupation of Java in the Second World War: A transnational history* (Londen 2018) 100-102; Robert van Maaren en Herman Eijgelshoven, "'Ons Indië" prooi van Japan', in: B.R. Immerzeel en F. van Esch (eds.), *Verzet in Nederlands-Indië tegen de Japanees bezetting 1942-1945* (Den Haag 1993) 11-35, aldaar 25-26.
- 184 Uji Nugroho Winardi, 'Het volk in beweging, Djogja in beroering. Volksparticipatie tijdens de revolutie', in: Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 129-144, aldaar 133.
- 185 Purbo S. Suwondo, 'The genesis of the Indonesian National Army and some political implications', Paper International Seminar ING en KNHG, Den Haag, 27-29 maart 1996.
- 186 A.J.S. Reid, *Indonesian National Revolution* (Hawthorn 1974) 12; Mark, *Japan's occupation*, 236; Haslach, *Nishi no kaze, hare*, 204-205.
- 187 Mestika Zed, *Kepalangan, Politik dan Revolusi: Palembang 1900-1950* (Jakarta 2003) 239-240; Lucas, *One soul*, 60-61.
- 188 Ken'ichi Goto, 'Indonesia during the Japanese Occupation', in: Peter Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden Boston MA 2010) 31-46, aldaar 43.
- 189 Poeze en Schulte Nordholt, *Merdeka*, 72; Hagen, *Koloniale oorlogen*, 658.

- 190 Suwondo, 'The genesis'.
- 191 Goto, 'Indonesia during the Japanese Occupation', 44; Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 292-293; Van Maaren en Eijgelshoven, "'Ons Indië'", 33.
- 192 De Jong, *Koninkrijk*, deel 11c [publ.ed.] 270; Groen, 'The War in the Pacific', Peter Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War*, 13.
- 193 Anthony Reid, *Indonesian National Revolution*, 12-13; Friend, *Blue-eyed enemy*, 191-193; Zie over dit onderwerp ook Bert Immerzeel en F. van Esch (eds.), *Verzet in Nederlands-Indië tegen de Japanse bezetting 1942-1945*.
- 194 Anderson, *Java in a time 35-39*; Mark, *Japan's occupation*, 102-104, 214; Jenkins, 'Soeharto', 4, 11-21; Post, 'Policing society', 151; Sato, 'Kenpeitai', 529; Van Maaren en Eijgelshoven, "'Ons Indië'", 32-33; Friend, *Blue-eyed enemy*, 195.
- 195 Ooi Keat Gin, 'Calculated strategy or senseless murder? Mass killings in Japanese-occupied South and West Kalimantan, 1943-1945', in: Peter Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War*, 212-217; Friend, *Blue-eyed enemy*, 189-190; Raben, 'Nieuw Borneo', 254-259; Patricia Tjiook-Liem, *Chinezen uit Indonesië. De Geschiedenis van een minderheid* (Amsterdam 2022) 104-106.
- 196 Mark, *Japan's occupation*, 107-113, 214-223, 265; Sudjarwo, 'Een portret van de jongeren in onze revolutie', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 111-128, aldaar 117; Friend, *Blue-eyed enemy*, 187-189.
- 197 Poeze en Schulte Nordholt, *Merdeka*, 66-72; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 70-76; Anderson, *Java in a time*, 10-15, 35-36.
- 198 Shigeru Sato, *War, nationalism and peasants: Java under the Japanese occupation 1942-1945* (Armonk NY 1994) 155; John W. Dower, *War without Mercy. Race and Power in the Pacific War* (New York NY 1986) 296.
- 199 De Moor, *Generaal Spoor*, 112.
- 200 R.J.J. Stevens, 'Manipulatie van informatie? De rol van de Nederlandse militaire inlichtingendienst in Indonesië ten tijde van het Nederlands-Indisch conflict 1945-1949', in: *Politiek(e) opstellen* 11-12. *Jaarlijkse uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Juridische Faculteit* (Nijmegen 1991) 149-168, aldaar 149; De Moor, *Generaal Spoor*, 106, 110, 130, 132; Nortier, *Acties in de Archipel*, 56, 112; Kluiters, *Inlichtingendiensten*, 265.
- 201 Donnison, *British Military Administration*, 422; Dennis, *Troubled days*, 75, 78; P.M.H. Groen, *Marsroutes en duwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (Den Haag 1991) 18; De Moor, *Generaal Spoor*, 132-133, 139, 162; Nortier, *Acties in de Archipel*, 42-43; J.Th.A. de Man, *Opdracht Sumatra. Het Korps Insulinde 1942-1946* (Houten 1987) 166-168; De Graaff, 'Hot intelligence', 570.
- 202 De Jong, *Koninkrijk*, deel 11c [publ.ed.] 228-235.
- 203 Nortier, *Acties in de archipel*, 50-51.
- 204 De Jong, *Koninkrijk*, deel 11c [publ.ed.] 172-189, 194-195; De Graaff, 'Hot intelligence', 566.
- 205 Nortier, *Acties in de Archipel*, 56, 106.
- 206 De Moor, *Generaal Spoor*, 139; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 69.
- 207 Universiteitsbibliotheek Leiden (hierna: UBL), Collectie Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië (hierna: SMGI), 1516.1, Interview J.E. Nelissen, 7 januari 2000, door T. Boiten.
- 208 Nortier, *Acties in de Archipel*, 57-59; De Moor, *Generaal Spoor*, 137.
- 209 Hijzen, *Vijandbeelden*, 43-47.
- 210 Nortier, *Acties in de Archipel*, 62, 112-113; De Jong, *Koninkrijk*, deel 11c [publ.ed.] 239.
- 211 Nortier, *Acties in de Archipel*, 83-87.
- 212 Ibidem, 67, 109-110; De Jong, *Koninkrijk*, deel 11c [publ.ed.] 169-171.
- 213 De Jong, *Koninkrijk*, deel 11c [publ.ed.] 257.
- 214 Ibidem, deel 11c [publ.ed.] 48.
- 215 Nortier, *Acties in de Archipel*, 122-135; De Moor, *Generaal Spoor*, 117, 133, 137.
- 2. Onder de hoede van de Britse inlichtingendiensten 1945-1946**
- 1 Richard McMillan, *The British occupation of Indonesia 1945-1946: Britain, the Netherlands and the Indonesian revolution* (Londen, New York NY 2005) 2, 10; Louis Mountbatten of Burma, *Post surrender tasks: section E of the Report to the Combined Chiefs of Staff by the Supreme Allied Commander South East Asia, 1943-1945* (Londen 1969) 151; Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 301; De Moor, *Generaal Spoor*, 158.
- 2 Mountbatten kwam met de Australiërs overeen dat zij met twee divisies de eilanden aan de buitenranden

- van de archipel, zoals Kalimantan en Sulawesi, zouden bezetten. De afspraak hield ook in dat de Britten hen – met uitzondering van Timor en Nieuw-Guinea – na verloop van tijd zouden aflossen. Zie McMillan, *British occupation*, 10.
- 3 Richard McMillan, 'British Military Intelligence in Java and Sumatra, 1945-46', *Indonesia and the Malay World* 37:107 (2009) 65-81, aldaar 67; De Moor, *Generaal Spoor*, 130-134.
 - 4 Anderson, *Java in a time*, 132; Bossenbroek, *Wraak van Diponegoro*, 548; Groen, *Marsroutes*, 57; Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 302.
 - 5 The National Archives (hierna: TNA), Kew, Londen, The Cabinet Papers (hierna: CAB) 106/165, Monograph on the Re-occupation of the Netherlands East Indies 1945, by General Sir Philip Christison.
 - 6 Mountbatten, *Post surrender tasks*, 289.
 - 7 De Moor, *Generaal Spoor*, 166-167; Suzanne Liem, 'Mijn grootvader werd "inlandervriendje" genoemd', *Trouw*, 20 juli 2020; McMillan, 'British Military Intelligence', 69.
 - 8 De Moor, *Generaal Spoor*, 164.
 - 9 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 117.
 - 10 Groen, *Marsroutes*, 46-48, 56-57; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 116.
 - 11 NIOD, IC, 2398, Transcripties vijfhoek *Ons Indië voor de Indonesiërs* (NOS), 1984, Interview Philip Christison.
 - 12 Donnison, *British Military Administration*, 422-23; Dennis, *Troubled days*, 77.
 - 13 Dennis, *Troubled days*, 84.
 - 14 Ibidem, 83; De Jong, *Koninkrijk*, deel 11c (publ.ed.), 558; De Man, *Opdracht Sumatra*, 144-145.
 - 15 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 155-157; De Man, *Opdracht Sumatra*, 134-135.
 - 16 *Berita Indonesia*, 1 oktober 1945.
 - 17 Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen, 1945-1950, samengesteld door S.L. van der Wal (1978), P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten ('s-Gravenhage 1971-1996) (hierna: NIB), II, 4, Hatta aan Christison, 9 november 1945.
 - 18 McMillan, 'British Military Intelligence', 67-68.
 - 19 Laurens Van der Post, *The admiral's baby: an extraordinary episode in twentieth-century history* (Londen 1996).
 - 20 Donnison, *British Military Administration*, 424.
 - 21 McMillan, 'British Military Intelligence', 70; Dennis, *Troubled days*, 93.
 - 22 McMillan, 'British Military Intelligence', 71-72.
 - 23 TNA, War Office (hierna: WO) 203/5445, Situation on Java, 5 oktober 1945.
 - 24 McMillan, 'British Military Intelligence', 71-72.
 - 25 Ibidem, 71.
 - 26 NL-HANA, 2.13.132 Strijdkrachten in Nederlands-Indië (hierna: SNI), 1040, Dagelijkse telegrammen van de Inlichtingendienst van Headquarters (hierna: HQ) 5th Indian Division, 30 november 1945.
 - 27 TNA, WO 172/7045, Weekly Intelligence Summary HQ 26th Indian Division, no. 10, 24 december 1945.
 - 28 NL-HANA, SNI, 1041, Wekelijkse rapporten Inlichtingendienst HQ 26th Indian Division, november-december 1945.
 - 29 TNA, WO 203/2466, Weekly Intelligence Summary HQ 23rd Indian Division, no. 21, 10 april 1946.
 - 30 Suhario Padmodiwiryo (vert. Frank Palmos), *Revolution in the city of heroes: A memoir of the battle that sparked Indonesia's national revolution* (Singapore 2016) 108-109; McMillan, *British occupation*, 32, 51; W.G.J. Rimmelink, 'The emergence of the new situation: the Japanese army on Java after the surrender', *Militaire Spectator* 147:2 (1978) 49-66, aldaar 60-61.
 - 31 McMillan, *British occupation*, 32-33, 38-45, 53-58; Padmodiwiryo, *Revolution in the city*, 118-129, 133-137, 145-152.
 - 32 NL-HANA, SNI, 1040, Dagelijkse telegrammen Inlichtingendienst HQ 5th Indian Division, 30 november en 14 december 1945.
 - 33 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 117.
 - 34 NL-HANA, SNI, 1040, Dagelijkse telegrammen Inlichtingendienst HQ 5th Indian Division, 30 november en 14 december 1945.
 - 35 McMillan, *British occupation*, 18.
 - 36 TNA, Air Ministry (hierna: AIR) 40/1417, Intelligence Summary.
 - 37 NL-HANA, SNI, 1040, Dagelijkse telegrammen Inlichtingendienst HQ 5th Indian Division, 30 november 1945.
 - 38 Dennis, *Troubled days*, 133.
 - 39 NL-HANA, SNI, 1040, Dagelijkse telegrammen Inlichtingendienst HQ 5th Indian Division, 14 december

- 1945.
- 40 Bart van Poelgeest, 'Figuranten op het Indisch toneel. De Japanners in Nederlands-Indië 1946-1949', in: Elly Touwen-Bouwsma en Petra Groen (eds.), *Tussen Banzai en Bersiap: de afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag 1996) 95-107, aldaar 106; Frederick, 'The Aftermath', 55-56.
- 41 Jenkins, 'Soeharto', 80-82.
- 42 De Moor, *Generaal Spoor*, 178-179.
- 43 Limpach, *Brandende kampongs*, 573-574.
- 44 Stevens, 'Manipulatie van informatie?', 16-18.
- 45 McMillan, 'British Military Intelligence', 69-70.
- 46 NL-HaNA, SNI, 1041, Wekelijkse rapporten Inlichtingendienst HQ 26th Indian Division, no. 24.
- 47 TNA, WO 172/9882, Weekly Intelligence Summary 23rd Indian Division, 17 mei 1946.
- 48 TNA, WO 172/9882, Weekly Intelligence Summary 23rd Indian Division, 31 mei 1946.
- 49 NL-HaNA, SNI, 1041, Wekelijkse rapporten Inlichtingendienst HQ 26th Indian Division, no. 39.
- 50 B. Bouman, *Ieder voor zich en de Republiek voor ons allen. De logistiek achter de Indonesische Revolutie, 1945-1950* (Amsterdam 2006) 138; Rummelink, 'The emergence', 64.
- 51 Hans Wagner, 'Where did the weapons come from', *Kabar Seberang* 19/20 (1988), 119-132, aldaar 124.
- 52 NL-HaNA, SNI, 1040, Dagelijkse telegrammen Inlichtingendienst HQ 5th Indian Division, 30 november 1945.
- 53 McMillan, 'British Military Intelligence', 77.
- 54 NL-HaNA, SNI, 1040, Dagelijkse telegrammen Inlichtingendienst HQ 5th Indian Division, 13 december 1945.
- 55 TNA, WO 203/2466, Weekly Intelligence Summary, HQ 23rd Indian Division, no. 21, 10 april 1946.
- 56 NL-HaNA, SNI, 1041, Wekelijkse rapporten Inlichtingendienst HQ 26th Indian Division, nov.-dec. 1945.
- 57 NL-HaNA, SNI, 1041, Wekelijkse rapporten Inlichtingendienst HQ 26th Indian Division, nov.-dec. 1945. Deze afhankelijkheid blijkt uit talrijke referenties aan de JAP reports in Britse berichten.
- 58 TNA, WO 172/7045, 26th Indian Division to 23rd Indian Division, 7 december 1945.
- 59 Wim Hornman, *De geschiedenis van de Mariniersbrigade* (Amsterdam 1985)
- 60 George Philip Birney en Adolf Birney, *De marinier uit Soerabaja* (s.l. 2019).
- 61 Bert Immerzeel, Aan de dood ontsnapt, *Java Post*, javapost.nl/2011/02/01/werfstraatgevangenis-soerabaja/
- 62 Erwin Bieri, One-eyed man is king. Reversing the chain of command in counterinsurgency operations *Small Wars*, smallwarsjournal.com/jrnl/art/one-eyed-man-king-reversing-chain-command-counter-insurgency-operations.
- 63 McMillan, 'British Military Intelligence', 74.
- 64 Zie bijvoorbeeld de verhoorrapporen van vier in juli 1946 in Medan gevangengenomen Indonesiërs in TNA, WO 172/9896, War diary HQ 26th Indian Division, juli 1946.
- 65 TNA, WO 172/9831, Weekly Intelligence Summary 5th Indian Division, 1 februari 1946.
- 66 TNA, WO 172/9896, Operation instruction Padang Brigade, 19 augustus 1946.
- 67 TNA, WO 172/9935, War diary 49th Indian Infantry Brigade, 4 mei 1946.
- 68 Ian Cobain, *Cruel Britannia A Secret History of Torture* (Londen 2013) xi-xii, 2-7, 36, 39-75.
- 69 McMillan, *British occupation*, 73.
- 70 NIOD, IC, 2398, Transcripties vijftiuk *Ons Indië voor de Indonesiërs* (NOS), 1984, Interview Edward Behr.
- 71 McMillan, *British occupation*, 71.
- 72 TNA, WO 203/2466, Weekly Intelligence Summary no. 21, HQ 23rd Indian Division, 10 april 1946.
- 73 Jan Bosdriesz en Gerard Soeteman, *Ons Indië voor de Indonesiërs. De oorlog, de chaos, de vrijheid* ('s-Gravenhage, Franeker 1985) 80.
- 74 NIOD, IC, 2398, Transcripties vijftiuk *Ons Indië voor de Indonesiërs* (NOS), 1984, Interview Richard Ogden.
- 75 McMillan, 'British Military Intelligence', 75.
- 76 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 121-122.
- 77 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 121-122.
- 78 NL-HaNA, 2.10.29 Ministerie van Koloniën: Rapportage Indonesië, 1945-1950 (hierna: Rapportage Indonesië), 374, Rapport Dr. Waibel, BPM, Geoloog, 4 maart 1946.
- 79 TNA, WO 172/9831, Weekly Intelligence Summary 5th Indian Division, 18 januari 1946.
- 80 TNA, WO 172/9882, Weekly Intelligence Summary 23rd Indian Division, 17 mei 1946.
- 81 TNA, WO 172/9882, Weekly Intelligence Summary 23rd Indian Division, 31 mei 1946.

- 82 McMillan, 'British Military Intelligence', 78.
- 83 TNA, WO 203/2466, Weekly Intelligence Summary, HQ 23rd Indian Division, no. 21, 10 april 1946.
- 84 NL-HANA, SNI 1040, Dagelijkse telegrammen Inlichtingendienst HQ 5th Indian Division, 4 januari 1946.
- 85 Dennis, *Troubled days*, 120; De Moor, *Generaal Spoor*, 170; Limpach, *Brandende kampongs*, 186-191; Van den Doel, *Afscheid*, 92, 107, Mountbatten, *Post-surrender tasks*, 296.
- 86 Allan Akbar, *Kegagalan Dinas Intelijen Belanda dalam Upaya Merebut Kembali Indonesia 1942-1949* (Yogyakarta 2018) 99.
- 87 De Moor, *Generaal Spoor*, 207; Limpach, *Brandende kampongs*, 196, 231, 778; Dennis, *Troubled days*, 94, 113.
- 88 TNA, Foreign Office (hierna: FO) 371/54061, Summary of political situation in South Celebes, Lt. Derrick C. Richfield, 18 februari 1946.
- 89 NL-HANA, SNI, 3, Troepencommando Inlichtingendienst, no. 8, 27 november 1945.
- 90 Roel Egberts, Intelligence-samenwerking onder hoogspanning. De moeizame coöperatie tussen Nederlandse en Britse inlichtingenorganisaties te Singapore (1946-1948) (MA-thesis Universiteit Utrecht 2015) 30.
- 91 NIB, V, 497.
- 92 McMillan, 'British Military Intelligence', 69-72; NIB, II, 388-389, De Moor, *Generaal Spoor*, 179; Limpach, *Brandende kampongs*, 230.
- 93 NIB, III, 9; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 156.
- 94 NIB, IV, 578.
- 95 TNA, WO 203/5573, Lt.-Col GSI, 15 Corps HQ, 19 december 1945.
- 96 Bosdriesz en Soeteman, *Ons Indië*, 82-83; NIOD, IC, 2398, Transcripties vijfhoek *Ons Indië voor de Indonesiërs* (NOS), 1984, Interview John Dancy; NIOD, IC, 2395, Transcripties vijfhoek *Ons Indië voor de Indonesiërs* (NOS), 1984, Interviews Raymond Westerling; De Man, *Opdracht Sumatra*, 148; Anne van der Veer, 'Navigating contested middle ground. Ethnic Chinese in revolutionary East Sumatra, 1945-1950', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds. Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 339-353, aldaar 344.
- 97 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 109-121; Limpach, *Brandende kampongs*, 184; Bosdriesz en Soeteman, *Ons Indië*, 82-83; NIOD, IC, 2398, Transcripties vijfhoek *Ons Indië voor de Indonesiërs* (NOS), 1984, Interview John Dancy; NIOD, IC, 2395, Transcripties vijfhoek *Ons Indië voor de Indonesiërs* (NOS), 1984, Interview Raymond Westerling; Van der Veer, 'Navigating contested middle ground', 344.
- 98 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 124-127; Peter Schumacher, *Ogenblikken van genezing. De gewelddadige dekolonisatie van Indonesië* (Amsterdam 2011) 170-171; NL-HANA, NEFIS/CMI, 551, HQ 26th Indian Division aan OC Netherlands Troops, 15 juni 1946.
- 99 Ibidem.
- 100 NL-HANA, NEFIS/CMI, 551, Majoor J.J. Frijling aan D-NEFIS (Hoorweg), 3 juni 1946; NIOD, IC, 2398, Transcripties vijfhoek *Ons Indië voor de Indonesiërs* (NOS), 1984, Interview John Dancy.
- 101 NL-HANA, NEFIS/CMI, 551, Van Gelder aan D-NEFIS, 26 juni 1946.
- 102 NL-HANA, NEFIS/CMI, 551, Hoorweg aan Westerling, 17 juni 1946.
- 103 *Herinneringsalbum 1e Infanterie Brigadegroep c Divisie '7 December'* dl. 1, 1 september 1946-1 maart 1947 (Leiden 1947) 90.
- 104 Henk van Dalen, *Bij de inlichtingendienst op Midden-Java* (s.l. 2005) 75.
- 105 NL-HANA, 2.13.126 Mariniersbrigade in Nederlands-Indië (hierna: Marbrig), 999, 'Inlichtingen-jaarverslag, 22 Maart 1946-22 Maart 1947', majoor der mariniers A. Nypels, 15 april 1947.

3. Organisatie, personeel, taken en materieel

- 1 Tico Onderwater heeft een substantiële bijdrage aan de totstandkoming van dit hoofdstuk geleverd, waarvoor heel veel dank.
- 2 C.A. Bayly, *Empire and information: intelligence gathering and social communication in India, 1780-1870* (Cambridge 1996) 1.
- 3 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 27.
- 4 NL-HANA, 2.13.72 Commandant der Zeemacht in Nederlands-Indië, 1945-1950 (hierna: CZMNI), 1548, Postbericht Hoofd Inlichtingendienst CZMNI (Nieuwenhuyzen) aan Directeur NEFIS, 12 februari 1946.
- 5 Richard Boerhout en Sonja Lindhout, De Netherlands Eastern Forces Intelligence Service en het Koninklijk Nederlands Indisch Leger ten tijde van de kolonisatie van Indonesië (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1982) [hierna: NEFIS en KNIL] 90.
- 6 C.E.L. Helfrich, *Memoires van C.E.L. Helfrich, luitenant-admiraal b.d. II: Glorie en tragedie* (Amsterdam

- 1950) 232-233.
- 7 NL-HANA, 2.21.036.01 S.H. Spoor 1942-1949 (hierna: Spoor), 30, Spoor aan Van Eechoud, 20 augustus 1945.
 - 8 De Moor, *Generaal Spoor*, 161; Groen, *Marsroutes*, 19, 30.
 - 9 A. d'Arnaud van Boekholtz (ed.), *Jan Bakker. Topspion Virgil en 'de Nederlandse Zaak'* (s.l. s.a.) 26.
 - 10 NL-HANA, SNI, 1384, 'Bestuur en NEFIS', Felderhof aan alle commandanten, AMACAB en NICA, 8 april 1946; NIB, I, 105; Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 242-243; Boerhout en Lindhout, NEFIS en KNIL, 68, 80.
 - 11 NL-HANA, SNI, 1313, Uittreksel rapporten speciale agenten Afd. VI, 10 mei 1946.
 - 12 NL-HANA, CZMNI, 1560, 'Werkwijze en Organisatie NEFIS Buitenkantoren', Directeur NEFIS (Hoorweg) aan Spoor, C-GS, CZMNI, D-BB, D-J en PG, 16 april 1946.
 - 13 NL-HANA, Spoor, 30, Spoor aan Eechoud, 20 augustus 1945.
 - 14 NL-HANA, CZMNI, 1560, 'Werkwijze en Organisatie NEFIS Buitenkantoren', Hoorweg aan Spoor e.a., 16 april 1946.
 - 15 NL-HANA, NEFIS/CMI, 499, 'Memorandum inzake enige problemen die zich voordoen ten aanzien van de taak, werkwijze en organisatie van de NEFIS', 18 januari 1946; Toelichting P.L. Groen, op archief van de Marine en Leger Inlichtingendienst, NEFIS en CMI, 23.
 - 16 NL-HANA, NEFIS/CMI, 499, 'Memorandum reorganisatie NEFIS', door luitenant-kolonel Hoorweg, mei 1946.
 - 17 Mike Spaargaren, *De Netherlands Forces Intelligence Service in Nederlands-Indië. De radio-interceptiedienst en de buitenkantoren* (BA-thesis Universiteit Leiden 2014) 18.
 - 18 NL-HANA, NEFIS/CMI, 499, 'Memorandum reorganisatie NEFIS', mei 1946; Kluiters, *Nederlandse inlichtingendiensten*, 267-268; Martijn Glas, *IJverig maar eigengereid. De NEFIS/CMI in Indonesië 1945-1949* (proefschrift Universiteit Utrecht, te verschijnen).
 - 19 Bob de Graaff en C. Wiebes, *Villa Maarbeeze. De geschiedenis van de inlichtingendienst buitenland* (Den Haag 1998) 123.
 - 20 Boerhout en Lindhout, NEFIS en KNIL, 123-124.
 - 21 NL-HANA, NEFIS/CMI, 541, 'Organisatie en personeelsbezetting Buitenkantoor Menado', 6 december 1946.
 - 22 Boerhout en Lindhout, NEFIS en KNIL, 90.
 - 23 Spaargaren, *Radio-interceptiedienst*, 22-23.
 - 24 Wies Platje, 'Dutch Sigint and the Conflict with Indonesia 1950-62', *Intelligence and National Security* 16:1 (2001) 285-312, aldaar 293.
 - 25 NL-HANA, NEFIS/CMI, 542, 'Betreffende oprichting en organisatie afd. 6 NEFIS BK Padang', luitenant F. van Ginkel aan D-NEFIS, 27 januari 1947.
 - 26 NL-HANA, Marbrig, 1010, 'Verslag van de vergadering, gehouden op het HK-GS op 25 en 26 Februari 1948 met de Hoofden van de IVGN op Java'.
 - 27 NIMH, 509 Dekolonisatie Nederlands-Indië (hierna: Dekolonisatie), 779, 'Ervaringen Politie Actie', generaal-majoor S. de Waal, 23 februari 1948.
 - 28 NL-HANA, CZMNI, 1571, Helfrich aan Pinke, z.d.
 - 29 Boerhout en Lindhout, NEFIS en KNIL, 101-102.
 - 30 Kluiters, *Nederlandse inlichtingendiensten*, 270.
 - 31 Boerhout en Lindhout, NEFIS en KNIL, 101.
 - 32 Over deze fusie zie Glas, *IJverig maar eigengereid*.
 - 33 Sommige bronnen noemen ook 18 september 1948 als oprichtingsdatum van de CMI.
 - 34 Kluiters, *Nederlandse inlichtingendiensten*, 129-131; Stevens, 'Manipulatie van informatie?', 8.
 - 35 NL-HANA, 2.10.62, Inventaris NEFIS/CMI, Toelichting op het archief door P.L. Groen, 23.
 - 36 Kluiters, *Nederlandse inlichtingendiensten*, 131-135.
 - 37 NIOD, IC, 8293, Drost aan cdt C-Divisie, 5 januari 1948.
 - 38 NL-HANA, Marbrig, 1010, 'Verslag van de vergadering, gehouden op het HK-GS op 25 en 26 Februari 1948 met de Hoofden van de IVGN op Java'; Stevens, 'Manipulatie van informatie?', 8.
 - 39 NL-HANA, NEFIS/CMI, 569, Sterktestaat NEFIS HK Batavia, 3 januari 1946.
 - 40 NL-HANA, NEFIS/CMI, 569, Sterktestaat NEFIS HK Batavia, 1 januari 1947.
 - 41 NL-HANA, NEFIS/CMI, 587, 'Opgave personeelsstaat Buitenkantoor Surabaya', 16 juli 1946.
 - 42 NL-HANA, NEFIS/CMI, 587, 'Opgave personeelsstaat Buitenkantoor Surabaya', 4 januari 1949.
 - 43 NL-HANA, NEFIS/CMI, 585, 'Personeelsstaat buitenkantoor Semarang', 12 april 1946 en 7 januari 1949.
 - 44 NL-HANA, NEFIS/CMI, 586, 'Personeelsstaat buitenkantoor Singapore', 20 juni 1948; NL-HANA, NEFIS/

- CMI, 584, 'Personeelsstaat buitenkantoor Pontianak', 20 augustus 1946; NL-HANA, NEFIS/CMI, 577, 'Personeelsstaat buitenkantoor Timor en Onderhoorigheden', 20 december 1949.
- 45 Totoks waren zowel uit Nederland afkomstige als in de archipel geboren Nederlanders.
- 46 Sophia Kruyswijk-Van Thiel, *Het Vrouwenkorps-KNIL* (Amsterdam 2004) 13, 166, 203, 215.
- 47 NIMH, 164 Collectie J.A. Bakker (hierna: Bakker), 26, 'Schema werkzaamheden Veiligheids Operaties', 7.
- 48 Bart Verhoeven, 'Gemanipuleerde informatie? De rol van generaal Spoor in de inlichtingendienst NEFIS ten tijde van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd (1945-1949) (MA-thesis Universiteit Utrecht 2014) 16, 80-81, 94, 98-112; Stevens, 'Manipulatie van informatie', 5-18.
- 49 De Graaf en Wiebes, *Villa Maarbeeze*, 128; Verhoeven, 'Gemanipuleerde informatie?', 106-112.
- 50 C.M. Schulten, H.L. Zwitter en J. Hoffenaar (eds.), *1 Divisie '7 December'* (Amsterdam 1986) 81.
- 51 NIMH, Dekolonisatie, 797, 'Handleiding IVG-Detachement Oost-Java', 1949.
- 52 Sam Tjoe, *Indië land van mijn dromen. De KNIL tijd van Peter Fonkert* (Amsterdam 2013) 176; NIMH, Bakker, 26, 'Taak Afd. A'.
- 53 NL-HANA, Marbrig, 1010, 'Verslag van de vergadering, gehouden op het HK-GS op 25 en 26 Februari 1948 met de Hoofden van de IVGn op Java'.
- 54 NL-HANA, Marbrig, 999, 'Inlichtingen-jaarverslag, 22 Maart 1946-22 Maart 1947', 15 april 1947.
- 55 NL-HANA, SNI, 209, 'Voorloopige oorlogs organisatie van een Divisie Inlichtings- en Veiligheidsgroep van het KNIL', z.d.; NL-HANA, SNI, 209, 'Voorloopige oorlogs organisatie van een Brigade Inlichtings- en Veiligheidsgroep van het KNIL', z.d.
- 56 NL-HANA, SNI, 209, 'Voorloopige oorlogs organisatie van een Divisie Inlichtings- en Veiligheidsgroep van het KNIL', z.d.; NL-HANA, SNI, 209, 'Voorloopige oorlogs organisatie van een Brigade Inlichtings- en Veiligheidsgroep van het KNIL', z.d.; Kluiters, *Nederlandse inlichtingendiensten*, 207.
- 57 J. Siblesz, 'School Militaire Inlichtingendienst 25 jaar', *Militaire Spectator* 145:9 (1976) 401-407, aldaar 401.
- 58 B.H. Erné, *Bren naar voren, partizanen! Het o.v.w.-Bataljon 1-12 R.I. op Java* (Groningen 1949) 123-124.
- 59 P. Rijs, H.J. Reyn en J. Siebenga, *Zo was het. Gedenkboek 3-5-R.I. 1946-1950* (Nijmegen [ca. 1950]) 145.
- 60 Van Dalen, *Bij de Inlichtingendienst*, 21.
- 61 NIMH, 545 Sweep. Egodocumenten Nederlands-Indië 1945-1950 (hierna: Sweep), 840, Dagboekuittreksel korporaal Jan Berenbak, 13 oktober 1947.
- 62 E.H. Neppelenbroek, *Slavenwerk. Een openhartig relaas van een Indië-compagnie. Java, 1946-1949. De kronieken van 'Compie Lima'* (Breda 1993) 73.
- 63 Deze cijfers zijn op basis van deze berekening tot stand gekomen, nota bene uitgaande van de organieke - lees beoogde - sterkten van de IVG'en: 3 divisie-IVG'en à 33 militairen = 99 militairen; 8 brigade-IVG'en à 35 militairen = 280; 23 bataljons-IVG'en KNIL à 10 militairen = 230; 91 bataljons-IVG'en KL à 10 militairen = 910; 570 infanteriecompagnieën KNIL/KL à 5 militairen = 2850; VDMB = circa 250 (circa 130 ESD'ers inclus). Totaal: 4619 militairen. De 12 TIVG'en à 31 militairen zijn niet meegerekend, omdat deze in 1947 geformeerde nieuwe diensten uit bestaand personeel werden geformeed. Bij de schatting van totaal circa 5000-6000 is rekening gehouden met een feitelijke personele onderbezetting enerzijds en aflossingen anderzijds.
- 64 NL-HANA, Marbrig, 1010, 'Verslag van de vergadering, gehouden op het HK-GS op 25 en 26 Februari 1948 met de Hoofden van de IVGn op Java'.
- 65 Kluiters, *Nederlandse inlichtingendiensten*, 207.
- 66 Hornman, *Geschiedenis Mariniersbrigade*, 362.
- 67 NL-HANA, Marbrig, 999, VDMB-jaarverslag, majoor A. Nypels, 15 april 1947.
- 68 D.C.L. Schoonoord, *De mariniersbrigade 1943-1949. Wording en inzet in Indonesië* ('s-Gravenhage 1988) 152.
- 69 NL-HANA, SNI, 209, 'Veiligheid in oorspronkelijk en nieuw bezette gebieden', Baay aan Spoor, 19 november 1947.
- 70 NL-HANA, Marbrig, 321, 'Fusie MARID, VDMB en MLD te Soerabaia', LTZ Douw van der Krap aan Maritiem Commandant Soerabaja, 5 juli 1948; NL-HANA, Marbrig, 321, C-MARBRIG aan CZMNI, 14 augustus 1948.
- 71 Hornman, *Geschiedenis Mariniersbrigade*, 370.
- 72 SMGI, 1319.1, Interview R. (Robert) Groenewoud, 4 december 1998, door T. Boiten.
- 73 NL-HANA, Marbrig, 321, 'Fusie MARID, VDMB en MLD te Soerabaia', Douw van der Krap aan Maritiem Commandant Soerabaja, 5 juli 1948; NL-HANA, Marbrig, 321, C-MARBRIG aan CZMNI, 14 augustus 1948; Schoonoord, *Mariniersbrigade*, 103-104; Hornman, *Geschiedenis Mariniersbrigade*, 362, 367,

- 373-374, 377; Herman Keppy, *Pendek. Korte verhalen over Indische levens* (Amsterdam 2013) 107-117.
- 74 Koene, 'Gevechtsinlichtingendienst', 357.
- 75 NL-HANA, SNI, 2465, Commandementsorder generaal-majoor S. de Waal, 10 juli 1947.
- 76 Ibidem.
- 77 NL-HANA, SNI, 2169, 'Taak en uitvoering IVG', Buurman van Vreeden, 20 september 1948.
- 78 Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 78.
- 79 Van Dalen, *Inlichtingendienst*, 70; E. Mahler, *De witte karbouw. Herinneringen aan een oorlog in de tropen* (Breda 1992) 114.
- 80 S.A. Lapré, *Het Andjing Nica Bataljon (KNIL) in Nederlands-Indië (1945-1950)* (Ermelo 1987) 63.
- 81 Tjioe, *Land van mijn dromen*, 175.
- 82 Hornman, *Geschiedenis Mariniersbrigade*, 370-371.
- 83 Schoonoord, *Mariniersbrigade*, 103-104.
- 84 Erné, *Bren naar voren*, 43-46.
- 85 Van Dalen, *Inlichtingendienst*, 70-71.
- 86 Erné, *Bren naar voren*, 124.
- 87 NIMH, 057 Losse stukken, 3239, Dagboek A.T. Hendriksen, 1 november 1947.
- 88 NL-HANA, Marbrig, 1010, 'Verslag van de vergadering, gehouden op het HK-GS op 25 en 26 Februari 1948 met de Hoofden van de IVGN op Java'; NIMH, Dekolonisatie, 268, 'Samenwerking militairen en politie', Spoor aan Beel, 7 mei 1949.
- 89 *Herinneringsalbum 1e Infanterie Brigadegroep C divisie '7 December'* dl. 3, 1 september 1947-1 maart 1948 (Leiden 1948), 42.
- 90 NL-HANA, 2.10.17 Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië 1945-1949 (hierna: PG), 212, Van Maanen aan Hoofd departement v. Justitie, 5 maart 1949.
- 91 NL-HANA, PG, 212, Bieger aan secretaris-generaal van het departement van Justitie, 10 februari 1949.
- 92 Boerhout en Lindhout, NEFIS en KNIL, 101-102.
- 93 Limpach, *Brandende kampongs*, 516.
- 94 NIMH, Bakker, 26, 'Taak Afd B', z.d.; NIMH, Sweep, 243, Algemene Taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
- 95 NIMH, Sweep, 243, Algemene Taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
- 96 NIMH, Bakker, 26, 'Taak Afd B', z.d.; NIMH, Sweep, 243, Algemene Taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.; C.J.O. Dorren, *Onze mariniersbrigade (1945-1949). Een veelbewogen episode in de korpsgeschiedenis* (S-Gravenhage 1954) 198-199; Herinneringsalbum 1e Infanterie Brigadegroep C divisie '7 December' dl. 2, 1 maart-1 september 1947 (Leiden 1947) 45; Herinneringsalbum Divisie '7 December', dl. 3, 39-41; *Oost-Java. Gedenkboek der 4e Infanterie-Brigade* (Tilburg 1950) 268-269.
- 97 Corbeij en Vroemen, *Vijf-zes*, 48-50.
- 98 Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 34.
- 99 NL-HANA, NEFIS/CMI, 589, Dürst Britt aan Spoor en Jungschläger, 28 augustus 1947.
- 100 NL-HANA, NEFIS/CMI, 589, Dürst Britt aan CGS, 2 september 1947.
- 101 NL-HANA, Marbrig, 1010, 'Verslag van de vergadering, gehouden op het HK-GS op 25 en 26 Februari 1948 met de Hoofden van de IVGN op Java'.
- 102 NL-HANA, SNI, 209, 'Veiligheid in oorspronkelijk en nieuw bezette gebieden', Baay aan Spoor, 19 november 1947.
- 103 NL-HANA, SNI, 209, Reinderhoff aan Generale Staf en verschillende instanties, 26 november 1947.
- 104 NL-HANA, SNI, 209, Baay aan Spoor, 19 november; NL-HANA, SNI, 209, Reinderhoff aan CGS, 26 november 1947.
- 105 NL-HANA, SNI, 209, 'Oprichting Legeronderdelen', Sous Chef GS II (Musch) aan AG, DCO, KMG en Troepencommandanten, 12 augustus 1947.
- 106 NIMH, Sweep, 842, Dagboekuitreksel Jan Berenbak, 15 maart 1949.
- 107 NL-HANA, SNI, 209, 'Voorloepige oorlogs organisatie van een Territoriale Inlichtings- en Veiligheids-groep van het KNIL', z.d.
- 108 Zie Glas, IJverig maar eigengereid.
- 109 NIMH, Bakker, 11, 'Instructies Territoriale Inlichtingen Groepen 5 en 6', z.d.
- 110 NIMH, Bakker, 26, 'Lijst T.I.G Det. Salatiga', z.d.
- 111 NL-HANA, PG, 1278, 'Rapport over de periode 19 t/m 29 januari 1949', K. Bieger.
- 112 In andere bronnen is sprake van 'Marine Inlichtingendienst'.
- 113 Kluiters, *Nederlandse inlichtingendiensten*, 234, 239.

- 114 G. Teitler, *Vlootvoogd in de knel. Vice-admiraal A.S. Pinke tussen de marinestaf, Indië en de Indonesische revolutie* (Assen 1990) 67.
- 115 NIB, XI, 116.
- 116 Tico Onderwater, 'Vuurdoop in de archipel. De MARID in Indonesië van 1946 tot 1949', *Marineblad* 130:8 (2020) 24-28, aldaar 26-27.
- 117 'Geen reden voor pessimisme', *Het Nieuwsblad voor Sumatra*, 25 maart 1949.
- 118 'Twee planters en tien OB-ers belegerd in Assistentenhuis', *Het Nieuwsblad voor Sumatra*, 14 juni 1949.
- 119 Roel Frakking, *Het middel erger dan de kwaal. De opkomst en ondergang van de ondernemingswacht in Nederlands-Indië 1946-1950* (MA-thesis Universiteit Utrecht 2011) 25-28.
- 120 Van Dalen, *Inlichtingendienst*, 53.
- 121 *Ibidem*, 69.
- 122 NL-HANA, NEFIS/CMI, 579, 'Personeelsstaat buitenkantoor Medan', 15 april en 15 juni 1946.
- 123 NL-HANA, NEFIS/CMI, 549, 'Nota Radiodienst', 2 september 1946.
- 124 NL-HANA, NEFIS/CMI, 557, 'Inspectiebezoek majoor Den Hertog aan Soerabaia van 23-24 Maart en 2-5 April 1946'.
- 125 De Moor, *Generaal Spoor*, 355.
- 126 SMGI, 1271.1, Interview L.P. Jager, 22 juni 1998, door T. Boiten.
- 127 Siblesz, 'School Militaire Inlichtingendienst', 402.
- 128 *Ibidem*.
- 129 A.J. Pekelharing, *Belevenissen van een Nederlandse jongen in de oorlog* (Epe 1986) 191.
- 130 Kluiters, *Nederlandse inlichtingendiensten*, 298.
- 131 NL-HANA, NEFIS/CMI, 535, 1.O. 1-8 RI (Van Slooten) aan Hoofd NEFIS-BK Batavia, 7 oktober 1946.
- 132 Kluiters, *Nederlandse inlichtingendiensten*, 298.
- 133 Erné, *Bren naar voren*, 123-124.
- 134 Siblesz, 'School Militaire Inlichtingendienst', 402-403.
- 135 *Ibidem*, 403-405.
- 136 NL-HANA, NEFIS/CMI, 589, Kiès aan Jungschläger, 13 december 1949.
- 137 Steenhuis, *Onboorbaar groeit de padi*, 43-44.
- 138 Corbeij, *Vijf-zes*, 48.
- 139 Van Dalen, *Inlichtingendienst*, 13.
- 140 *Ibidem*, 14.
- 141 *Ibidem*, 34.
- 142 *Ibidem*, 35-47.
- 143 Niels Mathijssen, 'Over martelen denk je niet na, dat dóe je', *De Groene Amsterdammer*, 14 december 2022.
- 144 NL-HANA, SNI, 209, Losse bijlagen van de nota's 'Voorloopige oorlogs organisatie van een Divisie Inlichtings- en Veiligheidsgroep van het KNIL, z.d. en 'Voorloopige oorlogs organisatie van een Brigade Inlichtings- en Veiligheidsgroep van het KNIL, z.d.
- 145 NIMH, Sweep, 840, Dagboek-uittreksel korporaal Jan Berenbak, 27 oktober 1947.
- 146 Van Rijs, *Zo was het*, 145.
- 147 Illustratief is de voortdurende stroom klachten over het grote gebrek aan veiligheidspersoneel in onder meer de 'Wekelijkse Veiligheidsrapporten in de Onderdelen' (WVRO). Zie: NL-HANA, SNI, 641, Weekrapporten Veldveiligheidsdienst TTC West-Java; NL-HANA, SNI, 642, Verzamelrapporten 'Veiligheid in de onderdelen' van het Kantoor Inlichtingen van de Staf A-Divisie en rapporten 'Wekelijkse veiligheid in de onderdelen' van het TTC Oost-Java; NL-HANA, SNI, 643, Overzichten van de ontwikkeling van de toestand van het TTC Midden-Java.
- 148 NL-HANA, Marbrig, 999, 'Inlichtingen-jaarverslag, 22 Maart 1946-22 Maart 1947', majoor A. Nypels, 15 april 1947.
- 149 SMGI, 1319.1, Interview R. (Robert) Groenewoud, 4 december 1998, door T. Boiten.
- 150 Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 252. In tegenstelling tot de roman van Alfred Birney is het werk van George Philip Birney geheel gebaseerd op het manuscript van hun gezamenlijke vader Adolf Birney. In dit boek wordt daarom vooral uit *De marinier uit Soerabaja* geput.
- 151 Bieri, 'One-eyed man is king'. Herman Kappy rept over totaal 130 ESD'ers (zie *Pendek*, 108), terwijl Bieri van 180 ESD'ers uitgaat.
- 152 Schoonoord, *Mariniersbrigade*, 103-104, 190.
- 153 NL-HANA, NEFIS/CMI, 587, 'Opgave personeelsstaat Buitenkantoor Surabaya', 16 juli 1946.
- 154 NL-HANA, Marbrig, 1038, 'Handleiding van het Korps Mariniers inzake het doel, de werkwijze en de organisatie van een counter intelligence apparaat', z.d.

- 155 Erné, *Bren naar voren*, 123-124.
 156 Corbeij, *Vijf-zes*, 48-50.
 157 Van Rijs, *Zo was het*, 146.
 158 Schulten e.a., *1 Divisie 7 December*, 81.
 159 John Sijmonsbergen, *Kleine oorlog op Java*. Politieone Acties juli 1947-januari 1948 (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1994) 67.
 160 Gielt Algra e.a. (eds.), *Militaire ooggetuigen. Nederlands-Indië 1941-1949. Beleving, terugblik en doorwerking* (Utrecht 2021) 174.
 161 NL-HANA, 2.03.01 Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP), 1942-1979 (hierna: AOK/AZ/KMP), 4472, Aantekeningen van het onderhoud met dr. J.E. Hueting op 8 april 1969.
 162 W. Pluygers en G.A. van Apeldoorn, *3-7 R.I. op Midden-Java. Gedenkboek van een bataljon van de Koninklijke Landmacht te veld* (s.l. 1950) 57-58.
 163 Boerhout en Lindhout, NEFIS en KNIL, 72; Groen, *Marsroutes*, 286.
 164 Verhoeven, 'Gemanipuleerde informatie?', 112.
 165 Boerhout en Lindhout, NEFIS en KNIL, 98.
 166 Robinson, 'Non-European foundations of European imperialism', 120-125.
 167 Karl Hack en Tobias Rettig, 'Imperial systems of power, colonial forces and the making of modern Southeast Asia', in: Karl Hack en Tobias Rettig (eds.), *Colonial armies in Southeast Asia* (Londen 2006) 3-38, aldaar 3-7; Groen e.a., *Krijggeweld*, 174-175, 180-182.
 168 De Graaff, *Data en dreiging*, 48-49.
 169 NL-HANA, SNI, 209, 'Voorlopige organisatie van een Territoriale Inlichtingen- en Veiligheidsgroep', bijlage 'Belangrijkste materieel'.
 170 NIMH, Dekolonisatie, 779, 'Ervaringen Politieone Actie', generaal-majoor S. de Waal, 23 februari 1948; NIMH, Sweep, 841, Dagboek Berenbak, 24 februari 1948.
 171 NIMH, 499 Reijnoudt, 1, Dagboek C. Reijnoudt, 18 december 1946.
 172 Van Dalen, *Inlichtingendienst*, 55.
 173 Ibidem, 170-174.
 174 Van Rijs, *Zo was het*, 146.

4. De Nederlandse inlichtingenfabriek

- 1 Galula, *Counterinsurgency warfare*, 74.
 2 Raphaëlle Branche, 'Torture of terrorists? Use of torture in a "war against terrorism": justifications, methods and effects: the case of France in Algeria, 1954-1962', *International Review of the Red Cross* 89:867 (2007) 543-560, aldaar 548.
 3 Robert Cribb, 'Military strategy in the Indonesian revolution: Nasution's concept of "total people's war" in theory and practice', *War and Society* 19:2 (2001) 143-154, aldaar 153; Groen e.a., *Krijggeweld*, 56, 121, 334; Suyatno, 'De regionale samenleving tijdens de Indonesische revolutie. Aspecten van een sociale revolutie', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 159-170, aldaar 164.
 4 G.C. Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang van de Indische bestuursdienst. Het corps Binnenlands Bestuur op Java, 1945-1950* (Amsterdam 1985) 15, 225-226; Emma Spijkerman, *Indonesiërs in actie. De bijdrage van Indonesiërs aan de koloniale ordehandhaving op Java en Sumatra, 1945-1949* (MA-thesis Universiteit van Amsterdam 2016) 45-46.
 5 Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang*, 57-59, 152, 203, 226; Spijkerman, *Indonesiërs in actie*, 45-46; Florine van Berne, "'Order aan den regent om troebelen te veroorzaken". Nederlandse samenwerking met lokale Indonesische machthebbers tijdens de dekolonisatieoorlog op Oost-Java' (MA-thesis Universiteit Leiden 2017) 30, 45-48, 54-55.
 6 NIB, XII, 380-381.
 7 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schulz, z.d.; NIMH, Sweep, 764, Dagboekfragment sergeant A. van Niele, z.d. [waarschijnlijk 1949]; T.B. Simatupang, (vert. Kees Grijns), *Het laatste jaar van de Indonesische vrijheidsstrijd 1948-1949. Een authentiek verslag door de voormalig chef-staf van de Indonesische strijdkrachten* (oorspr. 1960; Kampen 1985) 78, 156.
 8 *Nennis van het V.P.T.L. Een kwestie van leven of dood! = Mengetahoei akan V.P.T.L.: soal bidoep atau mati!* Dienst voor Legercontacten (s.l. 1945) 12.
 9 Groen e.a., *Krijggeweld*, 321, 334; J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Het Nederlands-Indonesisch conflict* (4e herz.dr.; Zutphen 2012) 119; Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Ja-*

- va, 84; Groen, *Marsroutes*, 205, 226-227; Limpach, *Brandende kampongs*, 125; Zijlman, *Eindstrijd en ondergang*, 60; R.B. Cribb, 'De HAMOTS van luitenant Koert Bavinck. Het bendewezen van Djakarta in dienst van het Nederlands gezag, 1947-1949', *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis* 12 (1989) 68-78, aldaar 71-72.
- 10 Limpach, *Brandende kampongs*, 747; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 144-145.
- 11 Nugroho Notokusanto, *The national struggle and the armed forces in Indonesia* (Jakarta 1975) 91-98; Van den Doel, *Afscheid*, 330-335; Van Berne, "Order aan den regent", 45-48, Groen, *Marsroutes*, 226-227; T.W. Brocades Zaalberg, 'In de Oost', in: Ben Schoenmaker (ed.), *200 jaar Koninklijke Landmacht: 1814-2014* (Amsterdam 2014) 138-159, aldaar 154-158.
- 12 NL-HANA, Marbrig, 1010, Verslag van de vergadering van de IVG-hoofden op Java, 25 en 26 februari 1948.
- 13 NIMH, Dekolonisatie, 779, 'Ervaringen Politie Acties', De Waal, 23 februari 1948.
- 14 Groen e.a., *Krijgsgevecht*, 339-340.
- 15 NIMH, Dekolonisatie, 750, Analyse van den militairen toestand op 25 oktober 1945, generaal-majoor W. Schilling.
- 16 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 146.
- 17 NL-HANA, Marbrig, 999, VDMB-jaarverslag, 15 april 1947.
- 18 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten sergeant Schulz, z.d.
- 19 Zie bijvoorbeeld NIMH, Dekolonisatie, 1065, Overzicht krijgsgeschiedenis XIIIe Bat. Infanterie. Tijdvak 1 oktober 1948 t/m 31 december 1948, 25 oktober 1948.
- 20 Wim Hornman, *Geschiedenis Mariniersbrigade*, 377.
- 21 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schulz, z.d.
- 22 NL-HANA, NEFIS/CMI, 589, Dürst Britt aan CGS, 2 september 1947.
- 23 NIMH, 057 Losse stukken, 6719, Basiscursusboek voor de werkwijze van Bat. I.D. en Brigade I.V.G.
- 24 NIMH, Losse stukken, 6719, Basiscursusboek IVG.
- 25 NIMH, Losse stukken, 6719, Basiscursusboek IVG.
- 26 NL-HANA, SNI, 3383, Logboek 5 mei 1946, 'counter-intelligence'.
- 27 NIB, XII, 45.
- 28 NL-HANA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TC Midden-Java, 17 december 1947.
- 29 NL-HANA, SNI, 1354, 'Handleiding voor de Militaire Inlichtingendienst, deel II', z.d.
- 30 NL-HANA, NEFIS/CMI, 2409, Hoofd NEFIS buitenkantoor Bandoeng I.E. Crince Le Roy aan D-NEFIS, 7 oktober 1946.
- 31 Hilma Bruinsma, Taboe in het Theemeubel: Correspondentie van K. Bruinsma en J. Venema, puntaal.nl [de originele brieven zijn te vinden in niod, 247 Collectie Correspondentie, 1137 e.v.] puntaal.nl/blog-63/, Blog 63: 'Dagelijks geweld, zware jongens ruimen we zelf op, niet over praten snoes, waarom ging ik naar Indië?' (eerste helft december 1947).
- 32 NL-HANA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TC Midden-Java, 24 oktober 1947.
- 33 NL-HANA, SNI, 2911, TtTC West-Java aan hoofden TIGN, 21 oktober 1949.
- 34 NIMH, Sweep, 243, Instructie en werkschema voor IVG en ID posten in het vak van de W. Brigade, Brigadecommandant luit.-kol. KNIL J. Breemouer, datum onbekend.
- 35 NIMH, Losse stukken, 6719, Basiscursusboek IVG.
- 36 NL-HANA, Marbrig, 1038, Counter-intelligencehandleiding van het Korps Mariniers, z.d.
- 37 J.N.C. Portielje, *Wij trokken naar Solo. Een verzameling van schetsen en herinneringen uit de troep tot en met de overdracht van Solo* (s.l. 1949) 20-21.
- 38 NL-HANA, SNI, 2997, Inlichtingenrapport T-brigade, 19 september 1947; Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 77; NIMH, Sweep, 522, Dagboek P.M. Willems, 8 augustus 1949; NIMH, Sweep, 190, Dagboek C. Laan, 10 augustus 1948; SMGI, 1271.1, Interview L.P. Jager, 22 juni 1998, door T. Boiten.
- 39 NL-HANA, SNI, 3248, Dagverslag Sytsema, 23 oktober 1948.
- 40 NL-HANA, SNI, 3248, 'Nagekomen bericht', IVD-detachement Poeraseda, sergeant M.W. Sytsema, 19 april 1948.
- 41 NIB, X, 159.
- 42 SMGI, 1330.2, Interview G.N. (Giovanni) Hakkenberg, 28 januari 1999, door T. Boiten; NL-Veteranen-instituut, Doorn, Interviewcollectie Nederlandse Veteranen (hierna: ICNV), 554, Interview B.J. (Benjamin) Asscher, 20 maart 2006, door S. Scagliola.
- 43 NIMH, Losse stukken, 6719, Basiscursusboek IVG.
- 44 Lapré, *Andjing Nica bataljon*, 189; Willem Moraal en Jaak Venken, *Mariniers in aktie op Oost-Java. Met zware marsbepakking* (Venlo 1983) 186.

- 45 NIMH, Sweep, 840, Dagboekantekeningen Jan Berenbak, 21 juli en 14 oktober 1947; Cribb, 'De HANMOTS van luitenant Koert Bavinck', 73-74.
- 46 NIMH, Losse stukken, 6719, Basiscursusboek IVG.
- 47 NL-HANA, Marbrig, 1038, 'Handleiding van het Korps Mariniers inzake het doel, de werkwijze en de organisatie van een counter intelligence apparaat', z.d.
- 48 SMGI, 1319.1, Interview R. (Robert) Groenewoud, 4 december 1998, door T. Boiten.
- 49 M. v.d. Hofstad, *Gedenkboek 4-11 RI* (z.p. 1994) 245-246.
- 50 Bertus van Berlo, *En ons moeder skriuwde... Gemertse jongens als militair in Indonesië en Nieuw-Guinea 1945-1962* (Gemert 1997) 128; NL-HANA, Marbrig, 1038, Counter-intelligencehandleiding van het Korps Mariniers, z.d.
- 51 NL-HANA, SNI, 3248, Dagverslag Sytsema, 5 maart 1948.
- 52 NL-HANA, SNI, 3248, Dagverslagen Sytsema, 29 april, 1 en 5 mei 1948.
- 53 NL-HANA, SNI, 3248, Dagverslag Sytsema, 2 juni 1948.
- 54 NL-HANA, SNI, 3248, Dagverslagen Sytsema, 10 juni en 5 september 1948.
- 55 NL-HANA, SNI, 3248, Dagverslag Sytsema, 16 juli 1948.
- 56 Mogelijk hield deze stap, in ieder geval in de praktijk, onder meer in dat ze administratief of juridisch gezien de status van militairen kregen, waardoor zij ook als dusdanig werden betaald en uitgerust – en tevens onder het militair straf- en tuchtrecht vielen. In het Wetboek Militair Strafrecht en Wet op de Krijgstucht van 1947 wordt de term militair niet nader gedefinieerd, laat staan militariseren. De staatssecretaris van Defensie verduidelijkt in 2003 dat gemilitariseerde ESD'ers van de VDMB rechtspositioneel niet aan militairen gelijk waren gesteld en derhalve ook geen veteranenstatus kregen. Zie opnieuwswbank.nl/bericht/2003/01/22/E192-employes-speciale-diensten.html. Volgens de militaire ambtenarenwet van 2019 zijn gemilitariseerde ambtenaren officieel aangesteld bij de krijgsmacht en hebben zij door deze status onder meer het recht op bescherming conform het oorlogsrecht. Tevens moeten zij een uniform of armband openlijk en zichtbaar dragen. Met dank aan Marc Lohnstein voor deze informatie.
- 57 NL-HANA, SNI, 3248, Dagverslagen Sytsema, 7 en 8 augustus 1948.
- 58 NL-HANA, SNI, 3248, Dagverslag Sytsema, 16 december 1948.
- 59 NIMH, Interview auteur met Bert Carper (met Florine van Berne), Delden, 17 juli 2018.
- 60 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 121-122; Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 105. Volgens de volkstelling van 1930 was maar liefst 35% van de inwoners van Medan Chinees, zie Tjiook-Liem, *Chinezen uit Indonesië*, 131.
- 61 Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 105.
- 62 NIOD, IC, 8293, Verzameld archiefmateriaal en aantekeningen van Van Doorn en Hendrix, interview Herman Agerbeek, 28 februari 1971.
- 63 NIMH, Bakker, 11, 'Verhoorrapport', p. 8-9; Ibidem, 26, 'Taak Afd A'.
- 64 SMGI, 1506.3, Interview W.L. (Wim) de Wijn, 14 februari 2000, door T. Boiten.
- 65 Keppy, *Pendek*, 107-111.
- 66 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten sergeant Schulz, z.d.
- 67 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 64, 82; SMGI, 1331.1, Interview F. (Freddy) Onsoe, 3 december 1998, door T. Boiten.
- 68 NIOD, IC, 8293, Verzameld archiefmateriaal en aantekeningen van Van Doorn en Hendrix, interview Herman Agerbeek, 28 februari 1971.
- 69 Taboe in het theemebel, Blog 57: Ernstige verruwing, voorzichtig met schatten, de brulaap en brieven als kranten (oktober 1947); Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 64.
- 70 NIMH, Bakker, 7, R. Soemadi-Brotokoentjoro aan hoofd IVG T-brigade, 8 juli 1949.
- 71 Petrik Matanasi, 'NEFIS: Intel Belanda Mengintai Indonesia', *Tirto*, 28 mei 2018, tirto.id/nefis-intel-belanda-mengintai-indonesia-cK2k
- 72 NIMH, Bakker, 7, 'Evt. over te nemen personeel, medewerkers en informanten MVD', 5 augustus 1947.
- 73 SMGI, 1118.2, Interview H.C.M. Smit, 13 november 1997, door A. van der Veen.
- 74 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten sergeant Schulz, z.d.
- 75 NL-HANA, Marbrig, 1038, Counter-intelligencehandleiding van het Korps Mariniers, z.d.
- 76 N. van den Bergh en Constant van Casteren, *Respect en Erkenning. Veteranen Schaijk - Reek in Nederlands-Indië* (s.l. 2001) 82.
- 77 M. v.d. Hofstad, *5e Cie 4e Bataljon 11e Regt. Infanterie* (Den Dungen 1994) z.p.
- 78 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 64.
- 79 SMGI, 1639.1, Interview J.C. (Jan) van Beurden, 14 juli 2000, door T. Boiten.
- 80 NL-HANA, NEFIS/CMI, 589, Dürst Britt aan CGS, 2 september 1947.

- 81 Ronald Nijboer, *Tabé Java, tabé Indië. De koloniale oorlog van mijn opa* (Amsterdam 2017) 158.
- 82 Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 427.
- 83 NIMH, Bakker, 11, 'Verhoorrapport', p. 8-9; NIMH, Bakker, 26, 'Taak Afd A'.
- 84 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten J.P. Schulz, z.d.
- 85 SMGI, 1127.1, Interview K.J. (Karel) Schrek, 24 september 1997, door H. Prins.
- 86 NL-HANA, SNI, 3390, Voorlopig verhoorrapport Ramin, 1 oktober 1946.
- 87 NL-HANA, SNI, 3390, Voorlopig ondervragingsrapport Ngadiman, 8 juni 1947.
- 88 NL-HANA, SNI, 3982, Proces-verbaal Beekman, 23 januari 1950. De krijgsraad veroordeelde Beekman tot vijf maanden gevangenisstraf vanwege desertie. Zie: NL-HANA, SNI, 4646.
- 89 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 82.
- 90 NL-HANA, NEFIS/CMI, 589, Uittreksel uit rapport van Buitenkantoor Batavia.
- 91 A.E. Kawilarang, *Officier in dienst van de Republiek Indonesië. Ervaringen 1942-1961* (3e herz.dr., Breda 1993) 89-90.
- 92 K. Helder, *Tiga doabelas. Gedenkboek 3-12 R.I.* (Groningen 1951) 216.
- 93 *Oost-Java. Gedenkboek der 4e Infanterie-Brigade*, 271-272.
- 94 Corbeij en Vroemen, *Vijf-zes*, 56.
- 95 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten J.P. Schulz, z.d.
- 96 Lapré, *Andjing Nica bataljon*, 204.
- 97 NL-HANA, SNI, 3248, Dagverslag Sytsema, 21 april 1948.
- 98 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, (4e herz. druk), 259.
- 99 NIMH, Groen, 385, Proces-verbaal verhoor van Roesmini door de Republikeinse Polisi Negara, z.d.
- 100 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 360-361.
- 101 NIMH, Groen, 704, Verhoren van Chinese IVG-medewerkers door het Republikeinse Corps Polisi Militer, Blitar, maart 1950.
- 102 Bosdriesz en Soeteman, *Ons Indië voor de Indonesiërs*, 104.
- 103 *Andere Tijden* (VPRO) regie Erik Willems – Celebes, deel 1, 10 januari 2007.
- 104 Randy Burkett, 'An Alternative Framework for Agent Recruitment: From MICE to RASCLS', *Studies in Intelligence* 57:1 (2013) 7-17, aldaar 11.
- 105 ICNV, 554, Interview B.J. (Benjamin) Asscher, 20 maart 2006, door S. Scagliola.
- 106 NIMH, Bakker, 5, Soedarman aan luitenant J.A. Bakker, z.d.
- 107 Van Rijs e.a., *Zo was het*, 145.
- 108 P.W. van Baarsen, *7 november 1946-7 november 1996. 4 10 r.i. 50 jaar* (s.l. 1996) 119-120; SMGI, 1330.2, Interview G.N. (Giovanni) Hakkenberg, 28 januari 1999, door T. Boiten; NIMH, Dekolonisatie, 891, A. van der Willigen, 'Uit mijn militaire dienstjaren in Indonesia' (spreekbeurt), 18 november 1998; SMGI, 1330.2, Interview G.N. (Giovanni) Hakkenberg, 28 januari 1999, door T. Boiten.
- 109 Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 520. Voor een ander voorbeeld omtrent dubbelspionnen zie NIMH, Sweep, 41, Dagboek van A.J. Vlaming, 22 januari 1949.
- 110 NL-HANA, SNI, 2914, Wekelijks Militair Inlichtingenrapport, TtTC Midden-Java, 18 maart 1949.
- 111 NIMH, Losse stukken, 6719, Basiscursusboek IVG.
- 112 Tini Schuurmans (e.d.), *De verhalen van de sobats van het 3e bataljon garderegiment 'Prinses Irene' tijdens hun uitzending, 1946-1949* (Oss 2012) 150.
- 113 NL-HANA, SNI, 3248, Dagverslagen Sytsema, 24 mei en 29 juli 1949.
- 114 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 55.
- 115 NIMH, Interview auteur met Bert Carper, Delden, 17 juli 2018.
- 116 Van Baarsen, *4 10 R.I. 50 jaar*, 119-120.
- 117 Roel Frakking en Martin Thomas, 'Windows onto the micro-dynamics of insurgent and counter-insurgent violence: evidence from late colonial Southeast Asia and Africa compared', in: Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttkhuis (eds.), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca NY, Londen 2022) 49-70, aldaar 56-57.
- 118 De Graaff, *Data en dreiging*, 55, 64.
- 119 NIMH, Dekolonisatie, 1292, Bataljonsdagboek van C.W. van Bijsterveld, 20 november 1946.
- 120 NL-HANA, SNI, 3093, Dagboek 6e Eskadron Vechtwagens, 4 t/m 10 juli 1949.
- 121 NIMH, Groen, 354, 'Perintah dari NEFIS kepada mata2 moesoeh', 18 november 1946.
- 122 NL-HANA, SNI, 393, VVD-weekrapport 23 februari t/m 4 maart 1948.
- 123 Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 524.
- 124 Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 532, 565-566.
- 125 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 100.

- 126 Moraal en Venken, *Mariniers in aktie* 186.
- 127 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, (4e herz. druk), 115.
- 128 SMGI, 1330.2, Interview G.N. (Giovanni) Hakkenberg, 28 januari 1999, door T. Boiten.
- 129 SMGI, 1307.1, Interview H.J.M. (Harry) Hillerström, 21 oktober 1998, door T. Boiten.
- 130 NIMH, Losse stukken, 3239, Dagboek A.T. Hendriksen, 1 november 1947.
- 131 Van Berlo, *En ons moeder skruwde*, 127.
- 132 *Oost-Java. Gedenkboek der 4e Infanterie-Brigade*, 272.
- 133 Schuurmans, *Verhalen van de sobats*, 81, 151.
- 134 De Graaff, *Data en dreiging*, 48-50.
- 135 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 122; Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 106; Ant. P. de Graaff, *Merdeka* (Franeker 1995) 32-34.
- 136 Mahler, *Witte karbouw*, 120-121.
- 137 Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 629.
- 138 De Graaff, *Data en dreiging*, 52-55.
- 139 Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 43.
- 140 NL-HANA, NEFIS/CMI, 589, Somer aan Adjudant-Generaal, 21 december 1948.
- 141 NIMH, Losse stukken, 6719, Basiscursusboek IVG.
- 142 NL-HANA, NEFIS/CMI, 589, Luitenant-kolonel F.H. Kooistra aan alle Territoriaal tevens Troepencommandanten, 29 november 1946; NL-HANA, Marbrig, 1007, Kolonel R.G. van Wichen namens Adjudant Generaal aan alle militaire kashouders, 29 september 1948.
- 143 Tjioe, *Indië land van mijn dromen*, 180.
- 144 NL-HANA, Marbrig, 1007, Van Wichen aan alle Territoriaal tevens Troepencommandanten, 18 september 1948.
- 145 NIMH, Sweep, 243, Instructie en werkschema voor IVG en ID posten in het vak van de W. Brigade, Brigade commandant luit. kol. KNIL J. Breemouer, z.d.
- 146 NL-HANA, Marbrig, 1007, Baay aan alle brigade- en bataljonscommandanten Oost-Java, 24 mei 1948.
- 147 NL-HANA, SNI, 3423, C-2e Infanterie Brigade Groep aan alle onderdelen, 26 april 194x [onleesbaar].
- 148 NL-HANA, Marbrig, 1007, C-VDMB aan betaalmester Mariniersbrigade, 1 juni 1949.
- 149 NL-HANA, SNI, 2911, Van Wichen aan alle Militair Gezaghebbenden, 29 juli 1948.
- 150 Tjioe, *Indië land van mijn dromen*, 195-198.
- 151 SMGI, 1494.1, Interview W. (Willem) Pluygers, 23 november 1999, door N. Somers; SMGI, 1330.2, Interview G.N. (Giovanni) Hakkenberg, 28 januari 1999, door T. Boiten.
- 152 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten sergeant Schulz, z.d.
- 153 NIMH, Interview auteur met Bert Carper, Delden, 17 juli 2018.
- 154 NL-HANA, Marbrig, 1007, C-SHK 5-VDMB D.P. Gaillard aan C-MVD A-Divisie, 9 september 1947; Gaillard aan C-VDMB, 4 november 1947.
- 155 B. Bouman, *Succes in een verloren oorlog. Het 6e Regiment Veldartillerie en zijn Speciale Troepen in de onafhankelijkheidsstrijd van de Republiek Indonesië, 1946-1949* (Nijmegen 2015) 138; NL-HANA, SNI, 1354, 'Handleiding voor de Militaire Inlichtingendienst, deel II', z.d.
- 156 NL-HANA, Marbrig, 1007, C-SHK 8-VDMB F.R.O. Groeninx van Zoelen aan C-VDMB, 7 mei 1948.
- 157 NL-HANA, NEFIS/CMI, 589, Directeur Leger Materieel Dienst H.J. Ente van Gils aan Kwartiermeester Generaal en commandant C-Divisie, 27 augustus en 5 december 1947.
- 158 NIMH, Bakker, 8, 'Kleding, vermoedelijk voor informanten'.
- 159 NL-HANA, Marbrig, 1007, Verplegings- en Transportofficier F.F. Veldstra aan Hoofd Kantoor Inlichtingen staf A-Divisie, 25 april 1949.
- 160 NL-HANA, NEFIS/CMI, 589, R.W. Kofman aan D-NEFIS, 8 maart 1947.
- 161 NL-HANA, Marbrig, 1007, C-VDMB aan Hoofd Huisvesting Malang, 18 augustus 1948.
- 162 NIMH, Losse stukken, 3239, Dagboek A.T. Hendriksen, 1 januari 1948.
- 163 Zie bijvoorbeeld NL-HANA, SNI, 3383, Inlichtingenlogboek, 4 juni 1946.
- 164 NIMH, Losse stukken, 6719, Basiscursusboek IVG.; NL-HANA, Marbrig, 1038, 'Handleiding van het Korps Mariniers inzake het doel, de werkwijze en de organisatie van een counter intelligence apparaat', z.d.
- 165 NIMH, Bakker, 7, Van Langen aan ondercommandanten, 'Gebruik van informanten', z.d. (vermoedelijk medio 1948)
- 166 J.N.C. Portielje, *Wij trokken naar Solo. Een verzameling van schetsen en herinneringen uit de troep tot en met de overdracht van Solo* (s.l. 1949) 20-21.
- 167 NIMH, Losse stukken, 6719, Basiscursusboek IVG.

- 168 NIMH, Sweep, 529, Dagboek J.P. Jansen, 29 augustus 1947.
- 169 NL-HANA, SNI, 3383, Inlichtingen-logboeken 3 mei en 8 juni 1946.
- 170 NL-HANA, SNI, 3383, Inlichtingen-logboek, 8 juni 1946. Kapitalen en uitroeptekens in origineel.
- 171 NL-HANA, SNI, 3383, Inlichtingen-logboek, 2 juli 1946.
- 172 NL-HANA, SNI, 3383, Inlichtingen-logboek, 16 juni 1946.
- 173 Roel Frakking, 'Collaboration is a very delicate concept': alliance-formation and the colonial defence of Indonesia and Malaysia, 1945-1957 (Proefschrift EUI, Florence 2017) 199.
- 174 NL-HANA, NEFIS/CM1, 6044, 'Afschrift vertaling van een spionage-opdracht van generaal Soengkonò', 15 mei 1948.
- 175 Pluygers en Van Apeldoorn, 3-7 R.I. op Midden-Java, 121-122.
- 176 SMGI, 1552.1, Interview M.Ph.J. (Martin) Hovius, Amsterdam, 29 maart 2000, door T. Boiten; SMGI, 1330.2, Interview G.N. (Giovanni) Hakkenberg, 28 januari 1999, door T. Boiten.
- 177 Van Berlo, *En ons moeder skruwde*, 128.
- 178 3e bataljon Garderegiment Jagers. *Oorlogsdagboek, Indonesië '46-'49* (Leiden 1989) 92.
- 179 3e bataljon Garderegiment Jagers, 138.
- 180 Ibidem, 103.
- 181 NIMH, Bakker, 26, 'Lijst T.I.G Det. Salatiga', 3.
- 182 Moraal en Venken, *Mariniers in actie*, 104-105.
- 183 Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 64.
- 184 NIMH, Bakker, 26, Organisatie IVG T-Brigade 1949.
- 185 NL-HANA, SNI, 3248, Dagverslag Sytsema, 6 november 1948.
- 186 Voor meer informatie over het optreden van Kloeten zie Azarja Harmanny, *Grof geschut. Artillerie en luchtmacht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2023).
- 187 NIMH, Sweep, 445, Stukken van opperwachmeester K. Kloeten, 21 november 1948.
- 188 Henk Volders, *Ik was korporaal in Nederlands-Indië* (Stadskanaal 2014) 64.
- 189 NIMH, Bakker, 26, 'Lijst T.I.G Det. Salatiga', z.d.
- 190 *Artillerievuur in de tropen. Het boek met zijn herinneringen aan het 8e regiment Veldartillerie ingedeeld bij de 3e INF.BRIG. GR. - C-Divisie '7 december'* [met voorwoord C.M.J. van Dommelen] (s-Gravenhage s.a.) 178-179.
- 191 *Aanhangsel VP.TL. D.v.O. VII A No. 8* (Wetvevreden 1929).
- 192 NIMH, Losse stukken, 6719, Basiscursusboek IVG.
- 193 NIMH, Dekolonisatie, 1065, Overzicht krijgsgeschiedenis XIIVe Bat. Infanterie. Tijdschrift 1 April 1947 t/m 30 September 1947, 31 juli 1947.
- 194 NL-HANA, SNI, 1999, 'Rapport betreffende actie Zwerver', commandant 4 GRG, 15 juli 1949.
- 195 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schulz, z.d.
- 196 NL-HANA, SNI, 2169, Instructies IVG, 'Order of battle Rep strijdkrachten', 'overzicht bewapening', 'landmacht', 'artillerie', z.d. [omstreeks oktober 1948].
- 197 Van Baarsen, 410 R.I. 50 jaar, 54-55.
- 198 Steenhuis, *Onboorbaar groeit de padi*, 102-103.
- 199 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 76.
- 200 Schuurmans, *Verhalen van de sobats*, 150.
- 201 Portielje, *Wij trokken naar Solo*, 20.
- 202 Mahler, *Witte karbouw*, 122.
- 203 NIMH, Losse stukken, 6719, Basiscursusboek IVG.
- 204 Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 43.
- 205 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schulz, z.d.
- 206 NIMH, Losse stukken, 6719, Basiscursusboek IVG.
- 207 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schulz, z.d.
- 208 NL-HANA, SNI, 326, Kabinet legercommandant aan B-Divisie en CGS, 18 juni 1947.
- 209 Berichten afkomstig van compagniescommandanten werden geëvalueerd door de bataljonsinlichtingen-officier.
- 210 NL-HANA, SNI, 1685, 'Evaluatie', Hoofd IVG Midden-Java N.F.W. van den Arend aan alle brigadecommandanten, D-CMI e.a., 3 januari 1949.
- 211 De Graaff, *Data en dreiging*, 94-98.
- 212 NIMH, Sweep, 243, 'Bijlage VI. Het evalueren van berichten' (losse documenten toegevoegd aan IVG-instructiebundel van de W. Brigade, z.d.).
- 213 NIMH, Sweep, 243, 'Bijlage VI. Het evalueren van berichten' (losse documenten toegevoegd aan IVG-in-

- structiebundel van de W. Brigade, z.d.).
- 214 NL-HaNA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schulz, z.d.
- 215 NL-HaNA, Marbrig, 999, VDMB-jaarverslag, s-2 majoor A. Nypels, 15 april 1947.
- 216 Steenhuis, *Onoorbaar groeit de padi*, 106.
- 217 NL-HaNA, PG, 207, Somer aan Felderhof, 22 juli 1948; Felderhof aan Somer, 3 september 1948. Onderstreping in origineel.
- 218 NL-HaNA, 2.10.14 Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering en de daarbij Gedeponeerde archieven 1944-1950 (hierna: AS), 382.4, Van Mook aan Spoor, 12 juli 1946.
- 219 SMGI, 1271.1, Interview L.P. Jager, 22 juni 1998, door T. Boiten.
- 220 NL-HaNA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schulz, z.d.
- 221 Wouter Benedek, *Uit Westerlings schaduw. De pacificatiefase in praktijk, een beeld van de Nederlandse koloniale oorlogsvoering in 1949* (MA-thesis Universiteit van Amsterdam 2020) 34-37.
- 222 Groen, *Marsroutes*, 212-213; Harmanny, *Grofgeschut*, 140.
- 223 NL-HaNA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schulz, z.d.
- 224 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 100-101.
- 225 NIMH, Sweep, 769, Instructiebundel Inf. II, z.d.
- 226 NIMH, Losse stukken, 6719, Basiscursusboek IVG.
- 227 NIMH, Sweep, 769, Instructiebundel Inf. II, z.d.
- 228 Corbeij en Vroemen, *Vijf-zes*, 49.
- 229 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 232.
- 230 Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 34.
- 231 NIMH, Sweep, 769, Instructiebundel Inf. II, z.d.
- 232 NL-HaNA, SNI, 2914, Verslag zuiveringsactie Moker, 1947 [datum onleesbaar].
- 233 Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 54, 77; Van Rijs, *Zo was het*, 146.
- 234 NIMH, Sweep, 769, Instructiebundel Inf. II, z.d.
- 235 ICNV, 573, Interview D. (Dirk) van der Kaaij, 14 oktober 2008, door K. van Brandwijk-Wiltjer.
- 236 ICNV, 374, Interview A.W.T. Gijsbers, 1 februari 2008, door A. van der Veen.
- 237 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 51.
- 238 Van Rijs, *Zo was het*, 146; NIMH, Dekolonisatie, 779, 'Ervaringen Politionele Acties', generaal-majoor S. de Waal, 23 februari 1948.
- 239 NL-HaNA, Marbrig, 1010, C-VDMB luitenant der mariniers D.P. Gaillard aan Cdt. Brigadestafcompagnie, 24 april 1948.
- 240 Hornman, *Geschiedenis Mariniersbrigade*, 410-411.
- 241 NL-HaNA, Marbrig, 1038, CI-apparaat instructiebundel van C-VDMB Rob Groenewoud, z.d.
- 242 NIMH, Dekolonisatie, 779, 'Ervaringen Politionele Acties', 23 februari 1948.
- 243 Oost-Java. *Gedenkboek der 4e Infanterie-Brigade*, 269-270.
- 244 NL-HaNA, Marbrig, 999, VDMB-jaarverslag, s-2 majoor A. Nypels, 15 april 1947.
- 245 NIMH, Dekolonisatie, 779, 'Ervaringen Politionele Acties', generaal-majoor S. de Waal, hoofdstuk v, inlichtingendienst, 23 februari 1948.
- 246 Ibidem.
- 247 NIMH, Sweep, 840, Dagboek aantekeningen Berenbak, 26 oktober 1947; NIMH, Sweep, 841, Dagboek aantekeningen Berenbak 5 en 19 februari 1948.
- 248 E.A.C. Weber, *Dagboek van het 3e Bataljon 2e Regiment Infanterie der 3e Infanterie Brigade Groep 7 December Divisie van 1 september 1946 tot 31 december 1949* (s.l. 1949) 44.
- 249 Corbeij en Vroemen, *Vijf-zes*, 56.
- 250 NL-HaNA, Marbrig, 1038, CI-apparaat instructiebundel van C-VDMB Rob Groenewoud, z.d.
- 251 NL-HaNA, SNI, 1175, Hoofdkwartier Militaire Luchtvaart, Luchtmarechaussee, publicatie nr. M.L. 127.6 van het Kantoor Inlichtingen van het Hoofdkwartier der Militaire Luchtvaart in Indonesië. Commentaar van lt.-kol. G.R. Wärtena op zienswijze C. RST I, kapt. W.D.H. Eekhout, 15 oktober 1949.
- 252 NIMH, Dekolonisatie, 1065, Overzicht krijgsgeschiedenis XIIve Bat. Infanterie. Tijdvak 1 April 1947 t/m 30 September 1947, 18 april 1947.
- 253 NIMH, Dekolonisatie, 779, 'Ervaringen Politionele Acties', 23 februari 1948.
- 254 ICNV, 374, Interview A.W.T. Gijsbers, 1 februari 2008, door A. van der Veen.
- 255 NIMH, Sweep, 110, Dagboek Fokke Dijkstra, 19 maart 1947.
- 256 Weber, *Dagboek van het 3e Bataljon 2e Regiment Infanterie 44*. Onderstreping in origineel.
- 257 NIMH, Dekolonisatie, 779, 'Ervaringen Politionele Acties', 23 februari 1948.
- 258 Van Rijs, *Zo was het*, 146.

- 259 NIMH, Sweep, 769, Instructiebundel Inf. II, z.d.
- 260 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 55.
- 261 Co Broerse, *Herinneringen van Co Broerse uit de jaren 1939-1950, grotendeels geput uit de vele brieven aan zijn moeder in de periode 1945-1950* (s.l. s.a.) 43.
- 262 NIOD, IC, 2396, Transcripties vijfstuk *Ons Indië voor de Indonesiërs* (NOS), 1984, Interview J.A.A. van Doorn.
- 263 NIB, XI, 495.
- 264 Benedek, *Uit Westerlings schaduw*, 36.
- 265 NIB, VXIII, 352.
- 266 De Moor, *Generaal Spoor*, 360.
- 267 J.H. Kakebeen, *Van Arnhem tot de Poentjak. Herinneringen aan het 412e bataljon garde-regiment Prinses Irene. Nederland-Indonesië, maart 1948-augustus 1950* ('s-Gravenhage 1951) 125.
- 268 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 361-362.
- 269 Hornman, *Geschiedenis Mariniersbrigade*, 410-411.
- 270 NIB, XI, 495.
- 271 NIMH, Losse stukken, 6719, Basiscursusboek IVG.
- 272 Janssen, *Dorp en dessa*, 295; E.H.M. Vallen en P. Heurter, *402 Bataljon Infanterie* (Maastricht 1951) 185-187.
- 273 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schulz, z.d.
- 274 NL-HANA, Marbrig, 999, VDMB-jaarverslag, 15 april 1947.
- 275 NL-HANA, 2.21.123 H.J. van Mook (hierna: Van Mook), 232, Zeer geheim rapport van inspecteur van politie J.W. Croes, 18 juni 1948.
- 276 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 361-362.
- 277 Hoffenaar en Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten*, 34; Schoonoord, *Mariniersbrigade*, 292.
- 278 NIMH, Dekolonisatie, 1294, Dagboek van C.W. van Bijsterveld, 25 juni 1948.
- 279 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten sergeant Schulz, z.d.
- 280 ICNV, 573, Interview D. (Dirk) van der Kaaij, 14 oktober 2008, door K. van Brandwijk-Wiltjer.
- 281 NL-HANA, Marbrig, 999, VDMB-inlichtingenjaarverslag, majoor der mariniers A. Nypels (S-2), 15 april 1947.
- 282 ICNV, 374, Interview A.W.T. Gijsbers, 1 februari 2008, door A. van der Veen.
- 283 Corbeij en Vroemen, *Vijf-zes*, 55.
- 284 NL-HANA, SNI, 224, Weekoverzicht Veiligheidsgroep stafkwartier B-Divisie, 4 t/m 10 maart 1947.
- 285 NL-HANA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TC Midden-Java, 10 december 1947.
- 286 S.J. Hameete (ed.), *Mariniersbrigade. Uitgereikt ter gelegenheid van de herdenking 50 jaar Marbrig: 20 april 1994 van Ghent-kazerne Rotterdam* (Rotterdam 1994) 44.
- 287 NIMH, Sweep, 841, Dagboek Berenbak, 29 september 1948.
- 288 ICNV, 413, Interview W. (Willem) de Haan, 8 april 2008, door A. van der Veen.
- 289 *Kennis van het VPTL*, 7.
- 290 Jot Polman, *De Stoot. 1 Bat. Regt. Stoottroepen, 21-7-1947/15-10-1947* (s.l. 1947) 77-78.
- 291 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schulz, z.d.
- 292 *Artillerievuur in de tropen*, 178-179.
- 293 ICNV, 413, Interview W. (Willem) de Haan, 8 april 2008, door A. van der Veen.
- 294 Limpach, *Brandende kampongs*, 92.
- 295 NIMH, Sweep, 135, Dagboek W.T.J. Jansen, 1946 [exacte datum niet genoemd].
- 296 Kalyvas, *Logic of Violence*, 231; Groen, *Marsroutes*, 119, 235.
- 297 A.M. Brouwer (ed.), *Tussen sawabs en bergen. Het leven van de soldaat in de Tijger-brigade* (Semarang 1948) 35.
- 298 William H. Frederick, 'Shadows of an unseen hand: some patterns of violence in the Indonesian Revolution, 1945-1949', in: Freek Colombijn en J. Thomas Lindblad (eds.), *Roots of violence in Indonesia: contemporary violence in historical perspective* (Leiden 2002) 143-172, aldaar 162-163; Notosusanto, *National struggle*, 103-104.
- 299 Voor de Republikeinse militaire logistiek, zie Bouman, *Ieder voor zich* en Julianto Ibrahim, 'War logistics in Revolutionary Central Java', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 157-177.
- 300 NL-HANA, NEFIS/CMi, 6789, Gouverneur Oost-Java dr. Moerdjani aan procureur-generaal te Yogyakarta, 24 april 1948.
- 301 Ibrahim, 'War logistics in Revolutionary Central Java', 175.
- 302 Frederick, 'Shadows of an unseen hand', 162-163.

- 303 Roelf Spreuwers, *De lange weg* (Stadskanaal 1980) 84; Ibrahim, 'War logistics in Revolutionary Central Java', 158.
- 304 Limpach, *Brandende kampongs*, 427.
- 305 Ibrahim, 'War logistics in Revolutionary Central Java', 159, 172.
- 306 NL-HaNA, SNI, 644, 'Instruksi Pimpinan Pertahanan Rakjat', ministerie van Voorlichting, z.d. [waarschijnlijk eind 1948].
- 307 Harmanny, *Grof geschut*, 229.
- 308 ICNV, 374, Interview A.W.T. Gijsbers, 1 februari 2008, door A. van der Veen.
- 309 Hans Gerritsen, *De hinderlaag bij Sindoeradja. Militaire acties op Java, 1948-1950* (Baarn 1987) 99.
- 310 NL-HaNA, AS, 3051, Politiek rapport over Salatiga-rayon, resident E.M. Stok, 8 september 1947 (citaat); NIB, XII, 48.
- 311 NL-HaNA, Marbrig, 995, Sitrap 1e Inf bataljon, B-INCO, 1-2 sept 1947.
- 312 NL-HaNA, AS, 3051, 'Kort verslag als bedoeld in brief van den RECOMBA voor Midden-Java', 12 september 1947; NL-HaNA, AS, 3051, 'Kort verslag over september 1948', assistent-resident P.A. Emanuel, 14 oktober 1948; NL-HaNA, PG, 1148, Hoofd Tijdelijk Bestuur L.B. van Straten aan Van Mook, 30 september 1947.
- 313 NIB, XIV, 715-716.
- 314 NIB, XIV, 508. Volgens Harry Poeze zou 'het Nederlandse leger heeft geen gezag meer' een betere vertaling zijn.
- 315 NIB, XI, 495.
- 316 Jan Menting, *Zo was hij nu eenmaal gebakken. Rob Groenewoud, Tjepoe 14-6-1918 – Haren 19-1-2008* (Soesterberg 2010) 112.
- 317 NL-HaNA, SNI, 2997, Commandant T-brigade aan commandant B-Divisie, 'inlichtingenrapport', 31 augustus 1947; Van Berne, "Order aan den regent", 29-35; NIB, XII, 38, 44.
- 318 Bouman, *Succes in een verloren oorlog*, 98; Groen, *Marsroutes*, 204.
- 319 NIB, VX, 273.
- 320 NIB, XII, 48; NL-HaNA, SNI, 1011, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TTTC Midden-Java, 15 juli 1949.
- 321 NIB, XII, 380-381.
- 322 NL-HaNA, Marbrig, 1010, RECOMBA Oost-Java aan alle Tijdelijke Bestuursassistenten en TTTC Oost-Java, 19 januari 1949.
- 323 NIB, XII, 48.
- 324 Dorren, *Onze Mariniersbrigade*, 67-68.
- 325 ICNV, 374, A.W.T. Gijsbers, 1 februari 2008, door A. van der Veen; Schoonoord, *Mariniersbrigade*, 113-114; NL-HaNA, Marbrig, 1038, Counter-intelligencehandleiding van het Korps Mariniers, z.d.
- 326 NL-HaNA, SNI, 2997, Inlichtingenrapport T-brigade, 31 augustus 1947.
- 327 NIMH, Sweep, 243, Instructie en werkschema voor IVG en ID posten in het vak van de W. Brigade, Brigadecommandant luit. kol. KNIL J. Breemouer, datum onbekend.
- 328 ICNV, 374, Interview A.W.T. Gijsbers, 1 februari 2008, door A. van der Veen.
- 329 Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 73.
- 330 ICNV, 413, Interview W. (Willem) de Haan, 8 april 2008, door A. van der Veen.
- 331 NIMH, Interview auteur met Bert Carper, Delden, 17 juli 2018.
- 332 NIMH, Bakker, 11 'Verhoorrapport', 8-9 en 'Bestandsschendingen in het gebied Salatiga – Ambarawa'.
- 333 NIMH, Sweep, 243, Instructie en werkschema voor IVG en ID posten in het vak van de W. Brigade, datum onbekend.
- 334 NIMH, Losse stukken, 5461, Dagboek B. Hoogstraten, 9 december 1946.
- 335 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* 240, 252; Bouman, *Succes in een verloren oorlog*, 39, 96-99; Spreuwers, *De lange weg*, 50, 84; Limpach, *Brandende kampongs*, 766-767; Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 77.
- 336 NL-HaNA, SNI, 2997, Inlichtingenrapport T-brigade, 10 september 1947.
- 337 NL-HaNA, SNI, 397, Verslag IVG/MVD TTTC Zuid-Sumatra, 22 t/m 29 juli 1948.
- 338 Hornman, *Geschiedenis Mariniersbrigade*, 373-374.
- 339 NL-HaNA, SNI, 2997, Inlichtingenrapport T-brigade, 9 september 1947.
- 340 Brocades Zaalberg, 'In de Oost', 149-151; Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 333; Van Berne, "Order aan den regent", 29-35; Limpach, *Brandende kampongs*, 91. Zie over hulpverlening ook Leo van Bergen, *Een menslievende en nationale taak. Oorlog, kolonialisme en het Rode Kruis in Nederlands-Indië 1870-1950* (Amsterdam 2004).
- 341 Lapré, *Andjing Nica bataljon*, 189.

- 342 NL-HANA, Marbrig, 999, Inlichtingen-jaarsverslag 22 maart 1946 t/m 22 maart 1947, majoor A. Nypels, 15 april 1947; Schoonoord, *Mariniersbrigade*, 112.
- 343 NL-HANA, SNI, 3384, Inlichtingendienst 1-12 RI, operatief gedeelte tijdvak 29 juni–30 sept. 1946; Erné, *Bren naar voren*, 43-46.
- 344 Erné, *Bren naar voren*, 43-46.
- 345 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboek inlichtingensergeant J.P. Schulz (1-12 RI), z.d. (februari 1947); Erné, *Bren naar voren*, 44.
- 346 NL-HANA, SNI, 3384, Inlichtingendienst 1-12 RI, operatief gedeelte tijdvak 29 juni–30 sept. 1946.
- 347 NL-HANA, Marbrig, 1038, Counter-intelligencehandleiding van het Korps Mariniers, z.d.
- 348 Hornman, *Geschiedenis Mariniersbrigade*, 380.
- 349 NIMH, Sweep, 110, Dagboek Dijkstra, 20 maart 1947.
- 350 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 330-331.
- 351 NL-HANA, SNI, 393, VVD-weekrapport TC West-Java, 15 t/m 22 december 1947.
- 352 NIMH, Losse stukken 5179, Dagboek van C.J.J. van de Heijden, 27 november 1947.
- 353 *Kennis van het VPTL*, 7.
- 354 NL-HANA, SNI, 224, Weekoverzicht Veiligheidsgroep stafkwartier B-Divisie, 31 december 1946 t/m 6 januari 1947.
- 355 NIB, VX, 215-216; Limpach, *Brandende kampongs*, 514-521.
- 356 NIOD, IC, 2396, Transcripties vijfstuk *Ons Indië voor de Indonesiërs* (NOS), 1984, Interview met J.A.A. van Doorn.
- 357 Menting, *Zo was hij nu eenmaal gebakken*, 116.
- 358 NIMH, Bakker, 26, 'Schema Onderlinge Samenwerking Veiligheids Instanties'; NIMH, Losse stukken, 6719, Basis cursusboek IVG.; Van Rijs, *Zo was het*, 146.
- 359 NL-HANA, Marbrig, 1010, Verslag vergadering IVG-hoofden op Java, 25 en 26 februari 1948.
- 360 NL-HANA, SNI, 2947, 'Evaluatie van berichten', Luitenant-kolonel G.R. Wartena, 19 mei 1949.
- 361 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schulz, z.d.
- 362 NIMH, Sweep, 840, Dagboekantekeningen Berenbak, 23 juni en 13 september 1947.
- 363 Kakebeen, *Van Arnhem tot de Poentjak*, 140-141.
- 364 NL-HANA, SNI, 1326, 'Subversieve activiteiten van de republiek op Borneo, Zuid-Celebes en Bali', 9 augustus 1947.
- 365 Poeze, *Verguisd en vergeten*, 1139-1141.
- 366 NL-HANA, SNI, 393, VVD-weekrapport 3 t/m 9 februari 1948.
- 367 NL-HANA, AS, 3824, Spoor aan Beel, 3 mei 1949. Zie voor een vertaald en verstuurd document over de Republikeinse inlichtingendienst bijvoorbeeld NL-HANA, NEFIS/CMI, 6762.
- 368 NL-HANA, SNI, 1326, Spoor aan Van Mook, 10 juni 1946; NIMH, Sweep, 243, Algemene Taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
- 369 Harke Hibma, *Indië moet vrij. Mijn bewogen jaren als oorlogsvrijwilliger in Nederlands Oost-Indië, 1945-1948* (5e dr.; Leeuwarden 2011), 132.
- 370 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schulz, z.d.
- 371 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 12-13; Tjioe, *Indië land van mijn dromen*, 176.
- 372 NIMH, Sweep, 840, Dagboekantekeningen Berenbak, 3 december 1947.
- 373 *Oost-Java. Gedenkboek der 4e Infanterie-Brigade*, 491-492.
- 374 Cribb, *Gangsters*, 172.
- 375 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7096, Nasution aan ondercommandanten e.a., 3 maart 1949; Zie ook Harmanny, *Grof geschut*, 275-277.
- 376 NL-HANA, SNI, 2914, Hoofd IVD TRTC West-Java kapitein J.H. Stokmans aan inlichtingsofficieren, 21 oktober 1947.
- 377 Hornman, *Geschiedenis Mariniersbrigade*, 402; Menting, *Zo was hij nu eenmaal gebakken*, 118.
- 378 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 327.
- 379 NIMH, Sweep, 840, Dagboek Berenbak, 5 oktober 1947.
- 380 Kawilarang, *Officier*, 148.
- 381 M.W. Jensen en G. Platje, De MARID. De Marine Inlichtingendienst van binnenuit belicht (Den Haag 1997) 75; NIMH, Dekolonisatie, 891, A. van der Willigen, 'Uit mijn militaire dienst-jaren in Indonesia' (spreekbeurt), 18 november 1998.
- 382 George MacTurman Kahin, *Southeast Asia. A Testament* (Londen 2003) 11.
- 383 Zie voor het dossier van Pope: NL-HANA, 2.05.52 Ministerie van Buitenlandse Zaken Directie Verre Oosten te Batavia 1947-1950 (DIRVO), 137.

- 384 Kawilarang, *Officier*, 133-134; Bouman, *Ieder voor zich*, 164-165.
 385 NL-HaNA, SNI, 326, Spoor aan Van Mook, 24 maart 1947.
 386 Zie bijvoorbeeld NL-HaNA, AS, 3935, Nasution aan Saffrudin en Sudarsono, 10 maart 1949; Benedek, Uit Westerlings schaduw, 18.
 387 Stevens, 'Manipulatie', 5.
 388 NL-HaNA, SNI, 1326, 'Subversieve activiteiten op Bali, Lombok en Soembawa', z.d.
 389 Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda* 80, 115-116; Poeze en Schulte Nordholt, *Merdeka*, 322.
 390 Zie NL-HaNA, AS, 3903 t/m 3952.

5. Een krijgsmacht zonder veiligheidsbesef

- 1 NL-HaNA, SNI, 402, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TtTC Midden-Java, 5 januari 1948.
 2 NIMH, Sweep, 243, Algemene taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
 3 NIMH, Bakker, 11, 'Instructies Territoriale Inlichtingen Groepen 5 en 6', 4; NIMH, Sweep, 243, Algemene taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
 4 NIMH, Bakker, 26, 'Taak Afd B', 9; NIMH, Sweep, 243, Algemene taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
 5 Het 'preventief' gedeelte van de CI behoorde bij de veiligheidsdienst en het 'defectief' gedeelte bij de inlichtingendienst.
 6 NIMH, Sweep, 243, Algemene taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
 7 Engelen, *Militaire Inlichtingen Dienst*, 77, 85.
 8 NL-HaNA, SNI, 195, Wekelijks veiligheidsrapport T-Brigade, 2 t/m 9 januari 1947.
 9 NL-HaNA, SNI, 457, Veiligheidsrapport ML-KNIL, februari 1948, 25 maart 1948.
 10 Limpach, *Brandende kampongs*, 594.
 11 Voor de desbetreffende titels zie NL-HaNA, Marbrig, 1010.
 12 NIMH, Sweep, 243, Algemene taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
 13 Limpach, *Brandende kampongs*, 594.
 14 Thijs de Moor, 'Orde en rust voor het thuisfront' (MA-thesis Universiteit Leiden 2015) 6, 26-28.
 15 NL-HaNA, SNI, 1200, Waarnemend CLG Buurman van Vreeden aan divisie- en brigadecommandanten, C-ML, C-KMP, TtTC, KMG, AG, DCO, NEFIS, PG, 21 januari 1947.
 16 NL-HaNA, Marbrig, 994, Administratieve order Java no. 127, 19 september 1946.
 17 Limpach, *Brandende kampongs*, 262, 526, 590-595, 623-627, 636; De Moor, 'Orde en rust voor het thuisfront', 12-16, 28-29.
 18 NL-HaNA, SNI, 2911, Afschrift schrijven 'onbetrouwbare elementen' van CGS aan ondercommandanten, 6 april 1948.
 19 NL-HaNA, SNI, 642, WVRO A-Divisie, 18 maart 1949; NL-HaNA, SNI 402, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TtTC Midden-Java, 13 en 24 mei 1948.
 20 NL-HaNA, SNI, 2911, Troepencommandant West-Java aan ondercommandanten, 23 augustus 1948.
 21 Voor een betrouwbaarheidsonderzoek tegen een vermeende CPN-agent, zie bijvoorbeeld NL-HaNA, SNI, 3932.
 22 NL-HaNA, SNI, 4709, Spoor aan commandanten ML-KNIL, NEFIS en PG, 25 juli 1946; Chef ML-KNIL aan commandant 7 VB, 13 december 1946.
 23 NL-HaNA, SNI, 3950, Commandant MPI aan commandant KMP, 12 juli 1949.
 24 NIMH, Sweep, 243, Algemene taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
 25 NL-HaNA, SNI, 2911, Luitenant-kolonel E. Holle o/l commandant C-Divisie, 12 februari 1947.
 26 Zie bijvoorbeeld NL-HaNA, SNI, 216, Weekrapport Veiligheidsgroep TtTC Midden-Sumatra, 22 t/m 29 mei 1947.
 27 NL-HaNA, SNI, 195, Veiligheidsrapport T-Brigade, 13 t/m 20 februari 1947.
 28 NL-HaNA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroepen TC West-Java, 9 t/m 16 mei 1947.
 29 NIMH, Sweep, 243, Algemene taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
 30 NL-HaNA, SNI, 658, De Vries aan Spoor, 24 januari 1949. Zie ook de vermistenstatistieken inclusief gedeserteerden in dit dossier.
 31 Frakking, Collaboration is a very delicate concept, 200-201.
 32 Limpach, *Brandende kampongs*, 108-109.
 33 De legerleiding becijfert het aantal vermisten (exclusief hulptroepen) tot mei 1949 op 109 KNIL- en 75 KL-militairen. Hierbij werden 'gedeserteerden' nadrukkelijk meegeteld. Het exacte aantal gedeserteerden staat dus niet vast, maar zal lager liggen. Zie NL-HaNA, SNI, 658, 'Maandelijks overzicht vermisten (inclusief gedeserteerden) gesplitst in KNIL en KL'.
 34 Zie bijvoorbeeld de statistiek omtrent deserties in Midden-Java van mei tot oktober 1949 in NL-HaNA,

- SNI, 644.
- 35 NL-HANA, SNI, 216, TTTC Midden-Sumatra, weekrapport Veiligheidsgroep, 24 april t/m 8 mei 1947.
- 36 NL-HANA, SNI, 471, Veiligheidsrapport no. 14, stafkwartier Zuidoost-Borneo, 8 oktober 1948.
- 37 NL-HANA, CZMNI, 1968, Directeur ME aan Pinke, 4 september 1948.
- 38 NL-HANA, SNI, 2259, 2 Regiment Veldartillerie, 1947 januari–december 1948 (bundel I-VI), 1946-1949.
- 39 NIMH, Sweep, 162, Dallinga, 'Mannen van 3-6 RVA in Indonesië', 9-10; Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 42; Frank Ligterink, *Een verleden berleefd: Indië 1948-1950* (s.l. 2006) 27.
- 40 NIMH, Sweep, 162, Dallinga, 'Mannen van 3-6 RVA in Indonesië', 9-10.
- 41 Willem F. van Breen, *Voor ik het nooit vergeet. Herinneringen van een 4-2 R.I'er op Noord-Sumatra. Gebaseerd op dagboekantekeningen over de periode van 7 november 1946 tot en met 24 februari 1950* (2e dr., Hilvarenbeek 1997) 74.
- 42 NL-HANA, SNI, 195, Veiligheidsrapport T-Brigade, 26 juni t/m 3 juli 1947.
- 43 Zie bijvoorbeeld NL-HANA, SNI, 224, Weekrapport Veiligheidsgroep B-Divisie, 6 t/m 13 januari 1947.
- 44 NL-HANA, SNI, 195, Veiligheidsrapport T-Brigade, 10 t/m 17 oktober 1947.
- 45 NL-HANA, SNI, 224, Weekrapport Veiligheidsgroep B-Divisie, 23 t/m 30 december 1946
- 46 NL-HANA, SNI, 402, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TC Midden-Java, 4 januari 1948.
- 47 NIMH, Interview auteur met Bert Carper, Delden, 17 juli 2018; NIMH, Sweep, 243, Algemene taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d; NL-HANA, SNI, 279, Veiligheidsrapport TC Zuid-Sumatra, 23 januari t/m 6 februari 1947.
- 48 NL-HANA, CZMNI, 1968, Hoofd sectie III MARID aan directeur MARID, z.d.
- 49 NL-HANA, SNI, 224, Weekrapport Veiligheidsgroep B-Divisie, 6 t/m 13 januari 1947.
- 50 NL-HANA, SNI, 360, VRVO A-Divisie, 18 september t/m 2 oktober 1947.
- 51 Zie bijvoorbeeld NL-HANA, SNI, 393, VVD-weekrapport TC West-Java, 19 t/m 26 januari 1948.
- 52 NL-HANA, PG, 865, Hoofd Departement Sociale Zaken A.Th. Boogaardt aan Secretaris van Staat voor Binnenlandse Veiligheid, 26 augustus 1948.
- 53 NL-HANA, SNI, 360, VRVO A-Divisie, 2 t/m 16 oktober 1947.
- 54 NL-HANA, SNI, 279, Veiligheidsrapporten TC Zuid-Sumatra, 23 januari t/m 6 februari en 3 t/m 10 april 1947.
- 55 NL-HANA, SNI, 641, VVD-weekrapport TTTC West-Java, 23 t/m 29 december 1948.
- 56 NL-HANA, Marbrig, 994, 'Huishoudelijke order nr. 12', 1 juni 1948.
- 57 NL-HANA, Marbrig, 993, VRVO, 1 t/m 9 januari 1947.
- 58 NL-HANA, SNI, 195, Veiligheidsrapport T-Brigade, 10 t/m 17 juli 1947.
- 59 NL-HANA, SNI, 457, Veiligheidsrapport ML-KNIL, januari 1948, 25 februari 1948.
- 60 NL-HANA, SNI, 471, Veiligheidsrapport no. 14, stafkwartier Zuidoost-Borneo, 8 oktober 1948.
- 61 NL-HANA, SNI, 402, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TC Midden-Java, 4 januari 1948.
- 62 NL-HANA, SNI, 195, Wekelijks veiligheidsrapport T-Brigade, 10 t/m 17 oktober 1947.
- 63 NL-HANA, SNI, 216, Weekrapporten Veiligheidsgroep U-brigade, 26 december t/m 2 januari 1947 en 2 t/m 9 januari 1947.
- 64 NL-HANA, SNI, 393, VVD-weekrapporten TC West-Java, 5 t/m 12 januari en 12 t/m 19 januari 1948.
- 65 NL-HANA, SNI, 457, Veiligheidsrapport ML-KNIL, maanden juni en juli 1948, 11 augustus en 10 september 1948; NL-HANA, SNI, 224, Weekrapport Veiligheidsgroep B-Divisie, 4 t/m 10 februari 1947; NL-HANA, SNI, 279, Veiligheidsrapport TC Zuid-Sumatra, 23 januari t/m 6 februari; NL-HANA, SNI, 651, Veiligheidsrapport stafkwartier Zuid Oost Borneo, 7 februari 1949.
- 66 NL-HANA, SNI, 393, VVD-weekrapporten TC West-Java, 26 januari t/m 2 februari; 10 t/m 16 februari 1948
- 67 NL-HANA, SNI, 360, VRVO A-Divisie, 16 t/m 30 januari 1947 en 4 t/m 16 september 1947.
- 68 NL-HANA, Marbrig, 993, VRVO, 9 t/m 16 januari 1947.
- 69 NL-HANA, SNI, 393, VVD-weekrapport TC West-Java, 19 t/m 26 maart 1948.
- 70 NL-HANA, SNI, 224, Weekrapport Veiligheidsgroep B-Divisie, 1 t/m 17 februari 1947.
- 71 NL-HANA, SNI, 360, VRVO A-Divisie, 23 t/m 27 februari, 1947.
- 72 NL-HANA, SNI, 360, VRVO A-Divisie, 12 t/m 26 juni 1947.
- 73 NL-HANA, SNI, 224, Weekrapport Veiligheidsgroep B-Divisie, 18 t/m 24 februari 1947.
- 74 NL-HANA, SNI, 2911, Voorschriften voor wachtposten, Veiligheidsdienst stafkwartier C-Divisie, 26 november 1946.
- 75 NIMH, Sweep, 579, Dagboek J.G.H. Kootker, 2 oktober 1947.
- 76 NL-HANA, SNI, 360, Buurman van Vreeden aan ondercommandanten, 9 oktober 1947.
- 77 NIMH, Sweep, 243, Algemene taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.

- 78 NL-HaNA, SNI, 1101, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TtTC Midden-Java, 16 februari 1949.
- 79 NL-HaNA, SNI, 642, WVRO TtTC Oost-Java, 15 april 1949.
- 80 NL-HaNA, SNI, 195, Veiligheidsrapporten T-Brigade, 9 t/m 16 en 23 t/m 30 januari, 20 t/m 27 februari 1947.
- 81 NIMH, Sweep, 243, Algemene taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
- 82 NL-HaNA, SNI, 2911, Buurman van Vreeden aan ondercommandanten, 15 juni 1949.
- 83 NL-HaNA, SNI, 642, VRVO A-Divisie, 13 t/m 22 februari 1949; WVRO van Oost-Java no. 2, 18 maart 1949; WVRO no. 5, 8 april 1949; WVRO no. 7, 23 april 1949; WVRO no. 16, 2 juli 1949.
- 84 F.C. Hazekamp, *Twee broers, twee luitenanten in Indië. Verslag van de militaire diensttijd van de broers Frans en Ted Hazekamp in Engeland en Nederlands Oost-Indië 1945-1950, met de kwartierstaten van hun ouders: Hazekamp-van der Donk, Wellink-Wagenaar* (Baarn 2008) 80.
- 85 NL-HaNA, SNI, 393, VVD-weekrapport TC West-Java, 15 t/m 22 december 1947.
- 86 NL-HaNA, SNI, 2914, WMIR no. 3 TtTC West-Java, 24 maart 1949.
- 87 NL-HaNA, SNI, 279, Veiligheidsrapport TC Zuid-Sumatra, 13 t/m 20 maart 1947.
- 88 NL-HaNA, NEFIS/CM1, 7248, 'TRI-intell', z.d.
- 89 NL-HaNA, PG, 5, Kist aan Felderhof, 24 april 1949
- 90 NL-HaNA, SNI, 2948, Somer aan Kist, 11 januari 1949.
- 91 NL-HaNA, PG, 5, Felderhof aan Beel, 5 mei 1949; rapport Kloots, 21 april 1949.
- 92 NL-HaNA, PG, 5, Kloots aan Tol, 30 mei 1949.
- 93 NL-HaNA, Marbrig, 994, S-2 aan C-Marbrig, 27 november 1948.
- 94 NL-HaNA, SNI, 326, De Waal aan CGS, 10 juli 1947.
- 95 NL-HaNA, SNI, 402, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TtTC Midden-Java, 5 januari 1948.
- 96 NL-HaNA, SNI, 402, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TtTC Midden-Java, 3 juni 1948.
- 97 NIMH, Sweep, 765, Luitenant A. Klaring aan TtTC t.a.v. Hoofd Sectie Inlichtingen, 18 oktober 1949.
- 98 NL-HaNA, SNI, 393, VVD-weekrapport TC West-Java, 5 t/m 12 januari 1948.
- 99 NL-HaNA, Marbrig, 1010, Baay aan ondercommandanten, 28 april 1949.
- 100 NIMH, Dekolonisatie, 1234, Dagboek P.A. Schuurmans, ingedeeld bij 3-2 RI.
- 101 NL-HaNA, AS, 3824, Memorandum directeur-generaal Algemene Zaken aan Van Mook, 8 januari 1948.
- 102 Zijlmans, *Eindstrijd en ondergang* 225-226.
- 103 NL-HaNA, AS, 3824, Spoor aan Van Mook, 7 januari 1948.
- 104 NL-HaNA, SNI, 393, VVD-weekrapporten TC West-Java 5 t/m 12 januari en 10 t/m 16 februari 1948; NL-HaNA, SNI, 402, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TtTC Midden-Java, 5 januari 1948; Tomás Kocsis, *De koloniale politie in crisis. Dekolonisatie en het politievraagstuk in Oost-Java en Madura, 1945-1949* (RMA-thesis Universiteit van Amsterdam 2017) 52-54.
- 105 NL-HaNA, SNI, 397, Veiligheidsrapport TtTC Zuid-Sumatra, 8 t/m 15 april 1948.
- 106 NL-HaNA, AS, 3824, Buurman van Vreeden aan directeur BB, 29 juli 1947.
- 107 NL-HaNA, AS, 3824, Spoor aan Van Mook, 7 januari 1948.
- 108 NL-HaNA, CZMNI, 1589, Verslag van vergadering van IVG-hoofden in Batavia, 25 en 26 februari 1948.
- 109 NL-HaNA, AS, 3824, Spoor aan Buurman van Vreeden, directeur NEFIS, PG en territoriale commandanten, 28 januari 1948.
- 110 Telefoongesprek met Bert Carper, 6 juni 2019; e-mails Carper aan auteur, 16 en 25 maart 2020 en 10 augustus 2022.
- 111 NL-HaNA, SNI, 393, VVD-weekrapport TC West-Java, 26 januari t/m 2 februari 1948.
- 112 NIOD, Getuigen en Tijdgenoten (G&T), IN18016 Interview Piet Tillema, 3 november 2017, door E. van der Horst.
- 113 NL-HaNA, SNI, 393, VVD-weekrapporten TC West-Java, 15 t/m 22 december 1947; 12 t/m 19 januari 1948.
- 114 NL-HaNA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroepen TC West-Java, 26 juni 1947.
- 115 NL-HaNA, SNI, 641, VVD-weekrapport TtTC West-Java, 30 december 1948 t/m 5 januari 1949.
- 116 NL-HaNA, SNI, 397, Veiligheidsrapport TtTC Zuid-Sumatra, 22 t/m 29 januari en 22 t/m 29 april 1948.
- 117 NL-HaNA, AS, 3080, Van der Plas aan Van Mook, 28 september 1948.
- 118 NL-HaNA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroepen TC West-Java, 26 juni 1947.
- 119 NL-HaNA, SNI, 360, VRVO A-Divisie, 7 augustus t/m 4 september 1947.
- 120 NL-HaNA, SNI, 279, Veiligheidsrapport TC Zuid-Sumatra, 25 september t/m 2 oktober 1947.
- 121 NL-HaNA, SNI 2911, Weekrapport Veldveiligheidsdienst C-Divisie, 6 t/m 12 maart 1947.
- 122 NL-HaNA, AS, 3080, Van der Plas aan Van Mook, 28 september 1948.
- 123 NL-HaNA, Marbrig, 1010, Baay aan ondercommandanten, 20 juli 1948.
- 124 NL-HaNA, SNI, 195, Veiligheidsrapport T-Brigade, 11 t/m 17 april 1947.

- 125 SMGI, 1231.2, Interview R.M. (Rob) Smulders, 12 maart 1998, door T. Boiten.
- 126 NL-HANA, SNI, 457, Veiligheidsrapport ML-KNIL, juli 1948, 11 augustus 1948; NL-HANA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroepen TC West-Java, 26 juni 1947.
- 127 NIMH, Interview Bert Carper door auteur (met Florine van Berne), Delden, 17 juli 2018; aanvullend telefoongesprek 6 juni 2019.
- 128 NL-HANA, SNI 195, Veiligheidsrapport T-Brigade, 26 juni t/m 3 juli 1947.
- 129 NL-HANA, SNI, 224, Weekoverzicht Veiligheidsgroep stafkwartier B-Divisie, 13 t/m 20 januari 1947.
- 130 NL-HANA, SNI, 224, Weekoverzicht Veiligheidsgroep stafkwartier B-Divisie, 31 december 1946 t/m 6 januari 1947 (citaat); NL-HANA, SNI, 393, VVD-weekrapporten TC West-Java, 12 t/m 19 en 19 t/m 26 januari 1948.
- 131 NL-HANA, SNI, 360, VRVO A-Divisie, z.d. t/m 9 januari 1947.
- 132 NL-HANA, SNI, 279, Veiligheidsrapporten TC Zuid-Sumatra, 13 t/m 20 maart en 12 t/m 19 juni 1947.
- 133 NL-HANA, SNI, 397, Veiligheidsrapport TTTC Zuid-Sumatra, 1 t/m 8 juli 1947.
- 134 NL-HANA, SNI, 360, Veiligheidsrapport A-Divisie, 16 t/m 30 januari 1947.
- 135 NL-HANA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroepen TC West-Java, 24 oktober 1947.
- 136 NL-HANA, SNI, 393, VVD-weekrapporten TC West-Java, 3 t/m 9 februari 1948.
- 137 NL-HANA, SNI, 360, VRVO A-Divisie, 26 november t/m 2 december 1947.
- 138 NL-HANA, SNI, 2911, Weekrapport Veldveiligheidsdienst C-Divisie, 6 t/m 12 maart 1947.
- 139 NL-HANA, SNI, 195, Veiligheidsrapport T-Brigade, 26 juni t/m 3 juli 1947.
- 140 NL-HANA, SNI, 397, Veiligheidsrapporten TTTC Zuid-Sumatra, 25 maart t/m 1 april en 22 t/m 29 april 1948.
- 141 NL-HANA, SNI, 216, Weekrapport Militaire Veiligheids Sectie TTTC Midden-Sumatra, 2 t/m 9 januari 1947.
- 142 NL-HANA, SNI, 360, Veiligheidsrapport A-Divisie, 16 t/m 30 januari 1947.
- 143 NIMH, Sweep, 243, Algemene taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
- 144 NIOD, IC, 2394, Transcripties vijftiuk *Ons Indië voor de Indonesiërs* (NOS), 1984, Interview Math Jalhay.
- 145 NL-HANA, SNI, 195, Veiligheidsrapport T-brigade, 22 t/m 29 december 1946.
- 146 Schoonoord, *Mariniersbrigade*, 293.
- 147 NL-HANA, SNI, 2911, Weekrapport Veldveiligheidsdienst stafkwartier C-Divisie, 6 t/m 12 maart 1947.
- 148 NL-HANA, SNI, 195, Veiligheidsrapport T-brigade, 22 t/m 29 december 1946.
- 149 NL-HANA, SNI, 1101, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TTTC Midden-Java, 26 februari 1949.
- 150 NL-HANA, Marbrig, 994, S-2 aan C-Marbrig, 27 november 1948.
- 151 NL-HANA, SNI, 641, VVD-weekrapport TTTC West-Java, 10 t/m 16 februari 1949.
- 152 NL-HANA, SNI, 224, Weekoverzicht Veiligheidsgroep stafkwartier B-Divisie, 31 december 1946 t/m 6 januari 1947.
- 153 NL-HANA, SNI, 651, Veiligheidsrapport nr.22 ZO-Borneo, 20 januari 1949.
- 154 NL-HANA, SNI, 224, Weekoverzicht Veiligheidsgroep stafkwartier B-Divisie 23 t/m 30 december 1946; SNI, 393, VVD-weekrapport TC West-Java, 9 t/m 15 april 1948; SNI, 402, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TC Midden-Java, 2 februari 1948.
- 155 NL-HANA, SNI, 642, WVRO TTTC Oost-Java, 15 april 1949.
- 156 NL-HANA, SNI, 402, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TTTC Midden-Java, 5 mei 1948.
- 157 NL-HANA, SNI, 402, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TTTC Midden-Java, 5 januari 1948.
- 158 NL-HANA, SNI, 642, WVRO TTTC Oost-Java, 8 april 1949.
- 159 NL-HANA, SNI, 393, VVD-weekrapport TC West-Java, 23 februari t/m 4 maart 1948.
- 160 NL-HANA, SNI, 642, WVRO TTTC Oost-Java, 15 april 1949.
- 161 NL-HANA, SNI, 360, VRVO A-Divisie, 13 t/m 27 februari 1947.
- 162 NL-HANA, SNI, 279, Veiligheidsrapport TC Zuid-Sumatra, 6 t/m 13 maart 1947.
- 163 NL-HANA, SNI, 642, WVRO TTTC Oost-Java, 1 april 1949.
- 164 NL-HANA, SNI, 642, WVRO TTTC Oost-Java, 23 april 1949.
- 165 NL-HANA, Marbrig, 994, S-2 aan C-Marbrig, 27 november 1948. Onderstreping in origineel.

6. Extreem geweld door de Nederlandse inlichtingendiensten

- 1 Nota betreffende het archievenonderzoek naar gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950; vanaf hier wordt verwezen naar de paginering in de in 1995 uitgegeven nota die is voorzien van een inleiding: Jan Th.M. Bank (ed.), *De excessennota. Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950* (Den Haag 1995) 32.

- 2 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*. (4e herz.dr.) 223.
- 3 Limpach, *Brandende kampongs*, 24.
- 4 NIOD, IC, 2019, C. Soons aan redactie *Achter het Nieuws* (hierna: AHN), 21 februari 1969. Deze reactie was een kopie van een brief, die Soon in juli 1949 schreef na aanleiding van een artikel in *De Spiegel* van 14 mei 1949.
- 5 Van Reybrouck, *Revolusi*, 410.
- 6 Limpach, *Brandende kampongs*, 569-571.
- 7 NIOD, IC, 2019, A.J. Borgen aan redactie AHN, 20 januari 1969.
- 8 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 205-206.
- 9 Lidy Nicolassen, 'Martelen Indonesiërs gebeurde routinematig,' *De Volkskrant*, 24 november 2011.
- 10 NL-HANA, 2.12.19 Koninklijke Marine: Chef van de Marinestaf en de Bevelhebber der Zeestrijdkrachten, 1945-1948 (hierna: Marinestaf), 905, Verklaring B. Roffel, 26 juni 1947.
- 11 NL-HANA, Marinestaf, 905, Verklaring B. Roffel, 26 juni 1947.
- 12 NL-HANA, Marinestaf, 905, Processen-verbaal Harms en Tuankotta, 28 augustus 1947.
- 13 NL-HANA, Marinestaf, 905, Proces-verbaal Groenewoud, 28 augustus 1947; Verklaring kolonel der mariniers W.A.J. Roelofsen, 11 augustus 1947; Kapitein W. van Lier namens Helfrich aan Bevelhebber der Zeestrijdkrachten, 20 september 1947.
- 14 NL-HANA, Marinestaf, 905, Verklaring B. Roffel, 26 juni 1947.
- 15 Menting, *Zo was hij nu eenmaal gebakken*, 106, 124.
- 16 109; SMGI, 1319.1. Interview R. (Robert) Groenewoud, 4 december 1998, door T. Boiten.
- 17 Posthuma, *Arts in verzet*, 111-113.
- 18 Smit, *Dagboek Schermerhorn*, 1, 300.
- 19 Limpach, *Brandende kampongs*, 642.
- 20 József Mindszenty was een Hongaarse kardinaal die tijdens de Tweede Wereldoorlog tegen de Duitse bezetting van Hongarije protesteerde en tegen het communistische regime dat volgde na de oorlog.
- 21 Jan Bank, *Katholieken en de Indonesische Revolutie* (Baarn 1983) 429.
- 22 NL-HANA, SNI, 1314, Sassen aan Beel, 19 januari 1949.
- 23 NL-HANA, SNI, 1314, Commandant B-Divisie aan kabinet legercommandant, 17 februari 1949.
- 24 Limpach, *Brandende kampongs*, 496.
- 25 NL-HANA AOK/AZ/KMP, 4472, Aantekeningen van het onderhoud met dr. J.E. Hueting op 8 april 1969.
- 26 Margo Klijn-Pot, *KP'er in Zeist en oorlogsvrijwilliger in Nederlands-Indië. Herinneringen aan de jaren 1943-1950 van Kees Klijn* (Arnhem 1997) 93.
- 27 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 328.
- 28 NL-HANA, 2.13.160 Regeringsonderzoek naar wandaden in Nederlands-Indië in 1945-1949 (hierna: RWN1), 3, 'Berichten Alg. Ned. Persbureau (ANP)', 12 maart 1949; 'Vermeende wandaden zijn niet aan het licht gekomen,' *De Vrije Pers*, 14 maart 1949.
- 29 Louis Sinner, 'Verwongen normen,' *Algemeen Dagblad*, 21 januari 1969.
- 30 'Een officier schrijft uit Djokja aan zijn vrienden: Een commentaar op ons,' *De Groene Amsterdammer*, 26 februari 1949.
- 31 Zie over de militaire justitie ook Esther Zwinkels, *De klewang van Vrouwe Justitia. Recht en onrecht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam, te verschijnen).
- 32 Huw Bennet en Peter Romijn, 'Not an Afterthought: Accountability for Colonial Violence in the Dutch and British Metropolises,' in: Brocades Zaalberg en Luttkhuis (eds.), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca NY, Londen 2022) 25-48, aldaar 41-48; Limpach, *Brandende kampongs*, 468-497, 599-617, 627-639.
- 33 M.C.J. Soetermeer, *Belevenissen van 5-9 RI* (Den Haag 1950) 49; ICNV, 413, Interview W. (Willem) de Haan, 8 april 2008, door A. van der Veen; Lapré, Andjing Nica, 238; NIMH, Bakker, 12, 'Brief Bakker aan Vader', 8 september 1949.
- 34 NL-HANA, AOK/AZ/KMP, 4472, Aantekeningen van het onderhoud met dr. J.E. Hueting op 8 april 1969.
- 35 NL-HANA, Marinestaf, 905, Verklaring B. Roffel, 26 juni 1947.
- 36 E.A.C. Weber, *Dagboek van het 3e bataljon 2e regiment infanterie der 3e infanterie brigade groep 7 december divisie van 1 september 1946 tot 31 december 1949* (s.l. 1949) 61.
- 37 NIMH, Sweep, 535, *Dagboek van huzaar K.S. Bunink*, 10 mei 1949.
- 38 NL-HANA, PG, 1278, Commandementsorder nr. 6, 14 december 1948.
- 39 Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 208; Limpach, *Brandende kampongs*, 453; Hoek, *Strijd om Bali*, 301.
- 40 NIMH, Sweep, 110, *Dagboek F.H. Dijkstra*, 26 en 27 mei 1948.
- 41 Van Reybrouck, *Revolusi*, 463.

- 42 NIMH, Sweep, 110, Dagboek Dijkstra, 27 mei 1948.
- 43 Bouman, *Succes in een verloren oorlog*, 96.
- 44 SMGI, 1639.1, Interview J.C. (Jan) van Beurden, 14 juli 2000, door T. Boiten; Van Berlo, *En ons moeder skruwde*, 131; Hoek, *Strijd om Bali*, 289.
- 45 Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 259.
- 46 Deze vaststelling is onder meer gebaseerd op rapporten over voedselinname. Zie Limpach, *Brandende kampongs*, 531-541.
- 47 Ibidem, 531, 538; Hoek, *Strijd om Bali*, 306.
- 48 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schulz, z.d.
- 49 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 107-108; Limpach, *Brandende kampongs*, 699; Soetermeer, *Belevenissen van 5-9 RI*, 49.
- 50 NIMH, Dekolonisatie, 676, Arrestaties van gewapende Indonesiërs en burgers, 17 juli 1947; Van Baarsen, *50 jaar 4-10 RI*, 137; Gerrit Kerkdijk, *Soldaat E. Kerkdijk: registratienummer 25.12.12.159. Die jongeman uit Bergentheim, hij werd geroepen. En vanuit zijn plichtsgevoel vervulde hij zijn taak* (s.l. 1997) 143; Van den Bergh en Van Casteren, *Respect en erkenning*, 82; ICNV, 374, Interview A.W.T. Gijbsbers, 1 februari 2008, door A. van der Veen.
- 51 NL-HANA, PG, 1148, 'Memorandum nr. 2, auditeur-militair L. Verbeek, 10 maart 1948; NL-HANA, Marinestaf, 905, Verklaring B. Roffel, 26 juni 1947; SMGI, 1252.2, Interview W.M. de Vries, 8 juni 1998, door F. Linck; De Graaff, *Merdeka*, 79-87, Limpach, *Brandende kampongs*, 514-521.
- 52 Ron E. Hassner, 'What Do We Know about Interrogational Torture?', *International Journal of Intelligence and Counterintelligence* 33:1 (2020) 4-42, aldaar 26.
- 53 Stef Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002), 44, 99; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (hierna: IISG), ARCH02617 Archief F.J. Goedhart (hierna: Goedhart), 24, R. Fraikin aan vrienden, 15 februari 1949; Marinus Muller, *Mijn tijd in Indië*, 10.
- 54 Lidy Nicolassen, 'Martelen Indonesiërs gebeurde routinematig', *De Volkskrant*, 24 november 2011.
- 55 *Nederlands Indië 1945/Indonesië 1949/Achter het Nieuws 1969, drie VARA-producties* [volledige teksten van de VARA-uitzendingen op 17, 25 en 27 januari 1969] (Hilversum 1969) 12.
- 56 Van Reybrouck, *Revolusi*, 463.
- 57 *Nederlands Indië 1945/Indonesië 1949/Achter het Nieuws 1969*, 12, 48; Henk Koetsier en Tineke Koetsier-Korvinus, *Vijftig jaar 'Merdeka'. In gesprek met Indonesiërs en Nederlanders* (Kampen 1995) 135-136; Van Reybrouck, *Revolusi*, 410, 463; Scagliola, *Last van de oorlog*, 99; Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 206; Hoek, *Strijd om Bali*, 286.
- 58 Limpach, *Brandende kampongs*, 640.
- 59 NL-HANA, SNI, 1314, Bevindingen inzake MID in Sengkang, z.d.
- 60 NL-HANA, PG, 1273, De la Parra en Veldhuis aan Van der Plas, 10 januari 1948.
- 61 *Altijd Wat* (NCRV), Piet de Blaauw en Harry van de Westelaken, Reportage: de oorlogsmisdaden van Nederland in voormalig Nederlands-Indië, 19 november 2013.
- 62 Akte van uitlating na tussenvonnis, 21 september 2016; Dagvaarding Yaseman, 23 januari 2015; Getuigenverhoren Yaseman en Sapatun, 7 juni 2017. Met dank aan Jeffrey Pondaag van KUKB en advocate Liesbeth Zegveld voor inzage in het dossier Yaseman bij advocatenkantoor Prakken d'Oliveira.
- 63 A.P.L. Wiessing, 'Eer is teer, dr. Drees', *De Vrije Katheder*, maart 1949, geciteerd in *Excessennota*, 271.
- 64 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* (4e herdruk), 223, 273, 352; Scagliola, *Last van de oorlog*, 99.
- 65 NIOD, IC, 2019, J.P.J. Paap aan redactie AHN, 20 februari 1969.
- 66 Smit, *Dagboek Schermerborn*, 1, 300.
- 67 Limpach, *Brandende kampongs*, 453.
- 68 Van Reybrouck, *Revolusi*, 410.
- 69 Processtukken Yaseman, verklaring van eiser (productie 12), 'vertaling verklaring van de heer Yaseman, 24 november 2014'.
- 70 Processtukken Yaseman, akte van uitlating na tussenvonnis, 21 september 2016.
- 71 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schulz, z.d.; NIMH, 526 Veldhuizen, 11, Dagboek van Th.A.M. Veldhuizen, 23 maart 1949; NIMH, 806 Militaire Luchtvaart Koninklijke Nederlandsch-Indisch Leger (hierna: ML-KNIL), 930, Dagboek Meiners, 22 april 1946; IISG, ARCH01641 Collectie H.P.L. Wiessing, 63, Brief van huzaar Johan aan zijn oom C.H. (Henk) Lenshoek, 7 maart 1949; NIOD, IC, 2019, H.W. de Groot aan redactie AHN, 20 januari 1969; ICNV, 554, Interview B.J. (Benjamin) Asscher, 20 maart 2006, door S. Scagliola; Limpach, *Brandende kampongs*, 24, 192-193, 344, 381, 450, 453, 455, 557, 580,

- 639, 641, 649, 734; Van Reybrouck, *Revolusi*, 410, 463, 469; Scagliola, *Last van de oorlog*, 99; Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 198-209; 1945 *Nederlands Indië 1949 Indonesië 1969 Achter het Nieuws*, 31, 38, 48, 63; Hoek, *Strijd om Bali*, 252, 315; Van Berlo, *En ons moeder skréuwde*, 130; Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 44; Hibma, *Indië moet vrij*, 147; Bert Schüssler, *Naar eer en geweten* (Diemen 1998) 56; H. Speerstra, *Op klompen door de dessa. Indiëgangers vertellen* (3e dr.; Amsterdam 2015) 109; Henk Eilers, *Dagboek van een huzaar 1947-1950* (s.l. 2014) 173; A.P.L. Wiessing, 'Eer is teer, dr. Drees', *De Vrije Katheder*, maart 1949, geciteerd in *Excessennota*, 271; K. Sukarman HD, *Tragedi Berdarah Rawagede* [Lomba Karya Tulis Memperingati HUT TNI ke 54; Nederlandse vertaling door Peter Schumacher, 'Tragisch bloedbad Rawagede. Schrijfwedstrijd ter gelegenheid van de herdenking van het 54-jarig bestaan van de TNI'] (Balongsari 1999) 10-11; NL-HANA, RWN1, 17, proces-verbaal W.J.C. van Gils, 17 januari 1968.
- 72 NL-HANA, AOK/AZ/KMP, 4445, Verhoor Jean Jacques Odufré door A.S. Block, 29 maart 1949.
- 73 NIOD, IC, 2019, J. Singer aan redactie AHN, 18 januari 1969.
- 74 NL-HANA, 2.13.151 Gewoon en geheim verbaalarchief van het ministerie van Oorlog/Defensie, 1946-1963, en opgelegde archiefbescheiden van mr. F.J. Kranenburg, 1953-1957 en mr. W.H. Fockema Andrae, 1949-1992 (hierna: Defensie/Verbaalarchief), 6081, Brief van marinier Effing aan familie Effing, 2 februari 1946.
- 75 A.P.L. Wiessing, 'Eer is teer, dr. Drees', *De Vrije Katheder*, maart 1949, geciteerd in *Excessennota*, 271.
- 76 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 108.
- 77 Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 208, 215; Limpach, *Brandende kampongs*, 383.
- 78 SMGI, 1639.1, Interview J.C. (Jan) van Beurden, 14 juli 2000, door T. Boiten; Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 199; Hoek, *Strijd om Bali*; 290; Limpach, *Brandende kampongs*, 212.
- 79 Limpach, *Brandende kampongs*, 567-572.
- 80 Posthuma, *Arts in verzet*, 116.
- 81 Bennet en Romijn, 'Not an Aftertought', 35-48; Limpach, *Brandende kampongs*, 219, 555-598.
- 82 Limpach, *Brandende kampongs*, 24.
- 83 Ibidem, 649.
- 84 *Nederlands Indië 1945/Indonesië 1949/Achter het Nieuws 1969*, 12-13.
- 85 NIMH, Dekolonisatie, 1230, Persoonsgebonden stukken F. Doeleman, 4 november 1947.
- 86 NIMH, Veldhuizen, 11, Dagboek Veldhuizen, 4 mei 1948; SMGI, 1597.1, Interview L.M. (Leo) Schipper, 27 juni 2000, door T. Boiten; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* (4e herz. druk) 223.
- 87 Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 206-207.
- 88 Posthuma, *Arts in verzet*, 107.
- 89 Ibidem, 112-113.
- 90 SMGI, 1224.1, Interview C.A. (Kees) Princen, 26 februari 1998, door C. van Empel.
- 91 NIMH, 529 S. van Langen, 5, Verzameling foto's en documenten.
- 92 Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 44.
- 93 SMGI, 1322.4, Interview V.H. Blogg, 11 maart 1999, door C. van Empel.
- 94 NIMH, Losse stukken, 6718, Verklaring van wachtmeester J. Buenk over Van der Stelt, 18 juni 1949.
- 95 NL-HANA, AS, 3058, Rapport Van Goudoever, 26 september 1948.
- 96 Bank, *Excessennota*, 92.
- 97 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* (4e herz. druk) 262.
- 98 Van den Bergh, *Respect en erkenning*, 82-83.
- 99 Van Reybrouck, *Revolusi*, 463.
- 100 Jonathan Verwey, 'Hoeveel wreekt de bruidegom de bruid. Seksueel geweld en de Nederlandse krijgsmacht in Indonesië, 1945-1950', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 129:4 (2016) 569-592; Stef Scagliola en Natalya Vince, 'The Places, Traces, and Politics of Rape in the Indonesian and the Algerian Wars of Independence', in: Thijs Brocades Zaalberg en Bart Lutikhuis (eds.), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca NY, Londen 2022) 96-119; Limpach, *Brandende kampongs*, 462-466; Birney, *De marinier uit Soerabaja*, 257.
- 101 Zie over Peniwen onder meer Marleen van den Berg, 'Zending met hart voor dé zaak. Ds. Hildering en de kwestie-Peniwen, 1949', in: Marleen van den Berg en George Harinck (eds.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 91-108.
- 102 Limpach, *Brandende kampongs*, 465.
- 103 Pramoedya Ananta Toer (vert. Willem Samuels), *All that is gone* (oorspr. 1952; New York NY 2004) 139-210; zie over de term 'menyerah' onder meer Barbara Hatley, 'Nation, "Tradition", and Constructions of the Feminine in Modern Indonesian Literature', in: Jim Schiller en Barbara Martin-Schiller (eds.), *Imagining Indonesia: cultural politics and political culture* (Athens OH 1997) 90-120, aldaar 90 en 94-95.

- 104 Tessel Pollmann, *Bruidstraantjes en andere Indische geschiedenissen* (Den Haag 1999) 108.
- 105 Limpach, *Brandende kampongs*, 462-466; Scagliola en Vince, 'Places, traces and politics', 99-102.
- 106 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 258-259.
- 107 NIMH, Sweep, 445, Stukken van opperwachtmeester K. Kloeten, 21 november 1948; Volders, *Ik was korporaal in Nederlands-Indië*, 64.
- 108 Ton Loontjens, *Eens marinier altijd marinier. Een leven vol afwisseling en avontuur. Qua Patet Orbis 1940-1972* (Amsterdam 2004). 54-55.
- 109 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 259-260.
- 110 NIMH, Interview Bert Carper door auteur, Delden, 17 juli 2018; NIMH, Dekolonisatie, 797, Handleiding IVG-detachement Oost-Java.
- 111 ICNV, 374, Interview A.W.T. Gijsbers, 1 februari 2008, door A. van der Veen.
- 112 Gerrit Kuipers en Jan Kuipers, *Kennemers, watermannen en rijstvogels* (s.l. 2015) 281; Gerard van de Laak, *Belevissen van een stormpionier. 15 juli 1946-19 april 1950* (Hengelo 1994) 31.
- 113 NL-HANA, AOK/AZ/KMP, 4445, Verhoor Gerard 't Hart door A.S. Block, 29 maart 1949; NIMH, Dekolonisatie, 1292, Dagboek C.W. Bijsterveld, 27 november 1946; De Graaff, *Merdeka*, 79-87; Eilers, *Dagboek van een huzaar*, 138; G.H.O de Wit en Bas de Jong, *Binnen 20 minuten gereed: het 6e eskadron vechtwagens KL/KNIL, 1947-1950, LTD 716/III* (Amersfoort 1979) 2-16; M. v.d. Hofstad, *1e Cie 4e Bataljon 11e Regt. Infanterie. Uit het dagboek van een soldaat van de 1e Cie* (Den Dungen 1994) 102.
- 114 NL-HANA, SNL, 3248, Dagrapport Sytsema, 27 oktober 1948.
- 115 ICNV, 682, Interview H. (Henk) van Dalen, 17 maart 2009, door T. Boiten.
- 116 W.F. van den Akker, *Noorderlicht op Midden-Java. Gedenkboek 403e bataljon infanterie, 1948-1950* (s.l. 1992) 87.
- 117 NIMH, 457 Keegstra, 3, Dagboek H. Keegstra, 13 januari 1949.
- 118 Guus Schenk, Frits Beijer en Jos Bakker, *Tussen Alcantara en Zuiderkruis. Een verhaal over de belevenissen van het IIIe (7e) Bataljon van het Oorlogsregiment Stoottroepen in het voormalige Nederlands Oost Indië* (s.l. 1999) 53.
- 119 G.M. van Rossum en P. v.d. Geest, *3-3 R.I. korpsgeschiedenis* (s.l. 1949) 95.
- 120 NIMH, Dekolonisatie, 610, Mochtaruddin aan Hatta, 20 juni 1948.
- 121 ICNV, 374, Interview A.W.T. Gijsbers, 1 februari 2008, door A. van der Veen; Jansen, *Dorp en dessa*, 231; G. van Heck, *Front op Java. Mijn diensttijd in Indonesië 1947-1950* (Hengelo 1952) 23.
- 122 Hoek, *Strijd om Bali*, 276-279, 291-297.
- 123 Ibidem, 281-282, 307. Limpach, *Brandende kampongs*, 383. Lijftogt zegt niet hoeveel gevangenen er medio 1947 waren – en voert ook niet nader uit waar ze opgesloten zaten. Vermeldenswaardig is nog dat een groot aantal uitgeputte en uitgehongerde Balinese strijders hun antikoloniale strijd in mei 1948 opgaven en zich door de Nederlanders gevangen lieten nemen.
- 124 Robinson, *The dark side of paradise: political violence in Bali* (Ithaca NY 1995) 133, 165.
- 125 Ibidem, 133.
- 126 Ibidem, 153-156, 161; Hoek, *Strijd om Bali*, 196-215, 220, 266-270, 403, 414, 423-430, 504; Limpach, *Brandende kampongs*, 363-369.
- 127 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 259-260.
- 128 NIOD, IC, 2019, L.W. Sijsenaar aan redactie AHN, 20 januari 1969.
- 129 Limpach, *Brandende kampongs*, 452. Zie voor andere voorbeelden 1945 *Nederlands Indië 1949 Indonesië 1969*, 32, 38-39.
- 130 Limpach, *Brandende kampongs*, 499.
- 131 NIOD, IC, 2019, J.P.J. Paap aan redactie AHN, 20 februari 1969.
- 132 NIMH, Dekolonisatie, 1230, Dagboek Doelman, 4 november 1947.
- 133 De Moor, *Generaal Spoor*, 162.
- 134 Gert Oostindie en Fridus Steijlen, 'Ethnic "Ferociousness" in Colonial Wars: Moluccans in the Dutch Army in Indonesia, 1945-1949', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 177:4 (2021) 491-523, aldaar 517-520; Steijlen, 'Molukse militairen, een nuancering', *Vraagstelling* 1-2 (1994), 65-75, aldaar 69-71; Richard Chauvel, *Nationalists, soldiers and separatists: the Ambonese islands from colonialism to revolt: 1880-1950* (Leiden 1990) 203-234; Limpach, 'Business as usual: Dutch mass violence in the Indonesian War of Independence 1945-1949', in: Bart Luttikhuis en A. Dirk Moses (eds.), *Colonial counterinsurgency and mass violence: the Dutch Empire in Indonesia* (Londen 2014) 64-90, aldaar 82-84.
- 135 NL-HANA, 2.12.56 Ministerie van Marine 1945-1985 (hierna: Marine), 994, Van der Burg aan minister van Oorlog en Marine, 27 mei 1949.
- 136 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 301.

- 137 Keppy, *Pendek*, 104.
- 138 NL-HANA, SNI, 1314, Engles aan Van Lier, 29 september 1949.
- 139 Graard Janssen, *Dorp en dessa. Verhaal van een dorp in Brabant en zijn jongens-soldaten in de vrijheidsstrijd van Indonesië 1945-1951* (Reusel 1989) 295; Broerse, *Herinneringen van Co Broerse*, 73.
- 140 NIMH, Sweep, 110, Dagboek Dijkstra, 27 mei 1948.
- 141 Janssen, *Dorp en dessa*, 295.
- 142 *Taboe in het Theemeubel*, Correspondentie van K. Bruinsma en J. Venema, 29 juni 1943 en z.d. puntaal. nl/blog-63/ Blog 63: 'Dagelijks geweld, zware jongens ruimen we zelf op, niet over praten snoes, waarom ging ik naar Indië?' (eerste helft december 1947).
- 143 Koetsier en Koetsier-Korvinus, *Vijftig jaar 'Merdeka'*, 135-136.
- 144 Kleijn-Pot, *KP'er in Zeist*, 67.
- 145 Getuigenverhoren Yaseman en Sapatun, 7 juli 2017. Deels opgenomen in de uitspraak van de rechtbank Den Haag van 18 juli 2018: ECLI:NL:RBDHA:2018:8525, rechtspraak.nl.
- 146 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 87.
- 147 NIMH, Sweep, 378, Brief van soldaat J.H.M. de Haas, 20 augustus 1948.
- 148 NIOD, IC, 2008, Aantekeningen van Van Doorn en Hendrix over Militaire Politie, leger, bestuur en politie.
- 149 H. Jongen, *Agent in Indië. Dagboekbrieven van een MP'er (1949-1950)* (Zutphen 2007) 116, 130; Volders, *Ik was korporaal*, 67-69.
- 150 Limpach, *Brandende kampongs*, 638-639.
- 151 J.R. Westra, *Jong volwassenen in de knel. Dienstplicht in Indië 1946-1950. Dagboekuittreksels* (Zutphen 1999) 54.
- 152 NL-HANA, SNI, 3941, Processen-verbaal Djalimin Sk. Tandjoen en Mochtar Sjarif Sk. Malajoe, 10 april 1949.
- 153 NL-HANA, SNI, 3941, Proces-verbaal Djalimin Sk. Tandjoen, 10 april 1949.
- 154 NL-HANA, SNI, 3941, Proces-verbaal G. Koning, 10 april 1949.
- 155 NL-HANA, SNI, 3941, Majoor Fris, C-MP-III, aan C-KMP (Bakhuys), 27 mei 1949.
- 156 Hibma, *Indië moet vrij*, 147.
- 157 Zie hierover onder meer: Oostindie (eds.), *Over de Grens*; Limpach, *Brandende kampongs*; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*.
- 158 Brocades Zaalberg en Luttkhuis, 'Introduction: Beyond the League Table of Barbarity', 15-19.
- 159 Limpach, *Brandende kampongs*, 451, 512, 613.
- 160 NL-HANA, PG, 1278, Commandementsorder nr. 6, 14 december 1948.
- 161 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 261.
- 162 De Jong, *Koninkrijk*, deel 12: Epiloog, tweede helft [wet.ed.], 1043; C.F. Rüter, *Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid* (Amsterdam 1973) 29.
- 163 NIMH, Dekolonisatie, 797, Handleiding IVG-detachement Oost-Java, z.d.
- 164 NL-HANA, AS, 4650, Kapitein P.M.W. Dakkus aan commandanten 3-7 RI, 4-6 RI e.a., 17 september 1947.
- 165 Zie hierover Zwinkels, *Klewang van Vrouwe Justitia*.
- 166 NIMH, Sweep, 770, Instructiebundel KNIL, IVG.
- 167 SMGI, 1331.1, Interview F. (Freddy) Onsoe, 3 december 1998, door T. Boiten; NIMH, Interview Bert Carper door auteur, Delden, 17 juli 2018.
- 168 Hoek, *Strijd om Bali*, 290.
- 169 NIMH, Sweep, 243, Instructie IVG W-brigade.
- 170 Van Reybrouck, *Revolusi*, 409-410.
- 171 *Excessenmota*, 32.
- 172 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 537-538; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 258.
- 173 Limpach, *Brandende kampongs*, 567-568.
- 174 Schüssler, *Naar eer en geweten*, 56.
- 175 Steenhuis, *Onoorbaar groeit de padi*, 196.
- 176 NIMH, Sweep, 162, Dallinga, 'Mannen van 3-6 RVA', 94.
- 177 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 76-77.
- 178 Limpach, *Brandende kampongs*, 567-568.
- 179 Ibidem, 567-568.
- 180 NL-HANA, SNI, 1305, Rapport Bieger, 6 mei 1948.
- 181 NL-HANA, SNI, 1305, Rapport Bieger, 29 april 1948.
- 182 NL-HANA, SNI, 1305, Rapport Bieger, 31 maart 1948.

- 183 NL-HANA, SNI, 1305, Rapport Bieger, 29 april 1948.
- 184 NL-HANA, SNI, 1305, Felderhof aan Spoor, 18 mei 1948; Spoor aan Meijer, 21 mei 1948; Meijer aan kabinet legercommandant, 6 juni 1948.
- 185 NL-HANA, SNI, 1305, Rapport Bieger, 29 april 1948.
- 186 Interview met H. Mochammad Roeslan door Bambang Widyonarko, Semanding, 7 juni 2022.
- 187 Interview met Soeramin door Bambang Widyonarko, Semanding, 7 juni 2022.
- 188 NL-HANA, 2.2.1.266 Ch.O. van der Plas (hierna: Van der Plas), 206, Processen-verbaal van tien personen, 5 maart 1949.
- 189 NIMH, Sweep, 378, Brief van soldaat J.H.M. de Haas, 20 augustus 1948.
- 190 Limpach, *Brandende kampongs*, 529-535.
- 191 Esther Zwinkels, 'Het recht als wapen. Het optreden van de Nederlandse justitie tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog', in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (eds.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 275-313, aldaar 308-309.
- 192 Limpach, *Brandende kampongs*, 262.
- 193 Zie hierover onder meer: Keppy, *Pendek*, Alfred Birney, *De tolk van Java* (Amsterdam 2016) en Birney, *Marinier uit Soerabaja*.
- 194 Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 315, 346-348, 375-376.
- 195 Keppy, *Pendek*, 113; Schoonoord, *Mariniersbrigade*, 262.
- 196 A. van Helvoort, *De verzwegen oorlog. Dagboek van een hospik in Indië 1947-1950* (Groningen 1988) 132; Limpach, *Brandende kampongs*, 445.
- 197 NL-HANA, AOK/AZ/KMP, 4472, Aantekeningen onderhoud Hueting, 8 april 1969.
- 198 Niels Mathijssen, 'Over martelen denk je niet na, dat dóe je', *De Groene Amsterdammer*, 14 december 2022.
- 199 Rémy Limpach, 'Extreem Nederlands geweld tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog 1945-1949', *Militaire Spectator* 185:10 (2016) 416-429, aldaar 416-417; Limpach, *Brandende kampongs*, 701, 722.
- 200 Janssen, *Dorp en dessa*, 305.
- 201 NIMH, Sweep, 378, Brief van soldaat van verbindingdienst J.H.M. de Haas aan onbekend, 2 februari 1948.
- 202 Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 312, 358.
- 203 NL-HANA, Marine, 994, Van der Burg aan minister van Oorlog en Marine, 27 mei 1949.
- 204 Rainer Mausfeld, *Foltern für das Vaterland. Über die Beiträge der Psychologie zur Entwicklung von Techniken der 'weissen Folter'*. Überarbeitete Fassung eines Vortrags an den Universitäten Kiel, Jena und Potsdam, april 2009, 1-31, aldaar 4.
- 205 Niels Mathijssen, 'Over martelen denk je niet na, dat dóe je', *De Groene Amsterdammer*, 14 december 2022.
- 206 Rita Maran, *Staatsverbreken. Ideologie und Folter im Algerienkrieg* (Hamburg 1996) 44.
- 207 Keppy, *Pendek*, 112.
- 208 'Een officier schrijft uit Djokja aan zijn vrienden', *De Groene Amsterdammer*, 26 februari 1949.
- 209 Limpach, 'Business as usual', 82-83; Oostindie en Steijlen, 'Ethnic "Ferociousness"'
- 210 Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 44.
- 211 NIMH, Sweep, 110, Dagboek Dijkstra, 27 mei 1948.
- 212 Piet Peters, *Gezagsgetrouw. Van buitenpost naar... buitenpost* (2e herz.dr; Vught 1999) 38.
- 213 Steenhuis, *Onhoorbaar groeit de padi*, 196.
- 214 NIOD, IC, 2019, C. Soons aan redactie AHN, 21 februari 1969; NIOD, IC, 2019, A.J. Borgen aan redactie AHN, 20 januari 1969.
- 215 Zie bijvoorbeeld verhoorrappporten in NL-HANA, NEFIS/CMI, 7304.
- 216 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekuitreksel Schulz, z.d.; Vallen en Heurter, *402 Bataljon Infanterie*, 185-187.
- 217 NL-HANA, SNI, 1305, Rapport Bieger, 31 maart 1948.
- 218 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 301; Schoonoord, *Mariniersbrigade*, 103-104.
- 219 Jacob Vredembregt, *Terugzien en nakaarten. Zestig jaar ooggetuige in Indonesië* (Amsterdam 2009) 30, 70.; Hoek, *Strijd om Bali*, 314.
- 220 NL-HANA, Marbrig, 999, VDMB-jaarverslag 1946-1947, s-2 A. Nypels, 15 april 1947.
- 221 NIMH, Dekolonisatie, 779, 'Ervaringen Politionele Actie', generaal-majoor S. de Waal, 23 februari 1948.
- 222 Steenhuis, *Onhoorbaar groeit de padi*, 196.

- 223 Ewald Vanvugt, *Zwartboek van Nederland overzee. Wat iedere Nederlander moet weten* (Soesterberg 2002) 71.
- 224 NL-HANA, Marine, 994, Van der Burg aan minister van Oorlog en Marine, 27 mei 1949.
- 225 A.P.L. Wiessing, 'Eer is teer, dr. Drees', *De Vrije Katheder*, maart 1949, geciteerd in *Excessennota*, 271.
- 226 Bieri, 'One-eyed man is king'.
- 227 NIOD, IC, 2019, L.W. Sijsenaar aan redactie AHN, 20 januari 1969.
- 228 NL-HANA, PG, 1324, Lambers aan Felderhof (conceptbrief), 21 november 1946; Limpach, *Brandende kampongs*, 70.
- 229 NIOD, IC, 2019, C.A. van Vugt aan redactie AHN, 22 januari 1969.
- 230 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 179-180; Limpach, *Brandende kampongs*, 499-500, 710.
- 231 *Sepatoe Roesak, Blad voor de Sobats van de 1-brigade en Java*, december 2020, 54.
- 232 Limpach, *Brandende kampongs*, 717.
- 233 ICNV, 413, Interview W. (Willem) de Haan, 8 april 2008, door A. van der Veen.
- 234 Niels Mathijssen, 'Over martelen denk je niet na, dat dóe je', *De Groene Amsterdammer*, 14 december 2022.; Hoek, *Strijd om Bali*, 288.
- 235 Peter Romijn, 'Learning on "the job": Dutch war volunteers entering the Indonesian war of independence, 1945-46', *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012) 317-336, aldaar 322-323; Peter Romijn, *De lange Tweede Wereldoorlog: Nederland 1940-1949* (Amsterdam 2020); NIOD, IC, 2008, Aantekeningen van Van Doorn en Hendrix over Militaire Politie, leger, bestuur en politiek; Beeld & Geluid, Hilversum, Brievencollectie *Achter het Nieuws*, 2023, Brief A. Nypels aan redactie, 20 januari 1969; Limpach, *Brandende kampongs*, 80-83.
- 236 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 258.
- 237 Helfrich, *Memoires*, II, 42-43.
- 238 Lapré, *Andjing Nica Bataljon*, 63; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 216.
- 239 NIOD, IC, 2009, Anoniem aan redactie AHN, z.d. [1969]
- 240 NIMH, Losse stukken, 3239, Dagboek A.T. Hendriksen, 1 november 1947.
- 241 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 76-77.
- 242 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld* (4e herz. druk) 178-181.
- 243 Mahler, *Witte karbouw*, 114.
- 244 Limpach, *Brandende kampongs*, 652, 655, 704, 754.; Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 171-173.
- 245 Overigens legt Goldhagen de oorzaak van dat daderschap van de gewone Duitser wel wat anders dan Browning, namelijk in het diepgewortelde antisemitisme onder alle Duitsers: Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York NY 1996); Christopher R. Browning, *Ordinary men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York NY 1992).
- 246 Niels Mathijssen, 'De mannen met de geweren' en 'Over martelen denk je niet na, dat dóe je', *De Groene Amsterdammer*, 7 en 14 december 2022.
- 247 Zie hierover bijvoorbeeld Richard Holmes, *Firing Line* (oorspr. 1985; Londen 2006) of: Jay Winter en Blaine Baggett, *1914-18: the Great War and the shaping of the 20th century* (Londen 1996).
- 248 'De Veiligheidsdienst van de mariniersbrigade', *Wapenbroeders*, 4:4, 29 april 1949.
- 249 Keppy, *Pendek*, 110.
- 250 NIMH, Bakker, 16, 'Personeel v.d. Inlichtingen Dienst geabandonneerd', Jan Bakker, z.d.
- 251 Steenhuis, *Onboorbaar groeit de padi*, 103.
- 252 NL-HANA, PG, 1304, Rapport Bieger, 29 april 1948.
- 253 NL-HANA, AS, 4650, Dakker aan commandanten 3-7 RI, 4-6 RI e.a., 17 september 1947.
- 254 Janssen, *Dorp en dessa*, 295.
- 255 NIMH, Losse stukken, 6719, Basiscursusboek IVG.
- 256 NL-HANA, SNI, 1326, NEFIS-rapport Schuurman, 6 maart 1948.
- 257 NL-HANA, SNI, 1326, Spoor aan De Waal, 15 maart 1948.
- 258 NL-HANA, SNI, 1326, De Waal aan Spoor, 5 april 1948.
- 259 NL-HANA, SNI, 3390, Verhoorrapport Achwan, 13 juli 1946.
- 260 ICNV, 924, Interview G.N. (Giovanni) Hakkenberg, 18 januari 2010, door A. van der Veen.
- 261 Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War* (New York NY 2006) 175-176.
- 262 Melissa B. Russano e.a. 'Structured Interviews of Experienced HUMINT Interrogators: Information gathering in law enforcement and intelligence settings: Advancing theory and practice', *Applied Cognitive Psychology* 28:6 (2014) 847-859, aldaar 855.
- 263 Kalyvas, *Logic of Violence*, 175-176.

- 264 Hassner, 'What do we know', 18-20; Jeff McMahan, 'Torture, Morality, and Law', *Case Western Reserve Journal of International Law*, 37:2-3 (2006) 241-248, aldaar 243; George Dimitriu, 'Interrogation, Coercion and Torture: Dutch Debates and Experiences after 9/11', *Intelligence and National Security* 28:4 (2012) 547-565, aldaar 549.
- 265 Michiel Smit, 'Voor "recht en rechtvaardigheid": De Nederlandse militaire ethiek tijdens de Indonesische Dekolonisatieoorlog (1945-1949). Het rechtsbewustzijn van soldaten ten aanzien van extreem geweld' (RMA-thesis Universiteit Leiden 2021) 22-39; Michael Walzer, *Just and Unjust Wars: a Moral Argument with Historical Illustrations* (New York NY 1977) 144.
- 266 Rainer Mausfeld, 'Foltern für das Vaterland', 1-31; Jeff McMahan, 'Torture, Morality, and Law', 242-244; Dimitriu, 'Interrogation, Coercion and Torture', 550-552.
- 267 Zie bijvoorbeeld George Hunsinger, 'Torture Is The Ticking Time-Bomb: Why the Necessity Defence Fails', *Dialog: A Journal of Theology*, 47:3 (Fall 2008), 228-239; Hassner, 'The Myth of the Ticking Bomb', *The Washington Quarterly* 41:1 (2018) 83-94; Danielle Celermajer, 'The Tick-Tick-Ticking Time Bomb and Erosion of Human Rights Institutions', *Angelaki* 24:4 (2019) 87-102.
- 268 Kalyvas, *Logic of Violence*, 175-176.
- 269 Volders, *Ik was korporaal in Nederlands-Indië*, 67-68; De Graaff, *Merdeka*, 59-63; NL-HANA, NEFIS/CMi, 7248, 'TRI-intelligence', uitsnede OOT nr. 38 X-Brigade, 5 december 1947.
- 270 *Voorschrift voor de Uitoefening van de Politiek-Politioenele Taak van het Leger* (VPTL), Herdruk KNIL (1945) 36.
- 271 Steenhuis, *Onoorbaar groeit de padi*, 101.
- 272 Raphaëlle Branche, 'Torture of terrorists?', 556-557, Andrei Miroui, *Romanian counterinsurgency and its global context, 1944-1962* (Cham 2016) 57.
- 273 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 217.
- 274 NL-HANA, SNI, 3248, Dagrappport Sytsema, 9 mei 1948.
- 275 NL-HANA, SNI, 3248, Dagrappport Sytsema, 17 augustus 1948.
- 276 NL-HANA, SNI, 3248, Dagrappport Sytsema, 4 september 1948.
- 277 NL-HANA, SNI, 3248, Dagrappport Sytsema, 9 december 1948.
- 278 NL-HANA, SNI, 3248, Dagrappport Sytsema, 4 september 1948.
- 279 NL-HANA, SNI, 3248, Dagrappport Sytsema, 5 september 1948.
- 280 NL-HANA, SNI, 3248, Dagrappport Sytsema, 4 september 1948.
- 281 NIMH, Sweep, 243, Instructie IVG W-brigade.
- 282 NL-HANA, SNI, 1313, Bekendmaking 1, Territoriaal tevens Troepencommando West-Java, 20 augustus 1947. Onderstreping in origineel.
- 283 NL-HANA, SNI, 1313, De Vries aan Spoor, 22 augustus 1947.
- 284 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 240.
- 285 NL-HANA, SNI 2997, T-brigade, Inlichtingenrapport nr. 20, 26 augustus 1947.
- 286 NIMH, Losse stukken, 5461, Dagboek B. Hoogstraten, 9 december 1946; Limpach, *Brandende kampongs*, 696.
- 287 NL-HANA, SNI, 380, TrC/TpC Noord-Sumatra, Veiligheidsrapport nr. 13, 1 t/m 7 april 1948. Onderstreping in origineel.
- 288 NL-HANA, SNI, 380, TrC/TpC Noord-Sumatra, Veiligheidsrapport nr. 15, 15 t/m 21 april 1948.
- 289 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 252.
- 290 Limpach, *Brandende kampongs*, 445.
- 291 Ibidem, 519-520.
- 292 NL-HANA, SNI, 279, Veiligheidsrapporten IVG/MVD Zuid-Sumatra, januari 1947. Bart Lutikhuis, 'Generating distrust through intelligence work: Psychological terror and the Dutch security services in Indonesia, 1945-1949', *War in History* 25:2 (2018) 151-171, aldaar 153-156.
- 293 Limpach, *Brandende kampongs*, 515.
- 294 NL-HANA, AS, 3079, Assistent-resident H. Ionker namens RECOMBA Oost-Java (Van der Plas) aan Van Mook, 27 december 1947.
- 295 Spijkerman, Indonesiërs in actie, 44-46.
- 296 'Parlement Djawa Timur vergadert. Uiterste soberheid bepleit', *Nieuwe Courant*, 1 juli 1949.
- 297 NL-HANA, Marine, 994, DVG-arts Kees Kapsenberg aan Van der Burg, 19 oktober 1948; NL-HANA, PG, 1415, Verordening Militair Gezag (VMG) no. 526, 5 juni 1948.
- 298 NL-HANA, Marine, 994, DVG-arts Kees (achternaam onbekend) aan Van der Burg, 19 oktober 1948.
- 299 NIMH, Sweep, 162, Dallinga, 'Mannen van 3-6 RVA', 62.
- 300 NL-HANA, SNI, 3248, Inlichtingen dagrapport Sytsema, 18 juni 1948.

- 301 NIMH, Sweep, 243, Instructie en werkschema voor IVG- en ID-posten in het vak van de W. Brigade, Brigade commandant luit.-kol. KNIL J. Breemouer, z.d.
- 302 Kalyvas, *Logic of Violence*, 89.
- 303 NIMH, Sweep, 770, Instructiebundel KNIL z.d., IVG; Scagliola, *Last van de oorlog*, 42; Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 257; Bart Luttkhuis en C.H.C. Harinck, 'Nothing to report? Challenging Dutch Discourse on Colonial Counterinsurgency in Indonesia, 1945-1949', in: Philip Dwyer en Amanda Nettelbeck (eds.), *Violence, Colonialism and Empire in the Modern World* (Cham 2018) 265-286, aldaar 275-278; Limpach, *Brandende kampongs*, 701-702; Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 76. Dorren, *Onze Mariniersbrigade*, 290; Luttkhuis, 'Generating distrust', 158; Harinck, *Zoeken, aangrijpen en vernietigen!*, 174-175.
- 304 NL-HaNA, AOK/AZ/KMP, 4445, Verhoor Gerard 't Hart door A.S. Block, 29 maart 1949.
- 305 Wim Buiting, *Dagboek van Wim Buiting: 03-02-1927 - 22-05-1949. Pionier van 5-5 R.I. Geschreven vanaf zijn aankomst in Indië op 12 januari 1948 tot 20 april 1949* (Vriezenveen 2006) 58-59.
- 306 NL-HaNA, AS, 3079, Van der Plas aan Van Mook, 27 december 1947; Limpach, *Brandende kampongs*, 514-521; Spijkerman, Indonesiërs in actie, 44-46.
- 307 Boerhout en Lindhout, NEFIS en KNIL, 100.
- 308 NL-HaNA, SNI, 2948, Van Langen aan ondercommandanten, 13 mei 1946.
- 309 NL-HaNA, PG, 1315, Reyers aan Advocaat Fiscaal, 6 mei 1947.
- 310 NL-HaNA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten sergeant J.P. Schulz, z.d.
- 311 Spijkerman, Indonesiërs in actie, 45.
- 312 NL-HaNA, AS, 3080, Spoor aan alle Territoriale Troepencommandanten van Java en Sumatra, 1 mei 1948.
- 313 NL-HaNA, PG, 1415, Spoor aan alle Territoriale Troepencommandanten van Java en Sumatra, 11 mei 1948.
- 314 NL-HaNA, PG, 1278, Commandementsorder nr. 6, 14 december 1948.
- 315 NIMH, Sweep, 770, Instructiebundel KNIL z.d., tactiek deel VII, De Inlichtings- en Veiligheidsdienst.
- 316 Marius A.P. de Lange, *Dienstplichtig tussen macht en onmacht. Ofwel, notities omtrent eigen- en anderen belevenissen in de jaren 1945-1950* (Maassluis 2007) 33.
- 317 Van Heek, *Front op Java*, 38-39.
- 318 NIMH, Dekolonisatie, 1240, Dagboek van P.E. van Mourik, 24 juli 1947.
- 319 Vallen en Heurter, *Gedenkboek 402 bataljon*, 48.
- 320 NL-HaNA, SNI, 195, Veiligheidsrapporten T-brigade, 11 t/m 17 april 1947 en 15 t/m 22 mei 1947; NL-HaNA, Marbrig, 995, Situatierapport I Inbat C Inco, 15 en 16 januari 1948.
- 321 Poeter Penders en Han de Haas, *Veldpost Sumatra* (Leeuwarden 2016) 185.
- 322 Lisette Schoeren-Brummans, *Indië 1947-1948. Een prachtig land in oorlog* (Soest 2014) 212.
- 323 Henk Krosenbrink, *Wij, de jongens overzee* (Doetinchem 1989) 56.
- 324 Limpach, *Brandende kampongs*, 427.
- 325 NL-HaNA, PG, 1278, Commandementsorder nr. 6, 14 december 1948.
- 326 NL-HaNA, Marbrig, 151, Strijbosch aan Commandant 2e Infanterie Bataljon, 14 juni 1946.
- 327 Ibidem.
- 328 NL-HaNA, Marbrig, 151, 5-2 (Nypels) aan Commandant Marbrig, 19 juni 1946; NL-HaNA, Marbrig, 151, Rapport betreffende de actie te Tambakoso, luitenant Mulder, z.d.
- 329 NL-HaNA, PG, 1278, Commandementsorder nr. 6, 14 december 1948.
- 330 Emma Keizer, *Oorlog in Indonesië. Dekolonisatie in gedenkboeken van Indië-veteranen* (Arnhem 2017) 140; Eilers, *Dagboek van een huzaar*, 82.
- 331 Ant. P. de Graaff, *Zeg, Hollands soldaat... Gebaseerd op originele brieven en rapporten van Indië-soldaten van het voormalige 425e Bataljon Infanterie in de periode 1949/1950 op Midden-Java* (Franeker 1995) 20-22.
- 332 SMGI, 1224.1, Interview C.A. (Kees) Princen, 26 februari 1998, door C. van Empel.
- 333 Ton Loontjens, *Eens marinier altijd marinier*, 54-55.
- 334 Moraal en Venken, *Mariniers in actie*, 104-105.
- 335 NIMH, 495 Knapen, 7, Brief van korporaal Hendrik J. Knapen aan familie, 29 augustus 1947.
- 336 Theo van Duren, *Twee maal oorlog. Ervaringen van de Indië-veteranen uit de gemeente Bemmelen die na de Tweede Wereldoorlog werden uitgezonden naar het toenmalige Nederlands Oost Indië* (s.l. 2001) 256.
- 337 Leendert Giesing, *Brandvlucht en bloedspoor. Dagboek van een Indiëganger* (Sittard 2007) 193-194.
- 338 Janssen, *Dorp en dessa*, 304.
- 339 Nijboer, *Tabé Java*, 158.
- 340 Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 286-287.
- 341 Scott Kannekes, 'Vertrouwensman of verklikker? De rol van protestantse geestelijke verzorgers bij de

- Koninklijke Landmacht in Indonesië, 1945-1950', in: Marleen van den Berg en George Harinck (eds.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 109-123, aldaar 118; Van Helvoort, *De verzwegen oorlog*, 146; Algra e.a., *Militaire ooggetuigen*, 136-137; Limpach, *Brandende kampongs*, 70, 213-214, 262, 444, 475, 500-501, 540, 582-583, 596-597.
- 342 Zie hierover onder meer De Moor, *Westerling's Oorlog*.
- 343 Schüssler, *Naar eer en geweten*, 75.
- 344 NL-HaNA, AOK/AZ/KMP, 4472, Aantekeningen van het onderhoud met dr. J.E. Hueting op 8 april 1969. *1945 Nederlands Indië/1949 Indonesië/1969 Achter het Nieuws*, 14-15, 36-40, 54; Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 220-244; Rémy Limpach, "Ze vielen als gemaaid koren". Een beschouwing over de verliescijfers in Indonesië, 1945-1949', *Militaire Spectator* 191:1 (2022) 32-49, aldaar 48-49.
- 345 Dit waren eenheden van 1-3, 1-5 en 1-9 RI en KNIL Inf. V.
- 346 NIMH, Sweep, 850, Bevel luitenant-kolonel D. Huiting namens commandant V-Brigade, 3 november 1947.
- 347 Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 429-430; NIOD, IC, 2019, J.K. Boschner aan redactie AHN, 18 januari 1969; Limpach, *Brandende kampongs*, 521-525.
- 348 Posthuma, *Arts in verzet*, 114, 115.
- 349 Over de bijzondere krijgsgerechten, zie ook Zwinkels, *Klewang van Vrouwe Justitia*.
- 350 NL-HaNA, RWNI, 3, 'Berichten Alg. Ned. Persbureau (ANP)', 12 maart 1949.
- 351 Janssen, *Dorp en dessa*, 304.
- 352 Westra, *Jong volwassenen in de knel*, 54.
- 353 Taboe in het Theemebel, puntaal.nl/blog-63/ Blog 63: 'Dagelijks geweld, zware jongens ruimen we zelf op, niet over praten snoes, waarom ging ik naar Indië? (eerste helft december 1947).'
- 354 Henny Zwart, *Er waren er die niet gingen. Vijftien eeuwen straf voor Indonesië-weigeraars* (Amsterdam 1995) 137.
- 355 Janssen, *Dorp en dessa*, 301.
- 356 Zwart, *Er waren er die niet gingen*, 131.
- 357 Van Berlo, *En ons moeder skruwde*, 131.
- 358 Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 375-376.
- 359 IISG, Goedhart, 24, R. Fraikin aan vrienden, 15 februari 1949.
- 360 Mahler, *Witte karbouw*, 171-172.
- 361 Van Reybrouck, *Revolusi*, 457.
- 362 Over oppositie tegen extreem geweld zie Limpach, *Brandende kampongs*, 619-670.
- 363 Ibidem, 443.
- 364 Speerstra, *Op klompen door de dessa*, 107.
- 365 Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 202; SMGI, 1333.3, Interview R.F. Walian, 25 januari 1999, door T. Boiten.
- 366 NL-HaNA, 2.21.285 Archief F.J. Goedhart, 61, J. Bruintjes, 1-2 RVA, 6 januari 1949; Hoek, *Strijd om Bali*, 348-349.
- 367 *1945 Nederlands Indië/1949 Indonesië/1969 Achter het Nieuws*, 60-63.
- 368 NIOD, IC, 2019, C.A. van Vugt aan redactie AHN, 22 januari 1969.
- 369 ICNV, 413, Interview W. (Willem) de Haan, 8 april 2008, door A. van der Veen.
- 370 ICNV, 554, Interview B.J. (Benjamin) Asscher, 20 maart 2006, door S. Scagliola.
- 371 Giesing, *Brandlucht en bloedspoor*, 158-159.
- 372 Keppy, *Pendek*, 105.
- 373 Bouman, *Succes in een verloren oorlog*, 70-71.
- 374 NL-HaNA, SNI, 195, Veiligheidsrapporten T-brigade, 22 t/m 26 december 1946 en 20 t/m 27 februari 1947.
- 375 Keppy, *Pendek*, 112.
- 376 Limpach, *Brandende kampongs*, 23-24; *Excessennota*, 383.
- 377 Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 364-365.
- 378 NIMH, Sweep, 243, Algemene taak en organisatie van de IVG, z.d.
- 379 Van den Bergh, *Respect en erkenning*, 81.
- 380 NIMH, Sweep, 243, Algemene taak en organisatie van de IVG, z.d.
- 381 NL-HaNA, CZMNI, 1589, Verslag van vergadering van IVG-hoofden in Batavia, 25 en 26 februari 1948; NIMH, Sweep, 243, Algemene Taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.; Dorren, *Onze mariniersbrigade*, 198-199.
- 382 NL-HaNA, NEFIS/CMI, 7096, Nasution aan ondercommandanten e.a., 3 maart 1949.

- 383 Mahler, *Witte karbouw*, 126.
- 384 Henk Hovinga, *Met de dood voor ogen. Overleven in de strijd om Indië* (Franeker 2005) 60.
- 385 SMI, 1330.2 en 1330.3 Interview G.N. (Giovanni) Hakkenberg, 28 januari 1999 en 11 februari 1999, door T. Boiten; Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 448-449, 520-524, 530; Jeanette Bosman en Rob Escher, *Giovanni Hakkenberg. Mens en marinier* (s.l. 2010) 139-169; Keppy, *Pendek*, 100, 110-114; Scagliola, *Last van de oorlog*, 87.
- 386 Keppy, *Pendek*, 100.
- 387 NL-HANA, Marbrig, 1729, 'Rapport betreffende patrouille naar Djakarta', z.d. [waarschijnlijk eind oktober 1948].
- 388 Limpach, *Brandende kampongs*, 441-442, 581, 753-754.
- 389 Scagliola, *Last van de oorlog*, 87.
- 390 Giebel, *Morotai. De bevrijding van de Grote Oost en Borneo (april 1944-april 1946)* (Franeker 1976) 30, 42-43.
- 391 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schultz, z.d.
- 392 Ibidem
- 393 NIMH, Interview Bert Carper door auteur, Delden, 17 juli 2018.
- 394 NL-HANA, RWNI, 1, Van Oyen jr aan Kiès, 21 mei 1969; NL-HANA, Marbrig, 1010, Verslag van de vergadering van de IVG-hoofden op Java, 25 en 26 februari 1948; Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 64-65.
- 395 Helder, *Tiga doeabelas*, 128; Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 66, 79; Broerse, *Herinneringen*, 73.
- 396 Portielje, *Wij trokken naar Solo*, 20.
- 397 Broerse, *Herinneringen*, 66.
- 398 Helder, *Tiga Doeabelas*, 171-172, 199; Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 64-79.
- 399 NIMH, 501 Witlox, 17, Dagboek van T.L. Bochman, 30 september 1949.
- 400 *3e bataljon Garderegiment Jagers. Oorlogsdagboek, Indonesië '46-'49* (Leiden 1989) 91-92; Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 66
- 401 C. van Sipkes, *Van Preanger naar Bantam: Jubileumuitgave van het 3e Bataljon, ter gelegenheid van het 120-jarig bestaan van het Garderegiment Jagers* (s.l. 1949) 10.
- 402 Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 66, 79; Helder, *Tiga doeabelas*, 199, 206.
- 403 Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 66.
- 404 NIMH, Knapen, Knapen aan zus Jeanne, 3 oktober 1947.
- 405 *3e bataljon Garderegiment Jagers*, 49.
- 406 Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 80.
- 407 Van Baarsen, *4 10 R.I. 50 jaar*, 56; *Herinneringsalbum C Divisie '7 December'*, dl. 3, 32, 66; Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 80; Helder, *Tiga doeabelas*, 199; Sipkes, *Van Preanger naar Bantam*, 10.
- 408 NIMH, Dekolonisatie, 1435, 2 RVA, IVD weekoverzicht 27 maart t/m 3 april 1948; Helder, *Tiga doeabelas*, 171-172, 282; Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 64-65; *3e bataljon Garderegiment Jagers*, 189.
- 409 Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 491-492.
- 410 *Herinneringsalbum C Divisie '7 December'*, dl. 3, 67.
- 411 Janssen, *Dorp en dessa*, 226.
- 412 Poncke Princen en Joyce van Fenema, *Een kwestie van kiezen* ('s-Gravenhage 1995) 117.
- 413 NL-HANA, PG, 1315, Rapport Bieger, 31 maart 1948.
- 414 Hoek, *Strijd om Bali*, 337.
- 415 Van den Akker, *Noorderlicht op Midden-Java*, 81.
- 416 NIMH, Bakker, 26, 'Lijst T.I.G Det. Salatiga', z.d.
- 417 NL-HANA, CZMNI, 1589, Verslag van vergadering van IVG-hoofden in Jakarta, 25 en 26 februari 1948.
- 418 Hendi Jo, 'Operasi Militer Belanda Memburu Pentolan SP', *Merdeka*, 4 juli 2022, merdeka.com/histori/operasi-militer-belanda-memburu-pentolan-sp-88.html
- 419 NIMH, Sweep, 770, Ite Bataljon Infanterie. Inlichtingendienst. 'Gevechtsverslag dd. 14-8/15-8'; sergeant C.F. Holman, z.d.; 'Definitief rapport aangaande de actie ondernomen contra den Lt.Kol. TNI Oesman Soemantri ddo. 14/15 Aug. 1948', Rayon Commissaris van politie II, J.H. Dronkers, 18 september 1948; 'Voorlopig rapport aangaande de actie ondernomen contra de Lt.Kol. TNI Oesman Soemantri', Rayon Commissaris van politie II, J.H. Dronkers, 18 augustus 1948; Henk Hovinga, *Met de dood voor ogen*, 60.
- 420 Henk Hovinga, *Met de dood voor ogen*, 55-61; Henk Hovinga, 'De Bloedvingers', *HP*, 34 (27 augustus 1977) De onzalige erfenis van het KNIL, 16-27; Humphrey de la Croix, Oorlog en Bersiap. Herdenkingsmaand augustus 2013: 'Mijn held was ook een slachtoffer', *Indisch Historisch: indischhistorisch.nl/tweede/oorlog-en-bersiap/oorlog-en-bersiap-herdenkingsmaand-augustus-2013-mijn-held-was-ook-een-slachtoffer/*; Jacques Cats, 'Charles Holman wil zo naar Libanon', *Provinciale Zeeuwse Courant*, 3

- maart 1979.
- 421 NIMH, Sweep, 770, Ite Bataljon Infanterie. Inlichtingendienst. 'Gevechtsverslag dd. 14-8/15-8', sergeant C.F. Holman, z.d.; 'Definitief rapport aangaande de actie ondernomen contra den Lt.Kol. TNI Oesman Soemantri ddo. 14/15 Aug. 1948', Rayon Commissaris van politie II, J.H. Dronkers, 18 september 1948; 'Voorlopig rapport aangaande de actie ondernomen contra de Lt.Kol. TNI Oesman Soemantri', Rayon Commissaris van politie II, J.H. Dronkers, 18 augustus 1948; Henk Hovinga, *Met de dood voor ogen*, 60; Hovinga, 'De Bloedvingers'; NIMH, Dekolonisatie, 1046, Korpsgeschiedenis KNIL Inf. II, verslag over periode 8 juli t/m 31 december 1948.
- 422 NIMH, Sweep, 770, Ite Bataljon Infanterie. Inlichtingendienst. 'Gevechtsverslag dd. 14-8/15-8', sergeant C.F. Holman, z.d.; 'Definitief rapport aangaande de actie ondernomen contra den Lt.Kol. TNI Oesman Soemantri ddo. 14/15 Aug. 1948', Rayon Commissaris van politie II, J.H. Dronkers, 18 september 1948; 'Voorlopig rapport aangaande de actie ondernomen contra de Lt.Kol. TNI Oesman Soemantri', Rayon Commissaris van politie II, J.H. Dronkers, 18 augustus 1948; 'Verslag van de gebeurtenissen in de nacht van 14 op 15 augustus, afgelegd door de eur. sld. ekl. J.A. Bergmans'.
- 423 NIMH, Sweep, 770, Ite Bataljon Infanterie. Inlichtingendienst. Gevechtsverslag dd. 14-8/15-8, sergeant C.F. Holman, z.d.
- 424 NIMH, Sweep, 770. 'Definitief rapport aangaande de actie ondernomen contra den Lt.Kol. TNI Oesman Soemantri ddo. 14/15 Aug. 1948', Rayon Commissaris van politie II, J.H. Dronkers, 18 september 1948.
- 425 NIMH, Sweep, 770, Dronkers aan regent van Krawang, 8 september 1948; Definitief rapport aangaande de actie ondernomen contra den Lt.Kol. TNI Oesman Soemantri ddo. 14/15 Aug. 1948.
- 426 NIMH, Sweep, 770, Ite Bataljon Infanterie. Inlichtingendienst. Gevechtsverslag dd. 14-8/15-8, sergeant C.F. Holman, z.d.; 'Definitief rapport aangaande de actie ondernomen contra den Lt.Kol. TNI Oesman Soemantri ddo. 14/15 Aug. 1948', Rayon Commissaris van politie II, J.H. Dronkers, 18 september 1948.
- 427 NIMH, Sweep, 770, Voordracht voor Koninklijke Onderscheiding voor C.F. Holman, korpscommandant E. Pesch, 30 september 1948; resident J.M.J. Morsink namens RECOMBA West-Java aan TRTC West-Java, 24 augustus 1948.
- 428 NIMH, Sweep, 770, 'Chronologische volgorde van binnengekomen berichten in verband met de op de avond van 14 op 15 augustus tegen Oesman Soemantri ondernomen actie', 8 september 1948; Hendi Jo, 'Sepak Terjang SP 88: Datang dan Pergi Bagai Angin, Bikin Militer Belanda Ketar Ketir', *Merdeka*, 3 Juli 2022, merdeka.com/histori/sepak-terjang-sp-88-datang-dan-pergi-bagai-angin-bikin-militer-belanda-ketar-ketir.html
- 429 De getuige noemt 21 augustus als datum.
- 430 Hendi Jo, 'Operasi Militer Belanda Memburu Pentolan SP', *Merdeka*, 4 juli 2022, merdeka.com/histori/operasi-militer-belanda-memburu-pentolan-sp-88.html
- 431 NL-HANA, PG, 456, dossier Sumantri, 'Chronologische volgorde binnengekomen berichten in verband met de actie op den avond van 14 op 15 augustus'; Sang Dewoto aan leden SP 88, 25 augustus 1948; NL-HANA, NEFIS/CMi, 6531, Marto Kelosch, wd. Cdt SP-88, aan verschillende KPD's, 29 augustus 1948; Bekendmaking SP-88, Bachtiar Lufti, 1 september 1948.
- 432 Groen e.a., *Krijggeweld*, 87, 151.
- 433 C.G.C.F. Greiner, *Over land en zee. Herinneringen uit mijn verblijf in Indië* (Leiden 1875) 279; W.A. van Rees, *Montrado. Geschied- en krijgskundige bijdrage betreffende de onderwerping der Chinezen op Borneo. Naar het dagboek van een Indisch officier over 1854-1856* (s Hertogenbosch 1858) 242-243; Van Rees, *De Bandjermasinsche krijg van 1859-1863*. Deel 2 (Arnhem 1865) 18, 292-293; G.B. Hooijer, *Krijggeshiedenis van Nederlands-Indië van 1811 tot 1894*, deel 1 (Den Haag, Batavia 1895) 68, 126-127; Hooyer, *Krijggeshiedenis van Nederlands-Indië van 1811 tot 1894*, deel 2 (Den Haag, Batavia 1895) 23; A. Meis, 'Verhaal van den Palembangchen Oorlog van 1819-1821', *De Militaire Spectator*, 10:7 (1842) 135-151, aldaar 144; W. Hingman, 'Herinneringen uit mijne militaire loopbaan. Op expeditie naar Bali in 1868', *Militaire Gids* 18 (1898) 1-34, 65-100, aldaar 85; 'Wekker' (W.A. van Oorschot), *Hoe beschaafd Nederland in de twintigste eeuw vrede en orde scheidt op Atjeh* (s-Gravenhage 1907) 45-46, 78. Met dank aan Petra Groen voor het ter beschikking stellen van deze informatie.
- 434 Groen e.a., *Krijggeweld*, 344.
- 435 'Wekker', *Hoe beschaafd Nederland*, 16; Van Rees, *Montrado*, 182, 202; Van Rees, *Vermeulen Krieger. Indische typen en krijgstaferelen* (Nieuwe herz.uitg.; Batavia 1897) 58.
- 436 Over de militaire justitie zie: Zwiwinkels, *Klewang van Vrouwe Justitia*.
- 437 Limpach, *Brandende kampongs*, 337-344.
- 438 NL-HANA, AOK/AZ/KMP, 4472, Aantekeningen onderhoud Hueting, 8 april 1969.
- 439 Polman, *De Stoot*, 77-78; NIB, XII, 44; Ligterink, *Verleden berleefd*, 1-42.

- 440 NL-HaNA, AS, 3058, Rapport Van Goudoever, 26 september 1948; NL-HaNA, PG, 1125, Onbekende aan Van 't Hof, z.d.
- 441 Limpach, *Brandende kampongs*, 571-572.
- 442 NL-HaNA, AS, 3058, Rapport Van Goudoever, 26 september 1948.
- 443 Ibidem.
- 444 NL-HaNA, AS, 3058, Spoor aan Van Boetzelaer, 16 oktober en 10 november 1948; Van Goudoever aan Van Lier, 6 november 1948; Koets aan Van Boetzelaer, z.d.
- 445 Bambang Setyawan, 'Ratusan Pejuang Getasan Dibantai di Sini', *Kompasiana*, 17 augustus 2017, kompasiana.com/bamset2014/599577738342a52bfa414be2/ratusan-pejuang-getasan-dibantai-di-sini.
- 446 Onderzoeksassistent Bambang Widyonarko heeft geen getuigen of andere bronnen kunnen opsporen. Ook plaatselijke historici konden niet verder helpen.
- 447 De MVD was de veiligheidsdienst van een Territoriale Inlichtingen en Veiligheidsgroep.
- 448 NL-HaNA, AS, 3080, Van der Plas aan Van Mook, 2 april 1948.
- 449 Ibidem; NL-HaNA, AS, 3080, Gespreksverslag Leeuwenburgh en het kaderpersoneel politie te Sampang, 5 maart 1948; NL-HaNA, AS, 3080, Wali Negara van Madura aan Leeuwenburgh, 8 maart 1948.
- 450 NL-HaNA, AS, 3080, Van der Plas aan Van Mook, 2 april 1948.
- 451 NL-HaNA, AS, 3080, Overste P.Th. Six namens legercommandant aan Van Mook, 19 april 1948.
- 452 NL-HaNA, AS, 3080, 'Rapport' (politieonderzoek), C.M. Donleben, 6 april 1948.
- 453 NL-HaNA, AS, 3080, Felderhof aan Van Mook, 14 mei 1948.
- 454 NL-HaNA, AS, 3080, 'Rapport' (politieonderzoek), C.M. Donleben, 6 april 1948. De hoogte van de eventuele straffen van de twee arrestanten blijkt niet uit de stukken.
- 455 NL-HaNA, AS, 3080, Overste P.Th. Six namens legercommandant aan Van Mook, 19 april 1948.
- 456 Zie Schumacher, *Ogenblikken van genezing*, 233; Eveline Buchheim e.a., *Sporen vol betekenis. In gesprek met tijdgenoten en getuigen over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog* (Amsterdam 2022) 255-276; Rémy Limpach, 'Gegevens kosten levens. De inlichtingenstrijd om Indonesië, 1945-1949', in: Oostindie, Schoenmaker en Van Vree (eds.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 203-239, aldaar 217-221; Eveline Buchheim, Fridus Steijlen en Stephanie Welvaart, 'De menselijke maat. Op zoek naar verhalen over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog', in: Oostindie, Schoenmaker en Van Vree (eds.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 115-136, aldaar 115 en 123.
- 457 NIB, VXIII, 155, voetnoot 3; J.J.P. de Jong, *Avondschoot. Hoe Nederland zich terugtrok uit zijn Aziatisch imperium* (Amsterdam 2011) 548; J.J. van de Velde, *Brieven uit Sumatra, 1928-1949* (Franeker 1982) 201.
- 458 NIMH, Sweep, 243, Inlichtingenrapport 4 RS, inlichtingenofficier luitenant J.W.W. van Leeuwen, 1 februari 1949; Van de Velde, *Brieven uit Sumatra*, 204-205, 211, 219; NIMH, Interview met Husni Makinuddin (zoon van de molenbezitter) door Bambang Widyonarko, Payakumbuh, 28 juni 2022; NL-HaNA, AS, 3932, Moh. Rasjid, gouverneur West-Sumatra, aan dr. Sudarsono, z.d.
- 459 KITLV, Recording the future, KITLV17_PKMBO11, Interview met veteraan Haji Hasra Yahya, 28 April 2017, met dank aan Fridus Steijlen. Zie ook Buchheim e.a., *Sporen vol betekenis*, 268.
- 460 Vertaalde transcriptie van het NOS-interview met Sudarman Sulaiman, Payakumbuh en omgeving, februari 2022.
- 461 M.A. Maya Ananda, *Pertempuran Di Situjuh Batur Sumatera Barat* (Jakarta 1984) 76; Audrey Kahin, *Rebellion to integration. West-Sumatra and the Indonesian Polity 1926-1998* (Amsterdam 1999) 143; Buchheim e.a., *Sporen vol betekenis*, 262-264.
- 462 Interview met Dv. Datuk Sutan Raja Mudo (kepala nagari) door Bambang Widyonarko, Situjuh Batur, 28 juni 2022.
- 463 Ahmad Husein, *Sejarah Perjuangan Kemerdekaan r.i. di Minangkabau/Riau*, II (2e herz. (1e 1978); Jakarta 1992) 365-367; 'Warga Situjuh Kibarkan Merah Putih Sebulan Penuh', *Jawapos*, 11 januari 2021, padek.jawapos.com/sumbar/limapuluh-kota/11/01/2021/warga-situjuh-kibarkan-merah-putih-sebulan-penuh/; 'Menengok Jejak Sejarah Peristiwa Situjuh', *Merahputih* 2 juli 2018, merahputih.com/post/read/menengok-jejak-sejarah-peristiwa-situjuh.
- 464 Kahin, *Rebellion to integration*, 144; Buchheim e.a., *Sporen vol betekenis*, 157-158; Vertaalde transcriptie van het NOS-interview met Sudarman Sulaiman, Payakumbuh en omgeving, februari 2022. Terwijl enkele bronnen melden dat de TNI-luitenant de spion was benadrukt onder meer Husni Makinuddin, de zoon van de TNI-majoor in wiens molen de geheime vergadering plaatsvond, dat dit niet klopt.
- 465 NIMH, Sweep, 243, Inlichtingenrapport 4 RS, 1 februari 1949.
- 466 KITLV, Recording the future, KITLV17_PKMBO11, interview met veteraan Haji Hasra Yahya, 28 April

- 467 Interview met Mauli door Bambang Widyonarko, Payakumbuh, 28 juni 2022.
- 468 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 335-340.
- 469 NIMH, Dekolonisatie, 849, Kwartaalverslagen Troepencommando Midden-Sumatra; NIMH, Dekolonisatie, 1153, Korpsgeschiedenis 4 RS; NL-HANA, SNI, 640, OOT U-brigade.
- 470 NIMH, Dekolonisatie, 848, Kwartaalverslagen afkomstig van Kantoer Operatiën van het Territoriaal tevens Troepencommando Midden-Sumatra, eerste kwartaal 1949; NL-HANA, SNI, 1153, Korpsgeschiedenis 4 RS, eerste en tweede kwartaal 1949.
- 471 NL-HANA, Rapportage Indonesië, 483, Overzicht van de toestand, TBA WS aan HVK, 10, 17, 18 en 27 januari en 29 maart 1949.
- 472 Geu Meulenbroeks, *Onze tijd in de Oost. Een kittbag vol herinneringen. Het reisdagboek van veteraan Geu Meulenbroeks gedurende de vredesstrijd in Oost-Indonesië* (s.l. 2008) 107-113.
- 473 Ibidem, 117.
- 474 NL-HANA, SNI, 3941 Fris aan commandant-KMP, 27 mei 1949.
- 475 Schumacher, *Ogenblikken van genezing*, 233.
- 476 UBL, D H 1201 (KITLV inventaris 32) Collectie G.C. Zijlmans, 106, L.I. Graf.
- 477 Zwinkels, 'Recht als wapen', 289.
- 478 NL-HANA, SNI, 3941, Fris aan C-KMP Bakhuis, 27 mei 1949.
- 479 Husein, *Sejarah Perjuangan Kemerdekaan*, 369-376; 'Mengenang jembatan "Ratapan Ibu" tempat eksekusi pemuda pejuang dalam rangkaian sejarah PDRI', *Salingkaluak*, 15 november 2019, salingkaluak.com/2019/11/mengenang-jembatan-ratapan-ibu-tempat.html; 'Jembatan Ratapan Ibu (2)', *Kompasiana*, 14 maart 2014, kompasiana.com/amuhibar/54f820c6a33311641e8b51af/jembatan-ratapan-ibu-2; KITLV, Recording the future, KITLV17_PKMBO11, Interview met veteraan Pak Haji Azra Yahya, 28 april 2017.
- 480 Ibidem.
- 481 Deze uitzending werd uitgezonden naar aanleiding van de presentatie van het boek *Over de Grens*, het slotwerk van ODGOI, op 17 februari 2022. Met dank aan de NOS en redactrice Esmeralda Böhm voor het ter beschikking stellen van de Engelse transcripties en de ruwe opnames van negen interviews met Indonesische getuigen.
- 482 In het Engels vertaalde transcripties van de NOS-interviews met Djinati en Reza Bandaro, Payakumbuh en omgeving, februari 2022.
- 483 Zie over de inzet van zware wapens Harmanny, *Grofgeschet*.
- 484 Zie Marc Lohstein, 'Bloedbad in Goenoeng Simpang 1949', Bronbeekblog: museumbronbeekblog.nl/?p=330; Limpach, *Brandende kampongs*, 353-356.
- 485 NL-HANA, SNI, 1331, 'Rapport inzake de affaire Goenoeng Simpang', auditeur-militair J.M.H. baron van Heemstra, 21 september 1949; NIB, XX, 249-251.
- 486 NL-HANA, PG, 1073, Inlichtingenrapport Detachment Veldpolitie Krawang, 9 december 1947.
- 487 Sukarman, *Tragedi Berdarah Rawagede*, 4-15.
- 488 Harm Scholtens, Rawahgedeh, 9 december 1947. Een nieuwe Nederlandse versie? (Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen 2007) 50, 55, 77-78; Limpach, *Brandende kampongs*, 323-336; Scagliola, *Last van de oorlog*, 113-114. Enkele Indonesische bronnen noemen ook 433 slachtoffers.
- 489 Sukarman, *Tragedi Berdarah Rawagede* 29.
- 490 Limpach, *Brandende kampongs*, 731-733.
- 491 NL-HANA, SNI, 1326, Verhoorrappport Muljono, 30 september 1948.
- 492 NL-HANA, SNI, VVD-weekrapport van TC West Java, 29 december 1947 t/m 5 januari 1948.
- 7. De Republikeinse inlichtingendiensten**
- 1 NL-HANA, AS, 3051, Kort verslag over oktober 1948, assistent-resident P.A. Emanuel, 10 november 1948.
- 2 Richard Tantler, Notes on the history of Indonesian intelligence organizations, 1945-1965, *Nautilus* nautilus.org/network/associates/richard-tanter/notes-on-the-history-of-indonesian-intelligence-organizations-1945-1965/.
- 3 Galuh Ambar Sasi, 'The meaning of independence for women in Yogyakarta, 1945-1946', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 33-45, aldaar 35-36.
- 4 Touwen, 'Indonesische nationalist', 67-71.
- 5 Mestika Zed, 'Rivaliteit binnen alianties. De rol van politieke en economische "brokers" tijdens de revolutie in Palembang, 1945-1950', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit*

- de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949 (Amsterdam 2023) 209-234, aldaar 216-217; Gusti Asnan, 'Sumatra's regional governments', in: Peter Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden, Boston ma 2010) 61-71, aldaar 69.
- 6 Peter Post, 'Policing society', in: Peter Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden, Boston ma 2010) 148-157, aldaar 154.
 - 7 Ibidem, 155.
 - 8 Kenneth J. Conboy, *Intel: Inside Indonesia's intelligence service* (Jakarta 2004) 15.
 - 9 Peter Kasenda, *Komandan intelijen pertama Indonesia Zulkifli Lubis: kolonel misterius di balik pergolakan TNI AD* (Jakarta 2012) 22.
 - 10 Conboy, *Intel*, 15-16.
 - 11 Kasenda, *Kolonel misterius*, 28-30; Hendri F. Isnaeni, 'Zulkifli Lubis, Bapak Intelijen Indonesia', *Historia*, 2 februari 2016, historia.id/militer/articles/zulkifli-lubis-bapak-intelijen-indonesia-DrBXE; Conboy, *Intel*, 15-16; Tanter, Notes on the history; Shigeru Sato, 'Gatot Mangkupraja, PETA, and the origins of the Indonesian National Army', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 166:2-3 (2010) 189-217, aldaar 194.
 - 12 Kasenda, *Kolonel misterius*, 34-35.
 - 13 Ibidem, 36; Bouman, *Ieder voor zich*, 40.
 - 14 Conboy, *Intel*, 15-16; Kasenda, *Kolonel misterius*, 34-41; Cribb, *Gangsters*, 108.
 - 15 Kemal Idris werd later bataljonscommandant in de Siliwangi-Divisie.
 - 16 Daan Mogot werd eind 1945 directeur van de Militaire Academie van de TKR in Tangerang en kwam begin 1946 bij gevechten met Japanse militairen om het leven.
 - 17 Conboy, *Intel*, 15-16; A. Widjajanto en Artanti Wardhani, *State-Intelligence Interaction 1945-2004* (Jakarta 2008), 62-63; Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 86-87; Petrik Matanasi, *Intel zaman perang: badan intelijen Indonesia era revolusi* (Temanggung 2018) 3-4.
 - 18 Richard Tanter, *Intelligence Agencies and Third World Militarization: A Case Study of Indonesia, 1966-1989, with Special Reference to South Korea, 1961-1989* (Proefschrift Monash University, Melbourne 1991) 388.
 - 19 Conboy, *Intel*, 17; Matanasi, *Intel zaman perang*, 6-7.
 - 20 Kasenda, *Kolonel misterius*, 49; NL-HaNA, AS, 3969, 'Aanknopingspunten m.b.t. het ontstaan van de P.M.C.', 12 juli 1946; Cribb, *Gangsters*, 108.
 - 21 Cribb, *Gangsters*, 108; Kasenda, *Kolonel misterius*, 50-52; Hoek, *Strijd om Bali*, 267; Boerhout en Lindhout, NEFIS en KNIL, 68; NL-HaNA, AS, 3969, 'Aanknopingspunten m.b.t. het ontstaan van de P.M.C.', 12 juli 1946; Matanasi, *Intel zaman perang*, 65.
 - 22 Widjajanto en Wardhani, *State-Intelligence Interaction*, 65; Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 89.
 - 23 NL-HaNA, SNI, 2840, 'Sabotage en spionage van de tegenpartij, kolonel Mollinger, 5 augustus 1947.
 - 24 NL-HaNA, NEFIS/CMI, 7248, 'TRI-intelligence', Technische uitvoering van het 'Beleidsprogram' van spionagedienst C.XII, Hamidchan, 10 september 1948.
 - 25 Arsip Nasional Republik Indonesia (hierna: ANRI), Jakarta, Kementerian Pertahanan 1945-1949, 752, Sukarno aan Amir Sjarifudin en Sudirman, 7 mei 1946; Cribb, *Gangsters*, 104-108; NL-HaNA, AS, 3969, 'Aanknopingspunten m.b.t. het ontstaan van de P.M.C.', 12 juli 1946; Matanasi, *Intel zaman perang*, 5.
 - 26 Zie over deze gebeurtenissen en de nasleep onder meer Poeze, *Verguisd en vergeten*.
 - 27 Widjajanto en Wardhani, *State-Intelligence Interaction*, 65; Cribb, *Gangsters*, 123.
 - 28 NL-HaNA, PG, 1017, 'Organisatie van den Republikeinschen inlichtingendienst', NEFIS no. 499, 17 september 1946.
 - 29 Conboy, *Intel*, 17-18; Kasenda, *Kolonel misterius*, 50-53; Matanasi, *Intel zaman perang*, 9-13; Anderson, *Java in a Time*, 372, 405; Cribb, *Gangsters*, 124; Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 87; Isnaeni, 'Zulkifli Lubis, Bapak Intelijen Indonesia'.
 - 30 NL-HaNA, NEFIS/CMI, 7248, 'TRI-intelligence', uitsnede uit VDMB-veiligheidsrapport nr. 17, 22 mei 1948; NIMH, Bakker, 20, 'Rapport Rep. intelligence', Jan Bakker, 3 februari 1949.
 - 31 Robert Cribb, 'The adventures of Captain Mulyono: Indonesian Intelligence operations in Kalimantan, 1946-1948', *Kabar Seberang* 17 (1986) 211-221, aldaar 211.
 - 32 NL-HaNA, SNI, 1326, Verhoorrapport Moeljono, 30 september 1948.
 - 33 NL-HaNA, NEFIS/CMI, 7248, 'TRI-intelligence', uitsnede OOT nr. 69, A-Divisie, 17 t/m 24 mei 1948.
 - 34 NL-HaNA, SNI, 1326, Verhoorrapport Moeljono, 30 september 1948.
 - 35 Ibidem.
 - 36 NL-HaNA, PG, 70, Ament aan Felderhof, 21 oktober 1948.
 - 37 NL-HaNA, PG, 435, 'Inzake TNI-kapitein Muljono', 7 november 1949.

- 38 NL-HANA, PG, 435, Secretaris voor Speciale Diensten W.A. van der Poel aan Nederlands consulaat Singapore, 19 september 1949.
- 39 NL-HANA, PG, 435, 'Sarawak. Indonesian activities', z.a., 21 september 1949.
- 40 NL-HANA, PG, 435, Inzake TNI-kapitein Muljono, 7 november 1949.
- 41 Conboy, *Intel*, 17-19; Anderson, *Java in a time*, 400-401; Tanter, Notes on the history; Poeze, *Verguisd en vergeten*, 307-492.
- 42 Abdulrachman was in 1944 in Australië tevens medeoprichter van de Serikat Indonesia Baroe (SIBAR). Deze antifascistische politieke organisatie, goeddeels samengesteld uit voormalige communistische geïnterneerden uit Boven-Digul die met de koloniale regering in ballingschap samenwerkte, moest met Nederlandse ruggensteun in het naoorlogse 'Indië' een nationalistische partij vormen. In deze Australische periode raakte Abdulrachman sterk onder de invloed van Republikeinse ideeën. Zie voor meer informatie Harry A. Poeze, 'From Foe to Partner to Foe Again: The Strange Alliance of the Dutch Authorities and Digoel Exiles in Australia, 1943-1945', *Indonesia* 94 (okt 2012) 57-84; Petrik Matanasi, 'Dari Angkatan Laut ke Pulau Buru', *Historia*, 4 januari 2023, historia.id/militer/articles/dari-angkatan-laut-ke-pulau-buru-p74Wg; 'Zeekrijgsraad hield zitting. Marine-officier in dienst van de TNI', *De Vrije Pers*, 17 juni 1949 en 'Marine-officier werd kolonel bij de TNI', *Het Dagblad*, 18 juni 1949.
- 43 Overigens had Amir Sjarifuddin ook een intel-relatie met Nederland. Zoals in hoofdstuk 1 uiteengezet had Amir in 1942 Nederlands geld gekregen om een anti-Japans inlichtingennetwerk op te bouwen.
- 44 Conboy, *Intel*, 19; Isnaeni, 'Zulkifli Lubis, Bapak Intelijen Indonesia'; Widjajanto en Wardhani, *State-Intelligence Interaction*, 65-66; Cribb, *Gangsters*, 123; Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 88-94; Matanasi, 'Dari Angkatan Laut ke Pulau Buru'; Purbo S. Suwondo, The genesis of the Indonesian National Army and some political implications Paper International Seminar ING en KNHG, Den Haag, 27 maart 1996.
- 45 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, 'TRI-intelligence', inlichtingen-logboek 177/1/150, 4 augustus 1948; NIMH, Bakker, 20, 'Rapport Rep. intelligence', Jan Bakker, 3 februari 1949; Petrik Matanasi, 'Bagian V: Badan Intelijen Tunggangang Orang Kiri di Masa Revolusi', *Tirto*, 2 november 1948, tirto.id/bagian-v-badan-intelijen-tunggangang-orang-kiri-di-masa-revolusi-c5MJ; Matanasi, *Intel zaman perang*, 81-84.
- 46 Over de PAM zie bijvoorbeeld Ambar G. Wulan, *Polisi dan politik: intelijen kepolisian pada masa revolusi tahun 1945-1949* (Jakarta 2009).
- 47 Poeze, *Verguisd en vergeten*, 1056-1057, 1160; Matanasi, *Intel zaman perang*, 41-42.
- 48 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, Reinderhoff aan D-NEFIS, 24 mei 1947.
- 49 Voor de controle over de militias had Sjarifuddin een vergelijkbaar orgaan opgericht, het *Biro Perjuangan*.
- 50 Poeze, *Verguisd en vergeten*, 341-342. Voor meer informatie over de tegenstellingen en gevechten tussen nationalistische en communistische groepen, zie onder meer Poeze en Schulte Nordholt, *Merdeka*, 261-307.
- 51 Isnaeni, 'Zulkifli Lubis, Bapak Intelijen Indonesia'; 'Zeekrijgsraad hield zitting. Marine-officier in dienst van de TNI', *De Vrije Pers*, 17 juni 1949; Conboy, *Intel*, 20; Poeze, *Verguisd en vergeten*, 341-342, 641, 1324; Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 117; Cribb, *Gangsters*, 119-120; NL-HANA, NEFIS/CMI, 6762, 'stukken van Hidajat over reorganisatie inlichtingendienst', 23 augustus 1948; Reid, *Indonesian National Revolution*, 156; B. Bouman, *Van driekleur tot rood-wit. De Indonesische officieren uit het knil, 1900-1950* (s-Gravenhage 1995) 230-231.
- 52 Muhammad Yuanda Zara, Voluntary participation, state involvement: Indonesian propaganda in the struggle for maintaining independence, 1945-1949 (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2016) 326-327.
- 53 Conboy, *Intel*, 21.
- 54 Suwondo, Genesis of the Indonesian National Army; Purbo S. Suwondo, 'Some highlights on Indonesia's struggle for Independence', in Purbo S. Suwondo en Alwin Nurdin, *The PETA Army and the struggle for Independence of Indonesia, 1908-1950* (oorspr. 1996; Bogor 2009) 1-21, aldaar 12-13.
- 55 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7188, TTTC Oost-Java, 'spionage TNI', mei 1949; Stafkwartier T-brigade, Kantoor Inlichtingen, 2 oktober 1949; NL-HANA, NEFIS/CMI, 6762, 'Stukken van Hidajat over reorganisatie inlichtingendienst', 23 augustus 1948; Matanasi, 'Bagian V'. Vanaf medio 1948 werden de diensten van TNI, ALRI en AURI tot SUIAD gecentraliseerd.
- 56 Onnen, *Luchtdeelartilleriegroep*, 172.
- 57 NL-HANA, AS, 3131, 'overzicht subversieve activiteit SWK', hoofd IVG U Brigade luitenant W. Boldingh (KNIL), 12 juni 1948.
- 58 Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 111.

- 59 NL-HANA, AS, 3932, Gouverneur West-Sumatra aan alle regimentscommandanten en militaire regenten (interceptie), 31 januari 1949. In de PEMA moesten alle civiele en militaire organisaties worden gebundeld, onder meer de PAM en het Biro Politik.
- 60 Husein e.a., *Sejarah perjuangan kemerdekaan RI di Minangkabau*, deel II, 471.
- 61 Vermoedelijk speelde ook mee dat Yogyakarta een nationalistisch tegengewicht aan de in West-Java invloedrijke Darul Islam wilde bieden, die behalve met Nederland ook met de TNI streed en geen deel van de Renville-overeenkomst met Nederland uitmaakte.
- 62 Er zijn twee verklaringen voor het cijfer 88. Het cijfer zou kunnen duiden op 'HH' dan wel hati-hati (pas op). Een andere duiding is dat de eerste 8 voor 'S' staat, de achtste letter in het Javaanse alfabet, en de tweede 8 voor 'H' in het Romeinse alfabet, zodat 88 een verborgen referentie aan Sukarno en Hatta vormde, zie: Cribb, *Gangsters*, 179.
- 63 Hendi Jo, 'Sepak Terjang SP 88'; NL-HANA, Van Mook, 232, Zeer geheim rapport van inspecteur van politie J.W. Croes, 18 juni 1948; NL-HANA, Van Mook, 232, Spoor aan Van Mook, 11 juli 1948; NIMH, Sweep, 770, Commandant Poesat SP 88 (Sang Dewoto) aan alle leden SP, 25 augustus 1948.
- 64 NL-HANA, Van Mook, 232, Zeer geheim rapport van inspecteur van politie J.W. Croes, 18 juni 1948; NL-HANA, Van Mook, 232, Spoor aan Van Mook, 11 juli 1948.
- 65 Onnen, *Luchtdoelartilleriegroep*, 170-172.
- 66 NIMH, Sweep, 770, Definitief rapport aangaande de actie ondernomen contra den Lt.Kol. TNI Oesman Soemantri ddo. 14/15 Aug. 1948, Rayon Commissaris van politie II, J.H. Dronkers, 18 september 1948.
- 67 De opvolger van Sumantri was een man die zich 'Sang Dewoto' noemde. Voor in beslag genomen Republikeinse documenten die het sneuvelen van Sumantri bevestigen, zie NIMH, Sweep, 770. Commandant Poesat SP 88 (Sang Dewoto) aan alle leden SP 88, 25 augustus 1948 en NL-HANA, NEFIS/CMI, 6531.
- 68 Neppelenbroek, *Slavenwerk*, 110.
- 69 Hendi Jo, 'Sepak Terjang SP 88'; Onnen, *Luchtdoelartilleriegroep*, 161; ICNV, 224, Interview G. (Gorderd) van Heek, 29 november 2007, door A. van der Veen.
- 70 Cribb, *Gangsters*, 172-173.
- 71 Tom van den Berge, 'Indonesisch geweld tegen de burgerbevolking in West-Java', *Leidschrift* 31:3 (2016) 57-77, aldaar 72-73; NIB, VX, 818; Wildan Sena Utama, 'Macht en fatwa. Religieuze leiders tijdens de revolutie in Yogyakarta', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 253-274, aldaar 261.
- 72 NL-HANA, SNI, 195, Wekelijks veiligheidsrapport T-Brigade, 12 t/m 19 juni 1947.
- 73 Sartono Kartodirdjo, 'Aspecten van de Indonesische revolutie vanuit een structureel perspectief', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 51-64, aldaar 62-63.
- 74 Cribb, *Gangsters*, 78-79.
- 75 Ibidem, 129-133; Harry A. Poeze, 'Walking the tightrope: internal Indonesian conflict, 1945-1949', in: Bart Lutikhuis en A. Dirk Moses (eds.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence: The Dutch Empire in Indonesia* (Londen 2014) 176-197, aldaar 183-184.
- 76 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, 'Indonesische intelligence-organen, Oost-Java', z.d.; counter-intelligence, 'geheime organisaties', 19 t/m 26 december 1946; Petrik Matanasi, 'Bagian B dan Ambisi Amir Sjarioeddin Kendalikan Badan Inteljen', *Tirto*, 26 oktober 2018, tirto.id/bagian-b-dan-ambisi-amir-sjarioeddin-kendalikan-badan-inteljen-c5MP.
- 77 NL-HANA, SNI 195, Militair overzicht T-Brigade 17t/m 23 december 1946, NEFIS, afdeling militaire intelligence, 3 januari 1947.
- 78 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, 'TRI Intelligence', Inlichtingenlogboek no. 370/I/702/Z.G., 10 december 1948.
- 79 NIMH, Groen, 70, Sudharsono aan Lubis, 20 mei 1949.
- 80 Een Wehrkreis omvatte het guerrillagebied van een brigade en was in zes sub-Wehrkreise onderverdeeld.
- 81 NIMH, Groen, 500, Pedoman bagi persiapan perdoangan mengkadari kota-kota, Staf Divisi III TNI aan staf Komandan Sub Teritorial Komando Kedu, 25 maart 1949.
- 82 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, 'TRI-intelligence', uitsnede OOT nr. 69, A-Divisie, 17 t/m 24 mei 1948.
- 83 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, 'Indonesische intelligence-organen, Oost-Java', z.d.; counter-intelligence, 'geheime organisaties', 19 t/m 26 december 1946.
- 84 NL-HANA, NEFIS/CMI, 5261, Afschrift 'Inlanders in dienst van de Nederlandse PID', Markas Brg KS Siliwangi-Divisie, 30 maart 1947.
- 85 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, 'TRI-intelligence', uitsnede OOT nr. 69, A-Divisie, 17 t/m 24 mei 1948.

- 86 Richard Tanter, Notes on the history.
- 87 Ant.P. de Graaff, *Met de T.N.I. op stap. De laatste patrouille van het vergeten leger* (Franeker 1991) 48.
- 88 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, Weekoverzichten en organisatie van Bagian v, samengesteld door inlichtingenofficier X-brigade aan de hand van verklaringen liaison-officier, 14 februari 1948.
- 89 Alfred van Sprang, *Laatste acte. Een cocktail van soldatenleven en politiek in Indonesië* ('s-Gravenhage 1949) 18.
- 90 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, 'TRI-intelligence', uitsnede uit VDMB-veiligheidsrapport nr. 17, 22 mei 1948.
- 91 NIB, VXII, 461-462.
- 92 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7188, MARID Surabaya, 'Beginperiode Rep. intelligence', 12 oktober 1949.
- 93 NIMH, Sweep, 243, Algemene Taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
- 94 NL-HANA, SNI, 195, Wekelijks veiligheidsrapport T-Brigade, 12 t/m 19 juni 1947.
- 95 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7233, Signalement z.a., 27 oktober 1949.
- 96 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, Verhoor regimentscommandant Suhud, 27 januari 1947.
- 97 Martijn Eickhoff, 'The violence of Dutch public security. Semarang and its Central Javanese hinterland, 1945-1949', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 101-127, aldaar 122-125.
- 98 Email Bert Carper aan auteur, 8 maart 2023.
- 99 NL-HANA, NEFIS/CMI, 5261, Markas brg KS divisi aan cdt MP detachement 137, 30 maart 1947; NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, A-Divisie inlichtingen-logboek, 5 juli 1948.
- 100 NIMH, Bakker, 20, 'Rapport Rep. intelligence', Jan Bakker, 3 februari 1949.
- 101 Onnen, *Luchtdoelartilleriegroep*, 161; NL-HANA, PG, 865, Verhoorrapport Toebagoes Achmad Soedarsono, 28 juli 1948.
- 102 NL-HANA, Marbrig, 1729, Processen-verbaal Damin en Dramoredjo, 7 april 1948.
- 103 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, 'TRI-intelligence', counter-intelligence, geheime organisaties, 19 t/m 26 december 1946.
- 104 NL-HANA, NEFIS/CMI, 2916, 'Rapport', 3e compagnie Bataljon Riouw, detachement Panoeba, 24 juni 1946; Marbrig, 995, Verhoorrapport Mangoen, 25 mei 1948; Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 315.
- 105 NL-HANA, SNI, 393, VVD-weekrapport Territoriaal Commando West-Java, 19 t/m 26 januari 1948.
- 106 Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 109.
- 107 Schoonoord, *Mariniersbrigade*, 98; Bouman, *Ieder voor zich*, 332.
- 108 Kawilarang, *Officier in dienst*, 117.
- 109 A.H. Nasution, *Fundamentals of Guerilla Warfare* (New York NY 1965) 323.
- 110 NL-HANA, SNI, 1954, Verhoorrapport Antonius Zwart, 23 september 1947.
- 111 Nugroho Notosusanto, *National struggle*, 100-106; Groen, *Marsroutes*, 216.
- 112 In het geval van Indonesische soldaten wilde Nasution ook graag weten uit welk gebied ze kwamen.
- 113 Nasution, *Fundamentals*, 323.
- 114 NL-HANA, SNI, 644, 'Instruksi Pimpinan Pertahanan Rakjat' (instructie voor de leiding van de volksdefensie), ministerie van Voorlichting, z.d. (waarschijnlijk eind 1948).
- 115 Princen en Van Fenema, *Kwestie van kiezen*, 104.
- 116 Kawilarang, *Officier*, 97.
- 117 Ibidem, 122.
- 118 Ibidem, 138.
- 119 Nasution, *Fundamentals*, 324.
- 120 NL-HANA, SNI, 641, VVD-weekrapport TrTC West-Java, 13 t/m 19 januari 1949.
- 121 3e bataljon Garderegiment Jagers, 9.
- 122 NL-HANA, SNI, 3248, Dagrapporten M.W. Sytsema, 27 juli 1948.
- 123 NIMH, Sweep, 243, Algemene Taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
- 124 NL-HANA, SNI, 195, Wekelijks veiligheidsrapport T-Brigade, 10 oktober 1947.
- 125 NL-HANA, SNI, 360, Verzamelrapport veiligheid in de onderdelen (hierna: VRVO), 9 januari 1947.
- 126 'Overal verijdeld', *Het Dagblad*, 14 oktober 1948.
- 127 De Graaff, *Met de T.N.I. op stap*, 135.
- 128 NL-HANA, SNI, 2997, Inlichtingenrapport T-brigade, 20 augustus 1947.
- 129 Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 101.
- 130 Over de rol van vrouwen in de revolutie, zie onder meer Sri Retno Astuti, Hisbaron Maryantoro en Suharno, 'Vrouwen en revolutie. Bloemlezing van een drietal studies over de rol van de vrouwen in de regio Yogyakarta', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische*

- geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 185-206.
- 131 Mary Margaret Steedly, *Rifle reports: a story of Indonesian independence* (Berkeley CA 2013) 49.
- 132 NL-HaNA, SNI, 2840, 'Sabotage en spionage van de tegenpartij; kolonel Mollinger, 5 augustus 1947.
- 133 Onnen, *Lucht doelartilleriegroep*, 166; Schoonoord, *Mariniersbrigade*, 293.
- 134 NIMH, Sweep, 135, Dagboek van H. van der Sluis, 18 januari 1948.
- 135 Van Rijs, *Zo was het*, 75.
- 136 NIB, VII, 197.
- 137 Annemarie Kas, 'Indonesiërs wilden geen bezetters meer', *NRC Handelsblad*, 17 augustus 2020.
- 138 Nur Janti, 'Manis Getir Perjuangan Putri dalam Revolusi', *Historia*, 18 augustus 2020, historia.id/politik/articles/manis-getir-perjuangan-putri-dalam-revolusi-6k48j
- 139 Van Sprang, *Laatste acte*, 22.
- 140 Onnen, *Lucht doelartillerie*, 161.
- 141 NL-HaNA, SNI, 402, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TC Midden-Java, 5 januari 1948.
- 142 Cribb, *Gangsters*, 112-113; Nur Janti, 'Pekerja Seks dalam Pusaran Revolusi Indonesia', *Historia*, 21 september 2018, historia.id/politik/articles/pekerja-seks-dalam-pusaran-revolusi-indonesia-P94RZ; Hendri F. Isaeni, 'Kupu-Kupu Malam dalam Revolusi', *Historia*, 28 januari 2014, historia.id/politik/articles/kupu-kupu-malam-dalam-revolusi-v57g6; Frederick, 'Shadows of an unseen hand, 164-166; Koetsier en Koetsier-Korvinus, *Vijftig jaar 'Merdeka'*, 100; Poeze, *Verguisd en vergeten*, 478; NL-HaNA, PG, 1122, Rapport over 'vrouwen en meisjesorganisaties in de ondergrondse actie', opgesteld door een medewerker van PG-vertegenwoordiger Karel Bieger, 12 maart 1949.
- 143 Ibrahim, 'War logistics in revolutionary Central Java', 169-170; Taufik Ahmad, 'Polombangkeng, South Sulawesi. The contest for authority, 1945-1949', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 247-273, aldaar 250-254; Cribb, *Gangsters*, 171-179. Zie over de jago's Henk Schulte Nordholt, 'The jago in the shadow: crime and "order" in the colonial state in Java', *Review of Indonesian and Malaysian Affairs* 25:1 (1991) 74-91 en Ryadi Gunawan, 'De rol van de Jago in onze revolutie', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 171-182.
- 144 Hery Suhermanto, Intelligence and the Military Academy Yogya. Its development before and in the early years of Independence, *Buku Pedoman Seminar Mengenang Peran Akademi Militer Yogya Dalam Perang Gerilya di Wilayah Yogyakarta, 1948-1949*, Yogyakarta, 21-24 Februari 2020; Cribb, *Gangsters*, 77; Hendi Jo, 'Maling Pun Ikot Revolusi', *Historia*, 4 januari 2018, historia.id/politik/articles/maling-pun-ikut-revolusi-DWVB4/page/1.
- 145 Nur Janti, 'Pekerja Seks'; Hendi Jo, 'Maling Pun Ikot Revolusi'; Andri Setiawan, 'Jejak Sutradara Kotot Sukardi', *Historia*, 2 februari 2021, historia.id/kultur/articles/jejak-sutradara-kotot-sukardi-DEa9a; Cindy Adams, (vert. N.G. Hazelhoff), *Sukarno: een autobiografie uit de mond van de president* (Den Haag 1967) 100-101.
- 146 Hendi Johari, 'Barisan Wanita Pelatjoer, Penyebar Bakteri di Markas Tentara Belanda', *Historia*, 18 maart 2020, historia.id/militer/articles/barisan-wanita-pelatjoer-penyebar-bakteri-di-markas-tentara-belanda-DrLoG; Nur Janti, 'Pekerja Seks'.
- 147 NL-HaNA, NEFIS/CMI, 7248, X-Brigade, Gevecht sinlichtingendienst, 'TRI-intelligence', 20 oktober 1947.
- 148 NL-HaNA, SNI, 402, Verzamelrapport Veiligheidsgroep Nr. 21, 3 juni 1948.
- 149 NL-HaNA, SNI, 195, Wekelijks veiligheidsrapport T-Brigade, 23 t/m 29 december 1946.
- 150 Srikandi is een vrouwelijk karakter uit de Mahabharata dat al dan niet van geslacht veranderde om als strijder aan de strijd deel te kunnen nemen. Het karakter staat symbool voor strijdvaardigheid en vrouwelijke emancipatie.
- 151 NL-HaNA, PG, 440, DOBI no. 637, z.d.; NL-HaNA, NEFIS/CMI, 7248, OOT nr. 50, 'TRI-intelligence', 3 t/m 9 april 1948.
- 152 Steedly, *Rifle reports*, 186-192.
- 153 Sasi, 'Meaning of independence', 40.
- 154 Nur Janti, 'Barisan Srikandi dalam Perjuangan Kemerdekaan', *Historia*, 17 juli 2018, historia.id/politik/articles/barisan-srikandi-dalam-perjuangan-kemerdekaan-vZz2p; Cribb, *Gangsters*, 75.
- 155 NL-HaNA, NEFIS/CMI, 7248, Inlichtingenrapport A-Divisie, 2 februari 1948.
- 156 NL-HaNA, NEFIS/CMI, 7248, 'TRI intelligence', uitsnede OOT nr. 50, X-brigade, 3 t/m 9 april 1948.
- 157 NL-HaNA, PG, 1122, Rapport over 'vrouwen en meisjesorganisaties in de ondergrondse actie', opgesteld door een medewerker van PG-vertegenwoordiger Karel Bieger, 12 maart 1949.

- 158 NL-HANA, SNI, 195, Wekelijks veiligheidsrapport T-Brigade, 15 t/m 22 mei 1947.
- 159 Frederick, 'Shadows of an unseen hand', 164; NL-HANA, PG, 440, 'Moestopo, Dr. R.', z.d.
- 160 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, Uitsnede OOT nr. 39, X-brigade, 7 t/m 14 december 1947; 'TRI intelligentie', OOT nr. 50B A-Divisie, 15 t/m 18 december 1947.
- 161 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, 'TRI Intelligence', Logboek/G, 9 t/m 15 januari 1948.
- 162 Volgens een ander rapport was zij de ex-vriendin van Mustopo.
- 163 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, 'TRI Intelligence', OOT 43, 8 t/m 15 februari 1948.
- 164 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, 'TRI Intelligence', OOT 45, 29 t/m 6 maart 1948.
- 165 NL-HANA, NEFIS/CMI, 6789, Gouverneur Oost-Java dr. Moerdjani aan PG te Yogyakarta, 24 april 1948.
- 166 Frederick, 'Shadows of an unseen hand', 164-166; Gerry van Klinken en Maarten van der Bent, 'East Java, 1949: the revolution that shaped Indonesia', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 129-155, aldaar 154.
- 167 Dallinga, *Mannen van 3-6 RVA*, 41, 52.
- 168 Hibma, *Indië moet vrij*, 128.
- 169 Van Sprang, *Wij werden geroepen*, 47.
- 170 Nur Janti, 'Manis Getir Perjuangan Putri dalam Revolusi', *Historia*, 18 augustus 2020, historia.id/politik/articles/manis-getir-perjuangan-putri-dalam-revolusi-6k48j
- 171 J.D. Backer, *Rapport uit Porrong. Met het 8e eskadron vechtwagens naar Oost-Java* (s.l. 1950) 59.
- 172 NIMH, Losse stukken, 5461, Dagboek Hoogstraten, 7 januari 1949.
- 173 Onnen, *Luchtdoelartillerie*, 162.
- 174 M.C.A. Looyen-van Reusel, *"Ons dagboek" 1946-1950. 2e peloton, 10e genie veldcompagnie* (s.l. 1989) 93.
- 175 Cribb, *Gangsters*, 78-79.
- 176 NL-HANA, SNI, 1326, Onderzoek inzake Republikeinse subversieve acties te Semarang, luitenant Th. Elink Schuurman, 8 maart 1948.
- 177 Zie bijvoorbeeld de namenlijsten van 'leden van ondergrondse organisaties aan wie opgedragen is om zich van Djocja rechtstreeks te begeven naar het bezette gebied' en van 'personen aan wie door de "Poesat" opgedragen is om ondergrondse organisaties te vormen', in NL-HANA, SNI, 423.
- 178 NL-HANA, SNI, 2948, 'Actie van de Ondergrondse om in het Ned. bezette gebied "cellen" te vormen', commissaris van de politie Tondohadwidjojo, 2 maart 1948.
- 179 NL-HANA, SNI, 1326, Onderzoek inzake Republikeinse subversieve acties te Semarang, luitenant Th. Elink Schuurman, 8 maart 1948.
- 180 NL-HANA, SNI, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TTTC Midden-Java, 6 april 1948.
- 181 NL-HANA, Marbrig, 993, VRVO nr. 1., t/m 9 januari 1947.
- 182 NIMH, Sweep, 243, Algemene Taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
- 183 Bruni Adler, *Stacheldraht und Bambuspeere: Indonesiens verdrängte Geschichte* (Tübingen 2018) 221.
- 184 Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 339.
- 185 Van Sprang, *Laatste acte*, 22; NL-HANA, AS, 3051, Kort verslag over oktober 1948, Assistent-resident P.A. Emanuel, 10 november 1948; NL-HANA, Marbrig, 1010, Afschrift van Republikeins document (z.a.) over vorming van spionagecellen en inschakeling van 'illegale medewerkers', 2 maart 1948.
- 186 NL-HANA, SNI, 195, Wekelijks veiligheidsrapport T-Brigade, 26 december 1946 t/m 2 januari 1947.
- 187 NIMH, Bakker, 20, 'Activiteit v.d. Sultan, guerilla, en infiltraties', hoofd IVG/Veiligheids Groep, Jan Bakker, 18 februari 1949; Dede Suryana, 'Raden Surwiryo, Walikota Pertama Jakarta', *Okezone*, 28 juni 2012, news.okezone.com/read/2012/06/28/507/655216/raden-suwiryo-walikota-pertama-jakarta
- 188 NL-HANA, NEFIS/CMI, 6884, Viceminister van Defensie Arudji Kartawinata aan Mustopo, 22 januari 1948.
- 189 NIMH, Bakker, 20, 'Inside. De man van de infiltraties voor oost-Java', zonder auteur, 31 maart 1949.
- 190 NL-HANA, Marbrig, 1010, CMI-document 5600, gegevens betreffende beslagname te Madiun, 5 april 1949; kapitein Soertarto aan TNI-afdeling 1 stafkwartier, 19 juli 1947.
- 191 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, Hoofd marine-inlichtingendienst J.C. Smit aan D-NEFIS, 6 juni 1947; Afschrift brief Soeprapto aan Hartojo, 28 mei 1947.
- 192 In Nederlandse bronnen is sprake van POSA 9 in plaats van POSAR-9.
- 193 De Graaff, *Merdeka*, 20-23, 101; Henri F. Isaeni, 'Kado Pemuda untuk Belanda di Bulan Pasa', *Historia*, 4 mei 2021, historia.id/militer/articles/kado-pemuda-untuk-belanda-di-bulan-pusa-vg8Qk/page/1.
- 194 De Graaff, *Merdeka*, 25-29, 55, 59-63.
- 195 'Wapenen van Posa 9', *Het Dagblad*, 25 augustus 1948; 'De aanslag te Batavia. Infiltratie in het KNIL', *Het*

- Nieuwsblad voor Sumatra*, 13 juli 1948.
- 196 De Graaff, *Merdeka*, 64.
- 197 Jalhay, *Allen zwijgen*, 160.
- 198 NL-HANA, NEFIS/CMI, 1132, 'Rapport inlichtingen', verstrekt door informant 2001, voor C-MVD (Groenewoud), 1 mei 1946.
- 199 NL-HANA, SNI, 216, Weckrapport Militaire Veiligheids Sectie TtTC Midden-Sumatra, 13 t/m 20 februari 1947.
- 200 Schoonoord, *Mariniersbrigade*, 293.
- 201 Van Breen, *Voor ik het nooit vergeet*, 92; *Oost-Java. Gedenkboek der 4e Infanterie-brigade*, 444-445.
- 202 NIMH, Sweep, 243, Algemene Taak en organisatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, z.d.
- 203 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248; TRI-intelligence', uitsnede OOT nr. 38 X-Brigade, 5 december 1947.
- 204 Van Reybrouck, *Revolusi*, 452.
- 205 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, 'TRI-intelligence', uitsnede Logboek nr. 1031, 1 juli 1948.
- 206 Ype van der Laan, *Ada goela, ada semoet. De 3e Geneeskundige Afdeling in Eibergen en de 6e Hulp Verbandplaats Afdeling op Sumatra* (Drachten 1988) 144.
- 207 NL-HANA, SNI, 2997, Inlichtingenrapport T-brigade, 2 september 1947.
- 208 NL-HANA, PG, 1278, Verslag reis Djocja van mr. Vervloet, 22 januari 1949.
- 209 NL-HANA, PG, 1278, Rapport over de periode 19 t/m 29 januari 1949, mr. K.S. Bieger, 31 januari 1949.
- 210 NL-HANA, NEFIS/CMI, 4743, Agerbeek aan basiscommandant Batavia, 29 juli 1948.
- 211 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7242, Informantenrapport Amir Shambazy, 21 mei 1948; Basiscommando Soerabaja, 'Sandiwara-groep "Pantjawarna"', 1 juni 1948; 'Informantenrapport Sandiwara-groep' NEFIS buitenkantoor Soerabaja, 13 augustus 1948.
- 212 NL-HANA, AS, 3978, NEFIS-signalement no. 9, 'Indonesische toneelgezelschappen', D-NEFIS Somer, 2 september 1948.
- 213 NL-HANA, SNI, 623, Veiligheidsrapport stafkwartier Oost-Indonesië, 14 januari 1949.
- 214 NL-HANA, NEFIS/CMI, 2920, R.W. Kofman aan resident Zuid-Celebes en D-NEFIS, 4 februari 1948.
- 215 NIMH, Bakker, 20, 'Inlichtingen i.z. ondergrondse activiteit in Djokja', 3 februari 1949.
- 216 Onnen, *Luchtdeelartillerie*, 161.
- 217 Lapré, *Ned. Indië 1940-1950*, 154.
- 218 NIMH, Sweep, 162, Dallinga, 'Mannen van 3-6 RVA in Indonesië', 38.
- 219 Onnen, *Luchtdeelartillerie*, 162.
- 220 NL-HANA, PG, 1017, Hoofd PID J.W.G. Jans aan alle Sectie Chefs e.a., 20 december 1946.
- 221 NL-HANA, SNI, 216, Weckrapport IVG TtTC Midden-Sumatra, 20 t/m 27 maart 1947.
- 222 NL-HANA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TC Midden-Java, 24 oktober 1947.
- 223 Zara, *Voluntary participation*, 46, 320-323.
- 224 Van Sprang, *Wij werden geroepen*, 120-123.
- 225 Cribb, *Gangsters*, 151-152.
- 226 NL-HANA, NEFIS/CMI, 5572, 'Bekendmaking van het Rijksleger', 1 januari 1948.
- 227 Zara, *Voluntary participation*, 143-145.
- 228 Esther Captain en Onno Sinke, *Het geluid van geweld. Bersiap en de dynamiek van geweld tijdens de eerste fase van de Indonesische revolutie, 1945-1946* (Amsterdam 2022) 105-107; Muhammad Yuanda Zara, 'Monsters and capitalists. Revolutionary posters demonize the Dutch', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 75-99, aldaar 89, 99.
- 229 Zara, *Voluntary participation*, 177, 323-325.
- 230 Van Dalen, *Inlichtingendienst op Midden-Java*, 82.
- 231 NL-HANA, NEFIS/CMI, 6523, 'Werkschema van den staf der Field Intelligence Service Divisie IX', 21 augustus 1948; NL-HANA, SNI, 397, IVG verslag TC Zuid-Sumatra, 26 februari t/m 4 maart 1948; NL-HANA, SNI, 642, WVRO staf A-Divisie (Oost-Java), 20 augustus 1949.
- 232 Limpach, *Brandende kampongs*, 94.
- 233 Steedly, *Rifle reports*, 249.
- 234 NIMH, Sweep, 162, Dallinga, 'Mannen van 3-6 RVA in Indonesië', 63.
- 235 NIMH, Sweep, 155, Memoires opgesteld door oorlogsvrijwilliger W. Dofferhoff.
- 236 ICNV, 413, Interview W. (Willem) de Haan, 8 april 2008, door A. van der Veen.
- 237 Onnen, *Luchtdeelartilleriegroep*, 160.
- 238 NL-HANA, SNI, 393, VVD-weckrapport Territoriaal Commando West-Java, 19 t/m 26 januari 1948.
- 239 NIMH, Sweep, 162, Dallinga, 'Mannen van 3-6 RVA in Indonesië', 47; Onnen, *Luchtdeelartilleriegroep*,

- 160; Van den Akker, *Noorderlicht op Midden-Java*, 81; Robert Wessing, 'De kentongan in Indonesië', *Aziatische Kunst* 26:3 (1996) 17-24, aldaar 17.
- 240 NIMH, Sweep, 155, Memoires opgesteld door oorlogsvrijwilliger W. Dofferhoff betreffende de verrichtingen van de 5e Afdeling Veldartillerie (5 VA) onder andere in de omgeving van Bandoeng, Banjoemas, Cheribon, Tegal, Poerbolinggo, Tjilatjap, Solo (Soerakarta) en Madioen op Java in de periode 1946-1949, gebaseerd op andere de dagboeken van P.J. van Veen, L.P. Legierse, J.P.M. van Betuw en G. Flame-ling en het boek getiteld 'Meijers grote omweg'.
- 241 NL-HANA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TC Midden-Java, 4 oktober 1947.
- 242 Hoek, *Strijd om Bali*, 233.
- 243 SMGI, 1252.2, Interview W.M. de Vries, 8 juni 1998, door F. Linck.
- 244 De Moor, *Westerling's Oorlog*, 364.
- 245 Nederlandse posten moesten volgens instructies zelfs draadhindernissen gebruiken die waren voorzien van 'geruismakende' voorwerpen. Met dank aan Marc Lohnstein voor deze informatie. Volgens hospik Van Helvoort werden struikeldraden ook wel gecombineerd met lampen die bij contact aangingen – en op een enkele buitenpost zelfs met handgranaten, zie Van Helvoort, *De verzwegen oorlog*, 106.
- 246 NIMH, Sweep, 155, Memoires opgesteld door oorlogsvrijwilliger W. Dofferhoff; Hornman, *Mariniersbrigade*, 373-374.
- 247 De Graaff, *Met de TNI op stap*, 75-76.
- 248 Hoek, *Strijd om Bali*, 233.
- 249 Onnen, *Luchtdoelartilleriegroep*, 160.
- 250 Email van Bert Carper aan auteur, 25 maart 2020.
- 251 NL-HANA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TC Midden-Java, 24 oktober 1947.
- 252 NL-HANA, SNI, 2292, Weekanalyse IVD 3-12 RI, 28 januari 1949; NL-HANA, SNI, 3388, Patrouillerapport, sergeant J.P. Schultz, Inlichtingendienst 1-12 RI, 16 augustus 1946.
- 253 Van Reybrouck, *Revolusi*, 449-450.
- 254 J.H. Harrewijn, *Uitdaging en antwoord: de 4e afdeling veldartillerie in de politionele akties* (s.l. 1982), 137.
- 255 NIMH, Dekolonisatie, 1244, Kwartaalverslag, patrouillerapporten en telegram afkomstig van de commandant van het 413e Bataljon Infanterie onder bevel van luitenant-kolonel J.B.H. Jessen betreffende het eerste en het tweede kwartaal van 1949 en de actie 'Primus' o.a. te Indramajoe en Dajtibarang op Midden-Java.
- 256 Van den Akker, *Noorderlicht op Midden-Java*, 81-82.
- 257 Pekelharing, *Belevenissen van een Nederlandse jongen*, 188-189.
- 258 Onnen, *Luchtdoelartilleriegroep*, 160.
- 259 NL-HANA, SNI, 2914, Bijzonder inlichtingenrapport Inlichtingendienst Staf 2e Inf. Brig. Groep, 25 juni 1947.
- 260 NL-HANA, SNI, 1101, Wekelijkse verzamelrapporten Veiligheidsgroep Midden-Java, 16 februari 1949; Notosusanto, *National struggle*, 104-105; NL-HANA, SNI, 417, rapport van RECOMBA West-Java, 26 januari 1948.
- 261 Steedly, *Rifle reports*, 312.
- 262 NL-HANA, SNI, 2914, Hoofd IVD Troepencommando West-Java kapitein J.H. Stokmans aan Generale Staf, 21 oktober 1947; NL-HANA, SNI, 393, VVD-weekrapport TC West-Java, 15 t/m 22 december 1947; Harmanny, *Grof geschut*, 275-277.
- 263 NIMH, Interview Bert Carper door auteur, Delden, 17 juli 2018.
- 264 Scholtens, Rawahgedeh, 43.
- 265 Kakebeen, *Van Arnhem tot de Poentjak*, 139.
- 266 Van Heck, *Front op Java*, 108.
- 267 Van Sprang, *Laatste acte*, 46-47.
- 268 Kakebeen, *Van Arnhem tot de Poentjak*, 132.
- 269 Janssen, *Dorp en dessa*, 215.
- 270 NL-HANA, NEFIS/CM1, 7248, 'Indonesische intelligence-organen, Oost-Java', z.d.; counter-intelligence, 'geheime organisaties', 19 t/m 26 december 1946.
- 271 Peters, *Gezagsgetrouw*, 49.
- 272 J.H.J. Brendgen, *Belevenissen van een KNIL-officier in de periode 1942-1950. Militaire ervaringen vóór en bij politieke akties* (Haarlem 1980) 117-118.
- 273 Taufik Ahmad, 'Polombangkeng, South Sulawesi, The contest for authority, 1945-1949', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 247-273, aldaar 265.

- 274 Van Heek, *Front op Java*, 96; Van Reybrouck, *Revolusi*, 454-455.
- 275 Groen, *Marsroutes*, 212.
- 276 NL-HaNA, Marbrig, 1010, Vertaald afschrift 'Militair Commando Oost-Java, instructie', 7 april 1949.
- 277 Onnen, *Luchtdoelartilleriegroep*, 160.
- 278 Sri Retno Astuti e.a., 'Vrouwen en revolutie', 186-188, 196.
- 279 NL-HaNA, NEFIS/CM1, 7248, 'TRI-intelligence', Logboek 208/I/235/Z.G., 19 augustus 1948.
- 280 NL-HaNA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten inlichtingensergeant J.P. Schulz, z.d.
- 281 Bouman, *Ieder voor zich*, 152.
- 282 NL-HaNA, SNI, 393, VVD-weekrapport TC West-Java, 12 t/m 19 januari 1948; NL-HaNA, SNI, 1101, Wekelijkse verzamelrapporten Veiligheidsgroep Midden-Java, 16 februari 1949; NL-HaNA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TC Midden-Java, 10 oktober 1947; NL-HaNA, Marbrig 1010, vertaald afschrift 'Geheime Estafette-koeriersdienst', z.d.
- 283 Bouman, *Ieder voor zich*, 152.
- 284 NL-HaNA, SNI, 195, Wekelijks veiligheidsrapport T-Brigade, 10 t/m 17 juli 1947; NL-HaNA, SNI, 397, IVG/MVD verslag TC Zuid-Sumatra, 14 t/m 21 oktober 1948.
- 285 De Graaff, *Met de TNI op stap*, 131.
- 286 Bouman, *Ieder voor zich*, 151, 296.
- 287 NL-HaNA, NEFIS/CM1, 7248, 'TRI-intelligence', informantenbericht J.E. Muller alias Sofjan, 14 februari 1948.
- 288 NL-HaNA, Van Mook, 232, Zeer geheim rapport van inspecteur van politie J.W. Croes, 18 juni 1948.
- 289 Bouman, *Ieder voor zich*, 151-153, 159, 227, 296-300, 373-374; Van Klinken en Van der Bent, 'East Java, 1949', 142.
- 290 Simatupang, *Laatste jaar*, 54.
- 291 'Merpati Pos, dari Lambang Cinta Hingga Menjadi Kurir Rahasia Raja', *Koran Sulindo*, 28 september 2021, koransulindo.com/merpati-pos-dari-lambang-cinta-hingga-menjadi-kurir-rahasia-raja-bagian-2/; Edi Kusnaedi, 'Cerita Merpati Pos yang Diburu Penembak Jitu Belanda dan Diberi Pangkat Letnan Pejuang', *Galamedia news*, 18 februari 2021, galamedia.pikiran-rakyat.com/humaniora/pr-351290245/cerita-merpati-pos-yang-diburu-penembak-jitu-belanda-dan-diberi-pangkat-letnan-pejuang
- 292 NL-HaNA, NEFIS/CM1, 5124, NEFIS-document No. 3976, 25 augustus 1947.
- 293 NL-HaNA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TC Midden-Java, 17 oktober 1947.
- 294 NL-HaNA, NEFIS/CM1, 7188, TTTC Oost-Java, Inlichtingen-logboek Batavia, nr. 321/I/574, 21 juli 1949.
- 295 Onnen, *Luchtdoelartilleriegroep*, 160.
- 296 Van Klinken en Van der Bent, 'East Java, 1949', 140.
- 297 NL-HaNA, NEFIS/CM1, 5556, Vertaling 'Massa-actie, operatie-order nr.7', Lenggang sector commandant, 19 december 1947.
- 298 NL-HaNA, NEFIS/CM1, 4063, Samenvatting rondschriften majoor Adjie aan ondercommandanten, 26 november 1946.
- 299 NL-HaNA, NEFIS/CM1, 6810, Resident van Madiun (Samadikoen) aan gouverneur Oost-Java (Moerdjani/Murdjani), 19 augustus 1948.
- 300 NL-HaNA, Van Mook, 232, Zeer geheim rapport van inspecteur van politie J.W. Croes, 18 juni 1948. Voor de originele stukken zie NL-HaNA, NEFIS/CM1, 6140.
- 301 Rob Escher, *De Mariniersbrigade* (s.l. 2010) 117; J.W. Hofwijk, *De hitte van de dag. Onze soldaten in Indonesië* (Heemstede 1947) 209.
- 302 Dolf Spruijt, *Vreemde oorlog in verdwenen werelden, geöbserveerd door Mata Mata Moesoeh* (Den Haag 2004) 54.
- 303 NL-HaNA, Van der Plas, 175, Hoofd RVD aan Van der Plas, 27 januari 1947. Met dank aan Anda Zara voor informatie over de boodschap en symboliek van de affiche.
- 304 Nasution, *Fundamentals*, 154-155.
- 305 NIMH, Groen, 354, 'Perintah dari NEFIS kepada mata2 moesoeh', 18 november 1946.
- 306 NL-HaNA, NEFIS/CM1, 4769, NEFIS-document no. 3440, 'bundel Republikeinse post verkregen bij treincontrole te Krandji op 26-6-'47'.
- 307 NIMH, Groen, 385, Proces-verbaal verhoor van Roesmini door de Polisi Negara, z.d.
- 308 NL-HaNA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TC Midden-Java, 17 december 1947.
- 309 NIMH, Keegstra, 5, Dagboek van H. Keegstra, 6 augustus 1949.
- 310 NIMH, Dekolonisatie, 727, Troepencommando Bali/Lombok, OOT nr. 19, 11 t/m 25 september 1947.
- 311 NIMH, Groen, 344, 'Intelligence Belanda', zeer geheime nota van de commandant Corps Polisi Militer, luitenant-kolonel A.J. Mokoginta, 1 augustus 1950.

- 312 NIMH, Groen, 704, Verhoren van Chinese IVG-medewerkers door het Corps Polisi Militer, Blitar, maart 1950.
- 313 NIMH, Groen, 876, 'Organisasi liar', z.d.
- 314 ANRI, Pasukan ALRI, 1171, Rapport van Wayan Ledang, chef-staf TRI hoofdkwartier van Sunda Kecil (kleine Sunda-eilanden), 30 april 1946.
- 315 Nur Janti, 'Manis Getir'.
- 316 NL-HaNA, NEFIS/CMI, 7248, 'TRI Intelligence', WAO nr. 28, 13 t/m 19 augustus 1948.
- 317 Captain en Sinke, *Het geluid van geweld*, 105-108, 188; Frederick, 'Shadows', 151-152; William H. Frederick, 'The killing of Dutch and Eurasians in Indonesia's national revolution (1945-49): a brief genocide' reconsidered, *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012) 359-380, aldaar 375; Lucas, *One soul*, 138, Van den Doel, *Afscheid*, 90.
- 318 Anderson, *Java in a time*, 155; Frederick, 'Killing of Dutch and Eurasians', 367, 370.
- 319 Mary Somers Heidhues, 'Anti-Chinese violence in Java during the Indonesian Revolution, 1945-1949', in: Bart Lutikhuis en Dirk A. Moses (eds.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence: The Dutch Empire in Indonesia* (Londen 2014) 155-175, aldaar 170.
- 320 Ravando, 'Now is the time to kill all Chinese!' Social revolution and the massacre of Chinese in Tangerang, 1945-1946 (MA-thesis Universiteit Leiden 2014) 24-25, 28-34, 38, 55-60, 62-63, 67-81, 84-88, 105-112; Nijboer, *Tabé Java*, 92; Limpach, *Brandende kampongs*, 161; Sjaak van de Groep, 'Tussen hamer en aambeeld'. Het geweld tegen de Chinezen op Java en Sumatra ten tijde van de Indonesische revolutie, 20-21: yumpu.com/nl/document/view/19881293/tusschen-hamer-en-aambeeld-sjaak-van-de-groep; Tjiok-Liem, *Chinezen uit Indonesië*, 129-130, 139-141; Muhammad Yuanda Zara, 'Attracting and Educating "New Citizens". Indonesian Public Discourse of the Integration of Indo-Europeans Into Indonesian Society During the Dutch-Indonesian War', *Advances of Southeast Asian Studies* 15:1 (2022) 61-85, aldaar 68-72.
- 321 NIB, VI, 594.
- 322 Ravando, 'Now is the time', 89, 105; Van de Groep, Tussen hamer en aambeeld, 22-27; NL-HaNA, AS, 5527, 'verslag over de situatie te Kroja voor bezetting door I-INF. v', 9 augustus 1947; Zie ook Heidhues, 'Anti-Chinese violence'.
- 323 Limpach, *Brandende kampongs*, 215-225.
- 324 Hendri F. Isnaeni, 'Menghabisi Mata-mata', *Historia*, 3 augustus 2020, historia.id/militer/articles/menghabisi-mata-mata-Db2RQ/page/1; Lucas, *One soul one struggle* 89; W. Meelhuysen, *Revolutie in Soerabaja* (Zutphen 2000) 265-269; Allan Akbar, 'Kawan atau Lawan? Tuduhan Mata-mata Belanda pada Masa Revolusi 1945-1949', *Jurnal Sejarah* 2:1 (2018) 30-42, aldaar 39-40; Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 103; *Andere Tijden* (VPRO) Drees en Indonesië, 26 oktober 2004; Volgens tijdgetuige David Wehl zou Sutomo alias Bung Tomo volgende waarschuwing via de radio hebben gegeven: 'Do not trust anyone, even your wife, your children or your best friends.' Zie David Wehl, *The Birth of Indonesia* (Londen 1948) 107. Omtrent waarschuwingen voor 'oplichters' zie ook de vertelling van Idrus, *Surabaya: Idrus*, (vert. Benedict Anderson), 'Soerabaia, a translation (1947)', *Indonesia* 5 (1968) 1-28, aldaar 24-25. Weliswaar is het werk van Idrus geen historische bron, maar de novelle geeft wel een waardevolle inzicht in de mobilisering van de bevolking voor de revolutionaire strijd.
- 325 Kartodirdjo, 'Aspecten van de Indonesische revolutie', 54, 58-61, 64; T.B. Simatupang, 'Wat is het belang van de revolutie', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 67-76, aldaar 70; Uji Nugroho Winardi, 'Het volk in beweging, Djogja in beroering. Volksparticipatie tijdens de revolutie', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 129-144, aldaar 135-140; Utama, 'Macht en fatwa', 259-261.
- 326 Kartodirdjo, 'Aspecten van de Indonesische revolutie', 54-57; Simatupang, 'Wat is het belang van de revolutie', 72; Ongbokham, 'De Indonesische revolutie. Mythe en realiteit', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 89-100, aldaar 92, 96; Anton Lucas, 'The Tiga Daerah Affair: social revolution or rebellion?', in: Audrey Kahin (ed.), *Regional dynamics of the Indonesian revolution: unity from diversity* (Honolulu 1985) 23-53, aldaar 33; Djoko Suryo, 'Regionale onrust aan het begin van de Indonesische revolutie. De gebeurtenissen in Pekalongan', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 147-158, aldaar 153-158; Reid, *Blood of the people*.
- 327 Suryo, 'Regionale onrust', 147-150; Lucas, 'Tiga Daerah Affair', 29-39; Ongbokham, 'Indonesische re-

- volutie', 93; Kartodirdjo, 'Aspecten van de Indonesische revolutie', 64; Suyatno, 'Regionale samenleving', 162-167.
- 328 Van Reybrouck, *Revolusi*, 316.
- 329 Cribb, *Gangsters*, 79; Hendi Johari, 'Berburu Mata-Mata di Era Revolusi', *Historia*, 17 december 2019, historia.id/militer/articles/berburu-mata-mata-di-era-revolusi-P3N9w; Ravando, 'Now is the time', 107; Spruijt, *Vreemde oorlog*, 43-44.
- 330 Hendi Johari, 'Berburu Mata-Mata'; Isaeni, 'Menghabisi Mata-mata'; Steedly, *Rifle reports*, 33; Limpach, *Brandende kampongs*, 268.
- 331 Frakking, 'Collaboration is a Very Delicate Concept', 249.
- 332 Onghokham, 'Indonesische Revolutie', 94; Mestika Zed, 'Perjuangan dan diplomasi', in: Amrin Imran, Mestika Zed en Mukhlis PaEni (eds.), *Indonesia dalam arus sejarah. 6: Perang dan revolusi* (Jakarta 2012) 194-249, aldaar 202-210; Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 107-111; Lucas, *One soul*, 148; Hendi Johari, 'Berburu Mata-Mata'; Hendri F. Isaeni, 'Menghabisi Mata-mata'; *Voorheen Nederlandsch Indië. Een serie documentaires van Jan Bosdriez en Frans Glissenaar*, Aflevering 2, *Close Up*, AVRO (1994); NL-HANA, PG, 1073, Inlichtingenrapport Veldpolitie Krawang, 12 januari 1948.
- 333 Hofwijk, *Hitte van de dag*, 210.
- 334 Cribb, *Gangsters*, 79; Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 107-111; Lucas, *One soul*, 148; Hendi Johari, 'Berburu Mata-Mata'; Hendri F. Isaeni, 'Menghabisi Mata-mata'; NL-HANA, SNI, 2997, Inlichtingenrapport T-Brigade, 21 augustus 1947 (koeien); Steedly, *Rifle reports*, 249.
- 335 Interview met Mauli door Bambang Widyonarko, Payakumbuh, 28 juni 2022.
- 336 Martin Sitompul, 'Gubernur di Tengah Operasi Anti Mata-Mata', *Historia*, 30 november 2018, historia.id/politik/articles/gubernur-di-tengah-operasi-anti-mata-mata-Dpwwel/page/1; Hendri F. Isaeni, 'Menghabisi Mata-mata'.
- 337 Steedly, *Rifle reports*, 250-251.
- 338 Henri F. Isaeni, 'Niam yang Malang', *Historia*, 21 december 2021, historia.id/militer/articles/naim-yang-malang-PMK8b/page/1
- 339 Van Reybrouck, *Revolusi*, 450.
- 340 Roswita Tanis Djajadiningrat, *Herinneringen van een vrijheidsstrijdster* (Den Haag 1974) 25, 66.
- 341 NL-HANA, AS, 3690, Verhoor Hans Schneider en Kurt Oyczysk, 7 en 9 september 1947.
- 342 Randy Wirayudha, 'Gempur-menggempur di Malang Timur', *Historia*, 22 oktober 2018, historia.id/militer/articles/gempur-menggempur-di-malang-timur-Dbbeb
- 343 NIMH, 593, Collectie A.H. Soomers (hierna: Soomers), patrouillerapport 2e compagnie stoottroepen Inf. IV, 27 augustus 1947.
- 344 Poeze, 'Walking the tightrope', 187; Reid, *Blood of the people*, 256.
- 345 NIMH, 593, Soomers, Generaal-majoor Scholten aan Reinderhoff, 24 juni 1949.
- 346 Marjolcin Oonk, *Onstuitbaar* (Den Haag 1974) 80-81.
- 347 Poeze, *Verguisd en vergeten*, 1040.
- 348 Hoek, *Strijd om Bali*, 171.
- 349 J.F. Scheers, *Djokjakarta* (s.l. 1949).78.
- 350 NL-HANA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TC Midden-Java, 24 oktober 1947.
- 351 Mardjani Martamin, Alwir Darwis en Syofyan Naim, *Sejarah revolusi kemerdekaan (1945-1949) daerah Sumatera Barat* (Jakarta 1980) 389-390.
- 352 Limpach, *Brandende kampongs*, 268.
- 353 Simatupang, *Reports from Banaran*, 166.
- 354 Isaeni, 'Menghabisi Mata-mata'. Voor meer achtergrond over het lot van Joesoef, zie: Mochkardi, *Bunga rampai sejarah Indonesia: dari Borobudur hingga revolusi 1945* (Yogyakarta 2008) 190-204.
- 355 Steedly, *Rifle reports*, 150.
- 356 Hofwijk, *Hitte van de dag*, 210. Zie over Oost-Java ook Van Klinken en Van der Bent, 'East Java, 1949'.
- 357 Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 94-97; Simatupang, *Reports from Banaran*, 166.
- 358 NL-HANA, SNI, 323, 'Inlichtingenrapport no. 136', 12 oktober 1947.
- 359 Akbar, *Kegagalan dinas intelijen Belanda*, 99-104; Hendi Johari, 'Berburu Mata'.
- 360 NL-HANA, NEFIS/CM1, 7096, Nasution aan ondercommandanten e.a., 3 maart 1949.
- 361 Nasution, *Fundamentals*, 152-153; Bouman, *Ieder voor zich*, 294-295.
- 362 Limpach, *Brandende kampongs*, 168.
- 363 NL-HANA, SNI, 644, 'Instructie "non-coöperatie"', Nasution aan alle militaire en civiele instanties, 5 januari 1949; Nasution, *Fundamentals*, 153.
- 364 Dit ministerie werd ook ministerie van Voorlichting of ministerie van Informatie genoemd.

- 365 NL-HANA, SNI, 644, 'Instruksi Pimpinan Pertahan Rakjat', ministerie van Voorlichting, z.d. (waarschijnlijk eind 1948).
- 366 Nasution, *Fundamentals*, 188.
- 367 NL-HANA, NEFIS/CMI, 5015, Marhadi aan Soemardji, kepala pasoeakan di Depan, z.d.
- 368 Steedly, *Rifle reports*, 251.
- 369 Tantler, Notes on the history.
- 370 NL-HANA, 2.05.117 Ministerie van Buitenlandse Zaken Codearchief 1945-1954 (hierna: BUZA), 26954, Resident Buitenzorg J.H. Stadius Muller aan Hoofd Tijdelijke Bestuursdienst Java, 9 april 1947.
- 371 NL-HANA, AS, 3131, 'Overzicht subversieve activiteit SWK', luitenant W. Boldingh, 12 juni 1948.
- 372 NL-HANA, NEFIS/CMI, 6253, 'Werkschema van den Staf der P.I. Div. IX (Field Intelligence Service), 21 augustus 1948.
- 373 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, Ministerie van Defensie, Bagian V, weekoverzicht 4 t/m 10 oktober 1947.
- 374 NL-HANA, NEFIS/CMI, 6333, Bekendmaking Pangeran Tritunggal (alias Usman Sumantri), commandant SP-88, aan alle SP-88-leden, 4 mei 1948.
- 375 NL-HANA, NEFIS/CMI, 5556, Dagorder nr. 56 van commandant Lenggang-sector, 19 december 1947; 'operatie-order nr.7, massa-actie', 19 december 1947.
- 376 NL-HANA, NEFIS/CMI, 5552, 'Taak W.K. III', commandant Zuidelijke Gebied Wehrkreis III, luitenant Sabar, 16 november 1948.
- 377 NL-HANA, NEFIS/CMI, 5552, 'Order nr. 54', luitenant Sabar, 28 november 1947.
- 378 Frederick, 'Shadows of an unseen hand', 164-165.
- 379 NL-HANA, NEFIS/CMI, 5929, Afschrift verklaring Sarpan alias Ambroem, 15 januari 1948.
- 380 NL-HANA, Marbrig, 995, Verhoorrapport Anom, 16 juni 1948.
- 381 NL-HANA, NEFIS/CMI, 5695, Bekendmaking Gerakan Beroeang Hitam, z.d. [1948].
- 382 NL-HANA, NEFIS/CMI, 5686, Wedana Hasjim Abd. Rachim aan commandant Cie II/VI/II, 13 december 1947.
- 383 NL-HANA, BUZA, 26954, 'BPT Linggardjati en Zwartelijst', commandant Badan Pembantoe Tentara, Djamhoer, 29 maart 1947.
- 384 NL-HANA, NEFIS/CMI, 5556, Dagorder nr. 56 van commandant Lenggang-sector, 19 december 1947. Voor andere voorbeelden zie NL-HANA, NEFIS/CMI 5653 of 5686.
- 385 NL-HANA, SNI, 224, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TC Midden-Java, 10 oktober 1947.
- 386 Van den Berge, 'Indonesisch geweld', 72-75.
- 387 NL-HANA, NEFIS/CMI, 5926, Compi Comandan Djabal Thoriq w.g. Amin, 21 december 1947.
- 388 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7179, Log 442.1.721 (uitsnede uit buitgemaakte stukken), 17 september 1949.
- 389 NIMH, Keegstra, 5, Dagboek H. Keegstra, 6 augustus 1949.
- 390 Onghokham, 'Indonesische revolutie', 94.
- 391 Voor een analyse van Indonesische verliescijfers, zie Limpach, "Ze vielen als gemaaid koren", 32-49.
- 392 NL-HANA, SNI, 471, IVG-veiligheidsrapporten, KNIL-stafkwartier Zuidoost-Borneo, 8 oktober 1948 en 25 november 1948.
- 393 NIMH, Sweep, 434, Dagboek J.W.L. van Twigt, 12 september 1947.
- 394 *Gedenkboek 4-11 RI*, 110.
- 395 *Gedenkboek 402 bataljon*, 46.
- 396 *3e bataljon Garderegiment Jagers*, 85.
- 397 NL-HANA, AS, 3742, Bijlage 1a van hoofdstuk 2 van het rapport Enthoven, 'lijst van spionnen van de vijand die opgeruimd zijn', z.d. [waarschijnlijk medio januari 1947], z.a.; Bijlage 1b (zonder titel); Ahmad, 'Polombangkeng, South Sulawesi', 266.
- 398 NL-HANA, AS, 3742, Bijlage 2 van hoofdstuk 2 van het rapport Enthoven, 'verslag over de door de "Laptoer" gehouden zuivering van vijandelijke spionnen, algemeen voorzitter wg. Saddara dg. Rate Djannang van Paladalo, 22 december 1946; Bijlage 3 'verslag over de werkresultaten van de Laptoer', 16 januari 1947; Bijlage 4 'verslag over de werkresultaten van de Laptoer', 2 maart 1947; Bijlage 1 van hoofdstuk 5, 'lijst van 481 door extremisten in de afdeling Djenepono in het tijdvak Juli '46 - Juli '47 vermoorde personen met vertaling', controleur van Djenepono, Sampara DaEng Lili, 1 september 1947.
- 399 Tussen de vijf door het KNIL in beslag genomen namenlijsten en de lijst van Sampara zijn 89 overeenstemmingen vastgesteld. Met het oog op andere spellingen en typfouten is de overlap mogelijk nog groter. Niettemin gaat het grotendeels om verschillende slachtoffers, zodat de lijsten in principe bij elkaar moeten worden opgeteld.
- 400 Willem IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire* (Dieren 1984) 140-141.
- 401 Over de gebeurtenissen in Zuid-Sulawesi, zie onder meer IJzereef, Zuid-Celebes affaire; Limpach, *Bran-*

dende kampongs, Ahmad, 'Polombangkeng, South Sulawesi' en Roel Frakking, 'The harsher they act, the more fuss there'll be. Dynamics of violence in South-Sulawesi, 1945-1950', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 217-245.

- 402 NL-HaNA, Marbrig, 999, VDMB-jaarverslag, 15 april 1947.
- 403 Over Sabarudin zie: Poeze, 'Walking the tightrope' en Frederick, 'The killings of Dutch and Eurasians'.
- 404 NL-HaNA, NEFIS/CMI, 6789, Gouverneur Oost-Java dr. Moerdjani aan procureur-generaal te Yogyakarta, 24 april 1948.
- 405 Ahmad, 'Polombangkeng, South Sulawesi', 263-266; Hoek, *Strijd om Bali*, 267-269; Steedly, *Rifle reports*, 149-151.
- 406 NL-HaNA, AS, 3935, Nasution aan Saffrudin en Sudarsono, 10 maart 1949.
- 407 NL-HaNA, Marbrig, 1723, Processen-verbaal van Wiro, Saderi, Saleh, Sahit, Poerwosari en Sabir, 18, 20, 22 oktober en 9 november 1947.
- 408 NL-HaNA, NEFIS/CMI, 5926, 'Vonnis ter plaatse', 12 januari 1948.
- 409 Prinsen en Van Fenema, *Kwestie van kiezen*, 107-108.
- 410 Poeze, *Verguisd en vergeten*, 1043.
- 411 Manuel Kaisiepo, 'Proletariër te midden van concurrenten. *Tan Malaka* en de revolutionaire strijd om de onafhankelijkheid, 1945-1949', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 235-252, aldaar 249-251.
- 412 Dirk Vlasblom, 'Helden met bloed aan handen', *NRC Handelsblad*, 4 november 2016.
- 413 Poeze, *Verguisd en vergeten*, 1311.
- 414 NL-HaNA, SNI, 1313, Hoofd Veiligheidsdienst basiscommando Cheribon aan Clg/kabinet, 6 september 1947. Voor een vergelijkbare casus, zie NL-HaNA, NEFIS/CMI, 5515, verklaringen van Bari en Badjoeri, 25 november 1947 en rapport officier van gezondheid R. Donner, 26 november 1947.
- 415 NIB, X, 602.
- 416 Ravando, 'Now is the time', 72.
- 417 NL-HaNA, Marbrig, 1753, Proces-verbaal Prontosari, 12 april 1947.
- 418 Poeze, *Verguisd en vergeten*, 1036-1037.
- 419 NL-HaNA, AS, 5527, 'Uittreksel verhoor van Tan Bo Tjoei', IVG TC West-Java, 13 augustus 1947.
- 420 NL-HaNA, NEFIS/CMI, 5015, Marhadi aan Soemardji, kepala pasoeakan di Depan, z.d.
- 421 NL-HaNA, SNI, 2036, 'Schrift met aantekeningen in dagboekvorm van Lt.-kol. A.J. Mokoginta', gedateerd 29 oktober t/m 10 december 1948. Voor origineel zie: NL-HaNA, NEFIS/CMI, 7042.
- 422 Poeze, 'Walking the tightrope', 188.
- 423 Voor meer informatie over de Republikeinse rechtspraak zie: Zwinkels, *Klewang van Vrouwe Justitia*.
- 424 Poeze, *Verguisd en vergeten*, 1288.
- 425 NL-HaNA, NEFIS/CMI, 4063, Bekendmaking majoor Affandy, commandant regiment 4/11/1, 20 november 1946.
- 426 NIMH, Dekolonisatie, 727, Troepencommando Bali/Lombok, OOT nr. 19, 11 t/m 25 september 1947.
- 427 Poeze, 'Walking the tightrope', 188-189.
- 428 NL-HaNA, AS, 3079, 'Nederlandse vertaling. Relaa van Soelastri alias mevrouw Dibyomiharso'.
- 429 Roel Frakking en Abdul Wahid, 'Revolutionary Worlds. An introduction', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 11-31, aldaar 13-14, 19.
- 430 Interview H. Moehammad Roeslan door Bambang Widyonarko, Semanding, 7 juni 2022.
- 431 NIOD, G&T, IN 18001, Interview Edi Koencoro, Ambon, 16 januari 2018, door Fridus Steijlen.
- 432 Henri F. Isnaeni, 'Saksi mata mata dieksekusi', *Historia*, 8 januari 2022, historia.id/militer/articles/saksi-mata-mata-dieksekusi-vYMLm/page/4
- 433 Vertaalde transcriptie van het NOS-interview met Sudarman Sulaiman, Payakumbuh en omgeving, februari 2022.

8. Balans van de inlichtingstrijd

- 1 Boerhout en Lindhout, NEFIS en KNIL in Indonesië, 61-66.
- 2 NIMH, Dekolonisatie, 751, Samenstelling staf troepencommando, 30 november 1945.
- 3 NIOD, IC, 2007, Aantekeningen Van Doorn en Hendrix, z.d.
- 4 NIOD, IC, 8293, Agerbeek aan H.M. de Koningin der Nederlanden, 23 september 1969.
- 5 NIMH, Dekolonisatie, 751, Troepencommando Inlichtingendienst, kort verslag over november 1945,

- troepencommandant W. Schilling.
- 6 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, 'Indonesian intelligence', 5 Indian division, 24 t/m 30 maart 1946.
 - 7 Over de strijd in Semarang, zie onder meer Harmanny, *Grofgeslacht*.
 - 8 Zie bijvoorbeeld NIMH, Losse stukken, 3293, Dagboek A.T. Hendriksen, 1 augustus 1946.
 - 9 Over de hoge Indonesische verliezen in deze en latere periodes, zie Limpach, "Ze vielen als gemaaid koren".
 - 10 NL-HANA, Marbrig, 999, VDMB-jaarsverslag, 15 april 1947.
 - 11 NL-HANA, Marbrig, 993, Verzamelrapport veiligheid in de onderdelen 20 maart t/m 3 april 1947; Harinck, *Zoeken, aangrijpen en vernietigen!*, 174.
 - 12 NL-HANA, SNI, 4741, Kolonel I.J. de Boekert aan alle troepencommandanten, 17 april 1946.
 - 13 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, NEFIS-nota betreffende de organisatie van de Republikeinse inlichtingendienst, 12 september 1946.
 - 14 NL-HANA, AS, 3969, NEFIS-publicatie nr. 17, 24 juli 1946.
 - 15 NL-HANA, NEFIS/CMI, 5261, Afschrift 'Inlanders in dienst van de Nederlandse PID', Markas Brg KS Siliwangi-Divisie, 30 maart 1947.
 - 16 NL-HANA, NEFIS/CMI, 4769, NEFIS-document no. 3440, 'bundel Republikeinse post verkregen bij treincontrole te Krandji op 26-6-'47'.
 - 17 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, vertaling van gevonden werkprogramma van de Geheime Dienst van het ministerie van Defensie, R. Soesatyo, 11 augustus 1947.
 - 18 NL-HANA, NEFIS/CMI, 4769, NEFIS-document no. 3440, 'Militaire acties vanaf 30/5-1947'.
 - 19 NL-HANA, AS, 3824, Buurman van Vreeden aan directeur BB, 29 juli 1947.
 - 20 NL-HANA, Marbrig, 994, S-2 aan C-Marbrig, 27 november 1948.
 - 21 Zie over deze strategie onder meer Groen, *Marsroutes*; Groen e.a., *Krijggeweld*; Schoonoord, *Mariniersbrigade* en Gert Oostindie en Rémy Limpach, 'De oorlog in Indonesië 1945-1959, De militair-historische context', in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (eds.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 67-104. Voor het in kaart brengen van economische objecten zie Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 134.
 - 22 Tjioe, *Indië land van mijn dromen*, 179; *Herinneringsalbum van de 1e Infanterie Brigade Groep*, dl. 2, 38-39.
 - 23 NIMH, Dekolonisatie, 779, 'Ervaringen Politie Acties' afkomstig van het Territoriaal tevens Troepencommando Midden-Java onder bevel van generaal-majoor S. de Waal RMWO, hoofdstuk v, inlichtingendienst.
 - 24 NL-HANA, NEFIS/CMI, 589, Dürst Britt aan Spoor en Jungschläger, 28 augustus 1947.
 - 25 Schuurmans, *Verhalen van de sobats*, 150.
 - 26 NIB, XI, 495.
 - 27 NL-HANA, Spoor, 12, Spoor aan Dürst Britt, 13 november 1947.
 - 28 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, Weekrapport Bagian v, 4 oktober t/m 10 oktober 1947.
 - 29 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, Weekrapport Bagian v, 25 oktober t/m 1 november 1947.
 - 30 NL-HANA, NEFIS/CMI, 6722, Abdul Rachman aan Amir Sjarifuddin, 22 april 1948.
 - 31 NL-HANA, Van Mook, 232, Zeer geheim rapport van inspecteur van politie J.W. Croes, 18 juni 1948.
 - 32 NL-HANA, NEFIS/CMI, 7248, NEFIS-document no. 4446, Staf A-Divisie Kantoor Inlichtingen, 14 februari 1948.
 - 33 NIB, VX, 134; Groen, *Marsroutes*, 219.
 - 34 Groen, *Marsroutes*, 145.
 - 35 Groen e.a., *Krijggeweld*, 219, 336.
 - 36 NIB, XVIII, 155, voetnoot 3; De Jong, *Avondschoot*, 548.
 - 37 NL-HANA, SNI, 1314, Hoofd kabinet CMI, kapitein J.A. Gulden (KNIL), aan Spoor, 26 januari 1949.
 - 38 Akbar, *Kegagalan Dinas Intelijen Belanda*, 117; Hendri F. Isnaeni, 'Zulkifli Lubis, Bapak Intelijen Indonesia', *Historia*, 2 februari 2016; Groen, *Marsroutes*, 144.
 - 39 Groen, *Marsroutes*, 250-251.
 - 40 Ibidem, 264.
 - 41 NL-HANA, SNI, 644, Overzicht ontwikkeling van de toestand (OOT), C-T-brigade aan C-B-Divisie, 13 januari 1949; Schoonoord, *Mariniersbrigade*, 272.
 - 42 NIMH, Bakker, 12, brief Jan Bakker aan diens vader, 8 september 1949.
 - 43 Corbeij, *Vijf-zes*, 52-54.
 - 44 NL-HANA, Marbrig, 1010, Memo betr. organisatie VDMB, S-2 aan CVDMB, 20 januari 1949; NIB, VXII, 127.

- 45 NL-HANA, SNI, 644, Verzamelrapport Veiligheidsgroep TTTTC Midden-Java, 1 februari 1949.
- 46 Groen, *Marsroutes*, 200, 205, 212-213; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 335. Over de inzet van zware wapens zie ook Harmanny, *Grofgeschut*.
- 47 Limpach, *Brandende kampongs*, 758.
- 48 NL-HANA, Marbrig, 1010, Commandant 5 Inbat, luitenant-kolonel der mariniers W.A. van Heuven, aan alle ondercommandanten, 21 april 1949.
- 49 Groen, *Marsroutes*, 219; Groen e.a., *Krijggeweld*, 341; Verhoeven, *Gemanipuleerde informatie?*, 96-97, De Moor, *Generaal Spoor*, 357-361.
- 50 NIB, VXIII, 515-516.
- 51 R. van der Maar en Hans Meijer, *Herman van Roijen, 1905-1991. Een diplomaat van klasse* (Amsterdam 2013) 232-233; Groen e.a., *Krijggeweld*, 341; De Moor, *Generaal Spoor*, 357-358; NIB, VXII, 127.
- 52 Steenhuis, *Onoorbaar groeit de padi*, 130, 144-150.
- 53 NL-HANA, SNI, 623, Veiligheidsrapporten KNIL stafkwartier Oost-Indonesië, 8 april 1949.
- 54 Bouman, *Ieder voor zich*, 359-360.
- 55 NIB, VXII, 127.
- 56 *Oost-Java. Gedenkboek der 4e Infanterie-brigade*, 376.
- 57 NL-HANA, SNI, 1101, Wekelijks Militair Inlichtingen Rapport, 11 maart 1949.
- 58 NIMH, Dekolonisatie, 1065, Overzicht krijgsgeschiedenis XIIIe Bat. Infanterie, Troepencommando Zuid-Borneo, majoor E.L.F. Couvreur (zonder datum).
- 59 Portielje, *Wij trokken naar Solo*, 20.
- 60 Frakking en Thomas, 'Microdynamics of insurgent and counterinsurgent violence', 50.
- 61 Kalyvas, *Logic of Violence*, 89; Branche, 'Torture of terrorists?', 546-547.
- 62 Stime, 'Counterinsurgency agent networks', 108. Dit geldt zowel voor koloniale als postkoloniale counterinsurgencies.
- 63 Branche, 'Torture of terrorists?', 548-556, 559; Brocades Zaalberg en Luttkihuis, 'De koloniale schuld-classificatie voorbij', 399.
- 64 Brocades Zaalberg en Luttkihuis, 'Introduction: Beyond the League Table of Barbarity', 10-11.
- 65 Branche, 'Torture of terrorists?' 544.
- 66 Karl Hack, 'British intelligence and counter-insurgency in the era of decolonisation: The example of Malaya', *Intelligence and National Security* 14:2 (1999) 124-155, aldaar 132.
- 67 Christopher E. Goscha, 'Intelligence in a time of decolonization: The case of the Democratic Republic of Vietnam at war (1945-50)', *Intelligence and National Security* 22:1 (2007) 100-138; Martin Thomas, 'Insurgent intelligence: Information gathering and anti-colonial rebellion', *Intelligence and National Security* 22:1 (2007) 155-163, aldaar 158; Christopher E. Goscha, *Historical dictionary of the Indochina War (1945-1954): an international and interdisciplinary approach* (Copenhagen 2011) 165.
- 68 Rory Cormac, *Confronting the colonies: British intelligence and counterinsurgency* (New York NY 2013) 7-15, 61-64; Hack, 'British Intelligence', 125-146; Walter Ladwig, 'Managing Counterinsurgency: Lessons from Malaya', *Military Review* (mei-juni 2007) 56-66, aldaar 58-64; David Ucko, 'The Malayan Emergency: The Legacy and Relevance of a Counter Insurgency Success Story', *Defence Studies* 10:1-2 (2010) 13-39, aldaar 15-29.
- 69 NIMH, Sweep, 841, Dagboekantekening Berenbak, 8 maart 1948.
- 70 NIMH, Sweep, 840, Dagboekantekening Berenbak, 23 juni 1947.
- 71 F. Doeleman, *De medische geschiedenis van een infanterie-bataljon der Koninklijke Landmacht gedurende drie jaar actieve dienst op Java, 1946-1950* (Assen 1955) 229.
- 72 NIMH, Sweep, 764, Dagboekfragment sergeant A. van Niele, z.d. [waarschijnlijk 1949].
- 73 NL-HANA, SNI, 3389, Dagboekfragmenten Schulz, z.d.
- 74 Dit komt overeen met de eerder aangehaalde bevindingen van Porter, *Military Orientalism*, 191-198.
- 75 NL-HANA, 2.21.205.77 J. Zwart, 10, Teksten van causeriën gehouden door officieren van de Inlichtingendienst van de 7 Decemberdivisie, 3 september 1946.
- 76 *Kennis van het VPPL*, 12.
- 77 *402 bataljon*, 185-187.
- 78 Tessel Pollmann, 'Veertig jaar later: Wij moeten ook eens opgerakeld worden, met het goede en het kwade, het sentimentele en het harde', *Vrij Nederland*, 30 augustus 1986.
- 79 NL-HANA, Marine, 994, Van der Burg aan minister van Oorlog en Marine, 21 mei 1949.
- 80 Limpach, *Brandende kampongs*, 573-574.
- 81 NIMH, Sweep, 840, Dagboekantekening Berenbak, 17 november 1947.
- 82 Limpach, *Brandende kampongs*, 573-574.

- 83 Van Poelgeest, 'Figuranten', 106.
 84 Schoonoord, *Mariniersbrigade*, 190.
 85 Groen, *Marsroutes*, 145.
 86 Verhoeven, Gemanipuleerde informatie?, 16, 80-81, 94, 98-112; Stevens, 'Manipulatie van informatie', 5-18. Somer werd pas na de dood van de generaal op 25 mei 1949 de laan uit gestuurd, waarna ook de gepolitiseerde rapporten van de CMI aan banden werden gelegd.
 87 Thomas, *Empires of intelligence*, 297.
 88 Marnia Lazreg, *Torture and the twilight of Empire: From Algiers to Baghdad* (Princeton NJ 2008) 173-190; Dwyer en Nettelbeck, "Savage wars of peace", 5.
 89 Steenhuis, *Onoorbaar groeit de padi*, 100, 192-198; Limpach, *Brandende kampongs*, 94, 592, 610-613, 710-717; Gert Oostindie, 'Achtergrond, uitgangspunt, werkwijze', in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (eds.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische Onafhankelijkheids-oorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 11-33, aldaar 31.
 90 Simatupang, *Laatste jaar*, 78, 156.
 91 William Pfaff, *The wrath of nations. Civilization and the furies of nations* (New York NY 1993), 1, geciteerd in: Suwondo, 'Genesis of the Indonesian National Army', z.p..

Conclusie

- 1 Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 101
 2 Simatupang, *Laatste jaar*, 59.

Epiloog

- 1 NL-HANA, Marbrig, 1010, 'Moeilijkheden van het ex-VDMB-personeel te Probolinggo', 2 april 1949.
 2 NL-HANA, Marbrig, 451, C-Mariniersbrigade aan alle ESD'ers, 27 mei 1949.
 3 Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 564.
 4 Ibidem, 386-390, 564-566, 578, 589, 595-608, 657; NL-HANA, Marbrig, 451, Rapport luitenant der mariniers A.J. Knegmans, z.d. (eerste pagina's van het rapport ontbreken).
 5 Wim Hornman, *De laatste man. Mariniers in de gordel van smaragd 1942-1950* (Bergen 1992) 381; Lijst van gevallen, lijstvangevallen.nl/j-da-costa.
 6 Keppy, *Pendek*, 114-116; Birney, *Marinier uit Soerabaja*, 624-625, 634, 641; Bieri, 'One-Eyed man is king'.
 7 Korps Mariniers, commandant Mariniers Oosten aan Vlagofficier der Koninklijke Marine in Indonesië, 10 februari 1950. Met dank aan Herman Keppy voor het ter beschikking stellen van dit document.
 8 NIMH, Bakker, 16, 'Personeel v.d. Ned.Ind. Inlichtingen Dienst gedupeerd en geabandonneerd', z.d.
 9 NIMH, Sweep, 766, Hoofd IVG U-brigade luitenant W. Boldingh aan bataljonscommandanten en hoofden CMI, 14 juni 1949; 'salarissen medewerkers', inlichtingenofficier Inf. II A. Kläring, 22 september 1949.
 10 NIMH, Sweep, 766, 'Aanvraag voor klamboe-stof voor ID Inf. II personeel', 9 augustus 1949.
 11 NIMH, Sweep, 766, Sectorcommandant kapitein C. Westland aan IO Inf. II, 6 september 1949.
 12 NIMH, Sweep, 766, 'Salarissen medewerkers', inlichtingenofficier Inf. II, 22 september 1949.
 13 Mahler, *Witte karbouw*, 176.
 14 Na de opheffing van het KNIL stapten bijna 8000 militairen van Indische komaf over naar de KL in Nederland. Er zijn tenminste drie gevallen bekend waarbij daadwerkelijk dienstbevelen zijn afgegeven bij de inscheping van Molukse militairen. Zie Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 371-372.
 15 Groen e.a., *Krijgsgeweld*, 368.
 16 Steenhuis, *Onoorbaar groeit de padi*, 182.
 17 NIOD, IC, 2394, Transcripties vijfhoek *Ons Indië voor de Indonesiërs* (NOS), 1984, Interview Karel Smit.
 18 NIMH, Bakker, 2, Bakker aan Van Langen, 17 november 1949.
 19 Ibidem
 20 NIMH, Bakker, 24, Bakker aan Van Langen, 24 november 1949, Bijlage 3, 'lijst van meest urgente gevallen. Informanten en burger-medewerkers'.
 21 Peter Gerritse, 'Het "geheime leger" van Bakker alias Virgil. Zakenman-spion voor het vaderland', *De Opmaat* (1999), 21-22. Dit 'veilig te stellen' IVG-contingent was op 20 december 1949 naar Nederland vertrokken, zie NIMH, Bakker, 16, 'Personeel v.d. Ned.Ind. Inlichtingen Dienst gedupeerd en geabandonneerd', z.d.
 22 Hornman, *De laatste man*, 382.
 23 Tonny van der Mee en Domingo Tomasouw, *Andere verhalen. Molukkers in Nederland met een andere*

- aankomstgeschiedenis of beroepsachtergrond dan de KNIL-groep van 1951* (Utrecht 2005) 36-40.
- 24 Tico Onderwater, 'Een roze wolk met een randje. Het verhaal van "babyschip" de ss Ranchi', *Moesson*, november 2020, 48-51.
 - 25 NIMH, Bakker, 7, Bakker aan kapitein-aalmoezener Coenegracht, 25 mei 1954.
 - 26 NIMH, Sweep, 765, Nominatieve opgave, commandant Veldveiligheidsdienst Infanterie II, J.J. Pauptit, 10 maart 1950.
 - 27 Peter Gerritse, 'Geheim agent met codenaam "Virgil". De beste Nederlandse spion aller tijden', *De Opmaat*, februari 1999, 26-30. Eind 1955 verliet Bakker de militaire dienst om als 'zakenman-spion' voor de BID actief te zijn. Zijn grootste succes vierde hij in 1960 door als geheim agent 'Virgil' beslag op een belangrijk Indonesisch aanvalsplan op Nieuw-Guinea te leggen.
 - 28 NL-HANA, SNI, 3982, Rapport C.H.F. Vesseur, 18 januari 1950.
 - 29 NL-HANA, SNI, 3982, Verklaring J.H. van Hulst, 1 februari 1950.
 - 30 NL-HANA, SNI, 3982, Troepencommandant West-Java aan chef-staf, 25 januari 1950.
 - 31 Hoek, *Strijd om Bali*, 490-492. Robinson, *Dark side*, 181, 189-190, 220.
 - 32 In de archieven van de Nederlandse Militaire Missie lijken desbetreffende rapporten niet aanwezig. Dat wil echter niet zeggen dat ze niet hebben bestaan. In deze periode – en daarvoor – werden immers veel (vooral gevoelige) documenten verbrand. Mogelijk zijn de stukken ook elders terechtgekomen.
 - 33 NIMH, Bakker, 16, 'Personeel v.d. Ned.Ind. Inlichtingen Dienst gedupeerd en geabandonneerd', z.d.
 - 34 ICNV, 554, Interview B.J. (Benjamin) Asscher, 20 maart 2006, door S. Scagliola.
 - 35 NIMH, Bakker, 16, 'Personeel v.d. Ned.Ind. Inlichtingen Dienst gedupeerd en geabandonneerd', z.d.
 - 36 Reinderhoff verliet Indonesië op 8 februari 1950, zie Kluiters, *Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 386.
 - 37 NIMH, Bakker, 16, 'Personeel v.d. Ned.Ind. Inlichtingen Dienst gedupeerd en geabandonneerd', z.d.

Dankwoord

Een groot aantal mensen heeft aan de totstandkoming van dit boek bijgedragen. Ik sta bij hen in het krijt.

Van mijn (oud-)collega's op het NIMH ben ik in de eerste plaats dank verschuldigd aan Azarja Harmanny en Esther Zwinkels, met wie ik in het kader van het ODGOI-project nauw en productief heb samengewerkt. In de afgelopen circa zes jaar hebben zij mij scherp gehouden en vele ideeën, archiefvondsten en andere leads met mij gedeeld. Zwinkels heeft daarnaast een onmisbare bijdrage aan de voltooiing van dit boek geleverd door de teksten opmerkelijk te becommentariëren, het omvangrijke notenapparaat en de bibliografie te controleren alsmede aan de beeldredactie mee te werken. NIMH-directeur Ben Schoenmaker, Jan Hoffenaar en Petra Groen hebben mij eveneens op talrijke manieren gesteund door onder meer de teksten te redigeren en van kritisch commentaar te voorzien. Speciale dank gaat verder uit naar de (oud-)onderzoeksassistenten Florine van Berne en Tico Onderwater die uiteenlopende, onontbeerlijke bijdragen hebben geleverd, mij veel werk uit handen hebben genomen en anderszins hebben bijgestaan. Zeer erkentelijk ben ik voorts de vrijwilligers Wim Dechering, Karel Kraan en Pieter de Zeeuw, de stagiairs Camiel Raaijmakers en Noa van der Valk alsmede de werkstudenten Pascal van Lingen en Bas Smeets. Veel dank ook aan Ellen Klinkers en Casper van Bruggen voor de beeldredactie, aan Minte Kamphuis voor het register en

aan Erik van Oosten voor de kaarten. Eveneens dank aan Anne Beckers, Fred Bruijn, Arthur ten Cate, Stephan Deiters, Renna Elfrink, Piet Kamphuis, Maaïke van der Kloet, Anne Kramer, Mark Loderichs, Oda van Mil, Frans van Nijnatten, Herman Roozenbeek, Erwin Rossmesl en Zoë Saebu.

Binnen ODGOI ben ik in het bijzonder dank verschuldigd aan Maarten van der Bent, Thijs Brocades Zaalberg, Eveline Buchheim, Esther Captain, Martijn Eickhoff, Roel Frakking, Fynn Franke, Taufiq Hanafi, Ireen Hoogenboom, Bart Luttikhuis, Emma Keizer, Jeroen Kemperman, Gert Oostindie, Remco Raben, Peter Romijn, Stef Scagliola, Onno Sinke, Fridus Steijlen, Marjon van der Veen, Frank van Vree, Stephanie Welvaart en Mariëtte Wolf. Hetzelfde geldt voor de gastonderzoekers en fellows van het project *Comparing the Wars of Decolonization*, de leden van de Wetenschappelijke Adviescommissie en de Maatschappelijke Klankbordgroep.

In Indonesië gaat mijn dank uit naar Bambang Purwanto, Abdul Wahid, Yulianti en Ody Dwicahyo van Universitas Gadjah Mada in Yogyakarta alsmede aan alle andere Indonesische collega's die aan het Indonesië-onderzoekprogramma verbonden waren, met name Galuh Ambar en Maiza Elvira. Speciale dank ook aan onderzoeksassistent Bambang Widyonarko en verder aan Allan Akbar, Andre Haryono, Bonnie Triyana, Daniel Varianto en Anda Zara.

In Nederland ben ik promovendus Martijn Glas, inlichtingen-deskundige Constant Hijzen en Indonesië-coryfee Harry Poeze uitermate erkentelijk. Bij hen kon ik bij vragen steeds terecht. Poeze verklaarde zich tevens bereid het manuscript mee te lezen. Bijzonder waardevol waren ook de bijdragen van en gesprekken met de Indonesiëveteranen Bert Carper, Map de Lange en Ton Peters. Voorts mogen in mijn dankwoord niet ontbreken Esmeralda Böhm, Jan Breman, Vivien Collingwood, Robert Cribb, Maarten Hidskes, Marc Lohnstein, Chris Lorenz, Herman Keppy, Henry Klom, Iris van Meer, Stan Meuwese, Tom Menger, Jurjen Pen, Jeffry Pondaag, Puck van Rijn, Diederik van Romondt, Theo de Roos, Harm Stevens, Maurice Swirc, Jonathan Verwey, Conrad Woldringh en Liesbeth Zegveld. Bij uitgeverij AUP dank aan directeur Jan-Peter Wissink, redacteurs May Meurs en Chantal Nicolaes, corrector Anna Penta, vormgever Bart van den Tooren en eenieder die aan de totstandkoming van het boek heeft bijgedragen.

Bijzondere dank, tot slot, gaat uit naar mijn familie en vooral mijn echtgenote Sophia die mij altijd door dik en dun steunden en gelukkig begrip toonden als ik weer eens langer moest doorwerken. Hoewel vele personen en instellingen aan de realisatie van dit boek hebben meegeholpen, is er maar één iemand die verantwoordelijk is voor de inhoud – en dat ben ik.

Lijst met afkortingen en termen

AAT	Aan- en Afvoertroepen
AG	Adjudant-generaal
agresi militer Belanda	Nederlandse militaire offensief ('politioele actie')
AHN	<i>Achter het Nieuws</i>
AIB	Allied Intelligence Bureau
algojo	beul
ALRI	Angkatan Laut Republik Indonesia (Zeemacht van de Republiek Indonesië)
AMACAB	Allied Military Administration Civil Affairs Branch
AMS	Algemene Middelbare School
AP	Algemene Politie
API	Angkatan Pemuda Indonesia (Indonesische Jongerenkorps)
APRA	Angkatan Perang Ratu Adil (Legioen van de Rechtvaardige Vorst)
ARD	Algemene Recherche Dienst
AURI	Angkatan Daurat Republik Indonesia (Luchtmacht van de Republiek Indonesië)
AVA	Afdeling Veldartillerie
AVROS	Algemene Vereniging der Rubberplanters der Oostkust van Sumatra

AW	assistent-wedana
baboe	Indonesische vrouwelijke bediende in koloniaal jargon. In militaire kampementen diende zij veelal als wasvrouw en soms als keukenhulp
Bagian v	Vijfde Sectie
Barisan P	Speciale eenheid, samengesteld uit onder meer dieven en prostituees
baroes	nieuwelingen
BB	Binnenlands Bestuur
benteng	fort
Beppan	Speciale Inlichtingendienst van het zestiende Japanse leger
Bersiap	letterlijk 'wees paraat'; extreem gewelddadige periode in de eerste maanden na de Proklamasi
BI	Bureau Inlichtingen der Nederlandsche Regering; Bataljon Infanterie; Badan Istimewa (Speciaal Lichaam)
BID	Buitenlandse Inlichtingendienst
BK	Buitenkantoor
BKR	Badan Keamanan Rakyat (Volksveiligheidsorgaan)
BKU	Barisan Keamanan Umum (Openbare Veiligheidsorganisatie)
BM	Barisan Maling (Dievenkorps)
BNV	Bureau Nationale Veiligheid
BP	Badan Penyelidik (Onderzoeksbureau)
BPM	Bataafsche Petroleum Maatschappij
BPNK	Badan Pengawasan Negara dan Kota (Toezichtorgaan op Deelstaten en Steden)
Brani	Badan Rahasia Negara Indonesia (Indonesische Staatsgeheime Dienst)
BS	Barisan Srikandi (Srikandi korps)
BSO	Bevelhebber van de Strijdkrachten in het Oosten
BUDP	Biro Urusan Daerah Pendudukan (Bureau voor Aangelegenheden in Bezette Gebieden)
bupati	regent
BVD	Binnenlandse Veiligheidsdienst
BWP	Barisan Wanita Pelacur (Vrouwelijk Prostitueekorps)
C-	commandant
CGS	Chef Generale Staf
CI	Counter-intelligence

CID	Centrale Inlichtingendienst
CID-SS	Criminal Investigation Department-Strait Settlements
cie	compagnie
CLG	Legercommandant (Commandant Leger)
CMI	Centrale Militaire Inlichtingendienst
CMID	Cursus Militaire Inlichtingendienst
COIN	counterinsurgency
CP	Civiele Politie
CPM	Corps Polisi Militer (Korps Militaire Politie)
CPN	Communistische Partij Nederland
CVD	Centrale Veiligheidsdienst
CZMNI	Commandant der Zeemacht in Nederlands-Indië
daerah	district of regio
desa	dorp, (plattelands)streek
DCO	Dienst Centrale Opleidingen
DI	Darul Islam (Islamitische Staat of Huis)
DIR	Dagelijks Inlichtingenrapport
djongos/jongos	koloniale term voor (huis)jongen, bediende
DOAZ	Dienst Oost-Aziatische Zaken
DOBI	Dagelijks overzicht belangrijkste inlichtingen
DPV	Deli Planters Vereniging
DST	Depot Speciale Troepen (Later: Korps Speciale Troepen (KST) en Regiment Speciale Troepen (RST))
DVG	Dienst voor Gezondheid
ESD	Employé(s) Speciale Diensten
FIS	Field Intelligence Service
FLN	Front Libération Nationale
FP	Field Preparation
GBH	Gerakan Beruang Hitam (Zwarte Beer Beweging)
GKR	Gerakan Kebaktian Rakyat (Beweging voor Volksloyaliteit)
golok	kapmes
GR	Gewestelijke Recherche
GRGR	Garderegiment Grenadiers
GRJ	Garderegiment Jagers
GRPI	Garderegiment Prinses Irene
GS	Generale Staf
GSIII	3e sectie van de Generale Staf

Giyugun	Japans vrijwilligerskorps van Indonesiërs op Sumatra
HAMOTS	Hare Majesteits Ongeregelde Troepen
HL	Harimau Liar (Wilde Tijger)
heiho	(Indonesische) hulpsoldaten voor het Japanse leger
HK-GS	Hoofdkwartier Generale Staf
humint	human intelligence (inlichtingen van personen)
HVK	Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon
IAC	Informeel Adviescommissie
ID	Inlichtingendienst
IG	Inlichtingengroep
Imint	imagery intelligence (foto-interpretatie)
INBAT	infanteriebataljon
inco	infanteriecompagnie
Indische Nederlander	Zowel Indo-Europeanen als totoks (zie desbetreffende termen)
Indo-Europeanen	Euraziaten die in de archipel leefden, ook wel Indo's genoemd
Inf	infanterie
inrap	inlichtingenrapport
IO	inlichtingenofficier
IOR	Indian Other Ranks
IVD	Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
IVG	Inlichtingen- en Veiligheidsgroep
jago	beruchte leiders van criminele netwerken, bandiet
kali	rivier
karwats	zweep
katjong	(Javaanse) (huis)jongen
KBTM	Korps Barisan Tjakra Madura, Madurees hulpkorps
KDM	Komandan Distrik Militer (commandant van militair district)
Keibodan	Japans hulppolitiekorps bestaand uit Indonesiërs
Kenpeitai	Japanse militaire politie, tevens geheime politie
KI	kantoor inlichtingen
kiyai	religieuze leider, godsdienstleraar
KL	Koninklijke Landmacht
KM	Koninklijke Marine
KMG	Kwartiermeester-Generaal
KMP	Korps Militaire Politie

KNIL	Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (later: Koninklijk Nederlands-Indonesisch Leger)
koelie	koloniale term voor arbeider, dagloner
Korps Prayoda	Balinees hulpkorps
KPM	Koninklijke Paketvaart Maatschappij
KRIS	Kebaktian Rakyat Indonesia Sulawesi (Loyaliteit van het Indonesische Volk op Sulawesi)
KRU	Kesatuan Reserve Umum (Algemene Reserve Korps)
KUKB	(Yayasan) Komite Utang Kehormatan Belanda ((Stichting) Comité Nederlandse Ereschulden)
KST	Korps Speciale Troepen
KVP	Katholieke Volkspartij
Lapris	Laskar Pemberontak Rakyat Indonesia Sulawesi (Militieleger van het Indonesische Volk op Sulawesi)
Laptoer/Laptur	Laskar Pemberontak Toeratea/Turatea (Rebellenmilitie Turatea)
Laskar /lasykar	Indonesische militie(s)
LB	(Tentara) Lipan Bajeng (Bajengs Duizendpoten(leger))
Leo Hitam	Zwarte Leeuw
LMD	Leger Materieel Dienst
LOC	Leger Organisatie Centrum
LR	Laskar Rakyat (Volksmilitie)
LRJR	Lasykar Rakyat Jakarta Raya (Volksmilitie Jakarta en omgeving)
lurah	dorpshoofd, dessahoofd
maklumat	bekendmaking
Marbrig	Mariniersbrigade
MARID	Marine Intelligentie Dienst/Marine Inlichtingendienst
markas	(militaire) post
Masyumi	Majelis Syuro Muslimin Indonesia (Raad van Indonesische Moslimorganisaties)
mata-mata musuh	vijandelijke spion
MBA	Militair-Bestuurs-Assistent
MBB	Militair Burgerlijk Bestuur
ME	Marine Etablissement
merdeka	vrijheid
MG	Militair Gezag
MID	Militaire Inlichtingendienst

ML-KNIL	Militaire Luchtvaart van het Koninklijk Nederlands-Indische Leger
MP	Militaire Politie
MPT	Merpati Pos Tentara (Legerpostduiven)
MPLA	Malaysian People's Liberation Army
MTD	Motor Transport Dienst
MVD	Militaire Veiligheidsdienst
MWO	Militaire Willems-Orde
NEFIS	Netherlands Forces Intelligence Service
NICA	Netherlands Indies Civil Administration
OOT	Overzicht van de ontwikkeling van de toestand
ORI	Oeang Republik Indonesia (Republikeins geld)
osint	open source intelligence (inlichtingen uit open bronnen)
ovw'ers	oorlogsvrijwilligers
OW	Ondernemingswacht
PAM	Pengawas Aliran Masyarakat (Toezichtorgaan op Maatschappelijke Stromingen)
pamong praja	bestuurselite op dorps- en districtsniveau
pangreh praja	hooggeplaatste Javaanse bestuurders
pasar	markt
PD	Pengempoer Dalem (Strijdgroep van binnenuit)
PEMA	Penghubung Masyarakat (Contactorgaan met de Maatschappij)
Pepolit	Pendidikan Politik dan Tentara (Scholingsorganisatie voor Politieke Organisaties en het Leger)
Pesindo	Pemuda Sosialis Indonesia (Socialistische Jongeren van Indonesië)
PETA	[Tentara Sukarela] Pembela Tanah Air ([Vrijwilligersleger van] Verdedigers van het Vaderland)
PG	procureur-generaal
PID	Politieke Inlichtingendienst
PKI	Partai Komunis Indonesia (Indonesische Communistische Partij)
PMC	Penyelidik Chusus (Speciale Militaire Intelligence)
PMI	Palang Merah Indonesia (Indonesische Rode Kruis)
PMU	Penyelidik Militer Umum (Algemene Militaire Intelligence)
PNI	Partai Nasional Indonesia (Nationale Partij Indonesië)

POSAR	Pusat Organisasi Siasat Rahasia (Centrale Organisatie van Geheime Diensten)
PRDD	Penerangan Rakyat Daerah (D)Jakarta (Volksvoorlichting)
PRI	Pemuda Republik Indonesia (Jongeren van Republiek Indonesië)
priyayi	traditionele bestuurdersklasse
PT	Polisi Tentara (Militaire Politie)
PVA	Photo Verkenning Afdeling
PVDA	Partij van de Arbeid
RAPWI	Recovery of the Allied Prisoners of War and Internees
RECOMBA	Regeringscommissaris voor Bestuursaangelegenheden
RI	Regiment Infanterie
romusha	dwangarbeider (onder Japans bewind)
RS	Regiment Stoottroepen
RVD	Rijksvoorlichtingsdienst
SEAC	South East Asia Command
SD	Sicherheidsdienst
Seinendan	Japanse organisatie voor Indonesische jongeren
SI	Sarekat Islam (Islamitische Vereniging)
sigint	signals intelligence (inlichtingen uit elektronische signalen)
sitrap	situatierapport
SMID	School Militaire Inlichtingendienst
SOB	Staat van Oorlog en van Beleg
sobat	kameraad
SOBM	School Opleiding Bestuurders en Monteurs
SP88	Satuan Pemberontakan 88 (Rebellen Eenheid 88)
SUIAD	Staf Umum Intelligence Angkatan Darat (Algemene Intelligence staf Landmacht)
surat	(toegangs)pasje, (toestemmings)brief, (identiteits)bewijs
SWPA	South West Pacific Area
tangsi	kazerne
tani	boer
TBA	Tijdelijk bestuursambtenaar
TC	Troepencommandant
Terate	Tentara Rahasia Tertinggi (Meest Geheime Leger)
TIG	Territoriale Inlichtingengroep
TIH	Tentara Islam Indonesia (Islamitisch leger van Indonesië)
TIVG	Territoriale Inlichtingen- en Veiligheidsgroep

tjarik	secretaris van het dorpsbestuur
TKR	Tentara Keamanan Rakyat (Volksveiligheidsleger)
TNI	Tentara Nasional Indonesia (Nationale Leger van Indonesië)
toetoeppen	toedekken, verhullen
Tokkohan	Japanse politieke inlichtingendienst, bestaand uit Indonesiërs
Tokkeitai	Japanse militaire politie bij de marine
tongtong	spleetrom
totok	Zowel uit Nederland afkomstige als in de archipel geboren Nederlanders zonder Indonesische familiebanden
TP	Tentara Pelajar (Studentenleger)
TrC/TrpC	Territoriaal- tevens Troepencommando
TRI	Tentara Republik Indonesia (Leger van de Republiek Indonesië)
TtTC	Territoriaal tevens Troepencommandant
VB	Veiligheidsbataljon
VD	Veiligheidsdienst
VDMB	Veiligheidsdienst Mariniersbrigade
VG	Veiligheids Groep
VK-KNIL	Vrouwenkorps-knil
VMG	Verordening Militair Gezag
VN	Verenigde Naties
VO	Veiligheidsofficier
VOC	Verenigde Oost-Indische Compagnie
VP	Veldpolitie
VPTL	Voorschrift voor de Uitoefening van de Politiek- Positioneële Taken van het Leger
VRVO	Verzamelrapport veiligheid in de onderdelen
VSTP	Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel
vtD	Verplegings- en Transportdienst
VVD	Veld Veiligheidsdienst
wedana	districtshoofd
WIS	Weekly Intelligence Summary
WMIR	Wekelijks Militair Inlichtingenrapport
WVRO	Wekelijks veiligheidsrapport van de onderdelen
Yugekitai	Speciale guerrillaorganisatie(s)

Geraadpleegde bronnen

Archieven en collecties

Nationaal Archief (NL-HANA), Den Haag

- 2.03.01 Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk en van Algemene Zaken: Kabinet van de Minister-President 1942-1979 (AOK/AZ/KMP)
- 2.05.52 Ministerie van Buitenlandse Zaken Directie Verre Oosten te Batavia 1947-1950 (DIRVO)
- 2.05.117 Ministerie van Buitenlandse Zaken Codearchief 1945-1954 (BUZA)
- 2.10.14 Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering en de daarbij Gedeponcerde archieven 1944-1950 (AS)
- 2.10.17 Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië 1945-1949 (PG)
 - 2.10.29 Ministerie van Koloniën: Rapportage Indonesië, 1945-1950
- 2.10.62 Marine en Leger Inlichtingendienst, de Netherlands Forces Intelligence Service en de Centrale Militaire Inlichtingendienst in Nederlands-Indië (NEFIS/CMI)
- 2.12.19 Koninklijke Marine: Chef van de Marinestaf en de Bevelhebber der Zeestrijdkrachten, 1945-1948 (Marinestaf)
- 2.12.56 Ministerie van Marine 1945-1985 (Marine)
- 2.13.72 Commandant der Zeemacht in Nederlands-Indië, 1945-1950 (CZMNI)
- 2.13.126 Mariniersbrigade in Nederlands-Indië (Marbrig)
- 2.13.132 Strijdkrachten in Nederlands-Indië (SNI)
- 2.13.151 Gewoon en geheim verbaalarchief van het ministerie van Oorlog/Defensie, 1946-1963, en opgelegde archiefbescheiden van mr. F.J. Kranenburg, 1953-1957 en mr. W.H. Fockema Andreae, 1949-1992 (Defensie/Verbaalarchief)
- 2.13.160 Regeringsonderzoek naar wandaden in Nederlands-Indië in 1945-1949 (RWNI)
- 2.21.036.01 S.H. Spoor 1942-1949 (Spoor)
- 2.21.123 H.J. van Mook (Van Mook)
- 2.21.205.77 J. Zwart
- 2.21.266 Ch.O. van der Plas (Van der Plas)
- 2.21.285 F.J. Goedhart
- 2.22.21 Afscheid van Indië 1940-1962

- Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag
 057 Losse stukken
 164 J.A. Bakker
 457 Keegstra
 495 Knapen
 499 Reijnoudt
 501 Witlox
 509 Dekolonisatie Nederlands-Indië (Dekolonisatie)
 526 Veldhuizen
 529 S. van Langen
 545 Sweep. Egodocumenten Nederlands-Indië 1945–1950 (Sweep)
 806 Militaire Luchtvaart Koninklijke Nederlandsch-Indisch Leger (ML-KNIL)
 591 P.M.H. Groen (Indonesische bronnen) (Groen)
 593 A.H. Soomers
- NIOD. Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), Amsterdam
 247 Correspondentie
 400 Indische Collectie (IC)
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam
 ARCH01641 H.P.L. Wiessing
 ARCH02617 F.J. Goedhart
- Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL), Special Collections, Leiden
 D H 1201 (KITLV-inventaris 32) G.C. Zijlmans
- Beeld & Geluid, Hilversum
 Brievencollectie *Achter het Nieuws*
- The National Archives (TNA), Kew, Londen
 Air Ministry (AIR)
 Cabinet (CAB)
 Foreign Office (FO)
 War Office (WO)
- Arsip Nasional Republik Indonesia (ANRI), Jakarta
 Kementerian Pertahanan 1945-1949
 Pasukan ALRI

Officiële publicaties & bronnenpublicaties

- Aanhangsel van het Voorschrift voor de Uitoefening van de Politiek-Politioenele taak van het Leger*. D.v.O. VII A
 No. 8 (Weltevreden 1929).
- Bepalingen uit het conventionele oorlogsrecht* (1930)
- Handelingen van den Volksraad
- Joint Doctrine Publicatie 2 Inlichtingen*, Ministerie van Defensie (16 maart 2012).
- Kennis van het V.P.T.L.. Een kwestie van leven of dood! = Mengetahoei akan V.P.T.L.: soal hidoep atau mati!*,
 Dienst voor Legercontacten (s.l. 1945).
- Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950.
- Oefeningsaanwijzing nr. 29 Militaire Bijstand (ten behoeve van de opleiding bij het Indisch Instructiebataljon)*,
 Chef van den Generalen Staf, uitgegeven op 23 mei 1946, z.p.
- Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen, 1945-1950, samengesteld door
 S.L. van der Wål (1978), P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten ('s-Gravenhage 1971-1996). (NIB)
- Regeerings-almanak voor Nederlandsch-Indië*. 1942 eerste gedeelte (Batavia 1941).
- Ten years of Japanese burrowing in the Netherlands East Indies: official report of the Netherlands East Indies Government on Japanese subversive activities in the Archipelago during the last decade (New York [1942]).
- Uittreksel uit het Voorschrift Velddienst* (no. 41), deel II (S.R.O.I.).
- Uittreksel uit de bepalingen uit het conventionele oorlogsrecht* (1948).
- Voorschrift voor de Uitoefening van de Politiek-Politioenele Taak van het Leger (VPTL)* (herdruk uitgave KNIL 1945).

Literatuur

- 3e bataljon Garderegiment Jagers. *Oorlogsdagboek, Indonesië '46-'49* (Leiden 1989).
- Artillerievuur in de tropen. *Het boek met zijn herinneringen aan het 8e regiment Veldartillerie ingedeeld bij de 3e INF.BRIG. GR. – C-Divisie '7 december'* [met voorwoord C.M.J. van Dommelen] ('s-Gravenhage s.a.).
- Adams, Cindy (vert. N.G. Hazelhoff), *Sukarno: een autobiografie uit de mond van de president* (Den Haag 1967).
- Adler, Bruni, *Stacheldraht und Bambuspeere: Indonesiens verdrängte Geschichte* (Tübingen 2018).
- Ahmad, Taufik, 'Polombangkeng, South Sulawesi. The contest for authority, 1945-1949', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 247-273.
- Akbar, Allan, 'Kawan atau Lawan? Tuduhan Mata-mata Belanda pada Masa Revolusi 1945-1949' *Jurnal Sejarah* 2:1 (2018) 30-42.
- , *Kegagalan Dinas Intelijen Belanda dalam Upaya Merebut Kembali Indonesia 1942-1949* (Yogyakarta 2018).
- , *Memata-matai kaum pergerakan. Dinas intelijen politik Hindia-Belanda, 1916-1934* (Tangerang 2013)
- Akker, W.F. van den, *Noorderlicht op Midden-Java. Gedenkboek 403e bataljon infanterie, 1948-1950* (s.l. 1992).
- Akkerman, Nadine, *Invisible agents: women and espionage in seventeenth-century Britain* (Oxford 2018).
- Aldrich, Richard J., 'Britain's Secret Intelligence Service in Asia during the Second World War', *Modern Asian Studies* 32:1 (1998) 179-217.
- Algra, Gielt, Jos Groen, Marjolein van der Werf en Jeffrey van Woensel (eds.), *Militaire ooggetuigen. Nederlands-Indië 1941-1949. Beleving, terugblik en doorwerking* (Utrecht 2021).
- Ananda, M.A. Maya, *Pertempuran Di Situjuh Batur Sumatera Barat* (Jakarta 1984).
- Anderson, Benedict R. O'G., *Java in a Time of Revolution: Occupation and Resistance 1944-1946* (Ithaca NY 1972).
- d'Arnaud van Boekholtz (ed.), Alfred, *Jan Bakker. Topspion Virgil en 'De Nederlandse Zaaak'* (s.l. s.a.).
- Asnan,Gusti, 'Sumatra's regional governments', in: Peter Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden, Boston ma 2010) 61-71.
- Astuti, Sri Retno, Hisbaron Maryantoro en Suharno, (vert. Henriëtte van Engelenhoven, Taufiq Hanafi en Klarijn Loven), 'Vrouwen en de revolutie. Bloemlezing van een drietal studies over de rol van de vrouwen in de regio Yogyakarta', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 185-206.
- Baarsen, P.W. van, *7 november 1946-7 november 1996. 4 10 R.I. 50 jaar* (s.l. 1996).
- Backer, J.D., *Rapport uit Porrong. Met het 8e Eskadron Vechtwagens naar Oost-Java* (s.l. 1950).
- Bank, Jan, *Katholieken en de Indonesische Revolutie* (Baarn 1983).
- Bank, Jan Th.M. (ed.), *De excessennota. Nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950* (Den Haag 1995).
- Bayly, C.A., *Empire and information: intelligence gathering and social communication in India, 1780-1870* (Cambridge 1996).
- Bellaby, Ross, 'What's the Harm? The Ethics of Intelligence Collection', *Intelligence and National Security* 27:1 (2012) 93-117.
- Benedek, Wouter, *Uit Westerlings schaduw. De pacificatiefase in praktijk, een beeld van de Nederlandse koloniale oorlogvoering in 1949* (MA-thesis Universiteit van Amsterdam 2020).
- Bennett, Huw, en Peter Romijn, 'Not an afterthought. Accountability for colonial violence in the Dutch and British metropolises', in: Thijs Brocades Zaalberg en Bart Lutikhuis (eds.), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca NY, Londen 2022) 25-48.
- Berg, Marleen van den, 'Zendeling met hart voor dé zaak. Ds. Hildering en de kwestie-Peniwen, 1949', in: Marleen van den Berg en George Harinck (eds.), *Voor de geest en het moreel van de tropen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 91-108.
- Berge, Tom van den, 'Indonesisch geweld tegen de burgerbevolking in West-Java', *Leidschrift* 31:3 (2016) 57-77.
- Bergen, Leo van, *Een menslievende en nationale taak. Oorlog, kolonialisme en het Rode Kruis in Nederlandsch-Indië 1870-1950* (Soesterberg 2004).
- Bergh, Nico van den, en Constant van Casteren, *Respect en erkenning. Veteranen Schaijk-Reek in Nederlands-Indië 1945-1950* (s.l. 2001).
- Berlo, Bertus van, *En ons moeder skriwde... Gemertse jongens als militair in Indonesië en Nieuw-Guinea 1945-1962* (Gemert 1997).
- Berne, Florine van, 'Order aan den regent om troebelen te veroorzaken'. Nederlandse samenwerking met

lokale Indonesische machthebbers tijdens de dekolonisatieoorlog op Oost-Java (MA-thesis Universiteit Leiden 2017).

Birney, Alfred, *De tolk van Java* (Amsterdam 2016).

Birney, George Philip, en Adolf Birney, *De marinier uit Soerabaja* (s.l. 2019).

Bloembergen, Marieke, *De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië. Uit zorg en angst* (Amsterdam 2009).

---, 'Een ideale politieman. Politie, beschaving en geweten in Sumatra's Westkust', in: Marieke Bloembergen en Remco Raben (eds.), *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden 2009) 54-82.

---, 'Koloniale staat, politiestaat? Politieke politie en het rode fantoom in Nederlands-Indië', *Leidschrift* 21:2 (2006) 69-90.

Boerhout, Richard, en Sonja Lindhout, *De Netherlands Eastern Forces Intelligence Service en het Koninklijk Nederlands Indisch Leger ten tijde van de kolonisatie van Indonesië* (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1982).

Bosdriesz, Jan, en Gerard Soeteman, *Ons Indië voor de Indonesiërs. De oorlog, de chaos, de vrijheid* ('s-Gravenhage, Franeker 1985).

Bosman, Jeanette, en Rob Escher, *Giovanni Hakkenberg. Mens en marinier* (s.l. 2010).

Bossenbroek, Martin, *De wraak van Diponegoro. Begin en einde van Nederlands-Indië* (Amsterdam 2020).

Bouman, B., *Succes in een verloren oorlog. Het 6e Regiment Veldartillerie en zijn Speciale Troepen in de onafhankelijkheidsstrijd van de Republiek Indonesië, 1946-1949* (Nijmegen 2015).

---, *Van driekleur tot rood-wit. De Indonesische officieren uit het KNIL, 1900-1950* ('s-Gravenhage 1995).

---, *Ieder voor zich en de republiek voor ons allen. De logistiek achter de Indonesische Revolutie, 1945-1950* (Amsterdam 2006).

Branche, Raphaëlle, 'Comparing the Afterlives, Political Uses, and Memories of Extreme Violence during the Wars of Decolonization in France, the Netherlands, and Britain', in: Thijs Brocades Zaalberg en Bart Lutikhuis (eds.), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca NY, Londen 2022) 162-180.

---, 'Torture of terrorists? Use of torture in a "war against terrorism": justifications, methods and effects: the case of France in Algeria, 1954-1962', *International Review of the Red Cross* 89:867 (2007) 543-560.

Breen, Willem F. van, *Voor ik het nooit vergeet. Herinneringen van een 4-2 R.I'er op Noord-Sumatra. Gebaseerd op dagboekantekeningen over de periode van 7 november 1946 tot en met 24 februari 1950* (2e dr., Hilvarenbeek 1997).

Breman, Jan, *Kolonialisme en racisme. Een postkoloniale kroniek* (Amsterdam 2021).

Brendgen, J.H.J., *Belevissen van een K.N.I.L.-officier in de periode 1942-1950. Militaire ervaringen vóór en bij politieke acties* (Haarlem 1980).

Brocades Zaalberg, T.W., 'In de Oost', in: Ben Schoenmaker (ed.), *200 jaar Koninklijke Landmacht: 1814-2014* (Amsterdam 2014) 138-159.

Brocades Zaalberg, Thijs, en Bart Lutikhuis, 'Introduction: Beyond the League Table of Barbarity: Comparing Extreme Violence during the Wars of Decolonization', in: Thijs Brocades Zaalberg en Bart Lutikhuis (eds.), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca NY, Londen 2022) 1-24.

--- en ---, 'De koloniale schuldclassificatie voorbij. Nederlands, Brits en Frans extreem geweld in vergelijkend perspectief, 1945-1962', in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (eds.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 381-407.

Broerse, Co, *Herinneringen van Co Broerse uit de jaren 1939-1950, grotendeels geput uit de vele brieven aan zijn moeder in de periode 1945-1950* (s.l. s.a.).

Brouwer, A.M. (ed.), *Tussen sawahs en bergen. Het leven van de soldaat in de Tijger-brigade* (Semarang 1948).

Browning, Christopher R., *Ordinary men: Reserve Police Battalion 101 and the final solution in Poland* (New York NY 1992).

Buchheim, Eveline, Satrio Dwicahyo, Fridus Steijlen en Stephanie Welvaart, vert. Taufiq Hanafi, *Sporen vol betekenis. In gesprek met 'getuigen & tijdgenoten' over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog = Meniti arti. Bertukar makna bersama 'saksi & rekan sezaman' tentang Perang Kemerdekaan Indonesia*. (Amsterdam 2022).

---, Fridus Steijlen en Stephanie Welvaart, 'De menselijke maat. Op zoek naar verhalen over de Indonesische

- onafhankelijkheidsoorlog', in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (eds.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 115-136.
- Buiting, Wim, *Dagboek van Wim Buiting: 03-02-1927 - 22-05-1949. Pionier van 5-5 R.I. Geschreven vanaf zijn aankomst in Indië op 12 januari 1948 tot 20 april 1949* (Vriezenveen 2006).
- Burkett, Randy, 'An Alternative Framework for Agent Recruitment: From MICE to RASCLS', *Studies in Intelligence* 57:1 (2013) 7-17.
- Burgers, Herman, *De garoeda en de ooievaar. Indonesië van kolonie tot nationale staat* (Leiden 2010).
- Bussemaker, H.Th., *Paradise in peril. Western colonial power and Japanese expansion in South-East Asia, 1905-1941* (proefschrift Universiteit van Amsterdam 2001).
- Captain, Esther, en Onno Sinke, *Het geluid van geweld. Bersiap en de dynamiek van geweld tijdens de eerste fase van de Indonesische revolutie, 1945-1946* (Amsterdam 2022).
- Celermajer, Danielle, 'The Tick-Tick-Ticking Time Bomb and Erosion of Human Rights Institutions', *Angelaki* 24:4 (2019) 87-102.
- Chauvel, Richard, *Nationalists, soldiers and separatists: the Ambonese islands from colonialism to revolt: 1880-1950* (Leiden 1990).
- Cobain, Ian, *Cruel Britannia. A Secret History of Torture* (Londen 2013).
- Conboy, Kenneth J., *Intel: Inside Indonesia's intelligence service* (Jakarta 2004).
- Corbeij, J.G.M.H., en P. Vroemen, *Vijf-zes. Hoe het reilde en zeilde* (s.l. 1950).
- Cormac, Rory, *Confronting the colonies: British intelligence and counterinsurgency* (New York NY 2013).
- Cribb, R.B., 'De NAMOTS van luitenant Koert Bavinck. Het bendewezen van Djakarta in dienst van het Nederlands gezag, 1947-1949', *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis* 12 (1989) 68-78.
- Cribb, Robert, *Gangsters and revolutionaries: the Jakarta People's Militia and the Indonesian revolution 1945-1949* (North Sydney 1991).
- , 'The adventures of Captain Mulyono: Indonesian intelligence operations in Kalimantan, 1946-1948', *Kabar Seberang* 17 (1986) 211-222.
- , 'Military strategy in the Indonesian revolution: Nasution's concept of 'total people's war' in theory and practice', *War and Society* 19:2 (2001) 143-154.
- Dalen, Henk van, *Bij de inlichtingendienst op Midden-Java* (s.l. 2005).
- Demarest, Geoffrey B., 'Espionage in International Law', *Denver Journal of International Law & Policy* 24:2 (1996) 321-348.
- Dennis, Peter, *Troubled days of peace: Mountbatten and South East Asia Command, 1945-46* (Manchester 1987).
- Desmet, Mathias, *Spionage: een juridische analyse en evaluatie* (Masterscriptie Rechten Universiteit Gent 2020).
- Dijk, C. van, *The Netherlands Indies and the Great War, 1914-1918* (Leiden 2007).
- Djadiningrat, Roswita Tanis, *Herinneringen van een vrijheidsstrijdster* (Den Haag 1974).
- Doel, H.W. van den, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000).
- , *De stille macht. Het Europese binnenlands bestuur op Java en Madoera 1808-1942* (Amsterdam 1994).
- , *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (Amsterdam 1996).
- Doeleman, F., *De medische geschiedenis van een infanterie-bataljon der Koninklijke Landmacht gedurende drie jaar actieve dienst op Java, 1946-1950* (Assen 1955).
- Dimitriu, George, 'Interrogation, Coercion and Torture: Dutch Debates and Experiences after 9/11', *Intelligence and National Security* 28:4 (2013) 547-565.
- Donnison, F.S.V., *British military administration in the Far East 1943-46* (Londen 1956).
- Doorn, J.A.A. van, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 1994).
- , en W.J. Hendrix, *Het Nederlands/Indonesisch conflict. Ontsporing van geweld* (2e, herz.dr.; Dieren 1985).
- , en ----, *Ontsporing van geweld. Het Nederlands-Indonesisch conflict* (4e herz.dr.; Zutphen 2012).
- Dorren, C.J.O., *Onze mariniersbrigade (1945-1949). Een veelbewogen episode in de korpsgeschiedenis* (s-Gravenhage 1954).
- Dower, John W., *War without Mercy: Race and Power in the Pacific War* (New York NY 1986).
- Duren, Theo van, *Twee maal oorlog. Ervaringen van de Indië-veteranen uit de gemeente Bemmel die na de Tweede Wereldoorlog werden uitgezonden naar het toenmalige Nederlands Oost Indië* (s.l. 2001).
- Dwyer, Philip, en Amanda Nettelbeck, "'Savage Wars of Peace': Violence, Colonialism and Empire in the Modern World", in: Philip Dwyer en Amanda Nettelbeck (eds.), *Violence, Colonialism and Empire in the*

Modern World (Cham 2018) 1-22.

- Egberts, Roel, Intelligence-samenwerking onder hoogspanning. De moeizame coöperatie tussen Nederlandse en Britse inlichtingenorganisaties te Singapore (1946-1948) (MA-thesis Universiteit Utrecht 2015).
- Eickhoff, Martijn, 'The violence of Dutch public security. Semarang and its Central Javanese hinterland, 1945-1949', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 101-127.
- Eilers, Henk, *Het dagboek van een buzaar 1947-1950* (s.l. 2014).
- Engelen, Dick, *De Militaire Inlichtingendienst 1914-2000* (Den Haag 2000).
- Erné, B.H., *Bren naar voren, partizanen! Het O.V.W.-Bataljon 1-12 R.I. op Java* (Groningen 1949).
- Escher, Rob, *De Mariniersbrigade* (s.l. 2010).
- Frakking, R., Het middel erger dan de kwaal. De opkomst en ondergang van de ondernemingswacht in Nederland-Indië, 1946-1950 (MA-thesis Universiteit Utrecht 2011).
- Frakking, Roel, 'Collaboration is a very delicate concept': alliance-formation and the colonial defence of Indonesia and Malaysia, 1945-1957 (proefschrift EUI, Florence 2017).
- , 'The harsher they act, the more fuss there'll be. Dynamics of violence in South-Sulawesi, 1945-1950', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 217-245.
- , en Martin Thomas, 'Windows onto the micro-dynamics of insurgent and counter-insurgent violence: evidence from late colonial Southeast Asia and Africa compared', in: Thijs Brocades Zaalberg en Bart Lutikhuis (eds.), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca NY, Londen 2022) 49-70.
- , en Abdul Wahid, 'Revolutionary Worlds. An introduction', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 11-31.
- Frederick, William H., 'The Aftermath', in: Peter Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden, Boston MA 2010) 46-60.
- , 'Shadows of an unseen hand: some patterns of violence in the Indonesian Revolution, 1945-1949', in: Freck Colombijn en J. Thomas Lindblad (eds.), *Roots of violence in Indonesia: contemporary violence in historical perspective* (Leiden 2002) 143-172.
- , 'The killing of Dutch and Eurasians in Indonesia's national revolution (1945-49): a 'brief genocide' reconsidered', *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012) 359-380.
- , Indonesian urban society in transition: Surabaya, 1926-1946 (proefschrift University of Hawaii, Honolulu 1978).
- Friend, Theodore, *The blue-eyed enemy: Japan against the West in Java and Luzon, 1942-1945* (Princeton NJ 1988).
- Galula, David, *Counterinsurgency warfare: theory and practice* [voorwoord John A. Nagl] (Westport CT 2006).
- Gerritsen, Hans, *De hinderlaag bij Sindoeradja. Militaire acties op Java, 1948-1950* (Baarn 1987).
- Giebel, C., *De bevrijding van de Grote Oost en Borneo (april 1944-april 1946)* (Franeker 1976).
- Giesing, Leendert, *Brandlucht en bloedspoor. Dagboek van een Indiëganger* (Sittard 2007).
- Glas, Martijn, IJverig maar eigengereid. De NEFIS/CMi in Indonesië 1945-1949 (proefschrift Universiteit Utrecht, te verschijnen).
- Goldhagen, Daniel Jonah, *Hitler's willing executioners: ordinary Germans and the Holocaust* (New York NY 1996).
- Goscha, Christopher E., *Historical dictionary of the Indochina War (1945-1954): an international and interdisciplinary approach* (Copenhagen 2011).
- , 'Intelligence in a time of decolonization: The case of the Democratic Republic of Vietnam at war (1945-50)', *Intelligence and National Security* 22:1 (2007) 100-138.
- Goto, Ken'ichi, 'Indonesia during the Japanese Occupation', in: Peter Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden, Boston MA 2010) 31-46.
- Graaff, Ant. P. de, *Merdeka* (Franeker 1995).
- , *Zeg, Hollands soldaat... Gebaseerd op originele brieven en rapporten van Indië-soldaten van het voormalige 425e Bataljon Infanterie in de periode 1949/1950 op Midden-Java* (Franeker 1995).
- , *Met de T.N.I. op stap. De laatste patrouille van het vergeten leger* (Franeker 1991).
- Graaff, Bob de, *Data en dreiging. Stap in de wereld van intelligence* (Amsterdam 2019).

- , 'Hot intelligence in the tropics. Dutch intelligence operations in the Netherlands East Indies during the Second World War', *Journal of Contemporary History* 22:4 (1987) 563-584.
- *Ongekend en onderscheidend. De geheime geschiedenis van de MIVD* (Amsterdam 2022).
- , en Elsbeth Locher-Scholten, *J.P. Graaf van Limburg Stirum, 1873-1948. Tegendraads landvoogd en diplomaat* (Zwolle 2007).
- , en C. Wiebes, *Villa Maarheeze. De geschiedenis van de inlichtingendienst buitenland* (Den Haag 1998).
- Greiner, C.G.C.F., *Over land en zee. Herinneringen uit mijn verblijf in Indië* (Leiden 1875).
- Groen, P.M.H., *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* (Den Haag 1991).
- , 'Prisoners of war, prisoners of peace', in: Elly Touwen-Bouwsma en Petra Groen (eds.), *Tussen Banzai en Bersiap. De afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag 1996) 43-58; 127-134.
- , 'The War in the Pacific', in: Peter Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden, Boston MA 2010) 6-20.
- Groen, Petra, Anita van Dissel, Mark Loderichs, Rémy Limpach en Thijs Brocades Zaalberg, *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid, 1816-2010* (Amsterdam 2021).
- Groot, S.J. de, 'Gidsen, berichtbrengers, spionnen en krijgsgévangenen. Optreden in voormalig Nederlands-Indië, 1900-1949', *Militaire Spectator* 178:1 (2009) 43-55.
- Gunawan, Ryadi (vert. Henriëtte van Engelenhoven, Taufiq Hanafi en Klarijn Loven), 'De rol van de Jago in onze revolutie', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 171-182.
- Hack, Karl, 'British intelligence and counter-insurgency in the era of decolonisation: The example of Malaya', *Intelligence and National Security* 14:2 (1999) 124-155.
- , en Tobias Rettig, 'Imperial systems of power, colonial forces and the making of modern Southeast Asia', in: Karl Hack en Tobias Rettig (eds.), *Colonial armies in Southeast Asia* (Londen 2006) 3-38.
- Hagen, Piet, *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing* (Amsterdam 2018).
- Hameete, S.J. (ed.), *Mariniërsbrigade. Uitgereikt ter gelegenheid van de herdenking 50 jaar Marbrig: 20 april 1994 van Ghent-kazerne Rotterdam* (Rotterdam 1994).
- Harinck, Christiaan, *Zoeken, aangrijpen en vernietigen! Het Nederlandse militaire optreden in Indonesië 1945-1949* (Amsterdam 2022).
- Harmanny, Azarja, *Grof geschut. Artillerie en luchtmacht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2023).
- , 'Vertrouwbare berigten'. Inlichtingen tijdens de Atjehoorlog 1873-1880 (MA-thesis Universiteit Leiden 2009).
- Harrewijn, J.H., *Uitdaging en antwoord: de 4e afdeling veldartillerie in de politionele acties* (s.l. 1982).
- Haslach, Robert D., *Nishi no kaze, hare. Nederlands-Indische inlichtingendienst contra agressor Japan* (Weesp 1985).
- Hassner, Ron E., 'The Myth of the Ticking Bomb', *The Washington Quarterly* 41:1 (2018) 83-94
- , 'What Do We Know about Interrogational Torture?', *International Journal of Intelligence and Counterintelligence* 33:1 (2020) 4-42.
- Hatley, Barbara, 'Nation, "Tradition", and Constructions of the Feminine in Modern Indonesian Literature', in: Jim Schiller en Barbara Martin-Schiller (eds.), *Imagining Indonesia: cultural politics and political culture* (Athens OH 1997) 90-120.
- Hazekamp, F.C., *Twee broers, twee luitenants in Indië: verslag van de militaire diensttijd van de broers Frans en Ted Hazekamp in Engeland en Nederlands Oost-Indië 1945-1950, met de kwartierstaten van hun ouders: Hazekamp-van der Donk, Wellink-Wagenaar* (Baarn 2008).
- Heek, G. van, *Front op Java. Mijn diensttijd in Indonesië 1947-1950* (Hengelo 1952).
- Heidhues, Mary Somers, 'Anti-Chinese violence in Java during the Indonesian Revolution, 1945-49', in: Bart Luttkhuis en Dirk A. Moses (eds.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence. The Dutch Empire in Indonesia* (Londen 2014) 155-175.
- Helder, K., *Tiga doeabelas. Gedenkboek 3-12 R.I.* (Groningen 1951).
- Helfrich, C.E.L., *Memoires van C.E.L. Helfrich, luitenant-admiraal b.d. I: De Maleise barrière* (Amsterdam 1950).
- , *Memoires van C.E.L. Helfrich, luitenant-admiraal b.d. II: Glorie en tragedie.* (Amsterdam 1950).
- Helvoort, A. van, *De verzwaegen oorlog. Dagboek van een hospik in Indië 1947-1950* (Groningen 1988).
- Herinneringsalbum 1e Infanterie Brigadegroep C Divisie '7 December'* dl. 1, 1 september 1946-1 maart 1947 (Leiden 1947).

- Herinneringsalbum 1e Infanterie Brigadegroep c Divisie '7 December'* dl. 2, 1 maart-1 september 1947 (Leiden 1947).
- Herinneringsalbum 1e Infanterie Brigadegroep c Divisie '7 December'* dl. 3, 1 september 1947-1 maart 1948 (Leiden 1948).
- Hibma, Harko, *Indië moet vrij. Mijn bewogen jaren als oorlogsvrijwilliger in Nederlands Oost-Indië, 1945-1948* (5e dr.; Leeuwarden 2011).
- Hijzen, Constant, *Vrijandbeelden. De veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992* (Amsterdam 2016).
- Hingman, W., 'Herinneringen uit mijne militaire loopbaan. Op expeditie naar Bali in 1868', *Militaire Gids* 18 (1898) 1-34, 65-100.
- Hoek, Anne-Lot, *De strijd om Bali. Imperialisme, verzet en onafhankelijkheid, 1846-1950* (Amsterdam 2021).
- Hoffenaar, Jan, en Ben Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten. De Koninklijke Landmacht, 1945-1990* (Den Haag 1994).
- Hofstad, M. v.d., *1e Cie 4e Bataljon 11e Regt. Infanterie. Uit het dagboek van een soldaat van de 1e Cie* (Den Dungen 1994).
- , *Gedenkboek 4-11 RI* (z.p. 1994).
- , *5e Cie 4e Bataljon 11e Regt. Infanterie* (Den Dungen 1994).
- Hofwijk, J.W., *De hitte van de dag. Onze soldaten in Indonesië* (Heemstede 1947).
- Holmes, Richard, *Firing line* (oorspr. 1985; Londen 2006).
- Hooijer, G.B., *De krijgsgeschiedenis van Nederlandsch-Indië van 1811 tot 1894, dl.1* (Den Haag, Batavia 1895).
- , *De krijgsgeschiedenis van Nederlandsch-Indië van 1811 tot 1894, dl.2* (Den Haag, Batavia 1895).
- Hormman, Wim, *De geschiedenis van de Mariniersbrigade* (Amsterdam 1985).
- , *De laatste man. Mariniers in de gordel van smaragd 1942-1950* (Bergen 1992).
- Hovinga, Henk, *Met de dood voor ogen. Overleven in de strijd om Indië* (Franeker 2005).
- Hülsmann, Hermann en Noor Bekius Hülsmann (ed.), *Mijn reis naar Indië (1928-1929). Persoonlijk dagboek van Hermann Hülsmann* (Volendam 2018).
- Hunsinger, George, 'Torture Is the Ticking Time-Bomb: Why the Necessity Defense Fails', *Dialog: A Journal of Theology* 47:3 (2008) 228-239.
- Huscin, Ahmad, e.a., *Sejarah perjuangan kemerdekaan R.I. di Minangkabau/Riau, 1945-1950* II (2e herz.dr. (1e 1978); Jakarta 1992).
- Ibrahim, Julianto, 'War logistics in revolutionary Central Java', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 157-177.
- Idrus, (vert. Benedict Anderson), 'Soerabaia, a translation (1947)', *Indonesia* 5 (1968) 1-28.
- Ijzereef, Willem, *De Zuid-Celebes affaire* (Dieren 1984).
- Janssen, Graard, *Dorp en dessa. Verhaal van een dorp in Brabant en zijn jongens-soldaten in de vrijheidsstrijd van Indonesië 1945-1951* (Reusel 1989).
- Jaquet, L.G.M., *Aflossing van de wacht. Bestuurlijke en politieke ervaringen in de nadagen van Nederlandsch-Indië* (Rotterdam 1978).
- Jenkins, David, 'Soeharto and the Japanese Occupation', *Indonesia* 88 (2009) 1-103.
- Jensen, M.W., en G. Platje, *De MARID. De Marine Inlichtingendienst van binnenuit belicht* (Den Haag 1997).
- Jeurgens, Charles, 'Met het oog op de Islam. Informatieverzameling en archiefvorming in een koloniale context', *Archiefblad* 114:4 (2010) 27-29.
- Jong, J.J.P. de, *Avondschot. Hoe Nederland zich terugtrok uit zijn Aziatisch imperium* (Amsterdam 2011).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 11a, eerste helft [wet.ed.] (Leiden 1984).
- , *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 11a, tweede helft [wet.ed.] (Leiden 1984).
- , *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 11a, eerste helft [publ.ed.] ('s-Gravenhage 1984).
- , *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 11a, tweede helft [publ.ed.] ('s-Gravenhage 1984).
- , *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 11c [publ.ed.] ('s-Gravenhage 1986).
- , *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 12, tweede helft [wet.ed.] (Leiden 1988).
- Jongen, Henk, *Agent in Indië. Dagboekbrieven van een MP'er (1949-1950)* (Zutphen 2007).
- Kahin, Audrey, *Rebellion to integration: West Sumatra and the Indonesian polity, 1926-1998* (Amsterdam 1999).
- Kahin, Audrey R., 'The 1927 Communist Uprising in Sumatra: A Reappraisal', *Indonesia* 62 (1996) 19-36.

- Kahin, George MacTurnan, *Southeast Asia: a testament* (Londen 2003).
- Kaisiepo, Manuel, (vert. Henriëtte van Engelenhoven, Taufiq Hanafi en Klarijn Loven), 'Proletarië te midden van concurrenten. Tan Malaka en de revolutionaire strijd om de onafhankelijkheid, 1945-1949', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 235-252.
- Kakebeen, J.H., *Van Arnhem tot de Poentjak. Herinneringen aan het 412e bataljon garde-regiment Prinses Irene. Nederland-Indonesië, maart 194-augustus 1950* ('s-Gravenhage 1951).
- Kalyvas, Stathis, *The Logic of Violence in Civil War* (New York NY 2006).
- Kannekes, Scott, 'Vertrouwensman of vorklikker? De rol van protestantse geestelijke verzorgers bij de Koninklijke Landmacht in Indonesië, 1945-1950', in: Marleen van den Berg en George Harinck (eds.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018) 109-123.
- Kartodirdjo, Sartono (vert. Henriëtte van Engelenhoven, Taufiq Hanafi en Klarijn Loven), 'Aspecten van de Indonesische revolutie vanuit een structureel perspectief', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 51-64.
- Kasenda, Peter, *Komandan intelijen pertama Indonesia Zulkifli Lubis: kolonel misterius di balik pergolakan TNI AD* (Jakarta 2012).
- Kawilarang, A.E., *Officier in dienst van de Republiek Indonesië. Ervaringen 1942-1961* (3e herdruk, Breda 1993).
- Keizer, Emma, *Oorlog in Indonesië. Dekolonisatie in gedenkboeken van Indië-veteranen* (Arnhem 2017).
- Keppy, Herman, *Pendek. Korte verhalen over Indische levens* (Amsterdam 2013).
- Kerkdijk, Gerrit, *Soldaat E. Kerkdijk: registratienummer 25.12.12.159. Die jongeman uit Bergentheim, hij werd geroepen. En vanuit zijn plichtsgevoel vervulde hij zijn taak* (s.l. 1997).
- Kitson, Frank, *Low intensity operations: subversion, insurgency, peace-keeping* (Londen 1991).
- Kitzen, Martijn, *Oorlog onder de mensen. Militaire inzichten uit Atjeh en Uruzgan* (Amsterdam 2016).
- Klijn-Pot, Margot (ed.), *KP'er in Zeist en oorlogsvrijwilliger in Nederlands-Indië. Herinneringen uit de jaren 1943-1950 van Kees Klijn* (Arnhem 1997).
- Klinken, Gerry van, en Maarten van der Bent, 'East Java, 1949: the revolution that shaped Indonesia', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 129-155.
- Kluiters, F.A.C., *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten* ('s-Gravenhage 1993).
- Kocsis, Tomás, 'De koloniale politiek in crisis. Het politievraagstuk in Oos-Java en Madura, 1945-1949' (RMA-thesis Universiteit van Amsterdam 2017).
- Koene, P.J., 'De Gevechtinlichtingendienst (G.I.D.)', *Militaire Spectator* 118:6 (1949) 357-363.
- Koetsier, Henk en Tineke Koetsier-Korvinus, *Vijftig jaar 'Merdeka'. In gesprek met Indonesiërs en Nederlanders* (Kampen 1995).
- Krosenbrink, Henk, *Wij, de jongens overzee* (Doetinchem 1989).
- Kruyswijk-Van Thiel, Sophia, *Het Vrouwenkorps-KNIL* (Amsterdam 2004).
- Kuipers, Gerrit en Jan Kuipers, *Kennemers, watermannen en rijstvogels* (s.l. 2015).
- Laak, Gerard van de, *Belevenissen van een stormpionier. 15 juli 1946-19 april 1950* (Hengelo 1994).
- Laan, Ype van der, *Ada goela, ada semoet. De 3e Geneeskundige Afdeling in Eibergen en de 6e Hulp Verbandplaats Afdeling op Sumatra* (Drachten 1988).
- Ladwig, Walter C., 'Managing Counterinsurgency: Lessons from Malaya', *Military Review* (mei-juni 2007) 56-66.
- Lange, Marius A.P. de, *Dienstplichtig tussen macht en onmacht. Ofwel, notities omtrent eigen- en andermans belevenissen in de jaren 1945-1950* (Maassluis 2007).
- Laprè, S.A., *Ned. Indië 1940-1950 in kort bestek. En enkele gevolgen, o.a. de coup-Westerling en het Zuidmolukse verzet* (Ermelo 1989).
- , *Het Andjing Nica Bataljon (KNIL) in Nederlands-Indië (1945-1950)* (Ermelo 1987).
- Laqueur, Walter, *A world of secrets: the uses and limits of intelligence* (New York NY 1985).
- Lazreg, Marnia, 'Torture and the twilight of empire: from Algiers to Baghdad' (Princeton NJ 2008).
- Ligterink, Frank, *Een verleden herleeft. Indië 1948-1950* (s.l. 2006).
- Limpach, Rémy, 'Business as usual: Dutch mass violence in the Indonesian War of Independence 1945-1949', in: Bart Luttikhuis en A. Dirk Moses (eds.), *Colonial counterinsurgency and mass violence: the Dutch Empire in Indonesia* (Londen 2014) 64-90.
- , *De brandende kampongs van Generaal Spoor* (Amsterdam 2016).
- , 'Extrem Nederlands militair geweld tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog 1945-1949', *Mili-*

- taire Spectator* 185:10 (2016) 416-429.
- , 'Gegevens kosten levens'. De inlichtingenstrijd om Indonesië, 1945-1949', in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (eds.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 203-239.
- , "Ze vielen als gemaaid koren". Een beschouwing over de verliescijfers in Indonesië, 1945-1949', *Militaire Spectator* 191:1 (2022) 32-49.
- Locher-Scholten, Elsbeth, 'State violence and the police in colonial Indonesia circa 1920: exploration of a theme', in: Freek Colombijn en J. Thomas Lindblad (eds.), *Roots of violence in Indonesia: contemporary violence in historical perspective* (Leiden 2002) 81-104.
- Loontjens, Ton, *Eens marinier altijd marinier. Een leven vol afwisseling en avontuur. Qua Patet Orbis 1940-1972* (Amsterdam 2004).
- Looyen-van Reusel, M.C.A., "*Ons dagboek*" 1946-1950. 2e peloton, 10e genie veldcompagnie (s.l. 1989).
- Lucas, Anton, *One soul one struggle: region and revolution in Indonesia* (Sydney 1991).
- , 'The Tiga Daerah Affair: Social Revolution or Rebellion?', in: Audrey Kahin (ed.), *Regional dynamics of the Indonesian revolution: unity from diversity* (Honolulu 1985) 23-53.
- Luttikhuis, Bart, 'Generating distrust through intelligence work: Psychological terror and the Dutch security services in Indonesia, 1945-1949', *War in History* 25:2 (2018) 151-171.
- , en C.H.C. Harinck, 'Nothing to Report? Challenging Dutch Discourse on Colonial Counterinsurgency in Indonesia, 1945-1949', in: Philip Dwyer en Amanda Nettelbeck (eds.), *Violence, Colonialism and Empire in the Modern World* (Cham 2018) 265-286.
- Maar, R. van der, en Hans Meijer, *Herman van Roijen, 1905-1991. Een diplomaat van klasse* (Amsterdam 2013).
- Maaren, Robert van, en Herman Eijgelshoven, "'Ons Indië" prooi van Japan', in: B.R. Immerzeel en F. van Esch (eds.), *Verzet in Nederlands-Indië tegen de Japanse bezetting 1942-1945* (Den Haag 1993) 11-35.
- Mahler, E., *De witte karbouw. Herinneringen aan een oorlog in de tropen* (Breda 1992).
- Man, J.Th.A. de, *Opdracht Sumatra. Het Korps Insulinde, 1942-1946* (Houten 1987).
- Maran, Rita, *Staatsverbreken. Ideologie und Folter im Algerienkrieg* (Hamburg 1996).
- Mark, Ethan, *Japan's occupation of Java in the Second World War: a transnational history* (Londen 2018).
- Martamin, Mardjani, Alwir Darwis en Syofyan Naim, *Sejarah revolusi kemerdekaan (1945-1949) daerah Sumatera Barat* (Jakarta 1980).
- Matanasi, Petrik, *Intel zaman perang: badan intelijen Indonesia era revolusi* (Temanggung 2018).
- Mausfeld, Rainer, *Foltern für das Vaterland. Über die Beiträge der Psychologie zur Entwicklung von Techniken der "weissen Folter". Überarbeitete Fassung eines Vortrags an den Universitäten Kiel, Jena und Potsdam*, April 2009, 1-31.
- McMahan, Jeff, 'Torture, morality, and the law', *Case Western Reserve Journal of International Law* 37:2-3 (2006) 241-248.
- McMillan, Richard, *The British occupation of Indonesia 1945-1946: Britain, the Netherlands and the Indonesian revolution* (Londen, New York NY 2005).
- , 'British Military Intelligence in Java and Sumatra, 1945-46', *Indonesia and the Malay World* 37:107 (2009) 65-81.
- McVey, Ruth T., *The Rise of Indonesian Communism* (Ithaca NY 1965).
- Mee, Tonny van der, en Domingo Tomasouw, *Andere verhalen. Molukkers in Nederland met een andere aankomstgeschiedenis of beroepsachtergrond dan de KNIL-groep van 1951* (Utrecht 2005).
- Meelhuijsen, W., *Revolutie in Soerabaja* (Zutphen 2000).
- Meijer, Hans, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw* (Amsterdam 2004).
- Meis, A., 'Verhaal van den Palembangchen Oorlog van 1819-1821', *De Militaire Spectator* 10:7 (1842) 135-151.
- Menger, Tom, *The colonial way of war. Extreme violence in knowledge and practice of colonial warfare in the British, German and Dutch colonial empires, c. 1890-1914* (proefschrift Universität Köln, Keulen 2021).
- Menting, Jan, *Zo was hij nu eenmaal gebakken. Rob Groenewoud, Tjepoe 14-6-18 – Haren 19-1-08* (Soesterberg 2010).
- Meulenbroeks, Geu, *Onze tijd in de Oost. Een kittbag vol herinneringen. Het reisdagboek van veteraan Geu Meulenbroeks gedurende de vredestrijd in Oost-Indonesië* (s.l. 2008).
- Miroui, André, *Romanian counterinsurgency and its global context, 1944-1962* (Cham 2016).
- Moehkardi, *Bunga rampai sejarah Indonesia: dari Borobudur hingga revolusi 1945* (Yogyakarta 2008).
- Moor, J.A. de, 'Afscheid van Indië? Counter-insurgency in Nederlands-Indië, 1816-1949', *Militaire Spectator* 177:3 (2008) 135-143.

- , 'Met klewang en karabijn. Een militaire geschiedenis van Nederlands-Indië (1815-1949)', in: J.R. Bruijn en C.B. Wels (eds.), *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003) 199-244.
- , *Westerling's Oorlog, Indonesië 1945-1950. De geschiedenis van de commando's en parachutisten in Nederlands-Indië 1945-1950* (Amsterdam 1999).
- Moor, Jaap de, *Generaal Spoor. Triomfen tragiek van een legercommandant* (Amsterdam 2011).
- Moor, Thijs de, *Orde en rust voor het thuisfront* (MA-thesis Universiteit Leiden 2015).
- Moraal, Willem, en Jaap Venken, *Mariniers in actie op Oost-Java. Met zware marsbepakking* (Venlo 1983).
- Mountbatten of Burma, Louis, *Post surrender tasks: section E of the Report to the Combined Chiefs of Staff by the Supreme Allied Commander South East Asia, 1943-1945* (Londen 1969).
- Muller, Marinus, *Mijn tijd in Indië* (s.l. s.a.).
- Nasution, A.H., *Fundamentals of guerrilla warfare* (New York NY 1965).
- Nederlandsch Indië 1945: Indonesië 1949: Achter het Nieuws 1969: drie VARA-producties* [volledige teksten van de VARA-uitzendingen op 17, 25 en 27 januari 1969] (Hilversum 1969).
- Nepelenbroek, E.H., *Slavenwerk. Een openhartig relaas van een Indië-compagnie, Java 1946-1949. De kronieken van 'Compie Lima'* (Breda 1993).
- Nijboer, Ronald, *Tabé Java, tabé Indië. De koloniale oorlog van mijn opa* (Amsterdam 2017).
- Nortier, J.J., *Acties in de Archipel. De intelligence-operaties van NEFIS-III in de Pacific-oorlog* (Franeker 1985).
- , 'Het moreel van de landstrijdkrachten van het KNIL tijdens de strijd om Nederlands-Indië', in: Petra Groen en Elly Touwen-Bouwsma (eds.), *Nederlands-Indië 1942. Illusie en ontgoocheling* ('s-Gravenhage 1992) 91-100; 149-150.
- , P. Kuijt en P.M.H. Groen, *De Japanse aanval op Java. Maart 1942* (Amsterdam 1994).
- Notosusanto, Nugroho, *The national struggle and the armed forces in Indonesia* (Jakarta 1975).
- Ojen jr., G.J. van, *Leven en werken van Henri Koot (1883-1959)* ('s-Gravenhage 1978).
- Onderwater, Tico, 'Vuurdoop in de archipel. De MARID in Indonesië van 1946-1949', *Marineblad* 130:8 (2020) 24-28.
- Onghokham (vert. Henriëtte van Engelenhoven, Taufiq Hanafi en Klarijn Loven), 'De Indonesische revolutie. Mythe en realiteit', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 89-100.
- Onnen, M., *De Luchtdoelartillerie Groep Militaire Luchtvaart, voortgekomen uit het Eerste Regiment Lichte Luchtdoelartillerie* (Lochem s.a.).
- Onraet, René, *Singapore: a police background* (Londen 1942).
- Ooi Keat Gin, 'Calculated Strategy or Senseless Murder? Mass Killings in Japanese-occupied South and West Kalimantan 1943-1945', in: Peter Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden, Boston MA 2010) 212-217.
- Onk, Marjolein, *Onstuitbaar* (Bussum 1997).
- Oostindie, Gert, *Soldaat in Indonesië, 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015).
- , 'Nederland en Indonesië 1945-1949. De politiek-historische context', in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (eds.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 35-65.
- , en Rémy Limpach, 'De oorlog in Indonesië 1945-1959, De militair-historische context', in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (eds.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 67-104.
- , Ben Schoenmaker en Frank van Vree (eds.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022).
- , en Fridus Steijlen, 'Ethnic "Ferociousness" in Colonial Wars: Moluccans in the Dutch Army in Indonesia, 1945-1949', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 177:4 (2021) 491-523.
- , 'Tussenbalans', in: Oostindie, Gert, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (eds.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 105-109.
- Oost-Java. Gedenkboek der 4e Infanterie-Brigade* (Tilburg 1950).
- Padmodiwiryo, Suhario (vert. Frank Palmos), *Revolution in the city of heroes: a memoir of the battle that sparked Indonesia's national revolution* (Singapore 2016).
- Pekelharing, A.J., *Belevenissen van een Nederlandse jongen in de oorlog* (Epe 1996).
- Penders, Peter, en Han de Haas, *Veldpost Sumatra* (Leeuwarden 2016).

- Peters, Piet, *Gezagsgetrouw: van buitenpost naar... buitenpost* (2e herz.dr; Vught 1999).
- Pfaff, William, *The wrath of nations: civilization and the furies of nationalism* (New York NY 1993).
- Platje, Wies, 'Dutch Sigint and the Conflict with Indonesia 1950-62', *Intelligence and National Security* 16:1 (2001) 285-312.
- Pluygers, W., en G.A. van Apeldoorn, 3-7 R.I. op Midden-Java. *Gedenkboek van een bataljon van de Koninklijke Landmacht te velde* (s.l. 1950).
- Poelgeest, Bart van, 'Figuranten op het Indisch toneel. De Japanners in Nederlands-Indië 1946-1949', in: Elly Touwen-Bouwsma en Petra Groen (eds.), *Tussen Banzai en Bersiap. De afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag 1996) 95-107; 138-139.
- Poeze, Harry A., 'Patjar Merah, de Indonesische Rode Pimpernel. Misleiding van de Politieke Inlichtingen Dienst in de jaren dertig', *Indische Letteren* 17:1-2 (2002) 50-57.
- , 'Political intelligence in the Netherlands Indies', in: Robert Cribb (ed.), *The late colonial state in Indonesia: political and economic foundations of the Netherlands Indies, 1880-1942* (Leiden 1994) 229-245.
- , (ed.), *Politiek-politioneële overzichten van Nederlandsch-Indië. Bronnenpublicatie*, 4 vols. (Den Haag, Leiden 1982-1994).
- , *Verguisd en vergeten. Tan Malaka, de linkse beweging en de Indonesische revolutie, 1945-1949* 3 vols. (Leiden 2007).
- , en Henk Schulte Nordholt, *Merdeka. De strijd om de Indonesische onafhankelijkheid en de ongewisse opkomst van de Republiek 1945-1950* (Zutphen 2022).
- , 'From Foe to Partner to Foe Again: The Strange Alliance of the Dutch Authorities and Digoel Exiles in Australia, 1943-1945', *Indonesia* 94 (okt 2012) 57-84.
- , 'Walking the tightrope: internal Indonesian conflict, 1945-1949', in: Bart Lutikhuis en A. Dirk Moses (eds.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence: The Dutch Empire in Indonesia* (Londen 2014) 176-197.
- Pollmann, Tessel, *Bruidstraantjes en andere Indische geschiedenissen* (Den Haag 1999).
- Polman, Jot, *De Stoot. 1 Bat. Regt. Stoottroepen, 21-7-1947/15-10-1947* (s.l. 1947).
- Porter, Patrick, *Military orientalism: Eastern war through Western eyes* (Londen 2009).
- Portielje, J.N.C., *Wij trokken naar Solo. Een verzameling van schetsen en herinneringen uit de troep tot en met de overdracht van Solo* (s.l. 1949).
- Post, Peter, 'Policing society', in: Peter Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden, Boston MA 2010) 148-159.
- , 'Yoshizumi Tomegoro', in: Peter Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden, Boston MA 2010) 623-624.
- Posthuma, Rein, *Arts in verzet* (Midwoud 2010).
- Poulgrain, Greg, 'The Loveday Exchange, Australia, 1942: The Japanese Naval Spies Return to Java', *Indonesia* 55 (april 1993) 141-149.
- Princen, H.J.C., en Joyce van Fenema, *Een kwestie van kiezen* (s-Gravenhage 1995).
- Raben, Remco, 'Nieuw Borneo. Beschaving, recht en legitimering van de Japanse bezetting', in: Marieke Bloembergen en Remco Raben (eds.), *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië, 1890-1950* (Leiden 2009) 241-266.
- Ravando, "Now is the time to kill all Chinese!" Social revolution and the massacre of Chinese in Tangerang, 1945-1946 (MA-thesis Universiteit Leiden 2014).
- Rees, W.A. van, *De Bandjermasinsche krijg van 1859-1863. Deel 2* (Arnhem 1865).
- , *Montrado. Geschied- en krijgskundige bijdrage betreffende de onderwerping der Chinezen op Borneo. Naar het dagboek van een Indisch officier over 1854-1856* (s- Hertogenbosch 1858).
- , *Vermeeulen Krieger. Indische typen en krijgstaferelen* (herz.uitg.; Batavia 1897).
- Reid, A.J.S., *The Indonesian national revolution, 1945-1950* (Hawthorn 1974).
- Reid, Anthony, *The blood of the people: Revolution and the end of traditional rule in Northern Sumatra* (Kuala Lumpur 1979).
- Remmelink, W.G.J., 'The Emergence of the New Situation: the Japanese Army on Java after the Surrender', *Militaire Spectator* 147:2 (1978) 49-66.
- Ricklefs, M.C., *A History of Modern Indonesia Since c. 1300* (2e herz.dr., Basingstoke 1993).
- Rijs, P., H.J. Reyn en J. Siebenga, *Zo was het. Gedenkboek 3-5-R.I. 1946-1950* (Nijmegen [c.a. 1950]).
- Robinson, Geoffrey, *The dark side of paradise: political violence in Bali* (Ithaca NY 1995).
- Robinson, Ronald, 'Non-European foundations of European imperialism: Sketch for a theory of collabora-

- tion', in: Roger Owen en Bob Sutcliffe (eds.), *Studies in the theory of imperialism* (Londen 1972) 117-142.
- Romijn, Peter, *De lange Tweede Wereldoorlog: Nederland 1940-1949* (Amsterdam 2020).
- , 'Learning on "the job": Dutch war volunteers entering the Indonesian war of independence, 1945-46', *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012) 317-336.
- Rossum, G.M. v., en P. v.d. Geest, 3-3 *R.I. korpsgeschiedenis* (s.l. 1949).
- Ruis, Edwin, *Spionnennet 1914-1918. Spionage vanuit Nederland in België, Duitsland en Engeland* (Meppel 2012).
- Russano, Melissa B., Fadia M. Narchet, Steven M. Kleinman en Christian A. Meissner, 'Structured Interviews of Experienced HUMINT Interrogators: Information gathering in law enforcement and intelligence settings: Advancing theory and practice', *Applied Cognitive Psychology* 28:6 (2014) 847-859.
- Rüter, C.F., *Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid* (Amsterdam 1973).
- Sasi, Galuh Ambar, 'The meaning of independence for women in Yogyakarta, 1945-1946', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 33-45.
- Sato, Shigeru, 'Gatot Mangkuprja, PETA, and the origins of the Indonesian National Army', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 166:2-3 (2010) 189-217.
- , 'Kenpeitai', in: Peter Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden, Boston MA 2010) 529.
- , *War, nationalism and peasants: Java under the Japanese occupation 1942-1945* (Armonk NY 1994).
- Scagliola, Stef, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002).
- , en Natalya Vince, 'The Places, Traces, and Politics of Rape in the Indonesian and the Algerian Wars of Independence', in: Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttkhuis (eds.), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962* (Ithaca NY 2022) 96-119.
- Scheers, J.F., *Djokjakarta* (s.l. 1949).
- Schenk, Guus, Frits Beijer en Jos Bakker, *Tussen Alcantara en Zuiderkruis. Een verhaal over de belevenissen van het 111e (7e) Bataljon van het Oorlogsregiment Stoottroepen in het voormalige Nederlands Oost Indië* (s.l. 1999).
- Schermerhorn, W., *Het dagboek van Schermerhorn. Geheim verslag van prof. dr. ir. W. Schermerhorn als voorzitter der commissie-generaal voor Nederlands-Indië, 20 september 1946 - 7 oktober 1947* (Utrecht 1970).
- Schoeren-Brummans, Lisette, *Indië 1947-1948. Een prachtig land in oorlog* (Soest 2014).
- Schoonoord, D.C.L., *De mariniersbrigade 1943-1949. Wording en inzet in Indonesië* ('s-Gravenhage 1988).
- Scholten, Harm, Rawahgedeh, 9 december 1947. Een nieuwe Nederlandse versie? (Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen 2007).
- Schrikker, Alicia, *De vlinders van Boven-Digoel. Verborgene verhalen over kolonialisme* (Amsterdam 2021).
- Schulte Nordholt, Henk, 'The jago in the shadow: crime and "order" in the colonial state in Java', *Review of Indonesian and Malaysian Affairs* 25:1 (1991) 74-91.
- , *Een staat van geweld* (Rotterdam 2000).
- Schulten, C.M., H.L. Zwitter en J. Hoffenaar (eds.), 1 *Divisie '7 December'* (Amsterdam 1986).
- Schumacher, Peter, *Ogenblikken van genezing. De gewelddadige dekolonisatie van Indonesië* (Amsterdam 2011).
- Schuermans, Tini (ed.), *De verhalen van de sobats van het 3e bataljon garderegiment 'Prinses Irene' tijdens hun uitzending, 1946-1949* (Oss 2012).
- Schüssler, Bert, *Naar eer en geweten* (Diemen 1998).
- Shiraishi, Takashi, 'Policing the Phantom Underground', *Indonesia* 63:1 (1997) 1-46.
- , 'A New Regime of Order: The Origin of Modern Surveillance Politics in Indonesia', in: James T. Siegel en Audrey R. Kahin (eds.), *Southeast Asia over Three Generations. Essays Presented to Benedict R. O'G. Anderson* (Ithaca NY 2003) 47-74.
- Siblesz, J., 'School Militaire Inlichtingendienst 25 jaar', *Militaire Spectator* 145:9 (1976) 401-407.
- Sijmonsbergen, John, *Kleine oorlog op Java. Politioele Acties juli 1947-januari 1948* (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1994).
- Simatupang, T.B. (vert. Kees Grijns), *Het laatste jaar van de Indonesische vrijheidsstrijd 1948-1949. Een authentiek verslag door de voormalig chef-staf van de Indonesische strijdkrachten* (oorspr. 1960; Kampen 1985).
- , (vert. Benedict Anderson en Elisabeth Graves), *Report from Banaran: Experiences During the People's War* (oorspr. 1960; Ithaca NY 1972).
- , (vert. Henriëtte van Engelenhoven, Taufiq Hanafi en Klarijn Loven), 'Wat is het belang van de revolutie

- van 1945 voor ons?', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 67-76.
- Sipkes, C., *Van Preanger naar Bantam. Jubileumuitgave van het 3e Bataljon, ter gelegenheid van het 120-jarig bestaan van het Garderegiment Jagers* (s.l. 1949).
- Smit, Michiel, Voor 'recht en rechtvaardigheid': De Nederlandse militaire ethiek tijdens de Indonesische Dekolonisatieoorlog (1945-1949) Het rechtsbewustzijn van soldaten ten aanzien van extreem geweld (RMA-thesis Universiteit Leiden 2021).
- Soetermeer, M.C.J., *Belevissen van 5-9 R.I. in Indië* (Den Haag 1950).
- Soewarsih Djojopoespito, 'Buiten het gaarcel (1940)', in: Harry A. Poeze en Henk Schulte Nordholt (eds.), *De roep om Merdeka. Indonesische vrijheidslievende teksten uit de twintigste eeuw* (Amsterdam, 's-Gravenhage 1995) 79-90.
- Spaargaren, Mike, De Netherlands Forces Intelligence Service in Nederlands-Indië: de radio-interceptie-dienst en de buitenkantoren (BA-thesis Universiteit Leiden 2014).
- Speerstra, Hylke, *Op klompen door de dessa. Indiëgangers vertellen* (Amsterdam 2015).
- Spijkerman, Emma, Indonesiërs in actie. De bijdrage van Indonesiërs aan de koloniale ordehandhaving op Java en Sumatra, 1945-1949 (MA-thesis Universiteit van Amsterdam 2016).
- Sprang, Alfred van, *Laatste acte. Een cocktail van soldatenleven en politiek in Indonesië* ('s-Gravenhage 1949).
- , *Wij werden geroepen. De geschiedenis van de 7 December Divisie, met zweten en zwoegen geschreven door twintigduizend Nederlandse mannen* ('s-Gravenhage 1949).
- Spreeuwerts, Roelf, *De lange weg* (Stadskanaal 1980).
- Spruijt, Dolf, *Vreemde oorlog in verdwenen werelden, geobserveerd door Mata Mata Moesob* (Den Haag 2004).
- Steedly, Mary Margaret, *Rifle reports: a story of Indonesian independence* (Berkeley CA 2013).
- Steenbrink, Karel, 'Christianity', in: Peter Post e.a. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Leiden, Boston MA 2010) 312-318.
- Steenhuis, Menno, *Onhoorbaar groeit de padi. Front-soldaten in een verloren oorlog. Indonesië 1948-1950* (Glimmen 2005).
- Steijlen, Fridus, 'Molukse militairen, een nuancering', *Vraagstelling* 1-2 (1994) 65-74.
- Stevens, R.J.J., 'Manipulatie van informatie? De rol van de Nederlandse militaire inlichtingendienst in Indonesië ten tijde van het Nederlands-Indisch conflict 1945-1949', in: *Politiek(e) opstellen* 11-12 (Nijmegen 1991) 149-168.
- Stime, Britta, 'Counterinsurgency agent networks and noncombatant-targeted violence', *Intelligence and National Security* 32:1 (2017) 107-125.
- Stoler, Ann Laura, *Along the archival grain: epistemic anxieties and colonial common sense* (Princeton NJ 2009).
- Stoler, Ann Laura, *Capitalism and Confrontation in Sumatra's Plantation Belt, 1870-1979* (New Haven CT, Londen 1985).
- Sudjarwo (vert. Henriëtte van Engelenhoven, Taufiq Hanafi en Klarijn Loven), 'Een portret van de jongeren in onze revolutie', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 111-128.
- Suhermanto, Hery, Intelligence and the Military Academy Yogya. Its Development before and in the Early Years of Independence. Buku Pedoman Seminar, Mengenang Peran Akademi Militer Yogya Dalam Perang Gerilya di Wilayah Yogyakarta, 21-24 februari 2020.
- Sukarman HD, K., *Tragedi Berdarah Rawagede* [Lomba Karya Tulis Memperingati HUT TNI ke 54] (Balongsari 1999).
- Sun Tzu (vert. Lionel Giles), *The art of war* (oorspr. Chinees 6e eeuw v.Chr.; herdruk van 1944, Mincola NY 2002).
- Suryo, Djoko (vert. Henriëtte van Engelenhoven, Taufiq Hanafi en Klarijn Loven), 'Regionale onrust aan het begin van Indonesische revolutie. De gebeurtenissen in Pekalongan', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 147-158.
- Suwondo, Purbo S., The genesis of the Indonesian National Army and some political implications. Paper International Seminar ING en KNHG, Den Haag, 27 maart 1996.
- , en Alwin Nurdin, *The PETA Army and the struggle for Independence of Indonesia, 1908-1950* (oorspr. 1996; Bogor 2009).
- Suyatno (vert. Henriëtte van Engelenhoven, Taufiq Hanafi en Klarijn Loven), 'De regionale samenleving tijdens de Indonesische revolutie. Aspecten van een sociale revolutie', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.),

- Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 159-170.
- Tanter, Richard, *Intelligence Agencies and Third World Militarization: A Case Study of Indonesia, 1966-1989, with Special Reference to South Korea, 1961-1989* (Proefschrift Monash University, Melbourne 1991).
- Teitler, G., 'Portrait of the enemy: the Japanese armed forces from a Dutch perspective (1900-1941)', in: H.J.D. de Fremery, G. Teitler en Kurt W. Radtke (eds.), *A Dutch spy in China: reports on the first phase of the Sino-Japanese War (1937-1939)*. (Leiden 1999) 9-48.
- , *Vlootvoogd in de knel. Vice-admiraal A.S. Pinke tussen de marinestaf, Indië en de Indonesische revolutie* (Assen 1990).
- Teti Hestiliani, en Miftahuddin, 'The Nationalism of Giyugun Officers in South Sumatra', *Advances in Social Science, Education and Humanities Research* 398 (2020) 44-48.
- Thamrin, Mohammad Husni, 'De volksraadinterpellatie van M.H. Thamrin (1933)', in: Harry A. Poeze en Henk Schulte Nordholt (eds.), *De roep om Merdeka. Indonesische vrijheidlievende teksten uit de twintigste eeuw* (Amsterdam, 's-Gravenhage 1995) 69-78.
- Thomas, Martin, *Empires of Intelligence: Security Services and Colonial Disorder after 1914* (Berkeley CA 2008).
- , 'Insurgent intelligence: Information gathering and anti-colonial rebellion', *Intelligence and National Security* 22:1 (2007) 155-163.
- Thompson, Robert, *Defeating Communist Insurgency: Experiences from Malaya and Vietnam* (Londen 1966).
- Tjioe, Sam, *Indië land van mijn dromen. De KNIL tijd van Peter Fonkert* (Amsterdam 2013).
- Tjiok-Liem, Patricia, *Chinezen uit Indonesië. De geschiedenis van een minderheid* (Amsterdam 2022).
- Toer, Pramocodya Ananta (vert. Willem Samuels), *All that is gone* (oorspr. 1952; New York NY 2004).
- Tomes, Robert R., 'Relearning Counterinsurgency Warfare', *Parameters* 34:1 (2004) 16-28.
- Touwen-Bouwsma, Elly, 'De Indonesische nationalisten en de oorlog met Japan: houding en reacties', in: Petra Groen en Elly Touwen-Bouwsma (eds.), *Nederlands-Indië 1942. Illusie en ontgoocheling* ('s-Gravenhage 1992) 57-73.
- Trinquier, Roger (vert. Daniel Lee; voorwoord Bernard B. Fall), *Modern warfare: a French view of counterinsurgency* (Westport CT 2006).
- Ucko, David H., 'Wither counterinsurgency. The rise and fall of a divisive concept', in: Paul B. Rich en Isabelle Duyvesteyn (eds.), *Routledge handbook of insurgency and counterinsurgency* (Hoboken NJ 2012) 67-79.
- , 'The Malayan Emergency: The Legacy and Relevance of a Counter-Insurgency Success Story', *Defence Studies* 10:1-2 (2010) 13-39.
- Utama, Wildan Sena (vert. Henriëtte van Engelenhoven, Taufiq Hanafi en Klarijn Loven), 'Macht en fatwa. Religieuze leiders tijdens de revolutie in Yogyakarta', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 253-274.
- Van der Post, Laurens, *The Admiral's Baby: an Extraordinary Episode in Twentieth-Century History* (Londen 1996).
- Van Reybrouck, David, *Revolusi. Indonesië en het ontstaan van de moderne wereld* (Amsterdam 2020).
- Vallen, E.H.M., en P. Heurter, *402 Bataljon Infanterie* (Maastricht 1951).
- Vanvugt, Ewald, *Zwartboek van Nederland overzee. Wat iedere Nederlander moet weten* (Soesterberg 2002).
- Veer, Anne van der, 'Navigating contested middle ground. Ethnic Chinese in revolutionary East Sumatra, 1945-1950', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds. Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 339-353.
- Velde, J.J. van de, *Brieven uit Sumatra: 1928-1949* (Franeker 1982).
- Verhoeven, Bart, 'De rol van generaal Spoor in de inlichtingendienst de NEFIS ten tijde van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd (1945-1949)' (MA-thesis Universiteit Utrecht 2014).
- Verwey, Jonathan, 'Hoeveel wreekt de bruidegom de bruid. Seksueel geweld en de Nederlandse krijgsmacht in Indonesië, 1945-1950', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 129:4 (2016) 569-592.
- Volders, Henk, *Ik was korporaal in Nederlands-Indië* (Stadskanaal 2014).
- Vredenberg, Jacob, *Terugzien en nakaarten: zestig jaar ooggetuige in Indonesië* (Amsterdam 2009).
- Wagner, Hans, 'Where did the weapons come from?', *Kabar Seberang*. 19/20 (1988) 119-132.
- Wälzer, Michael, *Just and unjust wars: a moral argument with historical illustrations* (New York NY 1977).
- Weber, E.A.C., *Dagboek van het 3e Bataljon 2e Regiment Infanterie der 3e Infanterie Brigade Groep 7 December Divisie van 1 september 1946 tot 31 december 1949* (s.l. 1949).

- Wehl, David, *The birth of Indonesia* (Londen 1948).
- 'Wekker' (W.A. van Oorschot), *Hoe beschaafd Nederland in de 20e eeuw vrede en orde schiept op Atjeh* ('s-Gravenhage 1907).
- Wessing, Robert, 'De kentongan in Indonesië', *Aziatische Kunst* 26:3 (1996) 17-24.
- Westra, J.R., *Jong volwassenen in de knel. Dienstplicht in Indië 1946-1950. Dagboekuittreksels* (Zutphen 1999).
- Widajanto, Andi, en Artanti Wardhani, *State-intelligence interaction, 1945-2004* (Jakarta 2008).
- Winardi, Uji Nugroho (vert. Henriëtte van Engelenhoven, Taufiq Hanafi en Klarijn Loven), (Henriëtte van Engelenhoven), 'Het volk in beweging, Djogja in beroering. Volksparticipatie tijdens de revolutie', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 129-144.
- Winter, Jay, en Blaine Baggett, *1914-18: the Great War and the shaping of the 20th century* (Londen 1996).
- Wit, G.H.O. de, en Bas de Jong, *Binnen 20 minuten gereed: het 6e eskadron vechtwagens KL/KNIL, 1947-1950, LTD 716/III* (Amersfoort 1979).
- Wulan, G. Ambar, *Polisi dan politik: intelijen kepolisian pada masa revolusi tahun 1945-1949* (Jakarta 2009).
- Zara, Muhammad Yuanda, 'Attracting and Educating "New Citizens". Indonesian Public Discourse on the Integration of Indo-Europeans Into Indonesian Society During the Dutch-Indonesian War (1945-1947)', *Advances in Southeast Asian Studies* 15:1 (2022) 61-85.
- , 'Monsters and capitalists. Revolutionary posters demonize the Dutch', in: Bambang Purwanto e.a. (eds.), *Revolutionary Worlds: Local Perspectives and Dynamics during the Indonesian Independence War, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 75-99.
- , 'Voluntary participation, state involvement: Indonesian propaganda in the struggle for maintaining independence, 1945-1949' (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2016).
- Zed, Mestika, *Kepalangan, Politik dan Revolusi: Palembang 1900-1950* (Jakarta 2003).
- , 'Perjuangan dan diplomasi', in: Mestika Zed en Mukhlis PaEni (eds.), *Indonesia dalam arus sejarah. 6: Perang dan revolusi* (Jakarta 2012) 194-249.
- , (vert. Henriëtte van Engelenhoven, Taufiq Hanafi en Klarijn Loven), 'Rivaliteit binnen allianties. De rol van politieke en economische "brokers" tijdens de revolutie in Palembang, 1945-1950', in: Abdul Wahid en Yulianti (eds.), *Onze revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949* (Amsterdam 2023) 209-234.
- Zijlmans, G. C., *Eindstrijd en ondergang van de Indische bestuursdienst. Het corps Binnenlands Bestuur op Java, 1945-1950* (Amsterdam 1985).
- Zwart, Henny, *Er waren er die niet gingen. Vijftien eeuwen straf voor Indonesië-weigeraars* (Amsterdam 1995).
- Zwinkels, Esther, *De klewang van Vrouwe Justitia. Recht en onrecht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam, te verschijnen).
- , 'Het recht als wapen. Het optreden van de nederlandse justitie tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog', in: Gert Oostindie, Ben Schoenmaker en Frank van Vree (eds.), *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam 2022) 275-313.

Kranten, magazines en periodieken

Algemeen Dagblad
Algemeen Handelsblad voor Nederlandsch-Indië
Bataviaasch Nieuwsblad
Berita Indonesia
De Correspondent
Het Dagblad
Deli Courant
De Gooi- en Eemlander
De Groene Amsterdammer
HP (Haagse Post)
De Indische Courant
De Locomotief
De Militaire Gids
Militaire Spectator

Moesson
Nieuwe Courant
Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië
NRC Handelsblad
De Opmaat
Provinciale Zeeuwse Courant
Sepatoe Roesak, Blad voor de Sobats van de T-brigade en Java
Soerabaijasch Handelsblad
Sumatra-bode
De Sumatra Post
Trouw
De Volkskrant
De Vrije Katheder
Vrij Nederland
De Vrije Pers
Wapenbroeders

Interviews en correspondentie

Interviews door auteur:

Bert Carper, Delden, 17 juli 2018 (met Florine van Berne)
Bert Carper (telefonisch), 6 juni 2019;
e-mails Carper aan auteur, 16 en 25 maart 2020 en 10 augustus 2022.

Interviews door Bambang Widyonarko:

H. Mochammad Roeslan, Semanding, 7 juni 2022.
Soeramin, Semanding, 7 juni 2022.
Husni Makinuddin, Payakumbuh, 28 juni 2022.
Dv. Datuk Sutan Raja Mudo, Situjuh Batur, 28 juni 2022.
Mauli, Payakumbuh, 28 juni 2022.

Interviews door de NOS:

Sudarman Sulaiman, Payakumbuh en omgeving, februari 2022.
Husni Makinuddin Payakumbuh en omgeving, februari 2022.
Djinati, Payakumbuh en omgeving, februari 2022.
Reza Bandaro, Payakumbuh en omgeving, februari 2022.

Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië (SMGI), Universiteitsbibliotheek Leiden, Leiden

Getuigen & Tijdgenoten (G&T), NIOD, Amsterdam

Interviewcollectie Nederlandse Veteranen (ICNV), NL-Veteraneninstituut, Doorn

Recording the future, KITLV, Leiden

Internetbronnen

Biografiku	biografiku.com
Bronbeekblog	museumbronbeekblog.nl
Galamedia news	galamedianews.com
Historia	historia.id
Indisch historisch	indischhistorisch.nl
Java Post	javapost.nl
Jawapos	padek.jawapos.com
Kompasiana	kompasiana.com
Koran Sulindo	koransulindo.com
Lijst van gevallen	lijstvangevallenen.nl
Merahputih	merahputih.com
Merdeka	merdeka.com
Ministerie van Defensie	defensie.nl
Nautilus	nautilus.com
Okezone	news.okezone.com
Rechtspraak	rechtspraak.nl
Salingka luak	salingkaluak.com
Small Wars	smallwarsjournal.com
Taboe in het Theemeubel	puntaal.nl
Tempo	masional.tempco.co
Tirto	tirto.id
Yumpu	yumpu.com

Televisieprogramma's en documentaires

Andere Tijden (VPRO), Drees en Indonesië, regie Gerda Jansen Hendriks, 26 oktober 2004.

Andere Tijden (VPRO), Celebesdeel 1, regie Erik Willems, 10 januari 2007.

Altijd Wat (NCRV), Reportage: de oorlogsmisdaden van Nederland in voormalig Nederlands-Indië, Piet de Blaauw en Harry van de Westelaken, 19 november 2013.

Indië voor de Indonesiërs, vijfde (NOS), Jan Bosdrietz Gerard Soeteman, 1984.

Voorheen Nederlandsch Indië. Een serie documentaires van Jan Bosdriez en Frans Glisenaar (AVRO), Close Up, Aflevering 2, 1994.

Over de auteur

Rémy Limpach (1974) is gespecialiseerd in onderzoek naar geweld en koloniale militaire geschiedenis. Hij studeerde in Bern (Zwitserland) af op een scriptie over de Jodenvervolging in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. In 2015 promoveerde hij aan de Universiteit Bern op de dissertatie ‘Die brennenden Dörfer des General Spoor. Niederländische Massengewalt im Indonesischen Unabhängigkeitskrieg 1945-1949’. Een jaar later verscheen de Nederlandse handelseditie van deze dissertatie, *De brandende kampongs van Generaal Spoor*. Sinds 2014 werkt Limpach als wetenschappelijk medewerker bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) te Den Haag. Vanaf 2017 is hij als projectleider van het NIMH-deelproject Asymmetrische Oorlogsvoering betrokken bij het onderzoeksprogramma ‘Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950’ (ODGOI). Limpach, tevens coauteur van het in 2021 verschenen NIMH-handboek *Krijgsmacht en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid (1816-2010)*, werkte mee aan het in 2022 verschenen ODGOI-slotwerk *Over de Grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*. Dat slotwerk omvat ook een door hem geschreven bijdrage over het optreden van de Nederlandse inlichtingendiensten.

Personenregister

- Abbenhuis, Ch.W.A. 101
Abdulrachman, Jootje 433
Achmat 171
Affandy 482
Affandi, Kusuma 462
Agerbeek, Herman 62-64, 116, 160,
161, 311, 331, 364, 433, 491
Ahmad, Taufiq 474
Akbar, Allan 160
Akkerman, Nadine 20
Albarda, J. 375, 376
Aldrich, Richard 19
Amin, P. 473
Amir Sjarifuddin 71, 72, 393, 394,
397-399, 434, 498
Anderson, Benedict 453
Anemaet, Joop 123
Angenent, P.H. 155, 209
Anwar, Tohir bin 331
Arzaen, Angkat 221
Asscher, Benjamin 167, 212, 344,
564
Asser, Rob 376
Atmosudirdjo, Abdulrachman 397-
399
Azra, Pak Haji 374
Baay, Willem 127, 128, 174, 250, 254,
508
Bachtı 341
Bakar, Aboe 352
Bakker, Jan 31, 129, 161, 162, 164,
168, 212, 258, 319, 345, 420, 429,
512, 557, 560-562, 564, 565
Bandaro, Reza 378
Banteng, Pak 448
Basri, Hasan 182
Bavinck, Koert 350
Bayly, Christopher 107
Beekman, F.S.A. 164, 165, 563
Beel, Louis 271, 508

- Beharoedin 352
 Behr, Edward 97
 Berenbak, Jan 31, 119, 128, 158, 195,
 204, 220, 223, 273, 527, 528, 530
 Beukema, Bertus 432
 Bieger, Karel 125, 129, 267, 302-304,
 309, 319, 321
 Bijsterveld, C.W. van 170
 Birney, Adolf 31, 136, 163, 168, 170,
 171, 173, 276, 305, 337, 341, 345,
 347, 353, 556, 557, 563, 564
 Birney, Alfred 95
 Bloembergen, Marieke 38, 48, 50,
 51, 58
 Blok, Goos 31, 134, 280, 295, 306,
 314, 318
 Boekhoudt, W. 39
 Bok-Ra'Pia 473
 Borgen, A.J. 266
 Borghouts, J.J.F. 190
 Bossenbroek, Martin 27
 Bot, Ben 552
 Breen, Willem 239
 Brendgen, Johann 444
 Brocks, Willem 278
 Broerse, Co 352
 Brondgeest, Carl 101, 102
 Brouwer, Bert 409
 Browning, Christopher 318
 Bruijn, J.A.J. de 305
 Bruinsma, Klaas 294, 339
 Brummans, Harrie 333
 Brummer, H.J.G. 369
 Bruyne, Mattheus de 136
 Budiman, Kuslan 479
 Buenk, J. 286
 Burg, Ad van der 293, 304, 306, 311,
 312, 529
 Burg, Mies van der 308
 Burgers, Herman 40
 Buurman van Vreeden, Dik 75, 118,
 245, 246, 251, 364
 Carper, Bert 31, 160, 169, 175, 212,
 252, 255, 288, 350, 409, 441, 443
 Christison, Philip 85-87, 91
 Christoffel, Hans 60, 61
 Clausewitz, Carl von 411
 Conboy, Ken 389
 Costa, A. (Toontje) da 557
 Cribb, Robert 435
 Daalen, Frits van 55, 60, 61
 Dakkus, P.M.W. 319, 321, 328
 Dalen, Henk van 31, 104, 131, 133, 134,
 139, 140, 161, 163, 183, 190, 191, 192,
 198, 266, 282, 289, 301, 316, 436, 519
 Dallinga, Onne 239, 301, 329, 425,
 437
 Damin 409
 Dancey, John 97, 102, 103
 Darmoredjo 409
 Dibyomiharso, Soelastri 483
 Dijkstra, Fokke 197, 198, 216, 274,
 275, 294, 308
 Djaja (zie: Djajadiningrat, Roswita
 Tanis)
 Djajadiningrat, Hilman 210
 Djajadiningrat, Roswita Tanis 461
 Djalimin Sk. Tandjoen 296, 297
 Djinati 378
 Djohan, Iboe Goesti 423
 Djuri, M. 377
 Doel, Wim van den 40
 Doeleman, F. 284, 292, 528
 Dofferhof, W. 437, 439
 Doorn, Jacques van 62, 63, 87, 160,
 166, 199, 218, 266, 271, 279, 288,

- 299, 309, 315, 316, 324, 491
- Doornbos, H.S. 286
- Dorp, L. van 159, 325
- Dronkers, J.H. 356, 360, 361
- Dufour, Dolf 150, 356
- Dürst Britt, Henri 127, 153, 235, 325,
500, 501
- Duyvelaar, Jan 294, 319
- Dwidjosewojo 52
- Eem, C.W. van der 190
- Eikelenboom, Hans 297
- Engles, Edu 156, 234
- Erlina 420
- Erné, B.H. 136, 215, 350
- Erp, J.C.C. van 376
- Ettema, Jan 134
- Farid, Hilmar 27
- Felderhof, Henk 112, 115, 125, 189,
303, 313, 319, 330, 331, 372, 508
- Fonkert, Peter 123, 174
- Fraikin, R. 341
- Frakking, Roel 524
- Franken, D.G. 379
- Frederick, William 207, 471
- Fremery, Henri de 66
- Fris, Jan 301, 302, 367, 375, 376, 378
- Gelder, G. van 103
- Gijsbers, A.W.T. 197, 208, 288
- Glas, Martijn 110
- Goldhagen, Daniel 318
- Gortzak, Henk 270
- Goudoever, Willem van 368-370, 372
- Graf, Louis 376
- Greiner, C.G.C.F. 365
- Groen, Petra 27, 32, 40, 365
- Groenendaal, H. van 167
- Groenewegen, H. 280
- Groenewoud, Rob 31, 119, 120, 135,
176, 209, 268, 269, 307, 530
- Haan, Willem de 204, 205, 314,
344, 437
- Haar, D. ter 317, 341
- Haas, Han 333
- Haas, J.H.M. de 306
- Hadi, Soeleiman 331
- Hadisaputra, Iskandar 458
- Hagen, Piet 27, 40
- Hagenaar, Piet 166, 172, 193, 194
- Hakkenberg, Giovanni 31, 216, 321,
347, 348, 353
- Hamengku Buwono IX, Sultan 168
- Harjosubroto 406
- Harlingen, J.J. 53
- Harms, Bert 268, 269
- Harrewijn, H. 441
- Hassner, Ron 277
- Hatta, Mohammad 47, 70, 73, 87,
109, 390, 479, 482, 511, 563
- Hazekamp, Frans 247
- Heek, Goderd van 332, 333, 443,
444
- Heidhues, Mary Somers 453
- Heijden, C.J.J. van de 217
- Heinsius, Anthonie 20
- Helfrich, Conrad E.L. 85, 91, 108,
109, 112, 130, 315
- Helvoort, A. van 349
- Hendriksen, A.T. 171, 176, 314, 316
- Hendrix, Piet 337
- Hendrix, Wim 62, 63, 87, 160, 166,
218, 266, 271, 279, 288, 291, 299,
309, 315, 316, 324, 491
- Heutsz, Jo van 55, 163
- Heuven, W.A. van 193, 561
- Hezen Sinuraya, Eben 468
- Hibma, Harke 298, 425

- Hidajat, H. 398
 Hijzen, Constant 77
 Hillerström, H.J.M. 171
 Hoek, Anne-Lot 27, 51, 290, 291
 Hofwijk, J.W. 459, 465
 Holman, Charles 347, 356-361, 365
 Homerus 20
 Hoogstraten, Bart 426
 Hoorweg, Harry 103, 110
 Hornman, Wim 561
 Horvath, Stef 266
 Hueting, Joop 25, 30, 137, 264, 271,
 273, 278, 283, 305, 341, 368
 Huisman 179
 Huiting, D. 337, 338
 Hülsmann, Hermann 43, 44
 Hulst, J.H. van 563
 Hunger, F.T.W. 210
 Ibrahim, Julianto 211
 Idris, Kemal 389, 390
 IJzereef, Willem 475
 Indries 353, 354
 Iswarni Sardjono, Truus 416
 Jacobs, Henk 354
 Jafar 374, 460
 Jager, L.P. 131, 190
 Jalhay, Math 31, 258, 431
 Jansen, D.A.C. 301, 302
 Jansen, W.T.J. 205
 Joesoef, A.K. 464
 Johannes 136
 Jong, Loe de 299
 Jong, Piet de 264
 Jongbloed, Annius 337
 Jonge, Bonne de 49
 Jongen, Henk 296
 Jungschläger, Leon 111
 Kaaij, D. van der 202
 Kadim (zie: Prawirodirdjo)
 Kafrawi, R. 430
 Kahin, George McTurnan 224
 Kakebeen, J.H. 443
 Kartasasmita, Didi 392, 393
 Kartodirdjo, Sartono 456
 Kartohadikusumo, Sutardjo 460
 Kasmiten, B. 473
 Kawilarang, Alex 165, 411, 413
 Keegstra, H. 451, 473
 Keppy, Etoes 347
 Keppy, Herman 305, 307, 348
 Ketek, Buyuang 377
 Kie Tjoe Goan 103
 Kiès, G.P. 133
 Kint, Willy (zie: J.W. Hofwijk)
 Kist, Just 248
 Kläring, A. 249
 Kleinstra, Jan Berend 529
 Klijjn, Kees 271
 Kloet, S.D.F.C. van der 296, 297,
 376
 Kloeten, Klaas 181
 Kloots, A.G. 248
 Knapen, Henk 352
 Koencoro, Edi 484
 Koets, P-J 370, 515
 Kolen 345
 Koning, G. 297
 Kootker, Jozef 245
 Kupfer, C.G. 66
 Kustario, Lukas 379
 Laar, Jan van der 180, 341
 Lambers, Bernard 313
 Landwehr, Rien 269
 Lange, Marius (Map) de 332
 Langen, Rein van 177, 330, 331, 368,
 560, 561

- Langen, Siemen van 285
 Lapré, Sjoerd 123, 166
 Leeuwen, P.D. van 312
 Leeuwenburgh, C.M. 371, 372
 Lenshoek, C.H. 312
 Liem Thiam Hok 179
 Lijftogt, Siebe 290
 Limburg Stirum, J.P. van 39
 Lloyd-Carson, H. 89
 Lovink, Tony 65
 Lubis, Mochtar 459
 Lubis, Zulkifli 386, 388-400, 404,
 405, 409, 418, 432, 470, 491,
 497, 498
 Luttikhuis, Bart 328
 Maanen, A. van 124
 Mad 325
 Mahler, Eddy 31, 172, 173, 183, 317,
 341, 347
 Maktal, Mohammad 448
 Malaka, Tan 479
 Malik, Adam 459
 Mallaby, Aubertin 83, 90, 91
 Mangsur 431
 Mardo 349, 350
 Marsilah 452
 Marsudi 431
 Martaï 159, 172, 226, 325
 Masyitoh 425
 Mata Hari 420
 Mathijssen, Niels 318
 Mauli 374, 460
 McArthur, Douglas 84, 85
 McMillan, Richard 96, 97
 Meijer, Hans 40
 Meijer, Jan 271, 303, 444
 Meulenbroeks, Geu 375
 Mewengkang, Joesoef 51
 Mikx, B.F.A. 179
 Mindszenty, József 270
 Mochtaruddin 290
 Moechtar 297
 Moestopo (zie: Mustopo)
 Mogot, Daan 389, 390
 Mokoginta, A.J. 482
 Mollinger, Frits 392, 416
 Mook, Huib van 77, 85, 100, 101,
 115, 189, 250, 251, 370, 371, 402,
 454, 465, 508, 530, 531
 Moor, Jaap de 98, 108, 152, 201, 202,
 292
 Moraal, Jan 171
 Mountbatten, Lady Edwina 88
 Mountbatten, Lord Louis 84, 85,
 88
 Mourik, P.E. van 333
 Mourik, R.M. van 60
 Mudo, Datuk Sutan Raja 374
 Mulder, C.Th. 335
 Muljono 380, 394-396
 Mumin, Mufraini 429
 Murjani 206, 207, 423, 477
 Mustopo 394, 417, 418, 419-423,
 430, 483
 Muurling, W. 39, 41
 Muzakkar, Kahar 392
 Nachwari, Kiyai 328
 Nagano, Hidemitsu 90
 Nagl, John 16
 Nasution, Abdul Haris 149, 222,
 346, 393, 397, 399, 400, 411-414,
 450, 465-468, 472, 477, 478, 502,
 511
 Nasution, Adnan Buyung 485
 Nelissen, J.E. 77
 Neppelenbroek, E.H. 181, 184, 307,

- 402
- Ngadiman 164, 165
- Ngadiran 301, 302, 367
- Niele, A. van 528
- Nieuwenhuyzen, Jacob 108
- Nortier, J.J. 57
- Nypels, A. 116, 117, 135
- Ogden, Richard 97
- Ong Hok Ham (ook: Onghokham)
459, 473
- Oorschot, Wilhelmus A. van 60,
365
- Oostindie, Gert 30
- Paap, J.P.J. 279, 292
- Patai, Si 61
- Pekelharing, Johan 132, 442
- Peraka 171, 176
- Pesch, E. 356, 357, 361
- Pfaff, William 533
- Pinke, Albert 130, 269, 530
- Plas, Charles van der 85, 87, 210,
371, 372, 397
- Platteel, Pieter 252
- Pluygers, Willem 137, 139
- Podrabsky 136
- Poetiray, Karel 294, 344, 347, 348
- Poeze, Harry 27, 38, 41, 45, 51, 72,
479, 480
- Pondaag, Jeffry 32
- Pope, Quintin 224
- Porter, Patrick 32, 528
- Posthuma, Rein 269, 270, 283, 285
- Prawiroatmojo, Suhud 201, 408,
476
- Prawirodirdjo, Kadim 476
- Princen, Poncke 354, 412, 479
- Pruis, D. 275
- Rachman, Abdul 479
- Raebel, Marinus 375, 376, 378
- Ramin 164
- Ramli 377
- Reid, Anthony 40
- Reinderhoff, Dick 68, 77, 115, 127,
128, 349, 364, 398, 508, 565
- Reyers, J.G. 331
- Rhemrev, J.T.L. 54
- Rhemrev, Willem 61, 62, 64, 311
- Rijk, de 345
- Robinson, Geoffrey 290
- Robinson, Ronald 18, 139
- Rochim 325
- Roelofsen, Willem 123, 269, 305
- Roeslan, H. Moehammad 303, 304,
484
- Roeslani, Merry 417
- Roesmini 451
- Roffel, B. 267-269, 274
- Roijen, Herman van 515
- Rokugawa 390
- Romijn, Peter 315
- Romme, Carl 270, 508
- Rontokawoe, Jack 463
- Rüter, Frits 299
- Sabarudin 480, 482, 483
- Sajim 239
- Sajuti 240
- Sali Suleiman, Mohammed 358, 359
- Salim, Agus 51
- Salki 561, 562
- Sampara DaEng Lili 475
- Sangadji, A.M. 430
- Sanoesi 474
- Sang, Dewoto 364
- Sarpan 471
- Sasi, Galuh Ambar 386
- Sassen, Maan 270, 271, 508

- Schermerhorn, Willem 270, 279
 Schilling, Wyb 85, 86, 151, 514
 Schneider, Hans 461
 Scholten, Piet 302, 327
 Schoonoord, Dick 136
 Schrijver, Henri 331
 Schulte Nordholt, Henk 27, 37, 72
 Schulz, J.P. 31, 124, 139, 152, 153, 161, 163, 164, 166, 175, 182, 184, 187, 188, 190, 202, 205, 215, 220, 321, 331, 349, 350, 445, 519, 528
 Schumacher, Peter 373
 Schüssler, Bert 301, 337
 Schuurmans, P.A. 250
 Simatupang, Tahi Bonar 393, 418, 446, 456, 464, 465, 533, 549
 Sinner, Louis 272, 341
 Sjahrir, Sutan 47, 73, 393, 464
 Sloom, J. 162
 Sluis, H. van der 416
 Smit, H.C.M. 162
 Smit, Karel 560
 Smulders, Rob 254
 Snouck Hurgronje, Christiaan 55, 58, 204
 Soangkupon 52
 Soekarno (zie: Sukarno)
 Soelastri (zie: Dibyomiharso)
 Soemantri, Oesman (zie Sumantri, Usman)
 Soemarko, Fajar 429
 Soerachman 432, 460
 Soeroto, Jan 464
 Soetadi (zie: Sutadi)
 Soewondo, Johannes 441
 Somer, Jan 22, 114, 115, 189, 248, 253, 531
 Soon, C. 266, 291
 Sourbag, J. L. 179
 Spoor, Simon 69, 75, 77, 80, 85, 93, 101, 103, 109, 110, 112, 115, 125, 127, 137, 189, 199, 200, 206, 207, 209, 221, 224, 234, 248, 249, 251, 254, 292, 299, 303, 304, 312, 320, 321, 326, 330, 331, 334, 364, 366, 369, 370, 402, 436, 495, 499, 501, 508, 509, 513, 514, 516, 527, 529, 530, 531, 533, 550
 Sprang, Alfred van 435, 443
 Annie 425
 Staveren, Piet van 233
 Steedly, Mary 415, 458
 Steenhuis, Menno 31, 133, 139, 183, 188, 301, 308, 310, 323, 515, 533, 559
 Steinmetz, Eddy 67
 Stime, Britta 17
 Stokvis, J.E. 52, 53
 Stoler, Ann 31
 Strijbosch, J.H. 334, 335
 Stuart, Maria 20
 Stuurman, J.W. 240
 Subitki 344
 Sucipto 392, 393
 Sudirman 201, 392-394, 397, 401, 495, 511
 Sugiman 406
 Suharto 389, 465
 Sukardi, Kotot 419
 Sukardiman 397
 Sukarno 41, 44, 47, 70, 72, 73, 85, 109, 172, 352, 390, 391, 393, 394, 396, 397, 417, 419, 454, 456, 511, 529, 563, 564
 Sulaiman, Chatib 373
 Sulaiman, Sudarman 373, 485
 Sumantri, Usman 356-364, 374, 402

Sumoharjo, Urip 465, 478
 Sun Tzu 19, 20
 Sungkono 179, 201, 418, 423, 477,
 483
 Surwondo, Purbo 400
 Suryo, Djoko 457
 Sutadi 46, 52
 Suwiryo, Raden 429, 430
 Sytsema, Mart 31, 157, 159, 160, 161,
 166, 168, 169, 172, 181, 222, 226,
 289, 324, 325, 329, 519
 Taman 462
 Tanter, Richard 385, 406
 Thamrin, Mohammad Husni 51
 Thomas, Martin 17, 45, 524, 531
 Thomson, Adriaan 240
 Thorbecke, W.J.R. 66
 Tiama 166
 Tjondro 354, 441
 Tjutju, Nji 286
 Toer, Pramoedya Ananta 287
 Toeti 421
 Tomesen, W.J. 333
 Touwen-Bouwsma, Elly 42
 Tremini 287
 Tritunggal, Pangeran 402
 Tuankotta, Piet 31, 95, 120, 268,
 347, 556
 Uden, Jas van 163, 286
 Urip (zie: Sumoharjo)
 Van der Post, Laurens 88
 Van Reybrouck, David 27, 300
 Velde, Jan van de 373, 509, 512, 515
 Veldhuis, A.G. 331
 Velsing, M.T. 55
 Verbeek van der Sande, Henk 327
 Verhagen, Janus 443
 Vermeulen, Jan 167
 Vesseur, C.H.F. 563
 Vlasbom, Dirk 479
 Volders, Henk 181, 296
 Voortman, C. 300
 Vosveld, A.V. 406, 407
 Vredembrecht, Jacob 309
 Vries, Henk de 236, 237, 326
 Vrijsen, Kees 353, 354
 Vugt, C.A. van 313, 342
 Waal, Simon de 112, 140, 151, 194-
 197, 249, 310, 320, 369, 372, 500,
 506, 520
 Waibel, dr. 98
 Walono, Andi 304
 Warners, C.J. 77
 Wasch, Willem 395
 Westerberg 353
 Westerling, Raymond 102, 103, 160,
 165, 167, 237, 264, 380, 452, 475,
 495, 516, 525, 544, 563
 Widyonarko, Bambang 32
 Wijnmaalen, H.J. 515
 Wiltje 298
 Winardi, Uji Nugroho 456
 Witt, Johan de 20
 Yaseman 32, 279-281, 295, 304, 551
 Zijlmans, Govert 376
 Zweeres, Ko 272, 307

Geografisch register

- Afrika 89
Air Molek 217
Alasvallei 55
Algerije 322, 524, 525, 526
Ambarawa 98, 391, 463, 483
Ambon 111, 311
Ampel 429
Apeldoorn 133
Assen 134
Atjeh 54, 60, 62, 63, 67, 70, 163, 357,
365, 387, 388, 457
Australië 38, 68, 69, 75-77, 80, 100,
104, 108, 131, 153, 222, 234, 249,
292, 357, 388, 397, 517, 521, 550
Azië 73, 89, 112, 391
Babakan Ciharashas 358
Babakan-Bandoeng 180
Bad Nenndorf 97
Bagansiapiapi 454
Bali 31, 47, 84, 111, 134, 157, 224,
280, 290, 291, 314, 354, 365, 389,
390, 392, 394, 439, 441, 451, 452,
463, 478, 492, 493, 516, 563, 564
Balige 199
Balikpapan 561
Balongsari 379
Banda Neira 47
Bandjaran 286
Bandjermasin (zie: Banjarmasin)
Bandoeng (zie: Bandung)
Bandung 42, 65, 67, 71, 95, 96, 118,
119, 170, 244, 249, 286, 287, 342,
388, 435, 450, 458, 490
Bangkok 64, 113
Banjarmasin 220, 238, 280
Bantaran 478
Banten 46, 160, 365, 505
Banyumas 303, 319, 338
Banyuwangi 224, 331
Batang Agam (rivier) 373, 376, 377
Batavia (zie: Jakarta)
Batoe Sirap 479

- Batumormor 199
 Bekasi 172, 462
 België 96
 Belitang 300
 Bendul 362, 363
 Bengkulu 47
 Benteng Van der Wijck (fort) 303
 Berastagi 462
 Birma (zie: Myanmar)
 Blang Kajeren 63
 Blitar 72, 247, 390, 409, 422, 423,
 426, 445
 Boenboelan 217
 Bogor 94, 95, 98, 99, 107, 240, 389,
 434, 470, 563
 Bondowoso 52, 328, 444
 Borneo (zie: Kalimantan)
 Boven-Digul 47, 49
 Brebes 247, 457
 Breda 133
 Brisbane 86, 109
 Bukittinggi 35, 296, 373, 375, 376,
 395, 416, 512
 Cairns 78, 79
 Cerme 190, 247, 349
 Ceylon (zie: Sri Lanka)
 Cheribon (zie: Cirebon)
 China 66
 Cianjur 425
 Cibeber 339
 Cibungur 358
 Cikampek 358
 Cilacap 303, 367
 Cililitan 331, 354, 367
 Cirebon 304, 400, 435, 451, 479,
 480
 Colombo 113
 Curup 53
 Delhi 96
 Demak 275, 284, 285, 481
 Den Haag 111, 113, 129, 133, 271, 281,
 287, 508, 530
 Djocja (zie: Yogyakarta)
 Djokja (zie: Yogyakarta)
 Djokjakarta (zie: Yogyakarta)
 Domas 410
 Duitsland 42, 96, 97
 Engeland 20, 132, 315
 Europa 20, 44, 132
 Farnham 132
 Filipijnen 72, 313, 357
 Flores 61
 Fort de Kock (zie: Bukittinggi)
 Frankrijk 416, 525
 Gambasari 364
 Garut 181, 256, 435
 Gayolanden 55
 Gemert 172
 Gemolong 474
 Getasan 370
 Goa 474
 Goenoengdjahat 183
 Gombang 208, 302-304, 367, 437,
 484
 Gresik 98, 418
 Groot-Britannië 96, 99
 Gudang Garam 256
 Gunung Simpang 379
 Harderwijk 133-135
 Ho Chi Minhstad 113
 Holland (zie: Nederland)
 Hongkong 396
 India 94, 96, 100
 Indië (zie: Nederlands-Indië)
 Indochina (zie: Vietnam)
 Indonesië *passim*

- Indonesische archipel (zie: Indonesië)
- Irian Jaya (zie: Nieuw Guinea)
- Italië 96
- Jakarta 19, 35, 39, 42, 63, 64, 66, 70, 73, 86, 88, 89, 94, 100, 101, 109-113, 115, 116, 118, 132, 160, 178, 220, 232, 241, 243, 256, 258, 272, 285, 320, 367, 390-392, 394, 397, 402, 403, 418, 427, 429, 431, 434, 448, 462, 482, 485, 490, 491, 498, 508, 514, 515, 530, 561
- Jambudipa 244
- Japan 38, 42, 66-70, 72, 73, 75, 80, 84-86, 108, 151, 313, 388, 390
- Jatibarang 441
- Jatilawang 134
- Java 31, 43, 44, 47, 51, 56, 67-71, 74, 76, 84-86, 88, 100, 107, 111, 112, 116, 117, 126, 132, 136, 137, 150, 176, 210, 233, 236, 243, 289, 294, 338, 356, 380, 390-392, 394, 395, 400, 406, 419, 436, 446, 453, 456, 457, 467, 482, 489-494, 499, 501, 505-507, 510-513, 529, 559, 560, 563
- Jember 137
- Jeneponto 474, 475
- Kajen 141
- Kajoe-Agoeng 480
- Kalijati (vliegveld) 353, 354
- Kalimantan 54, 68, 74, 85, 111, 182, 203, 280, 394, 395, 490, 493, 522, 561, 562, 565
- Kaliurang 406
- Kandangjati-Kulon 473
- Kandy 88
- Kangean-eilanden 367, 371
- Karangampel 472, 473
- Karangtengah 472
- Karawang 356-358, 361, 363, 367, 379, 403, 435, 464
- Karolanden 468, 478
- Kayutangan 422
- Kebumen 208
- Kediri 166, 400, 420
- Kemayoran (vliegveld) 243
- Kemiri 468
- Kenia 524
- Kijkduin 133
- Klitren 452
- Kraksaan 473
- Kranji 458
- Krawang Wetan 379
- Krian 256, 408, 495
- Kroya 455, 472
- Kuala Lumpur 390
- Kudus 53
- Kuripan 478
- Lahat 253
- Lawu (berg) 197
- Lenggang 471
- Lodji 245
- Loemadjang (zie: Lumajang)
- Lombok 84, 111, 157, 354, 451, 492
- Londen 21, 22
- Lubuk-Alung 286
- Lumajang 209, 348, 469, 483
- Maastricht 133
- Madiun 399, 404, 420, 421, 423, 447, 476, 479, 482, 483, 508, 510, 512
- Madoera (zie: Madura)
- Madura 84, 236, 294, 371, 372, 392, 499

- Magelang 63, 70, 129, 463
 Makassar 433, 474, 565
 Malakka (zie: Maleisië)
 Malang 124, 175, 176, 179, 224, 279,
 331, 350, 400, 409, 411, 415, 420-
 422, 446, 462, 465
 Maleber 245
 Maleisië 16, 35, 49, 72, 84, 88, 93,
 313, 390, 395, 524, 526
 Manado 18, III, 235
 Mandapa 480
 Maospati 479
 Medan 90, 93, 97, 98, 101-103, 108,
 160, 304, 421, 471, 490, 491, 494
 Menganti-sector 338
 Merapi (vulkaan) 441
 Midden-Java 31, 46, 95, 104, 112, 118,
 127, 129, 130, 134, 149, 155, 161, 162,
 168, 203, 204, 207, 208, 209, 210,
 213, 214, 236, 238, 255, 258, 267,
 271, 274, 289, 291, 302, 302, 320,
 332, 334, 347, 354, 356, 368, 385,
 391, 394, 400, 414, 428, 437, 439,
 441, 457, 463, 464, 471, 484, 505,
 508, 513, 515, 516, 521, 529, 557
 Midden-Oosten 96
 Midden-Sumatra 242, 375, 401
 Minangkabau 373, 375, 509, 512
 Mindi 426
 Mojoagung 194
 Mojokerto 178, 254, 304, 349, 432,
 459, 528
 Molukken 18, 70, 559
 Moro 244
 Muara Baru 480
 Mumbai 357
 Myanmar 84, 313, 357, 396
 Nederland *passim*
 Nederlands-Indië 17, 35, 39, 40, 44,
 46, 49, 85, 104, 132, 133, 136, 222,
 267, 292, 308, 532, 533
 Nieuw-Guinea 47, 252, 366, 451,
 516, 555, 557, 561, 562, 565
 Nepal 18, 313
 New York III
 Ngabetan 190
 Ngringin 432
 Nias 98
 Nieuw-Guinea (zie: Papua)
 Noord-Afrika 96
 Noord-Bali 564
 Noord-Sulawesi 18, 67
 Noord-Sumatra 101, 108, 128, 160,
 327, 460
 Nusa Kambangan 289
 Oostenrijk 42
 Oost-Indonesië (zie: Indonesië)
 Oost-Java 63, 68, 95, 104, 115, 117,
 119, 124, 127, 128, 137, 149, 160,
 161, 176, 179, 180, 182, 194, 201,
 206, 207, 210, 213-215, 217, 222,
 240, 247, 248, 253, 258, 266, 279,
 280, 294, 347, 349, 350, 356, 371,
 394, 396, 400, 404, 406, 409,
 411, 414, 421, 423, 426, 430, 437,
 441, 446, 447, 449, 452, 461,
 465, 470, 471, 476, 477, 480,
 493, 500, 501, 506, 508, 520, 521,
 530, 556, 557, 561, 563, 565
 Oost-Sumatra 40, 43, 45, 54, 92,
 457
 Pacitan 513
 Padang 61, 97, III, 114, 162, 431, 470
 Padang Panjang 375
 Palembang 47, 70, 72, 108, 328, 387,
 454, 481, 494

Panawangen 352
 Pangkalan 220
 Panpan 179
 Papua/Papua Barat (zie: Nieuw
 Guinea)
 Parigi 171
 Patean 155
 Payakumbuh 32, 367, 372, 373, 375-
 378, 512, 544, 551
 Payung 465
 Pejambon 390
 Pekalongan 289
 Pemalang 457
 Pematang Siantar 102, 404
 Peniwen 286, 287
 Perth 113
 Plaosan 391
 Poerwakarta (zie: Purwakarta)
 Polombangkeng 418, 444, 478
 Ponorogo 418
 Pontianak 395, 535
 Porong-delta 495
 Porsea 199
 Potsdam 84, 85
 Probolinggo 252, 471, 556
 Puraseda 159, 172, 324
 Purwakarta 200, 276, 391, 458
 Purwokerto 134
 Purworejo 129, 464
 Putat-Lor 244
 Randegan 436
 Rantau-Prapat 282
 Rawagede (zie: Balongsari)
 Reksosari 129, 238
 Rembang 179, 209
 Rengat 223
 Riau-archipel 357, 395
 Rotterdam 342
 Rusland 42, 416
 Salatiga 98, 129, 180, 181, 282, 286,
 326, 367-370, 372, 415, 422, 454,
 544
 Sambas 395
 Sapudi 371
 Sapudi-eilanden 367, 371
 Sarangan 406, 430
 Sarawak 395, 396
 Semanding 484
 Semarang 37, 42, 70, 113, 129, 134,
 150, 177, 246, 254, 256, 319, 320,
 345, 368, 395, 403, 407, 414, 420,
 427, 428, 491, 492, 494
 Sempoesari 473
 Senduro 353, 354
 Senen 94
 Sengkang 279
 Sepakan 371
 Sibolga 413
 Sidoarjo 450, 480
 Sidulang 199
 Singaparna 72
 Singapore 49, 55, 74, 101, 111, 113,
 357, 373, 390, 392, 395, 396, 509
 Situbondo 52
 Situjuh Batur 32, 373, 374, 378, 460,
 485
 Soembing (zie: Sumbing)
 Soerabaja (zie: Surabaya)
 Soetawangi 480
 Solo (zie: Surakarta)
 Sourabaya (zie: Surabaya)
 Sri Lanka 35, 38, 75, 76, 88, 315, 397
 Sukabumi 165, 185
 Sulawesi 54, 76, 78, 85, 111, 387, 392,
 394, 403, 464, 475, 490, 493,
 516, 559

- Sumatra 31, 43, 44, 61, 67, 70, 72, 76, 78, 84, 86-88, 92, 100, 102, 111, 116, 126, 225, 233, 236, 294, 301, 302, 333, 338, 357, 373, 375, 392, 394, 395, 398, 401, 446, 450, 458, 464, 489-493, 501, 505, 507, 510-513, 529, 558, 560
- Sumberpucung 461
- Sumbing (vulkaan) 239, 439
- Sumenep 372
- Sumobito 480
- Sunda-eilanden 452
- Surabaya 42, 45, 68, 71, 72, 83, 90-92, 94, 95, 98, 104, 113, 121, 122, 131, 135-137, 150, 152, 154, 168, 178, 222, 236-238, 244, 268, 274, 388, 395, 416-418, 448, 453, 491, 494, 497, 555-557
- Surakarta 70, 211, 237, 388, 399, 457, 512, 514
- Suriname 561
- Suruan 417
- Sutawangi 243
- Sydney 113
- Takalar 474
- Tambakoso 334, 335
- Tangerang 52, 389, 454, 455
- Tangkil 438
- Tanjung Raya 251
- Tapanuli 462
- Tarakan 68
- Tasikmalaja (zie: Tasikmalaya)
- Tasikmalaya 52, 256, 460
- Tegal 72, 451, 455, 457, 463
- Tegaldanas 363
- Tengaran 129
- Thailand 64, 84, 313, 396
- Tigo Baleh 296, 376
- Tjasmarra 159
- Tjerme (zie: Cerme)
- Tjiamis 256
- Tjiharashas 245
- Tjikadoe 180
- Tjiwalen-Peuntas 474
- Toba 199
- Toempang 414
- Tokio 66, 69
- Trawas 304, 368
- Verenigde Staten 115, 322
- Vietnam 16, 84, 100, 390, 524, 525
- Wanareja 134
- Waroegoenoeng (zie: Warugunung)
- Warugunung 204, 283, 285
- West-Java 31, 62, 103, 127, 128, 139, 148, 156, 161, 165, 177, 180, 190, 201, 204, 205, 208-210, 216, 221, 229, 234, 240, 243, 245, 247, 254, 258, 259, 289, 294, 342, 344, 350-353, 356, 361, 367, 392, 400, 414, 418, 427, 430, 431, 433, 441, 442, 448, 460, 470, 473, 500, 501, 505, 506, 507, 516, 528, 546, 557, 559, 563
- West-Kalimantan 395
- West-Madura 371
- West-Sumatra 46, 67, 199, 354, 373, 401, 442, 471, 509, 512, 558
- Wonogiri 166, 513
- Wonokerto 409
- Yogyakarta 71, 125, 155, 162, 168, 206, 221, 248, 272, 363, 388, 391, 394, 396, 399, 400, 406, 417-419, 423, 429, 432, 433, 445, 452, 465, 477, 482, 491, 501, 509-512, 514, 550, 563

Zuid-Kalimantan 380
Zuidoost-Azië 67, 391
Zuidoost-Kalimantan 474
Zuid-Sulawesi 70, 167, 264, 304,
325, 380, 433, 458, 464, 474-
478, 494, 544, 565
Zuid-Sumatra 53, 128, 240, 248,
253, 255, 480, 515

Overzicht van publicaties voortgekomen uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950*

Publicaties bij Amsterdam University Press

Gert Oostindie, Thijs Brocades Zaalberg, Eveline Buchheim, Esther Captain, Martijn Eickhoff, Roel Frakking, Azarja Harmanny, Meindert van der Kaaij, Jeroen Kemperman, Rémy Limpach, Bart Lutikhuis, Remco Raben, Peter Romijn, Onno Sinke, Fridus Steijlen, Stephanie Welvaart, Esther Zwinkels, *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Abdul Wahid en Yulianti (red), *Onze Revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949*

Esther Captain en Onno Sinke, *Het geluid van geweld. Bersiap en de dynamiek van geweld tijdens de eerste fase van de Indonesische revolutie, 1945-1946*

Remco Raben en Peter Romijn, mmv Maarten van der Bent en Anne van Mourik, *Talen van geweld. Stilte, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Jeroen Kemperman, Emma Keizer en Tom van den Berge, *Diplomatie en geweld. De internationale context van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Rémy Limpach, *Tasten in het duister. Inlichtingenstrijd tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Azarja Harmanny, *Grof geschut. Artillerie en luchtmacht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Esther Zwinkels, *De klewang van Vrouwe Justitia. Recht en onrecht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Bambang Purwanto, Roel Frakking, Abdul Wahid, Martijn Eickhoff, Yulianti and Ireen Hoogenboom (eds), *Revolutionary worlds. Local perspectives and dynamics during the Indonesian Independence war, 1945-1949*

Meindert van der Kaaij, *Een kwaad geweten. De worsteling met de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog vanaf 1950*

Eveline Buchheim, Satrio Dwicahyo, Fridus Steijlen en Stephanie Welvaart, *Sporen vol betekenis. In gesprek met 'Getuigen & Tijdgenoten' over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog / Meniti Arti. Bertukar Makna bersama 'Saksi & Rekan Sezaman' tentang Perang Kemerdekaan Indonesia*

Van Rij en Stam. Rapporten van de Commissie van onderzoek naar beweerde excessen gepleegd door Nederlandse militairen in Indonesië, 1949-1954 (Bronnenpublicatie), ingeleid en bezorgd door Maarten van der Bent

Overige publicaties

Thijs Brocades Zaalberg, Bart Luttkhuis en anderen, 'Extreem geweld tijdens dekolonisatieoorlogen in vergelijkend perspectief, 1945-1962' in: *BMGN – Low Countries Historical Review*, Volume 135 nr.2

Thijs Brocades Zaalberg and Bart Luttkhuis (eds), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962*. Cornell University Press

In de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, die sterk het karakter van een guerrillaoorlog had, waren inlichtingen doorslaggevend voor het behalen van militaire successen. Geen wonder dat Nederland en de Republiek Indonesië tussen 1945 en 1949 een verbeterde inlichtingenstrijd voerden. Niettemin is over het personeel, de organisatie en de werkwijzen van de Nederlandse militaire inlichtingendiensten, die als ogen en oren van het leger moesten fungeren, niet veel bekend.

Deze studie gaat uitvoerig in op deze gewelddadige confrontatie om inlichtingen. In welke mate hebben de Nederlandse diensten daarbij gefolterd en andere vormen van extreem geweld gebruikt? En waarom? Hoe accuraat waren de inlichtingen die zij over de Indonesische strijdkrachten vergaarden? Welke effecten hadden hun rapporten op de Nederlandse acties te velde – en op de besluitvorming van hogere echelons?

Ook het touwtrekken om de cruciale medewerking van de bevolking en het al dan niet extreem gewelddadige optreden van de Indonesische inlichtingendiensten komen aan bod. Op basis van de interacties tussen de Nederlandse en Indonesische diensten die elkaar continu te slim af probeerden te zijn wordt het verloop van de spionageoorlog geduid. Dit boek laat zien dat deze grimmige en complexe strijd achter de schermen een grote – en tot dusver onderbelichte – impact had op de Nederlands-Indonesische oorlog.

Een grondige analyse van de Nederlands-Indonesische inlichtingenstrijd

WWW.AUP.NL

